

U J V Á R Y G Á B O R

A HARMINCHARMADIK NEMZEDÉK

Politika, kultúra és történettudomány
a „neobarokk társadalomban”

RÁCIÓ KIADÓ

UJVÁRY GÁBOR

A HARMINCHARMA DIK
NEMZEDÉK

Politika, kultúra és történettudomány
a „neobarokk társadalomban”

KODOLÁNYI JÁNOS FŐISKOLA
Történeti Műhelyének kiadványai

1.

UJVÁRY GÁBOR

A HARMINCHARMADIK NEMZEDÉK

Politika, kultúra és történettudomány
a „neobarokk társadalomban”

Ráció Kiadó
Budapest, 2010

A könyv megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap

és a Kodolányi János Főiskola támogatta.

 KODOLÁNYI JÁNOS FŐISKOLA

Szerkesztette CSÁSZTVAY Tünde

A szerkesztésben közreműködött NAGY József Zsigmond

A névmutatót összeállította CSÁSZTVAY Tünde és UJVÁRY Gábor

A borítót a Layout Factory Grafikai Stúdió készítette az alábbi képek felhasználásával:

Klebelsberg Kuno, C. H. Becker, Gragger Róbert és Magyary Zoltán (jobbról balra)

(Humboldt Egyetem, Berlin, Magyar Szeminárium);

Hóman Bálint díszmagyarban (Magyar Nemzeti Múzeum Fényképtára)

© Ujváry Gábor, 2010

© Ráció Kiadó, 2010

TARTALOM

Előszó 7

BEVEZETÉS

Trianon hatása a magyar kultúrpolitikára..... 11

KORSZERŰ KULTÚRPOLITIKA, KORSZERŰTLEN TÁRSADALOMBAN

„Élt ötvenhét évet, dolgozott egy évszázadnyit”..... 25

A politikus Hóman Bálint..... 59

„A KULTÚRPOLITIKAI FEGYVERLETÉTEL ÖNKÉNTES LENNE”

„A magyar kultúra külföldi őrszemei”..... 101

A tudós Magyarország Bécsben..... 175

Bessenyei, Klebelsberg, Marosán – és a „genius loci” 212

„Tudós kolostor, csöndes kolostori kerttel” 227

Egy tudós kultúrpolitikus kalandjai Rómában
és a magyar hivatalokban 314

„TÖRTÉNELMI ÁTÉRTÉKELES”

Barátból ellenség?..... 351

A végtelenben újra találkoznak 380

Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk
társadalomban” 413

A budai királyi palota és a nagypolitika
a két világháború között 494

A kötet írásainak eredeti megjelenési helyei..... 519

Névmutató..... 525

ELŐSZÓ

Régi-új írásokat tartalmaz e tanulmánygyűjtemény. Régieket, hiszen a dolgozatok anyagát sok-sok éves kutatómunka során gyűjtöttem, és többségük – legalábbis témájukat tekintve, részben vagy egészben – korábban már megjelent. Mégis újak azonban, hiszen egyetlen egy sincs közöttük, amelyet változatlan formában közölnék. Van olyan, amely már több mint két évtizeddel ezelőtti kéziratra támaszkodik, és van olyan is, amelyet több korábbi írásomból állítottam össze, egészítettem ki és formáltam kimunkáltabbá. Közös bennük, hogy valamennyinek a két világháború közötti korszak, azon belül pedig elsősorban a kulturális- és a tudománypolitika, a külföldi magyar intézetek története, illetve a kor jelentősebb kultúrpolitikusaiknak, történészeinek tevékenysége, valamint az egyetemi ifjúsági egyesületek – elsősorban az Emericana – szerepe a fő témája.

Az ekkori időkben elsősorban azok a politikusok és tudósok határozták meg Magyarország szellemi arculatát, akik a honfoglalást követő harmincharmadik nemzedékként születtek. Hiszen ha – a szokásoknak megfelelően – harminc esztendőben mérjük egy-egy generáció munkásságának tartamát, 896-tól 1886-ig éppen 990 év telt el, s az 1886 körüli két évtizedben születtek könyvem főhősei: Klebelsberg Kuno (1875-ben), Hóman Bálint (1885-ben), Gerevich Tibor (1882-ben), Szekfű Gyula (1883-ban), Gragger Róbert (1887-ben) – és sorolhatnánk tovább kortársaikat. A sokat emlegetett személyiségek közül egyedül Angyal Dávid tartozik egy korábbi nemzedékhez; ő egy generációval előbb, 1857-ben született, s ez fiatalabb kollégáival való kapcsolattartásban – mivel teljesen más gondolatvilágban élt, mint ők – sokszor okozott apró súrlódásokat.

A harmincharmadik nemzedék, illetve a „neobarokk társadalom” kifejezések a címben Szekfű Gyula nagy hatású könyvére, a *Három nemzedék*re utalnak, egyben tisztelgés Kosáry Domokos előtt is, aki a *Harminchárom nemzedék* címmel tervezett – végül megghiúsult – összefoglalást írni a magyar történelemről.

Hosszú évek hazai és külföldi (berlini és bécsi) könyvtári, levéltári és kéziratári kutatásainak eredményeiről, tanulságairól számolok be a következő

oldalakon. Szerencsésnek mondhatom magam, hiszen a kulturális (kül)politikának nemcsak történetét és elméletét tanulmányozhattam, de mindennapi gyakorlatát is elsajátíthattam a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma titkárságvezető-főosztályvezetőjeként, majd a bécsi Collegium Hungaricum tudományos igazgatójaként, később a Balassi Bálint Intézet alapító főigazgatójaként és hat éve a Kodolányi János Főiskola tanáraként is.

Bízom benne, hogy – bár óhatatlan és elkerülhetetlen, hogy egyes témák tárgyalása esetén néhol kisebb ismétlésekkel és átfedésekkel – a kötet egységes egészé formálódik, s kirajzolódik belőle az is, hogyan vélekedem a követhető hagyományokat folytató, egyben azt korszerűen megújító magyar kultúr- és tudománypolitika feladatairól.

A munkámhoz nyújtott segítségért jó néhány barátomnak, történész és levéltáros kollégámnak, valamint számos intézménynek tartozom hálával. Fölsorolásuktól azonban kénytelen vagyok eltekinteni, hiszen hosszú sorokat töltené meg nevük, és talán még akkor is kimaradna valaki. Mindenképp szükséges azonban őszintén megköszönnöm munkahelyemnek, a Kodolányi János Főiskolának, valamint az összes, a hivatkozásokban szereplő közgyűteménynek és a Klebelsberg Ösztöndíj Alapítványnak (amely több hónapos berlini kutatásaimat lehetővé tette) a sok-sok támogatást, amelynek segítségével megszülethettek ezek az értekezések.

Még inkább köszönetet kell mondanom családomnak: a pályám indulását lehetővé tévő szüleimnek (Édesanyámnak és négy éve elhunyt, a szellemi látásmódomra a legnagyobb hatást gyakorló Édesapámnak), valamint a mindig mellettem álló, megértő és munkámra – e kötetre is – gondosan odafigyelő, sok-sok szakmai tanácsot és ötletet is adó feleségemnek, emellett Anna lányomnak. Legvégül pedig azoknak is, akik már elmentek közülünk, de élükben néhány jó szóval sosem felejtettek el a további kutatásra ösztönözni és buzdítani: H. Balázs Évának, Kosáry Domokosnak és Szakály Ferencnek. Ajánlom ezentúl e kötetet három, sajnos fájdalmasan korán elávozott történész barátom emlékének: Csiffáry Tamásnak, Sahin-Tóth Péternek és Tóth István Györgynek.

*

A tanulmányokban az idézeteket – mivel 20. századi szövegekről van szó – a mai helyesírási szabályok szerint közlöm. A bennük található kiemelések mindig eredetiek. A rövid bevezető esszé – amely általánosságban szól a kötetben tárgyalt kérdéskörök fő okairól és forrásáról, illetve a rájuk adott közvetlen válaszokról – a többi írástól eltérően, jegyzetapparátus nélküli.

A dolgozatokban rendszerint – az első előfordulásnál – szerepel a megnevezett személyek születési és halálozási éve (ahol hiányzik vagy ? áll, ott nem sikerült az adatokat kideríteni. Azokban a tanulmányokban azonban elhagytam ezeket az évszámokat, ahol megadásukat nem éreztem indokoltnak, illetve amelyekben akár százon felüli név fordult elő. A tanulmányokat fejezetek tagolják, kivéve két rövidebb írást (*Bessenyei, Klebelsberg, Marosán és a „genius loci”*. *A bécsi Testőrpalotáról és A budai királyi palota és a nagypolitika a két világháború között*).

E könyv egy most útjára induló sorozat, a Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének kiadványai első köteteként lát napvilágot. A 2007-ben alakult Műhely munkája – őszintén hiszem – ékesen bizonyítja majd, hogy kellő lelkesedéssel, állandó intézményvezetői pártfogással és erős helybéli szakmai háttérrel egy vidéki főiskola is képes lehet országos feltűnést keltő rendezvények szervezésére és – egy jeles kiadó segítségével – komoly visszhangot kiváltó kötetek megjelentetésére.

Budapest, 2010. május 7.

Ujváry Gábor

BEVEZETÉS

TRIANON HATÁSA A MAGYAR KULTÚRPOLITIKÁRA

Kevés olyan zűrzavaros másfél esztendeje volt a magyar történelemnek, mint az 1918 ősze és az 1920-as év késő tavasza közötti időszak. A világháborús összeomlást követően állandó forrongás, minden addigi értéket megkérdőjelező és elvető, véres változások, majd ugyancsak erőszakos visszarendeződés vezetett a trianoni béke aláírásának napjáig. A külső körülmények miatt bekövetkezett belső polgárháború nem csak a nagypolitikában zajlott.

A különböző ideológiák és eszmék lármás küzdelmének hosszú hónapjaiban a kultúrpolitika sokkal fontosabbá vált az előző évtizedekhez képest. Gondoljunk csak a budapesti tudományegyetem kormánybiztosaként is tevékenykedő – ebben a minőségében az egyetem autonómiáját megszüntető – Jászi Oszkárra és a Tanácsköztársaság közoktatásügyi népbiztosaira: a saját elképzeléseit megszállottan mindenkire ráerőltetni kívánó Kunfi Zsigmondra és utódjára, Lukács Györgyre – akit ekkori, vörös terrort is helyeslő politikusi működése miatt semmiképpen sem, filozófiai munkássága miatt viszont annál inkább tisztelhetünk. Vagy a színtelen politikusként is a közvélemény nagy részének támogatását élvező Haller Istvánra, aki meglovagolta a Tanácsköztársaság utáni, részben reakcióként is jelentkező, igen erős antiszemita hullámot, és mint kultuszminiszter az egyetemi felvételi keretszámokat – elsősorban a zsidóság vonatkozásában – korlátozó numerus clausus törvényt betervezőjeként és elfogadtatójaként vált ismertté.

A kultúrpolitika szerepének erősödése előkészítette a talajt annak teljes, Klebelsberg Kuno nevéhez köthető megújításához. Másrészt pedig – immár sajnos külpolitikai kérdésként – egyértelművé vált, hogy a Trianon következtében elszakított magyarság legfőbb összefogó és megtartó ereje éppen a magyar kultúra, az anyanyelv ápolása, az oktatási-kulturális intézmények hálózatának legalább részbeni megőrzése lehet.

„Csonka-Magyarországon” a mindennapok részévé vált a „rablóbékére” való emlékezés. Nemcsak a nagygyűlések állandó témája volt, de plakátokon, kitűzőkön, használati tárgyakon, a társasjátékokban és még a szódásüvegeken

is megjelent a revíziós propaganda, ami az iskolai oktatás formáját és tartalmát is meghatározta. Irodalmi művek sora elevenítette föl a területi elcsatolások miatti, csaknem valamennyi magyar családot érintő, napjainkban már nehezen fölfogható fájdalmat. Kosztolányi Dezsőtől kezdve Babits Mihályon, Juhász Gyulán és József Attilán át Móricz Zsigmondig vagy Karinthy Frigyesig – nem is beszélve a kisebbségivé vált magyar szépirodalom nagyjairól – minden jelentősebb alkotó megörökítette a bántó és elfogadhatatlan veszteségeket, amelyek a két világháború közötti magyar kultúrát és életérzést döntően befolyásolták. A magyar politikai életben éppen ezért válhatott a szélsőbaltól a szélsőjobbig elfogadott legkisebb közös politikai többszörössé a revízió, azaz az elveszített területek teljes vagy legalább részbeni visszacsatolásának követelése. Ahogy például Babits Mihály írta 1938-ban: „Rájövök, hogy nem is tudok pontosan visszaemlékezni a csonka ország formájára, holott milyen tévedhetetlenül látom magam előtt ma is a régi, nagy Magyarországot [...] Magyarország áll előttem megint, de nem a csonka, hanem az igazi, a történelmi Magyarország, a kerek, ép vonal, amely gyermekkorom óta belém idegződött [...] szinte szerelmes voltam ebbe a vonalba, ez volt az én első szerelmem.” (BABITS Mihály, *Gondolatok az ólomgömb alatt*, 1938.)

Az ezeréves magyar államkeret fölbomlásának azonban – paradox módon – „előnyei” is voltak. Növekedett Magyarország népsűrűsége, urbanizáltsága, iparosodottsági foka, az értelmiség társadalmon belüli aránya. (Az utóbbi azáltal is gyarapodott, hogy az „utódállamokból” érkező, családtagjaikkal együtt mintegy 400 000-es létszámú menekültek jó része köztisztviselő és közalkalmazott volt, köztük rengeteg tanárral.) Mindez a kulturális élet szempontjából is kedvező fejlemény volt, hiszen a magas és a népszerű kultúra „fogyasztóinak” többsége akkoriban is elsősorban a városokban élt. Ráadásul Magyarország – amely 1526 óta most először élvezett teljes állami szuverenitást – egy soknemzetiségű államból egyszerre homogén nemzetállammá vált: lakosságának a húszas évek közepén már több mint 90 százaléka magyar anyanyelvű volt. Így a térségben (Ausztriát kivéve) egyedül hazánknak nem kellett küszködni a nemzetiségi problémák kezelésének állandó gondjával. Ez pedig megint csak visszahatott a kultúrpolitikára, hiszen nyilvánvaló, hogy könnyebb egy nagyjából egynyelvű és hasonló kultúrájú államot irányítani, mint egy sokszínűt.

E „pozitívumoknak” azonban szörnyű ára volt. A külföldi és a belföldi elemzők a húszas évek legelején egyaránt azt gondolták, hogy Magyarország életképtelen állam, önállósága hamarosan akár meg is szűnhet. Hazánkat szinte teljes külpolitikai elszigeteltségbe taszította a trianoni rendezés, hiszen – megint csak a semleges Ausztriát nem számítva – ellenséges országokkal volt körbevéve. Ráadásul kulturális és tudományos intézményrendszere

is romokban hevert. Még akkor is, ha ezen a területen csekélyebbek voltak a veszteségek, mint például az ásványkincsek, a nyersanyagok, az erdők, az állatállomány vagy éppen a tiszta nemzeti vagyon (ennek 37,8 százaléka maradt Magyarországon) vonatkozásában. Ennek ellenére is olyan nagy múltú, történelmünkhöz szorosan hozzátartozó városokat veszítettünk el (elsősorban Erdélyben, a Partiumban, a Bánságban és a Felvidéken), amelyek elsősorban a magyar kultúrához kötődtek.

A közoktatás dualizmus kori intézményeinek valamivel több, mint 40 százaléka, a tanerőknek és a tanulóknak ennél nagyobb hányada, majdnem a fele maradt a trianoni Magyarországon. Az elemi iskolai hálózathoz azonban az állami intézmények csaknem háromnegyede az új határokon túlra került. Mindenekelőtt annak következtében, hogy a dualizmus kori kormányok – az iskola segítségével történő magyarosítás reményében és hiú ábrándjában – főleg a nemzetiségi területeken emeltek állami iskolákat. (Ekkoriban – és tulajdonképpen kissé csökkenő arányban ugyan, de egészen 1948-ig, a teljes államosításig – az alapfokú, többnyire négyosztályos iskolák döntő többsége az egyházak kezében volt.)

A kortársak az adatokból egyértelműen a magyarság „kulturális fölényét” olvasták ki (elismerve, hogy a történelmi Magyarországon élt németiség nálunk is magasabb kulturális fokon állt). A magyar anyanyelvű tanulók ugyanis minden területen jobb mutatókkal bírtak, mint ahogy a népességen belüli arányuk indokolta volna (iskolatisztsági adatok szerint 56–82 százalék 1918 előtt, 84–95 százalék a trianoni országban). A középiskolát végzettek között volt a legmagasabb a magyar anyanyelvűek aránya: 84,5% a tízes évek elején.

1918 után Magyarországon maradt

Óvodák, állandó és nyári menedékházak

intézet: 41,1% (1215), óvónő: 41,4% (1115), tanuló: 45% (121 363);

Elemi iskolák

intézet: 38% (6435) – de államiakból csak 28% (982), tanerő: 45,6% (16 089), tanuló: 43,6% (860 202);

Polgári iskolák

intézet: 45,1% (240), tanerő: 50,9% (2362), tanuló: 55% (59 951);

Fiú középiskolák

intézet: 47,1% (104), tanerő: 48,5 % (1725), tanuló: 51,9% (39 647).

(*Magyar Statisztikai Szemle* 1938. május)

„Azok a kulturális áldozatok, amelyeket állami létünk kezdetétől hoztunk, s az utolsó félszázad alatt bőkezűségünkkel szinte tetszelegve megtettünk, nagyrészt hiábavalókká váltak. A különböző fajú iskoláknak éppen a végeket

körül majdnem palotaszámba menő épületei, a kulturális támogatás címe alatt a kezdetleges felekezeti oktatásnak pazar támogatása – ez mind ellenünk használtatik majd föl – s a magyar központ nagyobb teherviseléséből eredt áldozatok hivatkozó nyereségei lesznek a komoly kultúrára kevésbé alkalmas, de a díszes kereteket mégis teljesen kihasználó szomszédoknál. S abban az iskolában, amelyet mi építettünk, a magyar gyermeket idegen szóra kényszerítik [...]” – foglalta össze Buday László. (*A megcsonkított Magyarország*, 1921.)

Igen fájóak voltak a felsőoktatásban bekövetkezett veszteségek is. Kolozsvár és Pozsony egyetemei román, illetve csehszlovák állami ellenőrzés alá kerültek, emiatt a hallgatóság és a tanári kar szinte teljes egészében Magyarországra menekült. Rövid budapesti tartózkodás után a kolozsvári univerzitás Szegeden (1921-től), a pozsonyi pedig Pécsen (1923-tól) jutott új otthonhoz (akárcsak a szintén áttelepült selmecbányai bányászati és erdészeti akadémia Sopronban). Kassán és Kolozsváron jól felszerelt felsőfokú gazdasági tanintézetek maradtak, emellett két jogakadémiát (a kassait és a nagyváradit) teljesen elvesztettünk, az eperjesi Miskolcon, a máramarosszigeti pedig Hódmezővásárhelyen kapott új hajlékot (utóbbi aztán hamarosan meg is szűnt /1924/).

A könyvkiadást és a sajtót nem érték ilyen érzékeny károk. Az első világháború előtti utolsó esztendőkből évente 2000 körüli volt az újonnan megjelent kiadványok száma, amely 1920-ban 1500 körülre csökkent ugyan, a következő esztendőkből azonban ismét emelkedett. 1925-től pedig – néhány év kivételével – már állandóan 3000 fölötti szinten állt. 1914-ben az 1808 időszakai sajtótermék közül 1256 – az összes majdnem 70 százaléka – jelent meg a későbbi trianoni Magyarország területén. Ezek száma a világháborúban és 1918 után csökkent: 1925-ben 934, 1942-ben viszont már 1379 lapot lehetett olvasni.

115 korábbi színházépületünkben 64 (56%) jutott a trianoni Magyarországnak. A világháború előtti alapos felmérések hiányában a közgyűjteményekben bekövetkezett veszteségeket nem ismerjük pontosan, ám nyilvánvaló, hogy ezek – történelmi városaink jó részének és a bennük őrzött gyűjteményeknek határon túlra kerülése következtében – igen komolyak voltak. Ennél is súlyosabbnak bizonyultak azonban az épített örökségben keletkezett, pótolhatatlan károk. Csaknem teljes középkori, kora-újkorai műemlék-állományunkat és váraink döntő többségét is egyik pillanatról a másikra elvesztettük. Magyarországon nagyobb számban csak a barokk korban és azután keletkezett műemlék-épületek maradtak.

A húszas évek elején a trianoni Magyarország oktatási intézményei, közgyűjteményei, a magas kultúra színterei és a magyar tudományos élet leg-

fontosabb képviselője, az MTA is állandó, napi gondokkal küszködött; néha fennmaradásuk is kétségessé vált. Magyar anyanyelvű értelmiségi családok tömege menekült a trianoni „csonkahazába”: az ő segítségük, álláshoz juttatásuk, nyugdíjuk előteremtése stb. ugyancsak rendkívüli nehézségeket okozott. Ehhez a senki által sem kívánt új helyzethez azonban – akarva, nem akarva – alkalmazkodnia kellett a magyar kultúrpolitikának. Mindent előről kellett kezdeni és végiggondolni. Létszükségletté vált a trianoni ország igényeihez alkalmazkodó kulturális rendszer kialakítása; az idők szava gyökeres változásokat követelt.

Az új helyzethez igazodó programadó írásokat Hóman Bálint, a harmincas évek vallás- és közoktatásügyi minisztere és Kornis Gyula, a húszas évek második felének kultusz-államtitkára tették közzé 1920-ban és 1921-ben. Hóman a magyar tudománypolitika újjászervezését és következetes irányítását, valamint korábbinál komolyabb anyagi támogatását kívánta és igényelte – elsősorban az államtól. Kornis pedig – mint a korszak egyik legismertebb magyar kultúrfilozófusa – az ideológiai alapokat fektetette le. Úgy vélte, a kultúrpolitika az állam tevékenységének legfontosabb területe, ezen belül pedig kulcsfontosságú az oktatás, amely a nemzeti tárgyak előtérbe helyezésével hatékonyan szolgálhatja a revízió céljának mielőbbi elérését. Ahogy Hóman fogalmazott: „A jövő Magyarországon a tudományos munkának el kell végre foglaltatnia az őt megillető helyet, mert a saját erejére utalt, ellenségektől körülvett Magyarország jövő boldogulásának, kultúránk jövő fejlődésének legfontosabb feltétele a magyar tudomány fejlődőképességének biztosítása. [...] Tudományosságunk teljes újjászervezésére s mindenekelőtt következetes és céltudatos tudománypolitikára van szükségünk. Tudománypolitikára, melynek célja a magyar tudomány jövő fejlődési alapjainak megvetése s e tudománynak nyugat-európai színvonalra emelése. [...] A tudományos célokra szükséges anyagi eszközöket elő kell teremtenünk.” (HÓMAN Bálint, *A magyar tudományosság jövője*, 1920.)

Kornis pedig így érvelt: „Az állam fogalma három mozzanatból áll. Először is a *hatalom* az állam végső alapja és eszköze. Másodszor a *jog* az a norma, mely a hatalom alkalmazását szabályozza. Harmadszor a *kultúra* az a cél, amelyet végső elemzésben a hatalomnak a jogtól szabályozott alkalmazása szolgálni köteles. Az utóbbiban rejlik az állam etikai jelentősége. [...] Annál fejlettebb azonban valamely állam, minél inkább kultúrállam. [...] Csak művelt polgárok tudják a demokratikus intézményeket és kiterjesztett jogokat a közösség érdekében hasznossá tenni, különben mindezek csak súlyos veszedelmek forrásai.

Mindebből nyilvánvaló, hogy az állam valamennyi tevékenysége közül legfontosabb, centrális jelentőségű a *kultúrpolitika*. [...] Nemzeti tragikumunk

egyik főforrása, hogy *államférfiaink túlnyomó többsége nem vette észre a kultúrpolitikának mindennek fölött álló, centrális jelentőségét [...] nem volt egységes, a művelődési tevékenység minden ágára kiterjedő, átfogó egységes kultúrprogramunk.* [...]

Hazánk rémes szétszabdálása s ennek irtózatos következményei valamennyi jövőendő magyar nemzedékben állandóan és természetesen olyan lelki diszpozíciókat teremtettek, melyek a nemzeti érzés erejét a leghatékonyabban táplálják. Iskoláink tantervében minden nemzeti tárgynak (magyar nyelv, történelem, irodalom, földrajz, gazdaságtan) csak egy tengely körül kell forognia: az integer Magyarország körül. Meg kell teremtenünk az *irredentizmus leghatékonyabb pedagógiáját.*” (KORNIS Gyula, *Kultúrpolitikánk irányelvei*, 1921.)

Elképzeléseik következetesebb megfontolására és részbeni megvalósítására gróf Klebelsberg Kunónak nyílt lehetősége. A hivatali ranglétra szinte minden fokát végigjárt kultuszminiszter több mint kilenc esztendőn keresztül (1922–1931) ült a bársonyszékben. Kiváló köztisztviselő, vérbeli és kellő taktikai érzékkel rendelkező politikus, rátermett lobbista, szándékait akár a napisajtóban is szívesen propagáló államférfi volt. Bár nem túl eredeti gondolkodó, mégis ügyesen adaptálta és gyúrta szerves egységgé mások eszméit, új rendszert teremtve ezáltal. Örök optimistaként és maximalistaként mindig a lehető legtöbbet kívánta elérni a saját szakterületén: méltán nevezte őt Ravasz László a „legnagyobb álmú magyar kultuszminiszternek”.

Klebelsberg a válság „hasznát” is felismerte. Kijelentette, hogy „a katasztrófák minálunk tüneményes fejlődésnek, csodás fellendülésnek kiindulópontjai voltak.” Hiszen a teljes leépülésnek – mint például a Trianon utáni állapotnak – számos előnye is lehet. Ilyenkor ugyanis sokkal egyszerűbb valami egészen új, a korábbinál hatékonyabb szervezetet létrehozni, mint a felfordulást és a reformokat mindig ellenző békeidőkben. Klebelsberg a kényszerhelyzetet ügyesen ki- és felhasználva modernizálta és alakította át a magyar kultúrpolitikát, a konzervatív reform szellemében, Bethlen István miniszterelnök és részben Horthy Miklós kormányzó támogatását élvezve. Európai összehasonlításban is korszerű kultúrpolitikát képviselt és váltott valóra, egy korszerűtlen berendezkedésű, feudális vonásokat is őrző társadalomban.

Klebelsberg következetesen elhatárolódott az általa destruktívnak ítélt „bolsevik kultúrától”. Magyarország kulturális kapcsolatait – történelmünk tanulságaira is joggal hivatkozva – egyértelműen Nyugat-Európa irányába kívánta kijelölni és elmélyíteni. Annak ellenére, hogy – jórészt szintén Trianon következtében, a „hálátlan Nyugattól” való elhatárolódás jegyében – a húszas években reneszánszukat élték a magyarság rokonságát és összeköttetéseit

Keleten kereső, sokszor zavaros „turáni” álmok és elképzelések (amelyek napjainkban, szintén a válság hatására, megint csak erősödnek). Programjának alapja a kultúra és a tudomány valamennyi területére kiterjedő, rendszerszerű építkezés és a tervszerűség volt. Gyakran hangoztatta, hogy a kultúrpolitika irányítása rendkívüli felelősséget jelent, egy „hosszúlejáratú váltóhoz” hasonlít, amellyel „nagyon sokáig lehet észrevétlenül vétkezni, de amikor az új nemzedék felnött, akkor az elkövetett hibákon, bajokon segíteni már nem lehet.” Egy-egy intézkedés hatása ugyanis gyakran csak 15–20 év múlva mérhető fel igazán. A tudományos fejlesztések tekintetében éppen úgy, mint a népiskoláknál, ahol a hatévesen bekerülő gyermekek – amennyiben továbbtanulnak – csak jó egy, illetve másfél évtizeddel később válnak felnött munkavállalókká.

Sokszor bizonygatta, már miniszteri beköszöntő beszédében is, hogy Trianon után a kultusztárca Magyarország igazi honvédelmi tárcája. Hiszen a lefegyverzett és ellenségektől körbevett ország kitörési lehetősége elsősorban a kultúra és a tudomány nagyarányú fejlesztésével biztosítható. Egy művelt ország ugyanis – érvelt – mindig nagyobb teljesítményekre képes. A hazai képzettség és a nemzetközi téren elérhető politikai és gazdasági eredmények ugyanis egymással arányosan és párhuzamosan nőnek. A magas szintű általános műveltség terjesztésével és bővülésével gyarapodik a szellemi tőke, ez esetben pedig a nemzet versenyképességét nem az olcsó fizikai munkaerő mennyisége, hanem a tudás minősége és értéke fogja meghatározni. (Ezt a ma már evidenciának számító tételt akkor még kevesen emlegették.) S mivel Klebelsberg képes volt elfogadtatni a kormánnyal elképzeléseit, a kultúrpolitika valóban prioritást élvezett, s az igencsak sikeres, 1923–1926 közötti magyar gazdasági és politikai konszolidáció egyik pillérévé vált. Bár Klebelsberget minisztersége kezdetétől egészen haláláig rengetegen támadták – és kultusza is csak temetésekor kezdődött –, ez irányú teljesítményét külföldi méltatói, így a korszak nemzetközi tudománypolitikájának meghatározó személyiségei, a német Friedrich Schmidt-Ott és Carl Heinrich Becker is elismerték. „A magyar kormányról és belpolitikájáról mindenesetre az az ember összbenyomása – írta 1926-ban Becker –, hogy sok okossággal és körültekintéssel mindent megtesz, hogy a trianoni szerződés és a háború utáni események szörnyű hatásait legyőzze, és Magyarország újjászületésének alapjait lerakja. Ez elsősorban a nagyon világosan átgondolt és szisztematikusan építkező kultúrpolitika révén történik. [...] A viszonyok konszolidálása óta gróf Klebelsberg Kuno, éveken át Tisza munkatársa és barátja a kultuszminiszter. Politikájának az alapgondolata minden rendelkezésre bocsátható eszköz biztosítása az ország szellemi kultúrájának az emelése érdekében, hogy Magyarország ezáltal – nem pedig katonai játszadozásokkal –

váljon az európai politikában tényezővé. [...] A kulturális szempontokat amúgy is kiemelten kezelik, és hihetetlenül magas összegeket fordítanak tudományos képzésre a költségvetésben.”

Mindehhez persze a szükséges anyagi lehetőségeket is elő kellett teremteni. A gazdasági szanalást segítő 1924-es népszövetségi kölcsön, illetve a magyar költségvetés lehetőségeit minden tekintetben kihasználva Klebelsbergnek sikerült elérnie, hogy a kultusztárca állami költségvetésből való részesedése fokozatosan emelkedjen. 1926/27-ben már a kultusztárca kapta a legnagyobb dotációt a minisztériumok közül, 1927/28-tól pedig 10% fölötti arányban támogatták (ami aztán az egész korszakban így is maradt). A Trianon utáni Magyarországra a háború előtti állami kulturális kiadások és bevételek 45,7 százaléka esett, ám az 1926/27. költségvetési évben az 1913. esztendő kiadásainak már 81,23 százalékát érték el.

A kultusztárca részesedése az állami költségvetésből

1868:	0,82%
1871-től:	1% fölött
1890:	2% (ezt követően általában efölött)
1898-tól:	3% fölött
1902-től:	4% fölött
1908-tól:	5% fölött
1915/16:	1,19%
1920/21:	3,23%
1921/22:	4,16%
1922/23:	4,54%
1923/24:	7,27%
1924/25:	9,15%
1925/26:	9,05%
1926/27:	9,3%
1927-től:	10% fölött.

Az anyagi támogatás biztosítása azért is fontos volt, mivel Klebelsberg és sok kortársa elképzelése szerint – amelyet az akkoriban divatos szociáldarwinista nézetek is befolyásoltak – a nemzetek állandóan versengenek egymással, és ennek a küzdelemnek éppen a kultúra a kulcsterülete. Ebből fejlődött és alakult ki Klebelsberg „kultúrfölény-elméletének” megfogalmazása, melynek lényege, hogy kulturális versenyképességünk megőrzése és erősítése a nemzet egyik legfőbb, rengeteg anyagi áldozatot igénylő célja. Csak ez biztosíthatja politikai, gazdasági és szellemi emelkedésünket, illetve a teljes egyetértéssel fogadott, végső politikai célt, a revíziót, valamint Magyarországnak

a térségben elfoglalt „primus inter pares” (első az egyenlők között) szerepét: „A világtörténelem útján négy gépkocsi robog – mondta Klebelsberg. – Az egyik gyorsítja az ütemet, de a három másik gépkocsi utána jön és már harsónajelt ad, mert kerülni akar. Erre a másik három gépkocsira az van írva: Románia, Szerbia és Csehország. Arra a kocsira pedig, amely gyorsít, az van írva: Magyarország. Kérдем t. Ház, akadhat-e jó hazafi, aki vállalja a felelősséget azért, hogy ez a három másik kocsi a világtörténelem végzetes országútján mellettünk elrobogjon és minket elhagyjon, porfelhőbe borítva bennünket. Ha ezt akarják, igen t. uraim, ehhez más kocsivezetőt keressenek, mert én egy kultúrpolitikai Nagymajténynak, Világosnak fegyverlerakó közoktatásügyi minisztere sohase leszek. Én nem hozhatom fel a magam védelmére Trianont. A politikai Trianonba be[le] kellett mennünk, de a kultúrpolitikai fegyverletétél önkéntes lenne.” (KLEBELSBERG, 1928.) A Klebelsberg vallotta kultúrfölény-gondolat ebben az értelemben – a revízió követelésének kivételével – napjainkban is bizonyosan vállalható és követhető. (A tévesen Klebelsbergnek tulajdonított, valóban szerencsétlen, 19. század végétől használt fogalom tartalma ezáltal teljesen átalakult. Wlassics Gyula a századfordulón még a magyar politikai nemzet összetartó erejeként tekintett a „kultúrfölényre”, azaz a szerinte a Magyarországon élő más népeknél „felsőbb rangú” magyar kultúrára.)

A rengeteget bíralt, ám sokak által üdvözölt kultúrfölény eszméjének megvalósítását Klebelsberg két pillérre alapozta. Az alsó fokú oktatás intenzív fejlesztésére, illetve az ország jövőendő vezetőinek továbbképzését célzó, külföldi ösztöndíjakkal támogatott elitnevelés biztosítására. Ennek eredményeként 1926 és 1930 között 5000 népiskolai objektumot (tantermet és tanítói lakást) építettek állami segítséggel, többet, mint ahányat a dualizmus egész idején. Jelentősen csökkentek az analfabetizmus mutatói, amelyek 1910-ben az összlakosságon belüli, 6 éven felüli népességben még 33,3 – a magyar anyanyelvűeknél azonban kevesebb, mint 20 – százalékon álltak, a harmincas évek végére viszont 7,4 százalékra zsugorodtak, amely már alig maradt el az akkori nyugat-európai szinttől. Míg a tanköteles gyermekek közül a tízes évek elején még kb. 15 százaléknyan nem jártak iskolába, addig a harmincas évek végére ez az arány is alig több mint 2 százalékosra csökkent. Ami azért is lényeges, mivel a korszak konzervatív politikusai – Klebelsberggel az élükön – gyakran hangoztatták, hogy a kulturális demokráciának meg kell előznie a politikai demokráciát, hiszen kizárólag a legalább alapfokon művelt emberek képesek felelős politikai döntéseket hozni: „Az általános titkos választójog cédulákkal szavaz. Szeretném látni, hogyan lehet szavazólapokkal dolgozni egymillió körül járó analfabéta választónál? Bárki olyan cédulát nyomhat azoknak az analfabétáknak a kezébe, amelyről nem

is tudják, hogy mi áll rajta. A Bethlen-kabinet népiskolái a maguk kultúr-demokráciájával a politikai demokráciának pionírjai.” (KLEBELSBERG, 1928.)

Bár nem volt a választójog gyors kiterjesztésének a híve, Klebelsberg a kulturális demokrácia kiterjesztése érdekében valóban megtett minden tőle telhetőt: „Emelni igyekszem a magyar nemzet széles néprétegeinek, nagy tömegeinek értelmi szintjét. [...] Gondoskodni kell azonban arról is, hogy minden téren: irodalomban, művészetben és tudományban egyaránt kellő számban álljanak oly férfiak, különösen szakemberek rendelkezésre, kik teljesen európai színvonalon vannak, s így minden működési téren, minden szakmában a nagy feladatok megoldásánál elsőrangú erőkre támaszkodhasunk.” (KLEBELSBERG, 1927.)

Klebelsberg az elitképzést a menekült egyetemek és főiskolák befogadásával és erősítésével, a felsőoktatás kiemelt támogatásával, illetve a külföldi magyar intézetek létrehozásával igyekezett hatékonyan segíteni. Az utóbbiak előzményeként 1895-ben alakult a Római Magyar Történeti Intézet – amely az első világháború idején megszüntette tevékenységét –, majd, már Klebelsberg kezdeményezésére, a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet (1917/18-ban működött) is. 1920-ban a Magyar Történeti Társulat elnökeként alapította a Bécsi Magyar Történeti Intézetet, majd 1923-ban miniszterként újraindította a római történeti kutatásokat. 1924-ben a bécsi és a berlini, 1927-ben pedig a római Collegium Hungaricum nyitotta meg kapuit. Ezek az intézetek – mai szerepüktől kissé eltérően – elsősorban az oktatási, a tudományos, a művészeti és a köztisztviselői elit képzését szolgálták, csak másodszorban szerveztek kulturális programokat. Többnyire két szemeszteres magyar állami ösztöndíjjal érkeztek a Collegiumokba a tehetséges, általában egyetemet végzett, sokszor már doktori fokozatot is szerzett magyar fiatalok, akik a világ akkori legkiválóbb egyetemén és kutatóintézetében tanulhattak és dolgozhattak posztgraduális képzés keretében. Ösztöndíjakat az USA-tól Japánig olyan országokba is adtak, amelyekben nem működtek magyar intézetek. 1944-ig mintegy 1500 fiatal élhetett a kiváló lehetőséggel. Valamennyien visszatértek hazájukba, háromnegyedük tényleg bekerült az akkori vagy a második világháború utáni – gyakran már emigrációban dolgozó – magyar szellemi elitbe. Klebelsberg így fogalmazott: „A magyarság Ázsiából jött, erőteljes faji tulajdonságokkal, amelyek több mint ezer év óta nem mosódtak el. De ide kerültünk Európa közepére, a művelt nemzetek közé, ahol erős a művelődési és a gazdasági verseny, ahol sokkal nehezebb ma megélni, mint a földgolyó bármely más pontján. Ha fenn akarunk maradni, meg kell tartanunk a nemzet sajátos tulajdonságait, de ugyanakkor teljesen európai színvonalra kell emelkednünk s tanulnunk kell a bennünket körülvevő népektől.” (KLEBELSBERG, 1929.)

A tudományos életben Klebelsberg az egyszerűsítésre, az intézmények ésszerűbb és hatékonyabb működtetésre törekedett. Ennek legszebb példája az 1922: XIX. törvénycikkkel létrehozott Országos Magyar Gyűjteményegyetem, amely legnagyobb nemzeti közgyűjteményeinket önálló jogi személyiséggel bíró önkormányzati testületben egyesítette, lényegesen csökkentve ezáltal nem csak az adminisztráció, de a könyv, a tudományos eszközbeszerzés stb. költségeit is. A központosítás mellett azonban számos területen éppen a decentralizációra törekedett. Ennek jegyében támogatta a vidéki egyetemeiket, amelyeket környékük kulturális és tudományos központjaivá igyekezett fejleszteni.

A két világháború közötti magyar kultúrpolitika másik nagy alakja, Hóman Bálint sok tekintetben Klebelsberg politikáját folytatta. Az ő miniszterségének azonban – éppen Klebelsberg sikeres tevékenysége következtében – már nem a trianoni veszteségek pótlása és a kultúrpolitika intézményrendszerének újjáépítése volt a célja. Sokkal inkább a gazdasági világválság okozta károk enyhítését, mielőbbi áthidalását tűzte ki maga elé teljesítendő feladatként. Klebelsberg ugyanis egy életképtelennek tűnő országban kezdte és egy ismét válságba sodródott – de előtte szinte senki által sem várt fellendülést produkáló – államban fejezte be miniszteri működését. Az 1929-ben induló krízis az egész világot, benne Magyarországot is megrázta, és az új világháborúba vezető korszak beköszöntét jelentette. „Ma bajbajutott a kapitalizmus – írta Klebelsberg – nem vált be a kommunizmus, baj van a mérsékelt szocializmus gyakorlati érvényesülése körül, s ezért ideológiák tekintetében is tanácstalan bizonytalanságban, zavarban van az emberiség, s ezúttal nincs valamely megváltó vagy legalább megváltónak hitt eszme tartalékban.” (KLEBELSBERG, 1932)

Az akkoriban gyakran csak „új Mohácsként” emlegetett trianoni béke máig ható következményei rendkívül pozitív folyamatokat indítottak el az 1920-as évek magyar kultúrpolitikájában. Ehhez azonban megfelelő személyre is szükség volt a megfelelő helyen: Klebelsberg Kuno pedig ilyen államférfi volt. Irányításával meglepően gyorsan és hatásosan modernizálódott és emelkedett nyugat-európai szintre a magyar kultúra részben máig is fennálló intézményrendszere. Ennek köszönhető, hogy a két világháború közötti időszak a magyar kulturális, tudományos és művészeti élet egyik „aranykorává” vált.

KORSZERŐ KULTÚRPOLITIKA,
KORSZERŰTLEN TÁRSADALOMBAN

„ÉLT ÖTVENHÉT ÉVET, DOLGOZOTT EGY ÉVSZÁZADNYIT”

Klebelsberg Kuno megítéléséről és időszakosságáról

A kultúra „fanatikus munkása” vagy
„reformninfomániás” miniszter?

Fényképei fegyelmezett, néha szigorú, kifinomult és arisztokratikus arcvonásokat tükröznek. Határozottság, eltökéltség és rendszeret sugárzik róluk. Mosolyra szinte sohasem húzta a száját. Nemigen lehetett a társaság közép-pontjában álló, kedélyes, sokakat felvidító és megneveltető személyiség. Sok szempontból száraz, nehezen megközelíthető ember volt, nem vette őt körül barátok hada. Kevés követője, ám annál több ellenfele, irigye akadt. Rátermettségét, intelligenciáját, kiváló menedzseri képességeit viszont kevesen vitatták. Ugyanakkor számosan tartották unalmas, minden eredetiséget nélkülöző embernek, aki csak mások gondolatait adaptálta ügyesen. És mégis: egy egész korszak meghatározó politikusaként tekintettek rá már a saját korában is. Bethlen István mellett leginkább az ő nevéhez kötötték az 1920-as évek Magyarországának konszolidációját, napjainkban pedig a két világháború közötti időszak egyik legbefolyásosabb és legnagyobb hatású államférfiaként beszélünk róla. Méltán.

Megítélése már életében is fölöttébb ellentmondásos volt. Mikor a kultuszminisztérium közigazgatási államtitkáráként – jogi, nem pedig bölcsész végzettsége ellenére – 1917 februárjában a Magyar Történelmi Társulat elnökévé választották, Kunfi Zsigmond (1879–1929), a Tanácsköztársaság későbbi népbiztosa, a következőket írta a *Népszavában*: „[...] ezt a választást, bármily jelentéktelen dologról is van szó, a magyar kultúrpolitika legnagyobb botrányai közé kell sorozni, az alázkodás oly tényei közé, amelyhez fogható még a magyar irodalmi és tudományos életben is ritkán esett meg. [...] a Magyar Történelmi Társulat tagjai nagyrészt oly férfiakból állanak, akik valamilyenfajta alárendeltségi és függő viszonyban állanak Klebelsberg Kuno gróf, titkos tanácsossal szemben [...], mint tanárok és múzeumi emberek. A sokoldalú gróf ugyanis [...] vallás- és közoktatásügyi államtitkár is.” Ráadásul Klebelsbergnek semmiféle tudományos munkássága nincs – hangzott Kunfi vádja.¹

¹ KUNFI Zsigmond, *Kultúrkép 1917-ből*, Népszava 1917. február 17., 8.

Tíz esztendővel később Klebelsberg miniszteri tevékenységét – beszédeit és cikkeit tartalmazó kötete megjelenése kapcsán – Alexander Bernát (1850–1927) egyértelműen pozitívnak ítélte. Az az Alexander, aki nehezen volt „kurzusbarátsággal” vádolható. Klebelsbergnek „[...] csak egy sebezhető pontja van: a *numerus clausus* – írta. – Itt is minden elfogulatlan olvasója azt a benyomást szerzi, hogy bárcsak mint ügyvédet is meg lehetne őt szerezni a *numerus clausus* – megtámadására. [Klebelsberg egyébként nemzetgyűlési képviselőként az 1920-as *numerus clausus* törvényt ellenezte, s nem is szavazta meg.] Látjuk, hogy ő maga fanatikus munkása ennek a kultúrának. Nem tudom, mért haragusznak rá a politikusok és haragusznak-e rá valóban. Nekünk lelkesednünk kell érte. Akarja a jót, a nagyot, a tökéleteset, akarja nemzetének az emelését. [...] A nagy célkitűzéshez és az érte folyó munkában Klebelsberg egyik hivatott vezérünk.”²

Ugyanerről a kötetről *Az Est* név nélküli tudósítója pedig azt jegyezte meg: „De még a legegésebb ellenségnek is el kell ismernie, hogy akár mint magánember, akár mint miniszter, szünet nélkül cipelte a téglákat a magyar kultúra házához. Aki ebben kételkednék, olvassa el azt a könyvet, [...] szinte fanatikus csökönyösséggel tér vissza az a refrén mondanivalójában, hogy a magyar kultúrát minél magasabbra kell emelni, mert kultúra nélkül nincs Magyarország.”³

A mára szinte teljesen elfeledett történész, Gogolák Lajos (1910–1987) tizenkilenc esztendősen, 1929-ben jelentkezett első írásával a *Magyar Szemlé*-ben. Nem sokkal ezután már részt is vett a Hungária Szálló éttermében tartott *Magyar Szemle*-esten, ahol felháborodottan tapasztalta, hogy sokan „[...] csúnyán röhögtek, hogy a »Klebi« – gróf Klebelsberg Kuno, Magyarország Eötvös József és Trefort Ágoston után legkülönb vallás- és közoktatásügyi minisztere –, lám, sosem nyer meghívást ezen már 1926–27 óta rendezett pompás díszvacsorákra, holott hát mily nélkülözhetetlen építője volna a rezsím kultúrpolitikájának.” Később, a korai harmincas években arra is felfigyelt, hogy a magyar szellemi elit képviselőinek egy része, „Szekfű, Hóman, Gerevich, Farkas Gyula stb. micsoda undorító és szemtelen módon beszéltek Klebelsberg Kunóról [...]. Azután is még sokszor hallottam a »Klebi«-ről gunyoros megjegyzéseket Szekfű Gyulától a híres-hírhedt péntek délutáni Modern kávéházi asztalnál, holott Szekfűt a pesti fakultás ellenzésével dacolva [...] éppenséggel a »Klebi« hozta haza a bécsi Staatsarchivból, ahol ugyan m. kir. külügyminiszteri tanácsosi rangban élt, de magányosan és

² ALEXANDER BERNÁT, *Klebelsberg Kuno gróf beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926*, Ujság 1927. március 20., 30.

³ *A zsúpfedeles háztól... a modern palota felé. Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai – egy kötetben*, *Az Est* 1927. március 30.

folyvást csak olvasva vagy lerészegedve – vesebaja is, maga mondta, innét való volt...”⁴

Mondhatnánk, hogy a közismerten csípős nyelvű, nem éppen jóindulatú megjegyzéseiről ismert Gogolák szavainak csak részben adhatunk hitelt. Ám mégiscsak elgondolkoztató, hogy a korabeli levelezésekben is számos, Gogolák észrevételeit igazoló utalást találunk (ahogy egyébként a Szekfű /1883–1955/ vesebajának eredetéről szóló szavait is maga az érintett igazolta).⁵

Pasteiner Iván (1887–1962), az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ igazgatója, már 1922 nyarán – alig egy hónappal azután, hogy Klebelsberg kultuszminiszter lett – figyelmeztette Hóman Bálintot (1885–1951): „Klebi barátod nem az az okos ember, kinek Te gondolsz, s hogy a múzeumi és könyvtári reformra vonatkozó tervezete csapni való ostobaság!”⁶

Hóman felesége, Bora asszony is úgy vélte: „Klebi mint mindig, most is bolonddá tartja magát [...]” – „Klebi a d.[isz]nó, jó neki, hogy Maga V. fiz. oszt[ál]lyal dolgozza agyon magát neki.”⁷ 1924 augusztusában egy hírlapíró – igencsak sértően – gróf Sztreberszberg Kujonnak nevezte a minisztert, Komáromi János (1890–1937) – az akkoriban rendkívül népszerű író és zsurnaliszta – pedig ugyanezen év október 11-én így írt róla a *Magyarországban*: „Klebelsberg gróf üvegember, rajta bárki keresztülláthat. Olyan figura, mint az a bolond ember volt, aki egyre azt hajtogatta, hogy ő üvegből van és át lehet látni a hasán s nem mert fölállni, mert attól félt, hogy eltörik a lába.” Klebelsberg mindkét esetben becsületsértési pert indított támadói ellen, akiket a bíróság végül el is marasztalt.⁸

Tóth László (1895–1958) történész, a Római Magyar Történeti Intézet titkára 1926-ban gúnyosan Klebediásznak nevezte a Klebelsberg ötvenedik születésnapjának tiszteletére kiadott, máskülönben neves szerzők által írott, színvonalas tanulmánykötetet. Hardy Kálmán (1892–1980) 1929-ben, Klebelsberg *Jöjjetek harmincas évek!* című cikkgyűjteményének megjelenésekor azt írta: „A belpolitika berkeinek legérdekesebb nyári csemegéi Klebelsberg »hidegkúti« aforizmái. Különösen tetszett nekem az az interjú, amelyben megállapítja, hogy sokat tanult, de nem nagyon tehetséges emberek az

⁴ GOGOLÁK Lajos, *Romemlékek (I.)*, közléteszi NÓVÉ Béla, Holmi 2001/3., 307.

⁵ Szekfű barátja, Otto Stowasser halálakor írta 1934-ben: „Stowasser halála valóban megdöbbentő, régi jó barátom volt, sokszor részt vett velem oly alkoholisztikus akciókban, melyekkel vesebajomat megszereztem [...]” Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára (a továbbiakban: MTA KK), Ms 805/75. Szekfű Gyula – Angyal Dávidnak, 1934. február 15.

⁶ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZKK), Fond 15/1204. Pasteiner Iván – Hóman Bálintnak, 1922. július 28.

⁷ OSZKK, Fond 15/1933. Hóman Bálintné – Hóman Bálintnak, 1923 k. és 1925. július 23.

⁸ [Aláírás és szignó nélkül], *Klebelsberg Kuno gróf közoktatásügyi miniszter sajtópöréi*, Magyar Hírlap 1925. február 14., 4.

egyes korokat és eseményeket »akadályozni« szokták, de rögtön utána ő maga is beskatulyázza századunk első két évtizedének, a két forradalomnak és a 20-as éveknek »mozgató« eszméit és ezek eredményeit. Ha utólag elolvasta öxellenciája ezt a hírlapi elmélkedést, alig[ha] örült ennek a furcsa önvalomásnak. A logikus következtetés szerint u. i. ő is »sokat tanult, de nem nagyon tehetséges ember«. Vajon nem ő pénzeli-e újabban a Bpesti [helyesen: Pesti] Hírlapot? Úgy látszik, mintha ez az ő »Leibjournal«-jává [házi újságává] alakult volna át. Minden 4–5 napban tömjéneznék neki valamilyen formában.”⁹

Bajza József irodalomtörténész (1885–1938) Klebédiákról szólt Klebelsberg alkotásai – ez esetben a Corvin-lánc és -koszorú alapítása – kapcsán. Bibó István (1911–1979) pedig, szintén nem minden él nélkül, Klebiklésznek titulálta őt 1931-ben, nem sokkal miniszterségről történt lemondását követően.¹⁰

A hihetetlenül éles szemű, de indulatos és vitriolos hangvételű – sokszor igaztalanul vádaskodó – esszéiről ismert Szabó Dezső (1879–1945) még Klebelsberg halála után is a „szerencsétlen emlékezetű Klebelsberg Kunó reformnifomániájáról” beszélt. Gyilkos kritikájában (*Kultúrfölény és kultúrpolitika*) pedig így jellemezte a klebelsbergi politikát: „Klebelsberg gróf azzal az eredménytelen pátozzsal, melyen ugyan némelyek felismerni vélik a modern politika gyári jegyét, de amelynek őszinteségében kételkednünk mégsem szabad: elkiáltotta már honunk és Európa minden kukkabb domborodásán, hogy ő kultúrfölény-politikát csinál. A nemes gróf ilyenkor tagadhatatlanul ama látványosságok közé tartozik, amelyek Pintér [Jenő irodalomtörténész] tanár úrnak a *fenséges hatással* szemben felállított követelményeinek minden *ismérvét* kimerítik. E kimerült ismérveknek jelen esetben valóságos wagneri kíséretet ad a holtradolgozott, agyon-priváttanítóskodó nyomorgó tanárok kísérteties gyomorzenéje. [...] A gróf úr minden mozgékonyásával – bizonyára tudattalanul, az őszileg determinált hajlamok vak kényszerével: *minden tényében a germán hódítást építi, annak egyenget utat, annak jelent jövőt.*”¹¹

A német szociáldemokraták *Vorwärts* című napilapja 1930-ban – meglehetősen rosszindulatú megközelítésben, a baloldali magyar emigráció érvelését átvéve és ismételve – megrögzött reakcióként, a nagybirtokok, az „egyházfejedelmek” és az analfabéták minisztereként mutatta be. „Igen sokszor

⁹ Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárának Kézirattár (a továbbiakban: ELTE KK), Ms 628. Hardy Kálmán – Szekfű Gyulának, 1929. október 3.

¹⁰ OSzKK, Fond 15/1580. Tóth László – Hóman Bálintnak, 1926. április 23. MTA KK, Ms 800/62. Bajza József – Angyal Dávidnak, 1930. október 28. – Bibó István (1911–1979), *Életút dokumentumokban*, vál. és összeáll. HUSZÁR Tibor, 1956-os Intézet – Osiris – Századvég, Budapest, 1995, 121.

¹¹ SZABÓ Dezső, *Az egész látóhatár. Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, vitairatok*, I–II., Püski, Budapest, 1991, I. köt., 411., II. köt., 780. és 787.

a liberalizmus és a felvilágosodás jelmezében jelenik meg, emiatt a Bethlen-kabinet házi liberálisa, és a keresztény kurzus házi zsidainak körében is lármázik. A zsidók főiskolai felvételét korlátozó numerus clausus szellemi felbujtójaként a pesti izraelita hitközség ünnepélyén vesz részt, hogy egy oldalvágást adjon ugyanennek a törvénynek. Ébredő magyarok és zsidóbarát liberalizmus, parlamenti demokrácia és százszázalékos fasizmus, sötét klerikalizmus és modern irodalom – ez Klebelsberg. [...] Modern szépítőszerszám a magyar nemesi uralom élő hulláján, ez az alapvonása a Gróf kultúrpolitikájának, amelyet ő »neonacionalizmusnak« nevez.”¹²

Hasonló hangnemben – és jórészt szintén igaztalanul – vádolta őt a *Népszava* is ekkoriban, Klebelsberg „filoszemita kiruccanására” utalva: „Ismertes, hogy Klebelsberg kultuszminiszter, a Bethlen-kormányának hol klerikális, hol meg liberális színekben kaméleonkodó tagja milyen törölmetszett *zsidóbarát* szónoklatot vágott ki a pesti Izraelita Hitközség vasárnapi díszközgyűlésén, amelyet az »Egyenlőség« című zsidó felekezeti lap ötvenéves jubileuma alkalmából rendeztek. Klebelsberg, aki a parlamentben ismételtelen is védelmére kelt a numerus claususnak és aki a véres egyetemi zavargások meg a botrányos utcai duhajkodások alkalmával mindig tudott mentséget találni a bajtársak javára, a díszközgyűlés hangulatában nem mondott kevesebbet, mint hogy ő »közismerten« nem szavazta meg a numerus clausuról szóló javaslatot, hanem a szavazás előtt – kiment a folyosóra... Továbbá, hogy a numerus claususból saját külön módosításával kivette a zsidóságra sértő és fájdalmas antiszemita méregfogat s ebbeli szerepe megfelel »politikai múltjának«, végül hivatkozott arra is, hogy a jobboldali szélsőségek éppen ezekért évek óta támadják...” Beszédeért egyébként éppen saját – keresztény párti – politikai szövetségesei orroltak meg leginkább, pártértekezleten bélyegezve meg Klebelsberg „zsidóbarát” szavait.¹³

Az életmű kanonizálása

Az ilyen és hasonló, gyakran alaptalan és rosszindulatú ítéletek csak Klebelsberg 1932 októberében bekövetkezett, váratlan halála után változtak meg és alakultak hirtelen pozitív értékelésekké. A tanulmány címében szereplő idézet Klebelsberg „háziújságjának”, a *Pesti Napló*nak a nekrológiájából származik. „Majd minden törvényjavaslatának kompozíciója és vázlata egy *újságciikk* volt a *Pesti Naplóban*. Felderítő szolgálatra küldte az *újságbetűt*, hogy

¹² [Aláírás és szignó nélkül], *Graf Klebelsberg, der Kultusminister des Horthy-Regimes*, Vorwärts 1930. Mai 24. [Saját fordításomban.]

¹³ [Aláírás és szignó nélkül], *Wolffék ellenzékhöz vonulással fenyegetőznek Klebelsberg numerus clausus-ellenes beszéde miatt*, Népszava 1930. február 7., 1–2. – Az idézet: 1.

a közvélemény hangulatát és felfogását megállapítsa.”¹⁴ Még az öt korábban minduntalan támadó *Népszava* is kijelentette: „elismeréssel kell megmondani, hogy a magyar ellenforradalom politikusi közül ő volt az egyetlen ember, aki akkor, amikor nem politizált, amikor nem az ellenforradalom kívánsága szerint való kultúrpolitikát irányított, hanem csak kultúrát adott, minden kemény szembenállásunk ellenére kiérdemelte az értékes ellenfélnek kijáró tiszteletet. [...] Csodálatos és egyben jellegzetes tragédiája, hogy a tulajdon pártjának és tulajdon világszemléletének emberei támadtak ellene a legélesebben. A nagybirtok iskolaiszonya és a kultúra fölött való nyegledzsentri viccelődés, a 'csiborpatkolda' [az 1927-ben felavatott tihanyi biológiai intézet gúnyos elnevezése] jelszava feküdt Klebelsberg szándékainak útjába. [...] Klebelsberg hittelt állott a maradi polgári gondolat frontján, de kultúrával szolgálta világszemléletét. Az ordító dilettantizmusnak ezekben a szomorú éveiben emléke megérdemli, hogy máshova sorozzuk, mint az ellenforradalom többi szereplőjét.”¹⁵

Búcsúztatásakor azonban még részben kritikus hangok is hallatszottak. A *Magyar Hírlap* szerint például: „[...] nagyvonalú kultúrpolitikát csinált Klebelsberg. Olyan kultúrpolitikát, amelyet boldogabb és gazdagabb időkben talán senki nem kifogásolt volna. Így túlméretezte a külföldi magyar kollégiumokat, túlméretezte az egyetemeket és lefelé túlméretezte a tanyai iskolákat. De a Bethlen-korszak sok túlméretezése közül alighanem Klebelsberg kultúrpolitikájának nagyvonalúsága a legmegbocsáthatóbb. [...] Volt egy nagy hibája. Takarékoskodni nem tudott. De legalább jobb és hasznosabb dolgokra költötte a pénzt, mint néhány miniszterháza.”¹⁶ Hóman Bálint Klebelsberg halálakor még csak másfél hete volt kultuszminiszter, korábban maga Klebelsberg is őt javasolta utódjának. Hóman már a ravatalnál mondott beszédében is jelezni kívánta, hogy bár folytatni kívánja elődje politikáját, de – a gazdasági világviszonyok következtében – csak módosításokkal teheti ezt. „Elgondolásában az állam, mint mecénás, a reneszánsz fejedelmek és humanista főpapok örököseként jelentkezett – állította – s ő maga reneszánsz államférfiak módjára élt az irányítás eszközeivel [...]. [...] Klebelsberg Kuno a vallásos ember szent meggyőződésével hitt a kultúra nemzetmentő, államfenntartó hivatásában. A kultúra eszközeivel hitte kivívhatóknak nemzete elrablott jogait.”¹⁷

¹⁴ [Aláírás és szignó nélkül], *Gróf Klebelsberg Kuno 1875–1932*, Pesti Napló 1932. október 12., 1. – [Aláírás és szignó nélkül], *Gróf Klebelsberg Kuno és a Pesti Napló*, Uo., 3.

¹⁵ [Aláírás és szignó nélkül], *Gróf Klebelsberg Kunó meghalt*, *Népszava* 1932. október 12., 6.

¹⁶ (F. G.), *Klebelsberg Kuno*, *Magyar Hírlap* 1932. október 12., 1–2.

¹⁷ HÓMAN Bálint, *Művelődéspolitikai*, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1938, 27–28. – A közvetlen Klebelsberg halála utáni hivatalos emlékezéseket – a sajtóhírek mellőzésével – újabban feldolgozta: HAÁG Zoltán István, *A klebelsbergi életmű hivatalos értékelésének első meg-*

Klebelsberg életművének kanonizálódását az ezt követő időszak hozta csak magával. Ennek köszönhetően Klebelsberg megítélése 1932-től 1944-ig már egyértelműen pozitív volt. 1933-ban munkásságát bemutató, nagyszabású kiállítást szerveztek emlékezetére a Múcsarnokban. Az erről tudósító újságíró egyenesen „egy előttünk zajlott reformkorról” írt Klebelsberg alkotásai kapcsán.¹⁸ Ugyanebben az esztendőben róla nevezték el az általa 1920-ban alapított Bécsi Magyar Történelmi Intézetet, ahol 1934 januárjában a mellszobrát is fölállították. (Ugyanitt az emléktábláját már 1932-ben leleplezték.)¹⁹ Síremlékét 1935 áprilisában szentelték föl Szegeden. Kárpáti Aurél (1884–1963) ennek kapcsán a „reálpolitikusok” kidobott millióira utalva támadta a Klebelsberg korábban „luxus-kiadásokkal” vádlókat: „Azok a milliók nyomtalanul olvadtak el. De ezek ma is itt vannak. A magyar szellem fellegvárai és alsó palánkjai épültek belőle. Olyan időálló keretek, amelyeket minden kor újra meg újra kitölthet a maga spirituális tartalmával. [...] Annyi kétkedő közt neki volt igaza, a fanatikus hívőnek. Annyi »reálpolitikus« közt – az álmodó »fantasztának«.”²⁰

1938-ban adták ki az a több mint 350 oldalas emlékkötetet, amely a Klebelsberg-ről 1932-től elhangzó méltatásokat, emlékbeszédeket közölte a korszak legnevesebb politikusaitól, szellemi vezetőitől. Megszólalt a kötetben – többek között – Apponyi Albert, Bakay Lajos (1880–1959), Berzeviczy Albert (1853–1936), Bethlen István (1874–1946), Domanovszky Sándor (1877–1955), Herczeg Ferenc (1863–1954), Hóman Bálint, Glattfelder Gyula (1874–1943), Hekler Antal (1882–1940), József királyi herceg (1872–1962), Kállay Miklós

nyilvánulásai (1932. október) = A legnagyobb álmú kultuszminiszter. Klebelsberg Kuno kora és munkássága, szerk. MIKLÓS Péter, Belvedere, Szeged, 2008, 193–200.

¹⁸ [Aláírás és szignó nélkül], *Egy nagy élet gazdag emlékei közt. Gróf Klebelsberg Kunó emlékkiállítás*, Pesti Napló 1933. február 12., 12.

¹⁹ A Gyűjteményegyetem 1933. január 19-i igazgatótanácsi ülésén, Angyal Dávid előterjesztése nyomán „[...] a Magyar Történelmi Társulat elnöksége azt az indítványt tette, hogy néhai gróf Klebelsberg Kuno volt vallás- és közoktatásügyi miniszternek az emléke a Bécsi Magyar Történelmi Intézet címében örökítségként meg.” Klebelsberg az Intézet létrehozásában szerzett érdemeire tekintettel a Gyűjteményegyetem is javasolta a „Klebelsberg Magyar Történetkutató Intézetre” való átkeresztelést. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), K 726 – 899/1932. – A miniszter 1933. február 22-i leiratában járult hozzá az Intézet elnevezésének „Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézetté” változtatásához. MOL, K 726 – 171/1933. – A Klebelsberg-szobor leleplezéséről a napilapok tudósítottak, lásd például: a Pesti Napló 1934. január 23-i számában a *Leleplezték Klebelsberg szobrát a bécsi Collegium Hungaricum*ban című tudósítást. – Az emléktábláról: MOL, K 428. a, MTI, Napi tudósítások, 1932. november 26.

²⁰ [Aláírás és szignó nélkül], *A nagy építőmester. Ma szentelik fel síremlékét Szegeden*, Pesti Napló 1935. április 11., 1. – Kárpáti szerzőségét azért tartom bizonyosnak, mert szinte ugyanezzel a szöveggel jelent meg a következő cikk Klebelsberg szobrának leleplezésekor: KÁRPÁTI Aurél, „Az élő szobor”, Pesti Napló 1939. június 4., 11.

(1887–1967), Károlyi Árpád (1853–1940), Korányi Sándor (1866–1944), Kornis Gyula (1885–1958), Lázár Andor (1882–1971), Somogyi Szilveszter (1872–1934), Szent-Györgyi Albert (1893–1986), Wlassics Gyula (1852–1937); a külföldiek közül Carl Heinrich Becker (1876–1933) porosz, Pietro Fedele (1873–1943), olasz miniszterek és Kurt Schuschnigg (1897–1977) osztrák kancellár.²¹ 1939 májusában – hosszas huzavona után – Teleki Pál (1879–1941) miniszterelnök és Hóman Bálint kultuszminiszter avatta föl az Eskü téren azt a szoborcsoportot, amely napjainkban a Villányi úti Szent Imre Gimnázium és templom között látható. „Egy távoli nagy célt tartva szeme előtt – mondotta ekkor Hóman Bálint –, könnyedén fel tudott emelkedni a napi élet szűk horizontján, mindig a jövőnek dolgozva, nem egyszer áttörte az aktuális helyzetek korlátait. Esméket és ötleteket gyártó, ezrével termelő agyának ereje folyton új alkotásokra ösztönözte s gyakorta ott és olyat is alkotott, ahol a köznapi gondolkodás már luxusnak minősít minden kultúrát és tudományt. Ezért került szembe azokkal, akik nem érthették meg politikája nagy vonalait. Pedig művelődéspolitikájának nemcsak irányelve, a magyar kultúrfölény gondolata volt helyes, hanem eredménye is korjelölő művelődésünk történetében.”²²

Klebsberg megítélésének húszas évekbeli változásaira, ideológiai körtódéseire 1941-ben, a második világháborúba lépésünk után Lengyel Ernő (?–?) – kicsit nosztalgikusan – így emlékezett: „Volt idő, amikor ellenfelei röviden fantasztának tartották; valósággal közmegegyezésszerű volt az a fel fogás, hogy nagy áldozatokat követel aránylag kis célokért – amíg ki nem derült, hogy aránylag kis áldozatokat követelt óriási célokért. Azt mondták, hogy reformpolitikája túlméretezett az akkori Csonka-Magyarországhoz képest; ezzel szemben az idő az ő elképzeléseit igazolta. [...] mindig több híve volt, mint barátja, de mindig több ellenfele, mint ellensége. [...] Ha miniszterségének első éveiben elhangzott beszédeit olvassuk, szakadatlanul felbukkan a zárójeles megjegyzés: (*Zajos ellentmondások.*), (*Élénk ellentmondások.*) – miniszterségének utolsó éveiben elhangzott beszédeiben egyre sűrűbben nyomul közbe a zárójeles megjegyzés: (*Helyeslés.*), (*Általános helyeslés.*). [...] Legnagyobb szónoki sikereit nyomtatásban aratta: elokvensebb és meggyőzőbb szónok volt – amikor írt, mint amikor beszélt. [...] a politikuslélek, a politikus-természet, a politikusösztön állandó vizsgálódásainak tárgya volt. [...] Mint politikus alapjában talán egy kései – és ellentmondó és legkevésbé program-szerű, vagy épp pártrendszerbeli – liberalizmus képviselője; de egy olyan pártrendszer keretében és egy olyan kormányzatban is, amely szemben áll

²¹ *Gróf Klebsberg Kunó emlékezete. A gr. Klebsberg Kunóról szóló emlékbeszédek és megemlékezések 1932–1938*, Egyetemi Ny., Budapest, 1938.

²² OSzKK, Fond 15/15. Hóman Bálint alkalmi beszédei.

a liberalizmussal és amely egész politikájában a liberalizmusnak, mint minden baj kútfejének holtta nyilvánításának eljárását hirdeti. Sorsa nem egy tekintetben: a reformer sorsa, az ellenreform légkörében. Nem véletlen, hogy a jobboldalnak túl liberális volt, a baloldalon nem egyszer reakcionárius számba ment. Érzületében: inkább konzervatív, gondolkodásában: inkább liberális; de pártállásában és kortörténelmi értékeléseiben inkább a jobboldalhoz fűződik, de maradandó alkotásaiban pártonkívüli, sőt pártatlan.”²³

A legátfogóbb és legalaposabb értékelés, Huszti József (1887–1954) vaskos Klebsberg-biográfiája 1942-ben jelent meg. E munka mindmáig a legfontosabb összefoglaló Klebsberg életművéről, a mindenkori Klebsberg-kutatások alapja. Részletességéhez és rendkívüli adatgazdagságához nagyban hozzájárult, hogy Huszti még használhatta a második világháború végén megsemmisült vagy elkallódott Klebsberg-hagyatékot. Klebsberg példaszzerűnek tartott életéről szóló összegzése szerint: „Klebsberg tiszta lélek volt: szegényen élt, és szegényen halt meg. A közvagyonnak hűségesebb sáfárját elképzelni sem lehet. A rábízott fillérekkel és milliókkal úgy gazdálkodott, hogy a befektetések még az unokáknak is megmaradnak, és bőséges kamatot hoznak. [...] Klebsberg évszázadokban gondolkodott! Viszont azokban az épületekben, amelyeket a »legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter« álmodott valósággá, ma is, meg majd évtizedek múlva is folyik a munka, formálódik a magyar jövő. Mennyi mindennel lennének szegényebbek, ha Klebsberg akkor »takarékoskodik!«!”²⁴

Az addigi méltatásokkal szemben 1944 tavaszától, a német megszállástól, majd különösen az októberi nyilas hatalomátvételtől ismét teljesen megváltozott Klebsberg értékelése. A szélsőjobboldal ugyanis mindenkor keményen támadta őt, akit a korrupt és feudális, liberális és zsidóbarát rendszer egyik fő ideológusának és támaszának tartott. Gyakran beszéltek úgy az általuk mélyen elítélt húszas évekről – hasonlóképp ahhoz, ahogy a nemzetiszocialisták a „System”-ről, azaz a weimari Németországról –, mint Bethlen–Klebsberg-kurzusról.

1945 után azonban, egy-két esztendőn át nagyrészt még tárgyilagosan lehetett idézni emlékét. Főként azért, mert a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium élén álló utóda, Keresztury Dezső (1904–1996) a saját példáján is tapasztalhatta Klebsberg kulturális politikájának helyességét. Hiszen bécsi és berlini magyar állami ösztöndíjasként, majd a berlini egyetem magyar lektoraként nagyon is jól tudta, milyen fontos mérföldkövet jelentett a magyar kulturális külpolitikában a külföldi magyar intézményrendszer Klebsberg általi kialakítása.

²³ LENGYEL ERNŐ, *Klebsberggről*, Ujság 1941. október 12., 6.

²⁴ HUSZTI JÓZSEF, *Gróf Klebsberg Kuno életműve*, MTA, Budapest, 1942. – Az idézet: 328.

A teljes elvetéstől az újraértelmezésig

Becsmérlő jelzők használata nélkül utoljára 1947-ben Eckhart Ferenc (1885–1957), a Magyar Történelmi Társulat elnöke – e pozícióban szintén Klebelsberg utóda – beszélhetett a Grófról.²⁵ Meg is kapta érte a magáét. Két esztendővel később, 1949 márciusában, a Társulat új elnökszónya, a magyar történettudomány nagy átértékelője, a másokat ideológiai elfogultsággal vádoló Andics Erzsébet kíméletlen, még saját köreiben is szokatlan durvasággal szólt az addigi magyar történettudomány teljes csődjéről és eredménytelenségéről. Mindennek egyik fő felelőseként pedig Klebelsberget nevezte meg. Sommás ítélete nemcsak igazságtalan: tudatosan ferdítő volt. Szerinte ugyanis 1919 után – holott akkoriban csak a budapesti tudományegyetemen olyan „iskolateremtő” historikusok tanítottak egy időben, mint Angyal Dávid (1857–1943), Domanovszky Sándor, Szekfű Gyula, Hóman Bálint, Mályusz Elemér (1898–1989), Hajnal István (1892–1956) stb. – „lépett fel az a történelmi iskola, amely már egészen nyíltan a reakció, a történelmi fejlődés útján való megállás, ill. lehetőleg visszafordulás mellett szállt síkra.” Az Eckhartnak szánt oldalvágás pedig így hangzott: „Klebelsberg Kunóról úgy emlékezik meg, mint akinek a működésével »a magyar történetírás történetében örökké emlékezetes« dicsőséges korszak indult meg. Azt hiszem, nem tévedünk, ha úgy véljük, hogy Magyarországon ebben az időben a Századokon kívül aligha volt még egy nyomtatott orgánus, amely Klebelsberg Kuno dicsőítésével foglalkozott volna.”²⁶

Talán én sem tévedek, ha feltételezem, hogy elsősorban Andics Erzsébet (1902–1986) beszédének és az általa is képviselt, meglehetősen szűklátókörű, egyedül üdvöztőnek vélt, hamis ideológiának „köszönhető”, hogy a hatvanas évek végéig nem volt nyomtatott orgánus, amely – ha nem is Klebelsberg dicsőítésével, de legalább – Klebelsberg szerepével, a tárgyilagosságot legalábbis megközelítve, foglalkozott volna. Balogh Sándor (1926–2004) 1959-ben, majd 1962-ben megjelent – egyébként Klebelsberg munkáinak alapos ismeretéről tanúskodó – írásai a „neonacionalizmus” következő összegzésével zárulnak: Klebelsberg „[...] a XIX. század végi és XX. század eleji magyar nagyhatalmi nacionalizmust alkalmazta a Horthy-korszak igényeire. Az úri »ünneplő hazafiság« formáinak demokratizálásával és az egyházak modernizálásával igyekezett megnyerni a tömegek »bizalmát« az uralkodó osztályok számára. A neonacionalizmus mégsem egyszerű folytatása a meg-

²⁵ ECKHART Ferenc, *Elnöki megnyitó beszéd. A Magyar Történelmi Társulat 1947. évi június 26-án tartott közgyűlésén elmondotta Eckhart Ferenc elnök, Századok 1947/1–10., 1–6.*

²⁶ ANDICS Erzsébet, *Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén, Századok 1948/1–4., 1–18.*

előző korszak nacionalizmusának. Az első világháború előtti nacionalizmusnak – amellet, hogy idegen népek erőszakos magyarosítását tűzte ki célul – Habsburg-ellenessége miatt voltak haladó vonásai is. Ezzel szemben a neonacionalizmus egyedül az idegen népek leigázását és idegen területek erőszakos meghódítását írta a zászlajára. Nem egyszerűen a nacionalizmus egyik válfaja volt, hanem a fasiszmus nacionalizmusa. Ideológiailag támasztotta alá azt a politikát, amely aztán Magyarországot alig több mint egy évtized múltán, történelme legszégyenteljesebb háborújába rántotta bele.”²⁷ A szöveg feltűnő hasonlósága alapján bizonyára (legalábbis részben) szintén az ő fogalmazásában született a Magyar Szocialista Munkáspárt 1959-es határozata *A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról*. E szerint a Klebelsberg és Kornis Gyula nevével fémjelezhető „ellenforradalmi korszak nacionalizmusára elsősorban az nyomta rá bélyegét, hogy Magyarországon már volt proletárdiktatúra, s az uralkodó osztályok rettegetek egy új forradalomtól. [...] Ez a kommunistaellenes nacionalizmus volt hivatva arra, hogy filozófiai-lag és történetileg igazolja a »történelmi osztály« hatalmát: a nacionalizmus a nagybirtokos-nagybirtokos uralmi rendszer osztályjellegét a »keresztény magyar intelligencia« vezető szerepének hangoztatásával ködösítette el, a »nemzeti egység« kialakításán munkálkodott, a kizsákmányoló uralkodó osztályok mögött és érdekében, a kommunista párt, a demokrácia és a szocializmus ellen akarta egyesíteni a parasztságot, az értelmiséget és a munkások elmaradott rétegeit.”²⁸

Andics fenyegető szavainak és az egyeduralkodó párt állásfoglalásának hatására hosszú ideig senki sem merészt a kötelező ideológiai kötöttségek nélkül szólni Klebelsbergről. Egyedül a Bécsi Magyar Történeti Intézet és egyben a Collegium Hungaricum egykori igazgatója, az akkor már tizenhárom esztendeje osztrák állampolgár Miskolczy Gyula (1892–1962) szólhatott méltóképpen a magyar történettudomány történetének bécsi műhelyéről, annak létrehozásában és működtetésében Klebelsberg szerepéről, 1962-ben Bécsben, németül megjelent tanulmányában.²⁹

²⁷ BALOGH Sándor, *Klebelsberg és a magyar „neonacionalizmus”, Valóság 1959/3., 22–30.* – Az idézet: 30; valamint Uő., *A bethleni konszolidáció és a magyar „neonacionalizmus”, Történelmi Szemle 1962/3–4., 426–448.* – Ugyanez az idézet: 446.

²⁸ *A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról. Tézisek, Társadalmi Szemle 1959/8–9., 11–39* – Az idézet: 18–19. – A dokumentumot közli még: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962*, közreadja az MSzMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete, Kossuth, Budapest, 1964, 328–350. és újabb kiadásai.

²⁹ JULIUS MISKOLCZY, *Das Institut für ungarische Geschichtsforschung in Wien und seine Publikationen = Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 15. Bd., Österreichisches Staatsarchiv, Wien, 1962, 577–594.

Magyarországon elsőként és jelentősen Glatz Ferenc módosította az Andics által kialakított képet az ellenforradalmi korszak történetírásáról és benne Klebelsberg szerepéről. A hatvanas évek végétől jelentek meg Klebelsberget újraértékelő-rehabilitáló írásai.³⁰ Ezek után a nyolcvanas évektől sorra adták ki azokat a könyvrészleteket, tanulmányokat, amelyekben jeles történészek – Romsics Ignác, Tőkéczi László és mások – igyekeztek tárgyilagossá, a korábbi, meglehetősen egyoldalú ábrázolásokon túllépő Klebelsberg-portrét fölvázolni.³¹

Az átlagember számára is érzékelhető változásra azonban csak 1990 után került sor. Azóta egymást követően jelentek és jelennek meg a Klebelsberget méltató kötetek és cikkek, nemegyszer jóindulatú, ám felületes laikusok vagy a történész szakmában alig jegyzett „tudósok” tollából. Mintegy ellenhatásként a korábbi kényszerű elhallgatásra, illetve ideológiai alapú félrebeszélésekre (sőt hazudozásokra), mind többen fedezték föl és igyekeznek kisajátítani maguknak Klebelsbergét.

Neve már-már intézményesül: alapítvány és társaság jött létre emléke ápolására (Gróf Klebelsberg Kuno Alapítvány és a Klebelsberg Kuno Emléktársaság, az utóbbi Jókai Anna elnöklétével), munkásságának megvitatására konferenciák sorát szervezték, többen a szerkesztett anyagát is kiadták.

Sajnos azonban, ahogy szaporodtak a róla szóló írások – néhány kiváló tanulmány mellett –, egyre több olyan is megjelent, amelynek szakmai színvonala és tudományossága jócskán megkérdőjelezhető. Napjainkban már úton-útfélen hivatkoznak Klebelsbergre, ami akár öröndetes is lehetne. Ám ezt sokszor olyanok teszik, akik valójában nincsenek tisztában munkásságának jelentőségével: pusztán egy-egy kiragadott és divatosá vált mondatát szajkózzák és értelmezik félre minduntalan. (Ahogyan például Széchenyi István esetében a „kiművelt emberfők” fontosságáról szóló tanítás állandó hangoztatásával is történik.) Politikusok hivatkozási alapjává vált, rendszerint anélkül, hogy – a kötelezően elhadart egy-két szlogenen kívül – ténylegesen ismernék nézeteit. Kultusza gyakran hamis túlzásokba esik. Sokak számára már-már megmerevedett példaképpé vált; szinte már nem is hús-vér emberként, hanem félistenként emlegetik.

³⁰ Glatz Ferenc legfontosabb erről szóló tanulmányai két kötetben jelentek meg: GLATZ FERENC, *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987*, Zrínyi, Budapest, 1988. – Uő., *Történetírás korszákváltásban. Tanulmányok*, Gondolat, Budapest, 1990. – Lásd még: Uő., *Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról*, Akadémiai, Budapest, 1980.

³¹ Például ROMSICS IGNÁC, *Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve*, Gondolat, Budapest, 1982. – Különösen a *Kultúrpolitika és szellemi élet* című fejezet, 209–225. – TÖKÉCZI LÁSZLÓ, *Klebelsberg Kuno – Egy elfelejtett kultúrpolitikus. Válogatás Klebelsberg Kuno írásaiból*, Századvég 2., 1986. – Uő., *Konzervatív reform a legkorszerűbb eszközökkel. Klebelsberg Kuno*, Valóság 1990/2., 48–63.

Mindennek pedig óriási veszélyei vannak. Éppen Klebelsberg Kuno alakjának és tevékenységének reális megítélése szempontjából. Ilyen elfogultsággal ugyanis – ha a korábbiakkal ellentétes előjellel is – újra csak hamis és történetietlen képet lehet róla festeni. Éppúgy megengedhetetlen, ha Klebelsberg munkásságának elemzésekor – akár csak kisebb hibáinak, gyengeségeinek felemlítése esetén – dühödt indulattal támadhatják és bélyegezhetik meg a történészt. Többnyire olyanok, akiknek kevés megalapozott történeti tudásuk van arról, milyen – egyébként részben ma is követhető és követendő – szerepet játszott a Gróf a húszas években.

Hiúság vására

Nemrégiben engem is árulónak és a magát ma Magyarországon liberálisnak nevező, szétmorzsolódott párt felbujtotta bábnak bélyegeztek, mert egy dokumentumfilmben – egyébként nagynevű és jeles kortársak szavait idézve – azt mertem állítani, hogy Klebelsberg nem volt mentes a hiúságtól. Holott tényleg hiú volt (hozzáteszem: némi joggal). Sokan emlékeznek rá így, ám mindez semmit sem von le tényleges nagyságából, sőt, éppen hús-vér emberiségét, szerethető esendőségét bizonyítja, vagy akár egyes politikai események hátterét színezheti.

Itt csak egy példát említek ezzel kapcsolatban, bár a korabeli lapok – sőt, még a magyarországi diplomaták is³² – visszatérően élcelődtek hiúságán. 1927-es római útja 1919 után az első hivatalos külföldi látogatás volt magyar politikus részéről, és Bethlen István közelgő – végül a magyar külpolitikában is fordulópontot eredményező – Örök Városbéli utazását készítette elő. Klebelsberg vizitjéről több, egymástól teljesen független feljegyzés készült. A pillanatnyi élményeit szinte azonnal rögzítő, többnyire szavahihető Kozma Miklós (1884–1941) is Klebelsberg kíséretében volt. Számára úgy tűnt, hogy Olaszországnak Jugoszláviával szembeni „bekerítő politikája” érdekében van szüksége Magyarországra. Ehhez pedig a magyar kormányzat, Klebelsberg segítségét igénybe véve könnyen megnyerhető – már ha hiúságát Rómában megfelelő módon legyezgetik, és körülrajongják őt. Ormos Mária Kozma-életrajza szerint: „Ennek ellenére a magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter mégsem kapott meg mindent, amit szeretett volna – írta Kozma pikírtan –, így például az áhított nagy rendjel helyett be kellett érnie Mussolini dedikált fényképével. Sőt, az olasz kulturális miniszterrel, Pietro Fedelével

³² Így például az osztrák követ, Calice, aki 1927. május 2-i jelentésében Klebelsberg közismer-ten erős hiúságáról írt. Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, Neues Politisches Archiv, Liasse Ungarn, 19/1., 22 407 – 13/1926. (K. 819.)

sem sikerült elmondathatnia a neki szánt beszédet, ami meglehetősen nagy kalamajkát okozott, mert a magyar hírügynökség már leadta a miniszter által nem is ismert szöveget, amit azután sebtiben kellett helyettesíteni a valódival. [...] Kozma szerint mindenesetre túlságosan nagy volt az olasz felhajtás. Azt gondolta, hogy az olaszok tendenciózusan hajtják túl a látogatás jelentőségét »egyrészt, hogy az ekkor már éles olasz–jugoszláv helyzetben ezzel is demonstrálhassanak, másrészt, hogy Bethlen útja elé bizonyos kész helyzetet teremtsenek, amely mindenesetre Bethlen alkudozási lehetőségeinek rovására ment.«” Klebelsbergnek római egyetemi előadásán „impozáns és meleg” fogadtatásban volt része; „[...] óriási tömeg – jegyezte föl Kozma –, mely kiszorult a folyosóra és a lépcsőkre, sok magyar, sok diplomata, rengeteg diák és diáklány, meleg hangulat, tüntető sympathia. Mindezek mellett egészen felesleges volt az a rettenetes pózolás és komédia, amit a miniszter véghezvitt.” Az olasz hűhót is túlszárnyalták azonban Klebelsberg „PR-fogásai”. „A dolog odáig fajult – foglalja össze a történeteket Ormos –, hogy a külügyminisztérium kérte részben a követséget, részben Kozmát, hogy sértés nélkül, óvatosan fogják vissza a túlzott propagandát, ami odahaza »politikai és társadalmi körökben egyaránt« megjegyzéseket vált ki és visszatetszést szül. [...] Kozma nagyon hosszan ír Klebelsbergéről szerzett benyomásairól, amelyek lényege abban állt, hogy egy rendkívül okos, művelt, csiszolt embert ismert meg benne, akinek kultúrpolitikai fejtegetéseit nagy élvezettel hallgatta végig, ám aki szinte minden emberi hatását elveszti vagy alaposan korlátozza végtelen, szinte hihetetlen, olykor gyerekes hiúságával.”³³

Barcza György (1888–1961), a korszak egyik legkiválóbb magyar diplomataja ugyanerre az eseményre a következőképpen emlékezett: „Klebelsberg nevetségesen hiú ember volt. Midőn a pápához ment, sokáig tetszelegve nézegette magát fekete díszmagyarjában, a Palatinuson olasz filmfelvételeket készítettett magáról, azt híve nyilván, hogy Róma még sohasem látott oly nagy államférfit, mint aminek ő képzelte magát. Annak dacára, hogy kultuszminiszter volt, a németen kívül egyetlen nyelvet sem beszélt rendesen. Hóman miniszter főleg aránytalan kövérségével tűnt fel, nyelveket ő sem beszélt, de ő legalább nem élte úgy bele magát a politikai primadonna szerepébe, mint Klébi.”³⁴ Az ugyanakkor Rómában szolgáló Tóth László már a látogatás előkészítéséről is csípős megjegyzést tett Hómannak címzett levelében: „Klébi előadása az egyetem aulájában lesz. Fasiszták fognak sorfalat

állni, amikor bevonul, délszaki növények, s az egyetemen magyar zászló fog lobogni. Amikor holnap reggel 9-kor megérkezik, a vasútnál Fedele [olasz oktatási miniszter] fogadja, le lesz filmezve. Szintúgy az egyetemi bevonulás is. [...] Csak még Mussolini hiányzik díszmagyarban az állomáson. Dolgunk e pillanatban annyi van, hogy a múzeumi sajtópropaganda őskorának legszébb, 1923-i napjaira emlékeztet.”³⁵

Számos idézetet sorolhatnánk még Klebelsberg hiúságára vonatkozóan – erősen kínálkozna például az általa létrehozott Corvin-kitüntetések ügye, hiszen annak legelőkelőbb fokozatát, a Corvin-láncot elsőként ő maga, az alapító kapta; igaz, a Kormányzó formai döntése alapján.³⁶ De tudnunk kell, hogy a nagy államférfiak, köztük Klebelsberg vitathatatlan politikusi és emberi kvalitásait az ilyen apró hibák mégsem árnyékolják be, személyiségének megítélését legföljebb csak árnyalják és színesítik. Hiúság ide vagy oda, nekem is meggyőződésem – akárcsak a Klebelsbergre az 1980-as évek elején emlékező kiváló irodalomtudósé, Thienemann Tivadaré (1890–1985) –, „[...] hogy [a] Horthy érának az a kora, mikor Bethlen István volt miniszterelnök, Klebelsberg Kuno kultuszminiszter, Kornis Gyula kultuszállamtitkár, Csonka-Magyarországnak páratlan kulturális aranykora volt. [...] Elfogulatlan gondolkodónak el kell ismernie, hogy Kádár kommunista kormánya rendkívül sokat tett az elmaradt magyar vidék fejlesztéséért, népiskolák, nép-könyvtárak, főiskolák, egyetemek, szakiskolák gomba módra szaporodtak és az általában illiterátus vidéki kultúra szintje emelkedett. Ez így igaz. De azt is el kell ismerni, hogy ennek a nagyszerű fejlődésnek alapjait Klebelsberg rakta le. Nem volt magyar kultúrpolitikus, aki ilyen szenvedélyesen harcolt népiskolákért, vidéki egyetemekért. [...] Klebelsberg utódai a miniszteri pozícióban [...], Hóman kivételével, Liliputi törpék Klebelsberg-Kornis óriásokhoz képest. Hóman Bálint testvéri jó barátom, mint a Gömbös-kormány tagja, már a nívó süllyedését jelentette.”

Egy beszélgetésükkor Thienemann a földbirtokreform körüli huzavonáról is érdeklődött Klebelsberg-től. Erre ő „[...]elmagyarázta, hogy igen, vannak politikai okok, de van gazdasági oka is. Ahogy iparunk a nagy gyáraktól függ és nem a kisiparosoktól, a mezőgazdaság országos érdeke a nagyüzemű birtok, gépekkel, hitellel, tervgazdasággal, a modern tudományok fölhasználásával, a kiparcellázott kisbirtokos erre nem képes. De azonfelül: földosztásnak népoktatással párhuzamosan kell haladni, népiskolákra, mezőgazdasági

³³ ORMOS Mária, *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941)*, I–II., PolgArt, Budapest, 2000, I. köt., 145–147.

³⁴ BARCZA György, *Diplomataemlékeim 1911–1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból*, 1–2., összeáll., szerk. ANTAL László, Európa–História, Budapest, 1994, I. köt., 278.

³⁵ OSzKK, 15/1580. Tóth László – Hóman Bálintnak, 1927. március 14.

³⁶ MURÁNYI Gábor, *A Corvin-lánc története. Érdemek és érdemesek*, HVG 1999/45., november 13., 97–104. – BODROGI Péter – MOLNÁR József – ZEIDLER Sándor, *Nagy magyar kitüntetéskönyv. A magyar állam rendjelei és kitüntetései a Szent György-rendtől a Nagy Imre-érdemrendig*, Rubicon-Ház, Budapest, 2005, 150–154.

főiskolákra van szükség. Enélkül az új földműves osztály ki van szolgáltatva politikai demagógiának stb. stb.”³⁷

Érdekes, hogy az első világháború idején Klebelsbergnek még némileg más volt a véleménye. 1916 januárjában Adolf Damaschke (1865–1935), a *Die Bodenreform (A földreform)* című könyv szerzője tartott előadást a Nemzeti Múzeumban. Mint Damaschke Klebelsbergéről írt nekrológiájában emlékezett, az ezt követő beszélgetés során az akkori kultuszállamtitkár a következőt mondta neki: „Ha az ön gondolatait mi hamarosan meg nem valósítjuk, a háborút elveszítettük. [...] Szerencsétlen földmegosztásunk következtében a mi kis népünkben minden békeévben kb. 100 000 javakorabeli embert veszítünk el a kivándorlással. [...] Ha élni és növekedni akarunk, a földreformot a lehető leggyorsabban keresztül kell vinnünk.”³⁸

A kultúrdemokrácia szükségessége

Klebelsberg álláspontjának változásában nyilvánvalóan az 1918–1919-es, többszöri hatalomváltás, illetve a Bethlen-kormányban betöltött pozíciója is szerepet játszott. Bizonyosan felismerte a rendkívül egészségtelen magyarországi földbirtokmegoldás szociális és társadalmi következményeit, de a Tanácsköztársaság szomorú tapasztalatai alapján – amikor is lelkes agitátorok a kivégzését követelték³⁹ – szilárd, sokat hangoztatott meggyőződésévé

³⁷ THIENEMANN Tivadar, *Az utókor címére. Napló, Bad Hall, Kurhotel, Juli 11, hétfő*, 44–51., OSzKK, Fond 152.

³⁸ HUSZTI, I. m. – 33.; Vö. [aláírás és szignó nélkül], *Klebelsberg*, Népszava 1943. május 30.

³⁹ [Róbert Oszkár], *Golyót és bitófát...!*, A Város. Pesti revü 1919. március 24., 4–5. E szerint: „Ellenségei vagyunk a halálítéletnek. Csupán nekik kívánjuk a halált, mert egy ország tragédiája és százezrek halála kiált bosszúért az égre. Magyarország széttépvé, mint hitvány rongy. [...] Megdöbbenő, vérfagyasztó példaadásra van szükség a történelem előtt, hogy minden időkre fiainkra hagyatékul maradjon: nem lehet ilyen bűnös könnyelműséggel országot tönkretenni, százezreket megölni, nem lehet többé vakon, esztelenül háborúba kényszeríteni egy békés nemzetet!

Követeljük, végezzék ki, akasszák fel vagy lőjék agyon: gróf Berthold Lipót és gróf Burián István volt külügyminisztereket, akik a háborút kezdték és folytatták, gróf Czernin Ottokár volt külügyminisztert, aki humanista jelszavak hangoztatása mellett a gyalázatos imperialista breszt-litovszki békét kötötte, Hazay Samu honvédelmi minisztert és utánpótlási főnököt, báró Szurmay Sándor honvédelmi minisztert, gróf Esterházy Mór és Wekerle Sándor háborús miniszterelnököket, Teleszky Jánost és Klebelsberg Kunó grófot, Tisza bizalmasait és Herczeg Ferencet, a harmadik bizalmast és nagy köszönőt, Sztérenyi Józsefet, Windischgrätz Lajost és gróf Hunyadi Józsefet, a király rossz tanácsadóit, gróf Andrássy Gyulát és gróf Apponyi Albertet, akik a gonosz imperialista német szövetséges mellett szavaltak a háború első percétől az utolsóig, ahelyett, hogy felismerték volna a pillanatot, amelyben szakítanunk kell a német elnyomással és rabszolgasággal és ahelyett, hogy feltámadt volna bennük a humánus emberi érzés lázadó szava.

vált, hogy a kulturális demokráciának meg kell előznie a politikai demokráciát; e gondolat vezérelte nagyszabású népiskolai programját is. „Az általános titkos választójog cédulákkal szavaz – írta 1928-ban. – Szeretném látni, *hogyan lehet szavazólapokkal dolgozni egymillió körül járó analfabéta választónál?* Bárki olyan cédulát nyomhat azoknak az analfabétáknak a kezébe, amelyről nem is tudják, hogy mi áll rajta. *A Bethlen-kabinet népiskolái a maguk kultúrdemokráciájával a politikai demokráciának pionírjai.*” Végzetes tévedése volt az 1917 előtti orosz vezetőknek is, hogy azt hitték: „jó lesz az orosz muzsikot, parasztot műveletlenségben tartani, akkor nem férhetnek hozzá a nyugat-európai eszmék, amelyek a békés orosz földművelőt forradalmasítanak. Ez a politikai számítás katasztrofálisan rosszul ütött ki, mert *a hajlamosságot a forradalomra nem a kultúra adja meg, hanem az elégedetlenség.* A különbség csak az, hogy amíg a művelt népek forradalmaiban sok az ideális lendület, addig a műveletlen tömegek forradalmaiban a brutalitás dominál. A marxizmus eljutott Oroszországba is, de legprimitívebb formájában, a kommunizmus alakjában. [...] A művelt Németországban viszont *a kommunisztikus Spartacus-mozgalom elbukott a mérsékelt szocializmussal szemben [...]*” Ezért szükséges tehát a kulturális demokráciára törekvés, annak mielőbbi kivitelezése.⁴⁰ Amúgy is: „[...] *nagystílű népműtásra nincs alkalmasabb talaj, mint a tudatlan tömeg.*”⁴¹

Klebelsberg ily módon a pártok szabad működését és az alapvető emberi jogokat biztosító, ám korlátozott demokrácia híve volt. Olyané, amelyből a szélsőjobbot is igyekeznek kizárni, a szélsőbal viszont egyáltalán nem játszhat szerepet, hiszen a kommunizmust eredendő ellenségnek és bűnnek, a gonosz megtestesítőjének tekintették. Ennek a politikai rendszernek az ő szemében is Bethlen István miniszterelnök volt az egyik emblemikus alakja. Több ízben is rendkívül pozitívan nyilatkozott róla, közéleti ténykedését és személyiségét politikai példaképe, Tisza István (1861–1918) mellé emelte:

Ezenkívül életfogytiglan internálni kell az összes háborús kabinetek minisztereit mint bűntársakat és néptörvényben kell kimondani, hogy a régi munkapárt, alkotmánypárt és Apponyi-párt tagjai semminő nyilvános szerepet nem kaphatnak. Halált akarunk a bűnösökre. [...] Halált akarunk a bűnösökre, akik miatt legjobbjainknak, legkedvesebbjeinknek pusztulniok kellett s akik miatt ma önmagát gyászolja ez az ország! Ezért a legnagyobb földi bűnért semmi sem elég nagy büntetés! Legyünk az ártatlan halottak ítélőszéke és mondjuk ki nyugodt szívvel az emberi méltóságnak elégtételt adó igaz ítéletet: Vesszenek! Lógnanak! Gebedjenek!” (Róbert a lap szerkesztője volt. Szerzőségét az ugyanitt közölt más írásai alapján valószínűsítem.) – Róbertet Róben Salzer Oszkárnak nevezve és a – szerinte is általa írt – cikket erősen megkurtítva (de a kihagyásokat sehol sem jelezve) idézi: MARSCHALKÓ Lajos, *Országhódítók. Az emancipációtól Rákosi Mátyásig*, k. n., München, 1965, 163., 11. jegyzet.

⁴⁰ Gróf KLEBELSBERG Kuno, „*Az elképzelhető legreakciósabb kormány*”, Pesti Napló 1928. március 25., 1–2.

⁴¹ Gróf KLEBELSBERG Kuno, *Hogy áll népművelésünk? Egy exposé el nem mondott része*, Pesti Napló 1931. május 17., 1.

„A legújabb kor országaiban az államhatalom erősen központosítva van – jelentette ki kedvenc fórumában, a *Pesti Napló*ban, általában vasárnaponként közzétett írásai egyikében –, úgyhogy az összes lényeges dolgokat jóformán az akarat egyetlen keze igazgatja. [...] sorsdöntő jelentősége van annak, hogy ki az az egyéniség, akinek kezében ekkora hatalom összpontosul.” Magyarországon ilyen egyéniségnek Klebelsberg egyedül Bethlen Istvánt tartotta. Ha „[...] lombikban vegyileg akarnók összeállítani mindazokat a szellemi és erkölcsi elemeket – fűzte tovább gondolatait –, melyeket egy háborús miniszterelnöknek magában egyesítenie kell, akkor erre a hivatásra így, mestersegesen sem állíthatnánk össze más egyéniséget, mint amilyen a Tisza Istváné volt. [...] Még mint Tisza István politikai államtitkárja, közvetlen tapasztalásból tudom, hogy Tisza István szívesen látta volna kabinetjében Bethlen Istvánt, de akkor ő a megtisztelő felhívás elől kitért, mert bizonyára még ösztönszerűleg nem látta elérkezettnek az időt történelmi szerepének megkezdésére. Egy véres országroncsot vett át, amely ki volt szolgáltatva volt ellenségeink minden inzultusának, amellyel alig, vagy csak ultimátumos hangon álltak szóba, amelynek pénzügyei szét voltak zilálva, amelynek léte vagy nemléte még a semleges hatalmaknak is közömbös volt. [...] A valóság az, hogy Bethlen István államművészete a szerencsétlenségek mélységeiből oda emelte fel Magyarországot, hogy egy stabil kormányzat rendbe hozta az állam pénzügyeit és visszaállította erőnk és jelentőségünk tudatát az európai köztudatba, úgyhogy Olaszországban olyan fogadtatásban részesült a magyar miniszterelnök, mint ahogy nagyhatalmak vezető politikusaival bánnak.

Bethlen István tudott nehéz helyzetekben nyugodtan és higgadtan várni és tudott kedvező szituációkban biztos elhatározással, villámgyorsan cselekedni. [...] Innen van az, hogy a magyar tömegek ösztönszerűen érzik, hogy a nemzet sorsa megint egyszer hivatott vezér kezében van letéve.”⁴²

A „hivatott vezér” megnevezés napjainkban ugyan igencsak szorongató asszociációkat kelt, 1927-ben azonban még nem így volt. A baloldali szovjet diktatúrát ekkor már egész Európában egységesen elítélték, az ennél sokkal puhább, jobboldali itáliait viszont sokan üdvözölték. Vezetőjét, Benito Mussolinin (1883–1945) a legtöbben – még a liberális és polgári politikusok is – nagy államférfinak tekintették (majd csak a harmincas évek elejétől változott kedvezőtlenül a róla korábban kialakult pozitív vélemény). A Duce Klebelsbergnek is egyik kedvenc külföldi politikusa volt. Az államhatalom kiterjesztését – mint ez az előbbi idézetből is kitűnik – ő is helyeselte, elsősorban a proletárdiktatúrával szembeni védelem szempontjából. Ebben persze megint csak nem állt egyedül, hiszen a bolsevik forradalomtól való félelem

⁴² Gróf KLEBELSBERG Kuno, *A hivatott vezér*, Pesti Napló 1927. április 17., 35.

a korabeli Európában – többnyire még a szociáldemokraták körében is – általánosnak, a gyakran még mindig világforradalmat hirdető szovjet szövegek miatt indokoltnak is bizonyult. 1925 karácsonyán azonban Klebelsberg olyan vezércikket közölt a miskolci *Magyar Jövő* című fajvédő lapban, amely még saját párttársai között is megütközést keltett a demokrácia többségi elvét és legfontosabb alapjait kétségbe vonó sorai miatt. Ő is megbánta aztán, hogy mondatait – némi joggal – a diktatúrával vett kacérkodásként értelmezték. „Az orosz bolsevizmus és az európai forradalmak után a forradalmi lelkeken kívül alig fél valaki az államhatalom túltengésétől – állította –, ellenkezőleg, a józan emberek túlnyomó többsége az államhatalomtól vár védelmet a forradalmi szellemtől szemben. [...] Mit kezdjünk például a többségi elv politikai dogmájával, mely úgy szól, hogy a kisebbség vesse alá magát a többség akaratának [...] és nézhetjük-e ugyanazzal a szemmel a gyülekezési és sajtószabadságot ma, amikor ezekkel az izgatási lehetőségekkel a bolsevik forradalmi szellem csak azért akar élni, hogy a hatalmat kezébe kerítve az összes szabadságjogokat eltörölje.”⁴³

Az előbbi példák alapján jogosan vetődik föl a kérdés: vajon mennyiben lehet példa napjainkban Klebelsberg Kuno, vállalkozó-e egyáltalán öröksége?

Hogy a maga korában nagyszerűt alkotott, a halála után – mint láttuk – már politikai ellenfelei is elismerték. Ugyanakkor gondolatrendszerének egy az egyben történő átvétele – ahogyan ezt sokan kívánnák – felettébb kérdéses. Hiszen igazi konzervatív reformerként ő maga tiltakozna a leginkább nyolcvan esztendővel ezelőtti eszméinek változatlan formában való alkalmazása ellen. Már csak azért is, mivel teljesen mások mostani problémáink, mint az akkoriak, ahogy a minket körülvevő kulturális közeg is lényegesen eltér az 1920-as évektől.

Itt csak két példát említek: a 6 éven felüli népességben az analfabetizmus mutatói az 1920-as években még 15 százalék körül mozogtak; éppen Klebelsberg népiskola-építési akciója eredményeként süllyedtek aztán az 1930-as évek végére 7 százalékra, ami már nemzetközi összehasonlításban is igen jó aránynak számított. Összehasonlításképpen: napjainkban 1 százalék alatti az írni-olvasni nem tudók aránya, ugyanakkor egyre nagyobb gondot jelent a funkcionális analfabetizmus, amely egyes felmérések szerint már az összlakosság több mint egynegyedét érinti, és nyilvánvalóan egészen más kezelési módot igényel, mint az analfabetizmus elleni küzdelem. A középiskolát és az egyetemet végzettek népességben belüli aránya is jó tízszeresére növekedett Klebelsberg minisztersége óta. (Más kérdés, hogy manapság nagyjából

⁴³ Klebelsberg cikkét idézi és kommentálja: [Aláírás és szignó nélkül], *Klebelsberg színvallása*, illetve *A miskolci ébredők lapjába Klebelsberg gróf írt karácsonyi vezércikket, amelyben nyíltan kacérkodik a diktatúrával*, Esti Kurir 1925. december 29., 1–2.

egy doktorátus színvonala felel meg az akkori érettségi bizonyítványénak.) Látnunk kell, hogy a két világháború között a gimnázium is elitképző intézmény volt, abban az értelemben, hogy a 10–18 év közötti korosztály mindössze 3–4 százaléka végezte azt el. 1925-ben 6233-an érettségiztek Magyarországon, de még ezt a számot is túl magasnak ítélték, s figyelmeztettek az értelmiségi túltermelés veszélyeire. Ezzel szemben 2008-ban mintegy 68 000-en tettek érettségi vizsgát.⁴⁴ Klebelsberg felfogása szerint amúgy is káros lenne bármiféle aktualizálás: „[...] egészen ahisztórikus felfogás lenne – jelentette ki –, ha valaki azt hinné, hogy elmúlt korokat és azoknak a szellemét vissza lehet hozni. Hiszen azok éppen azért múltak el, mert kiveszett belőlük az a csodálatos fluidum, amely eleven korok titkos érzelmi mozgatója.” – „Nagyon könnyű dolog összetéveszteni a történelmet a história mezében való politizálással [...]”.⁴⁵

Mégis az gondolom, Klebelsberg érvei és saját ellenvetéseim dacára is érdemes megvizsgálnunk, mi alkalmazható a mostani körülményekhez idomítva, megőrizve-megújítva a klebelsbergi életműből.⁴⁶ Hiszen kézenfekvő, hogy a történelmi feltételek bizonyos tekintetben hasonlóak voltak a húszas évek elején, mint napjainkban. Akkoriban egy földarabolt, szinte mindenki által életképtelennek ítélt államot kellett politikai, gazdasági és kulturális tekintetben konszolidálni, ma pedig egy külső és belső válságoktól sújtott, 2009-ben az államcsőd szélére sodródott ország újjáépítése a feladat. (Az persze már megint más, valószínűleg a jövő történészeinek is fejtörést okozó kérdés, hogy az 1990-es „rendszerváltás” rendszere miért is mondott csődöt; hogy miért oly bizalmatlanok napjainkban az emberek a politika irányában; hogy az eltelt húsz évben miért nem sikerült még mindig elérnünk a két évtizeddel ezelőtti életszínvonalat. Csaknem annyi idő telt el azóta, mint amennyi az egész Horthy-korszakot jelentette. Annak kezdetén pedig, sokkal kedvezőtlenebb körülmények között, meglepően gyors konszolidáció következett, és a gazdasági világválság néhány esztendejét kivéve számos területen komoly fejlődés mutatkozott, még a második világháború idején is. Manapság ellenben sokan egyenesen úgy érzik elkeseredésükben: szinte semmi változás sem történt az utóbbi két évtizedben. Legföljebb az ország kifosztása, a hárommillió koldus problémájának újbóli megjelenése. Ráadásul – és ez

⁴⁴ LAKY Dezső, *Adalékok Magyarország kulturális viszonyainak újabbbkori fejlődéséhez = A magyar tudománypolitika alapvetése*, szerk. MAGYARY Zoltán, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1927, 23. és 33. – *Oktatási adatok, 2008/2009*, összeáll. Központi Statisztikai Hivatal, Statisztikai Tükör 2009/48., április 8., 2.

⁴⁵ KLEBELSBERG Kuno, *Neonacionalizmus*, Athenaeum, Budapest, é. n. [1928.], 41. és 301.

⁴⁶ Ezt tekinti át kiváló aktuál-kultúrpolitikai tanulmányaiban (e műve kiadása után is számos további cikkében): L. SIMON László, *Versenyhátrány. A kultúrpolitika fogságában*, Kortárs, Budapest, 2007.

még inkább elgondolkodtató – ma már demokráciában élünk, nem pedig egy autoriter vonásokat is mutató ellenforradalmi rendszerben...) Klebelsberg 1932-es újévi cikkének gondolatmenete akár napjainkban is megfogalmazható: „Ma bajbajutott a kapitalizmus, nem vált be a kommunizmus, baj van a mérsékelt szocializmus gyakorlati érvényesülése körül, s ezért ideológiák tekintetében is tanácstalan bizonytalanságban, zavarban van az emberiség, s ezúttal nincs valamely megváltó vagy legalább megváltónak hitt eszme tartalékban. A bajt valójában az teszi teljessé, hogy egyidejűleg és párhuzamosan azzal, hogy a világgazdaságban nyugtalanul oszcillál az iránytű, az eszmék birodalmában is elhatalmasodtak a kételyek, sok minden cseppfolyóssá, sőt légneművé vált, s ilyenkor az eszmegázoknak veszedelmes a feszítőerejük.”⁴⁷

A válság „pozitívumai”

A szétesettségnek azonban sokszor meglehet a maga „haszna” is, hiszen ilyenkor sokkal könnyebben lehet elkezdni építkezni; nagyot, merészet és újat alkotni, különösen a – legtágabb értelemben vett – kultúra területén. „A megpróbáltatások, sőt a katasztrófák minálunk tüneményes fejlődésnek, csodás fellendülésnek kiindulópontjai voltak” – nyilatkozta Klebelsberg. „Mentől jobban kiélesedik a világválság, annál inkább nyer jelentőségében a kultúra, az az egyedüli varázsszer, amely még haldokló nemzetekben és társadalmakban is életet tud fakasztani.”⁴⁸

Klebelsberg ennek megfelelően igyekezett cselekedni. A pénztelenséggel küszködő, egyre nehezebb helyzetbe kerülő, az elcsatolt intézmények hiányát fájdalmasan érző, 1920-as évek eleji kulturális intézményrendszer átfogó rekonstrukciója, teljesen új alapokra helyezése nagyrészt neki köszönhető. A hátrányból is előnyt tudott kovácsolni. Hiszen a korábban – teljesen igaztalanul – fasiszta, szélsőjobboldali jelzőkkel megbélyegzett, a napjainkban – jóval indokoltabban – autoriter jellegűnek tartott ellenforradalmi korszakban a magyar társadalom szerkezete és működése valóban meglehetősen idejétmúltnak számított. Ugyanakkor a korabeli Magyarország nemzetközi gazdasági mutatói – a közvetlenül a háború utáni és az 1929–33-as válságtól eltekintve – mégis prosperitásról tanúskodnak: nemzetközi összehasonlításban szinte minden területen kedvezőbbek voltak, mint napjainkban. E tekintetben a Monarchiabéli állapotokat a gazdasági egység és a közös piac fel-

⁴⁷ Gróf KLEBELSBERG Kuno, *Új év, új eszmék*, Pesti Napló 1932. január 1., 5.

⁴⁸ Gróf KLEBELSBERG Kuno *beszédei, cikkei és törvényjavaslatai, 1916–1926*, Athenaeum, Budapest, 1927, 3. – KLEBELSBERG Kuno, *Világválságban*, Athenaeum, Budapest, é. n. [1931.], 11.

bomlása, az egyébként is hihetetlenül költséges világháború elvesztése, az ebből adódó gazdasági válság, illetve a kárpótlási követelések teljesítése miatt ugyan nem érte el, de mégis viszonylag jónak volt mondható.⁴⁹ A korszerűtlen társadalompolitika – amelynek korszerűsítésére a harmincas években oly sokan tettek kísérletet, ellenzékéből és kormányoldaltól egyaránt – pedig nem zárta ki azt, hogy a kultúrpolitika terén ne szülessenek olyan állami intézkedések, amelyek nemzetközi mércével mérve is modernnek értékelhetők. Sokaknak elképzelhetetlen, de el kell fogadni, hogy a konzervatív reform szellemében önmagát is megújító jobboldali politika is lehetett korszerű. Ez a tendencia Klebelsberg minisztersége idején egyértelműen megfigyelhető és igazolható. Így az eredményeket felmutató, 20. századi magyar konzervatív hagyománynak ő lett az egyik legjelesebb képviselője.

Klebelsberg a miniszteri poszt elfoglalásával nem kis terhet vett magára. A mindenben megváltozott körülményekhez, tetszett-nem tetszett, alkalmazkodni kellett. Nyilvánvaló volt, hogy ez a túlélés és a jövő felélemelkedés záloga. 1922 júniusában azonban – amikor Klebelsberg belügyminiszterből kultuszminiszter lett – a politikai helyzet még meglehetősen zűrzavaros volt. Trianon sokkjának nagyon is friss hatása és a gazdaság katasztrofális állapota nem sok jóval kecsegtetett. Kétségtelen, hogy a konszolidációnak már voltak reménykeltő jelei. De abban bízni, hogy Magyarországon a kultúrpolitika néhány éven belül komoly eredményeket mutathat föl, sőt, kulcságazattá válhat, mégis örülségnek tűnhetett. Hacsak olyan kész, kiérlelt és jól átgondolt programmal, emellett még olyan erős önbizalommal és elhivatottság-tudattal nem rendelkezett valaki, mint Klebelsberg Kuno. Hihette volna-e komolyan egyébként – ahogy a megszólítottak valószínűleg nem hitték – az 1922-es miniszteri beköszöntőjében mondottakat, miszerint „a magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét naggyá”?⁵⁰ Ezt a kulturális „hiszekegyet” – különösen a két világháború között – inkább bal-, mint jobboldali alapigazságnak, akár pacifista szólámnak is értékelhették.

Annak az elképzelésnek, amelyet Klebelsberg hitelesen képviselt, mégis konzervatív gyökerei voltak. Hiszen egész életében a „megőrizve reformálni” gondolatot, a hagyományok és a modernitás szerves összekapcsolásának eszméjét hirdette. Mindez persze nem akadályozta meg abban, hogy – elsősorban tudománypolitikájában – teljesen új struktúrákat ne építsen föl. „Le

⁴⁹ Újabb erről: ROMSICS Ignác, *Félperifériától a félperifériáig. A magyar gazdaság 20. századi teljesítménye*, Rubicon 2008/2–3., 4–17.

⁵⁰ A Beköszöntő beszéd újabb TÖKÉCZKI László dokumentum-összeállításában jelent meg: *Válogatás Klebelsberg Kunó írásaiából*, Századvég 2., Budapest, 1986, 123.

vagyunk fegyverezve, gazdasági téren is szorongatnak bennünket – hangzott még 1930-ban is –; csak egyetlen út van nyitva előttünk, amelynek elzárására még Trianon sem volt elég leleményes: a szellem és a kultúra útja. [...] A közoktatásügyi minisztériumot most honvédelmi minisztériumnak tekintjük, mert a lefegyverzett ország exponált helyén csak abban az esetben állhat meg, ha a világ művelt nemzeteiben mindinkább megerősödik az a meggyőződés, hogy egy nemes és művelt népen nagy történelmi igazságtalanság esett.”⁵¹

A kultúra = honvédelem egyenlet kiötlésekor Klebelsberg a magyar hadseregfejlesztést lehetetlenné tévő trianoni béke rendelkezéseire célzott. Ennek annyi „pozitívuma” mégis volt, hogy a kultusztárca – éppen a meg nem valósítható honvédelmi beruházások átcsoportosításával – jelentős többletforrásokhoz juthatott. Klebelsberg ugyanakkor sokszor utalt az 1919 utáni németországi – elsősorban nem az ottani jobboldal által támogatott –, a tudományt a gazdasági ellehetetlenüléstől megvédő intézkedésekre is. Világosan fölismerte, hogy a harmadára zsugorodott, nemzetközileg szinte teljesen elszigetelt országban a kultúrpolitika sokkal fontosabbá és meghatározottabbá válhat, mint a korábbiakban.

Európában a 20. század elején tudatos, az állam által tervszerűen irányított kultúrpolitikát leginkább a Német Birodalom, ezen belül mindenekelőtt Poroszország folytatott. Mindez évszázados hagyományokon alapult. A hannoveri választófejedelem szolgálatába szegődött Gottfried Wilhelm von Leibniz (1646–1716); a berlini egyetemet alapító Wilhelm von Humboldt (1767–1835); a Berlinben Klebelsbergét is oktató Adolph von Harnack (1851–1930); a porosz felsőoktatási rendszer megújítója, Friedrich Althoff (1839–1908); illetve Friedrich-Schmidt-Ott (1860–1956); majd – az első világháború alatt és után – Carl Heinrich Becker (1876–1933) voltak ennek a tudománypolitikának a legnevesebb képviselői. Az utóbbiak körében a 19. század végétől hódított a „tudományos nagyüzem” gondolata, amelynek lényege az egyetemeken és az azokon kívüli intézetekben dolgozó tudósok kutatásainak – az állam és a fejlesztésekben érdekelt nagytőke anyagi segítségével történő – egymásra épülése, ezáltal nagyobb eredményessége volt. Magyar szempontból mindez annyiban érdekes, hogy hasonló megfontolások vezették Hóman Bálintot, amikor a történelmi magyar állam felbomlása után közvetlenül, 1920-ban *A magyar tudományosság jövője* címen új tudománypolitikai programot fogalmazott meg: „A jövő Magyarországon a tudományos munkának el kell végre foglalnia az őt megillető helyet – jelentette ki

⁵¹ Az idézet Klebelsberg Stockholmban, 1930. április 29-én elmondott, *Magyarország világtörténelmi hivatása és kultúrája* című beszédéből való. (KLEBELSBERG, *Világválságban*, 181–182.)

Hóman –, mert a saját erejére utalt, ellenségektől körülvett Magyarország jövő boldogulásának, kultúránk jövő fejlődésének legfontosabb feltétele a magyar tudomány fejlődőképességének biztosítása. [...] Tudományosságunk teljes újjászervezésére s mindenekelőtt következetes és céltudatos tudománypolitikára van szükségünk. Tudománypolitikára, melynek célja a magyar tudomány jövő fejlődési alapjainak megvetése s e tudománynak nyugat-európai színvonalra emelése. [...] A tudományos célokra szükséges anyagi eszközöket elő kell teremtenünk.”⁵² Szinte ugyanezeket az irányelveket tartotta fontosnak Klebelsberg is, amikor ugyanebben az esztendőben a Bécsi Magyar Történeti Intézet alapításával és a *Források Magyarország újabbbkori történetéhez* című sorozat munkálatainak megkezdésével a magyar történettudomány jövőbeni kutatási területeit igyekezett kijelölni.⁵³ A szaktudós tehát politikai munkatervet adott, a politikus viszont szaktudósi feladatokat határozott meg. Nehéz megállapítani, közülük ki hatott kire – illetve mennyire voltak irányadóak a német minták. Hiszen Hóman gondolatai sokban előlegezték a későbbi klebelsbergi politika intézkedéseit, Klebelsberg történeti tervei pedig sokban hasonlítottak Hóman ugyancsak 1920-ban lejegyzett szándékaihoz a *Magyar történettudomány kézikönyve* kötetéről, a *Magyar Történet* című, új szemléletű szintézisről.⁵⁴ (Az előbbi végül részben, az utóbbi – Hóman mellett Szekfű Gyula társszerzőségével – egészében megvalósult.)

Az állam fokozottabb kulturális szerepvállalása a század húszas éveiben a fasiszta Olaszországban és a kommunista Szovjetunióban, majd 1933-tól a nemzetiszocialista Német Birodalomban is megvalósult. A fasiszmus és a nemzetiszocializmus talán éppen a kultúrpolitika terén tudta a legkevésbé érvényesíteni mindenhatóságát – legalábbis messze nem olyan mértékben, mint szerette volna. A Szovjetunió csak a húszas évek végétől tehette ezt. Oly módon, hogy – és ez mind a három államra érvényes volt – a tudománypolitikának a realitástól gyakran elszakadó programot kellett követnie, emiatt többször szembekerült a valós lehetőségekkel, illetve kénytelen volt eltérni, elszenvedni a nagypolitika igen durva beavatkozásait. Ezzel szemben a magyarországi modernizációs törekvések egészen a német megszállásig sokkal inkább a klasszikus – az 1910-es, 1920-as évekbeli – porosz mintát, semmint a totális államok példáját követték.

⁵² HÓMAN Bálint, *A nemzeti tudományosság jövője*, Budapesti Szemle 1920. 517–519. sz., 127–161. – Ugyanezzel a címmel, változatlan formában: HÓMAN Bálint, *Művelődéspolitikai*, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1938, 69–100. – Az idézet: 72.

⁵³ UJVÁRY Gábor, *Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet*, Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr, 1996.

⁵⁴ OSzKK, Fond 15/34. *A magyar történettudomány kézikönyve* című sorozat létrejöttével kapcsolatos levelezés és egyéb írárok (1920–1922).

Külső szemlélőként ezért is írhatta 1926-ban Carl Heinrich Becker porosz kultuszminiszter, kiváló orientalista, a két világháború közötti időszak nemzetközileg is egyik legismertebb tudománypolitikusa, hogy a magyar „kormányról és belpolitikájáról mindenesetre az az ember összbemomása, hogy sok okossággal és körültekintéssel mindent megtesz, hogy a trianoni szerződés és a háború utáni események szörnyű hatásait legyőzze, és Magyarország újjászületésének alapjait lerakja. Ez elsősorban a nagyon világosan átgondolt és szisztematikusan építkező kultúrpolitika révén történik.” Becker csaknem egyhetes, hivatalos magyarországi látogatásán tapasztalt élményeire emlékezett így. Rendkívül részletes, adataiban többnyire megbízható, a magyar viszonyok alapos feltérképezéséről és ismeretéről tanúskodó beszámolót vetett papírra.⁵⁵

Becker nyilván nem a politikai szimpátiái okán értékelte nagyra a Trianon után bekövetkezett fejlődést, a konszolidáció biztos jeleit. Hiszen a weimari Németország híveként republikánus és liberális kötődései jóval erősebbek voltak, mint – egyébként szintén meglevő – konzervatív, nacionalista érzelmei. Hogy milyen szoros, baráti kapcsolatok fűzték Klebelsberghez, arról Hóman Bálintnak Klebelsberg halála alkalmából küldött részvétnyilvánítása is tanúskodik. Ebben kifejtette, hogy „[...] egész Magyarország vesztesége ennek a rendkívüli embernek túlságosan korai eltávazása. [...] Mindig hivatali tevékenységem egyik csúcspontjaként tartom majd számon, hogy Klebelsberg gróffal együttműködhettem, országaink javát szolgálva. Ha már vissza is tértem a magánéletbe és egyetemi professzorságomhoz, most is igen erősen foglalkoztatnak a Magyarország és Németország közötti szellemi kapcsolatok.”⁵⁶

Nagyon kellemes emlékeket őrzött Magyarországról és Klebelsbergéről Friedrich Schmidt-Ott (1860–1956), az első világháború után a német tudományt a válságból kivezetni igyekvő, nemzetközi szerepének megőrzésére hivatott, 1920-ban alapított Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft elnöke is. Klebelsberget nagyszerű embernek tartotta, aki követendő mintának tekintette és emiatt igen komolyan tanulmányozta a német tudománypolitikát, majd annak eredményeit ügyesen ültette át a magyar viszonyokba. Úgy vélte, Klebelsberg „minden törekvése azt szolgálta, hogy a trianoni békeszerződés által szétszaggatott hazájában szellemi erővel pótolja azt a veszteséget, amelyet területében és lakosságszámában szenvedett Magyarország. [...] Az idő előtt eltávazott, a két ország és kultúra közötti összeköttetésekért

⁵⁵ Bővebben lásd a kötet *Tudós kolostor, csöndes kolostori kerttel*. A berlini Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum története (1916–1944) című tanulmányát.

⁵⁶ OSzKK, Fond 15/278. Carl Heinrich Becker – Hóman Bálintnak, 1932. október 25.

oly sokat tett, velem szemben rendkívül barátságos államférfinak csak mély gyásszal tudok emlékezni” – tekintett vissza találkozásaira Schmidt-Ott már a második világháború után.⁵⁷

Schmidt-Otthoz hasonlóan Klebelsberg is értékelvű, konzervatív politikus volt. Mélyen tisztelte a hagyományokat. A történelemben való gondolkodás elméleti szükségességét hirdette; kedvenc foglalatossága történelmi szakkönyvek olvasása volt. Ugyanakkor a gyakorlatban vérbeli reformerként a korszak viszonyaihoz való alkalmazkodást, ezáltal a reformok mielőbbi keresztültelének szükségességét hangoztatta. Az adott kereteken (a sokarcú „keresztény-nemzeti világnézeten”) belül sikerrel igyekezett lehetőleg pártatlannak és semlegesnek maradni. Rengeteg támadás érte emiatt mind a baloldal, mind a szélsőjobb, de még a saját pártja, a kormánypárt részéről is. Ám ő keményen állta és utasította vissza a vádak, s szinte sohasem – vagy taktikusan alig – tért el eredeti szándékától. A legjobb nemzetközi példák: elsősorban a német, de részben az angolszász, az olasz és a francia kultúra- és tudományszervezés eredményeinek átvételére és megfelelő adaptálására törekedett. Olyan kiváló közigazgatási szakemberek segítségére támaszkodva, mint például az e területen egy ideig minisztériumának osztályfőnökeként (ez ma nagyjából helyettes államtitkári címnek felel meg) tevékenykedő Magyar Zoltán.

Vezérgondolatok

Klebelsberget jórészt nagyapja, Farkas Imre nevelte, aki Batthyány Fülöp herceg enyingi uradalmának tisztartójaként pusztai iskolákat hozott létre, s mindez nyilván erősen befolyásolta Klebelsberg későbbi népiskola-építési programját.⁵⁸ Emellett a hivatali tapasztalatok is megkönnyítették miniszteri indulását. Hiszen a ranglétrát végigjárva, Jankovich Béla kultuszminiszter államtitkáráként olyan – az I. világháború kitörése miatt végül megghiúsult – programok kidolgozásában vett részt, amelyek megvalósítására a húszas évek közepén, a konszolidáció következtében immár lehetősége nyílt (a népiskolai reform, a nemzetiségi iskolák szerepének erősítése, az új középiskolai törvény, a felsőoktatás szerkezetének korszerűsítése). Kulturális külpolitikájának koncepciója is erre az időszakra nyúlik vissza. A mindössze másfél esztendőn át (1917–1918) működő, ám ezalatt is igen jelentős tudományos eredményeket felmutató Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet jórészt az ő kezdeményezésére jött létre, ennek ügyvezető alelnöke is volt.

⁵⁷ Friedrich SCHMIDT-OTT, *Erlebtes und Erstrebtes. 1860–1950*, Steiner, Wiesbaden, 1952. – Az idézetek: 214., lásd még: 214–217. és 266–275.

⁵⁸ DEMETER Zsófia, „Ennyiből egy iskolamester megélhet.” *Iskoláztatás Batthyány Fülöp herceg enyingi uradalmában a XIX. században*, Neveléstörténet 2005/1–2., 74–94.

Igazi köztisztviselői karriert futott be, hiszen fokozatosan emelkedett a hivatali ranglétrán – a világháború idején már kultuszminisztériumi (1914–1917), sőt, Tisza István mellett rövid ideig miniszterelnökségi közigazgatási államtitkár (1917) is volt –, míg eljutott a miniszteri székig. Ezáltal nagyon jól ismerte a közigazgatás fortélyait, tisztában volt minden csínjábíjával. Jó kilenc esztendőn át irányította tárcáját – közben, majd utána többször is fölmerült a neve miniszterelnök-jelöltként is –, így lehetősége nyílt elképzelései elfogadtatására és legalább részbeni kivitelezésére. Minisztersége idején a korábbiaknál összehasonlíthatatlanul fontosabbá váltak a kulturális ügyek a magyar politikai életben: a Bethlen-kormányzat valóban prioritásként kezelte a kultusztárca hatáskörébe tartozó fejlesztéseket. Ehhez az anyagi támogatást is sikerült biztosítani Klebelsbergnek. Ügyesen és célratörően, rátermetten politizálva elérte, hogy a dualizmuskorhoz képest többszöröse emelkedjen a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium támogatása az állami büdzséből. 1927-től kezdődően a tárca mindig 10 százalék fölött részesedett az összköltségvetésből. Nem véletlen, hogy a kormány második embere lett – Bethlent akadályoztatása vagy betegsége esetén általában ő helyettesítette –, mint ahogy az sem, hogy többször szóba került a neve miniszterelnökként is.

Egyik kulcsszava a tervszerűség – néha a rendszerszerűség – volt. „Életemnek egyik fő törekvése, hogy közéletünkben a tervszerűtlenség kiirtásán közreműködjem.”⁵⁹ – „Többen támadták koncepciómat, de egyikük sem tudott meggyőzni érveinek jogosságáról – hirdette öntudatosan. – Az én elgondolásomból nem lehet egyes részleteket kiszakítani. Olyan az, mint az óraszerkezet, amely megáll, ha kiveszik egy kerekét. Koncepciómat és kultúrpolitikámat vagy egészben fogadja el valaki, vagy teljesen elveti. [...] Senki sem támadhat meg azzal a váddal, hogy nem dolgozom előrelátóan. [...] Minden kritikát elfogadok, az ellen azonban a leghatározottabban tiltakozom, hogy ötletszerűen dolgozom. *Elgondolásom organikus, rendszerem kikerekített.*”⁶⁰

A másik alapgondolata a hosszú távú gondolkodás volt. Számtalanszor figyelmeztetett: „A kultúrpolitika hosszúlejárátú váltó. [...] Ennek] terén nagyon sokáig lehet észrevétlenül vétkezni, de amikor az új nemzedék felnőtt, akkor az elkövetett hibákon, bajokon segíteni már nem lehet.”⁶¹ Mindennek alapján a fokozatosság elvét vallotta. 1927 elején, az új országgyűlés megnyitásakor – már jó néhány tervének megvalósítását követően – elszántan jelentette ki: miután korábbi nemzetgyűlési beszédeiben, illetve hírlapi cikkeiben már világosan kifejtette a programját, „[...] mindenki világosan láthatta kul-

⁵⁹ KLEBELSBERG Kuno, *Küzdelmek könyve*, Athenaeum, Budapest, é. n. [1929.], 38.

⁶⁰ BUGYI János, *Modernül képzett új nemzedékért lelkesedik a kultuszminiszter*, Ujság 1927. július 3., 9.

⁶¹ Gróf KLEBELSBERG Kunó *beszédei*, 318.

túrprogramom egész rendszerét. Így az országgyűlésre *az elvileg már kifejtett rendszeres program egyes pontjainak lépésről-lépésre való megvalósítása vár.*” Az ellenvetések, bírálatok csak megerősítették, hogy „[...] számolva a változott idők szellemével, *vaskövetkezetességgel kell haladnom* azon az úton, amelyen idestova öt évvel ezelőtt megindultam. [...] Jól tudom, hogy egyik-másik javaslatomért *nagy harcot kell majd vívnom*, de éppen a választási harcban láttam, hogy a nemzet kultúrpolitikámat helyesli, és arról az oldalról már ismernek, hogy a támadások nem szoktak megingatni véghezvitelében annak, amit az ország érdekében tartok.”⁶²

Minisztersége kezdetén, a legmostohább gazdasági viszonyok között, viszonylag kis befektetéssel komoly hasznót és látványos eredményeket hozó programokat támogatott. „Míg a közgazdasági és szociálpolitikában óriási összegeket kell mozgásba hozni, hogy számottevő eredményeket érhessünk el, addig a kultúrpolitikában aránylag kisebb pénzügyi erővel is nagy dolgokat lehet művelni” – hangoztatta.⁶³ „Csak” a Magyar Történelmi Társulat elnöke volt, amikor megalapította a Bécsi Magyar Történelmi Intézetet (1920), amelynek munkája – akárcsak a hazai történelmi műhelyek tevékenysége – minisztersége első felében, erőteljes és hathatós támogatása segítségével teljesedett ki, kutatási programokban, mintaszerű kiadványokban és forrás-publikációkban mutatta meg szellemi erejét. A történettudomány nemzeti „kulcstudománnyá” válásához emellett nagymértékben hozzájárult a trianoni trauma feldolgozásának igénye is, amelyet Klebelsberg azonnal felismert és – a lehető legjobb értelemben – kihasználta. A „hogyan jutottunk ide, milyen előzmények vezettek a békediktátumhoz, mennyiben voltunk mi, s mennyiben voltak mások benne vétkesek?” kérdéseire adandó válaszok keresése ugyanis minden értelmiségit izgatott. Éppen a miniszteri bábáskodás, illetve a társadalomban a történelmi problémák iránti érzékenység növekedése következtében vált a két világháború közötti időszak a magyar történettudomány aranykorává.

A gazdasági konszolidáció első jeleinek hatására „a Gróf” már sokkal komolyabb fejlesztésekre is gondolhatott. 1926-ban indította be azt a népiszkolai programot, amelynek eredményeként 1930-ban már az 5000. népiszkolai tantermet és tanítói lakást avathatta föl a Kormányzó. Az elsősorban a legelmaradottabb vidékeken – főleg a tanyás településszerkezetű körzetekben – épült iskolák valóban a kulturális demokratizálódást szolgálták, ahogy ötletgazdájuk elképzelte. Öt év alatt több termet adtak át, mint a dualizmus ötven esztendejében, egy akkor még háromszor akkora alapterületű országban.

⁶² Gróf KLEBELSBERG Kuno, *Az új országgyűlés megnyitására*, Pesti Napló 1927. január 30., 1–2.

⁶³ Gróf KLEBELSBERG Kuno *beszédei*, 674.

Klebelsberg többlépcsős programjának utolsó fázisa a legnagyobb fajlagos költséget és befektetést igénylő természettudományi kutatások támogatása volt. 1926-ban alakult a Széchenyi István Tudományos Társaság, 1930-ban az Országos Természettudományi Tanács, illetve Alap. Ezen fejlesztései azonban keserű tapasztalatokkal jártak, hiszen a „magánérdekeltségektől” – azaz elsősorban a nagybirtokosoktól és a nagytőkésektől – a népiszkolák építéséhez és a természettudományok dotálásához nem kapta meg azt a pénzügyi segítséget, amelyet korábban – elsősorban nyugat-európai és tengerentúli példák nyomán – remélt.

A Magyarországon is hasznosítható és bevezethető külföldi tapasztalatokat mindig élénk figyelemmel kísérte. Tudta, hogy nem csak politikailag és gazdaságilag, de a kultúra terén is a nemzetközi viszonyok határozzák meg a világban elfoglalt helyünket. „A probléma – ismételte többször – Szent István-tól Kazinczyn és Széchenyin át mindig az volt, hogy a magyar őseredetit és a nyugati kultúrbefolyást okos arányban kell keverni.”⁶⁴ „*Ha fenn akarunk maradni* – írta máskor –, *meg kell tartanunk a nemzet sajátos tulajdonságait, de ugyanakkor teljesen európai színvonalra kell emelkednünk s tanulnunk kell a bennünket körülvevő népektől.*”⁶⁵ A kulturális külpolitika szerepe ezért – különösen a húszas évek első felében – komolyan felértékelődött. Ennek ugyanis Bethlen 1927-es római látogatásáig lényegesen nagyobb mozgásszabadsága volt, mint a klasszikus diplomáciának. Hiszen az Ausztria kivételével ellenséges szomszédokkal körülvett Magyarország sokkal könnyebben törhetett ki kényszerű elzártságából a politikától kevésbé átitatott kulturális külkapcsolatok terén, mint a nemzetközi nagypolitikában. Részben emiatt – részben pedig a nemzetközi porondon is tárgyalni és viselkedni képes magyar elit külföldi képzésének biztosítása érdekében – épült ki a külföldi magyar intézetek hálózata (1923: a Római Magyar Történelmi Intézet újjáalapítása; 1924: a bécsi és a berlini; 1927: a római Collegium Hungaricum megnyitása) és az ezekhez kapcsolódó állami ösztöndíjak rendszere, illetve a külföldi egyetemeken működő magyar tanszékek és lektorátusok munkájának magyar állami segítése. A nemrégiben elhunyt Kosáry Domokos (1913–2007) Klebelsberg érdemének tulajdonította, hogy – ugyan már jóval a miniszter halála után – ő maga is a külföldi ösztöndíjat elnyertek sorába jutott. 1935-ös Bécsi Magyar Történelmi Intézetbeli rövid stipendiuma után Franciaországban, Londonban és az Amerikai Egyesült Államokban is eltölthetett egy-egy esztendőt magyar állami támogatással. Sokszor kifejtette, hogy a továbbképzését szolgáló és saját kutatásait segítő rendszernek köszönheti a legna-

⁶⁴ KLEBELSBERG Kuno, *Jöjjetek harmincas évek*, Athenaeum, Budapest, é. n. [1929.], 117.

⁶⁵ Gróf KLEBELSBERG Kuno, *Szabad-e Dévénynél betörnöm új időknek új dalaival?*, Pesti Napló 1929. május 5., 1.

gyobbak közé emelkedését. De hozhatnám Szent-Györgyi Albert példáját is. Ő a Nobel-díj átvételét követően első itthoni teendőjeként a szegedi dóm altemplomában tisztelgett egykori pártfogója, Klebelsberg Kuno síremléke előtt.⁶⁶

Klebelsberg államférfiúi nagyságát talán a római ösztöndíjasok kiválasztása szemlélteti a leginkább. E tekintetben – bár vétőjoga lett volna az Országos Ösztöndíjtanács jelöltjeivel szemben – annak ellenére is elfogadta a kiváló művészettörténész, Gerevich Tibor ötleteit, hogy nem értett velük egyet. Gerevich ugyanis a Római Collegium Hungaricum igazgatójaként, majd kurátoraként olyan magyar művészek római kiküldését szorgalmazta, akiknek a stílusát a művészi ízlésében meglehetősen konzervatív, a neoklasszicista, a neobarokk és a historizáló irányzatokat kedvelő Klebelsberg nem sokra értékelte. Mégis hallgatott a szakember szavára – ezzel is igazolva államférfiúi erényeit. Ennek következménye, hogy a Gerevich pártfogolta ösztöndíjas művészeket – bár a legkülönbözőbb stílusban alkottak – ma „római iskola” néven a 20. század egyik legjelentősebb képző- és iparművészeti áramlataként tartjuk számon.⁶⁷

Nemzetközi versenyképességünk erősítéséhez kapcsolódott Klebelsberg oly sokszor ócsárolt, félreértékelt és félremagyarázott „kulturális gondolata” is. Egy művelt ország – érvelt Klebelsberg – mindig nagyobb teljesítményekre képes a műveletlenebbnél, még akkor is, ha kevesebb nyersanyaggal és ásványkincssel rendelkezik. Hiszen a hazai képzettség szintje és a nemzetközi téren elérhető politikai és gazdasági eredmények egymással szinte arányosan és párhuzamosan nőnek. (Ezt a ma már evidenciának számító tételt akkor még kevesen hangoztatták.) Emellett pedig a világban elfoglalt kulturális pozíció az ország megítélését is jelentősen befolyásolja, és ezáltal visszahat a kül- és belpolitikára is. Tulajdonképp ez volt a klebelsbergi „kulturális”-elmélet lényege.

A valóban meglehetősen szerencsétlen szóösszetétel vélt vagy valós tartalmát már a saját korában is, a későbbiekben pedig még inkább, sokan és dühödtén támadták és koncepciózusan ferdítették el. Meghirdetését többnyire Klebelsberghez kötötték, miközben például Beksics Gusztáv, Grünwald Béla, Apponyi Albert vagy Rákosi Jenő írásaiban ugyanúgy nyomon követhető a magyarság környező népeknél magasabb fokú műveltségének hangoztatása, mint az egyébként akkori értelemben liberális gondolkodásának számító

⁶⁶ KOSÁRY Domokos, *Magyarország kultúrpolitikája az első világháború után*, Európai Utas 1995/4. – SZENT-GYÖRGYI Albert, *Gazdám emlékezete*, 8 Órai Ujság 1938. október 13., 4. – Minderről bővebben lásd a kötet „A magyar kultúra külföldi őrszemei.” *A magyar kulturális és tudományos külpolitika és a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok* című tanulmányát.

⁶⁷ Lásd a kötet *Egy tudós kultúrpolitikus kalandjai Rómában és a magyar hivatalokban*. Gerevich Tibor és a római Magyar Akadémia című írását.

Wlassics Gyula kultuszminiszter politikai hitvallásában.⁶⁸ Nem is beszélve arról, hogy a revíziós törekvések érvrendszerében is állandóan visszaköszön a kulturális fensőbbiségre való hivatkozás (már Apponyi Albertnek a békekonferencia Legfelsőbb Tanácsa előtt, 1920. január 16-án elmondott híres beszédében is).⁶⁹ Klebelsberg azonban, az imént említett elődeitől és sok kortársától eltérően, a kultúrfölényen nem másokat lebecsülő és lenéző szemléletet értett. Korának divatos – a darwinizmusból származó – elképzeléseihez csatlakozva sokkal inkább azt, hogy a népek, a nemzetek is versengenek egymással, s ennek a küzdelemnek a kultúra az egyik legfontosabb területe. Ebben kell megállnunk a helyünket: nem szabad engednünk, hogy mások megelőzzenek minket, és törekedni kell arra, hogy mi érjünk be, sőt hagyjunk el másokat. Gondolatmenete ebben az értelemben napjainkban is válalható. Az elképzeléseit bírálóknak pedig jogosan vetette oda: „[...] akik támadják ezt, mernék-e vállalni az ellenkező politikának a felelősségét? Mert ha mi szellemi téren is lefegyverkezünk, ez annyit jelent, mint amikor a katona nyílt mezőn teszi le a fegyvert.

Erre azonban *én nem vagyok kapható*, mert később, a mostaninál sokkal boldogabb időkben joggal kérdezhetnék azt, hogy ki volt akkor a magyar kultuszminiszter, és kidobnák csontjaimat a magyar földből.”⁷⁰

Lét és nemlét kérdésének tartotta kulturális versenyképességünk megőrzését és erősítését. Nagyon sokszor hangoztatta, hogy „[...] azzal a közművelődési fajsúllyal, a kulturális telítettségnek azzal a mértékével, amelyet eddig elértünk, Közép-Európában meg nem állhatunk. Súlyosan vétezik saját nemzetével szemben az a magyar ember, aki ezzel a felismeréssel szemben pártpolitikai okokból taktikázik [...]. [...] Az igazi műveltség fellendíti a gazdasági életet és gazdagságot teremt. Ellenben még a gazdag emberek és a társadalmak is tönkremennek igazi műveltség nélkül.”⁷¹

Klebelsberg másik, 1928-tól gyakran használt és sokat vitatott kifejezése, a „neonacionalizmus” is szoros rokonságban áll a „kulturális” fogalommal. „A »Neonacionalizmus« cím jellemzi azt a törekvésemet – írta Carl Heinrich Beckernek, 1928-ban megjelent könyve megküldésekor –, hogy a nemzetnek az új, teljesen megváltozott viszonyoktól függő céljait publicisztikai tevékenység révén is megvilágítsam. Gondolatmenetemnek az az alapja, hogy nap-

⁶⁸ GYURGYÁK János, *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*, Osiris, Budapest, 2007, 83–85, 92–104. – T. KISS Tamás, *A magyarországi kulturális minisztériumokról*, Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, Budapest, 1993, 26.

⁶⁹ Apponyi beszéde: TRIANON, szerk. ZEIDLER Miklós, Osiris, Budapest, 2008², 122–129.

⁷⁰ [A Magyarország tudósítójától], *Klebelsberg nagy beszéde a felsőházban a kultúrfölényről, a művelt középosztályról, a gazdasági szakoktatásról, a népegyetemről, az értelmi proletariátusról, a klinikák ügyéről és az Ádám-ügyről*, Magyarország 1927. június 25., 3–5. – Az idézet: 4.

⁷¹ KLEBELSBERG Kunó, *A lét vagy nemlét kérdése*, 8 Órai Ujság 1927. december 25., 3.

jainkban a korábbi, inkább negatív hozzáállás – amely Ausztriával fennálló államjogi kapcsolataink révén alakult ki – helyett immár pozitív, aktív program, erőteljes építómunka szükséges. Ez az új tartalma a nacionalizmus szónak.”⁷² Vagy ahogy más megfogalmazásban hirdette: „Hogyha csak a múltakban szerzett kulturális javainkon élődne, nacionalizmusunk sokat vesztené frissességéből, aktualitásából, és nem tudnánk Európa változott viszonyaihoz lelkiileg alkalmazkodni. Kell, hogy az élő magyar irodalmat, művészetet és tudományt is áthassa a nemzeti gondolat, s e részben a nemzeti törekvések elé világos és határozott célokat kell tűznünk, nehogy az egyéni erőfeszítések tervszerűtlenségben folyjanak szét. Nézetem szerint neonacionalizmussal van dolgunk, amelynek lényege az, hogy egy ősi érzés, egy történeti gondolat Magyarországnak, Európának és az egyetemes eszmevilágnak új helyzetében új célok felé tör.”⁷³

Klebelsberg értelmezésében tehát a korábbi magyar nacionalizmus első sorban Ausztriával szemben határozta meg magát. A dualizmus idején ugyanis a Monarchia másik feléhez való közjogi viszonyunk, illetve a nemzetiségi kérdés voltak a legfontosabb belpolitikai problémák számunkra. Trianon következtében azonban ezek külpolitikai természetűvé váltak, így a nacionalizmus fogalma is részben kiüresedett. Ezért a világháború utáni, mindenben megváltozott helyzetben új tartalommal kellett megtölteni ezt az élő, állandóan alakuló eszmerendszert. Magyarországon ez az új tartalom első sorban a nemzeti kultúrából meríthető, célja a műveltség minél szélesebb körű terjesztése, ezáltal az alsóbb rétegek kulturális – ezzel párhuzamosan gazdasági –, majd ezt követően politikai felemelése. Klebelsberg ezért is hangoztatta oly sokszor, Eötvös József hasonló elképzelései nyomán – mint már láttuk –, hogy a kulturális demokráciának meg kell előznie a politikai demokráciát: kizárólag a már bizonyos művelődési szintet elért állampolgároknak lehet a nagy felelősséggel járó és megfontolt döntést igénylő szavazati jogot biztosítani. Ha nem így lenne, akkor „1918 és 1919 mintájára lelketlen demagógok megint szétzilálnának mindent, amit becsületes konzervatív magyar férfiak vezetése alatt a magyar nemzet munkás milliói arcuk verejtékével felépítettek.”⁷⁴ Kétségtelen, hogy az általános választójog európai kiterjesztése idején Klebelsberg gondolatai – amelyek a korabeli magyar politikusok és értelmiségiek döntő többségének zsigeri félelmein alapultak – maradinak tűnhettek, azok is voltak. Ugyanakkor tény, hogy Klebelsberg – sok politikus-társától eltérően – mindent megtett ezen állapotok mielőbbi megszüntetése,

⁷² Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, VI. HA, Nl. C. H. Becker, 5754. (12. 06. 1928.) – KLEBELSBERG, *Neonacionalizmus*, 5–6, 138, 242–242. és 290.

⁷³ OSzKK, Analekta 6508.

⁷⁴ Például Gróf KLEBELSBERG Kuno *beszédei*, 331, 365. – Az idézet: KLEBELSBERG, *Küzdelmek*, 170.

a kulturális demokrácia gyors elérése érdekében. Mint ahogy az is bebizonyosodott, közvetlenül halála után, hogy egy fejlett politikai demokráciában a viszonylag magas kulturális színvonalon álló tömegek is képesek felelőtlen döntést hozni, „lelketlen demagógok” uralmát legitimálni.

Klebelsberg értelmezésében tehát a „kultúrfölény” elméletéből kinőtt „neonacionalizmus” nem sovinizmust, netán rasszizmust, sőt fasizmust jelentett, hanem „a pozitív, az aktív, a produktív emberek” és az állam segítségével megvalósítandó, átfogó modernizáció szándékát.⁷⁵ Küzdelmet az ellen, „hogy a nemzeti gondolatot az intelligencia, a nemzetköziséget a fizikai munkásság képviseli, mert ez a társadalom kettészakadását és a nemzetek felbomlását jelentené.” Ami tisztán gazdasági szempontból is szörnyű következményekkel járna, hiszen: „műveltebb munkásság nélkül nem emelhetjük a nemzeti termelést, a nemzeti termelés emelése és takarékoság nélkül nincs tőkeképződés. Nemzeti tőkeképződés nélkül nyomorogni fogunk, és azoknak a külföldi nemzeteknek maradunk rabszolgái, amelyek nekünk időnként kisebb-nagyobb kölcsönöket adnak.” Ezért a neonacionalizmus programja – szinte megismételve a kultúrfölény-gondolat tömeg- és elitképzésre egyaránt vonatkozó elképzeléseit – „nem lehet más, mint: a nemzeti termelés élére európai nívón álló vezetők ezreit, a nemzeti termelés szolgálatába pedig magas erkölcsi és értelmi kultúrával bíró tömegek millióit állítani.”⁷⁶

Klebelsberg idején – és általában is a két világháború között – az állam minimális beleszólással élt a művészeti ügyekbe. Néhány kiemelt, nemzeti intézménytől eltekintve sokkal jelentéktelenebb szerepe volt a színházak, hangversenytermek, galériák, könyvkiadók, művészeti társaságok és közösségek stb. szubvencionálásában, mint napjainkban. A szélsőbaloldali megnyilvánulások kivételével nem létezett a tiltás kategóriája: liberális művészetpolitika érvényesült. Ennek következtében a korszak ténylegesen a magyar művészet és tudomány történetének egyik aranykora lehetett, ahogyan ezt

⁷⁵ Azt gondolta: a nemzet „belső értékét”, „együttes összmunkájának eredményét” a „pozitív emberek” emelhetik. „A negatív ember a fölmerülő kérdésekkel szemben rendesen nemet mond. Ha valamely új eszme vagy terv merül föl, akkor nem azon töri a fejét, hogy meg lehet-e azt valószínűsíteni, hanem csak a nehézségeket és az akadályokat nézi, és többnyire azt jósolgatja, hogy nem lesz az egészből semmi. [...] A negatív ember irigy, mások hibáit nagyítja, kiszínezi, az iparkodókat leszólja, a bizakodókat kigúnyolja, rendesen sokat beszél, másokat fölényes hangon bírál, és eközben többnyire ki is adja az erejét, s nem marad már benne energia a hasznos cselekvésre. Milyen ezzel szemben a pozitív ember? A pozitív ember bizakodó és jóakarató. Magával szemben szigorú, mások hibájával szemben elnéző [...], szolgálatkész és amennyire teheti, segít mindenkin, [...] a munkában öröme telik, életének fő célja az alkotás. Az olyan nemzet, amelynek sorában a negatív emberek többségre jutnak, veszve van.” OSzKK, Analekta 3140.

⁷⁶ *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917–1932)*, vál., az előszót és a jegyzeteket írta GLATZ Ferenc, Európa, Budapest, 1990, 444–446.

Thienemann Tivadar is megfogalmazta. A művészekről most nem is szólva, olyanok jutottak vezető szerephez, akik mindmáig tudomány szakuk meghatározó képviselőinek számítanak. Horváth Jánostól Szekfű Gyulán, Hóman Bálinton, Mályusz Eleméren, Hajnal Istvánon át Bartókig és Kodályig, Kornis Gyuláig, Bay Zoltánig, Szent-Györgyi Albertig (hogy csak néhány nevet ragadjak ki, taláломra). Sokakat említhetnék még, de utalhatnék a modern építészet és festészet nagyjainak, általában a modern irányzatok tolerálására is. A minőségigény az olyan – éppen Klebelsberg kezdeményezésére, a *Nyugat* ellenében – alapított „kurzusfolyóirat”-nak tartott orgánumnál is nyilvánvaló volt, mint a *Napkelet*, amelynek 1940-es megszűnését még Schöppflin Aladár is elsíratta a rivális *Nyugatban*. Munkássága idején születtek meg a legfontosabb nemzeti tudományágak – a történelem, az irodalom, a művelődéstörténet, a néprajz, a földrajz – többkötetes, részben ma is haszonnal forgatható összefoglalásai, értékes szaklexikonok láttak napvilágot (igaz, többségük már Klebelsberg halála után, de részben az ő kezdeményezésére).

Klebelsberg működésének napjainkban is fontos tanulságait még hosszasan sorolhatnám, kezdve a magas műveltség és az „alsóbb néposztályok” neveléséről, illetve a népművelés egységéről, egymásra hatásáról, párhuzamos emelésének szükségességéről vallott gondolataival. Vagy említhetném az autonóm igazgatási intézmények – mint például a nagy nemzeti közgyűjteményeket egyesítő Országos Magyar Gyűjteményegyetem – alapításának fontosságáról szóló elképzeléseit. De ugyanígy – ennek mintegy fordítottjaként – szólhatnék a decentralizáció, a vidéki egyetemek kultúrközpontokká fejlesztése vágyának jelentőségéről, a sport, illetve a média (akkor még csak a filmhíradó és a rádió) szerepének felismeréséről tanúskodó szavairól és így tovább.

Ha valaki azt mondaná: hiúság – Klebelsberg a neved, vagy ha valaki a klebelsbergi alapeszméket próbálná félremagyarázni, bátran válaszoljunk neki Klebelsberg szavaival: „[...] a rekonstrukcióra most megint kínálkozó időt jól ki kell használnunk. Ki tudja, mit rejteget számunkra méhében a jövő, de a jelen a miénk, annak urai vagyunk és rettenetes lenne a felelősségünk, ha a megújulásnak most kínálkozó nagy alkalmát ismét elmulasztanók.”⁷⁷

⁷⁷ Gróf KLEBELSBERG Kuno beszédei, 308.

A POLITIKUS HÓMAN BÁLINT

Nehéz magam elé képzelni a helyzetet. Ám a 20. században többször eltorzult, a maga lényegéből és egykori szerepéből kivetkőzött Európában sok minden megtörténhetett. Nemcsak az első vagy a második világháború idején – ahogy sokan tévesen hiszik –, de azelőtt és azután is. Különösen egy olyan országban, amelynek politikai vezetése, államformája, népességének összetétele mellett területi kiterjedése is oly sokszor változott 1918 és 1947 között. Amely rendszer-, hatalom- és elitváltások sokaságát élte át – és az ettől szenvedő közösség egy része akár többszöri köpönyegforgatásra kényszerült. Úgy, hogy ráadásul nemcsak önmaga, de körülötte környezete, a szomszéd államok helyzete is állandóan változott. Ahol a politikai közéletben egyik napról a másikra vádlóból vádlottá, bűnözőből hőssé, tisztelt vagy rettegett nagyságból megvetett osztályellenségé válhatott bárki.¹

Különösen és furcsán alakult Magyarország utolsó három–négy nemzedékének, benne tudósainak sorsa. A múlt állandó változásait vizsgáló történész a korábbi időszakoknál lényegesen gyorsabb és intenzívebb átalakulásoknak volt kitéve. A rövid 20. század várhatóan még hosszú ideig ható eseményei és eszméi a – politika módosulásait másoknál szinte mindig érzékenyebben követő – historikusokra komolyabban hatottak, mint más közemberre.²

¹ „Hiányzik tehát a mi korunk világszemléleti egysége s ehelyett különböző eszméknek és áramlatoknak, különböző ideológiáknak, különböző gyakorlati törekvéseknek örökös küzdelmét látjuk folyni magunk körül – mondta Hóman Bálint a felsőház 1938. április 8-i ülésén. – [...] Mindezeknek a küzdelmeknek nyomán valami kaotikus zűrzavar keletkezett az emberi lelkekben, valami lelki bizonytalanság, valami erkölcsi tétovaság, teljes világnézeti ingadozás és bizalmi válság lett úrrá. A szilárd világnézeten alapuló reális optimizmus helyett egyfelől a pesszimizmus, másfelől pedig az illuzionizmus aratja diadalait.” HÓMAN Bálint, *Művelődéspolitikai*, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1938, 262–263.

² Hóman 1942-ben írta: „Immár negyedszázad óta benne élünk a világalakító történelmi idők sodrában s átéljük mindazt, ami egykor mint távoli jelenség, mint történelmi folyamat kellett föl érdeklődésünket. Háború és forradalom, pénzügyi krízis és gazdasági összeomlás, pénzdevalváció és vagyoneltolódás, társadalmi rétegek megsemmisülése és kialakulása, közjogi kötelékek bomlása és keletkezése, trónok rombadólt és új államformák életrekelte, régi eszmévilágunkat s azon alapuló politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális berendez-

Nehéz magam elé képzelni a helyzetet. Szinte hihetetlennek tűnik, ami történik. 1951-et írunk. Hóman Bálint, a valamikori nagyhatalmú miniszter, az egykor oly kedélyes, az életet, a jó ételeket és a mulatást, de a higgadt tudományos eszmecserét is mindig kedvelő, természetes tudós, korábbi testsúlyának alig több mint felére fogyva, elesetten, betegen vonszolja magát. Szelleme viszont teljesen ép. Pontosan felméri, érzi és tudja, mi zajlik körülötte. Valószínűleg sejti, nem sok ideje van hátra. Folyton az utolsó útjára készül. A saját tudományában – akár politikai meggyőződésével szemben is – mindig az objektív igazságot kutató és kereső Hóman már korábban is kénytelen volt szembesülni azzal, hogy a tudományban is előtérbe kerülhet a politika. Arra talán mégsem számított, hogy emberi roncsként, a váci fegyház kórházába kerülve, Halász „főorvos” a vizitjén azt kérdezi tőle: „No Hóman, még mindig nem döglött meg?”³ A betegéért ennyire aggódó és az orvosi esküjéhez ilyen hűen ragaszkodó főorvosnak nem kellett soká várnia: a század egyik legnagyobb magyar történettudósa néhány nap múlva meghalt.

Ifjúkor és pályakezdés

Hóman Bálint 1885-ös születése utáni első emlékei még a „boldog békeidők” optimizmusáról tanúskodnak, igazi idilli állapotokat, a szebb jövőben igaz meggyőződéssel reménykedő középosztálybéli elképzeléseket tükröznek. Nagyanyja csokoládéja, kiságya, az első darázscsípés, egy papagáj látványa, a betűvetés tanulása, a villanyvilágítás csodája, színházi élmények, a vasútépítési láz, felvidéki, balatoni és stájerországi utazások, az egész társadalmat megmozgató események: mint Andrássy Gyula, Baross Gábor és Kossuth Lajos temetése vagy a Ferenc József magyar királlyá koronázásának 25. évfordulójára szervezett ünnepségek, majd a milleniumi kiállítás és felvonulások voltak a legfontosabb benyomásai 1896-ig – egy ön-

kedésünket ostromló új szellemi áramlatok harcos küzdelme kiléptek a történelem fogalomköréből és személyes élményekké mélyültek. Epochálisnak vélt történeti események az új idők tükrében kis történeti epizóddá zsugorodtak össze. [...] Régi eszmények, irányadó eszmék, alapvető érzések elhomályosultak; újak s addig fel nem ismertek léptek helyükbe. [...] S a meglevenedett történet folyamának rohanó sodrába kerülve, megszűnt biztonságérzetünk, elveszett tájékozódásunk. Kicsúszott alólunk a közösségeket egybeforrasztó egészséges és egységes világszemlélet szilárd talaja.” Hóman Bálint, *Magyar sors – Magyar hivatás*, Athenaeum, Budapest, 1942, 161–162.

³ FIALA Ferenc – MARSCHALKÓ Lajos, *Vádló bitófák. A magyar nemzet igazi sírásói*, Gede, Budapest, 1999, 240. – Az elfogulatlannak semmiképpen sem tekinthető szerzők – más, szintén váci „fegyházemlékekkel” összevetve – ez alkalommal bizonyára hitelesen tudósítottak Hóman halála előtti „kezeléséről”. Fiala egyébként maga is váci fogoly volt, Hómannal való ottani kapcsolatáról több ízben beszámolt.

magában bízó ország színpompás, ezredéves ünnepségsorozatának megrendezéséig.⁴

A szerény jómódban élő, ám mégiscsak kiváltságos – hiszen a társadalom több mint 90 százalékának helyzetét nem is igen érzékelő – értelmiségi-nemesi, sváb-magyar família sarjának nem voltak különösebb nehézségei. Jó hírű főgimnáziumba, a VII. kerületi Barcsay utcaiba járt. Itt olyan tanárai voltak, mint az akkor még irodalmár Angyal Dávid⁵ – akit később is mindig tanítványi tisztelettel emlegetett –, és olyan osztálytársai, mint igaz barátja, Benedek Marcell vagy majd a népbírói tárgyalásán az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület ügyvezető elnökeként mellette tanúskodó Bacher Pál. Osztálytársai között sok volt a zsidó, ám nem valószínű, hogy Hómant ez csöppet is zavarta volna.⁶ Diákként lelkesedett a katolizált zsidó Angyal Dávidért, szövetségese és legjobb pajtása volt a félzsidó Benedek Marcell. Antiszemitizmusa – mint oly sokaké Magyarországon – csak 1919, a Tanácsköztársaság „élményeinek” következményeként és reakciójaként jelentkezett. Úgy, hogy ennek hosszú ideig, politikusi szerepvállalásáig egyáltalán nem találjuk nyomát.

Hóman Bálint élete a hasonló helyzetű fiataloknál akkoriban megszokott kerékvágásban haladt tovább. Azaz annyiban mégsem teljesen, hogy egyetemi tanulmányai mellett – édesapja segítségével – mindvégig az Egyetemi Könyvtárban dolgozott. „Büszke vagyok rá – jelentette ki 1923-ban, amikor a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójává kinevezték –, hogy mióta 18 esztendőskoromban az édesapám érdemeiért kineveztek az Egyetemi Könyvtár tisztviselőjévé, hivatali előhaladásom érdekében sohasem vettem igénybe semmiféle családi, társadalmi, politikai protekciót. Az én protektoraim a tanáraink, tudományos mentoraim, hivatali előjáróim, tudományos munkatársaim és nem utolsósorban hivatali kollégáim voltak.”⁷ Hírneves kortársainak többségétől eltérően Hóman nem volt Eötvös-kollégista, és a „nagy”, 1900-ban induló évfolyam – csak az Eötvösből: Szekfű Gyula, Szabó Dezső, Kodály Zoltán, Gerevich Tibor, Zemplén Géza – után három esztendővel kezdte meg tanulmányait. (Szekfűt néhányan – tévesen – még mindig évfolyamtársaként emlegetik.) Későbbi feljegyzései szerint tudós ideáljai Concha Győző, Csánki Dezső, Fejérfataky László, Tagányi Károly, Károlyi Árpád,

⁴ Hóman Bálint rendkívül gazdag irathagyatékában több késői – valószínűleg harmincas évekből – vázlatszerű feljegyzés maradt gyermekkori emlékeiről: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban OSzKK), Fond 15/2., illetve 15/20.

⁵ Lásd a kötet *Barátság ellensége? Angyal Dávid és Hóman Bálint kapcsolatáról* című tanulmányát.

⁶ Osztálytársainak névjegyzékéből az is kiderül, hogy már akkor vezető egyéniség lehetett, hiszen az érettségikor kötött „szerződés” szerint a címvaltozásokról – két társa mellett – őt volt köteles értesíteni mindenki. OSzKK, Fond 15/22.

⁷ Hóman, *Művelődéspolitikai*, 414–415.

egy ideig pedig Marczali Henrik és Ballagi Aladár voltak; Thallóczy Lajost és Fraknói Vilmost viszont nem szerette.⁸ Röviddel az egyetem elvégzése után, 1908-ban bölcsészdoktor lett, és szépen haladt előre a tudományos pályán. Sorra jelentek meg tanulmányai, majd kötetei: ismert történész lett.⁹

A tiszta tudomány mellett azonban már a kezdetektől érdekelte és foglalkoztatta a tudományszervezés és a tudománypolitika is. Bizonyára emiatt lett meglehetősen fiatalon, harminc évesen a budapesti Egyetemi Könyvtár őreként a kézirati és levéltári osztály vezetője. A vidám, élénk társasági életet élő Hóman – vele egyidős értelmiségi barátaihoz hasonlóan – ekkor még minden irányban nyitott volt: Darányi-rokonsága okán a dzsentr-társaság, de talán még inkább a liberális, többnyire zsidó pesti értelmiség felé is. Az utóbbi csoporttól való eltávolodása az első világháború idején, elzárkózása pedig 1918–19-ben következett be. „Barátaim – zsidó-szabadjóműves hatás alatt – balra fordultak. Az újat keresték, lenézték – mert irigyelték – a »zsentr-rit« – utalt erre, egy dátum nélküli, valószínűleg már a harmincas években írott jegyzetében.¹⁰

Ma már nehéz megértenünk azt a traumát, amelyet a magyar értelmiségnek Trianon, majd a forradalmak okoztak. A 20. század végzetes, oly sok kárt és borzalmat hozó – ráadásul a magyar érdekek eredményes nemzetközi képviselőjét is gátló – ellentétei: a magyar középosztály keresztény és zsidó részre szakadása, a népi-urbánus szembenállás gyökerei is részben ide vezethetők vissza. Minden bizonnyal – bár írásos nyoma nincs – Hóman Bálint szelektív antiszemitizmusa is ekkor alakult ki. Ez Szekfű – a legmarkánsabban a *Három nemzedékben* megfogalmazott – szemléletéhez hasonlított, de annál visszafogottabb volt. Ráadásul nem programadó, a korszak ideológiáját és politikáját is nagyban befolyásoló kötetben jelentkezett, mint Szekfű esetében. Furcsa fintora egyébként a sorsnak, hogy Szekfű, az ellenforradalmi rendszer egyik – a magyar értelmiségre mindmáig erős hatást gyakorló – alapkönyvének szerzője a későbbiekben mennyire eltávolodott Hómantól.

⁸ OSzKK, Fond 15/20.

⁹ Történetírói munkásságának mindmáig legteljesebb méltatása: Tóth László, *Hóman Bálint a történetíróról*, Klny. a Pannonia 1938–39. évfolyamából, Dunántúl Nyomda, Pécs, 1939. – Hóman Bálintról számos tanulmány jelent meg az utóbbi években. Glatz Ferenc behatóan foglalkozott munkásságával, Ladányi Andor, Romsics Ignác, Gergely Jenő ugyancsak többször írtak róla, Farkas Gábor jól használható *Hóman Bálint pályaképe* nemrégiben jelent meg (Árgus 2001, július–augusztus). – Hóman népbírói peréről, ezzel kapcsolatosan általában politikai tevékenységéről kiváló összefoglalás: HORVÁTH László Béla, *Hóman Bálint utolsó évei (1945–1951)*, Sic itur ad astra 1993/3–4., 120–229. – Legutóbb Gergely Jenő Hóman-portréja látott napvilágot: GERGELY Jenő, *Hóman Bálint* = GERGELY Jenő – Izsák Lajos – Pölöskei Ferenc, *Századformáló magyarok (Arcképek a XX. századból)*, Gesta, Budapest, 2002, 121–128.

¹⁰ OSzKK, Fond 15/20.

A szinte együtt induló, a húszas években még párhuzamosan futó pályák keresztezték egymást – ennek az eredménye a legkiválóbb magyar történeti szintézis megszületése – majd a Gömbös-kormány megalakulásától – benne Hómannal mint kultuszminiszterrel – ha nem is ellentétes, de egymástól mindinkább elkülönülő irányba tartottak. Bal és jobb felé, hogy aztán élesen és véglegesen szétváljon útjuk. Ki gondolta volna 1920-ban, hogy Hóman Bálint háborús bűnösként, Szekfű Gyula pedig volt moszkvai magyar nagykövetség és az elnöki tanács tagjaként fejezi be az életét? Hiszen Trianon sokkjára még szinte ugyanúgy – bár Szekfű kissé erőteljesebben és jóval nagyobb visszhangot kiváltva – reagáltak. Hóman későbbi politikusi szerepvállalásai azonban már más válaszokat kerestek és adtak a korszak kemény kihívásaira.¹¹

Hóman lelkesen köszöntötte az ószirózsás forradalmat, amiről *Néhány nap a magyar történelemből* címmel, a szerző megnevezése nélkül egy 16 lapos broszúrát adott ki. Ebből csak néhány példány maradt fenn, az egyik Varjú Elemer (1873–1944) művelődéstörténész gyűjteményében, aki a füzet borítólapjára írta: „(Hóman Bálint:) Néhány nap a magyar történelemből. (Budapest, Az Athenaeum r. t. könyvnyomdája, 1918.) Igen ritka, miután a szerző érthető okokból minden példányt megsemmisíteni igyekezett.”

Hóman szerzősége mellett szól, hogy 1918. november 4-én az Egyetemi Könyvtárban ő hívta össze azt az ülést, amelynek előadója, egyben pedig jegyzője is volt. A protokollum szerint: „[...] méltatva az elmúlt napok történelmi jelentőségét, kiemeli a magyar népkormány előzetes nyilatkozatokból ismert programjának a közalkalmazottak helyzetének javítására irányuló törekvését, s méltatja a most kezdődő új korszak előkészítés alatt levő szociális tevékenységét. Szervezkedésre hívja fel a budapesti egyetemi könyvtár személyzetét, s a következő határozati javaslatot nyújtja be: Mondja ki a gyűlés, hogy 1. a budapesti tudományegyetemi könyvtár személyzete megalakítja a budapesti magyar tudományegyetemi könyvtár személyzetének szabad szervezetét; 2. mely szervezet célja az összes alkalmazottak hivatali, erkölcsi és anyagi érdekeinek védelme demokratikus alapokon nyugvó autonóm szervezkedés alapján.” Ugyanezen az összejövetelen a hat megválasztott szakszervezeti bizalmi közül ő kapta a legtöbb szavazatot, s a későbbiekben is mint „főbizalmi” működött a könyvtárban.¹²

¹¹ Hóman és Szekfű „párhuzamos életrajza”: GLATZ Ferenc, *Előszó a „Hóman-Szekfű”-höz* = HÓMAN Bálint – SZEKFÜ Gyula, *Magyar történet I–V.*, Maecenas, Budapest, 1990. (Reprint) – Bővebben lásd a kötet *A végtelenben újra találkoznak. Szekfű Gyula és Hóman Bálint párhuzamos majd elváló életpályája* című tanulmányát.

¹² VÉRTESY Miklós, *Hóman Bálint és Szekfű Gyula 1918-ban*, Valóság 1972/7., 56–59. – Az idézetek: 57–58.

Hóman a budapesti tudományegyetem 1919-ben folytatott igazolási vizsgálatkor sem tagadta, hogy bizalmiként a kezdeményezésére alapított Tudományos Intézeti Alkalmazottak Szövetsége és a Bölcsészeti Magántanárok Országos Szövetsége vezetésében részt vett. Sőt, a bizalmi tisztelet a Tanácsköztársaság idején is – amikor a Közalkalmazottak Szakszervezetébe kellett belépniük, „a könyvtár tisztviselőinek és igazgatójának határozott kívánságára” – megtartotta, különböző, könyvtári szakkérdésekkel és munkabérendezéssel kapcsolatos értekezleteken megjelent és felszólalt.¹³

1930-ban aztán sajtó útján elkövetett rágalmazás címén perelte Payr Hugo és Illés László újságírókat, akik a *Fővárosi Hírlap* május 7-i számában a *Hóman a mentőangyal* című cikkben céloztak Hóman 1918–1919-es szerepére. A lapban végül nem tették közzé, pontosabban finomították a következő részt: „Persze ez nem jelenti azt, hogy e téren bárki is vetélkedhetne Hóman Bálinttal, aki mint érdekképviselő már a forradalmak alatt is megmutatta elhivatottságát. – Akkoriban ugyanis Hóman mint múzeumi tisztviselő összehívta az összes budapesti állami múzeumok és könyvtárak tisztviselőit és az ülésen felszólította, sőt megagitálta őket, hogy – nyilván a keresztény nemzeti gondolat és a magyar hegemonia érdekében – szervezkedjenek a múzeumi igazgatók ellen. Látnivaló tehát, hogy az érdekképviselőhez Hóman már akkor is értett – s igazán csak a rossz nyelvek mondhatják, hogy »ez« inkább önérdék-képviselő volt.” Hóman így reagált az újságírók támadására: „Megjegyzem, hogy ez az értelmetlen támadás annál jobban meglepett, mert én köztudomás szerint nem foglalkoztam politikával s avval a múltban még kevésbé foglalkoztam, ha csak politikai fellépésnek nem tekinthetik azt, hogy a forradalom idején sikerült egy tisztviselői s egy magántanári egyesületet létrehoznom s ezekben két fontos kategóriának a szakszervezethez való csatlakozását megakadályoznom. Ezért akkor kommunista részről egy nyilvános tisztviselői gyülekezeten ugyan ellenforradalmisággal vádoltak meg, de úgy hiszem, ma ez sem minősül politikai állásfoglalásnak, csupán a világnézet természetes kifejezésének.”¹⁴

Kétségtelen azonban, hogy 1918–1919-es tevékenységéről Hóman igyekezett mielőbb megfeledezni. Az is jellemző, hogy – miként 1944-ben – ekkor sem lépett ki félúton és nem vonult vissza. Úgy hitte, hogy politikai meggyőződése ellenére is szükség van rá, hogy az általa képviselt szakmai szempontok képviselje és átmentse. (Persze ekkor még kizárólag szakemberként, nem pedig politikus-szakemberként dolgozott.)

¹³ OSzKK, Fond 15/23.

¹⁴ Uo., 15/43.

Tudomány, közgyűjteményi igazgatás és karrier

A Tanácsköztársaság bukását követően nem a tévesnek vélt – történészként amúgy is abszurdnak tartott – restauráció, hanem a reformkonzervatív irányzat mellett állt ki. Ahogy 1920-ban írta: „Közéletünkben s a politikai pártok és társadalmi szervezetek keretén belül is – bár ma még homályosan – két mereven ellentétes irány küzdelmét látjuk kibontakozni, melyek csak abban egyeznek, hogy a rombolás munkáját eltakarítani s jövőre lehetetlenné tenni igyekeznek. Egyik oldalon a teljes restaurációt, a régihez való visszatérést, a múlt intézményeinek visszaállítását és fenntartását hirdetik, mert a kortörténet tényeinek a történelemből jól ismert egyoldalú és egyéni megítélésével a bajok egyedüli kútforrását az újjátásokban vélik felismerni. A másik oldalon – megszívlevélve a múlt tanulságait és keresve a romboló erők diadalának mélyebben fekvő okait – a nemzeti erők újjászervezésének, a fokozatos fejlődés elvén alapuló reformmunkának szükséges voltát hangoztatják; a restaurációt csupán a jog- és fejlődésbeli folytonosság biztosításának mértékéig kívánják megvalósítani.

A történelem kétségkívül az utóbbi felfogásnak fog igazat adni. A teljes restauráció egyértelmű a fejlődés útjának keresztezésével, természetes folyamatának megszakításával és szükségszerűleg katasztrófára vezet.”¹⁵

Hóman 1919 utáni, első nagyobb tanulmánya nem is történeti, hanem tudománypolitikai kérdésekkel foglalkozik. *A magyar tudományosság jövője* az új feltételekhez igazodó, igényes, a kultúra nemzetmentő erejében bízó programot jelölt ki. „A jövő Magyarországon a tudományos munkának el kell végre foglalnia az őt megillető helyet – jelentette ki –, mert a saját erejére utalt, ellenségektől körülvett Magyarország jövő boldogulásának, kultúránk jövő fejlődésének legfontosabb feltétele a magyar tudomány fejlődőképességének biztosítása.”¹⁶ Ez – Kornis Gyula szintén ekkoriban, illetve Magyar Zoltán valamivel később keletkezett, hasonló tárgyú írásai mellett – a korszak tudománypolitikai elképzeléseinek egyik legfontosabb dokumentuma volt, és Klebelsberg Kuno kulturális-politikai céljainak meghatározására, kultúrfőlny- és neonacionalizmus-elméletének kialakítására is komoly hatást gyakorolt. Kornis 1921-ben írott „kulcstanulmányai” (*Kultúrpolitikánk irányelvei* és a *Kultúrfőlnyünk kérdése*) közül az elsőben – akárcsak Hóman – hangsúlyozta: „[...] az állam valamennyi tevékenysége közül legfontosabb, centrális jelentőségű a *kultúrpolitika* mint a nemzet minden irányú szellemi tevékeny-

¹⁵ HÓMAN, *Magyar sors*, 163–164.

¹⁶ HÓMAN Bálint, *A nemzeti tudományosság jövője*, Budapesti Szemle 1920. 517–519. sz., 127–161. (Ugyanezzel a címmel, változatlan formában még: HÓMAN, *Művelődéspolitikai*, 69–100. – Az idézet a 72. oldalról való.)

ségének irányítója s szellemi erőinek teremtmője és szétosztója. [...] Nemzeti tragikumunk egyik főforrása, hogy *államférfiaink túlnyomó többsége nem vette észre a kultúrpolitikának mindenek fölött álló, centrális jelentőségét [...], nem volt egységes, a művelődési tevékenység minden ágára kiterjedő, átfogó egységes kultúr-programunk.*¹⁷ Klebelsberg Kuno pedig – részben éppen Hóman és Kornis nyomán, Magyary Zoltánnal együtt dolgozva – számtalanszor fölhevítve a közvélemény figyelmét a kultúrára fordított összegek, illetve a kultúr- és a tudománypolitika (mint önálló szakmák) egyre növekvő fontosságára. „Amily lelkiismeretlenség, ha egy nemzet tökéletlen, elmaradt fegyverzetten egyenlőtlen tusába küldi fiait az ellenséggel szembe – jelentette ki például 1923 novemberében –, éppen olyan vétek tudósaink iránt, ha elavult, elégtelen műszerekkel bocsátjuk őket bele a nemzetközi tudományos versenybe. [...] És itt tiltakoznom kell az ellen a dőre állítás ellen, amely imitt-amott már felhangzik, hogy a tudományos kiadások minálunk olyan luxust jelentenek, melyet nehéz pénzügyi helyzetünkben nem engedhetünk meg magunknak. [...] Nem győzöm elégszer hangsúlyozni: az a kis darab föld, melyet Magyarországunk neveznek, a mi hazánk, Európa belvárosában fekszik. A műveletlenség zsúpfedelese háza számára Európa belvárosában túlságosan drága lenne a házhely s hamarosan lerombolnák az ott éktelenkedő házat. Vagy megtartjuk legdrágább nemzeti örökségünket: műveltségünket, vagy törölnek bennünket az önálló nemzetek sorából és pusztulnunk kell erről a földről. [...] Csak az a tudományosság életképes, mely erőit a nemzetnek abból az áldozatkész meggyőződéséből szívja, hogy a népek világtörténelmi létjogosultsága abban rejlik, tudnak-e haszonnal közreműködni az emberiség haladásán a művelődés útján.”¹⁸

Hóman Bálint és Kornis Gyula nem csak a saját szakterületükön, de kultúr- és tudománypolitikusokként is kiválóan teljesítettek. Klebelsberg ellenben kizárólag politikusként alkotott maradandót, e téren viszont a legmagasabbra: államférfiúi rangra emelkedett. Valamennyien tisztában voltak és egyetértettek azzal, hogy a magyarságot ért rendkívüli megrázkódtatások után mindent újra kell gondolni: Magyarország helyét Európában, a Kárpát-medencében, a térségben; a magyar kultúra és tudomány szerepét, jövőjét

¹⁷ Kornis jelzett írásai 1928-ban jelentek meg egy kötetben: KORNIS Gyula, *Kultúra és politika. Tanulmányok*, Franklin Társulat, Budapest, 1928. – Az idézet: 2. – Magyary Zoltán az általa szerkesztett – mindmáig sajnos ez az egyetlen, egységes szerkezetű és jól áttekinthető összefoglalás a témáról – *A magyar tudománypolitika alapvetése* című kötetben (Egyetemi Ny., Budapest, 1927.) fogalmazta meg az erre vonatkozó, Hóman, Kornis és Klebelsberg elképzeléseivel szinte teljesen egyező részeket. Lásd még: MAGYARY Zoltán, *A magyar tudományos nagyuzem megszervezése. Nyolc év a magyar tudományos élet kormányzatában*, Danubia, Pécs, 1931.

¹⁸ KLEBELSBERG Kuno, *A magyar kultúra megmentése*, Néptanítók Lapja 1923, 44–45, 1–3. – Az idézet: 2–3.

feladatait és politikai hivatását. A legtágabb értelemben vett kultúrpolitikát mindnyájan prioritásként kezelték. Hóman éppen emiatt jelentette ki többször – sokszor ostorozva a Klebelsberget ostobán „luxuskiadásokkal” vádlókat –, mint például 1926-ban, a Tihanyi Biológiai Intézet alapkövetésénél, hogy „[...] a háborút megelőző évtizedek politikájának egyik nagy tévedése, sőt bűne volt, hogy a tudományos szükségleteket luxuscikknek minősítette. [...] Az elszakított területekről menekülő egyetemek mellett Csonka-Magyarország kultúrintézményei s velük az egész magyar tudományos élet a teljes csőd fenyegető rémével küszködött, amikor az államháztartás szanálásával egyidejűleg – alig néhány év előtt – megindult elhanyagolt tudományos intézményeink szanálásának, a magyar tudományos munka továbbfejlesztésének, műhelyei továbbépítésének tervszerű és céltudatos munkája. [...] a harcban elbukott fegyveres erővel letiport nemzetek újraéledésének és jövő fejlődésének alapfeltétele, egyetlen biztos eszköze a kultúr színvonal fenntartása és magas fokra emelése. [...] Fájdalommal és szegyenkezve halljuk ezért a tudományt luxusnak minősítő régi felfogást újra felhangzani. [...] Minden elfogultság nélkül kiáltjuk világgá, hogy a tudomány mostohagyermek volt a magyar államnak és társadalomnak s ezért minden gondolkozó magyar ember csak örömmel és elismeréssel üdvözölheti a magas kultúra intézményeinek megmentésére és kiépítésére irányuló tudatos és tervszerű kultúrpolitikai törekvést.”¹⁹

Ugyanakkor Hóman – Klebelsberggel együtt – helyesen észlelte, hogy a trianoni katasztrófa után a történettudomány szerepe rendkívül megerősödhet, a keresztény-nemzeti, konzervatív ideológia egyik legitimáló erejévé válhat. Annál is inkább, mert a mindenki által célként kitűzött revízió majdani megvalósítása érdekében mindenképpen tudni kellett: mi vezetett az ország szétdarabolásához. Hogy milyen része volt ebben saját hibáinknak, netán bűneinknek, illetve mennyiben köszönhető mindez külső okoknak. Az akkoriban népszerű és elterjedt, jóindulattal írt, ám annál inkább káros, dilettáns és propagandaízű – emiatt külföldön semmire sem becsült – „történeti” fércmunkákkal szemben mindketten a szaktudomány pontosságát, a lehetséges objektivitást tekintették mércének.²⁰ Hóman 1920-ban ezért terjesztette a Magyar Történelmi Társulat elé a *Magyar Történettudomány Kézíkönyve* sorozat tervezetét. Klebelsberg pedig ugyanekkor és szintén emiatt

¹⁹ HÓMAN, *Művelődéspolitikai*, 465–467.

²⁰ Hóman 1920-ban a magyar tudománypolitika gyakorlati céljairól szólva figyelmeztetett: „Különösen a külföldi propaganda terén kell eleve elzárkóznunk a délibábos sovén ideológiák és dilettáns művek terjesztésétől, melyekkel kultúránk és tudományosságunk hírnevét s végső eredményben nemzeti céljainkat is kockára tennénk. A legalaposabb megfontolással kell kiválasztanunk a propagandacélra szánt műveket.” HÓMAN, *Művelődéspolitikai*, 99.

alapította meg a Társulat intézményeként a – később a kultusztárcához kerülő – Bécsi Magyar Történeti Intézetet, a két világháború között amúgy is virágkorát élő magyar történettudomány egyik legfontosabb műhelyét, a korszak vezető történészeinek és fiatal tehetségeinek – köztük Hóman számos tanítványának – a nyugodt munkához kiváló körülményeket biztosító otthonát.²¹ Klebelsberg – a történelmi kutatások feltételeinek biztosításán és szervezésén túl – a magyar történettudomány feladatainak meghatározásába is komolyan beleszólt. Így Károlyi Árpád, Szekfű Gyula és Eckhart Ferenc mellett személyesen vett részt a mindmáig legszínvonalasabb magyar forráskiadvány-sorozat, a röviden csak Fontesnek nevezett *Források Magyarország Újabbkori Történetéhez* programjának kialakításában.²² Hóman szinte ugyan-ezt tette. Még tudósként kezdeményezte és 1930-ban saját szerkesztésében és tanulmányával jelentette meg *A magyar történetírás új útjait*. E kötetben a jórészt kortársai tollából született írások többségének új módszertani közéletése szakítást jelentett az előző korszak szemléletével. Már miniszter volt, amikor befejezte a Szekfű Gyulával közösen kiadott *Magyar történetet*, melynek általa írott bevezetőjében szintén a szellemtörténet mellett érvelt. (Habár – talán éppen pozitivistá indíttatása okán – igazán következetesen sohasem alkalmazta.) „Az emberi történet nem egyéb – hangoztatta az előszóban –, mint az emberi lélek története, így tanítja ezt a modern történettudomány.”²³

Hóman emellett miniszterként – s ezzel a „szakmában” továbbra is komoly súlyt biztosított magának – az Országos Gyűjteményegyetem (annak 1934-es átnevezése után a Magyar Nemzeti Múzeum), majd 1942-től – immár civilben – a jövőendő békeelőkészítés társadalom- és bölcsészettudományi vonatkozású munkálatainak koordinálásával megbízott Teleki Pál Tudományos Intézet elnöke is volt. (Klebelsberghez megint csak hasonlóan a Magyar Történelmi Társulat elnöki tisztét is viselte, 1932-től a korszak végéig.)

Az életrajzhoz visszatérve: a forradalmak és az azt követő zűrzavar okozta kitérők után Hóman Bálint pályája a húszas években ott folytatódott, ahol a háború előtti időszakban elkezdődött. Szinte mindent, amit lehetett, elért a tudományos életben és a közigazgatásban. 1932. november 7-én, nem sokkal a miniszteri tisztség elfogadása után, így emlékezett: „Én a politikában új ember vagyok. Politikai múltam nincs és politikai ambícióim sem voltak

²¹ Bővebben a kötetben lásd *A tudós Magyarország Bécsben. Magyar tudományos intézetek a császárvárosban, 1920–1945* című tanulmányt.

²² Minderről, valamint Klebelsberg tudománypolitikájáról, pályáján a történelmi kutatások fontosságáról, illetve a külföldi magyar intézetek szerepéről bővebben: UJVÁRY GÁBOR, *Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet*, Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr, 1996.

²³ HÓMAN Bálint – SEKFÜ Gyula, *Magyar történet*, I. köt., Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935³, 10.

soha. A tudomány és a kulturális közigazgatás terén szolgáltam eddig hazámat és nemzetemet. E pályán elértem mindazt a megbecsülést és kitüntetést, amit állam és társadalom a tudományos pályán működőknek nyújtani tud.”²⁴ 1922-ben a Széchényi Könyvtár igazgatója, 1923-ban már az ezt is magában foglaló Nemzeti Múzeum főigazgatója, 1925-től az Országos Magyar Gyűjteményegyetem ügyvezető alelnöke – gyakorlatilag irányítója – és a budapesti egyetemen a magyar középkor nyilvános rendes tanára, 1929-től a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. Egymás után jelennek meg kötetei, cikkei, tanulmányai.²⁵ Tudományos, szakmai és társadalmi egyesületek sokaságának tagja, vezetője. (Majd minisztersége idején Székesfehérvár és Nagyszalonta díszpolgára, több magyar és külföldi egyetem – a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem és a Műegyetem, Pécs, Berlin, Bologna, Heidelberg, Milánó, Szófia, Tartu és Varsó – díszdoktora, hazai és külföldi kitüntetések sorának birtokosa.)²⁶

Meglehetősen szoros a kapcsolata Klebelsberg Kuno kultuszminiszterrel, aki gyakran kérte tanácsát, véleményét, sőt – s ez már a kettejük közti szinte teljes egyetértést feltételezi – őt ajánlotta utódjának. „Múzeumi munkámmal kapcsolatosan – vallotta Hóman 1946-ban, népbírósi perében – kultúrpolitikai kérdésekben több ízben, illetőleg állandóan kapcsolatban állottam gróf Klebelsberg Kunóval, aki bizalmával megtisztelt, és innen datálódik bekapcsolódásom a politikába. Klebelsberg volt az, aki több ízben úgy nyilatkozott, szeretné, ha én lennék az utódja a kultuszminiszteri székben.”²⁷

A politikusként tudományos álmokat dédelgető Klebelsberggel szemben azonban Hóman a szigorú szaktudomány felől közeledett a tudományos igazgatáshoz, majd mindinkább a politikához. Gömbös Gyulával nem sokkal húszas évek végi megismerkedésük után barátságba került, s unszolására 1932 októberében elvállalta a miniszteri tárca vezetését. A Gömbös-kormány

²⁴ HÓMAN, *Művelődéspolitikai*, 33.

²⁵ Történettudományi és művelődéspolitikai írásainak bibliográfiáját 1938-ig, teljességre törekedve – országgyűlési felszólalásait, törvény és rendeletjavaslatait stb. is magában foglalva – közölte: HÓMAN, *Művelődéspolitikai*, 655–674. – Az ezt követő időszakról lásd GULYÁS PÁL, *Magyar írók élete és munkái (Új sor.)*, XIV., s. a. r. VICZIÁN János, MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 1993, 85–91.

²⁶ Ezeknek a pusztá felsorolása is hosszú oldalakat töltene meg, részletesen lásd OSZKK, Fond 15/26. és 27.

²⁷ A peranyag – a Történeti Hivatalon kívül – Budapest Főváros Levéltárában is megtalálható, ez utóbbi forrást használok a következőkben is: BFL, XXV. 1/a. Budapesti Népbírósi iratai, Büntetőperes iratok, Nb. 864/1946. sz. alatt (a továbbiakban: BFL, Hóman-per). Rendelkezésemre bocsátásáért külön köszönöm Sarusi Kiss Béla segítségét. – „A kultuszminiszteri tárcát még egyetemi tanár koromban több ízben is felajánlották nekem – mondta az 1946. március 18-i tárgyaláson. – Először Klebelsberg Kuno, Bethlen István megbízásából. Akkor volt ugyanis a terv, hogy Klebelsberg más tárcát vesz át, én pedig az ő utóda leszek.” Uo.

– szellemileg és majd 130 kilósan fizikailag is – legtekintélyesebb minisztere-ként komoly befolyással volt a miniszterelnökre. Az 1920-as évek közepén Gömbös második felesége, Szilágyi Erzsébet – aki Hóman hitvesének, Bora asszonynak (Dáni Borbála) volt a barátnője – révén kerültek közeli kapcsolatba. Gömbös történeti, társadalomtudományi képzettségének hiányait a Hóman által adott „továbbképzéseken” igyekezett pótolni.²⁸ Ezért aztán Hóman a Nemzeti Munkaterv szövegezésében is részt vett, Gömbös kikérte és megköszönte tanácsait.²⁹

Miniszteri bársonyszék

Hómant hamarosan Székesfehérvár országgyűlési képviselőjévé is megválasztották. Utóbbi tisztségét egészen 1945-ig viselte, és eredményesen lobbizva körzetéért, rendkívül sokat tett a város fejlesztéséért.³⁰ 1946-os népbíróági perében már szelíd megbánással beszélt arról, hogy a tudomány és a politika közül inkább az utóbbit választotta, ám 1932-ben még úgy gondolta: pályáját akkor teljesíti ki igazán, ha „tudós miniszterként”, lehetőleg minél kevesebbet politizálva lesz képes igazgatni. Jó néhány év kellett ahhoz, hogy belássa ennek lehetetlenségét. „A vádat megértettem – jelentette ki népbíróági perének 1946. március 18-i tárgyalásán. – Az egyes vádpontokban inkriminált cselekményekben nem érzem magamat bűnösnek.

Bűnösnek érzem magamat azonban abban, hogy a tudományos pályát odahagyva a miniszterelnök azon biztatására, hogy napi politikával foglalkoznom nem kell, miniszteri tárcát vállaltam és ezáltal akarva, nem akarva belesodródtam a napi politikába.” Utóbbit azzal magyarázta, hogy Darányi Kálmán miniszterelnök (1936–1938) „[...]nekem unokatestvérem és legjobb barátom volt, így elkerülhetetlen volt, hogy igénybe vegye szolgálataimat. Ezzel kapcsolatban tárgyalnom kellett egyesekkel bizonyos politikai kérdésekben és néhány beszédet kellett mondanom.” Kihallgatási jegyzőkönyve szerint pedig: „Szükségszerűen, miután Darányihoz szoros kapcsolat fűzött, közelebb kerültem a politikához. Minden fontosabb kérdést lehetőleg megtárgyalt velem, még akkor is, ha felfogásaink között eltérés mutatkozott.”³¹

²⁸ VONYÓ József, *Gömbös Gyula kapcsolati rendszere. Gömbös Gyula munkatársai, elvarátai*, Rubicon 2007/4–5., 125–126.

²⁹ OSZKK, Fond 15/607. Gömbös Gyula – Hóman Bálintnak, 1932. október 20. és 24.

³⁰ FARKAS Gábor, *Politikai viszonyok Fejér megyében 1919–1945*, Akadémiai, Budapest, 1980, 152–157, 225–265. – DEMETER Zsófia, *Hóman Bálint és a székesfehérváriak = Laudatio et salutatio. Tanulmányok Farkas Gábor születésnapjára*, szerk. CSURGAI HORVÁTH József – DEMETER Zsófia – VIZI László Tamás, Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzata – Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 2004, 61–88.

³¹ BFL, Hóman-per.

A 25 esztendőn át tartó Horthy-korszakban két évnél hosszabb ideig kizárólag Hóman és Klebelsberg maradtak a kultuszminisztérium élén: több mint kilenc-kilenc évig, összesen csaknem tizenkilenc esztendőn keresztül ültek a bársonyszékben. Ezzel a teljesítménnyel egyébként az 1867 óta működő Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak, majd az 1948-tól különböző elnevezésű jogutód főhatóságainak – Trefort Ágoston és Ilku Pál mellett – ők voltak a leghosszabb hivatali időt kitöltő vezetői. Lehetőségük nyílt programjaik legalább részbeni kifuttatására és megvalósítására, azok eredményeinek, sikereinek betakarítására és politikai tőkévé kovácsolására, kudarcuk feledtetésére, ballépéseik kijavítására. Ezzel persze maguk is tisztában voltak. Hóman, miniszterségének ötödik évfordulóján tartott beszédében bevallotta: „A miniszternek hosszabb időtartamú kormányzása állandóságot jelent a politika irányában, folytonosságot a kormányzásban, márpedig helyes és következetes művelődéspolitikai irányítás és kormányzás, különösen pedig nagy elvek érvényesítése és rendszerek megvalósítása csak kormányzati állandóság mellett képzelhető el.

A kultuszminiszteri székekben – negyedszáz elődöm közül – négyen töltötték öt évnél hosszabb időt, egy mindent összevéve öt esztendőt. Közülük Eötvöst és Trefortot ma művelődésünk és oktatásügyünk új, korszerű rendszerének és szervezetének megalapítójaként tiszteljük. Az ő két évtizedes kormányzati eredményeire támaszkodva lettek Wlassics és a politikával elfoglalt Csáky oldalán államtitkárként működő Berzeviczy Albert e rendszer és szervezet kiépítői, kiszélesítői és a művelődési intézmények egész sorának alapítói. Gróf Klebelsberg Kuno már egy kifosztott, szétszaggatott, megcsúfolt, elesett kis ország minisztere volt, ki a jelent mérlegelve, de mindig a jövőbe tekintve, vetette alapját a háború utáni magyar művelődéspolitikának.”³²

Az állami költségvetésen belül Klebelsberg idejében fokozatosan emelkedett – 1927/28-tól pedig már 10 százalék fölött volt – a kultusztárca részesedése. Ez a gazdasági világválság alatti, nagymértékű csökkenés után ismét nőtt, sőt a harmincas évek közepén, 13 százalékos arányával, már meghaladta a korábbi szintet. Igaz, hogy ekkor – az arányszám emelkedése ellenére – a tárca büdzséjének összértéke alatta maradt a húszas évek végének.³³

³² HÓMAN, *Magyar sors*, 300–301.

³³ ELEKES Dezső, *Budapest szerepe Magyarországon szellemi életében*, Statisztikai közlemények 85., Budapest, 1938, 238–239. – A képviselőház 1937. május 18-i ülésén jelezte Hóman, hogy „a dologi kiadásoknál Klebelsbergnek utolsó miniszteri évében 30.169.000 pengő, nekem pedig a jövő költségvetési évben 29.054.000 pengő áll rendelkezésemre, vagyis mindössze 1 millió pengős különbözet mutatkozik. Ha pedig Klebelsberg heti átlagát veszem – vagyis 1925/26-tól, amikor a pengő valutára térünk át, 1931/32-ig – ez a heti átlag 32,5 millió pengő, most pedig 29 millió pengő áll rendelkezésre, tehát mindössze 10%-os csökkenés

A minisztérium érdekeit tehát mindketten erősen, határozottan és hatásosan képviselték, befolyásuk a kormányon belül igen erős volt. Hóman egyik első miniszteri teendője 1932. október 11-én elhunyt elődje, Klebelsberg Kuno búcsúztatása volt. Már a ravatálnál elmondott beszédében is finoman utalt arra – amikor elődjét a valóság határán néha túllépő, reneszánsz fejedelmek örököseként cselekvő politikusként jellemezte –, hogy Klebelsberg politikáját csak részben tartja folytathatónak, a megváltozott helyzetben módosítani kíván és kényszerül az addigi irányvonalon. Ugyanakkor Klebelsberg kultúrfölény-elméletét Hóman is minden támadást kiálló gondolatnak értékelte. Ő is őszintén hitt abban, hogy kizárólag a kultúra tudatosan tervezett, nagyarányú fejlesztése segítségével emelkedhetünk ki szomszédaink közül, hogy az oktatásba, a tudományba és a művészetekbe fektetett minden egyes fillér busásan megtérül, hasznot jelent nemzetközi megítélésünk és az egész ország szempontjából.³⁴ Klebelsberg-kritikája elsősorban a „túlméretezettségre” irányult. Hóman az eredetileg Eskü téri – ma a Villányi úton látható – Klebelsberg-szoborcsoport 1939-es avatásakor így jellemezte elődjét: „Egy távoli nagy célt tartva szeme előtt, könnyedén fel tudott emelkedni a napi élet szűk horizontján s mindig a jövőnek dolgozva, nem egyszer áttörte az aktuális helyzetek korlátait. Eszméket és ötleteket gyártó, ezrével termelő agyának ereje folyton új alkotásokra ösztönözte, s gyakorta ott és olyat is alkotott, ahol a köznap gondolkodás már luxusnak minősít minden kultúrát és tudományt. Ezért került szembe azokkal, akik nem érthették meg politikája nagy vonalait. Pedig művelődéspolitikájának nemcsak irányelve, a magyar kultúrfölény gondolata volt helyes, hanem eredménye is korjelölő művelődésünk történetében.”³⁵ Hóman szerint tehát Klebelsberg néhány fontos területet elhanyagolt, ugyanakkor a csonkaországi igényeket és lehetőségeket jóval meghaladó programra vállalkozott – így pl. az egyetemek a szükségesnél sokkal több diplomást bocsátottak ki. Ezeknek a messzi jövőbe tekintő terveknek a megvalósításához pedig időnként az alapok is hiányoztak. 1933-ban panaszkolta, hogy Klebelsberg „elsősorban a nagy alkotások érdekelték. A normális keretekben mozgó kisebb feladatokat inkább későbbre hagyta, mondván, hogy a normális szükségleteket kielégítő intézkedéseket más is meg fogja tenni. Ő maga a nagy feladatokra összpontosította az erejét. Munkája még

mutatkozik. Ez mindenesetre rendkívül nagy haladás ahhoz képest, hogy első költségvetésem beterjesztésénél körülbelül 33%-os redukcióval álltam szemben.” HÓMAN, *Művelődéspolitiká*, 157.

³⁴ HÓMAN, *Művelődéspolitiká*, 18–28. – A kultúrfölényről szólva a képviselőház 1933. május 31-i ülésén kijelentette: „hogy annak a sokat ócsárolt és szidott kultúrfölény-gondolatnak én is részese és híve vagyok.” *Uo.*, 101.

³⁵ OSZKK, Fond 15/15.

nem volt befejezve, mikor bekövetkezett a gazdasági válság és megakadályozta ezeknek a normális szükségleteknek kielégítését. Ennek a szerencsétlen helyzetnek a következménye lett, hogy ma egész sor kulturális ágazat – így a könyvtárkérdés, a népművelésügy, a vidéki színészet, az irodalom-pártolás, a műemlékvédelem stb. – alimentálására egészen minimális tételekkel rendelkezünk, míg más intézmények javadalma már-már elérte a békeszínvonalat. Ez az aránytalanság valóságos nemzeti veszedelemmé nőtt, amikor a költségvetés redukciójának szüksége előállt.”³⁶

Hóman egyébként azzal a feltétellel vállalta a miniszterséget, hogy nem kell aktív politikai szerepet vállalnia, és szabad kezét kap a kulturális ügyek intézésében.³⁷ Ezt arra használta, hogy a kulturális kiadások radikális csökkenését belső szervezéssel, a minisztérium adminisztrációjának egyszerűsítésével, a tudományos élet racionalizálásával fekézze.³⁸

A korszak „három nagy eszmei törekvésének” három „nagy gondolatát” tartotta tudományos és kultuszminiszteri munkásságában a legfontosabbnak. A „spirituális világfelfogást”, mely szerint a történelemben a lelki alkotótényezők az elsődlegesek. (Hóman történetírásában is sokszor hangoztatta a „szellemtörténeti” szemléletet, ugyanakkor a korai magyar gazdasági fejlődés alapos feltárásával az anyagi tényezők fontosságára is állandóan figyelmeztetett.) Másrészt a szintézisre való törekvést, hiszen a „tudomány éppen úgy mint a politika felismeri, hogy a dolgok nagyobb egységekben függenek össze, hogy a nemzeti élet egységében minden összefügg, hogy a kultúra és tudomány világa is csak része ennek az egységnek”. (Ezt a tendenciát igazolja, hogy a húszas évek végétől sorra jelentek meg a „nemzeti” tudomány-szakok legfrissebb kutatási eredményeit összegző nagy szintézisek: a *Magyar történet* mellett a magyar néprajzról, földrajzról, művelődéstörténetről szóló,

³⁶ HÓMAN, *Művelődéspolitiká*, 307.

³⁷ Mikor Gömbös Gyula felajánlotta neki a kultuszminiszteri tárcát: „Én neki is határozottan kijelentettem, hogy nem óhajtok politikával foglalkozni. Gömbös akkor garanciát adott nekem arra, hogy a kormánypártba be kell ugyan lépnem, de semmiféle pártpolitikai agitációban, propagandában vagy pártpolitikai életben részt vennem nem kell. Én erre beléptem a Gömbös kormányba, Gömbös pedig az ígéretét egészen a haláláig be is tartotta.” BFL, Hóman-per.

³⁸ 1933. május 31-én a képviselőházban fejtette ki: „Nem arról van szó, hogy egy egyetemet, egy gimnáziumot vagy egy más intézményt megszüntetünk-e, [...] hanem arról, [...] hogy az egész nemzeti kultúrát miként tudjuk átmenteni oly korszakra, amikor a pénzügyi lehetőségek nagyobb fejlesztést tesznek lehetővé. [...] Nem egyes intézmények leépítésével kívánunk ezért foglalkozni, hanem, mint mondtam, az egész kulturális szervezet revíziójával, átépítésével. [...] Ismételtelen hangsúlyozom, hogy nem kívánok semmiféle kulturális lebontást végrehajtani, hanem a megszabott, az ország és az állampolgárok teherbíró képességéhez szabott pénzügyi keretek között a legésszerűbb és legalkalmasabb szervezetnek a létesítésére gondolok.” HÓMAN, *Művelődéspolitiká*, 128–129, 142–143.

többszerzős művek, az egyszerű magyar irodalomtörténetek stb.) Harmad- részt pedig a szakszerűséget, azaz az egyes tudományokban folyó részletkuta- tások, illetve kultúrpolitikusként a szakismeret-oktatás jelentőségét.³⁹

Míg Klebelsberg politikájában egyaránt fontos volt a tudánypolitikai reform és az elitképzés, illetve a népiskolai program, addig Hóman inkább az utóbbira helyezte a hangsúlyt. A felsőoktatásra, a kutatásra és a külföldi magyar intézményhálózatra kevesebb figyelmet fordított. E területeken stag- nálás, egyes esetekben visszafejlődés volt észlelhető működése alatt, kivéve a külföldi magyar tanszékek és lektorátusok erőteljesebb magyar támogatá- sát. Tudósként és volt egyetemi tanárként ugyanis egyik legfájóbb – s végül csak a területvisszacsatolások után, a negyvenes évek elején oldódó – gondja az „értelmiségi túlermelés”, a diplomások politikai szempontból is riasztó és veszélyes munkanélkülisége volt. Ezt pedig nem kívánta további egyetem- fejlesztési intézkedésekkel erősíteni.⁴⁰

Nemzetnevelés és a népi tehetségek felkarolása

Oktatási programjában a „nemzetnevelés” volt a kulcsszó, legalább annyira, mint a klebelsbergi programban a „kultúrfölény” és a „neonacionalizmus”. Alatta az erkölcs és a jellemnevelés erősítésének szükségességét, a nemzeti tárgyak – a történelem, az irodalom, a földrajz és a néprajz – tanításának elsőségét vallotta, emelte a testnevelési órák számát és bevezette az osztály- főnöki órákat. Ehhez társult még a nemzetiségi iskolákban folyó – már Klebelsberg alatt sem zökkenőmentesen működő – anyanyelvi képzés foko- zatos felszámolása és a vegyes tannyelvű iskolatípusra való áttérés is. Az egy- séges középiskoláról szóló 1934: XI. t. c. általános indokolásában kijelentette: „Ennek az általános műveltségnek fő eleme és egyben a magyar középiskolai oktatásnak gerince is a nemzetismeret. A tanítás központjában nem a huma- nisztikus vagy természettudományos, hanem a legtagabb értelemben vett nemzeti tárgyak állnak. Ily nemzeti tárgyak elsősorban a magyar nyelv, az irodalom és művészet, a történelem, keretében az állami, gazdasági, társadal- mi élet jelenségeivel, a föld- és néprajz s – amit szintén ide kell soroznunk – a magyar művelődés történetében alapvető szerepet betöltött latin nyelv és műveltség és a nemzet erkölcsi világnézet alapjául szolgáló vallások tana. [...] A nemzeti tárgyaknak a tanítás középpontjába való beállítása pontosan

³⁹ Számos alkalommal kifejtette ezt. Legjobb összefoglalása, az itteni idézetekkel: Hóman, *Művelődéspolitikai*, 348–351.

⁴⁰ Bővebben: Hóman, *Művelődéspolitikai*, 540–558, illetve 1936. november 3-i sajtónyilatkozata az értelmiségi túlermelés okairól és az ezek megszüntetésére tervezett intézkedésekről: OSzKK, Fol. Hung. 3084.

megfelel annak a kiemelkedő, sőt elsőbbséges szerepnek, amit a középisko- lában a tanítás mellett a nevelésnek kívánok juttatni. [...] E cél érdekében vezetem be a középiskola két alsó osztályában a más iskolatípusoknál jól be- vált, nevelő hatású, úgynevezett osztályfőnöki órákat. S itt a jellemnevelés kapcsán kívánom hangsúlyozni meggyőződésemet a középiskolai testneve- lés fontosságáról.”⁴¹ 1939-ben pedig azt hangoztatta: „A mi korunk a XIX. század túlságosan individualizáló és speciális irányával, anyagi szellemével és osztálypolitikájával szemben a szociális gondolatban s az értelmi és erköl- csi erők egybefogásában, a spirituális szellemben és a társadalom minden rétegét és osztályát egybefoglaló nemzetpolitikában látja a maga irányító nor- máit. [...] Az ismeretközlés és értelemfejlesztés mellett az iskola kötelessége a keresztény erkölcsiség és a nemzeti eszme, az egyéni jellem és a szociális érzés alappillérein álló világszemlélet kialakítása is. [...] A nemzetismereti oktatás s ennél fogva a világszemléleti nevelés központjában az összes közép- fokú iskolában, de már a népiskola és a polgári iskola felsőbb osztályaiban is a történetoktatásnak kell állania s ez a szerepe határozza meg azt is, mikép- pen kell a történelmet tanítanunk. [...] A történelem folyamatának, epochális eseményeinek, történeti nagyjaink működésének ismerete ad módot mai világhelyzetünk és belső állapotaink helyes megértésére és nemzetpolitikai problémáink megoldási módozatainak biztos felismerésére. [...] A történe- lem világítja meg, miképpen kell az ősi hagyományok tiszteletét és a korszerű haladás eszméjét, a múlt örökségét és a jövő körülményeit összeegyeztetnünk, miképpen kell a sajátosan magyar eszmények és intézmények sérelme nélkül nyugatról beáramló eszméket és intézményeket – ha azokat üdvöseknek is- mertük meg – magunkévá és magyarrrá tennünk.”⁴²

Hóman folytatta ugyan Klebelsbergnek a középosztály erősítését célzó törekvéseit, ám inkább a művelődés demokratizálásának, az „alulról jött te- hetségek” felkarolásának és állami támogatásának szószólója volt. „A népi tehetségek kiemeléséről, a népi tehetségek felemeléséről van szó – hangsú- lyozta 1940-ben –, de a népi tehetségtelenséget éppen úgy nem kell pártol- nunk, ahogyan a magasabb osztályból valók tehetségtelenségét sem pártoljuk. Egenlő elbírálás alá kell vonni az összes társadalmi kategóriákat.

Következtesen tovább kívánok haladni azon az úton, amely a szegény magyar nép gyermekeit, akik tehetségesek, feljebb viszi a társadalmi és ál- lami élet magasabb pozíciói felé.” Az értelmiségi középosztály – tette hozzá –

⁴¹ Hóman, *Művelődéspolitikai*, 221, 223. – 1939-ben kijelentette: „Az ismeretközlés és értelemfej- lesztés mellett az iskola kötelessége a keresztény erkölcsiség és a nemzeti eszme, az egyéni jellem és a szociális érzés alappillérein álló világszemlélet kialakítása is.” Hóman, *Magyar sors*, 206.

⁴² Hóman, *Magyar sors*, 204–209.

„[...] ma már egyenes örököse a régi magyar nemesi középosztálynak. Igaz, hogy a múltban megfertőzte különösen a városokban az idegen szellem, idegen erkölcsiség, megfertőzte olyan világszemlélet, amely a középosztály tekintélyét aláasta. Ennek azonban nem a részben idegen eredetű polgári és paraszti elemek beolvadása volt az oka, hanem a liberális és materiális szellem és az a nemzetközi zsidó-műveltség, amely nem az erkölcsben, nem a szellemi erőiben, hanem tisztán a szakszerűségben és az anyagban látta a maga ideálját. Ennek a folyamatnak ismétlődését megakadályozandó az értelmiségi réteget a magyar nép fiainak nagy tartalékaiból kell új, tehetséges, erős, egészséges, küzdőképes, munkás elemekkel felfrissítenünk s evégből az egész magyar népközösség műveltségét magas színvonalra kell emelnünk.”⁴³

Hóman ez irányú elképzelései azonban csak a harmincas évek végén erősödtek föl. És elsősorban olyan módon, hogy a zsidótörvények következtében megürült értelmiségi állásokba kívánt minél több paraszti származású fiatal elhelyezni.⁴⁴ (Bár korábban többször is leszögezte: a diplomás munkanélküliséget nem szabad pusztán a zsidóság túlzott érvényesülési lehetőségeiben keresni és ezért a zsidóságot felelőssé tenni.)⁴⁵ Ugyanekkor a középosztály paraszti rétegekből való felfrissítése mellett – sok kortársához hasonlóan – erősen szorgalmazta a középosztály gazdasági pályák felé terelését is.

Az alsóbb néprétegek felemelése érdekében már 1934-ben újraindította a népiskolai programot.⁴⁶ 1940-ben már azzal büszkélkedett, hogy: „A fejlődés irányát az állam népoktatási terheinek folytonos és fokozatos emelkedése jelzi. A békeidő költségvetésében 33–35%, az utolsó, 1912-ik békeévben 37% volt a kultuszárca költségvetéséből a népoktatási célra rendelt összeg. Trianon után 35,3 és 32% között ingadozott; egy évben felszokott 39,9%-ra. 1933 óta az én költségvetéseimben 37,8 és 40% közt mozog a népoktatási költségek arányszáma. Ha hozzászámítom a beruházási és más alapszerű összegeket és

⁴³ *Uo.*, 188–189.

⁴⁴ A zsidóság „térfoglalásának” visszaszorításáról, a falusi tehetségek felemeléséről: *Uo.*, 168, 218–221.

⁴⁵ Például HÓMAN, *Művelődéspolitikai*, 527–536. (1933. november 9-i képviselőházi beszéde.)

⁴⁶ A képviselőház 1937. december 1-jei ülésén számolt be ennek eredményeiről, jelezve, hogy mi fog még 1938 végéig elkészülni: „Összesen tehát öt, helyesebben négy esztendő alatt 1366 tanterem, 453 tanítói lakás, 1819 népiskolai objektum épül fel a jövő év decemberéig az országban, ezen felül 50 kisebb népiskolai építmény, tanítói szoba, szertár, mellékhelyiségek stb. Ezen felül 1937 júniusáig gyökeresen tataroztatott és átépített az országban 441 népiskolában 500 tanterem és 200 tanítói lakás.” *Uo.*, 164. – 1940-ben is azt vallotta: „Korunk művelődéspolitikusának [...] a magas művelődés és a népművelés szempontjainak oktan szembeállítás helyett a kettő színvonalának párhuzamos emelésére [...] kell törekednie. Mivel pedig a népművelés terén még mindig nagyobb hiányok vannak, mint magas művelődésünkben, legelsőrendű feladatául kell tekintenie a legszélesebb néprétegek művelését és nevelését szolgáló népiskola fejlesztését.” HÓMAN, *Magyar sors*, 176. – A további fejlesztésekről: OSzKK, Fond 15/52. (A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium beruházási programtervezetei /1935–1943./)

nemcsak magára az elemi népiskolára, hanem a mezőgazdasági népiskolákra, valamint a polgári iskolára és népművelésre fordított összegeket is figyelembe veszem, amelyek mind a nagy népművelési egységbe tartoznak, akkor az 1940. évi egész javadalomnak 50%-a megy népoktatási és népnevelési célokra, szemben a középiskolákra és a felsőoktatásra egyenlő arányban fordított körülbelül 15–16%-kal, míg a magas művelődési és vallási célokra 8–8% esik. A fennmaradó 3%-ot a közoktatási igazgatás emészt fel.”⁴⁷

A szegény sorsú diákok tanulását támogatására 1937-ben – a „szigorú tehetségszelekció” szellemében – Horthy Miklós-ösztöndíjat alapított. 1938 májusától két hónapon át tárca nélküli miniszter volt, majd rövid időre miniszteri pozíció nélkül politizált. Hogy mennyire fontosnak tartotta a hatékony szociálpolitikát, jelzi, hogy 1938 decemberében ő volt a Nemzeti Egység Pártjának vezérszónoka az erről folytatott vitában. „Az utóbbi két esztendőben – jelentette ki, az ellenzék által is elismert, valós eredményeket sorolva – a dolgozó néprétegek érdekében több történt, mint évtizedek alatt. Ilyen intézkedések: az ipari munkásság és magántisztviselők minimális munkaidejének, minimális munkabérnek és a fizetési szabadságnak rendezése, a munkások gyermekevelési járulékának rendezése, a gazdatisztek kötelező biztosítása, az egy szoba-konyhás lakások mentesítése az adó alól, a mezőgazdasági munkavállalók öregségi biztosítása, a tanítói helyi javadalmak fizetésének átvállalása az állam részéről, az OTBA létesítése és legutóbbi kiterjesztése új kategóriákra, a családi pótlék felemelése, általános emelése és a negyedik gyermektől kezdve fokozott emelése, a korpótlékok rendezése, gyakoronoki állások átszervezése, új állások szervezése, a Nemzeti Önellátási Alap létesítése, nyugdíjasok mellékfoglalkozásának korlátozása.”⁴⁸ Hogy milyen módon is gondolja további reformok kivitelezését, arról 1939. június 5-én, székesfehérvári képviselői megbízólevelének immár harmadik alkalommal történt átvételekor beszélt: „A szociálpolitika terén különösképpen a társadalom alsó rétegeinek helyzetét kívánjuk és fogjuk megjavítani. De minő úton? Sokan mondják, hogy forradalmi úton kell ezeket a lépéseket megtenni. Én mint történész tagadásba veszem ezt a tételt, homlokegyenest az ellenkezőjét vallom. A gyorsütemű evolúciós fejlődés a helyes, amikor maga a kormányzat és a nép megérti, hogy merre kell haladni, gyors ütemben valósítja meg a réginek nem lebontásával, hanem átépítésével és feljebb építésével a gazdasági, szociális és művelődési reformokat.”⁴⁹

⁴⁷ HÓMAN, *Magyar sors*, 180–181.

⁴⁸ [Aláírás és szignó nélkül], Hóman Bálint a kormány szociálpolitikai munkásságáról és a tisztviselőkérdés végleges, intézményszerű rendezéséről. Megkezdte a képviselőház a nyugdíjasok ellátásának és a férjes nők közszolgálati alkalmazásának korlátozásáról szóló törvényjavaslat tárgyalását, Budapesti Hírlap 1938. december 20., 3–4. – Az idézet: 4.

⁴⁹ [Aláírás és szignó nélkül], „Nincs szükségünk új forradalomra, felforgatásra, lázításra, építomunkára van szükség.” Hóman Bálint beszéde Székesfehérvárott, Magyarország 1939. június 6., 4.

Hóman 1939 februárjában foglalta el újra a bársonyszéket. Ekkor már a Bolyai (1942-től már Györfly) Kollégium – a népi kollégiumi rendszer első intézményét⁵⁰ – létrehozását is támogatta, majd 1941-ben felállította az Országos Tehetségkutató Intézet Bizottságát, melynek célja évente 500–600 szegény sorsú gyermek középiskolai tanulmányainak a támogatása volt. Osztályok fölötti nemzeti szintézist követelt, részben – nyilván – a „korszellem” hatására. Részben viszont amiatt, mert fölismerte a magyar társadalom korszerűtlen szerkezetéből adódó veszélyeket, a parasztság és a munkásság – az értelmiség vérfrissítése miatt is oly fontos – felemelkedésének bántó akadályait. „A középfokú- és középiskolákban, valamint az egyetemen nemrégén életbe léptetett új degresszív tandíjrendszer, a kisemberek gyermekei számára rendszeresített Horthy Miklós-ösztöndíjak, a folytonosan fejlesztett diákotthon-hálózat, az egyetemi diákasztalok és egyéb diákszociális intézmények segítségével magyar népünk legtöbb tanulni vágyó és tanulásra képes szegény fia számára máris lehetővé tettük tanulmányaiknak gondtalan folytatását. De nem történt kellő gondoskodás a falusi szegénység fiainak támogatásáról, mert itt a kedvezményezés nem elegendő, teljesen ingyenes ellátásról és tanításról kell gondoskodnunk. Célunk a magyar faj védelme és megerősítése, értékmentés és erőgyarapítás által. A magyar nép – elsősorban a falusi és tanyai szegénység – kiváló tehetségű gyermekeit kívánjuk az elkallódástól megóvni s az ő kiművelésük által értelmiségünk erőit fokozni és gyarapítani. Az eredményt a képességvizsgálaton erre alkalmasnak bizonyult gyermekek ingyenes ellátásával és díjtalan gimnáziumi oktatásával fogjuk biztosítani. Az állam az eddigi vizsgálatok eredményéhez képest egyelőre évről évre 600 elsőosztályos gyermek gondozását vállalja mindig nyolc esztendőre s így nyolc év alatt – némi elkallódásra is számítva – kerekén 4000 népi tehetség előtt nyílik meg az út a legmagasabbrendű elméleti kiképzés felé. A diákotthonok országos hálózatának immár nem soká halasztható kiépítése után ez a szám a szükséghez képest emelhető lesz.

A magyar értelmiségi rétegből kirekesztett zsidók és az eddig hamis szempontok szerint helytelenül kedvezésekben részesített hanyag és tehetségtelen tanuló helyébe lépő életerős népi gyermekek tanulmányainak biztosítása által meggyorsítjuk a társadalom folytonos megújulásának egészséges folyamatát.”⁵¹

Persze a magyar belpolitika változásainak és a Magyarországot körülvevő nemzetközi környezetnek is komoly szerepe volt abban, hogy Hóman – Kle-

⁵⁰ Erről újabban: PAPP István, *A népi kollégiumi mozgalom története. Népi tehetségek gondozása, vagy tudatos elitnevelési kísérlet?*, Napvilág, Budapest, 2008.

⁵¹ HÓMAN, *Magyar sors*, 220–221. – Hóman kultúrpolitikai elképzeléseinek összefoglalása: TÖKÉCZKI László, *Hóman Bálint művelődési és művelődéspolitikai eszményei*, Protestáns Szemle 1995/2., 108–123.

belsberg halála után – kettejük húszas években még részben párhuzamos pályájáról és politikájáról letérni látszott. Ki tudja azonban, hogyan reagált volna Klebelsberg az új kihívásokra? Hiszen tudjuk: Klebelsberg egyik politikai eszményképe Tisza István mellett Mussolini volt – és igaz az is: a húszas évekbeli, csaknem egész Európában meglehetősen népszerű Mussolini még egészen más volt, mint a Gróf halála utáni, a harmincas évek végi. Hóman azonban soha nem idézett és mondott föl fasiszta vagy nemzetiszocialista gondolatokat és szövegeket. Bár kétségtelen, hogy a németországi szociális intézkedéseket részben – de alapvetően konzervatív beállítottsága miatt csak részben – üdvözölte és követendőnek tartotta, az ottani hivatalos és egyedül üdvöztetőnek tartott ideológia azonban semmilyen kimutatható hatást nem gyakorolt rá.⁵² Gazdag hagyatékában még csak utalás sem található arra, hogy ilyen szellemiségű szerzőket egyáltalán olvasott – vagy ha olvasott, komolyan vett – volna. Hitlerre és Mussolinira szinte sohasem hivatkozott, ugyanakkor számos alkalommal kifejtette ellenérveit a német politikai törekvésekkel, a náci faj- és nemzetszemlélettel vagy kisebbségpolitikával kapcsolatban. Ennek egyik fontos dokumentuma 1937. január 20-án, a magyar–német kulturális egyezmény felsőházi bizottsági tárgyalásakor mondott beszéde. Az erről készített kivonatból tudjuk, hogy Hóman meglehetősen leplezetlenül figyelmeztetett (mondatait egyes szám harmadik személyben idézték): „A magyar állam, mint minden állam, sokszor van abban a helyzetben, hogy olyan államokkal lép nemzetközi kapcsolatba, amelyek esetleg más világnézetet, más politikai irányzatot követnek. [...] A német–magyar kulturális érintkezés 1000 esztendőre nyúlik vissza. A két államban időnkint bekövetkezett politikai irányváltozásoktól függetlenül egy ezredéven át e kapcsolat állandó és folyamatos volt. [...] A történeti, földrajzi, gazdasági egymásrautaltságnak természetesen megvan a politikai háttere is. Aggodalomra éppen az adhat okot, hogy a politikai háttér miatt olyan politikai eszméknek nyithatnak utat az egyezmények, amelyek terjedése Magyarországon nem volna kívánatos. Ebben a kérdésben az a felfogása [mármint Hómannak], hogy minden nemzeti kultúra addig jár helyes úton, míg nemzeti függetlenségét megóvja, míg önálló kultúra marad. Nem vitás, hogy minden kultúra rá van utalva arra, hogy más kultúrák értékeit átvegye és magába olvassza. Elítélendőnek tartana azonban minden olyan kísérletet, amely előmozdítani kívánná a magyar kultúrának és világnézetünknek függőségét a németektől vagy másoktól. [...] Rust német miniszter ittléte alkalmával az első ünnepi ebéden mondott beszédében, azután Berlinben is egyik beszédében határozottan leszögezte négy

⁵² Például Kosáry Domokos jelentette ki Hóman népbíróági perében 1946. március 20-án: „A nemzetiszocializmust vádolt nem helyeselte. A nyilas és fasiszta irányt több ízben helyténítette is.” BFL, Hóman-per.

álláspontját: 1/ kulturális cserét, együttműködést nemzetek között csak a teljes egyenrangúság alapján tud elképzelni s eleve tiltakozik az ellen, hogy a kulturális együttműködés alapján a magyar nemzeti kultúra függvénye legyen a németnek; 2/ hangsúlyozta, hogy a nemzeti kultúrát külön egyéniségnek tekinti, amely fölvesz idegen javakat, ezzel gyarapítja értékállományát, de önállóságát megtartja és egyén marad; 3/ Németországban pedig kifejezetten hangsúlyozta, ami ebben a kérdésben a legfontosabb – s emiatt kisebb német lapokban bírálatban is részesült – hogy a magyar nemzet etnikai állásponton áll és a fajelméleti álláspontot nem fogadhatja el, a történetileg kialakult erkölcsi nemzet mellett tört tehát lándzsát; 4. félreérthetetlenül kijelentette, hogy a kisebbségi kérdésben, ahogyan ma nevezik, nem tud arra az álláspontra helyezkedni, mint a német társadalmi szervezéssel megbízott vezetők részéről ezt a kérdést megítélik, hogy t. i. a német nemzeten kívül van egy német kultúrnemzet, amely a magyar állam németajkú polgárait is belefoglalja, vérségi alapon. Ezt az álláspontot nem ismerhetjük el [...].”⁵³

1939-ben pedig a „Ki a magyar?”-viták kapcsán írta: „Nagy történeti tévedés és megbocsáthatatlan hiba volna, ha a történet folyamán minden rétegben erős vérkeveredésen keresztülment magyar nép történetileg kialakult egységét a fajelmélet nevében – idegen érdekekért, mert hiszen ez magyar érdek sohasem lehet – megbontani engednők. Pedig napjainkban – sajnos – elég nagy a hajlandóság erre. [...] Nem szabad, hogy múltunkat és történetünk sok nagyságát megtagadva, bárki is különbséget tegyen törzsökös és kevertvérű, töről metszett és áthasonult, elsőrendű és másodrendű, úri és paraszti származású, keleti és nyugati magyarok, mélymagyarok és sekélyesek, ilyen vagy amolyan rassz bélyegét viselő magyarok között.”⁵⁴ Ugyanerről a kérdésről egyébként Szekfű Gyula is hasonlóan vélekedett hosszú évekkel később, Hóman Bálint 1946-os perében. Bár Szekfű Gyula nem jelent meg tanúként a népbíróság előtt – amit sokan fel is róttak neki, hiszen zsidó származású feleségét Hóman mentette meg 1944-ben – egy rövid levelet mégis küldött Huszti József útján Hóman védőjének. Ebből idézek: „[...] mint munkatársa tanúskodhatom tehát, hogy ő ezen és egyéb tudományos munkásságában semminemű tudományellenes szempontokat nem alkalmazott: sem

⁵³ OSzKK, Fol. Hung. 3084.

⁵⁴ HÓMAN, *Magyar sors*, 55–57. – Szinte ugyanezt vetette papírra a faj, a nép és a nemzet problémájáról: HÓMAN Bálint, *Őseimbek, ősmagyarok*, Kairosz, Budapest, 2001, 57–59. – 1943-ban a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén is hasonló szellemben szólt. Egyben jelezte, hogy a német és az olasz népnemzet fogalommal – mely a trianoni korszakban Magyarországon is teret nyert – szemben: „A magyar politika és a magyar tudomány, a széttagoltság állapotát átmenetinek és ideiglenesnek ítélve, mégis kitartott a területi integritás gondolatával közelebbről rokon politikai nemzet történeti fogalma mellett.” HÓMAN Bálint, *Elnöki megnyitó beszéd*, Századok 1943/4–6., 143.

németbarát, sem hitlerista, sem antiszociális, sem antiszemita szempontokat. Hóman Bálint irodalmi munkássága tudományos szempontból a magyar szellemi élet nagy nyeresége volt. Nem számítom irodalmi munkásságnak természetesen a minisztersége alatt tartott különböző beszédeit és értekezéseit, melyekben már gyakran politika érvényesült. De még ebben az időben is politikától sugalmazott történeti áttekintéseiben nem német szellem érvényesült, hanem egyre az olasz és a lengyel szellemiséggel való kapcsolatainkat rajzolta és próbálta a jelenre is alkalmazni.”⁵⁵

Mindazonáltal Hóman a politikába kerülve mindinkább jobbra tolódott. Ez a németbarátság viszont kizárólag külpolitikai színezetű volt. Belpolitikai vonatkozások nélküli, mivel e tekintetben nem tartotta követendőnek a német példát. A náci politikával kapcsolatos fenntartásait így ezután sem rejtette véka alá. Ám a revízió egész korszakot jellemző, szinte kizárólagos politikai célja, valamint Közép-Kelet Európa 1938–1941 közötti, teljes átalakulása – és az ebből adódó geopolitikai érvek – nyomán meggyőződésévé vált, hogy Magyarországnak csak Németország mellett lehet a helye. Ekkortól a német–magyar sorsközösség nagyhatalmú hirdetőjeként ismerték. Hóman később ezt maga is elismerte, s a perében mellette tanúskodók is így jellemezték őt. Úgy vélte, csak az a járható út, ha „Magyarország ott van a küzdő Németország oldalán, mert csak a tengely győzelme esetén kaphatja meg Magyarország az őt megillető helyet a kialakuló új Európában” (Jánossy Dénes véleménye), illetve „csak a tengelyhatalmak győzelme hozhatta meg Magyarországnak a megfelelő helyet az új Európában” (Pasteiner Iván). Edmund Veessenmayer is megbízhatóan német beállítottságúnak tartotta, ezért ajánlotta föl neki a német megszállás után a kultuszminiszteri tárcát, amelyet Hóman nem volt hajlandó elfogadni. Schiller Rezső is tengelybarátságáról szólt, Paikert Géza szerint pedig Hóman „a magyar–német barátság, »sorsközösség« lelkes és magát hivatottnak érző apostola volt.”⁵⁶

Hóman politikai értékítéleteiben többnyire nem rugaszkodott el a valóságtól, de fejlett valóságérzéke ellenére is többször tévesen értelmezte azt, és zsákutcába tévedt. Mindenben elfogulatlan, a lehetőségekhez képest objektív történész munkásságából hamis politikai következtetéseket vont le. A korszak egyik legjelentősebb, vérbeli és professzionális historikusaként a múltat kiválóan értékelte. A jelent viszont félreismerte, így súlyosan diszkriminatív lépésekhez és intézkedésekhez is a nevét adta. Mint például a zsidótörvények megszavazásakor, a németbarát külpolitika helyeslésekor és támogatásakor – a háború idején, annak még végső szakaszában is. A jövő lehetőségeit tehát mindenképpen helytelenül és rosszul ítélte meg.

⁵⁵ BFL, Hóman-per.

⁵⁶ BFL, Hóman-per.

Történeti objektivitásának ékes bizonyítéka a Magyar Történelmi Társulat 1943. június 11-én tartott közgyűlésén mondott beszéde, amelyben nevek említése nélkül bírálta Mályusz Elemér népiségtörténeti, Baráth Tibor – saját meghatározása szerint „földrajzi, népi, szociális és nemzeti alapú” (azaz tulajdonképpen nemzetiszocialista) – és Stolpe István Miklós osztályharcos szemléletű történetírását. A történetírás politikává süllyesztésének veszélyét vélte fölismerete e szerzők munkásságában.⁵⁷ Többek között a következőkre figyelmeztetett: „A szóban forgó írásműveknek nagy fogyatékosága, hogy a fennen hangoztatott tudományos szempont mögül minduntalan kiütözik a politikai tendencia [...]. Különösen szembeszökő itt is, ott is a politikai célzat, mikor fajról, népről, nemzetről, életéről, államról és más hasonló fogalmakról esik szó. [...] Ha a német és olasz tudomány a népiség történetének előtérbe állításával látókörét kibővítette és tágabb horizontot nyitott meg, a magyar történetben ez a szemlélet nagyon könnyen a látókör szűküléséhez és a horizont összezsugorodásához vezethetne. [...] Tudjuk jól, hogy a legtárgyilagossabb történetíró sem tud teljesen elszakadni a maga egyéni és kortudatától, mégis törekednie kell e hatások kiküszöbölésére, mert ha tudományát a napi politikai áramlatoktól független nemzeti és tudományos célok szolgálata helyett korszerű politikai irányzatok és törekvések igazolására használja fel, elveszti hitelét és megingatja a történelem megbízhatóságába vetett bizalmat.

Gyakran halljuk, hogy a történet a múlt politikája és a politika a jelen története. [...] A múlt politikáját azonban éppoly kevésbé szabad a jelen szemzőgéből vizsgálnunk és értékelnünk, amint hogy az államférfi sem folytathatja a történet folyamán gyakorta bevált, de ma már a körülmények változása miatt idejüket múlt politikai eszközök alkalmazásához.”⁵⁸

Kritikus németbarátság, „zsidókérdés”, politikamentes tudomány

Hóman Bálint bizonyára a körülményekhez – nem feltétlenül jószántából – igazodó réalpolitikusként hitte magát. Az is volt. Abban az értelemben, hogy a pillanatnyi tények, legalábbis egy ideig, valóban őt igazolták, hiszen a német

⁵⁷ Hagyatékában külön tételben őrizte meg az említett szerzők Egyedül Vagyunkban megjelent cikkeit s az ezekkel kapcsolatban ugyanott napvilágot látott vitákat (OSzKK, Fond 15/46), illetve a Mályusz Elemérrel kapcsolatos ellentétéről szóló leveleket és iratokat (OSzKK, Fond 15/45). – Az utóbbi téma legfontosabb dokumentumait közölte és feldolgozta: ERŐS Vilmos, *A Hóman–Mályusz ügy*, Aetas 1996/2–3., 220–243.

⁵⁸ HÓMAN Bálint, *Elnöki megnyitó beszéd*, Századok 1943/4–6., 138, 143, 152. – Lukinich Imre úgy vélte, Hómannak „mint történetírónak és tanárnak feltétlenül az volt az álláspontja, hogy a történelemtudományba és a történetiszemléletbe a napi politika szempontjait nem szabad belevegyíteni, hanem azt csak teljes tárgyilagossággal, tudományos szellemben szabad művelni.” BFL, Hóman-per.

vezetés alatt álló „Új Európában” Magyarország valóban csak Németország oldalán, vele szoros összhangban és külpolitikai alávetettségében őrizhette meg viszonylagos – az akkori Európában tényleg sokak irigylte – belpolitikai önállóságát. Mégsem volt azonban réalpolitikus – sőt, éppen a legfontosabb politikai erény hiányzott belőle e tekintetben –, hiszen egyetlen lehetőségben hitt és gondolkodott, nem látott semmilyen alternatívát. Tudjuk, ezzel nem állt egyedül, általános felfogás volt ez akkoriban. Ő azonban korábbi önmagát, a mindmáig az egyik legkiválóbb magyar külpolitika-történeti vagy inkább történetpolitikai esszé – az 1945-ben indexre került *Külpolitikai irányok a magyar történelemben* (1931)⁵⁹ – író tudóst is meghazudtolta ezáltal. Hiszen az 1931-es, többirányú tájékozódással szemben már nyíltan hangoztatta – igaz, megint csak az 1938–39-es realitásokat figyelembe véve – azt a sok valóságelemet tartalmazó, alapjában mégis hamis elvet, miszerint Magyarország csak az orosz vagy a német fél között választhat. Népbíróági perében is többször megismételte e gondolatot. Már kihallgatási jegyzőkönyvében elmondta, hogy a világháború kitörése után: „Fenn kívántuk tartani a békés érintkezést Nagy-Britanniával s az Egyesült Államokkal is, nem is szólva a Szovjetről, mely ez időben [...] közvetlen szomszédunkká lett. Magyarország abba a kényes helyzetbe került, hogy északi határán, mint szomszédos hatalmak álltak két nagy szomszédjának látszatra egyetértően együttműködő seregei. A magyar politikának ezzel a változott helyzettel számolnia kellett, de nem bocsátkozhatott az egyesek által helyesnek vélt angolszász orientáció akkor mindenestre irreálisnak tetsző elgondolásának realizálásába. Számunkra világviszonylatban [...] csak orosz vagy német kérdés volt és pillanatnyilag e két hatalmat együttműködésben láttuk. Simulnunk kellett tehát politikánkban ezekhez a hatalmakhoz és közülük elsősorban a velünk régebbi kapcsolatban álló s a bécsi döntés alkalmából a felvidéki kérdésben, majd Kárpátalja annexiójának elismerésében az országnak bizonyos előnyöket juttató német hatalomhoz.”⁶⁰

1940-ben pedig, a bécsi döntőbíróági tárgyalásokhoz készített áttekin-tésében ezt írta: „2. Magyarország három kultúrkör – a germán–latin, a

⁵⁹ HÓMAN Bálint, *Magyar középkor*, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1938, 639–662. – Az indexre kerülésről: *A fasiszta, szovjetellenes és antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke*, III. sz. jegyzék, Magyar Miniszterelnökség Sajtóosztálya, Budapest, 1946. – Kovács Imre – más adatokkal alá nem támasztott vélekedése – szerint egyébként a „fasiszta nyomdatermékek” üldözése idején a legérdekesebb eset éppen Hóman nevéhez kötődött: „Hómant fasisztának és háborús bűnösnek minősítették és súlyos börtönbüntetésre ítélték, Szekfű pedig Moszkvába ment követnek: amit Hóman írt, az első három kötetet be kellett szolgáltatni és papírzúzába került, a Szekfű kötetek a könyvtárakban maradhettek.” KOVÁCS Imre, *Magyarország megszállása*, Katalizátor Iroda, Budapest, 1990, 268.

⁶⁰ BFL, Hóman-per.

bizánci–szláv, a hun–török–tatár – és a megfelelő három faji és politikai körzet határterületén alakult ki. Történetileg belátható idők óta érintkező területe és ütközőpontja három művelődésnek és három hatalmi csoportnak [...], melyek közül az egyik már kiszorult Európából s így Magyarország a nyugati latin–germán és a bizánci kultúrán nőtt szláv és román világ között áll. [...] 4. Magyarország földrajzi helyzete szerint a Nyugathoz tartozó zárt egység, szerves és önálló része Közép-Európának. [...] 5. [...] Egyedül a magyarok ismerték fel országuk Nyugathoz tartozását, váltak a nyugati latin–germán közösség szerves részévé. Ez határozta meg keleti irányban [...] defenzív, a nyugati művelődést védelmező és terjesztő történeti szerepüket. [...] 6. Magyarország világtörténeti hivatása Szent István (1000–1038) államszervezése óta a Kárpát-medence természettől egységes területén a nyugati szellemű művelődés és a nyugati tájékozódású, elsősorban német és olasz irányú politika útján a művelődési és politikai egység fenntartása, kapcsolatban a nyugati kultúrközösség állandó harcossá válásával és művelődésének terjesztésével. Keleti és déli határain túl a keleti világ kezdődik.”⁶¹

Mivel pedig, oly sok magyar kortársához és sok-sok évtizedes, már-már fóbias félelemmel rettegett az oroszoktól,⁶² éppen a történelemre, valamint geopolitikai okokra hivatkozva – osztózva ebben ugyancsak tehetséges politikustársai, Bárdossy László és Imrédy Béla véleményében –, az utóbbi mellett érvelt, bár világosan látta ennek veszélyeit. Barátja, Thienemann Tivadar – aki Hóman 1940-es, németországi látogatására írt a miniszternek beszédekét, köszöntőket – úgy látta: „De Hóman tisztában volt a helyzet reménytelenségével. Mikor hazatérése után beszélgettünk, emlékszem, azt mondta: Ha a németek elvesztik a háborút, tudom, hogy engem felakasztanak. Ha megtud-

⁶¹ OSzKK, Fond 15/13. – Ugyanerről írott 1936-os feljegyzése: OSzKK, Fond 15/9.

⁶² Már a *Külpolitikai irányok a magyar történetben* című tanulmányában úgy vélte: „Amíg a magyar probléma megoldatlan, orosz támadás esetén a kisantant államainak szükségszerűen az oroszok mellett van a helye. Ha ez a támadás elkövetkezik Magyarország restaurációja és az utódállamok természetellenes szervezetének felbomlása előtt, az többé nem a magyar politika problémája lesz, hanem az egész nyugati világé. Az új életre kelt orosz hatalomnak és exponenseinek győzelme nemcsak Lengyel- és Magyarország pusztulását jelentené, hanem egyben Kelet határainak az Alpesei vonalán leendő végleges fixizálását. E veszedelem elhárítása nem magyar, hanem európai feladat.” Hóman Bálint, *Magyar középkor*, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1938, 659–660. – 1941-ben pedig így írt: „Honvédeinknek a nagy szövetségekkel és finn testvéreinkkel szoros fegyverbarátságban vívott küzdelme élet-halál harca a magyarságnak éppúgy, mint a németeknek és az egész európai közösségnek. Kimentelétől függ Európa és benne Magyarország, a nyugati művelődés és a keresztény erkölcsiség jövőd sorsa. Ha a Szovjet – mint egykor Mohács előtt a nyugati keresztény világot ostromló török hatalom – szövetségesekre talált is Európa nyugatán, a keleti szellemű és keleti erkölcsű bolsevik állam képében újra Kelet dőngeti Nyugat kapuit s a magyarságot a keleti erővel szemben önként vállalt történeti hivatása kötelezi a küzdelemben való részvételre.” Hóman, *Magyar sors*, 138.

ják, hogy te írtad a beszédeimet, téged is fel fognak akasztani.”⁶³ Hóman őszintén hitte: a kisebb jelentőségű ügyekben mindig engednünk kell a németeknek azért, nehogy a nekik még jobban aláfekvőket használhassák fel, s amiatt is, hogy a nagyobb dolgokban ellenállhassunk. Politikusnál, de tudósnál is szokatlan naivitását és tévedését a német megszállás után látta be, amikor a magyar politikai elit szabadlábbon maradt, és el nem bujkált vezetői közül egyedül ő mert tiltakozni a beavatkozás durvasága és magyar nemzeti önérzetet sértő otrombasága miatt. „Mai tudásommal belátom – emlékezett 1946. március 18-án –, hogy tévesen ítélt meg a helyzetet, amikor nem tudtam hinni a németeknek abban a lezüllesztésében és eljárás módjában, amelyet a magyarokkal szemben később tanúsított. Előző felfogásomat azonban még 1944 elején revideáltam, amikor március 20. után az itt lévő német követhet megfelelő formában levelet intéztem és abban kifejeztem azt az álláspontomat, amelyet pedig ápolniok és gondozniok kellene. Ez időtől kezdve a német vonalról tudni sem akartam, velük nem érintkeztem és nem voltam hajlandó semmiféle munkában sem velük részt venni.”

A Német Birodalom teljhatalmú magyarországi megbízottja, Edmund Veessenmayer pedig a következőképpen vallott erről: „1944. március 19-én vagy 20-án a kormány megalakításával kapcsolatban került az ő neve kombinációba. Nyitva volt még a kultusztárca kérdése, és amennyire emlékszem, a német követség kultúrattasájának javaslatára meghívtam Hóman Bálintot, és tárgyaltam vele erről a kérdésről. Amennyire visszaemlékszem a dologra, Hóman Bálint ekkor meglehetősen élesen állást foglalt Magyarországnak a németek által történt megszállása ellen, és a felajánlott kultusztárcát élesen elutasította magától. Ezt egyrészt betegségével indokolta, de azt is láttatni engedte, hogy Magyarország megszállására való tekintettel nem hajlandó ezt az állást elvállalni. [...] Hóman Bálint által hozzám intézett levélre emlékszem, és az ügyesség előtt már a levél azonosságát is megállapítottam. Ez a levél meglehetősen éles szellemben van megírva, és az akkori viszonyokhoz mérten meglehetősen erős ellenzést, illetőleg óvást jelentett. [...] politikai körökből ez volt az egyetlen megnyilvánulás, amely a német megszállással szemben világos ellenérzést fejtett ki.”⁶⁴

Hómannak volt köszönhető a szélsőségesen németbarát, antiszemita és nemzetiszocialista székesfehérvári és Fejér megyei főispán, Toldy Árpád 1944.

⁶³ OSzKK, Fond 152., THIENEMANN Tivadar, *Szellem-történeti önismeret – Thanksgiving Day, 1983. november 24.*

⁶⁴ BFL, Hóman-per. Hóman Veessenmayerhez küldött levele a periratokhoz van csatolva. A megszállás történetéről és okairól írt feljegyzését – kiváló kísérőtanulmánnyal – közölte: GLATZ Ferenc, *Hóman Bálint. Németbarátság történelmi alapokon. Hóman Bálint 1944-ben = Uő., Nemzeti kultúra, kulturált nemzet*, Budapest, Kossuth, 1988, 304–328.

szeptemberi megbuktatása is.⁶⁵ Mindennek ellenére Hóman – szovjetellenessége miatt – ezután is kitartott a németek mellett: 1945 márciusában is bízott abban, hogy a Balatonnál megállítható a szovjet offenzíva.

Hóman 1942 júliusáig volt miniszter. Szerette – bár sohasem használta ki – a hatalmat, így lemond(at)ása erősen megviselte. Erről mindennél jobban tanúskodik a leköszönése után egy papírdarabkára önmagának följegyzett idézet: „A nemzetek életében éppúgy, mint a személyek életében jönnek oly pillanatok, amikor bármihez kezdenek, semmi sem sikerül nekik és a világ oly szenvedélyesen fordul ellenük, ahogyan egy bemutató előadás közönsége fordul dühösen a megbukott darab, vagy helyesebben annak írója ellen, akit megunt és akinek a szavait nem akarja többé hallani, de majd meglátjuk, mit fognak mondani, ha megérkeztek az új urak és kitapasztalják azoknak az uralmát. (Hilton, James, *Megtalált évek*, Dante, 1942.)” [A *Megtalált évek* igazi bestseller, romantikus dráma volt, 1942-ben nagysikerű filmet is készítettek belőle.⁶⁶] Minisztériumi kollégáitól búcsúzó beszédében pedig azt mondta: „A búcsúzás mindig fájdalmas. [...] De a történetíró, aki történeti távlatokban gondolkodik, az elválást, a búcsúzást természetes és szükséges tényként fogja fel, mert hiszen a történész az emberi életben tapasztalható változásoknak, a fejlődésnek a kutatója, a fejlődés természete pedig magával hozza, hogy a dolgok és a személyek változnak. [...] Az ember mindig felelős; aszerint ítélt, ahogy ő ma gondolja, hogy helyes. A fő az, hogy mindig a lelkiismerete szerint ítéljen, nem bántson, nem (sic!) sértsen, hanem emeljen, ahol véleménye szerint emelnie kell. Ez volt alapelvem. Lehet hogy tévedtem, tudom is, hogy egyes esetekben tévedhettem, de ennek ellenére állítom, hogy tiszta lelkiismerettel felelhetek mindazért, amit tettem személyi ügyekben és felelhetek azért, amit tárgyi ügyekben cselekedtem.”⁶⁷

Bár mind gyakoribb – szívpanaszokból eredő – betegsége miatt már 1941 őszétől fontolgatta távozását, az 1942 márciusában hivatalba lépő Kállay-kormányban pedig csak kedvetlenül vállalta a tárca vezetését, távozásának közvetlen oka mégis az volt, hogy – a túlzó német követelésekkel szembe szállva – iskolaügyekben összezőrdült a Volksbunddal és annak vezetőjével, Franz Basch-sal. (Aminek az őt nem különösebben kedvelő kormányfő kifejezetten örült, hiszen így a németek felé is megfelelő és elfogadható ürügyet talált arra, hogy a németbarátként ismert – s így a háborúból való kiválási

⁶⁵ GLATZ Ferenc, *Hóman Bálint és a nemzetiszocialisták összeütközése Székesfehérvárott 1944-ben = Fejér megyei történeti évkönyv*, MSZMP Fejér Megyei Bizottsága – Fejér Megyei Tanács VB, Székesfehérvár, 1970, 181–202. (Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez 4.)

⁶⁶ OSzKK, Fond 15/20.

⁶⁷ OSzKK, Fol. Hung. 3084.

törekvéseit keresztező – Hómantól éppen a népi-németekkel való súrlódásokra hivatkozva váljon meg.)⁶⁸

Minisztersége után félig-meddig visszatért a tudományhoz, de országgyűlési képviselőként kicsit mégis politikus maradt. Újabb kötetek, mindenekelőtt egy őstörténeti összefoglalás írását tervezte, emellett a Teleki Intézet elnökeként a béke-előkészítési munkálatok szakmai megalapozását irányította. Az 1934-ben – az országos hatáskörű közgyűjteményeket egyesítő, 1922-ben alakult Országos Magyar Gyűjteményegyetem átkeresztelésével és jogutódjaként – létrejött Magyar Nemzeti Múzeum⁶⁹ elnökeként pedig a legnagyobb és legjelentősebb magyar közgyűjtemények ügyeinek intézésében is döntő szava volt. Élete talán legnagyobb politikai ballépéseként mandátumát a német megszállás, sőt a nyilas hatalomátvétel után is megtartotta. Belépett a Törvényhozók Nemzeti Szövetségébe, s bár Szálasira nem esküdött föl⁷⁰ és a csonka országgyűlésen mondott beszédeiben a nyilas túlkapások ellen föl emelte a szavát, háború utáni megítélésén ez mit sem változtatott. 1942-től miniszteri felelőssége már nem volt, ennek ellenére népbíróági perében mindvégig úgy vádolták, mintha még ezután is ő lett volna a kultusztárca vezetője. (Közvetlen utódjának haja szála sem görbült...)

Hóman – a numerus clausust meg sem szavazó, majd annak rendelkezése in enyhítő Klebelsberggel szemben – meggyőződéses, „szelektív” antisze mita volt. Nem harcosan, nem harsányan, nem a nyilasokat jellemző útszé li propaganda, és semmiképpen sem a német birodalmi faji törvények szellemében. Nem erőszakos, komoly jogfosztást jelentő – különösen nem a „vég-ső” – megoldásra gondolva. A legalább részben asszimilált zsidókat a magyar állam hű és hasznos polgárainak, a szerinte nem asszimilálható, „rossz” zsidókat viszont a magyarság engesztelhetetlen ellenségeinek tartotta. A Magyar Távirati Iroda 1938. március 6-i jelentése szerint a Magyar Egység Pártjának szentesi népgyűlésén Hóman a következőképpen nyilatkozott a zsidókérdésről: „[...] olyan kérdés ez, amelyről nem lehet és a zsidóság érdekében nem is szabad hallgatni. Ez a kérdés voltaképpen gazdasági és világnézeti problémára tagozódik. A gazdasági ok, amely az elégedetlenséget kiváltotta, a zsidóság

⁶⁸ TILKOVSKY Loránt, *Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938–1945*, Kossuth, Budapest, 1978, 210.

⁶⁹ Minderről az 1934: VIII. t. c. rendelkezett. Az intézmény nem volt teljesen azonos az ugyan-ezt a nevet viselő, Széchenyi Ferenc 1802-es alapítása után az 1808: VIII. t. c.-kel felállított Magyar Nemzeti Múzeummal, amelyet – más országos közgyűjtemények mellett – szintén beolvasztott az Gyűjteményegyetem átalakításával létrejött Magyar Nemzeti Múzeumba. Mindez a kicsit szerencsétlen névválasztás következménye volt.

⁷⁰ Hóman a Népbíróságok Országos Tanácsához beadott fellebbezésében írta, hogy Szálasinak „Sem választásán, sem eskütételén nem vettem részt, s mint a Teleki Intézet és a Nemzeti Múzeum díjazást nem élvező elnöke az eskütételt megtagadtam.” BFL, Hóman-per.

aránytalan befolyása és részesedése gazdasági téren, az ipar, a kereskedelem és a hitelélet vállalataiban, aminek kettős oka van: egyrészt a zsidóság ez irányú képességének fejlettsége, másrészt a magyar társadalom közömbössége, a mezőgazdasági és értelmiségi pályák előtérbe helyezése.

Világnézeti szempontból a kérdés alapja az, hogy a zsidóság aránytalanul vesz részt a kulturális életben és a sajtóban, ami egyes zsidó elemeknél, különösen az újonnan jötteknél, a magyartól idegen szemlélettel párosul. A történelem folyamán befogadott és itt talált idegen népelemek beházasodtak, elkeveredtek, áthasonultak a történetileg kialakult magyar fajba, beolvadtak a magyar nemzetbe és ma ennek szerves részeként élnek. [...] A zsidóság nem ment át ezen a folyamaton – önként vagy kényszerítve, ezt vitatni lehet –, de különálló sajátos életét élte, különálló sajátos világszemlélettel és felfogással élt itt a magyarság körében is. A régiek igyekeztek igazodni a magyar közszellemhez, az újonnan jöttek azonban elkülönültek és ezért a magyarság idegeneknek tekinti őket. Ezeknek az újonnan jött elemeknek bizonyos felforgató mozgalmakban, eszmeáramlatok terjesztésében való részvétele általánosításra vezet és ezért a régóta itt lakó zsidóságnak is érdeke ennek a kérdésnek a megoldása, mert csak ez vezethet nyugodt együttélésre és a ma Európa-szerte mutatkozó antiszemita hangulat levezetésére.

Az erre szolgáló eszközök igen különbözők. Nagy tévedés volna azt hinni, hogy erőszakos fellépéssel – mondjuk bunkóval – lehet ilyen kérdést megoldani. Erre azonban gondolni sem szabad, hiszen megvannak törvényes eszközeink ennek a kérdésnek a rendezésére. Egyfelől megfelelő oktatással és neveléssel a keresztény magyar ifjúságot versenyképessé kell tenni és a gazdasági életben versenybe is kell állítani megfelelő támogatással. További eszköz a jogosulatlanul beszivárgott nem kívánatos zsidóság kitelepítése és az állandó újabb beszivárgás szigorú megakadályozása. A kormány éppen ezért állít kormánybiztost az idegenellenőrző hivatal élére. Végül – és ez a zsidóság feladata – a zsidó ifjúságnak társadalmi ránevelésével kell elérni azt, hogy alkalmazkodjék a nemzeti közfelfogáshoz és közösítse ki magából mindazokat, akik a magyar közfelfogással és közszellemmel szembehelyezkednének.”⁷¹ 1946-ban, a Népbíróságok Országos Tanácsához írott fellebbe-

⁷¹ OSzKK, Fol. Hung. 3084. – Ugyanebből közölt egy részletet: HÓMAN, *Magyar sors*, 106–107. – A szöveg vége azonban – a kötet 1942-ben jelent meg – már valamivel keményebb a szentesi beszédben mondottaknál: „Ezeknek az újonnan jött elemeknek a felforgató mozgalmakban, a romboló eszmeáramlatok terjesztésében vitt vezető szerepe, a zsidó értelmiségnek a magyar múlt hagyományaival és magyar fajtánk eszményeivel, társadalmunk gondolkodásával és a kereszténység eszméivel szembehelyezkedő szellemisége, mértéktelen gazdasági érvényesülése és erre alapított hatalmi törekvései napjainkban nálunk is kiváltották a ma Európa-szerte uralkodó zsidóellenes hangulatot. A magyarság – más népekhez hasonlóan – nem kívánja magába olvasztani, inkább kirekeszti nemzeti életéből az oda idegen testként beékelődő zsidóságot.”

zésében így emlékezett szentesi beszédére: „A zsidókérdésben egyetlen egy beszédemben szoltam hosszasan Darányi Kálmán miniszterelnök kérésére és megbízásából. Ennek a főtárgyaláson egészében felolvasott beszéd-részletnek hiteles tanúsága szerint, Szentesen 1938. március hó 7-én, a tagadhatatlanul időszerű zsidókérdésről a túlzásokba tévedt szélsőséges agitációval szembehelyezkedve, akkor nagyon is mérsékeltnek tetsző álláspontra helyezkedtem, s a meggyökeresedett magyar zsidók asszimilációját követeltem, csupán az újonnan bevándorlottak kitelepítéséről szoltam, híven Darányi és Teleki felfogásához.”⁷²

Hóman egyértelműen kiállt a zsidótörvények mellett, ugyanakkor viszont miniszterként, egyben a Nemzeti Múzeum és a Teleki Intézet elnökeként azt a lehető legenyhébben hajtatta végre. A zsidótörvényekkel kapcsolatos korábbi elvi álláspontját a harmincas évek végi, negyvenes évek eleji álláspontjához híven, így összegezte 1946. március 18-án: „[...] nem szabad a nyilasok által követelt faji alapra helyezkedni. A mi elgondolásunk szerint azon a vonalon kellett megcsinálni a zsidótörvényt, amely most egész Európában szokásos a kisebbségekkel szemben követett eljárásban; szóval szerintünk a zsidóság jogait biztosítani kellett teljes mértékben számarányuknak és súlyuknak megfelelően. [...] Soha a faji gondolat alapjára nem helyezkedtem.”⁷³

Valóban, 1944 tavaszán és nyarán számos zsidó barátja és ismerőse, de mások ajánlotta üldözöttek mentesítését is kezdeményezte. A deportáltak sorsáról szóló híreket még 1944 nyarán sem is hitte el, teljesen irracionálisnak vélte azokat, és komolyan kételkedett az auschwitzi jegyzőkönyvek valóságában. „Nyilván a háború utáni németellenes propaganda számára készült” – írta a dokumentumra. A perében lefolytatott kihallgatás jegyzőkönyvéhez fűzött megjegyzéseiben ezt így magyarázta: „A zsidótanács részéről az ausztriai táborról hozzám juttatott pro memoria tartalmát az abban foglalt borzalmak miatt *kételkedve vettem tudomásul*, propagandisztikus túlzásokat véltem benne felismerni. Ennek ellenére haladéktalanul eljártam az ügyben, valamint a magyarországi zsidók kitelepítésének adatait egybefoglaló memorandum alapján Sztójay miniszterelnöknél és Serédi hercegprímásnál, akik már tudtak mindkét ügyről.” Később viszont azt mondta: „Én az auschwitzi jegyzőkönyvben foglaltakat elhittem. Azonban túlzásokat véltem benne, ennek ellenére azonnal közbenjártam a hercegprímásnál és Sztójay miniszterelnöknél.

Azt a feljegyzést, hogy »a háborúelleni németellenes propaganda számára«, én írtam rá a jegyzőkönyvre. Ez azonban nem saját meggyőződésem,

⁷² BFL, Hóman-per.

⁷³ Uo.

hanem egy telefonbeszélgetésnél jegyeztem meg. Ugyanis beszélgettünk erről a kérdésről a hercegprímással, és ő akkor azt mondta, hogy ilyen nézet is felmerült, és ilyen választ kapott a belügyminisztertől. Én akkor ezt rájegyeztem a borítékra, és elmentem Sztójayhoz. Ő értesített, hogy tud a dologról, és megteszi az intézkedéseket.”⁷⁴

A Hóman elleni népbírószági eljárás során a legtöbb tanú hangsúlyozta: annak ellenére, hogy megszavazta a zsidótörvényeket, a legnehezebb időkben emberségesen viselkedett zsidó honfitársaival. Egykori osztálytársa, Bacher-Bodrog Pál – az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület ügyvezető elnöke – elmondta, hogy Hóman segítette őt a zsidó színház 1939-es Goldmark-termi alapításában, majd fenntartásában; számos tudósak és művészeknek szerzett mentességet 1944-ben; előtte Endre Lászlóról mint egy felkötnivaló gazemberről beszélt. Bassola Zoltán kijelentette: „[...] láttam és tapasztaltam, hogy ő a zsidótörvény szigorú végrehajtását soha nem szorgalmazta.” Wertheimer Adolf, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatója, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat elnöke arról számolt be, hogy Hóman – bár emiatt igencsak heves politikai támadások érték – a Rabbiképző Intézet felújítására igen jelentékeny összeget bocsátott a rendelkezésére, 1942-ben pedig „[...] egy törvényerejű rendeletet hozott, amelyben kötelezte a magyar zsidóság összes hitközségeit, hogy taglétszámuk és adóbevételeik arányában költségvetésükbe olyan tételt állítsanak be, amelynek országos összege lehetővé tette, hogy az intézet tovább folytassa működését”. Támogatta a Monumenta Judaica köteteinek megjelentetését, Marczali Henrik számára pedig komoly életjáradékot biztosított.

Lukinich Imre – a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarának dékánjaként – 1944-ben több ízben fordult Hómanhoz a zsidó származású tanárok érdekében. Hóman „[...] minden egyes esetben megtette a tőle telhetőt, és pedig eredménnyel, úgy, hogy az ő intervenciójára a tanár és hozzátartozók szempontjából enyhítések történtek. Tudomásom van ezenkívül arról is, hogy bárki fordult hozzá, ő mindenkit a legnagyobb jóindulattal segített, és senkinek kárt nem okozott. Ez egy általános vélemény is volt különben vádlottról. [...] Arról tudomásom van, hogy vádlott közbenjárására a magyar zsidóság tudományos, művészi és írói kiválóságai részére enyhítések történtek a zsidótörvény végrehajtásával kapcsolatban.”⁷⁵ Eckhardt Sándor is úgy tudta, hogy Hóman nemcsak Szekfű Gyula zsidó felesége, hanem sokak érdekében közbenjárt. „Endre Lászlót szadista gazembernek nevezte, és borzasztóan kétségbe volt esve, amikor a zsidóüldözések megkezdődtek. Akkoriban név

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Uo.

szerint is említett előttem egy csomó fehérvári embert, akiknek az érdekében próbált tenni valamit.”

Waldapfel Eszter kiemelte, hogy Hóman intézte el a mentesítését, „[...] és ez alkalommal személyesen vágta le rólam a csillagot.

Amikor a bátyámat 1944 végén internálták, az érdekénél előbb Endrénél, aztán Jarosznál járt el, azonban sajnos sikertelenül, és ekkor egészen kétségbeesve panaszkodott arról, hogy teljesen tehetetlenek Endréékkel szemben, teljesen Endréék hatalmában vannak mind. Ekkor történt az, hogy amikor fent voltam nála, magam elé tettem a retikülömet, nem akartam, hogy a csillagot lássa rajtam. Beszéd közben azonban valahogy megfedkeztem róla, levettem a kezemet, és ő ekkor egész felháborodva, magából kikelve azt mondta, hogy vegyem le magamról azt az ocsmányságot, ha arra ránéz, szégyelli a magyarságát. [...]

Sőt, nekem még az volt az érzésem, arról is tudott, hogy a Teleki Intézet segítséget nyújtott az üldözötteknek okmányokkal, és mert egyszer azt kérdezte, hogy vannak-e nekem ilyen okmányaim. S akkor azt mondta, hogy tudna nekem valamit ajánlani, hiszen én Déry [helyesen Deér] Józsefekkel mindig kapcsolatban voltam. Ezek szerint neki feltétlen tudnia kellett valamit, Déry Józsefeknek ilyen irányú dolgairól is.

Tudomásom van arról is, hogy vádlott nem csak rajtam, hanem tanítványain és más professzorok tanítványain is hasonló módon segített.”⁷⁶

Hóman Bálint minden pozíciójában mindig meghallgatta és tolerálta mások véleményét. Soha nem zavarta, ha ellentmondtak neki, nem érdekelte, ha a körülötte dolgozók nem a neki kedves szavakat szajkózták, nem az ő politikai meggyőződését vallották. Mindig kiegyenlítő szerepre törekedett, tudósként és politikusként is. Egyéni tragédiája volt, hogy akkor is ezt tette, amikor már – a német megszállást, majd különösen a nyilas hatalomátvételt követően – nem lett volna szabad semmilyen politikai szerepet vállalnia.

„Közvetlen munkatársaim kiválasztásánál – vallotta 1946-ban – minden politikai előítéllettől mentesen a képességek és arravalóság mérlegelésével jártam el. Személyi titkáraim – az első hat évben Terbócz és Ivándy, később Palkovics és Keöves – és elnöki osztályom vezetői – Jalsoviczky, Velics, majd Terbócz – egytől egyig németellenes, francia és angol műveltségű, demokratikus gondolkodású és zsidó összeköttetésekkel rendelkező személyek voltak, ami miatt elég kritikában volt részem. Ugyanez áll politikai államtitkáraim közül Petri Pálról, Zsindely Ferencről, Jalsoviczky Károlyról, valamint az Iro-

⁷⁶ Uo.

dalmi és Művészeti Tanács elnökévé kinevezett Ugron Gáborról, a Testnevelési Tanács élére helyezett Kelemen Kornélról, a Köznevelési Tanács ügyvezető elnökeiről: Kemenes Illés és Balassa Brunó szerzetes tanárokról, a Nemzeti Múzeum ügyvivő alelnökeként engem helyettesítő Pasteiner Ivánról, továbbá gr. Zichy István, Jánossy Dénes, Pongrácz Sándor főigazgatókról és számos más munkatársamról, míg más pozíciókat német tájékozódású személyek töltöttek be.”

Ezt a vélekedését perében is többen megerősítették. Jánossy Dénes közölte, hogy Hóman tudott angol orientációjáról, 1941-es kinevezése elé mégsem gördített akadályt. Pasteiner Iván szerint: „Többször beszélgettünk politikáról, én vele ellenkező álláspontot foglaltam el és ezt nem is titkoltam, de emiatt vele soha összeütközésbe nem kerültem.” Paikert Géza gyakran hangoztatta Hóman előtt a németbarát politika veszélyeit, s úgy emlékezett: „Mindenesetre az én összes ellenérveim és politikai meggyőződése dacára, amelyeket nagyon jól ismert, ellenem soha nem lépett föl, így káromra soha nem tett semmit, politikai meggyőződésemet előtte mindig szabadon vallhattam.” Deér József elmondta: „A Teleki Pál tudományos Intézet működése határozottan baloldali volt. Az intézet elnöke, Hóman Bálint, az intézetet sem németbarát, sem fasiszta irányban nem befolyásolta. Tudomása volt arról, hogy az intézet vezetői antifasiszta és németellenes beállítottságúak. [...] Az megfelel a valóságnak, hogy a Teleki Pál Intézet annyira baloldali beállítású, szinte illegális erővel dolgozott, hogy katonaszökevények, zsidók és baloldali felfogású emberek számára hamis okmányokat is adott ki.”

Waldapfel Eszter kijelentette: „Arról egész határozott tudomásom van, hogy vádlott a Széchényi Könyvtárban és a Teleki Intézetben baloldali felfogású tudósokat, tisztviselőket és volt tanítványait igyekezett maga mellett tartani. A Teleki Intézettel kapcsolatban tudta azt, hogy ott erős baloldali megnyilatkozások vannak.”

Kosáry Domokos is azt vallotta, hogy Hóman „[...] a Teleki Intézet tisztviselői megválasztásánál nem törődött azzal, hogy valaki németbarát-e, és nem igyekezett onnan a nem németbarátokat eltávolítani.

Én Hóman Bálintot olyan embernek ismertem meg, aki előtt lehetett németellenes kijelentéseket tenni. Amikor a Teleki Intézetbe bekerültem és először bementem hozzá azzal, hogy én politikai szempontból nem tudom magamat alávetni a németbarát iránynak és csak így vállalhatok állást az intézetben, az ő magatartásából láttam, hogy erről nyíltan beszélhetek, nem fog vele visszaélni. És azt válaszolta, hogy ő tudományos szempontból nézi az intézet működését, és nem kell attól félnem, hogy valamilyen formában rossz néven veszi, hogy így gondolkodom.

A Teleki Intézet németellenes működését egyáltalában nem helytelenítette, sőt bizonyos vonalon az volt a véleménye, hogy a németekkel szemben határozottságot kell mutatni, mert ez talán jobban hat rájuk, mintha egyszerűen lefeküdnénk előttük.”⁷⁷

A politikus, a tudós és a magánember megítélése

A hangot szinte mindenkiel megtaláló – a szakirodalmon kívül leginkább a krimik olvasását kedvelő,⁷⁸ és általában éjjel két-három óráig dolgozó⁷⁹ – Hóman szeretett szerepelni, ennyiben mindenképpen hiú volt. Az újságírók egyik kedvenceként rengeteg interjú és számos képriport hőse volt. Megtermett, jóindulatot sugárzó alakja, barátságossága, rendkívüli műveltsége és kedélyessége igencsak megnyerő volt. Ezt példázza Hory András varsói magyar követnek Kánya Kálmán külügyminiszterhez az 1935. novemberi lengyelországi látogatásáról és annak politikai jelentőségéről szóló jelentése. Hóman fogadtatása szokatlanul ünnepélyes keretek között történt. „Habár a fogadtatás elsősorban a magyar kormány egy illusztris tagjának szólt, teljes objektivitással meg kellett állapítanom, hogy viszont a hangulat közvetlensége és feltűnő melegsége azzal az igen rokonszenves benyomással függött össze, amelyet Hóman Ö Excellenciája egyénisége itt mindenütt kiváltott. Bizonyítja ezt az, hogy az előre kijelölt kereteken belül a hangulat minden nappal melegebbé vált, ami a sajtóban is kifejezésre jutott. Ezen impresszióm alátámasztása céljából bátor vagyok hivatkozni azon egyes itteni kollégáimtól nyert értesülésre, hogy az utolsó évek folyamán egyetlen külföldi államférfi látogatásáról sem emlékezett meg ily részletesen és ennyi melegséggel a lengyel sajtó. De a legkülönbözőbb személyektől nyert információim is megegyeznek abban, hogy Hóman Ö Excellenciája nagy tudásával, modorának közvetlenségével, szeretetreméltóságával itt a legjobb benyomást keltette.”⁸⁰ Ugyan-

⁷⁷ Uo. – 1983-ban egyébként Kosáry megismételte a mondottakat: „Szeretném megjegyezni, hogy intézetünk az elképzeléseknek megfelelően, nyugodtan dolgozhatott. Igaz, Hóman Bálintnak még 1941 végén, az intézet megalakulásakor nyíltan megmondtam, hogy a megbízást csak akkor vállalhatom, ha biztosít arról, hogy semmi olyan feladatot nem kapunk, amely minket a németek oldalán kompromittálhatna; a németek el fogják veszíteni a háborút, és a hitlerizmust egyébként is elfogadhatatlannak, kártékonynak tartom. Ezt így előadtam neki, kockáztatva, hogy felháborodva kiutasít. Nem tette; hagyott dolgozni bennünket a saját meggyőződésünk szerint.” Kosáry Domokos, *„Kárpát-Európa”-kutatás a Teleki Intézetben*, Valóság 1983/9., 32–41. – Az idézet: 35.

⁷⁸ Thienemann Tivadar írta 1984-es emlékezéseiben (OSzKK, Fond 152.): „Eszembe jut Hóman Bálint, jó barátom, nagyszerű magyar, kultuszminiszter, róla tudom, hogy csak »krimit«, bűnügyi regényeket szeretett olvasni.”

⁷⁹ Ifj. Hóman Bálint, *Emlékeim apám utolsó éveiről*, Sic itur ad astra 1993/2–4., 230–234.

⁸⁰ MTA KK, Ms 805/93. Szekfű Gyula – Angyal Dávidnak, 1935. február 12.

ebben az esztendőben egy levelében Szekfű is megjegyezte: „Hómant a múlt héten sok ember közt láttam, igen jó hangulatban, s mint mindig, igen kedves volt.”⁸¹

Művészeti kérdésekbe – Klebelsberghez hasonlóan, sőt, nála még kevésbé – alig-alig szólt bele. E tekintetben liberális volt: nem kívánta szabályozni, túrt, tiltott és támogatott kategóriákba szorítani az egyes művészeti ágakat. Megvolt a maga határozott ízlése, ám ezt nem akarta ráerőltetni a nagyközönségre. Képes volt ellenben arra, hogy olyan célokat pártfogoljon, amelyek az ő világától fényévnyi távolságra vannak. Nem véletlen, hogy e korszak – különösen az irodalom, a képző- és az iparművészet, a zene tekintetében, de általában is – a magyar művészeti élet egyik aranykora volt.

Mindenekelőtt Klebelsberghez, de hozzá is kötődik a magyar kultúra külföldi bázisainak a megteremtése. A Collegium Hungaricumok, a külföldi magyar intézetek, valamint a külföldi magyar tanszékek, lektorátusok és könyvtárak – utóbbiak jórészt az ő minisztersége alatt jöttek létre – rendszerének a kiépítése, a legjobb értelemben vett tudományos és kulturális propaganda szellemében.⁸² Ezek az intézmények roppant fontos szerepet játszottak az elitképzésben. Különösen a Collegium Hungaricumok ösztöndíjasai közül igen sok fiatal került később be a tudományos, a művészeti és a köztisztviselői elitbe. Számosan a magyar tudomány és művészet, illetve a szakigazgatás meghatározó személyiségei lettek, és – ha nem kerültek külföldre vagy belső száműzetésbe – a hatvanas–hetvenes évekig vezető pozíciókat töltötték be. Közülük többen a közelmúltig a magyar tudományos élet vezető képviselői voltak. Kosáry Domokossal az élen, aki először 1935-ben a Bécsi Magyar Történeti Intézetben, később pedig – éppen e kultúrpolitikának köszönhetően – Franciaországban, Angliában és az Egyesült Államokban is ösztöndíjas volt. A kulturális külpolitikában már Klebelsberg alatt is a német–olasz–osztrák orientáció érvényesült, viszont még Hóman is komoly és részben sikeres kísérleteket tett más irányú: francia, amerikai, angol kap-

⁸¹ OSzKK, Fol Hung. 3085. – Hóman személyiségéről sok emlékezésben olvashatunk, csaknem mindegyikben pozitív végkicsengéssel. Ezek közül a legfontosabbak: BENEDEK Marcell, *Naplómat olvasom*, Szépirodalmi, Budapest, 1965, 27–30, 39–40, 45, 63–64, 75–77, 86–87, 108–110, 125–126, 135, 147, 199, 521–522, 567–568. – HEGEDŰS Géza, *Egy jól nevelt fiatalember felkészül.* Szépirodalmi, Budapest, 1984, 12–13, 354–357, 376–377. – Uő., *A tegnap alkonya*, Szépirodalmi, Budapest, 1987, 82–87, 234–238. – LÁZÁR Andor, *Visszaemlékezéseim*, Ráday Gyűjtemény, Budapest, 1995. (rengeteg Hómannal kapcsolatos említés). – BASSOLA Zoltán, *Ki voltam... Egy kultuszminisztériumi államtitkár vallomásai*, szerk. JÁKI László – KARDOS József, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 1998, 186–194, 211–222, 233–235, 252–253. – FARKAS László, *Hómantól Ortutayig. Történelmi évek egy magyar minisztériumban 1934–1949*, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 2002, 15–19, 26–34.

⁸² Ezekről bővebben lásd a kötet *Tudomány, kultúra, külpolitika* fejezetének tanulmányait.

csolatok kiépítésére és továbbvitelére. Hóman velük is megpróbált a „szellemi együttműködésről” szóló, kétoldalú – s akkoriban újdonságnak, modernnek számító – nemzetközi egyezményeket kötni. Nem elsősorban rajta, sokkal inkább a másik fél érdektelenségén múlott, hogy ezeket nem sikerült tető alá hozni.⁸³

A két világháború közötti időszak kultúrpolitikájának, Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint munkásságának értékelésekor furcsa kettősségre figyelhetünk föl. Az eredmények – különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy egy szétदारabolt, a húszas évek elején még életképtelennek gondolt ország produkálta őket – lenyűgözőek. Az új intézményekben, az elitképzésben, a remekművek sorát megalkotó művészetekben, az egyes tudományágak nagy, igényes, európai színvonalú összefoglalását fölmutató tudományos életben is. Ugyanakkor mindennek csekély hatása és igen kevés gyakorlati haszna volt a nagypolitikában. A Collegium Hungaricumokból hazaérkező, többnyire kiválóan képzett, értelmes és intelligens fiatalok bekerültek ugyan az értelmiségi elitbe, ám Magyarország a harmincas években mégis politikai kényszerpályára került. Nem is tért le onnan, a vesztébe rohant. Hiába születtek kiváló szociográfiák, érvényes társadalombírálatok, az egészségtelen társadalomszerkezet változatlan maradt. Klebelsberg Kuno reformkonzervatív modernizációja volt a korszak kultúrpolitikájának lényege. A konzervatív-liberálisként induló, ebből az eszmerendszerből egyébként sok mindent még 1944-ben is megőrző s a szélsőjobboddallal – amelynek hibáit felismerte és ostorozta – igazán már csak a minisztersége után, 1944–45-ban együtt menetelő Hóman túl sokat nem módosított mindezen. A korszerűtlen társadalomban korszerű eszközökkel dolgozó kultúrpolitika pedig kizárólag a saját lehetőségeit használhatta ki, mozgástere így meglehetősen korlátozott volt. Mégis volt értelme, és van tanulsága a tapasztalatoknak. Hiszen a magyar kultúra intézményrendszere részben ma is a Klebelsberg és Hóman teremtette alapokon nyugszik. Politikai akarataikat csaknem mindig érvényesíteni tudták. Az általuk

⁸³ „Mint miniszter arra törekedtem kinevezésemkor – emlékezett 1946. március 18-án –, hogy az országot a német szellemi rabszolgaságtól függetlenül a Németországgal nem is barátságtalan, de ellenséges viszonyban álló Olaszországgal, továbbá Ausztriával és Lengyelországgal keressek kapcsolatot. Egymás után kötöttem ezekkel az országokkal a kulturális egyezményeket, és csak 1936 júliusában, amikor már nem lehetett elkerülni, kötöttem meg a kulturális egyezményt Németországgal. Ugyancsak megkötöttem egy egyezményt Bulgáriával és előkészítettem Jugoszláviával. Ez utóbbi, sajnos, az események következtében dugába dőlt. Ugyancsak kerestem kapcsolatot Anglia és Amerika felé, de ezek puhatolózásomra azt a választ adták, hogy nem kötnek ilyen egyezményt más államokkal.” BFL, Hóman-per. – Hóman 1935-ben Lengyel- és Olaszországgal, valamint Ausztriával (1935: XVII., XVIII. és XIX. t. c.), 1937-ben, majd 1940-ben Németországgal (1937: V. t. c.), 1938-ban Észt- és Finnországgal (1938: XXIII. és XXIX. t. c.) és 1941-ben Bulgáriával (1941: XVI. t. c.) kötött a szellemi együttműködésről szóló egyezményt.

– a korszak mainál sokkal szerényebb eszközeivel – kezdeményezett és kivitelezett kultúrpolitika pedig megfelelt az akkori európai követelményeknek és színvonalnak. Mindez a manapság unos-untalan emlegetett „tudásalapú társadalom” korabeli megvalósítását, a „kiművelt emberfők” számának emelését, a kultúra és a tudomány szerepének növelését szolgálta.

Hóman tevékenységének megítélése, sajnos, politikai természetű volt és maradt. Bár a korábban kiátkozott „Klebi” mára sokak – talán túl sokak – példaképévé vált, Hóman alakja még ma is több mint vitatott. Istenítik vagy ördöggént jelenítik meg. Szaktudósi kvalitásait, érdemeit többnyire elismerik, politikai munkásságáról pedig politikai viták zajlanak. Jómagam Hóman szakmai rehabilitációját feltétlenül szükségesnek tartom. Nem hiszem, hogy egy kiváló tudós nagyszerű szakmai munkásságát – a tudományban egyébként sohasem alkalmazott és kimutatott – politikai hitvallása miatt megkérdőjelezhetjük, emiatt méltán kapott kitüntetésaitól és elismeréseitől, akadémiai tagságától megfoszthatjuk. Sokan – politikai alapon – ezt elfogadhatónak tartják, én semmiképpen sem. Politikai jóvátételét azonban már jóval kényesebb kérdésnek gondolom. Hiszen úgy érzem: ha csak kis részben is, de neki is szerepe volt abban, hogy a magyar történelemnek 1944–1945 olyan mozgalmas-zavaros, igen rövid időn belül többszöri, mindent fölforgató változásokat eredményező korszaka lett. Még akkor is, ha Thienemann Tivaddal egyetértve vallom: „Nem lehet, nem szabad a jelent felelőssé tenni a jövő előre nem látott és kiszámíthatatlan következményeiért. Minden »jelen« előkészíti a »jövőt«, a »ma« előkészíti, sőt föltétele a »holnap«-nak. De ne vádoljuk a mai embert, hogy nem »látta előre«, mit hoz a holnap. Az előrelátás nagyon kétséges, korlátozott emberi képesség. Visszanézni sokkal könnyebb, mint előrelátni. Ezt azért mondom, mert a jó magyar fajvédő gondolkodók nem tudhatták, nem láthatták előre, hogy a fajgyűlölet micsoda szégyent és gyalázatot fog hozni a mai emberiségre.”⁸⁴

Hóman Bálint sem láthatta ezt előre. Politikai felelőssége azonban megkérdőjelezhetetlen, vitathatatlan. De megkérdőjelezhetetlen és vitathatatlan az is, hogy őszintén hitte, amit a Népbíróságok Országos Tanácsához intézett fellebbezésében írt: „Lehet hogy közéleti és kormányzati működésem során hibákat és tévedéseket követtem el. Lehet, hogy a nemzetpolitikai irányzat és a kormánypolitika, melyet kultuszpolitikai vonalon követtem, mai szem-

⁸⁴ THIENEMANN Tivadar, *Margitszigeti Napló*, 1984. május 2-i bejegyzés (OSzKK, Fond 152.). – Ugyanő a *Szellemtörténeti önismeret – Thanksgiving Day, 1983. november 24.* című emlékezésében 1983. november 24-én megsejtette a jövőt: „Tudom és hiszem, hogy lesz majd valaki, majd ha kétezer x-t írnak dátumnak, aki exhumálni fogja Hóman Bálint hamvait és méltó síremléket állít annak, aki Szekfüvel együtt minden időkre tudatossá tette a nemzet történeti önismeretét.” OSzKK, Fond 152.

szögből nézve elhibázottnak és tévesnek látszik, hiszen a politikust csakúgy, mint a hadvezért, a kortárs szemében csak a siker igazolhatja. Emelt fővel és tiszta lelkiismerettel állíthatom azonban, hogy négy évtizedes közhivatali, tanári, tudományos és kormányzati működésem mindig magyar érzésem, tiszta szándékaim, lelkiismeretes kötelességtudásom irányítottak, s minden pozícióban, ahova sorsom állított, mélységes magyar meggyőződéssel igyekeztem népemet s hazámat szolgálni.”⁸⁵

Nehéz magam elé képzelni a helyzetet. Szinte hihetetlennek tűnik, amit történik. A testileg megrokkant, gondolkodásának frissességét és élénkségét viszont mindvégig megőrző Hóman Bálint, a 20. század egyik legkiválóbb magyar történetírója, oly sok megaláztatás és hosszú szenvedések után utolsó útjára készül. Vácott, 1951-ben. Kétségtelen: komoly, megbocsáthatatlan politikai hibákat vétett. Bűnöző azonban politikai értelemben sem volt.⁸⁶

Így kellett hogy történjen.

Így kellett hogy történjen?

⁸⁵ BFL, Hóman-per.

⁸⁶ László Géza népbíró a budapesti népbíróság 1946. március 23-i határozata ellen – a hat bíróból hárman, köztük László is, 10 évi fegyházra, hárman pedig életfogytiglani fegyházra ítélték Hómant, végül a tanácsvezető bíró szavazata döntött utóbbi mellett – különvéleményt jelentett be. Indokai felsorolása után kijelentette: „Ha most a felsorolt enyhítő körülményeket a mérleg másik serpenyőjébe vetem és a mérleg nyelvének lengését lelkiismeretem teljesen szabaddá teszi, úgy vélem, hogy a 92. §. bővebb alkalmazását kellett volna gyakorolni, és jóval enyhébb ítéletet hozni, annál is inkább, mert magyarok oly kevesen vagyunk, és a vádlott egyébként értékes tudományos munkásságát nem nagyon nélkülözhetjük, és a jövőben – évek múltán, a vihar elültével – még hasznunkra fordíthatjuk.” BFL, Hóman-per.

„A KULTÚRPOLITIKAI
FEGYVERLETÉTEL ÖNKÉNTES
LENNE”

„A MAGYAR KULTÚRA KÜLFÖLDI ŐRSZEMEI”

A magyar kulturális és tudományos külpolitika,
a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok*

Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak és nemzeti művelődésének fejlődésében már a 12. század végétől meghatározó szerepet játszottak a külföldi, mindenekelőtt az olasz és a francia, a későbbiekben az osztrák, a német, a holland és a svájci egyetemeken tanult és végzett, hazájukba rendszerint több éves külhoni tartózkodás után visszatért fiatalok. A középfő- és a kora-újkor magyar egyetem és főiskola-alapítási kísérletek – Pécs, Óbuda, Pozsony és Buda – többszöri, gyors megghiúsulása következtében a magasabb egyházi és világi méltóságokra törekvő korabeli értelmiség kizárólag külföldi univerzitásokon képezhette magát tovább. Így volt ez 1635-ig, a nagyszombati tudományegyetem, a mai Eötvös Loránd Tudományegyetem jogelődjének alapításáig s részben ezután is, hiszen ez az intézmény egymagában képtelen volt ellátni a magyarországi felsőoktatási igényeket – ráadásul még jó ideig felekezeti (katolikus) univerzitásként működött. Az elsősorban nyugatra irányuló peregrináció, a diákok külföldi egyetemjárása még a 20. században, a magyar felsőoktatás teljes kiépülését követően, sőt a relatív értelmiségi túltermelés idején is jelentős volt. Igaz, a 19. század második felében és a két világháború között a magyar állampolgárok már inkább tovább- és elitképzési célokból, illetve – mindenekelőtt a zsidók esetében – a numerus clausus rendelkezései miatt látogatták a külföldi felsőoktatási intézményeket.¹

1947/48. után – a „múltat végképp eltörölni” szemlélet jegyében – teljesen megváltozott a magyar kulturális külpolitika addigi iránya: a nyugat-európai orientációval szemben kelet-európaivá vált és a „baráti”, „szocialista” országok irányába fordult. Korábban oly fontos kapcsolataink megszakadtak, és csak a hatvanas évek közepétől – jó ideig még komoly politikai ellenőrzés mellett – lehetett ezeket újraépíteni. A nyolcvanas évek közepéig-végéig a

* A tanulmány átfogó összefoglaló a magyar kulturális külpolitika történetéről, melynek egy-egy részterületét e fejezet további írásaiban fejtem ki, az itteninél részletesebben.

¹ A magyar peregrináció 1526–1918 közötti történetének feldolgozásával a Szógi László vezette kutatócsoport foglalkozik. Az általa szerkesztett kiadványsorozat *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* címmel jelenik meg.

magyar egyetemisták vagy friss diplomások, mindenekelőtt a nyelvszakosok, általában részképzés céljából utazhattak külföldre, szinte kizárólag a szovjet-rendszer országaihoz tartozó államokba.

Napjainkban ismét nagyon fontossá váltak a hosszabb-rövidebb ideig tartó külföldi tanulmányok. Az európai felsőoktatást meghatározó Bolognai Nyilatkozat egyik legfontosabb pontja ugyanis éppen a diákok és az oktatók mobilitásáról rendelkezik.

A magyarországi diákok külföldi egyetemjárása mellett a magyar tudományos és kulturális külpolitika, valamint a magyarokról külföldön alkotott kép és az országimázs formálása szempontjából is rendkívüli jelentősége volt azoknak az intézményeknek, amelyeket a 19. század közepétől külföldön hoztak létre a magyar kultúra és tudomány népszerűsítésére, illetve a magyar állam céljait szolgáló tanulmányok és kutatások minél nyugodtabb körülmények közötti biztosítására. Ezeknek két fő formája volt: a magyar állam – esetleg magánszemély – alapította, illetve a külföldi fenntartású, de többnyire magyar támogatást is élvező intézetek. Az előbbiekre közé tartozik – fontos előzményként – a bécsi Pázmáneum (1623), majd a – már modern tudományszervezési elképzelések alapján szervezett – Római Magyar Történeti Intézet (1895). Mindkettő magánkezdeményezésre, Pázmány Péter érsek, illetve Fraknói Vilmos püspök-történész tervei alapján jött létre, s még napjainkban is működnek. Ide sorolhatjuk emellett a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetet (fennállt 1917–1918-ban), majd a két háború között a részben még ma is példaadóként szolgáló és sokat emlegetett Collegium Hungaricumokat (1924: Bécs és Berlin, 1927: Róma). Valamennyi szervezésében tevékeny szerepet vállalt minden idők egyik legkiválóbb magyar kultuszminisztere, a mindmáig komoly hatást gyakorló gróf Klebelsberg Kuno. Mindegyik Collegium Hungaricum külföldön működő, magyar állami intézmény volt. Vezetőik a magyar tudományos élet jeles képviselői közül kerültek ki, ösztöndíjasaik többsége pedig igazán tehetséges volt: Magyarországra hazatérve több mint kétharmaduk az értelmiségi, a művészeti vagy a köztisztviselői elit tagjaként folytatta pályafutását.

A Collegium Hungaricumok közül a berlini már 1945-ben megszűnt. A bécsi és a római 1945 és 1948 között még végzett ugyan érdemi munkát, de ezt követően – bár jogilag még léteztek – semmiféle lényeges tevékenységet nem folytat(hat)tak. Működésük mindössze a rosszízű politikai propagandára korlátozódott. A külföldi magyar kulturális intézetek rendszere a hatvanas évek közepétől alakult újjá. Immár megváltozott tartalommal, elsősorban nem a tudományos kapcsolatokra, hanem sokkal inkább a kultúrákövetítésre, azaz – akkori jelentésében – a legkülönbözőbb műfajú művészeti programok szervezésére összpontosítva. A legfontosabb partnerek

ké pedig a „baráti” és a „fejlődő” vagy a „harmadik világ” országai váltak. Nyugat-Európában – a hatvanas évek közepétől újra tevékenyen működő bécsi és római Collegiumok, valamint az 1927-től jogfolytonos párizsi intézet kivételével – csak a nyolcvanas évek közepétől jöttek létre ismét magyar kulturális intézetek.²

Ugyancsak külföldön működtek azok a magyar egyetemi nyelvtanfolyamok, lektorátusok és tanszékek, amelyeket a 19. század közepétől különböző okokból – az egyazon birodalmon belülség (Bécs, Prága), a nyelvrokonság (Helsinki), illetve az érdekesség vagy az illető oktató érdeklődése (Uppsala és Párizs) miatt – hoztak létre. Ezek azonban nem magyar, hanem külföldi alapításúak voltak. Ugyanakkor nyilvánvalóan magyar érdekeket is szolgáltak, hiszen a magyar nyelv, kultúra és tudomány külföldi terjesztésében fontos szerepet játszottak. Oktatóik között csaknem mindig voltak Magyarországról érkezett vendégprofesszorok és lektorok. Ez a rendszer bővült és teljessé vált ki aztán a két világháború közötti időszakban, elsősorban az európai nagyvárosokban.

Bár a negyvenes évek végétől a nagypolitikai okok, a hidegháborús szembenállás miatt csaknem valamennyi nyugat-európai, magyar szakirányú oktatást folytató egyetemi intézmény megszűnt, néhány – magyar állami támogatás nélkül, kizárólag a fogadó intézményre utaltan – folytatta tevékenységét. Ezzel párhuzamosan ugyanakkor a „baráti országokban” új tanszékek alakultak. A hatvanas évek közepétől pedig újra egymás után jöttek létre a nyugat-európai magyar egyetemi képviseletek. Jórészt azokon az egyetemeken, ahol már a két világháború között is léteztek. Többségük magyar segítséggel, kétoldalú nemzetközi egyezmény alapján, a magyar kulturális külpolitika viszonylagos függetlensége nyomán. A szabadnak semmiképpen sem nevezhető, ám a többi szocialista országénál mégiscsak önállóbb kulturális külpolitika politikai befolyásolásra is igyekezett kihasználni a tőkés országokban lévő tanszékeket. A legrosszabb értelemben vett kulturális és tudományos propaganda jegyében. Ugyanakkor mégiscsak ennek köszönhetjük, hogy a hetvenes évek végétől megint lehetett – igaz, még csak félve – hungarológiáról és e területen a széles nemzetközi összefogás szükségességéről beszélni, valamint azt is, hogy egyre több magyar vendégtanárt küldhettek ki külföldre. Csak bízhatunk benne, hogy Magyarország EU-ba lépését követően a külföldi magyar tanszékek, illetve – sokkal inkább – a különböző tanszékekhez tartozó, magyar szakirányú oktatást is folytató egyetemi egysé-

² Minderről bővebben lásd a kötet *A tudós Magyarország Bécsben. Magyar tudományos intézetek a császárvárosban, 1920–1945; „Tudós kolostor, csöndes kolostori kerttel”. A berlini Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum története (1916–1944) és Egy tudós kultúrpolitikus kalandjai Rómában és a magyar hivatalokban. Gerevich Tibor és a római Magyar Akadémia című tanulmányait.*

gek, valamint a magyar vendégoktatók – professzorok és lektorok – száma is növekedni fog. Immár nem a politika, hanem a hungarológiai szakterület képviselőinek egyeztetett, a modern korhoz igazított álláspontja és egy távlatos program alapján. (Ezt az optimizmust persze némileg megkérdőjelezi, hogy az utóbbi esztendőkhöz éppen hogy egyre kevesebb magyar vendég-tanár oktat külföldi egyetemeken.) Egyelőre csak reménykedni tudunk, hogy mind többen lesznek olyan külföldi egyetemisták, akiknek valamiképpen sikerül felkelteni az érdeklődését a magyar nyelv és a magyar kultúra iránt, és hogy mind többen lesznek azok a másod-, harmad vagy akár negyedgenerációs magyar származású fiatalok, akik nagy- és dédszüleik nyelvét már nem vagy alig ismerik, de – valamiféle magyar identitástudattal mégiscsak bírva – szeretnék azt minél tökéletesebben elsajátítani.

A kutatás nehézségei

A magyar kulturális és tudományos külpolitika átfogó elemzésére sajnos még senki sem vállalkozott. A két világháború közötti időszakban a Magyar Zoltán szerkesztette *A magyar tudománypolitika alapvetése* (1927) – majd ennek 1932-es, bővített német kiadása³ – és a Kornis Gyula jegyezte *Magyarország közoktatásiügye* (1927) önálló fejezetekben tárgyalta a külföldi magyar intézet-hálózat történetét és helyzetét. A harmincas évek végén és a negyvenes évek elején a kultuszminisztérium külföldi tudományos kapcsolatokért felelős vezetője, Paikert Géza több írása is foglalkozott e témával.⁴ A tiszti címtárak adatai, az 1898-tól rendszeresen megjelenő kormányjelentések,⁵ a *Külgügyi Közlöny* (1921–1944) kötetei, a *Collegium Hungaricum Szövetség zsebkönyve* (1936) és a *Magyar Tájékoztató Zsebkönyv* két kiadása (1941 és 1943) is sok hasznos információval szolgálnak. Akárcsak a *Magyar Szemle* (1927–1944), a *Debreceni Szemle* (1927–44), a *Láthatár* (1933–1944) és a *Magyarságtudomány* (1935–37,

³ *Die Entstehung einer internationalen Wissenschaftspolitik. Die Grundlagen der ungarischem Wissenschaftspolitik*, hrsg. Zoltán MAGYARY, Meiner, Leipzig, 1932.

⁴ PAIKERT Géza, *Külföldi magyar intézetek*, Magyar Szemle XXXVIII, 1940, március, 185–191. – Uő., *Magyar kultúrélet a hadviselő és semleges országokban. Külföldi magyar intézeteink működése*, Budapest, 1940, klny. Néptanítók Lapja 1940/8. – A háború után Paikert még a helyén maradt a kultuszminisztériumban, majd 1947-ben az Egyesült Államokba emigrált. Itt írta összefoglalását a két világháború alatti kulturális külpolitikáról: Uő., *Hungarian foreign Policy in Intercultural Relations, 1919–1944*, Reprinted from The American Slavic and East European Review, Vol. XI., 42–65.

⁵ A tiszti címtárak sorozata az I. világháború után 1927-ig, a kormányjelentések pedig 1928-ig szünetelt: *Magyarország tiszti cím és névtára 1927–1944*, 38–51. évf., Magy. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. (1930-ban, 1933–34-ben és 1939-ben nem jelent meg.) – *A m. kir. kormány 1928–1938. évi működéséről és az ország közállapotáról szóló jelentés és statisztikai évkönyv*, Athenaeum, Budapest, 1930–1943.

majd 1942–43) című folyóiratok egyes híradásai. Több olyan periodika is indult, amely a nagy világnyelveken tájékoztatta az érdeklődőket a magyarsággal kapcsolatos hazai és külföldi kutatások legfontosabb eredményeiről. A sort a mindmáig „klasszikusnak” és példának tekintett *Ungarische Jahrbücher* (1921–1943) nyitotta, ezt követte a *Revue des Études Hongroises et Finno-ougriennes* (1923–1935), a *Revue des Études Hongroises* 1928–1935), a *Nouvelle Revue de Hongrie* (1932–1944) és a *The Hungarian Quarterly* (1936–1944).

Az 1945–1947 közötti rövid időszak elemzésével N. Szabó József próbálkozott *Magyar kultúra – egyetemes kultúra* (1998) című kötetében. Nem különösebb sikerrel. Ugyanakkor egy kiváló dokumentum-összeállítás jelent meg Gönyey Antal szerkesztésében – *Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből* (1988) –, szintén ezekről az esztendőkről. A külföldi magyar tanszékek közül a berlini két világháború közötti történetével foglalkoztak messze a legtöbbit. Írt róla – többek között, részben más témák kapcsán – Keresztury Dezső, Futaky István, Kornya László, Tarnói László, Schneider Márta és én magam is.⁶ Bár a Collegium Hungaricum két világháború közötti szerepéről s ezzel kapcsolatosan Klebelsberg Kuno tudománypolitikai elképzeléseiről szintén sokan értekeztek,⁷ a külföldi magyar intézetek, valamint a tanszékek, illetve lektorátusok 20. századi sorsáról szinte semmit sem tudunk. Teljesen hiányzik az 1947-et követő magyar kulturális külpolitika, ezen belül a külföldi magyar intézetek, tanszékek, illetve a hungarológia külföldi és hazai intézményrendszerének feldolgozása. Ezekre vonatkozó adatok csak *A Magyar Külpolitika Dokumentumai* (1961–1967) és a *Magyar Külügyi Évkönyvek* (1968–), valamint a „belső használatra” készült, a Kulturális Kapcsolatok Intézete Dokumentációs Osztálya által kiadott *Kulturális kapcsolatok kronológiája* (1968–1971) sorozataiban találhatók. Rendkívül töredékesen, hiszen a magyar külpolitika a kulturális és a tudományos külpolitikában rejlő lehetőségeket – legalábbis a „tőkés” országok irányában – alig-alig használta ki (ha meg igen, abban jóval több volt a politika, mint a kultúra). Persze ez egy túlidealizált korszakban nehezen is lett volna megvalósítható. Egyedül a gazdaság területe volt az, ahol az ideológiai szembenállás nem vagy csak kevésbé volt érezhető.

A nyolcvanas évek közepétől-végétől azonban mind több híradás jelent meg a külföldi magyar tanszékekről és lektorátusokról a különböző hungarológiai periodikákban: a *Nyelvünk és kultúránkban* (1971-), az újvidéki *Hun-*

⁶ Ezek bibliográfiai adatait lásd KORNIA László, *Bibliográfia Gragger Róbert halálának 75. évfordulóján – a megjelenés időrendjében*, Hungarológiai évkönyv 2002, III. évf., 1., 211–215; illetve: *A hazatérő Farkas Gyula*, szerk. FUTAKY István – KESZTYÚS Tibor, Argumentum, Budapest, 2003, irodalomjegyzék.

⁷ Klebelsberggről jól használható válogatott bibliográfia: *Klebelsberg Kuno*, vál., s. a. r., a bevezetést és a jegyzeteket írta: T. Kiss Tamás, Új Mandátum, Budapest, 1999, 359–363.

garológiai Közleményekben (1976–), a *Hungarológiai Értesítőben* (1979–1984; 1994–2000), *A hungarológia oktatásában* (1987–1990), a *Hungarológiai Hírlé-
vélben* (1989–1991), a *Hungarológiai ismerettárban* (1989–1991), a *Hungaroló-
giában* (1993–2001). Az ötévente megrendezett hungarológiai világkongressz-
szusok (1981: Budapest; 1986: Bécs; 1991: Szeged; 1996: Róma; 2002: Jyväskylä;
2006: Debrecen) előadásainak szerkesztett változataiból született, a Nemzet-
közi Magyar Filológiai (2002-től már Nemzetközi Magyarstudományi)
Társaság kiadásában napvilágot látott kötetek szintén foglalkoztak e témá-
val, ezen túl pedig a külföldi magyar intézetek történetével is. Ugyanakkor
az utóbbi esztendőkből a magyar külpolitika 20. századi történetéről meg-
jelent összefoglalások és tanulmánygyűjtemények teljesen megfedkeznek kul-
turális kapcsolatainkról. Ez alól csak két mintaszerű, ám időhatárát és té-
máját tekintve is szűk körre szorító írás a kivétel: Pritz Pál a *Magyarságkép
és külföldi propaganda a húszas évek első felében*,⁸ illetve Ablonczy Balázs *Távol
Párizstól. A magyar–francia kapcsolatok 1919 és 1944 közötti történetéhez*⁹ címmel.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium – amelyen belül a húszas évek
elejétől önálló ügyosztály foglalkozott a külföldi kulturális kapcsolatokkal,
így az ottani magyar tanszékekkel és lektorátusokkal is – két világháború
közötti időszakra vonatkozó aktái 1956-ban a Magyar Országos Levéltárt
ért belövés miatt szinte teljesen megsemmisültek. A következő fondok – tö-
redékesen ugyan, de – átélték a pusztulást: K 636. (Egyetemek, főiskolák,
tudományos intézetek), K 639 (Külföldi kulturális kapcsolatok), K 726. (Ma-
gyar Nemzeti Múzeum. Tanácsi iratok), illetve a második világháború utáni
időkre: XIX-I-1-e (Külföldi Kulturális Kapcsolatok Osztálya). 1957-től a jog-
utód minisztériumok anyagában is kutathatunk (XIX-I-4 /Művelődésügyi
Minisztérium/, XIX-I-7 /Kulturális Minisztérium/, XIX-I-8 /Oktatási Minisz-
térium/). Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy 1949-től a meglehetősen önálló-
sággal rendelkező, de szoros politikai felügyelet alatt álló Kulturális Kapcsolatok
Intézete (később Kulturális Kapcsolatok Intézete) foglalkozott a kulturális
külpolitikával, amelyet 1989-es megszüntetéséig alapvetően meg is határo-
zott. A Külügyminisztérium levéltárában az 1919–1945 közötti korszakból
– habár 1930-tól a Külügyminisztériumon belül is működött egy önálló Kul-
turális Osztály – csak szórványos adatok maradtak fenn a kulturális külkap-
csolatokról, s ugyanígy volt ez 1945 után is.

Az így keletkezett hiányt a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lek-
torátusok, a nemzetközi felsőoktatási kapcsolatok, a tanár- és diákcserék

vonatkozásában részben pótolják a magyar egyetemi levéltárak e tekintetben
gazdag anyagai. Az 1916-ban alakult berlini egyetemi Magyar Intézetnek
pedig igen komoly – általam rendezett – irategyűttese maradt ránk, amely-
ből sok más intézmény és a kultuszminisztérium elpusztult aktái is részben
rekonstruálhatóak.

Az 1960-as és az 1970-es évekből források viszont részben még kutatási
korlátozás alatt állnak. Emellett a külföldi egyetemek levél- vagy irattárai-
ban található anyag sem különösebben gazdag, ezért a meglehetősen töre-
dékes források alapján egyelőre csak kisebb részterületek feltérképezésére
nyílik mód. Ez esetben – egy készülő kötet vázlataként – a magyar kulturális
külpolitika szempontjából talán legfontosabb intézmények: a külföldi ma-
gyar tudományos és kulturális intézetek, valamint a külföldi magyar – illetve
magyar szakirányú képzést is folytató – tanszékek és lektorátusok történetét
kíváncsian vázlatosan bemutatni. Mindenekelőtt az e szempontból legfonto-
sabb, azaz a két világháború közötti korszakra koncentrálva, de a dualizmus
kori előzményekre és – előmunkálatok hiányában csak igen elnagyoltan és
vázlatosan – az 1945 utáni eseményekre is kitekintve.

A kezdetek – az első világháború előtti időszak

Magyarország történetét – és így kulturális politikáját is – meghatározta, hogy
négy évszázadon keresztül nem volt önálló állam; éppen a modern Európa
kialakulásának korában: az 1526-os mohácsi vésztől az 1918-as, I. világhábo-
rús összeomlásig. Belügyei intézésében – inkább vagy kevésbé – dönthetett
csak önállóan. Külpolitikailag azonban négy évszázadon át a Habsburgok
dinasztikus törekvéseinek, a Habsburg Monarchia nagy-, majd középhatalmi
státuszból adódó politikájának volt alárendelve. Így volt ez a kiegyezés,
azaz 1867 után is, amikor – a dualista rendszer következményeképp – Ma-
gyarország ugyan teljesen visszanyerte belpolitika mozgásszabadságát, ám
a szövetségi államokra jellemző közös ügyes rendezés révén a külpolitiká-
ban változatlanul a birodalom egészének vélt vagy valós érdekeit kellett követ-
nie. Bár a közös hadügyminiszter sohasem volt magyar, de a közös minisz-
terek közül a külügyi vagy a pénzügyi tárca valamelyikének – de egyszerre
semmikor sem mindkettőnek – a birtokosa mindig magyar volt. Noha a pénz-
ügyi tárcát egyenesen magyar dominanciájúnak tekintették, és Andrássy
Gyula közös miniszterségétől a külügyi apparátusban is egyre nőtt a magya-
rok aránya, e minisztériumokban a magyar szempontok érvényesítésére
nem vagy legfeljebb csak korlátozottan nyílt lehetőség.¹⁰

⁸ Századok 1994/6., illetve újra kiadva: PRITZ Pál, *Magyar diplomácia a két világháború között*, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1995, 241–275.

⁹ *Magyarország helye a 20. századi Európában*, szerk. SÍPOS Balázs és ZEIDLER Miklós közremű-
ködésével PRITZ Pál, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2002, 65–78.

¹⁰ SOMOGYI ÉVA, *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában (A közös minisztertanács,
1867–1906)*, História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996.

A vallás- és közoktatásügy viszont egyedül a magyar kormányzat hatáskörébe tartozott, teljes önállósággal. Állami irányítású magyar kultúrpolitikáról – amely ekkoriban elsősorban egyház- és oktatáspolitikát jelentett – csak az alapvető polgári szabadságjogok kivívása utáni időkben, azaz 1848/49-ben, majd 1867-től beszélhetünk. Ez a kultúrpolitika viszont – éppen Magyarország külpolitikai függősége miatt – kifelé nem, csak befelé irányulhatott. Külföldi államokban magyar állami kulturális vagy tudományos képviselők alapítására és megnyitására nem volt lehetőség. Ugyanakkor a magyar kultuskormányzat, a kiegyezés nemzedékének nagy magyar államférfiai, Eötvös József és Trefort Ágoston fölismerték, hogy az európai felzárkózásunkat siettető külföldi tanulmányutak támogatásában s ezzel a magyar–nyugat-európai kulturális és tudományos kapcsolatok ápolásában – saját, jól felfogott érdekében – jelentős részt kell vállalnia az államnak is.

Ezért nem véletlen, hogy a magyar kormány az 1868. évi, első költségvetésében s ettől kezdve mindegyikben találkozunk olyan tételekkel, amelyek a kultusztárca terhére külföldi ösztöndíjakra voltak elkülönítve. Ezek közül a legfontosabbak, az „utazási ösztöndíjak” elsősorban a hazai tanár- és a tanítóképzés színvonalának emelését, valamint az egyetemi és a főiskolai tanári kar utánpótlásának biztosítását hivatottak szolgálni. A kulturális külpolitika tehát még évtizedeken át nem kifejezetten a külföldi terjeszkedést, sokkal inkább a kulturális belpolitikát segítette, s valamiképp összefonódott a tárca elsődleges feladatának tekintett oktatási kérdésekkel. Ahogy Eötvös József megfogalmazta: „[...] tanerőket csak úgy nyerhetünk, ha a lehetőségig sok fiatal képzett embert küldünk ki külföldre és műveltetjük őket, főképpen azért, hogy itten a tanítóképezdék fölállítására szükséges erőket nyerjünk; mert mielőtt tanítóképezdéket nem állíthatunk kellő számmal, addig a népnevelést bizonyára nem emelhetjük a kellő fokra.”¹¹

Pauler Tivadar a kultusztárca 1871. évi költségvetési vitájában kijelentette: „[...] nem fog megszűnni a tanárjelöltek küldése külföldre, folytatatni fog az a jövőben is, sőt, hogy ez annál sikeresebben történjék, az eddigi módtól eltérve, szándékom pályázatot hirdetni. Felszólítottam az egyetemet és műegyetemet: jelöljék ki azon szakokat, melyekre nézve a külföldre küldést főleg szükségesnek és kívánatosnak tartják, hogy így a szükségnek megfelelően, ne csak az egyesek szellemi tőkéje gyarapodjék; hanem azon tőkének kamatozását itt az országban lehetővé tegyük; mert ha az illetők terv nélkül küldetnek ki: azon eredményt szüli, hogy visszatérvén, az állam nincs azon helyzetben, hogy nekik tüstént alkalmazást nyújtson; mert az ösztöndíjak

¹¹ *Oktatáspolitikai koncepciók a dualizmus korából*, szerk. MANN Miklós, Tankönyvkiadó, Budapest, 1987, 19.

adományozása nem szüli egyszersmind azon kötelezettséget, hogy tüstént alkalmaztassanak; ellenben ha tekintettel bizonyos szakokra történik a kiküldés: akkor azt könnyebben lehet tenni.”¹²

Az ösztöndíjak sikeres megindulásáról tanúskodik a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1872. évi jelentése, miszerint „a törvényhozás által közép- és felsőbb tanintézeti tanárok és tanárjelöltek külföldre leendő küldetésére négy év óta engedélyezett 70 000 ft-ból eddigelé 73 tanárjelölt és tanár vett részt; az ösztöndíjak 800–1200 ft-ig terjedtek.”¹³

Az állami költségvetésekben az egyetemi, a jogakadémiai és a műegyetemi tanárjelöltek számára kiírt „utazási ösztöndíjak” összege az 1870-es évek végéig nem sokat változott. 1868-ban 12 000, 1870-ben 15 000, 1871-től 1874-ig 20 000, 1875-ben 25 000, 1875-től 1879-ig ismét 20 000 forint állt rendelkezésre e célra. Ezt követően egészen a kilencvenes évek végéig csökkent a keret: 1880-tól 16 000, 1883-tól 12 000, majd 1889-től 8000 forintra. 1892-től 1895-ig az „utazási ösztöndíjak” nem is szerepeltek külön tételként a kultusztárca költségvetésében. 1896-tól 1899-ig mindössze 6000 forint volt a támogatás mértéke, de 1900-tól megduplázódott az erre szánt összeg. 1903-tól ismét nem részletezték a költségvetési részesedést, amely azonban – a kiutazó ösztöndíjasok számának állandó növekedéséből következtethetően – fokozatosan emelkedett, hogy közvetlenül a világháború kitörése előtt érje el a legmagasabb szintet.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium költségvetésében az „utazási ösztöndíjakon” kívül egyéb tételek is voltak, melyek külföldi tanulmányutak finanszírozását szolgálták. 1871-ig kilenc, 1875-ig pedig hét magyarországi növendék éves tanulmányi költségeit fedezték állami pénzből a Monarchia egyik legelőkelőbb középfokú nevelőintézetében, a bécsi Theresianumban. A közművelődési célra elkülönített összegekből egy pontosan meg nem határozott részt képzőművészek utazási ösztöndíjaira fordíthattak. 1883-tól ugyanezen a címen évi 2000 forintért béreltek egy dolgozóasztalt a nápolyi Stazione Zoologicában, magyar tudósok részére. Utóbbi helyen még a két világháború között is kutattak magyar biológusok és zoológusok. A század végétől „a külföldi tudományos mozgalmakban való részvétel költségeire” is beállítottak 2000, 4000, végül már 8000 forintot.¹⁴

¹² *Uo.*, 37.

¹³ *A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás 1870. és 1871. évi állapotáról szóló [...] jelentése 1872*, Egyetemi Ny., Buda, 1872, 134. – Lásd még: MOLNÁR Aladár, *Bárá Eötvös József közoktatásügyi minisztersége 1867–70-ben*, Havi Szemle 1879, január–március, 235–240. és április–június, 4. és 17. (Az utóbbi összeállítás adatai némileg eltérnek az idézett jelentéstől.)

¹⁴ Az adatok forrásai a *Magyar Törvénytár* megfelelő évi kötetében megjelent állami költségvetési törvények. (Ezek interneten is elérhetőek: <http://www.1000ev.hu/index.php> – letöltés: 2009. november 14.)

A kultusztárcán kívül más minisztériumok költségvetésébe is fölvettek külföldi utazásokat, tanulmányutakat lehetővé tévő tételeket. Így például a kereskedelmi miniszter a század végétől rendszeresen támogatta kereskedelmi főiskolai hallgatók – elsősorban keleti országokba irányuló – egyéni és csoportos utazásait.¹⁵ Emellett különböző egyetemi alapítványok is kifejezetten a külföldi továbbképzés segítségét szolgálták.¹⁶

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium évente átlagosan 15–20 főnek – néhány évben azonban, így 1906 és 1909 között, ennél lényegesen többnek, mintegy negyvennek – juttatott „utazási ösztöndíjat”. A stipendiumot általában az egyetemek és a főiskolák vagy a pályázókat foglalkoztató intézmények javaslatára adományozta a kultuszminiszter. Egy 1897-es szabályozás szerint: „a külföldi utazási ösztöndíjak minél eredményesebb felhasználása és az eredménynek mindenkor ellenőrizhetése” céljából az ösztöndíjat elnyert fiatalok kötelesek voltak az őket javasoló főiskola szaktanáraival útitervüket részletesen megbeszélni, velük a kint tartózkodás idején is kapcsolatban maradni, „az első félév végén leckekönyvvvel, tanári vagy egyéb hiteles bizonyítványokkal igazolni külföldi tanulmányaikat, s azokról egyszersmind rövid jelentést tenni; a tanév, illetőleg a tanulmányút végével pedig hasonlóképpen részletesen fölszerelt jelentést tartoznak tenni egész útjukról; ezenkívül legkésőbb a hazaérkeztüket követő két esztendő alatt tudományos dolgozattal is tartoznak számot adni külföldi tanulmányútjaikról és tapasztalataikról.”¹⁷

Kezdetben nem egységes szempontok szerint történt a pályázatok elbírálása, így nyilvánvalóan fontos szerepet kaptak a jelöltek társadalmi-szakmai kapcsolatai. Szabó Dezső – az eljárás tekintetében minden bizonnyal jellemzőnek tekinthető – visszaemlékezése szerint: 1905 „[...] május folyamán izenetet kaptam az Eötvös-kollégiumból, hogy adjak be kérvényt a főigazgatósághoz egy évi ösztöndíjért Párizsba. Az ilyen kérvényeket a főigazgatóság aztán – ajánlva vagy nem – a Közoktatásügyi Minisztériumba továbbította. Másnap délből már kopogtattam kérvényemmel a főigazgatói iroda ajtaján. Beengedtek. A főigazgató nem nyújtott kezet, csak végigmért. Átvette a kérvényt, kinyitotta, belenézett, visszadobta. Kinyitotta az ajtót, és némán,

¹⁵ Részletesen lásd ZSIDI Vilmos, *Magyar ösztöndíjasok és volt kereskedelmi főiskolai hallgatók keleten. (Forrásközlés) = Tanulmányok a magyar felsőoktatás XIX–XX. századi történetéből*, szerk. Kiss József Mihály, ELTE, Budapest, 1991, 71–103.

¹⁶ Így a Bene-, a Schordan- és a Wagner-alapítvány a budapesti tudományegyetemen, a Gubicz-alapítvány a Műegyetemen. (Az alapítványok listáját az évente megjelenő egyetemi almanachok közölték.)

¹⁷ A 7783/1897. VKM. sz. rendeletet lásd *A m. kir. Ferenc József Tudományegyetem igazgatását érintő fontosabb törvények és rendeletek gyűjteménye*, összegyűjt. és s. a. r. LÁKY Dezső, Városi ny., Szeged, 1926, 207–208.

megvetően, parancsolóan mutatott ujjával kifelé. Megbántott emberséggel rohantam az Eötvös-kollégiumba, és kizáporoztam magamból az elkeseredésemet. Még azt is megvillantottam, hogy kihívjam párbajra a vén rosztbífet. Véletlen szerencséből ott volt Bartoniek igazgatónál Schmidt tanár – későbbi egyetemi professzor. Schmidt tanár is tagja volt az Eötvös-kollégiumnak, az előtt az év előtt végzett, hogy én bejutottam oda. De azért ismertük egymást, sokszor beszélgettünk, és jó barátságban voltunk. Akkor a Tisza István fiának, ifj. Tisza Istvánnak volt a nevelője. Amint hazament, rögtön elmondta az esetet Tisza Istvánnénak. Aznap este éppen vacsora volt Tiszáéknál, melyen az akkori közoktatásügyi miniszter, Berzeviczy is jelen volt. Tiszáné elmondta a dolgot a miniszternek.

Kikérdezték Schmidt tanárt is, ki szintén jelen volt a vacsorán. Tisza is élénken helytelenítette ezt az idomtalanságot. Berzeviczy felajánlotta a főigazgató rögtöni nyugdíjazását. Tiszáék ezt nem kívánták, csak az ügy azonnali orvoslását kérték.

Másnap kora reggel izenetet vettem, hogy még aznap délből vigyem vissza kérvényemet a főigazgatóhoz. Hát most nem volt sem Napóleon, sem Atyaúrsten. Egy csikorgóan nyájas vén ember nyitott ajtót, aki megjátszott kedélyességgel mentegetőzött:

– Ne haragudj, kedves öcsém, de az ilyen vén embernek néha rossz órái vannak. Voltaképpen azt sem tudtam, kivel beszélek. Hát hogyan ajánlanám egy ilyen tehetséges fiatalember kérvényét.

Bronzarccal hallgattam az áradozást. Nem vettem észre a felém nyújtott kezet. Megfordultam, és elhagytam az irodát.

Két nap múlva megkaptam a hivatalos írást, hogy a közoktatási miniszter ezer korona ösztöndíjjal kiküld egyévi tanulmányútra Párizsba.”¹⁸

Az ösztöndíjasok kiválasztásában mutatkozó esetlegességek elkerülése, a stipendiumok „céltudatos, tervszerű felhasználása érdekében” Apponyi Albert kultuszminiszter 1906-ban elrendelte, hogy „ezután az egyes intézetek tanári testületei állapodjanak meg a kiküldendő személyére nézve, úgy, hogy mindig a legjelesebb, irodalmi téren is működő tanárok ajánltassanak, a vidékieknek elsőbbség adassék, a kiküldetés határozott program alapján történjék, az illetők szaktárgyaira figyelemmel, s hogy az egyetemet már elvégzett kiválóbb tanárjelöltek is az eddigieknél nagyobb számban kapjanak ilyen ösztöndíjat, hogy így, pályájuk küszöbén, külföldre küldetésükkel dúsan gyümölcsöző szellemi tőkét halmozhassanak fel. A kiküldetések iránt – a mellőzhetetlen egységes elvek keresztülvihetése érdekében – nem ese-

¹⁸ SZABÓ Dezső, *Életem*, 1–2., Kriterion, Bukarest, 1982, I. köt., 692–693.

tenként, hanem egyszerre, a nyári szünidőt megelőző időben történik intézkedés.”¹⁹

Az általában posztgraduális ösztöndíjasok többsége az osztrák tartományokban, a Német Birodalomban, Franciaországban és Olaszországban tanult és kutató. Rendszerint a magyar peregrinusok által addig is leginkább látogatott egyetemi intézetekben, legnagyobb számban a világ akkori legkiválóbb univerzitásán, a berlinin. A budapesti tudományegyetemről utazott ki a legtöbb magyar állami ösztöndíjas.²⁰

Annak ellenére, hogy a dualizmus alatt a külföldön tanuló magyar fiataloknak mindössze egy-három százaléka volt állami ösztöndíjas; és hogy a fél-, az egész, ritkábban pedig a több évre szóló stipendiumok többségének célja nem volt pontosan meghatározva, valamint Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak szervezett kiépítését a Monarchia külügyeinek közös ügyként kezelése is hátráltatta, a kiutazottak névsorán végigtekintve mégis eredményesnek tekinthetjük az első világháború előtti ösztöndíjakit. Az állami támogatással külföldön tartózkodó hallgatók és kutatók között ott találjuk a századvég, a századelő és a két világháború közötti időszak magyar tudományos és művészeti életének szinte valamennyi nevesebb képviselőjét. Csak néhányukat – kiutazásuk időpontja szerint – kiemelve: Alexander Bernátot, Pasteiner Gyulát, Vámbéry Ármint, Goldzieher Ignácot, Timon Ákost, Simonyi Zsigmondot, Marczali Henriket, Ábel Jenőt, Riedl Ferencet, ifj. Szinnyi Józsefet, Stein Aurélt, Klupathy Jenőt, Dietz Sándort, Apáthy Istvánt, Némethy Gézá, Richter Aladárt, Doleschall Alfrédet, Hornyánszky Gyulát, Kövesligethy Radót, Polner Ödönt, Veress Endrét, Somló Bódogot, Kolosváry Bálintot, Cholnoky Jenőt, Kossalka Jánost, Vári Rezsőt, Angyal Dávidot, Pauler Ákost, Melich Jánost, Szádeczky Lajost, Horváth Jánost, Szladics Károlyt, Györy Tibort, Tomcsányi Mórict, Bernolák Nándort, Négyesy Lászlót, Fejér Lipót, Jászi Oszkát, Zemplén Győzöt, Szentpétery Imrét, Személyi Kálmánt, Kornis Gyulát, Szabó Dezsőt, Laczkó Gézá, Bakay Lajost, Gerevich Tibort, Buchböck Gusztávot, Hekler Antalt, Triál Józsefet, Germanus Gyulát, Csánki Dénest, Riesz Marcellt, Eckhart Ferencet, Gragger Róbertet, Lukinich Imrét, Hornyánszky Gyulát, Vadász Elemért, Egyed Ist-

¹⁹ *A m. kir. kormány 1906. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*, Athenaeum, Budapest, 1907, 170–171. – Részletesebben lásd a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1906. évi 47 732. számú körrendeletét a középiskolai tanárjelöltek számára rendszeresített utazási ösztöndíjak és külföldi útiségek tárgyaiban (megjelent a Hivatalos Közlöny 1906. évi 12. számában, 267–268.).

²⁰ Az 1893-tól megjelenő Hivatalos Közlöny és a külföldi ösztöndíjasok névsorát (legalábbis részben) szintén közlő egyetemi rektori zárbeszédnek alapján. A pályázók kiválasztására lásd még: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára (továbbiakban: ELTE Lt.), 8/b.1655/1910–11; 980, 1658, 1872, 1875 és 2236/1911–12; 1447 és 1978/1912–13; 2431, 2572 és 2836/1913–14.

vánt, Czebe Gyulát, Pólya Györgyöt, Thienemann Tivadart, Zolnay Bélát, Trostler Józsefet, Magyary Zoltánt, Kastner Jenőt, Eckhardt Sándort, Hankiss Jánost, Fabinyi Tihamért, Moór Gyulát, Huszti Józsefet.²¹

A kiutazottak névsorát böngészve, kinti tevékenységük eredményességét és hazai hozadékát ismerve, indokolatlannak tűnnek azok a két világháború közötti visszaemlékezések, amelyek – nyilván aktuálpolitikai okokból, talán Klebelsberg Kuno vitathatatlan érdemeinek további felnagyítása céljából – megkérdőjelezték és igyekeztek minimalizálni az első világháború előtti külföldi állami ösztöndíjakció hatékonyságát.²² Igaz, többen már az 1870-es években is vitatták az állami ösztöndíjakció hasznát és szükségességét. Kármán Mór szerint: „a tanárképezdének a pedagógiai osztály által való kiépítése folytán a tanárjelölteknek külföldön való képztetése oly nagy számmal, a mint eddigelé történt, semmi módon nem indokolható. Nem szólok arról, hogy jelenleg is az ösztöndíjasok nagy része nem éppen a középiskolai oktatás érdekeit tartotta külföldi tanulmányaiban szem előtt és hazaérkezéssel nem igen felelt meg a személyéhez kötött várakozásnak, de kétségtelennek tartom, hogy a külföldi egyetemeken látogatása ha ugyan, valami, úgy egyedül a tudományos képzésre, de korántsem a gyakorlati képesség elnyerésére volt és lehet befolyással.”²³

Néhány külföldi intézetbe már ekkor is rendszeresen utaztak magyar fiatalok. Mint már említettem, 1883-tól állandó munkahelyet tartottak fenn a nápolyi Stazione Zoologicában egy-egy magyar biológus vagy zoológus részére, 1909-től pedig a Boulogne sur Seine-i Fiziológiai Intézetben is dolgoztak magyar kutatók. 1908-tól 1914-ig évente nyolc-tíz magyar egyetemista

²¹ A névsort ismét a Hivatalos Közlöny és az egyetemi rektori zárbeszédnek nyomán állítottam össze. A századfordulói kiválóan hasznosíthatóak a rendkívül adatgazdag és megbízható, tízennégy kötetes lexikon életrajzai: SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Hornyánszky, Budapest, 1891–1913.

²² „A külföldi egyetemjárás, mely a középkortól kezdve egészen a XIX. század második feléig szinte megszakítatlan folytonosságú hagyománnyá vált, a XX. század elején hirtelen megszakadt – állítja pl. Bessenyei Ákos. – Magyarország kezdte elveszíteni az összeköttetést a külföldi tudós világgal.” BESSENYEI Ákos, *Gragger Róbert*, Danubia, Budapest, 1944, 13. – DEÉR József, *A külföldi collegiumok*, Magyar Szemle XIII. köt., 1931, október, 110–120. – Az idézet: 110–111. szerint: „[...] a 90- es évektől kezdődőleg a külföldi kiküldetés szokványos adminisztratív ténykedéssé korcsosult. Az összegek kicsinyek, az államhatalom nem tartja érdemesnek a kiküldetések részleteibe beleszólni [...]. [...] Ez az ösztöndíj-politika nem volt és nem is lehetett a magyar szellemi élet szerves életfunkciója, és ezért még a ráfordított összegek arányában sem hozhatta meg a maga gyümölcsseit. Állami irányítás és társadalmi érzék hiányában a háború előtti magyar ösztöndíj ügy így eredménytelenségre és csendes elmúlásra volt ítélve.”

²³ *Eötvös Józseftől – Eötvös Lorándig. Dokumentumok a budapesti egyetem tanárképző intézetének és gyakorló-főgimnáziumának történetéből (1870–1918)*, bev. és szerk. Kiss Istvánné, ELTE, Budapest, 1988, 32.

vehetett részt nyári egyetemi nyelvtanfolyamon Franciaországban vagy Angliában.²⁴

A szervezett ösztöndíjakció megindítása és a tervszerű külföldi tudományos kutatómunka szükségességének fölismerése azonban mégiscsak Fraknói Vilmos és Klebelsberg Kuno érdeme volt. Fraknói a vatikáni levéltár magyar vonatkozású anyagában végzett búvárkodása során, Klebelsberg Kuno pedig 1917-ben – mikor a Magyar Történelmi Társulat elnökévé választották, a külföldön folytatandó magyar levéltári föltárásokat szorgalmazva, vérbeli modern tudományszervezőként – ébredt rá arra, hogy egységes irányítású, több ember munkáját összefogó és koordináló intézetekben jóval eredményesebben lehet külföldön, de persze belföldön is dolgozni, mint egymástól függetlenül, nemegyszer mások kutatásait is keresztezve és átfedve.²⁵

Fraknói Vilmos római villájában 1895-től fogadott – igaz, kissé rendszeretlenül – a magyar egyháztörténettel foglalkozó, alapítványi ösztöndíjakkal Rómában tartózkodó tudósokat: Beke Antalt, Hodinka Antalt, Kollányi Ferencet, Lukcsics Józsefet, Schönherr Gyulát, Sörös Pongrácot, Tóth-Szabó Pált, Villányi Szaniszlót, valamint „külső” tagokként Czaich Gilbertet és Veress Endrét. A villát bútoraival, könyvtárával és a hozzá tartozó telekkel együtt – visszalépve az intézet vezetésétől – Fraknói 1912-ben a magyar államnak ajándékozta. (Az erről szóló okirat 1913. május 8-i keltezésű.)²⁶ Berzeviczy Albertnek, az Akadémia elnökének 1912 márciusában gróf Zichy

²⁴ vitéz NAGY Iván, *A magyar diák külföldön egykor és most = A franciaországi magyarság. Egy fejezet a külföldi magyarok életéből*, szerk. BARÁTH Tibor, Studium, Budapest, é. n., 81–82.; valamint ELTE Levéltár, 8/b 1483 és 1821/1910–11; 1611 és 1178/1911–12; 1444 és 2125/1912–13; 2333, 2335, 2358, 2539 és 2933/1913–14. – Ezen kívül: *A m. kir. kormány 1908. évi működéséről [...] szóló jelentés [...]*, Athenaeum, Budapest, 1909, 168.

²⁵ Fraknóira vonatkozóan: FRANKÓI Vilmos, *A vatikáni levéltár és a római magyar történeti intézet = A katolikus Magyarország. A magyarok megtérésének a magyar királyság megalapításának kilencszázados évfordulója alkalmából*, szerk. KISS János, SZIKLAY János, Budapest, 1902, 425–429. – Klebelsberg 1917-ben a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén tartott elnöki megnyitó beszédéből lásd *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926*, Athenaeum, Budapest, 1927, 8–10.

²⁶ VÁRI Rezső, *Történeti intézetek Rómában*, MTA, Budapest, 1916, 45–52. – ROBERT GRAGGER, *Ungarische Institute für Geschichtsforschung*, Ungarische Jahrbücher 2. Bd., 1922, 203–211., különösen 207–208. – Fraknói lemondásáról: Századok 1912, II. füz., 157–158. „Mivel egészségi állapotom és előrehaladott korom nem engedik, hogy Rómában tartózkodjam és az intézetet vezessem – írta –, ismételt megújított kísérleteim pedig, amelyek az intézet biztos és állandó megalapítását célozták, sikertelenek maradtak: azon fájdalmas kényszerűség előtt állok, hogy az intézet fenntartásáról le kell mondanom. Midőn ezt a tisztelt Akadémiának bejelentem, egyszersmind ezennel 50.000 korona névértékű 4%-os földhitelintézeti záloglevelet (1912. július 1-től kamatozó szelvényekkel) bocsátok rendelkezésére, azon kéréssel, hogy ezen értéket, mint a római könyv- és levéltárakban végzendő kutatások elősegítésére és eredményeik közzétételére hivatott alapítványomat kezelésbe venni méltóztassék és kiküldendő bizottsága velem egyetértőleg az alapítvány szabályzatát elkészítse.”

János vallás- és közoktatásügyi miniszterhez a római magyar történelmi intézet „állami költségen leendő felállítására tárgyában” írott fölterjesztése szerint, mely Klebelsberg néhány évvel későbbi, világosabban és tisztábban megfogalmazott és gondolatilag kiérleltebb terveit előlegezte: „[...] főleg attól az időtől kezdve, hogy XIII. Leó pápa a Vatikánnak és más egyházi testületeknek levéltárait a történelmi kutatás számára valódi liberalitással megnyitotta, egyik kultúrállam a másik után létesít az örök városban tudományos intézeteket. [...] Elérkezett az idő, hogy a kultúrnemzetek e nemes törekvésekből Magyarország is kivegye a maga részét.” A kísérletek, amelyeket Fraknói az 1895-ben megnyitott „[...]” intézet állandósítása érdekében illetékes tényezők elé terjesztett, sajnos, valóra nem válhattak; de megértették a nemzeti kultúra és tudományosság fejlődése iránt melegen érdeklődő körökben azt a meggyőződést, hogy egy római magyar történeti intézet létesítése elsősorban állami feladat, melynek megvalósítása a jelenlegi kedvező körülmények között az állam részéről nagyobb áldozatokat nem igényel. A létesítendő magyar történelmi intézetnek célja volna úgy a római, mint általában a magyar történelem forrásaiban szintén rendkívül gazdag olaszországi levéltárakat és könyvtárakat a magyar történelem szempontjából mennél szélesebb körben rendszeresen átkutatni s a kutatások eredményét időről-időre külön kiadványokban közzétenni. Emellett az intézet módot és alkalmat nyújtana önálló régészeti és műtörténeti tanulmányokra, kutatásokra és ezek eredményeinek közzétételére. [...] Az intézet állandó helyisége is biztosítva van Fraknói Vilmos tiszteleti tagtársunk újabb áldozatkészsége által, ki is hozzá intézett kérdésemre azt a választ adta, hogy Rómában a történelmi intézet céljaira épült házát készséggel hajlandó minden ellenérték nélkül az államnak átengedni és így ezáltal az államra csak az intézet fenntartásának költségei hárulnának. E fenntartási költségeket is nagy mértékben alább szálaltja néhány rendelkezésre álló alapítvány, melyeknek kamataiból Rómába küldendő 2–3 kutató költségei fedezetet nyernek. [...] Excellentiádnak is módjában volna a törvényhozás által külföldi ösztöndíjak céljaira meghatározott összegből az állami költségvetés minden különösebb megterhelése nélkül néhány ösztöndíjat Rómában végzendő, főleg régészeti és műtörténeti tanulmányok céljaira lekötöni.” Berzeviczy Albert – a római osztrák történeti intézet dotációját figyelembe véve és arra hivatkozva – legalább 30 000 korona állami költségvetésbe illesztését kérte a minisztertől. Az Akadémia óhajára végül 20 000 koronát vettek föl az 1913. évi költségvetésbe „a Rómában felállítandó »Magyar Történeti Intézet« céljaira”. A miniszter az intézet szervezését és irányítását a Magyar Tudományos Akadémiára bízta. Az Akadémia Történelmi Bizottsága Berzeviczy Albert elnökségével, báró Forster Gyula, Fraknói Vilmos, Wlassich [helyesen: Wlassics] Gyula, Csánki Dezső és Fejér-

pataky László tagok részvételével bizottságot küldött ki, amely az intézet szervezeti szabályzatát is elkészítette. E szerint az intézet „befogadja, irányítja és támogatja a történelem, archeológia, művészettörténet, klasszika-filológia és irodalomtörténet magyar munkásait”, a kutatások „eredményeinek közvételéről a körülményekhez képest gondoskodik.” Fölötte a felügyeletet és a vezetést a vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából az Akadémia állandó bizottsága, a Római Magyar Történeti Intézet Bizottsága gyakorolja. Az 1943-ig működő bizottság tagjai az akadémia elnökének felügyelete alatt a másodelnök, a főtitkár, a történettudományi bizottság három, az archeológiai és a klasszika-filológiai bizottság két-két választott képviselője, valamint a kultuszminiszter megbízottja voltak. Az intézet szervezeti szabályzatát gróf Zichy János kultuszminiszter 1913. augusztus 6-án hagyta jóvá, majd – az Akadémia javaslatára – ugyanezen év december 20-án Vári Rezsőt, a pozsonyi egyetem címzetes rendkívüli egyetemi tanárát kinevezte az intézet titkárának, aki az igazgatói állás betöltetlenségéig az igazgatóhelyettesi címet viselte.²⁷

A kultusztárca által fönn tartott, az Akadémia irányította Római Magyar Történeti Intézetbe évente két-két kutató kiküldését határozták el. Az 1914. január 31-től az intézet alkalmazásában álló Vári Rezső azonban csak a Patthy Károly és Fraknoi Vilmos által adományozott könyvtár rendezéséhez láthatott hozzá. Bár az ösztöndíjasok személyét – jól választottak, hiszen Eckhart Ferencet, Divéky Adorjánt, Fögel Józsefet, Gerevich Tibort és Láng Nándort, majd az utóbbi helyett Moravcsik Gyulát jelölték – és munkatervét, az ösztöndíjak mértékét és időtartamát is meghatározták, az október elejére tervezett ünnepélyes megnyitás a világháború kitörése miatt megghiúsult.²⁸

Klebelsberg Kuno szervezte meg a mindössze másfél esztendeig, 1917 januárjától 1918 szeptemberéig, a háborús összeomlásig fönnálló Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetet, melynek egyben ügyvezető alelnöke is volt. 1918 előtt ez volt az egyetlen magyar állami tulajdonban lévő, ösztöndíjasokat fogadó, folyamatosan működő külföldi tudományos intézetünk. Klebelsbergnek már 1909-től – de lehet, hogy korábban is – kész tervei voltak az intézet kialakításáról.²⁹

²⁷ Századok 1912, IV. füz., 318–320. és 1913, II. füz., 157. – Lásd még Századok 1911, II. füz., 153–155. – FRÁTER Jánosné, *A Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai*, MTA, Budapest, 1974, 251–252. – A szabályzatról: Akadémiai Értesítő 1913, 679–681. – Vári megbízásáról: Akadémiai Értesítő 1915, 277–278. – VÁRI Rezső, *Történeti intézetek Rómában*, MTA, Budapest, 1916, 48–51.

²⁸ *Uo.*, 45–52.

²⁹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: OSzKK), XI/549. fond, Klebelsberg Kuno levele Thallóczy Lajosnak, 1909. április 17.: „Bár csak meg lenne valósítható a konstantinápolyi magyar intézet gyönyörű eszméje. Nézeteim szerint szükség lenne:

Bár a Hekler Antal művészettörténész igazgatta intézet tevékenysége a háborús viszonyok miatt meglehetősen korlátozott volt, az évi 3000 koronás ösztöndíjjal kint tartózkodó, már végzett fiatalok – Oroszlán Zoltán (egyben az intézet titkára), Luttor Ferenc, Fehér Géza, Ralbovsky Péter, Zsinka Ferenc és Kós (akkor még: Kósch) Károly – így is jelentős kutatási eredménnyel büszkélkedhettek. Az intézet indította útjára a *Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményei* című sorozatot, amelyben négy tanulmány hat füzetben, magyar és német nyelven jelent meg.

Klebelsberg mindent megtett az intézet minél sikeresebb működése érdekében. Rendszeresek voltak a konstantinápolyi török, német és osztrák tudósok részvételével megtartott, élénk figyelemmel kísért előadások, az intézet tagjai pedig tanulmányi kirándulásokon vehettek részt. (Az 1917. évben – február 9. és december 12. között – 33 intézetbeli, valamint 11, kirándulással egybekötött előadást és megbeszélést tartottak.) Az intézet – rövid fennállása miatt végül nem megvalósítható – egyezményt kötött az athéni német és osztrák intézetek igazgatóival, egymás ösztöndíjasainak cseréltogatásáról. Komoly, az intézmény megszűnése miatt sajnos ugyancsak megghiúsult tervek születtek a határozott tudományos profil kialakítására. „Intéze-

1. egy tágasabb telekre, hogy az intézetet kert vegye körül és hogy később, ha az intézmény bővülne, hely szűke miatt a fejlődés meg ne akadjon.

2. egy, az ottani klimatikus viszonyoknak megfelelő épület[re], melynek már külsőleg is el kellene árulnia, hogy »magyar ház«. Az épületben kellene lenni:

a) egy tágasabb könyvtár-teremnek, mely egyben ülés- és díszteremül is szolgálhatna,

b) pár egyablakos dolgozó-szobának közvetlen összeköttetésben a könyvtárral,

c) egy igazgatói lakásnak,

d) mondjuk a második emeleten több hálószobának, az intézet tagjai számára,

e) mellékhelyiségeknek, főleg konyhának és cselédségi lakásoknak, mert az ottani közegészségi viszonyokra való tekintettel kétségtelenül felette kívánatos, hogy mindenki a telepen lakjék.

Az épületet egyszerű kivitelben kellene előállítani.

3. egy könyvtárnak, melynek állani kellene:

a) magyar történeti művekből,

b) keleti nyelvészeti,

c) török történeti,

d) byzanci történeti,

e) ó-görög és byzanci művészeti munkákból.

A könyvtár összeállításánál különösen ügyelni kellene az ú. n. »Nachschlage-Buch«-ok beszerzésére. Először a könyvtár számára csak a legszükségesebb műveket kellene beszerezni, azonban az intézetet évi könyvtár-gyarapítási átalányban kellene részesíteni.

4. Nélkülözhetetlen lenne a Nagyméltóságod által említett folyóirat, mert Európa csak így venne tudomást az általunk végzett kultúrmunkáról.

5. Végül, de nem utolsó sorban szükség lesz egy jó és szakavatott igazgatóra, mert hiába vannak intézmények, ha a személy nem arra való. A mi Karácson barátunk lehetne talán az első igazgató.”

tünk elsőrangú és legfontosabb feladatának tartom, hogy Konstantinápoly ókori és bizánci-kori topográfiaja kiépítésének munkájában rendszeresen és céltudatosan részt vegyen [...] – állapította meg Hekler Antal igazgató. – Itt természetesen nem egy esztendő, hanem generációk egymásba kapcsolódó munkájáról van szó, melynek lelkiismeretes teljesítése után Konstantinápoly topográfiaja a mai vérszegény tapogatózás helyett egészen új és meglepő képet fog kapni.”³⁰ Igen értékes, mintegy másfélezer kötetes szakkönyvtárat alakítottak ki, amelyben az akkoriban Magyarországgal hadban álló antanthatalmak országaiban megjelent kötetek is helyet kaptak. (E könyveket a semleges Svájcban szerezték be.)³¹

József Ferenc főherceg az Intézet igazgatótanácsának 1916. november 21-i alakuló ülésén mondott – szinte bizonyosan Klebelsberg fogalmazta – beszédében kijelentette: „Az intézet fő feladata a történelem ápolása lesz, annak a tudománynak a művelése, mely minden magyar ember lelkéhez a legközelebb áll. [...] A történelem nálunk nemcsak tantárgy, nemcsak tu-

³⁰ *A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet első félévi működése*, Századok 1917/6., 396–403. – Az idézet: 399. – Az intézet szervezeti felépítését, tagjai tevékenységét, tudományos munkásságát elsősorban a Magyar Országos Levéltárban (továbbiakban: MOL) található, sajnos csak egy csomónyi, nem különösebben értékes iratanyag alapján (MOL, P 436.) foglalja össze TÓTH GÁBOR, *Az első külföldi magyar tudományos intézet (Konstantinápoly, 1916–1918)*, Századok 1995/6., 1380–1395. – Szintén a levéltári anyagra támaszkodik egy kiváló összefoglalás: ÁGOSTON GÁBOR, *Hungarian Research Institute in Constantinople (1917–1918)* (Kézirat, amelynek rendelkezésre bocsátásáért külön köszönettel tartozom szerzőjének.) – Lásd még: NAGY NORBERT, *A konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet története (1916–1918)*, Mediteráneum 2007/2., június 18., 2–7.

³¹ A még 1945 után is meglévő könyvtárról Oroszlán Zoltán professzor, az intézet egykori titkára a következőket jelentette 1946-ban: „A kormányzat jóvoltából meglehetősen nagy összegeket fordíthattunk könyvtárunknak fejlesztésére és megalapozására. [...] A könyvtár három irányban építetett ki. A leggazdagabban a klasszika-archeológiai részt alapoztuk meg, amelynek számára Svájcban hoztunk meg a velünk háborúban álló entente-hatalmak fontosabb újdonságait is. Azután súlyt helyeztünk a török és bizánci rész kiépítéséhez is. [...] A könyvtár mai [azaz 1946-os] viszonyok között igen jelentős értéket képvisel. [...] Annak idején a Vatikáni követtség kriptájában helyeztem el biztosítás végett, majd 1926-ban dr. gr. Klebelsberg Kuno akkori kultuszminiszterünk megbízásából kiküldetvén Konstantinápolyba intézetünk függő ügyeinek teljes likvidálása végett, a miniszter meghagyása szerint a könyvtárt az ottani Német Birodalmi Archeológiai Intézetben helyeztem el letét, bármikor visszavonható letét gyanánt. Ennek ellenében ott megforduló kutatóink gyakran kaptak szállást a németektől kedvezményes áron és könyvtárunkat is ingyen használhatták.” (MOL, XIX–I–1–e – 95.990/1946.) A könyvtár állománya később valószínűleg Ankarába került, hiszen a kultuszminiszter 1947. október 31-i, a külügyminiszternek szóló, mielőbbi intézkedést sürgető átíratára szerint már 1946 decemberében felkérték az ankarai magyar követet, hogy a volt Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet könyvtárát, melyet a török kormány által lefoglalt Német Archeológiai Intézetben őriztek, „nevemben a török államnak ajándékozzanak azal, hogy ennek a magyar könyvtárnak anyaga Ankarába szállíttassék és az ottani Egyetem Hungarológiai Intézetének könyvtárához csatoltassék.” (MOL, XIX–I–1–e – 160.177/1947.)

dományszak, hanem élő valóság, melyből a nemzet ereje táplálkozik. A történeti érzék hanyatlása tehát a nemzet szellemi erejének fogyását jelentené. Gonddal és szeretettel szervezzük meg a konstantinápolyi intézetet és ha majd Isten segítségével felvirágozik, megfontolt egymásutánban és anyagi erőnkhez mérten újabb intézetek létesítésére is gondolhatunk azokon a helyeken, ahol levéltárakban és múzeumokban saját nemzeti múltunk emlékei bőséggben vannak, továbbá ott is, ahol az emberiség teremtő ereje különösen termékeny volt és a nagy alkotó korszakok műemlékekben tovább élnek. Korunk az erők rendszeres összefogásának, a szervezésnek időszaka. [...] Az egyeseknek elszigetelt erőfeszítése sokszor meddő marad, eredménye rendszerint nem áll arányban a kifejtett munka nagyságával. De ha külföldi intézeteinket majd összefogja Budapesten egy középpont, mely a munkásokat a történeti és művészettörténeti kutatás módszereibe bevezeti, és amely mindenkit tehetségének és hajlamainak megfelelő helyre állít, akkor a történeti tudományoknak is megadjuk azt a szervezetet, melyre szükségünk van, ha méltók akarunk maradni Katona, Fejér és Pray, Horváth, Szalay és Pauler meg Henszlmann hagyományaihoz.”³²

A magyar kultúrpolitika a dualizmus idején szembesült először a magyar mint idegen nyelv oktatásának problémájával is. Hiszen külföldön több egyetemen hirdettek magyar kurzusokat, belföldön pedig az 1868-as nemzetiségi törvény – majd annak módosító-gyengítő kiegészítései – értelmében a nemzetiségi iskolákban kötelezővé vált a magyar nyelv, illetve egyes tantárgyak magyar nyelven történő oktatása. A kulturális és a nyelvi magyarosítás – mint bebizonyosodott: teljesen hiábavaló – ábrándját kergető törvények sorozata 1879-ben indult (XVIII. t. c.), és 1907-ben, a gyakorlatban mereven ugyan soha nem alkalmazott, Magyarország nemzetközi megítélésében azonban annál több kárt okozó Lex Apponyival (XXVII. t. c.) zárult.

A Habsburg Birodalmon belül, Bécsben és Prágában már korábban voltak olyan egyetemi nyelvmesterek, akik a magyart idegen nyelvként tanították az ez iránt érdeklődő fiataloknak. A bécsi egyetemen, az első külföldi magyar egyetemi oktatóhelyen Márton József, a kiváló szótáríró 1806-tól

³² JÓZSEF FERENC főherceg, *Megnyitó beszéd a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet igazgatótanácsának alakuló ülésén*, Századok 1917/2–3., 97–98. – Az intézetről lásd még: *A konstantinápolyi magyar tudományos intézetnek szervezeti szabályzata*, Athenaeum, Budapest, 1916. (Megjelent még: Századok 1917/2–3., 202–206.) Eszerint: „A konstantinápolyi magyar tudományos intézet állami intézmény, amelynek az a célja, hogy egyetemes történelemmel, főleg a bizánci magyar és a török–magyar érintkezések kutatásával, a klasszika és keresztény archeológiával, Bizánc és az iszlám művészetének történetével, végül a keleti, elsősorban török–magyar összehasonlító nyelvészettel foglalkozó szaktudósoknak kutatásaik helyszíni kutatására módot adjon, ezzel az említett tudományok hatatosabb fejlesztését intézményesen biztosítsa s egyszersmind a hazai tudományosságnak a török szellemi élettel való kapcsolatát erősítse.”

1814-ig, majd 1835-től 1840-ben bekövetkezett haláláig tanította a magyar nyelvet rendkívüli tanárként. Ezt követően hosszabb időre szünetelt az oktatás.³³ A prágai egyetem magyar tanszékét, furcsa ellentmondásként, éppen az önkényuralom idején – az egyébként nem csak az osztrák, de a magyar oktatásügyet is megújító – gróf Leo Thun rendelkezése nyomán hozták létre. Itt Riedl Szende tanított 1854–1860 között magyar nyelvet és irodalmat, emellett magyar írók műveinek cseh fordítását is sikeresen szorgalmazta. Riedl Prágából történt távozásával egy ideig itt is megszakadt az oktatás, amely aztán 1883-ban, František Brábek magyar nyelv és irodalmi lektori ki nevezésével folytatódott.³⁴

A svédországi Uppsalában 1900 őszén kezdődött a magyar nyelv egyetemi tanítása. A finnugor nyelvtudomány docense, Karl Bernhard Wiklund ekkor tartotta első magyar kurzusát. A század első évtizedében hatszor, az ezt követő 23 esztendőben viszont már mindössze csak négyszer került erre sor.³⁵ Helsinkiben August Ahlqvist, a finn nyelv és irodalom professzora mellé 1869-ben nevezték ki a *Halotti Beszédről* értekező Oskar Blomstedtet a finn és a magyar nyelv docensévé.³⁶ Később, 1881-től 1909-ben bekövetkezett haláláig, Antti Jalava működött magyar lektorként. Bár ezt követően a lektori állás néhány esztendőn át betöltetlen volt, a finn és a finnugor nyelvészeti professzorai rendszeresen hirdettek magyar nyelvészeti, nyelvtörténeti és irodalmi órákat, így 1869-től a magyar nyelv és kultúra helsinki oktatása folyamatosnak tekinthető.

A párizsi Sorbonne-on – a magyar–francia irodalmi kapcsolatokról ugyanott doktorált – Kont Ignác 1902-től tartott előadásokat a magyar nyelv és irodalom témaköréből, 1907-től 1913-ban bekövetkezett haláláig pedig a magyar irodalom rendkívüli tanáraként tevékenykedett.³⁷ Halála után a szintén magyar származású – ám a magyarbarátnak bajosan nevezhető Seton-Watsonhoz, Magyarországon pedig a polgári radikálisokhoz közel álló – Louis Eisenmann folytatta Kont munkáját.³⁸ A világháború kitörése,

³³ MIKÓ Pálné, *Marseillaise és Gotterhalte. Találkozás Márton Józseffal*, Magvető, Budapest, 1986, 68–73. – NÁDOR Orsolya, *A magyar mint idegen nyelv / A hungarológia oktatásának történeti áttekintése a kezdetektől napjainkig = A magyar mint idegen nyelv. Hungarológia. Tankönyv és szöveggyűjtemény*, szerk. GIAY Béla – Uő., Osiris, Budapest, 1998, 82–83.

³⁴ SAS Andor, *Riedl Szende hídverési kísérlete a cseh és a magyar szellemiség között a Bach-korszak Prágájában*, Slovenská Grafia, Bratislava–Pozsony, 1937, 6–15. – RICHARD PRAŽAK, *Hungarológia Csehszlovákiában*, A hungarológia oktatása III., 1989/5–6., 12.

³⁵ LARS-GUNNAR LARSSON, *A magyar nyelv oktatásának kialakulása a svédországi egyetemeken = Hagyományok és módszerek. Az I. Nemzetközi Hungarológia-Oktatási Konferencia előadásai*, szerk. EGYED Orsolya – GIAY Béla – B. NÁDOR Orsolya, Budapest, 1990, I. köt., 90.

³⁶ SZATHMÁRI ISTVÁN, *Hungarológia a Helsiniki Egyetemen – levonható tanulságokkal = Uo.*, 294–301.

³⁷ KISS Sándor, *Kont Ignác*, [k. n.], Debrecen, 1925.

³⁸ Eisenmannról: KÁROLYI Mihály *levelezése I., 1905–1920*, szerk. LITVÁN György, Akadémiai,

az Osztrák–Magyar Monarchia és Franciaország közti hadiállapot miatt azonban nemsokára megszűnt a magyar oktatás a Sorbonne-on.

A többnyire a fogadó fél elképzelései nyomán esetlegesen alapított külföldi magyar tanszékekkel szemben a berlini egyetemen létrehozott Magyar Intézet már tudatos magyar törekvések eredményeként született. Ráadásul olyan intézmény volt, amely – bár többszöri szervezeti átalakítást átélt, de – 1916-tól megszakítás nélkül működött és működik ma is; minden korszakot, történelmi fordulatot és megrázkódtató politikai változást át- és túlélt. Keletkezésében elsősorban nem a magyar állam, sokkal inkább az egyéni akarat, a szervezőerő és -képesség, a „kapcsolati hálók” mesteri szövése játszott szerepet. Úgy, hogy a személyes szándék és ambíció azért mindig magyar nemzeti célokhoz kötődött, mindenkor magyar nemzeti érdekeket követett és szolgált. Mindebben a fő érdem kétségtelenül a tanszék megálmodójáé, Gragger Róberté volt. Saját alkotásának, életműve betetőzésének tekintette a berlini egyetemi tanszék, majd nyolc évvel később az ottani Collegium Hungaricum létrehozását. Teljes joggal. Még akkor is, ha elképzeléseit nem egyedül kellett végrehajtania, hanem azok megvalósításában komoly segítségére volt két igazi államférfi: legjobb barátja, a kiváló tudós és tudományszervező, Carl Heinrich Becker (mindkét intézmény szervezésénél), illetve gróf Klebelsberg Kuno (elsősorban a Collegium alapításánál). Az a Klebelsberg, akinek kulturális külpolitikáról vallott gondolataira Becker és Gragger legalább olyan erős hatást gyakoroltak, mint amilyet ő rájuk.³⁹

A magyar kultúrpolitika és a két világháború közötti magyar intézetek és tanszékek alapítása

A mindent a jelenből, saját problémáinkból magyarázni szándékozó törekvések következtében napjaink „átlagembere” számára egyenesen felfoghatatlan és érthetetlen, mit jelentett a 20. század második évtizedének végén a két forradalom megrázkódtatása, majd a történelmi Magyarország fölbomlása, részekre szakítása. Pedig ez olyan trauma volt, amelyet a magukat magyarnak valló kortársak – politikai meggyőződésüktől függetlenül – képtelenek voltak földolgozni és nem voltak hajlandók elfogadni. Nem törődtek bele a kész tényekbe. Igyekeztek azok revízióját elérni – többnyire a „mindent vissza” illuzórikus, de érzelmileg teljesen érthető követelése jegyében. (Igaz: többségüket a legkevésbé sem érdekelte az 1918 előtti államterületen

Budapest, 1978, 703–704.

³⁹ Minderről bővebben lásd a kötet tanulmányát: *„Tudós kolostor, csöndes kolostori kerttel”. A berlini Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum története (1916–1944).*

élt nem magyar anyanyelvűek véleménye, illetve igyekeztek azt a maguk szája íze és politikai célja szerint eltorzítani.)

Magyarországnak az első világháború előtti időszakban – önálló magyar külpolitika hiányában – minden nemzetközi kapcsolatra lehetőséget nyújtó alkalmat szükséges volt megragadni, ápolni és kihasználni. Erre azonban csak a gazdaság és a kultúra területén nyílt lehetőség. Hiszen a Monarchia „közös” külpolitikája elsősorban a nagyhatalmi, dinasztikus érdekeket szolgálta, a magyar szándékok pedig többnyire egyébként is egybeestek ennek elsődleges céljával, az európai status quo megőrzésére irányuló törekvással. 1918 után azonban a hivatalos magyar diplomácia már nem az adott helyzet, azaz a békediktátumok teremtette viszonyok fenntartását, hanem ellenkezőleg: megváltoztatását és lerombolását tekintette fő feladatának. A magyar külpolitika önállóvá vált ugyan, de mozgástere igencsak szűkre szabott volt. Az utódállamok – Ausztria kivételével – minden tekintetben igyekeztek elszigetelni a több évszázada vágyott függetlenségét szörnyű áron, az ország szétszaggatásával visszanyerő Magyarországot. E törekvésük azonban csak politikai és gazdasági szempontból lehetett igazán sikeres. Kulturális téren – már csak az utódállamokban maradt magyarok milliói miatt is – sokkal kevésbé. Éppen ezért a húszas évek elején erősen felértékelődött a klasszikus diplomáciánál mindig nagyobb cselekvési szabadságot biztosító kulturális külpolitika szerepe.

Trianon Magyarországra nézve katasztrofális – az utódállamok szempontjából viszont igencsak üdvös – politikai és gazdasági hatásai többnyire ismertek, külpolitikai vonatkozásai viszont annál kevésbé. Pedig nem csak az ipari – és részben a mezőgazdasági – termelés, illetve a kereskedelem akadozott az átalakult államkeretek és az ebből törvényszerűen adódó piaci változások következtében a húszas évek elején, de a kulturális intézményrendszer is romokban hevert. A szomszédjai, sőt sokszor a saját politikusai által is életképtelennek tartott országban ugyanis 1918 őszétől 1920 tavaszáig – a többszöri hatalomváltás, ennek következtében a teljes létbizonytalanság, az állandó szénszünetek stb. miatt – nem vagy alig működött a köz- és a felsőoktatás, minden szempontból elszegényedtek a közgyűjtemények, megbénultak a tudományos műhelyek és egyesületek, csődbe került a magyar tudományosság elitintézménye, a Magyar Tudományos Akadémia is. Az új helyzethez – tetszett, nem tetszett – valamilyen módon alkalmazkodni kellett.

Az ebből adódó változtatási kényszerben rejlő korszerűsítési és újítási lehetőségeket fölismerve foglalta el a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium bársonyszékét 1922 júniusában gróf Klebelsberg Kuno, aki – mai miniszter-társai többségétől eltérően – nem négy éves ciklusra gondolt előre, hanem sokkal távlatosabban kívánt építkezni. (Erre persze jóval kedvezőbb lehetősé-

gei voltak egy mostani politikusénál.) Úgy, hogy közben a múltból adódó „tanulságokat” is igyekezett megismerni és programjában figyelembe venni. A legtagabb értelemben vett históriával való foglalkozás kedvenc időtöltése volt, a Magyar Történelmi Társulat elnökeként (1917–1932) pedig teljesen és sikeresen újjászervezte a húszas években nemzeti „kulcstudománnyá” vált történettudomány intézményrendszerét. Tudta, hogy 1920-ban nem lehetett alternatíva: az ország megmaradása érdekében a békeszerződést el kellett fogadni, alá kellett írni. Erre – és saját kultúrpolitikai elképzeléseire – utalva jelentette ki öntudatosan a parlamentben: „[...] én egy kultúrpolitikai Nagymajténynak, Világosnak fegyverlerakó közoktatásügyi minisztere so-hase leszek. (*Élénk éljenzés és taps a jobboldalon és a középen.*)

Én nem hozhatom fel a magam védelmére Trianont. A politikai Trianon-ba be[le] kellett mennünk, de a kultúrpolitikai fegyverletétel önkéntes lenne. (*Úgy van! Úgy van!*)”⁴⁰

Klebelsberg – sok kortársától eltérően, ám Bethlen István miniszterelnökhöz hasonlóan – helyesen mérte föl a magyarság 1920-as évek eleji lehetőségeit, ezen belül a felügyelete alatt álló kultúrpolitika feladatait. Jól látta a külső körülmények szorítását, a hagyományos külpolitika mozgásterének erős korlátozottságát. Ám azt is, hogy ebből a belső viszonyok konszolidálása révén lehet kitörni, a megerősödésben pedig a kultúrpolitikának vezető szerep juthat. Nem csak amiatt, mert a politikában mindig is hangadó értelmiségi réteg – amelynek döntő többsége a kultusztárca irányítása alá tartozó intézményekben, állami alkalmazottként dolgozott – igényeinek kielégítése és ezáltal megnyerése fontos volt a kormányzat számára, de azért is, mivel a magyarság környező népekénél – az osztrákokat és a cseheket kivéve – kétségtelenül kedvezőbb kulturális mutatóinak megőrzése, sőt növelése, bel- és külpolitikai szempontból hihetetlenül felértékelődött. Egy műveltebb ország ugyanis – érvelt Klebelsberg – mindig nagyobb teljesítményekre képes, a hazai képzettség és a nemzetközi téren elérhető politikai és gazdasági eredmények egymással szinte arányosan és párhuzamosan nőnek. Hiszen a magas szintű általános műveltség terjesztésével és bővülésével mindig gyarapodik a szellemi tőke is, ez esetben pedig a nemzet versenyképességét nem az olcsó fizikai munkaerő mennyisége, hanem a tudás minősége és értéke fogja meghatározni. (Ezt a ma már evidenciának számító tételt akkor még kevesen hangoztatták.) Emellett pedig a világban elfoglalt kulturális és tudományos pozíció az ország megítélését is erősen befolyásolja, és ezáltal visszahat a kül- és a belpolitikára is.

⁴⁰ Az 1927/1932. évi országgyűlés képviselőházának naplója, Athenaeum, Budapest, 1928, 12. köt., 106. (1928. május 4-én, a kultusztárca költségvetési vitájában elmondott beszéd.)

E megfontolásból szervezte újjá a magyar kulturális politikát Klebelsberg Kuno a konzervatív reform szellemében. Programja rendkívül igényes és nagyra törő volt. Magyarország jövőbeni fejlődésének alapját a tervszerű, valamennyi fontosabb területre (a köz- és a felsőoktatásra, a tudományra, a művészetekre és a népművelődésre, a testnevelésre, az egyházakra és a médiára) kiterjedő és valamennyi társadalmi réteget érintő kulturális és tudománypolitikában határozta meg. Klebelsberg egységes rendszerben gondolkozott. Fanatikusan hitt abban, hogy a kultúra a nemzet felemelkedésének záloga, Magyarország nemzetközi erősödésének és megismertetésének legfontosabb eszköze. Ahogy már miniszteri beköszöntő beszédében mondta: „a magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét naggyá.”⁴¹

Ebből a szempontból vált tehát rendkívül fontossá Klebelsberg koherens programjában a kulturális külpolitika. Maga a kifejezés is egészen újszerű volt, a tízes években honosodott meg, először Németországban. Valószínűleg Karl Lamprecht, a neves kultúrtörténész volt az első, aki egy 1912-ben tartott beszédében megállapította: az addig csak belpolitikai értelemben kezelt kultúrpolitikának külpolitikai vonatkozásai is vannak.⁴² Klebelsberg, aki példaképként tekintett a német tudománypolitika legnagyobbjaira – Wilhelm von Humboldtra, Friedrich Althoffra, Adolf von Harnackra, Friedrich Schmidt-Ottra és Carl Heinrich Beckerre –, bizonyíthatóan német hatásra fogalmazta meg a kulturális külpolitikával kapcsolatos elképzeléseit. Különösen Friedrich Schmidt-Ott, az I. világháború utáni német tudomány nemzetközi szerepének megőrzésére hivatott Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft elnöke, illetve a kortárs és barát, Carl Heinrich Becker, a porosz kultúrpolitika 1925 és 1930 közötti irányítója, a két világháború közötti nemzetközi tudománypolitika egyik legjelentősebb személyisége befolyásolták gondolatait.⁴³ Három szempont kapott nála – német indíttatásra – kitüntetett szerepet: 1. a „tudományos nagyüzemekben” kiválóan képzett, nemzetközi tapasztalatokat szerzett és hazáját a tudásával szolgáló elit szükségessége; 2. a magyar kultúra legjobb értelemben vett külföldi propagandájának fontossága; 3. mindebben az állam kiemelkedő szerepe (nem feledkezve meg a „magánosok” támogatásának elengedhetetlenségéről). Ám ő sohasem csak egyszerűen átvette, hanem mindig átalakította, a sajátos magyar viszonyokra alkalmazta e részben kívülről érkező, megtermékenyítő eszméket.

⁴¹ A Beköszöntőbeszéd újabban a következő dokumentum-összeállításában jelent meg: TÖRÉCZKI László, *Válogatás Klebelsberg Kuno írásaiból*, Századvég 2., 1986, 123.

⁴² Lamprecht 1912. október 7-i heidelbergi beszédét idézi: Kurt DÜWELL, *Deutschlands auswärtige Kulturpolitik 1918–1932. Grundlinien und Dokumente*, Böhlau, Köln–Wien, 1976, 255–267.

⁴³ Lásd még a kötetben a „Tudós kolostor, csöndes kolostori kerttel.” *A berlini Magyar Intézet és Collegium Hungaricum története (1916–1944)* című tanulmányt.

Mint válsághelyzetekben vagy a nagy átalakulások idején – ahogy később, a második világháború előestéjén és a világháborúban, vagy azt követően, 1945 és 1948 között, majd 1985-től szinte folyamatosan – oly gyakran történik, Klebelsberg is feltette a húszas évek elején oly sokakat foglalkoztató kérdést: hol a helyünk, mi a szerepünk a körülöttünk megváltozott világban, és melyek az ebből adódó teendőink? Klebelsberg az akkoriban (és napjainkban sajnos ismét) felerősödő, ősi keleti kulturális kötődéseinket újra feleleveníteni kívánó „turáni” ábrándokkal szemben egyértelműen a nyugati irányultságú (kultur)politikában határozta meg a magyarság számára követendő utat. Élesen elítélte a „destruktív”, bolsevik kultúrtörekvéseket; teljesen zárt volt a Kelet, nyitott a Nyugat felé. Nem foglalkoztatta – az adott világpolitikai körülmények, a német és az orosz hatalom húszas évekbeli meggyengülése miatt – a pánszláv és a pángermán veszedelem réme. A fenyegetettségnek az az érzése, amely a 19–20. század fordulóján, majd az 1930-as évek közepétől a magyar politikusok tetteit oly nagymértékben befolyásolta. Amely aztán, már Klebelsberg halála után, az „egyedül vagyunk” hangulat terjedését, a „harmadik út” követését, illetve a német vagy az orosz szövetséget találta egyedül üdvöztetőnek.

Klebelsberg nem csak a Magyarországhoz sok szempontból hasonló helyzetű – nemzetközileg a húszas évek végéig részleges bojkott alatt álló – német kulturális és tudományos törekvéseket kísérte figyelemmel. Tájékozódása ennél jóval több irányú volt. Sok nyugat-európai kortársához hasonlóan szimpátiával szemlélte a fasiszta Olaszország kultúrpolitikáját. A húszas évekbeli Itália ugyanis még egészen más állam volt, mint a későbbi. Nyugat-Európában is sok demokrata és liberális politikus nézett föl csodálattal – a természetben nem éppen kimagasló – Mussolinire. De ugyanígy érdekelték Klebelsberg a francia, az angol vagy az Egyesült Államokbeli változások is. Ez irányú tapasztalatai – amelyeket olyan kiváló minisztériumbéli munkatársak, mint a tudománypolitikát meghatározó Magyary Zoltán külföldi benyomásai is alátámasztottak – és a nemzetközi helyzet józan mérlegelése révén azt a következtetést szűrte le magában, hogy Magyarország a szinte teljes külpolitikai elzártságból a kultúrpolitika terén törhet ki a legsikeresebben.

A helyes kultúrpolitika ugyanis mindig figyelembe veszi a külpolitikai adottságokat. Mindezt alátámasztotta, hogy a passzivitásra ítélt – az új hatalmi viszonyokba kényszerűen beilleszkedő – magyar diplomácia csak 1927-től módosult, a békés úton elérni kívánt revíziós célok immár nyílt meghirdetésével. A kulturális külpolitika pedig éppen ez esztendeig volt igazán aktív, ezután a mind mozgékonyabbá váló magyar külpolitika elszívta előle a levegőt, s így lehetőségei beszűkültek. (Érdekes párhuzam, hogy a második világháború utáni másfél esztendőben, Keresztury Dezső minisztersége idején, szinte ugyanezek a megfontolások irányították a magyar kulturális külpoli-

tikát. Mindez persze nem a véletlen műve: Keresztury ugyanis a klebelsbergi ösztöndíj-politika kedvezményezettjeként a húszas évek közepén Bécsben és Berlinben tölthetett egy-egy esztendő magyar állami stipendiummal, majd a berlini tudományegyetem Magyar Intézetének – magyar állami támogatást is élvező – lektora volt.)

Magyarország esetében – a klebelsbergi gondolat szerint – az egykori hazájától elszakított magyarság kultúrájának, tudományosságának a megőrzése, ennek legalább valamilyen módon történő segítése is a kulturális külpolitika feladatkörébe került. Ahogy a korábban belpolitikai viták sorát kiváltó kérdések – mint például az Ausztriához való viszonyunkat illetők – 1918 után külpolitikai természetűvé lettek, ugyanúgy vált azzá a határokon kívül rekedt magyarokkal való törődés is. Más tekintetben is változásokat eredményezett a kisebbségi sorba került magyarok problémája. A dualizmus korát meghatározó alapelv, miszerint a Magyarország területén élő állampolgárok – bármely nemzetiséghez tartozzanak és bármely anyanyelvet valljanak is magukénak – egyetlen politikai nemzetet alkotnak, az új hatalmi viszonyok között nyilvánvalóan elfogadhatatlanná vált. Ezen elméleti konstrukció fenntartása magyar szempontból ugyanis az öncsonkítással: az egykori magyar területekről és a magyar anyanyelvű közösség minden harmadik tagjáról való lemondással lett volna egyenlő. Emiatt a mindaddig szinte egyeduralgó államnemzet-értelmezéssel szemben – ahogy azt Carl Heinrich Becker is vallotta német vonatkozásban – a kultúrnemzet fogalmát kezdték használni Magyarországon. Mivel a húszas években Magyarországnak nem voltak politikai eszközei a nemzetközileg sokkal jobban pozícionált kisantant-országokkal szemben (amelyek ráadásul katonailag is nyomasztó fölényben voltak), a bárhol élő magyarokat valamilyen formában összefogó és összetartó kultúra – és ezzel a kulturális külpolitika – szerepe e téren is felértékelődött.

A dualizmus idején – jórészt a külpolitikai szuverenitás hiánya és a nemzetiségi kérdés kezelésének módja miatt – a sokszor egyáltalán nem, jobb esetben pedig félreismert magyarság fokozatosan romló külföldi megítélésének javítására, a magyarság külföldi képének jobbítására is lehetőség nyílt. Ahogyan Hankiss János, a debreceni Nyári Egyetem megálmodója és – Klebelsberg támogatásával – 1927-ben egyik alapítója, a korszak egyetlen kultúr-diplomáciáról szóló kötetének szerzője a kulturális külpolitika feladatáról szólva kijelentette: ennek célja „a) a magyarságot minden vonatkozásában ismertté tenni; jóvátenni a múlt mulasztásait s különösen az osztrák spanyollal okozta mérhetetlen károkat; b) a nemzetek versenyében minél előbbre vinni Magyarországot; c) a revízió ügyét előmozdítani.”⁴⁴ Mindez egyébként

teljesen egybecsengett Klebelsberg Kuno elképzeléseivel. Mintegy négy esztendővel a Gróf halála után Hankiss gondolatai Klebelsbergét visszhangozták.

A kulturális külpolitika tehát Klebelsberg koherens, rendszerszerűen építkező programjának egyik tartópillére volt. Ezen belül a legfontosabbnak a gyakorlatban a következőket tekintette: 1. a külföldi magyar intézetek és tanszékek, illetve lektorátusok hálózatának kialakítása-bővítése; 2. a korábbitól eltérő, tudatos, az elitképzés céljait szolgáló állami ösztöndíjakció beindítása; 3. Magyarország kultúrájának, tudományos értékeinek minél szélesebb körű külföldi megismertetése; 4. a külföldi és a magyarországi diákok és tudósok csereutazásainak, előadásainak előmozdítása; 5. hazánk térségbeli kulturális – szerinte primus inter pares – szerepének megőrzése, kulturális versenyképességének erősítése; 6. a külföldi magyarság kulturális azonosságtudatának megőrzése az anyanemzet segítségével. Az utóbbi kivétellel szorosán egymáshoz kapcsolódó, egymásból következő szándékokról volt szó.

Klebelsberg így egységes rendszerbe foglalta kulturális diplomáciáról vallott gondolatait, és ezeket igyekezett a gyakorlatba is átültetni. A húszas évek elejének lehetőségeit reálisan és józanul fölmérve azon a területen látott munkához, amelynél a legkisebb befektetéssel a legnagyobb hasznot vélte betakarítani. Ezért fordult elsőként a történettudomány felé, a Bécsi Magyar Történeti Intézet 1920-as létrehozásával – még nem miniszterként, hanem a Magyar Történelmi Társulat elnökeként –, illetve a Római Magyar Történeti Intézet 1923-as újraalapításával (már miniszterként). Mindkét esetben kiváló segítők voltak. Bécsben olyan historikusok-levéltárosok, mint Károlyi Árpád, Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc és Miskolczy Gyula, Rómában pedig a kiváló művészettörténész, a komoly menedzseri erényekkel rendelkező Gerevich Tibor. A későbbiekben is valamennyien támogatták Klebelsberg tudománypolitikai programját.

Az 1920-as években a Trianonhoz vezető történelmi események feltárása nem csak a történettudomány, de általában a magyar tudományosság egyik központi problémájává vált. Emiatt a magyar vonatkozású források sokaságát őrző vatikáni és bécsi központi levéltárak szerepe rendkívüli módon felértékelődött. Így teljesen logikus és érthető volt, miért a (kapcsolat)történeti kutatások prioritását határozta meg Klebelsberg, miért ezekbe a – magyar kulturális kötődések szempontjából történelmileg is meghatározó – városokba küldött először magyar állami ösztöndíjasokat. Minden értelmiségit rendkívül élénken foglalkoztatta ugyanis a kérdés, hogy „miként jutottunk idáig”, „hol tévesztettünk utat”, mennyiben vagyunk ezért mi magunk felelősek, illetve mennyiben okolhatóak külső – vagy az államkereteket belülről feszítő – körülmények az „ezeréves, szentistváni” államkeretek felbomlásáért. (Nem is beszélve arról, hogy a két világháború között az orvosokat, a jogászokat,

⁴⁴ HANKISS János, *A kultúr-diplomácia alapvetése*, Magyar Külügyi Társaság, Budapest, 1936, 17.

a természettudományi és a műszaki szakembereket egyaránt erősen érdekelték a történettudományi problémák, az ezekről szóló fontos összefoglaló munkák több tízezres példányban keltek el.)

A következő lépésben, a gazdasági konszolidáció indulásakor a történelmen túl már más tudományterületekre is kiterjedt Klebelsberg figyelme. 1924-ben a bécsi és a berlini, 1927-ben pedig a római Collegium Hungaricumok – illetve az ugyancsak 1927-es, félig-meddig Collegium Hungaricum-típusú Magyar–Francia Egyetemi Tájékoztató Iroda (1933-tól: Franciaországi Magyar Tanulmányi Központ) – alapításával lerakta annak a rendszernek az alapjait, amely mindmáig meghatározza a magyar kulturális diplomáciát.⁴⁵ Klebelsberg előrelátását és bölcsességét bizonyítja, hogy napjainkban is ugyanezekben a nagyvárosokban működnek Collegium Hungaricumok, amelyekhez 1999-től ötödikként Moszkva társult. Mellettük még számos, kizárólag „kulturház”-funkciót betöltő magyar intézet alakult a második világháború után. A Collegium Hungaricumok feladata időközben ugyan módosult: ma már elsősorban kulturaközvetítő és csak másodsorban tudományos intézmények (megfordítva vagy elfelejtve ezzel a két világháború közötti rangsort). Ugyanakkor kétségtelen, hogy a Collegium Hungaricumok mindmáig a (rég)múltban gyökerező – a német, az olasz és a francia nyelvetterülethez kötődő – kulturális kapcsolataink miatt játszanak kiemelkedő szerepet, akárcsak a két világháború között. (Moszkva pedig teljesen érthető okokból csatlakozott hozzájuk, hiszen a második világháború idején elhurcolt műkincsek, közgyűjteményi anyagok sokaságának felkutatása és számbavétele magyar szempontból kiemelt tudományos teendő.) A történelmi szempontok tehát a múlthoz, de a jelenhez is szorosan hozzátartoznak, sőt kézzelfogható eredményeket is hoznak. Komolyan elgondolkodtató tehát, hogy magukat elhivatottnak érző és magukat kulturális menedzsereknek nevező „közszereplők” úgy igyekeznek „megújítani” a Collegium Hungaricumok arculatát, hogy egy „múltat végképp eltörölni” szemlélet alapján saját, egyedül üdvöztetőnek gondolt eszme- és ízlésvilágukat erőltetik az intézményekre, miközben tudományos szerepükről akarattal, szánt szándékkal megfeledkeznek.

⁴⁵ E helyütt részletesebben nem szólok ezen intézmények történetéről, csak utalok a kötet alábbi tanulmányaira: *A tudós Magyarországa Bécsben. Magyar tudományos intézetek a császárvárosban, 1920–1945*; „Tudós kolostor, csöndes kolostori kerttel”. *A berlini Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum története (1916–1944)*; *Egy tudós kultúrpolitikus kalandjai Rómában és a magyar hivatalokban. Gerevich Tibor és a római Magyar Akadémia*. – Lásd még: ROMSICS Ignác, *Francia–magyar kulturális kapcsolatok és a párizsi Magyar Intézet a két világháború között = Hagymányok és módszerek. Az I. Nemzetközi Hungarológia-Oktatási Konferencia előadásai*, szerk. EGYED Orsolya – GLAY Béla – B. NÁDOR Orsolya, Budapest, 1990, I. köt., 109–129.

Megszületésükkor és a két világháború közötti időszakban tehát a Collegium Hungaricumok mindenekelőtt az elitképzés céljából létrehozott tudományos műhelyek, másodsorban pedig a magyar kultúra értékeit külföldön közvetítő intézetek voltak. Klebelsberg politikai krédója volt az a mondat, amelyet számos alkalommal, különböző változatokban ismételt meg, és először a külföldi magyar ösztöndíj-akcióról és intézetekről, illetve az Országos Ösztöndíjtanács felállításáról szóló törvény (1927: XIII. t.c.) indoklásában fejtett ki. „Kultúrpolitikám két alapgondolaton épül fel – hirdette. – Emelni igyekszem a magyar nemzet széles néprétegeinek, nagy tömegeinek értelmi szintjét. [...] Gondoskodni kell azonban arról is, hogy minden téren: irodalomban, művészetben és tudományban egyaránt kellő számban álljanak oly férfiak, különösen szakemberek rendelkezésre, kik teljesen európai színvonalon vannak, s így minden működési téren, minden szakmában a nagy feladatok megoldásánál elsőrangú erőkre támaszkodhassunk.”⁴⁶

E kettős irányultságú politika tehát egyrészt az esetek felemelését, másrészt a kiválóak tudatos továbbképzését szolgálta. A „tömeg” és az elit nevelését. Az előbbi – egy ma olyannyira divatos kifejezéssel élve: az esélyegyenlőség – érdekében indult a népiskolai program, melyet 1926-ban törvénnyel is szentesítettek. Ennek eredményeként a húszas évek második felében öt esztendő alatt 5000 tantermet és tanítói lakást építettek föl, mindenekelőtt olyan vidékeken, amelyek addig nem rendelkeztek iskolával vagy az átlagosnál hátrányosabb helyzetben voltak. Másik „alapgondolata” pedig az elitképzés fontosságát hangsúlyozta. Jó néhányszor kijelentette, hogy egy Magyarország nagyságú állam hatékony működtetéséhez kb. 3000–4000 főnyi, jól képzett, a nemzetközi porondon is tárgyalni és viselkedni képes elitre van szükség. Ezért támogatta a Kolozsvárról és Pozsonyból „menekült” szegedi és pécsi tudományegyetemeket, a közgyűjteményeket, a tudományos intézeteket és egyesületeket. És ezért hozta létre a bel-, illetve a külföldi ösztöndíjrendszert, valamint a külföldi magyar intézeteket. A Collegium Hungaricumokat, amelyek – a bécsi és a római történeti intézetekkel együtt – már magyar állami tulajdonban lévő (Bécs) vagy annak megvásárolt (Berlin és Róma) épületekben kaptak helyet. Művészettörténetileg is komoly értékkel bíró (kora)barokk (Róma és Bécs), illetve klasszicista (Berlin) palotákban: Bécsben a Johann Fischer von Erlach tervezte Gárda- vagy Testőrpalotában (napjainkban már inkább Trautson-palotaként ismerik), Rómában a Francesco Borromini emelte Palazzo Falconieriben, Berlinben pedig a kevésbé jelentős Herz-palotában.

⁴⁶ Az indoklás szövegét újabban – Klebelsberg más beszédeiből és írásából, a kortársak és az utókor róla alkotott véleményéből ügyesen „szemezgetve”, és egy jól használható bibliográfiát is összeállítva – közölte: Kiss Tamás: *Klebelsberg Kuno*, vál., s. a. r. és a jegyzeteket írta T. Kiss Tamás, Új Mandátum, Budapest, 1999, 131.

Közülük a római még ma is Collegium Hungaricumként – bár a harmincas évektől inkább csak Római Magyar Akadémiaként emlegetik – működik. A második világháború végén bombatalálatot kapott berlini helyén 2007-ben nyílt meg az új, posztmodern, neo-Bauhaus stílusú Collegium. A legkülönbözőbb sorsa kétségkívül a bécsinek volt: a császárváros egyik legszebb és legismertebb barokk palotáját 1961-ben eladta a magyar állam – ma az osztrák szövetségi igazságügyi minisztérium lakik benne –, ám a 194 helyiséges barokk palota értékesítéséből befolyt összeg sem volt elegendő arra, hogy 1963-ra egy jóval kisebb és sokkal jelentéktelenebb, csúnya és igénytelen épületet emeljenek a Duna-csatorna partján, amelyet aztán 1999-re újjítottak föl...⁴⁷

A Collegiumokban fiatal, többségükben egyetemet végzett, gyakran már doktorált kutatókat fogadtak, többnyire egy esztendőre (két szemeszterre), néha ennél rövidebb vagy hosszabb időre. Nem kizárólag magyar állami, hanem városi vagy törvényhatósági ösztöndíjasokat, illetve „félfizető” vagy „fizető” vendégeket is. Teljes ellátást biztosítottak számukra, napi háromszori étkezéssel, sportolási, nyelvtanulási lehetőséget is kaptak, sőt, még mostak is rájuk. A külföldi ösztöndíjasok magyar intézettel nem rendelkező városokban és országokban – 1924-től az Egyesült Államokban, 1925-től Franciaországban és Angliában, 1926-tól pedig Svájcban is – kutathattak és tanulhattak a magyar kormány támogatásával. (A francia kormány már 1921-től biztosított ösztöndíjat magyar egyetemisták számára.) De más országokba is mehettek tehetséges magyar fiatalok. Hiszen Klebelsberg kezdeményezése nyomán különböző intézmények, testületek és magánszemélyek, hazai és külföldi alapítványok ún. kézi – azaz a kiküldetési helyen szabadon fölhasználható és beosztható – ösztöndíjaival finanszírozhatták kint tartózkodásukat. Bár mint láttuk, az egész akcióról csak 1927-ben hoztak törvényt, a gyakorlatban a rendszer már a húszas évek legelejétől, a Bécsi Magyar Történeti Intézet megalapításától jól működött.

Bár az ösztöndíjakció és a Collegiumok „fényűzése” miatt sokan vádolták luxuskiadásokkal Klebelsberget, könnyen igazolható, hogy mégis nagyon jó befektetésnek bizonyultak ezek az intézetek. Nem csak azért, mivel többnyire olyan szakmák képviselői érkeztek ide, amelyeknek a költségigénye alacsony volt (bölcsesek, társadalomtudósok, jogászok, művészek), hanem amiatt is, mivel a jelentősebb ráfordításokat igénylő tudományterületek (műszaki- és természettudományok) ifjú tudósai nem a magyar állam intézeteiben, laboratóriumaiban folytatták igencsak sokba kerülő kutatásaikat. Klebelsberg Bécsben az egyetem klinikáival, Berlinben ezek mellett a világhírű

⁴⁷ Bővebben a kötetben: Bessenyei, Klebelsberg, Marosán és a „genius loci”. A bécsi Testőrpalotáról című tanulmányban.

Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft (a mai Max Planck Instituten) kutatóintézeteivel kötött megállapodást a magyar ösztöndíjasok fogadásáról és segítéséről. Ugyanígy állandó kapcsolatban állt a Notgemeinschaft der deutschen Wissenschafttal (a Deutsche Forschungsgesellschaft jogelődjével) is.

Kulturális külpolitikájának alakításában a minisztériumon belül Magyary Zoltán, a magyar közigazgatás-tudomány talán legkitűnőbb egyénisége segítette Klebelsberget. Mellette még olyan tanácsadói voltak, mint a hungarológia fogalmát megalkotó irodalomtörténész-tudományos menedzser, Gragger Róbert; a magyar történészek egyik doyenje, Károlyi Árpád; vagy a neves művészettörténész, Gerevich Tibor. Az utóbbi ötleteit annak ellenére is elfogadta, sőt megvalósította Klebelsberg, hogy nem értett velük egyet. Gerevich ugyanis a Római Collegium Hungaricum igazgatójaként, majd kurátoraként olyan magyar művészek római kiküldését szorgalmazta, akiknek a stílusát a művészi ízlésében meglehetősen konzervatív, a neoklasszicista, a neobarokk és a historizáló irányzatokat kedvelő Klebelsberg nem sokra értékelte. Mégis hallgatott a szakember szavára – államférfiúi érényeit ezzel is igazolva. Ennek következménye, hogy a Gerevich pártfogolta ösztöndíjas társaságot ma „római iskola” néven, a 20. század egyik legjelentősebb képzőművészeti áramlataként tartja számon a magyar művészettörténet.⁴⁸

A külföldi magyar intézetek az ösztöndíjasok istápolásán túl kulturális programokat, filmvetítéseket, képzőművészeti és fotókiállításokat, zenei előadóesteket is szerveztek. Részben saját falaikon belül, többnyire azonban – kulturaközvetítő tevékenységet folytatva – külső helyszíneken. Ugyanígy támogatták a magyar diákok, illetve tudósok csereutazásait, csereelőadásait is. Vezetői kiváló tudósok voltak, akik mai értelemben véve kulturális tanácsosi/attaséi feladatot is elláttak, bár nem a Külügyminisztérium, hanem a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fennhatósága alá tartoztak. (Klebelsberg idején Bécsben Károlyi Árpád és Lábán Antal, illetve a Történeti Intézetben Eckhart Ferenc és Angyal Dávid; Rómában Gerevich Tibor és Miskolczy Gyula, Berlinben pedig Gragger Róbert, Gombocz Zoltán és Farkas Gyula; Hóman alatt hozzájuk csatlakozott még a Rómából Bécsbe visszakerülő Miskolczy, illetve Rómában Koltay-Kastner Jenő és Genthon István.)

A külföldi kulturális és tudományos kapcsolatok összehangolásával, a külföldi magyar intézetekkel, tanszékekkel, lektorátusokkal és könyvtárakkal, valamint az állami ösztöndíj-akcióval a kultuszminisztériumon belül az egész korszakban önálló ügyosztály – a III/b, a húszas évek végétől a IV,

⁴⁸ P. Szűcs Julianna, *A római iskola*, Corvina, Budapest, 1987. – Ennek kissé rövidített, némileg módosított változata: Uő., *A „római iskola” = Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos, kulturális és egyházi intézetek Rómában (1895–1995)*, szerk. CSORBA László, HG Társa, Budapest, 1998, 95–126.

majd az V. – foglalkozott. Ennek Klebelsberg alatt Magyary Zoltán, Hóman idején pedig Haász Aladár és Paikert Géza voltak meghatározó vezetői. Ugyanakkor 1930-ban a Külügyminisztériumon belül is Kulturális Osztály alakult, amelyet 1932-től Villani Lajos, majd 1939 végétől – egyesülve a sajtóosztállyal – Ullein-Reviczky Antal irányított. 1941-ben ismét önállóvá vált az osztály, amelynek főnöke az elődeihez hasonlóan szintén németellenes beállítottságú Szent-Iványi Domokos lett.

A kulturális külkapcsolatok irányításában így bizonyos kettősség volt megfigyelhető. Államigazgatási szempontból teljesen érthetően, mindenfajta külkapcsolat legfőbb képviselője elvileg a Külügyminisztérium volt. Mégis megállapítható azonban, hogy a külügyi tárca a szakkérdésekben az egész korszakban mindenkor és mindenben messzemenően megfogadta és tiszteletben tartotta az illetékes szaktárcák álláspontját.⁴⁹ A kulturális és a tudományos ügyek tekintetében ez azért is történt így, mert nem csak Klebelsberg, de Hóman Bálint is az akkori magyar kormányok legerősebb és legbefolyásosabb miniszterei közé tartoztak. Klebelsberg jól látta, hogy: „A tervszerű művészeti és tudománypolitikával bíró államok régtől fogva szükségét érezték annak, hogy külföldre küldött ösztöndíjasaik az idegenben szakszerű irányítás és ellenőrző felügyelet alatt álljanak.”⁵⁰ Felismerte azt is – amit ma már evidenciaként hangoztatunk – hogy a 20. századi, bámulatos japán fejlődés elsősorban éppen a felsőfokú, mindenekelőtt az elitoktatásba fektetett, hosszú távon busásan megtérülő tőkének köszönhető: „Midőn a múlt század kilencvenes éveinek elején a külföldi egyetemeket jártam, bámulattal töltött el az a szorgalom, amelyet a japán hallgatóknál tapasztaltam. Mikor megkérdeztem őket, bírják-e a napi 12–14 óra megfeszített szellemi munkát, azt válaszolták, hogy ők [...] úgy érzik, hogy egyenesen megrabolnák hazájukat, ha minden idegszáluk végső megfeszítésével nem dolgoznának. Magam is azt adtam erkölcsi útravalóul külföldre menő ösztöndíjasainknak, hogy a magyar haza, a magyar föld legnemesebb terményét, búzáját adja el a külföldön,

⁴⁹ Bővebben a *Magyarország tiszti cím és névtára 1927–1944.*, Magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest – a rendszeresen megjelenő kötetek túl lásd *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945*, vál., szerk. és jegyzetekkel ellátta PRITZ Pál, Külügyminisztérium – ELTE BTK, Budapest, 1994, 105–106, 464–465. és 493. – PRITZ Pál, *Magyar diplomácia a két világháború között. Tanulmányok*, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1995, 94–96.

⁵⁰ A Klebelsberg egyik legkiválóbb minisztériumi munkatársa-segítője, Magyary Zoltán szövegezte indoklás az 1927. XIII. t. c.-ként becikkelyezett törvény preambuluma volt. Lásd *Magyar Törvénytár* 1927. évi kötete 173–174., valamint *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917–1932)*, vál., az előszót és a jegyzeteket írta GLATZ Ferenc, Európa, Budapest, 1990, 180–181. – Magyary egyébként – talán ezzel is jelezvén, hogy a törvény az ő szellemi szülötte – a törvényjavaslat indoklás nélküli szövegét közölte a tanulmányaiából összeállított kötetben: MAGYARY Zoltán, *A magyar tudományos nagyzsem megszervezése. Nyolc év a magyar tudományos élet kormányzatában*, Danubia, Pécs, 1931, 185–191.

hogy kiváló tehetségű fiainak külföldi iskolázását lehetővé tegye és meglopja hazáját az, aki az idegenben nem fordítja minden erejét tudásának tökéletesítésére.”⁵¹ 1925-ös németországi látogatásakor hasonlóan nyilatkozott a berlini Collegium Hungaricum ösztöndíjasai előtt: „Mikor én 30 évvel ezelőtt itt voltam Berlinben, 6–7 órát töltöttünk az egyetemen és utána a könyvtárakban dolgoztunk. Megismerkedtem japán diákokkal, s megkérdeztem őket, hogy naponta mennyit dolgoznak, s kiderült, hogy ők az erejüket jobban megfeszítették, mint mi, és amikor azt kérdeztem, hogy győzik-e, akkor azt válaszolták, hogy ők nem a maguk pénzén vannak itt külföldön, hanem a japán állam küldte őket ki, miután programjául tűzte ki, hogy egy ázsiai államból egy modern nagyhatalommá lesz, melynek szüksége van vezetőkre, mégpedig olyanokra, akiket külföldön képeztet ki. Ezek a diákok azt mondták, ők úgy érzik, hogy hűtlenül kezelik hazájuk pénzét, ha nem szolgálják erejük minden megfeszítésével hazájuk felvirágzását.

Mi magyarok ma még kritikusabb helyzetben vagyunk. A japán nép létét nem fenyegette veszedelem. Mi azonban a lét és a nemlét szélén vagyunk, fegyverrel a magunk fennállását alig védhetnénk meg, de megvédjük a tudás és a szellem ellenállhatatlan eszközeivel. – Az ösztöndíjasok ösztöndíja a Mária Terézia uradalom hozadékából kerül ki. Ott búza terem, s mi ezt eladjuk, hogy önök idekinn tanulhassanak. A magyar haza küldi el a maga terményeit ide Berlinbe csak azért, hogy önök folytathassák tanulmányaikat. Érett férfiakra van szó, akikhez buzdító szót nem kell intéznom, de mégis, mint jóakaró barát, kérem önöket, tartsák mindig szem előtt, hogy Magyarország a végső erőfeszítéseket teszi azért, hogy az önök külföldi tanulmányait lehetővé tegye, és tartsák azt is szem előtt, hogy önöknek a szellemi vezető réteghez kell tartozni, ahhoz a három-négyezer emberhez, akiknél egy demokratikus országban is le van téve az ország sorsa. Meg vagyok győződve, hogy az önök tanulmányai meg fogják hozni a maguk gyümölcsét, s önök, ha egyszer harminc év múlva itt állnak, éppoly lelki örömmel fognak visszagondolni tanulmányaikra, mint én emlékeztem ezekben a napokban harminc év előtti ittlétemre.”⁵²

De Gragger Róbert is szinte ugyanezekkel a szavakkal buzdította az ösztöndíjasokat 1923–1924 körül, tehát azelőtt, hogy Klebelsberg gondolatait egyáltalán ismerte volna (hacsak nem egyeztettek e kérdésben korábban): „Önöket egy végveszélyben levő nemzet küldötte ki, hogy mentőkké képeztesse ki. A magyar nemzet végveszélyben van. Az egész világon Budapestnek

⁵¹ *Klebelsberg Kuno*, vál., s. a. r. és a jegyzeteket írta T. Kiss Tamás, Új Mandátum, Budapest, 1999, 135–136.

⁵² *Klebelsberg gróf kultuszminiszter háromnapos látogatása Berlinben*, Magyar Szemle (A németországi magyarság közlönye) 1925. november 1.

van a legnagyobb tuberkulózis statisztikája, a legnagyobb öngyilkossági statisztikája. A magyar nemzetnek, az Alföldnek van a legnagyobb gyermek-halandósága. Szegénység, tudatlanság, analfabetizmus és pártpolitika húzzák le az ország színvonalát, csökkentik versenyképességét. S mialatt a magyar nemzet zöme, a magyar paraszt és munkás, a középosztály a legnagyobb szegénységben, nyomorban, pizsokban kínlódik, küzd a mindennapi létért és emberhez nem méltóan alkoholba, duhajságba fojtja bánatát »Sírva vígad a magyar« kiáltással, a hazája jövőjét féltő és a jövőbe néző magyar kormány kiküldi Önöket ide, hogy szakemberekké képeztessek ki magukat, s azután vállvetve, közös munkával iparkodjanak a nemzet szekerét a sárból kiemelni. [...]

A magyar nemzet mai válságos, súlyos helyzetében felismerve egyes emberek értékét és a nemzet fejlődésére való hatását, most legnagyobb szegénységben [...] mégis a legnagyobb erőfeszítéssel kiküldi érdemesnek ítélt fiait abból a célból, hogy a tudományos kultúra forrásainál szakemberekké és vezető egyéniségekké fejlődjenek. Ebből a célból vannak itt Önök, és én kérem Önöket, fogadják meg nekem és fogadják meg önmaguknak, hogy mindennapos erőfeszítéssel, erejüknek teljes kifejtésével napról-napra minden alkalmat és segédeszközt felhasználnak arra, hogy magukban a lehető legnagyobb fokra fejlesszék azt, amire hivatva vannak, hogy lehető legjobb szakemberekké és lehető legerősebb egyéniségekké fejlődve érhessenek egy esztendő múlva haza a nemzet szolgálatába.”⁵³

A kiküldött fiatalok többnyire megfogadták Klebelsberg, Gragger és mások intelmeit: az ösztöndíjaskiállítás rendkívül sikeresnek bizonyult. Egytől egyig visszatértek hazájukba, s körülbelül kétharmaduk, háromnegyedük néhány éven belül bekerült a magyar tudományos, művészeti, gazdasági, politikai vagy köztisztviselői elitbe, a többiek jórészt középiskolai tanárok, egyetemi oktatók lettek. A külföldön időző ösztöndíjasok pedig nem csak nemzetközi látókörhöz és tájékozódáshoz jutottak, de – legalábbis többnyire – megtanulták kicsit kívülről is szemlélni hazájukat. Közvetlenül érzékelték, hogy más nemzetbeliek mit, miért és hogyan gondolnak Magyarországról. Szembesültek az „idegen” kultúrákkal, alkalmuk nyílt tudományos és kulturális párbeszédet folytatni más nemzetbeliekkel. Ezáltal pedig olyan külföldi kapcsolatokra tettek szert, amelyeket életük végéig, nem csak a saját, de a hazájuk érdekében is kamatoztathattak, használhattak.

Valamennyi Collegium Hungaricum saját tudományos profillal bírt. Míg a történeti intézetekben értelemszerűen csak historikusok kaphattak helyet

⁵³ A Berlini Humboldt Egyetem Szlavisztikai Intézetének Magyar Szemináriumában őrzik a Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum iratait. Az idézet forrása: Gragger iratai, Collegium Hungaricum-dossier.

– igaz, a történelmet a szó legtagabb értelmében véve kutatók, hiszen nem csak politika-, de művészet-, irodalom-, társadalom-, gazdaság-, zene, hadtörténetesek stb. is voltak a stipendisták között –, addig a Collegiumok több szakterületről várták vendégeiket. Bécsbe elsősorban germanisták, orvosok és jogászok, Berlinbe főleg természettudósok és műszaki szakemberek, Rómába pedig művészek, papok és egyháztörténetesek érkeztek. A historikusokat főleg a kapcsolattörténeti témák érdekelték. A természettudósok és a műszakiak Magyarországon kevésbé kutatott területeket tanulmányozhattak. Kísérleteztek, új módszerekkel ismerkedtek – a fogadó állam költségén. A képző-, az iparművészekre és az építészekre pedig igen erős hatást gyakorolt Róma, néhány esetben Párizs termékenyítő világa. Ezen túl is – ugyanilyen elvek alapján – számos országba eljutottak a magyar állami ösztöndíjasok: Nyugat-Európától kezdve, az Amerikai Egyesült Államokon át, egészen Japánig.

Az ösztöndíjasok személyéről az 1927: XIII. törvénycikkkel fölállított Országos Ösztöndíjtanács döntött. A törvény lényegében már kész tényeket rögzített, Klebelsberg ösztöndíj-politikájának addig elért eredményeit, az akkor már meglévő külföldi magyar intézetek helyzetét kodifikálta. A miniszter még arra is ügyelt, hogy a sajtóban – jórészt a nem kormányközelségéről ismert, az Est-lapokhoz tartozó *Pesti Napló*-ban – megjelent cikkeiben népszerűsítse az ösztöndíjaskiállítást. „A törvényre azért van szükség – vallotta –, hogy a kollégiumbéli helyek, meg a tudományos és művészeti ösztöndíjak adományozása intézményesen oly módon rendeltessék, hogy ezeknél a kérdéseknél minden protekció eleve kizárassék.”⁵⁴ – „Eddig külföldi nyelveket igazán jóformán csak az arisztokrácia és a haute finance [a tőzsdén és pénzügyi körökben a nagyobb bankok, bankárok, hitelintézetek és kibocsátó cégek gyűjtőneve] gyermekei tanulhattak meg. A külföldi ösztöndíjak és főleg a magyar intézetek nyitják meg majd az utat a művelt világba a magyar középosztály legtehetségesebb gyermekeinek. Itt van a külföldi magyar intézetek nagy szociálpolitikai jelentősége a magyar középosztály politikai szempontjából is. De ezen túl talán még fontosabb a nagy nemzeti szempont. Mikor a régi Ausztria diplomáciája és a saját életteremtésünk mesterségesen elzárt bennünket a külföldtől, a legképtelenebb dolgokat elhitették rólunk Európában [...], magunk ugyan alig tettünk valamit önvédelmünkre. Trianonban azután meg is adtuk az árát, mert mint valami Európába betolakodott vad néppel bántak el velünk.”⁵⁵ Ezért „erkölcsi és szellemi erővel kell meghatározni a nemzetnek a veszett háborúk folyamán megcsökkent fizikai ere-

⁵⁴ KLEBELSBERG Kuno, *Az új országgyűlés megnyitására*, Pesti Napló 1927. január 30., 1–2.

⁵⁵ Uő., *Magyarország a világ ítélőszéke előtt*, Pesti Napló 1927. február 20., 1.

jét” – hirdette Klebelsberg, kultúrpolitikája „kvintesszenciájaként”.⁵⁶ „Külföldi kollégiummal, az ilyenbe adott ösztöndíjakkal pedig azt a célt akarom szolgálni, hogy egy erősen nacionalisztikus intelligencia külföldi felkészültséggel vezethesse az alkotó munkát, amely a nemzeteket szétmállasztó pesszimizmusnak legbiztosabb ellenszere.”⁵⁷

A kiválóan előkészített, részben már a gyakorlatban is működő és bevált intézmények létét szentesítő 1927. XIII. törvénycikkkel szemben – a döntő többségében kedvező, sőt lelkesedő fogadtatás és sajtóvisszhang ellenére – kételkedő hangok is hallatszottak. A bírálók mindenekelőtt az ösztöndíjak – szerintük Magyarország földrajzi helyzetével nem számoló – szinte kizárólagos nyugat-európai irányultságát, a kollégiumi rendszernek a csak néhány külföldi kultúrcentrumhoz kötöttségében, rendkívüli költségeiben és a magyar fiatalok (nyelvkésztségük fejlődésére kevésbé ható) kinti összezártságában, egymásrautaltságában megnyilvánuló hátrányait, valamint – szociáldemokrata oldalról – osztálykorlátait kifogásolták a törvényjavaslat vitájában.⁵⁸

⁵⁶ Uő., *Előőrs-nemzetek és elmaradt népek*, Pesti Napló 1927. július 3., 1.

⁵⁷ Uő., *Történelmi optimizmus*, Pesti Napló 1927. augusztus 14., 1.

⁵⁸ Néhány hozzászólást idézve: Bleyer Jakab szerint a nyelvszakos tanárjelöltek esetében „a Collegium Hungaricumok keretében való kint tartózkodás nem ajánlatos, nem hasznos”, hiszen itt egymással csak magyarul beszélnek a fiatalok. (*Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, I. köt., Athenaeum, Budapest, 1927. /a továbbiakban: KN 1927–32/ I. köt., 376.) – Pintér László úgy vélte, elfeledkezünk arról, „hogy nekünk, magyaroknak speciális földrajzi helyzetünknel fogva a szláv nyelvek tanításának kérdését is fontolóra kell vennünk. [...] A magyarság hivatása az, hogy itt, nyugaton lábát megvetve, arccal mindig kelet felé nézzen, hogy a nyugati kultúrát kelet és dél felé közvetítse [...], hogy a nálunk alacsonyabb kultúrfokon lévő népekkel szemben a kultúrában átvehessük a vezető szerepet.” (Uő., 406.) – Gömbös Gyula, Gaál Gaszton és Kócsán Károly is hasonlóan nyilatkozott: „Amikor nyelveket tanulunk, tanulunk angolul, franciául, de pl. szerbül, bolgárul, törökül nem tanulunk [...], annak ellenére, hogy közülünk nagyon sokaknak, de különösen a gazdasági élet faktorainak gravitációs vonala elsősorban oda irányul, ahol ezek a népek laknak.” (Gömbös – Uő., 412.) – „Méltóztassék valamilyen úton-módon a régi Keleti Akadémiát pótló olyan intézményről gondoskodni, ahol viszont a magyar fiúk a Balkán és az összes közeli keleti nyelveket” megismerhessék. (Gaál – Uő., 412.) – „Akkor lesz ez egész és tökéletes, ha tényleg nem csak a nyugatnak négy vagy hat helyén bocsátjuk ki a magyar ifjakat tudósképzésre, hanem a nagy, majdnem azt mondhatom: határtalan keleten is tovább fogják magukat képezni a magyar ifjú tudósok [...]” (Kócsán – Uő., 422.) – Hoitsy Pál kérte a kultuszminisztert: „kissé kevesebb súlyt fektessen a collegiumra, ellenben annál nagyobb súlyt arra, hogy stipendiummal küldjünk ki ifjakat”, hiszen sokszor a kisebb egyetemeken – így Heidelbergben, Göttingában, Tübingenben – található a legkiválóbb tudósok, s nyilván lehetetlen mindegyik mellé külön magyar kollégiumot állítani. (*Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója*, I. köt., Athenaeum, Budapest, 1927, 113–114.) – Teleki Pál is osztozott Hoitsy aggodalmában. A Collegium Hungaricumok „csak néhány városban állíthatók fel”, mellettük ezért „nagyon nagy súlyt kell helyezni a külföldi önálló ösztöndíjakra is”, hogy „a magyar nyelv használata [...] ne legyen ártalmára a kollégiumi külföldi nevelésnek.” (Uő., 121.) – Az 1927. XIV. törvénycikk javaslatával – ez a közszolgálati alkalmazottak gyermekeinek belföldi ösztöndíjáról szólt – együtt ezt a javaslatot is kemé-

A sokszor jogos és elfogadható kritikák dacára a „művelt közvélemény” rendkívül pozitívan és megértően fogadta a törvényt, mely igen jelentős volt abból a szempontból, hogy az ösztöndíjasok korábban meglehetősen esetleges kiválasztását az Országos Ösztöndíjtanács megalakításával szervezetileg és jogilag is szabályozta, és – mint később kiderült, túlzott optimizmussal – Zürichben és Párizsban újabb Collegium Hungaricumok föllállítását és az ösztöndíjaktó további fölfuttatását ígérte.

Az Ösztöndíjtanács létrehozásával Klebelsberg azonban nem az állami beavatkozást, hanem sokkal inkább a szakmai szelekciót kívánta erősíteni. A protekciós lehetőségek minél szűkebbre szorítása, a külföldre kiküldött ösztöndíjasok korábbanál objektívebb kiválasztása, a különböző szakterületek Magyarország szakember-szükségletéhez mérten arányos képviselőinek biztosítása volt ezzel a legfőbb célja. Az Országos Ösztöndíjtanács feladata a „[...] magyar tudós, művész és szakemberképzés egységes, tervszerű irányításának biztosítása végett [...], hogy

1. állandóan figyelemmel kísérje a tudományágak művelőinek megoszlását mind a szellemi, mind a természettudományok terén; [...]

2. felhívja a figyelmet olyan tehetségekre, akiknek tudományos kutatásra való kifejlesztése biztosítandó;

3. a bel- és külföldi tudományos munkálkodást állandóan figyelemmel kísérje avégből, hogy [...] az egyes tudományágak vezető tudósait vagy a legmegfelelőbb intézeteket kijelölhesse;

4. a bel- és külföldi ösztöndíjakra, továbbá a kutatási segélyekre és kiküldetésekre nézve jelöljön, illetőleg előterjesztést tegyen;

5. a külföldi művészképző intézetekbe kiküldendő ösztöndíjasokat [...] jelölje;

nyen – s ismerjük be: a Klebelsberg kultúrpolitikája iránti minden mai csodálat ellenére is jogosan – támadta Kéthly Anna: „félő, hogy ha így alakulnak a viszonyok, akkor a magyar állam lassan a közalkalmazottak magáncélú részvény társaságává alakul át. [...] Miért csak ennek az egy osztálynak elproletárosodása az a nemzeti katasztrófa, amelytől meg kell óvni ezt az országot?” – kérdi a törvényjavaslat középosztálybelieket előnyben részesítő osztályjellegére utalva. Ennek „politikai oka van. Ez az ok pedig az, hogy az erőszakon felépített rendszerek mindig arra töreksenek, hogy létük alapját biztosító és alkotó szuronyokat elkendőzzék és az általuk leigázott közönségnek valamelyik rétegébe beleeresszék gyökereiket, hogy onnan, abból a rétegből kapjanak életerőt. [...] Ezeknek azután a kurzus kénytelen mindent ígérni, mindent adni, minél többet és minél jobbat [...]” Természetes azután, hogy a „kultúrjanicsárok új légiói [...] testestől-lelkestől ennek a rendszernek hívei.” (KN 1927–32, I. köt., 398–399.) – Fábíán Béla szerint „a világháború után, 78 évvel azután, hogy Magyarország eltörölte a nemesi privilégiumokat, ismét egy osztálynak akarunk privilégiumokat adni és ez osztály keretén belül azokat, akik külföldi ösztöndíjakban, kedvezményekben részesültek, a mi kiváló, kitűnő kultuszminiszterünk még az állami állások elnyerésénél is előnyben óhajtja részesíteni.” (Uő., 424.)

6. véleményt mondjon mindazokban a Tanács hatáskörébe tartozó ügyekben, amelyeket a vallás- és közoktatásügyi vagy más miniszter elébe utal.”⁵⁹

A szervezeti szabályzatát az 51 665/1928. VKM. sz. rendelet értelmében kialakító – majd azt később a 17 200/1936. VKM. sz. rendelettel módosító – Országos Ösztöndíjtanács az egyetemek, a főiskolák, illetve a tudományos szervezetek és intézmények részéről kiküldött, valamint a vallás- és közoktatásügyi miniszter által meghívott tagjai a „szellemi és természettudományokat” egyenlő számban képviselő tudósokból és neves művészekből kerültek ki. A Tanács „az Országos Magyar Gyűjteményegyetem önkormányzatának részese” volt, a Gyűjteményegyetem megszűnésével a kultuszminiszter „közvetlen rendelkezése alatt álló, javaslattevő és véleményező testület”-té vált.⁶⁰ Húsz szakmai albizottságában tevékenykedve a két világháború közötti Magyarország valóban legkiválóbb, nemzetközi hírű tudósait és művészeit tömörítette. Elnökei Berzeviczy Albert (1927–1933), Teleki Pál (1933–1936) és Bakay Lajos (1936-tól) voltak, az ügyvezető igazgatói tisztséget mindvégig Domanovszky Sándor viselte. A Tanács munkájában – csak néhány nevet kiemelve – Kodály Zoltán, Bartók Béla, Csók István, Szent-Györgyi Albert, Petz Gedeon, Heim Pál, Huszti József, Czettler Jenő, Gombocz Zoltán, Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Korányi Sándor, Magyary Zoltán, Hajnal István, Dohnányi Ernő, Gerevich Tibor, Hutyra Ferenc, Kornis Gyula, Sík Sándor, Szőnyi István, Rohringer Sándor vettek részt.⁶¹

Az Ösztöndíjtanács 1929-től minden év januárjában (addig: márciusában) közzétett pályázati hirdetményei szerint, a külföldi ösztöndíjakra a 35 – kivételes esetben 40 – évesnél fiatalabb kutatók, művészek és állami tisztségviselők, illetve a főiskolák és az egyetemek elsősorban nyelvszakos hallgatói jelentkezhetnek.⁶² Az igen részletes kérdőívet kitöltő pályázókat – munkahelyük szerint – a Gyűjteményegyetem Tanácsa, 1930-tól az Országos Természettudományi Tanács, illetve a jelölt főiskolai vagy egyetemi szaktanárának

⁵⁹ Az 1927: XIII. t. c. 3. paragrafusa: *Magyar Törvénytár. 1927. évi törvények, jegyzetekkel ellátta: TÉRFY Gyula, Franklin, Budapest, 1928, 179–180.*

⁶⁰ A rendeleteket lásd a *Rendeletek Tára* 1928. (2031–2038.) és 1936. évi (258–263.) kötetiben.

⁶¹ Az Ösztöndíjtanács tagjainak névsorát és az abban bekövetkezett változásokat az 1923/24. tanévtől az 1941/42. tanévig a folyamatosan megjelent *A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az ... tanévben*, Egyetemi Ny., Budapest, 1926–1944. kiadvány és az 1927-től 1944-ig egy-két év kihagyással (1930, 1933–34. és 1939.) – ismét megjelenő *Magyarország tisztii cím- és névtára, I. m.* kötetei ismertették.

⁶² A pályázatokat – a pályázati feltételek részletes felsorolásával, az anyagi és egyéb juttatások pontos megjelölésével – az egyetemeken, a közgyűjteményekben és a kutatóintézetekben hirdették meg, a felhívás szövegét a Hivatalos Közlönyben és a Budapesti Közlönyben is megjelentették. Lásd: ELTE Levéltára, 8/b, 1802/1925/26, 218, 902, 1489/1927/28, 1460/1928/29, 1262/1929/30, 1432/1930/31, 1164/1932/33, 1140/1933/34, 1141/1935/36, 500/1937/38, 1672/1943/44.

véleménye alapján a kari és az egyetemi tanács minősítette. Ennek figyelembevételével terjesztették föl jóváhagyásra a kultuszminiszterhez az Ösztöndíjtanács albizottságai az ösztöndíjra érdemesnek tartottak névsorát. A miniszter – aki a Tanács jelöltjeivel szemben csak a visszautasítás jogával élhetett – határozott a javaslatokról. A február 20-i határidővel benyújtott pályázatokról augusztusra született döntés; a külföldi ösztöndíjat elnyertek listáját ekkor hozták nyilvánosságra.⁶³

Külföldön végzett munkájáról minden ösztöndíjas összefoglaló jelentésben volt köteles beszámolni az Országos Ösztöndíjtanácsnak. Az 1924/25. tanévtől az 1941/42-ig ezen jelentések alapján állították össze és adták ki rendszeresen a külföldi ösztöndíjasok névsorát és kinti tevékenységük rövid összefoglalását.⁶⁴ Ez az egyik legfontosabb forrásunk az ösztöndíjasokra vonatkozóan. A benne szereplő adatok, illetve a hivatalos lapokban megjelent tudósítások, valamint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban készített statisztikák és kimutatások azonban gyakran ellentmondanak egymásnak. Ennek a következő okai lehetnek: az ösztöndíjban részesítettek nem minden esetben éltek a kedvező lehetőséggel; néha csak az egy évre följánlott ösztöndíjas helyek számát, máskor viszont kizárólag a kiküldött személyeket regisztrálták (egy egész évre szóló ösztöndíjas helyre pedig fél-fél évre ketten is kiutazhattak); másrészt egy fiatal akár két-három évig is kint tartózkodhatott, több egész éves ösztöndíjas helyet egyedül töltve így be.

Néhány jellemző adat azonban mégis kiválóan érzékelteti az akció hatékonyságát. Nagy Iván 1936-os tanulmánya szerint az 1923/24. tanévtől 1934/35-ig „[...] a magyar állam 1109 ösztöndíjat adott ki, amihez csatlakozik 65 törvényhatósági, 293 külföldi állami és 89 ún. kézi ösztöndíj. [...] Ez alatt a 11 év alatt összesen tehát 1557 ösztöndíj adományoztatott, mégpedig a legtöbb: 371 Bécsbe, 296 Németországba, 244 Franciaországba és 216 Olaszországba. A külföldi intézetek felállításának, berendezésének és fenntartásának költségeire, valamint az ösztöndíjakra a háború után igen tekintélyes összegeket fordított a magyar kormány [...] összesen 8 175 000 pengőt.”⁶⁵

Egy ugyancsak 1934/35-ig bezárólag készített, ám Nagy Ivánnal szemben nem az ösztöndíjas helyek, hanem az ösztöndíjasok számát felmérő kimutató alapján 1167-en élvezhették a magyar állam 848, a törvényhatóságok 65, a külföldi államok és alapítványok 254 ösztöndíját. Ebből 313-an Ausztriába, 267-en Németországba, 215-en Franciaországba, 205-en Olaszországba,

⁶³ A Hivatalos Közlönyben és a Budapesti Közlönyben.

⁶⁴ *A külföldi magyar intézetek működése, I. m.*

⁶⁵ Vitéz NAGY Iván, *Magyar diákok külföldi egyetemjárása = Collegium Hungaricum Szövetség zsebkönyve 1936*, szerk. MARTONYI János, Collegium Hungaricum Szövetség, Budapest, 1936, 28–29.

115-en az Amerikai Egyesült Államokba, 74-en Nagy-Britanniába, 28-an Svájcba, 27-en Görögországba, 43-an pedig 13 egyéb országba utaztak.⁶⁶

Egy 1942-es összeírás már több mint 1500 ösztöndíjast említett, és mintegy 1000 ösztöndíjas földolgozott adataiból megállapította, hogy közülük 448 bölcsész, 151 orvos, 93 jogász, 66 közgazdász, 56 hittudós, 43 építész-mérnök, 32 pedig képzőművész végzettségű volt. 219-en középiskolai tanárként vagy igazgatóként, 101-en tudományos intézeti tisztviselőként, 84-en egyetemi tanársegédként, 69-69-en orvos és gyógyszerész, illetve egyetemi tanárként, 49-en vállalati magántisztviselőként, 42-en főiskolai tanárként, 41-en lelkészként vagy hitoktatóként dolgoztak.⁶⁷

Schneider Mártának az Országos Ösztöndíjtanács imént említett, éves jelentései alapján összeállított adatai szerint – melyek az ösztöndíjas helyek és nem az ösztöndíjasok számát veszik figyelembe – 1923/24-től 1941/42-ig összesen 2558, döntő többségében – mintegy 75 százalékában – egy egész tanévre szóló ösztöndíjat adományozott a magyar állam, illetve különböző alapítványok, törvényhatóságok vagy külföldi kormányok. Az ösztöndíjasok száma az 1930/31. tanévig fokozatosan emelkedett, majd radikálisan csökkent. Olyannyira, hogy 1932/33-ban már 70 százalékkal kevesebb ösztöndíjas helyet biztosítottak, mint két évvel azelőtt. 1933-tól 1939-ig ismét növekedett-stagnált, majd a világháború kitörése miatt újra erősen megcsappant a kiutazók száma. 1941/42-től azonban – paradox módon – ismét javult a helyzet, sőt, új ösztöndíjakat is kiírtak. Ezek azonban jórészt (1944/45-ben már kizárólag) a Német Birodalomba szölettek. A jelzett időszakban 619 – az összes helyek egynegyede – ösztöndíj Németországba (1938-tól, az Anschluss következtében a korábban Ausztriánál jelzett ösztöndíjakat is ide sorolták), 542 Olaszországba, 535 Ausztriába (amely, ha nem lett volna az Anschluss, vezetne a rangsorban), 335 Franciaországba, 175 az USA-ba, 148 Nagy-Britanniába, 61 Görögországba, 52 Svájcba, 86 pedig további államokba szölte.⁶⁸

Az ösztöndíjasok névsora nagyon hosszú, így csak intézményenként, önkényesen válogatva sorolom néhányuk nevét:

Bécsi Magyar Történeti Intézet (1933-tól Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet): Alföldi András, Bakács István János, Baranyai Béla,

⁶⁶ A Collegium Hungaricum Szövetség zsebkönyve, I. m. statisztikai alapján, 210–212.

⁶⁷ MOL, K 639 – 37 513/1942.

⁶⁸ SCHNEIDER Márta, *Magyar ösztöndíjasok külföldön = Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, I–III., szerk. Békési Imre et. al., Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum, Budapest – Szeged, 1993, II., 876–889. – UJVÁRY Gábor, *Magyar állami ösztöndíjasok külföldön 1867–1944*, Levéltári Szemle 1993/3., 14–26. – Az 1942/43., 1943/44. és 1944/45. tanévben kiutazottokról lásd a Hivatalos Közlöny ösztöndíjat nyertekről szóló értesítéseit, valamint: MOL, K 639 – 35 246 és 35 531/1942, 12 507 és 13227/1943, 1943 – 1 – 12 826 (Res.), illetve 71 225, 71 484. és 72 066/1944.

Baráth Tibor, Barta István, Benda Kálmán, Berlász Jenő, Bobula Ida, Csapodi Csaba, Csóka Lajos, Deér József, Domanovszky Sándor, Ember Győző, Fekete Lajos, Fekete Nagy Antal, Fleischer Gyula, Genthon István, Gyóni Mátyás, Hadnagy Albert, Hajnal István, Házi Jenő, Hermann Egyed, Ila Bálint, Jakó Zsigmond, Jánossy Dénes, Kelényi Béla Ottó, Komoróczy György, Kosáry Domokos, Komjáthy Miklós, Kumorovitz Bernát Lajos, Lukinich Imre, Mályusz Elemér, Mérei Gyula, Miskolczy Gyula, Mollay Károly, Paulinyi Oszkár, Perényi József, Pleidell Ambrus, Ravasz Borbála, Salacz Gábor, Sashegyi Oszkár, Sinkovics István, Steier Lajos, Szabó István, Török Pál, Váczy Péter, Zádor Anna, Zsinka Ferenc.

Bécsi Collegium Hungaricum: Barta István, Bibó István, Bogsch László, Czeglédy Károly, De Chatel Andor, Eperjesy Kálmán, Fél Edith, Fekete Nagy Antal, Gál István, Genthon István, Gyallay Pap Domokos, Horváth Barna, Kalmár János, Katona Jenő, Keresztury Dezső, Koch Sándor, Lajos Iván, Lederer Emma, Lengyel Béla, Mendöl Tibor, Mollay Károly, Pálffy Ilona, Péczely László, Sashegyi Oszkár, Szabolcsi Bence, Szendrey Ákos, Szilágyi Lóránd, Treml [Tamás] Lajos, Ujváry Dezső, Waldapfel Eszter, Zemplén Béla.

Berlini Collegium Hungaricum: Alföldi András, Asztalos Miklós, Barta János, Bay Zoltán, Bogyay Tamás, Brandenstein Béla, Bulla Béla, Erdey Grúz Tibor, Fekete Lajos, Fettich Nándor, Fitz József, Harkai Schiller Pál, Issekutz Béla, Julow Viktor, Kerék Mihály, Keresztury Dezső, Kesselyák Adorján, Knieszta István, Koch Ferenc, Maksai Ferenc, Malán Mihály, Moór Elemér, Móra Károly, Náray-Szabó István, Németh Antal, Oroszlán Zoltán, Prohászka Lajos, Rásonyi Nagy László, Soó Rezső, Szebellédy László, Sztrokay Kálmán, Treml Tamás] Lajos, Tuzson János, Wiczián Dezső;

Római Magyar Történeti Intézet: Artner Edgár, Bogyay Tamás, Dercsényi Dezső, Ferdinandy Mihály, Galla Ferenc, Genthon István, Huszti József, (Koltay-)Kastner Jenő, Moravcsik Gyula, Oroszlán Zoltán, Pásztor Lajos, Tamás [korábban Treml] Lajos, Tóth László, Váczy Péter, Vanyó Tihamér, Várady Imre, Voit Pál.

Római Collegium Hungaricum (Magyar Akadémia): Aba-Novák Vilmos, Árkay Bertalan, Bardón Alfréd, Basilides Barna, Breznay József, Buday György, Buza Barnabás, Farkas Ferenc, Hincz Gyula, Iván Szilárd, Jeges Ernő, Kákay-Szabó György, Kardos Tibor, Kerényi Jenő, Kurucz Dezső, Kuzmik Livia, Medveczky Jenő, Mészáros László, Meszlényi Antal, Nemessányi-Kontuly Béla, Molnár C. Pál, Patkó Károly, Pátzay Pál, Radó János Polikárp, Rónay László Szabó Vladimir, Szentgyörgyi Kornél, Szőnyi István, Végh Ilona, Vilt Tibor.⁶⁹

⁶⁹ Az előző jegyzeteken kívüli források az ösztöndíjasok személyéről: listájukat szinte minden évben közzétették a Budapesti Közlöny, illetve – az 1932. és az 1940. év kivételével – a kultusz-minisztérium hivatalos lapja, a Hivatalos Közlöny 1928 és 1943 közötti, augusztus végi szá-

Klebelsberg tehát – legalábbis ha távlatokban, nem csak a miniszterségére szabott szűk esztendőkből mérjük a maga elé állított célok teljesítésének mértékét – a külföldi ösztöndíjakció tekintetében elérte, amit kívánt. Hiszen az általa többször emlegetett 3000–4000 főnyi, kitűnő képességű magyar elitréteg fölnevelése részben megvalósult: a két világháború közötti időszakban összesen mintegy 1800 magyar fiatal, körülbelül 2800 esetben jutott ki különböző ösztöndíjakkal külföldre, mintegy kétharmaduk magyar állami stipendiumot kapott. (Számosan részesültek ezen kívül belföldi ösztöndíjakban is.)

Klebelsberg külföldi útjai is általában a Collegium Hungaricumok felépítésének, fejlesztésének ügyét szolgálták. Ennek érdekében többször is járt Bécsben, 1925-ben és 1929-ben Berlinben, 1927-ben pedig Rómában. Ugyanakkor a kulturális külpolitika klasszikus diplomáciát is segítő vagy pótló szerepét bizonyítja, hogy például 1925 decemberében Genfben, a Népszövetség ülésén, a magyar kormány nevében Klebelsberg hangsúlyozta: a numerus clausus törvény rendelkezései – amelyeket egyébként ő maga nem szavazott meg 1920-ban a nemzetgyűlésben, 1928-ban pedig elérte módosítását-könynyítését – csak átmenetinek tekinthetők. A kulturális diplomáciára a miniszterelnök, gróf Bethlen István is tudatosan épített. 1927 márciusában Klebelsberg a magyar kormányfő közelgő látogatásának előkészítésére érkezett Rómába, ahol Mussolini is fogadta, majd innen utazott tovább Nápolyba, Bolognába és Milánóba. Ez volt egyébként az első alkalom, hogy a trianoni

maiban is. – Érdekességként megemlítem még a Pázmány Péter Tudományegyetemen az 1929/30. tanévig készített összeállítást a bölcsészkar külföldi ösztöndíjat nyert tanszemélyezéről (ELTE Levéltára, 8/b 1048/1930-31.), amely ékesen bizonyítja, hogy ilyen rövid idő alatt, egyetlen kar esetében is milyen komoly eredménnyel járt az ösztöndíjakció. Időrendben a következők kaptak ösztöndíjat: Egry Gyula, Angyal Dávid, Domanovszky Sándor, Horváth Jenő, Tóth Zoltán, Gárdonyi Albert, Németh Gyula, Tóth László, Szekfű Gyula, Bay Zoltán, Moravcsik Gyula, Horváth Barna, Horusitzky Ferenc, Imre Lajos, Kerényi Károly, Meszlényi Antal, Kesselyák Adorján, Erdey-Grúz Tibor, valamint az ösztöndíj elnyerése után kinevezett nyilvános rendes és rendkívüli tanárok: Brandenstein Béla, Zambra Alajos, és Lukinich Imre. Ösztöndíjas tartózkodásuk után habilitáltak: Mályusz Elemér, Miskolczy Gyula, Prohászka Lajos, Horváth Henrik, Kapossy János, Koch Sándor, Méhes Gyula, Fettich Nándor, Veres Pál, Nagy Lajos, Pigler Andor, Schay Géza, Tokody László, Fekete Lajos. Stipendiumuk óta lettek tanársegédek: Lengyel Béla, Soó Rezső, Bulla Béla. – Bécsre lásd még: *A Bécsi Magyar Történeti Intézet tagjainak és vendégeinek névsora 1920-tól 1932-ig*, összeáll. F[LEISCHER] Gy[ula], A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve 1933, Kertész Ny., Budapest, 1933, 398–412; MOL, K 81 – A Bécsi Magyar Történeti Intézet tagjairól, felvételi kérelmekről tétel; MOL, K 636 – 702–60 (14.730/1934); MOL, K 639 – 3–1943–12.507. és 1943–1–17.707; MOL, K 726 – 285–1931. – Rómára lásd még: MOL, K 99 – 2087/1938, 2566/1939, 2826/1940; MOL, K 636 – 1932–36–63–3 (25.087/1936.); MOL, K 639 – 1942–3–35.246. és 35.531, 1943–1–17.107, 1943–3–13.227; MOL, K 726 – 1929–441–375, 1930–266–42, 1931–384–43, 1931–44, 1933–335–49.

Magyarországról hivatalosan látogatott külföldre egy magyar miniszter. Útjának legfőbb eredménye a római Collegium Hungaricum számára a csodálatos, Borromini tervezte kora-barokk épület, a Palazzo Falconieri megszerzése volt. 1929-es berlini látogatásakor pedig a Német Birodalom köztársasági elnöke, az agg Hindenburg is fogadta Klebelsberget. A magyar kulturális és tudománypolitikáról nagy sikerű előadásokat tartott Berlinben (1925), Bécsben, Stockholmban, Turkuban és Varsóban (valamennyi: 1930). Barátságba került olasz és porosz kollégájával; az utóbbival, Carl Heinrich Beckerrel többször is találkozott Berlinben és Magyarországon, ahogyan a német tudománypolitika nagy öregjével, Friedrich Schmidt-Ott-tal is. Mindkettejükkel állandó levelezésben állt a húszas évek közepétől.⁷⁰

1925 októberében Berlinben rendkívüli szívéllyességgel és kedvességgel fogadták. Magyarország kulturális politikájáról az egyetem aulájában elmondott beszéde nagy tetszést aratott és komoly német visszhangot váltott ki. A Collegium Hungaricum új elhelyezéséről folytatott tárgyalásai szintén eredményesek voltak. A Becker és Gragger Róbert közötti legendás szakmai-baráti kapcsolat következményeként töltötte be Becker 1917-től 1933-ban bekövetkezett haláláig a berlini egyetemi Magyar Intézet Barátai Egyesületének (Gesellschaft der Freunde des Ungarischen Instituts) elnöki tisztét, és ezért segítette oly hatásosan a berlini Collegium Hungaricum 1926-ban megszerzett új palotájának átépítését is. Becker és Klebelsberg barátsága az őket egymással megismertető Graggernek köszönhető. Becker egyébként 1926-os, csaknem egyhetes, hivatalos magyarországi látogatásáról igen részletes, a magyar viszonyok alapos ismeretéről tanúskodó, adataiban többnyire megbízható, 29 gépelt oldalas beszámolót készített, amelyet a porosz és a birodalmi miniszterek többségének, a kancellárnak és a német politikai élet legjelesebb képviselőinek is elküldött.

Rendkívül kedvező, nem politikai szimpátia alapján készült beszámolójának benyomásai alapján a magyar konszolidáció alapja a kultúrpolitika prioritása volt. Bár Horthy kezdetben titkos katonai szervezetekkel készült a „végső harcra” a trianoni békediktátum ellen, „később tudatosan csatlakozott Klebelsberg sokkal ésszerűbb és alkotó politikájához. Klebelsberg ugyanis a kulturális erősödést kerülő úton kívánja elérni – akár a szoros értelemben vett katonai érdekek megsértésével –, amikor például egy óriási budapesti laktanyát egyetemi kollégiummá építtet át, [...] vagy amikor arra

⁷⁰ Gábor UJVÁRY, *Auswirkung Preußens auf die ungarische Wissenschaftspolitik in den 1920er Jahren. Friedrich Schmidt-Ott, Carl Heinrich Becker und Graf Kuno Klebelsberg = Wissenschaften und Wissenschaftspolitik. Bestandaufnahmen zu Formationen, Brüchen und Kontinuitäten im Deutschland des 20. Jahrhunderts*, hrsg. Rüdiger vom BRUCH – Brigitte KADERAS, Franz Steiner, Berlin, 2002, 180–192.

ösztönzi a Kormányzót, hogy az állami költségvetésben megüresedett századosi és őrnagyi tisztii állásokat professzori státuszokká alakítsa át, mivel gondoskodni kell néhány derék fiatal tudósról, akiket ő [pontosabban a magyar állam] képeztetett ki külföldön. De a kulturális szempontokat amúgy is kiemelten kezelik, és hihetetlenül magas összegeket fordítanak tudományos képzésre a költségvetésben.”⁷¹

Ugyanígy igencsak kedvező emlékeket őrzött Magyarországról a német tudománypolitika nagy öregje, Friedrich Schmidt-Ott is.⁷² A weimari német köztársasággal ápolt kulturális kapcsolatok is tanúsítják Klebelsberg rátermettségét és politikai érzékét. A két állam közötti hivatalos érintkezés – hiába álltak mindketten a vesztesek oldalán és voltak a versailles-i békerendszer kárvallottjai – barátnak semmiképpen, de még korrektnek is nehezen volt nevezhető. Ellenben a kulturális-tudományos viszony – részben a történelmi előzményeknek, részben pedig az előbb jellemzett személyes kontaktusoknak köszönhetően – mintaszerű volt. 1932-ben Richard Mai részletesen beszámolt erről. Kijelentette: „A legtöbb délkelet-európai országtól eltérően Németország Magyarországgal a háborúban és utána is folyamatos kulturális érintkezésben állt. [...] Ennek következtében Németország és Magyarország közelebb kerültek egymáshoz, mint korábban bármikor. Míg a múltban Magyarország kizárólag Bécs közvetítésével fogadta a német szellemi javakat, manapság ezek nem csekély hányada már Németországból érkezik.” Állítását számos ténnyel támasztotta alá. Kiemelte, hogy a német filmben, zenei és színházi életben, sajtóban és rádióban igen sok magyar dolgozik. (Igaz, arról nem szólt, hogy egy részük emigráns.) A magyarországi németek – általa jogosnak ítélt – nemzetiségi sérelmeinek kivételével mintaszerűnek állította be kulturális kapcsolatainkat. Megemlítette, hogy a német nyelvet minden magyar középiskolában oktatják, a budapesti német birodalmi iskola diákjainak a fele magyar, és alig van olyan előkelő magyar család, amelyben ne lenne német nevelőnő. Ezen kívül is sokan tanulnak Magyarországon németül, Németországban pedig a berlini, a müncheni és a lipcsei egyetemeken birkózhatnak a magyar nyelvvel a német fiatalok – e három univerzitáson magyarországi lektorok is tevékenykednek. Magyarországon valamennyi tudományegyetemen működik német tanszék, mindegyiken dolgoznak Németországból érkezett lektorok. A magyar állam fenntartotta

⁷¹ UJVÁRY GÁBOR, *Carl Heinrich Becker feljegyzése 1926. május–júniusi magyarországi látogatásáról*, Lymbus. Magyarságtudományi közlemények, Balassi Bálint Intézet – Magyar Országos Levéltár – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2006, 279–305. – Az idézet: 294.

⁷² FRIEDRICH SCHMIDT-Ott, *Erlebtes und Erstrebtes. 1860–1950*, Steiner, Wiesbaden, 1952, 214–217. és 266–275.

berlini Collegium Hungaricum és a berlini egyetem – porosz állami kezelésben lévő – Magyar Intézete mellett Greifswald, Lipcse és Boroszló (Breslau, ma Wrocław) egyetemein oktatnak még olyan tárgyakat, amelyeknek hungarológiai vonatkozásai vannak. Beszámolója szerint a tudományos kapcsolatok rendkívül sokszínűek és szorosak a két ország közt: csak a Magyar Orvosi Társaságnak 20 német levelező tagja van. A háború után elsőrangú nemzetközi kongresszusokat szervező Német Gyermekorvosok Egyesülete Budapesten tartotta egyik éves közgyűlését. Jó néhány magyar tudós él és oktat Németországban, 1929 kora nyarán és őszén pedig tudóscsere-hetet rendeztek: 23 magyar professzor utazott Boroszlóba, majd 32 boroszlói Budapestre, úgy, hogy a magyarok Boroszlóban, a boroszlóiak pedig Budapesten oktatnak. Az évente kiosztott 160 magyar állami ösztöndíjból 70-et a Német Birodalomban használnak föl, ami megint csak a német–magyar tudományos érintkezés fontosságát igazolja. Emellett az akkor alapított Alexander-von-Humboldt-Stiftung évi két helyet biztosít magyarok fiataloknak, a Deutscher Akademischer Austauschdienst pedig három németet küld Magyarországra és három magyart fogad. Számos olyan egyesület és szervezet működik Magyarországon és Németországban, amelynek célja a két ország közötti kapcsolatok elmélyítése. Mai számvetésében ír arról is, hogy a könyvforgalom is igen jelentős a két nemzet közt, bár nyilván sokkal fontosabb a német(ből fordított) kötetek magyarországi forgalmazása, mint fordítva. A német nyelvű sajtó gazdag Magyarországon, s valamennyi jelentős magyar napilapnak saját tudósítója van a Birodalomban, sok német újságnak pedig Magyarországon. Ugyanakkor kevésbé örömdetes, hogy a Magyarországról szóló tudósítások jó része a baloldali szimpátiájú, elsősorban a magyar emigráns forrásokból táplálkozó, bécsi sajtón keresztül érkezik Németországba, amelyből következően gyakran tendenciózus és téves híreket kap a német közönség (például a fehérterrortól, a frankhamisítási ügyről, a királykérdésről, a magyarországi németek helyzetéről). Richard Mai tiszteletet parancsolónak találja, hogy a magyar zene és színházművészet milyen bőségben van jelen Németországban. Molnár Ferenc, Herczeg Ferenc, Lehár Ferenc, Kálmán Imre, Ábrahám Pál, Dohnányi Ernő, Hubay Jenő, Kodály Zoltán és Bartók Béla igen népszerűek, de számos előadóművészt is említett még mellettük. A filméletben Bolváry Géza rendező, Nagy Katalin, Esterházy Márta, Eggerth Márta, Verebes Ernő, Halmay Tibor nevét emelte ki.

Mai részletes felsorolásában megemlékezett a kapcsolatainkban jelentős szerepet betöltő személyekről, intézményekről, egyesületekről stb. (Hozzáteszem: kulturális-tudományos kapcsolatainkra vonatkozóan berlini kutatásaim során ennél még jóval több levéltári forrásra, újságcikkre stb. akadtam a berlini Szövetségi és Külügyi Levéltárban valamint a Porosz Kulturális

Javak Levéltárában – mindez azonban egy külön kötet témája lesz a közeljövőben.) Összegzőként Mai leszögezte: „Magyarország a példa arra, hogy egy kisebb kultúrkör kiválóan és őszintén együttműködhet egy nagyobbbal, anélkül, hogy önállósága károsodna, sőt, a hatóköre sokszorosára bővíthet ezáltal.”⁷³

Hosszan időzhetnék még az Olaszországgal folytatott kulturális cserekapcsolatok felidézésénél: itt a képző- és az iparművészeti, valamint az építészeti hatások voltak a meghatározóak, mindenekelőtt a római Magyar Akadémián ösztöndíjasként dolgozó művészek munkásságában. Ennek eredményeként jött létre a sokféle stílusirányzatot felmutató római iskola, a 20. századi magyar művészeti élet egyik legfontosabb – bár egymáshoz laza szálakkal, többnyire csak az „ösztöndíjasság” révén kötődő – csoportosulása. Az iskolát teremtő Gerevich Tibornak volt köszönhető az egyik legnagyobb magyar siker a két világháború közötti kulturális diplomáciában: 1926-ban ugyanis a párizsi Jóváételi Bizottság előtti – több éven át húzódó – nemzetközi perben Romániával szemben Magyarországnak ítélték a nagyváradi Ipolyi Arnold-gyűjteményt, az Esztergomi Keresztény Múzeum későbbi törzsanyagát.⁷⁴

Ugyancsak 1926-ban Bécshez fűződik a magyar kultúrdiplomácia húszas évekbeli talán legnagyobb fegyverténye, az 1926 májusában aláírt és 1927. január 1-jén életbe lépett, titkos, mindmáig érvényben lévő badeni levéltári egyezmény. Ennek megkötésében kulcsszerepet játszottak a bécsi központi levéltárakban (Haus-, Hof- und Staatsarchiv és Hofkammerarchiv) dolgozó magyar történész-levéltárosok, Szekfű Gyula és Eckhart Ferenc, illetve a Bécsi Magyar Történeti Intézetet vezető Károlyi Árpád, aki 1909 és 1913 között a Haus-, Hof- und Staatsarchiv igazgatója is volt. A badeni szerződés valószínűleg példa nélküli a nemzetközi megállapodások sorában. Hiszen egy történeti értékében rendkívül becses, a levéltárosok és történészek nemzedékeinek hosszú időre szorgos kutatómunkát biztosító iratanyagot nyilvánított Ausztria és Magyarország közös szellemi tulajdonává.⁷⁵

⁷³ Richard MAI, *Südosteuropa und die deutsche Kultur. Ein Beitrag zur internationalen Kulturpolitik = Volkstum und Kulturpolitik. Eine Sammlung von Aufsätzen gewidmet Georg Schreiber zum fünfzigsten Geburtstag*, hrsg. H. KONEN und J. P. STEFFES, Gilde-Verlag, Köln, 1932, 443–469. – Magyarországról: 448–465, az idézet: 448. és 455. – Lásd még a kötet „Tudós kolostor, csönDES kolostori kerttel.” *A berlini Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum története (1916–1944)* című írását.

⁷⁴ Bővebben a kötetben: *Egy tudós kultúrpolitikus kalandjai Rómában és a magyar hivatalokban. Gerevich Tibor és a római Magyar Akadémia*.

⁷⁵ RESS Imre, *A bécsi levéltárak szétválasztásának kérdése 1918–1919-ben*, Levéltári Közlemények 1987/1–2. – Uő., *Nemzeti levéltári vagyon – közös szellemi tulajdon. A bécsi magyar levéltári delegáció szerepe a határokon átnyúló levéltári problémák megoldásában*, Levéltári Szemle 1988/1. – Uő., *A Monarchia levéltári öröksége. A badeni levéltári egyezmény létrejötte (1918–1926)*, Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2008. – Lásd még a kötet *A tudós Magyarország Bécsben. Magyar tudományos intézetek a császárvárosban, 1920–1944* című írását.

Néhány esztendővel később, a múzeumi és a könyvtári területet érintő 1932. november 27-i – a hivatalos közlönyben csak 1934. március 17-én megjelent – velencei egyezményben is hasonló rendelkezéseket fogadtak el. Ennek mellékleteként tételesen felsorolták azon műkincseket, kódexeket stb., amelyeket a két állam kiszolgáltatót egymásnak. Az osztrákok által átadott anyag természetesen a sokszorososa volt a Magyarországtól visszaszolgáltatótnak. Több mint harminc Corvina, sok-sok értékes kézirat, rengeteg festmény, szobor, páncélzat, fegyver és egyéb műtárgy került vissza Magyarországra. Ezeket a kincseket 1933-ban reprezentatív kiállításon mutatták be a Nemzeti Múzeumban.⁷⁶ Ugyanakkor – elsősorban a császári és királyi ház hitbizományi gyűjteményének részeként – számos, szintén közös szellemi tulajdonként megjelölt könyvtári és múzeumi anyag maradt Bécsben. Ezek sorsát ugyanúgy szabályozták, mint a levéltári aktákét: a „közös” múzeumi anyagért a magyar múzeumi megbízott is felelős volt.⁷⁷ 1935-től egyébként a Collegium Hungaricum és a Gróf Klebelsberg Kuno Bécsi Történetkutató Intézet igazgatói tisztt, a levéltári és a könyvtári-múzeumi delegáció vezetését egyetlen kiküldött: Miskolczy Gyula, a kiváló történész töltötte be. Míg a levéltári megállapodás napjainkig is érvényes, a múzeumi és könyvtári egyezményről 1948, Miskolczy igazgatóságból való kényszerű távozása után „megfeledeztek”.

További példákat is említhetnék: a Rockefeller Alapítvánnyal létrejött kapcsolatot, az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ szerteágazó nemzetközi tevékenységét, a Magyarországon szervezett nemzetközi kongresszusokat, illetve a magyarok részvételét a külföldi kongresszusokon, a törekvést a finnugor, az északi és a balti népekkel való kulturális érintkezés elmélyítésére, a különböző, két ország közötti kulturális-tudományos egyesületek születését, a német, az osztrák és az olasz irány mellett a francia, az angol és a tengerentúli összeköttetések erősítésére tett kísérleteket stb. Mindezek egyértelműen tanúsítják, hogy Klebelsberg a nemzetközi kulturális érintkezésben a több irányú tájékozódás híve volt, a tudomány és a művészet ügyét egységben látta és kezelte. Fő célja a helyét a nemzetközi porondon is megtaláló és tárgyalóképes magyar tudományos, művészeti és köztisztviselői elit – külföldi továbbképzés segítségével történő – felnevelése, a magyar kultúra minél szélesebb körű megismertetése, ennek révén pedig Magyar-

⁷⁶ *A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban*, előszó HÓMAN Bálint, bev. PETROVICS Elek, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1933.

⁷⁷ Erről lásd Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, Neues Politisches Archiv (a továbbiakban: ÖStA, AdR, NPA) – Liasse Österreich 33/35., mindenekelőtt a következő iratok: 22.315–13/1933. (ebben az egyezmény szövege és – ennek mellékleteként – az Ausztriától visszakapott kódexek és múzeumi tárgyak jegyzéke is megtalálható), 23.522–13/1933, 54.810–13/1934, 34.610–13/1936, 39.638–13/1936.

ország nemzetközi helyzetének és pozíciójának javítása volt. Átgondolt, nagy ívű programja még akkor is sikeres volt, ha a korszerűtlen magyar társadalomban a korszerű eszközökkel dolgozó kulturális politikának a lehetőségei korlátozottak maradtak. (Hozzáteve persze: ennek a sokak által olyannyira elmaradottnak és feudálisnak tekintett, két világháború közötti Magyarországnak a nemzetközi mutatói sok tekintetben jóval kedvezőbbek voltak, mint a maiak.) Napjainkban, ha erről a korról beszélünk, sokan csak a Tanácsköztársaság után – elsősorban 1918–1919-es politikai szerepük, részben pedig a numerus clausus miatt – emigrációba kényszerített vagy az azt önként vállaló tudósokat és művészeket emlegetik mint nemzetközileg elismert értelmiségieket. Pedig bármennyire is helytelen volt ezen kiválóságok többségének elűzése, paradox módon, ők sokkal kedvezőbb anyagi körülmények között, lényegesen jobban felszerelt tudományos intézményekben, műhelyekben, laboratóriumokban érték el nagyszerű eredményeiket, mint magyarországi társaik. Ezek a külföldön dolgozó, kiváló magyar elmék ugyan nagyon is hiányoztak a trianoni Magyarországnak, ám ennek ellenére is kijelenthetjük, hogy – minden negatívum dacára – a két világháború közötti időszak a magyar kultúra és tudomány „aranykorának” számított. Ez jórészt éppen Klebelsberg tudatos építkezésének köszönhető: a magyar tudományosság és művészet meghatározó, nemzetközileg ismert és elfogadott alakjai még jóval a Gróf halála után is – idehaza, a sztálini diktatúra és a kádári konszolidáció idején, illetve az 1945 utáni, új emigrációban – abból a körből kerültek ki, amelyet a szervezett külföldi ösztöndíjakkal ő teremtett meg.

A kulturális külpolitika a húszas években nem kizárólag a magyar állam létesítette magyar intézetekhez kötődött. Itt csak utalnék arra, hogy a külföldi magyarság magyar állam általi felkarolása, összefogása és támogatása is ebben az időben kezdődött. A Külföldi Magyarok Szövetsége és a *Külföldi Magyarság* (1920–1925) című lap 1920-as indításával, különböző adományokkal, könyvküldeményekkel, majd a Magyarok Világszövetsége 1938-as megalapításával igyekeztek ápolni és erősíteni az óhaza iránti érzéseket és a magyar identitást. E szempontból persze komoly nehézségeket okozott a meglehetősen befolyásos, 1918–1919-es baloldali emigráció, amely eleve élesen szemben állt – és másokat is igyekezett szembeállítani – bármiféle olyan kezdeménnyel, amelyik „Horthy-Magyarországról” indult. A kétoldalú kulturális és tudományos kapcsolatokat pedig olyan társaságok élénkítették és mélyítették el, mint az 1920-tól működő Corvin Mátyás Magyar–Olasz Tudományos, Irodalmi, Művészeti és Társadalmi Egyesület, az 1925-ben létrejött Finn–Észt–Magyar Szövetség vagy a finnugor tanügyi kongresszusok 1921-ben induló sorozata, melyek közül az 1928. évi Budapesti rendezték. A nyelvrokonaink, illetve a vélt turáni, keleti, sőt távol-ke-

leti „fajrokonaink” iránti érdeklődés egyébként az egész korszakban igen erős volt. Részben a 19. század utolsó harmadában megindult őshazakeresés, az akadémián dülő eredetkutatásról, nyelvi hovatarozásunkról folyó viták hagyományaként, mindenekelőtt mégis a trianoni békét követő, a Nyugatból való kiábrándulás következményeként.⁷⁸

Mindezeknél azonban fontosabbak voltak a külföldi, magyar vonatkozású tárgyakat oktató egyetemi tanszékek és lektorátusok, melyeknek működésébe Magyarország ugyan az előzőekénél sokkal kevésbé szólhatott bele, ám szervezett támogatásukkal mégis lehetőség nyílt valamiféle befolyás megszerzésére. S mivel ezek külföldi alapítású intézmények voltak, a kultúrán keresztül gyakorolt politikai propaganda vádjá sem fogalmazódott meg velük szemben – ahogyan ez néha a külföldi magyar intézetek esetében bizony megtörtént. (Annak ellenére, hogy Klebelsberg igenis komolyan gondolta, hogy a tudománypolitikában – s ezek az intézetek mindenekelőtt tudománypolitikai és elitképzési célokat szolgáltak – minél több legyen a tudomány, és minél kevesebb a politika.)⁷⁹

E szempontból érdekes volt a Magyar Külügyi Társaság húszas évek eleji kezdeményezése, amely a berlini egyetem Magyar Intézetének mintájára, külföldi magyar tanszékek létesítését javasolta. Felismerték ugyanis, hogy komoly politikai hatása lehet e tanszékeknek Magyarország elszigetelt nemzetközi helyzetében: „Ehhez nagy állami hozzájárulások nem okvetlen szükségesek, üdvös hatásúak, ha megadhatók, de az ország mai nehéz helyzetében ez intézeteket főleg társadalmi úton és pedig a külföldi egyetemek és a külföldi magyarság hozzájárulásával kell megszerveznünk és fenntartanunk.

Úgy képelem a Magyar Intézetek szervezetét, hogy lehetőleg minden állam fővárosában, lehetőleg az ottani egyetemmel kapcsolatban egy-egy gondosan kiválasztott, minden tekintetben megbízható, teljesen magyar érzelmű, alaposan képzett, kifogástalan jellemű, modern gondolkodású, széles látókörű, energikus tanár neveztessek ki ajánlatunkra az ottani egyetem által. [...]

Az illető tanárokat lehetőleg az illető külföldi egyetemek fizessék és lehetőleg azok is járuljanak hozzá az intézetek költségeihez; a szükséges pótlásokat az illető országok vagyonosabb magyar eredetű polgárai adományozzák. [...]

⁷⁸ Kiváló példákat hoz mindezekről a húszas évekből: PRITZ Pál, *Magyarságkép és külföldi propaganda a húszas évek első felében*, Századok 1994/6. – A külföldi magyarokkal ápolott kapcsolatokról részletesen lásd HALÁCSY Dezső, *A világ magyarságáért*, a szerző kiadása, Budapest, 1944. – A 19. századi előzményekről: PUSZTAY János, *Az ugor–török háború*, Magvető, Budapest, 1977.

⁷⁹ Klebelsberg tudománypolitikájáról, a külföldi magyar intézetek szerepéről bővebben: UJVÁRY Gábor, *Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet*, Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr, 1996.

A tervezett intézetek függetlenek legyenek a követségektől, de a lehető legjobb viszonyban és egyetértésben velük.”⁸⁰

Bár a Külügyi Társaság javaslatának kivitelezésére a húszas években is történtek kísérletek, részbeni megvalósításuk már a harmincas évekhez köthető. A húszas évek a külföldi magyar intézetek, a harmincasok a külföldi magyar tanszékek és lektorátusok alapításának időszaka volt. A két évtized kulturális politikájára pedig két nagy hatású személyiség, Klebelsberg Kuno és a kiváló középkor-történész, Hóman Bálint nyomta rá a bélyegét. Kilenc-kilenc évig tartó miniszterségük alatt lehetőségük nyílt programjaik legalább részbeni kifuttatására és megvalósítására, azok eredményeinek, sikereinek betakarítására és politikai tökévé kovácsolására, kudarcaik feledtetésére, baléléseik kijavítására.⁸¹

Hóman Bálint – Klebelsberghez hasonlóan – szintén nagy jelentőséget tulajdonított a külföldi Collegium Hungaricumoknak, tanszékeknek és lektorátusoknak. „Elvi tekintetben” azonban nem volt pártolója a Collegium Hungaricumokhoz kötött ösztöndíjaknak. Úgy gondolta, hogy a magyarok ottani összezártága inkább hátrány, mint előny a nyelvtanulás és a minél önállóbb külföldi életvitel szempontjából. A Collegiumokat fenntartotta ugyan, de nem fejlesztette tovább. A képviselőház 1933. május 31-i ülésén kijelentette: „Kénytelen vagyok megemlíteni, hogy elvi tekintetben nem vagyok barátja a kollégiumi rendszernek. Ha rajtam állna: a szabad ösztöndíjak rendszere mellett döntenék (*Élénk helyeslés és taps a baloldalon*), mert én a nyelvkészség elsajátítása s az illető ország megismerése szempontjából fontosabbnak és helyesebbnek tartom a szabad ösztöndíjakat. Mivel azonban a kollégiumok már megvannak, ez idő szerint nem kívánok ennek az elvi álláspontomnak érvényt szerezni.”⁸² A magyar tanszékek és lektorátusok támogatására viszont annál nagyobb gondot fordított Hóman. Többségük az ő minisztersége alatt jött létre, magyar segítséggel. Neki köszönhető a külföldi magyar intézményrendszer teljes kiépülése, és a hungarológia hazai háttérbázisa is az ő idejében alakult ki.

A kulturális külpolitikában már Klebelsberg alatt is az osztrák–német–olasz orientáció érvényesült, mivel szellemi érintkezéseink mindig is ezekkel a népekkel voltak a legélénkebbek – Magyarország geopolitikai helyzetéből adódó történelmi, kulturális és tudományos kapcsolatainak megfelelően. Ugyanakkor még az egyértelműen németbarátnak ismert – ám éppen a kulturális külpolitika területén a németekkel többször is szembekerülő – Hóman

⁸⁰ ELTE Levéltár, 8/b. 2144/1922–23.

⁸¹ Bővebben: UJVÁRY Gábor, *Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája = A magyar jobb-oldali hagyomány*, szerk. ROMSICS Ignác, Osiris, Budapest, 2009, 377–413.

⁸² HÓMAN Bálint, *Művelődéspolitikai*, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1938, 138–139.

is komoly és részben sikeres kísérleteket tett más irányú: francia, amerikai, angol kapcsolatok kiépítésére, fejlesztésére.⁸³ Hómannak ráadásul – ami Klebelsbergnél, legalábbis gondosan és alaposan kifejtett, megírt formában hiányzott – történetileg megalapozott, kidolgozott külpolitikai koncepciója volt, amelyben a kulturális javak cseréje is komoly szerepet kapott. Ő írta a mindmáig egyik legkiválóbb magyar külpolitika-történeti vagy inkább történetpolitikai esszéjét, az 1945-ben indexre került *Külpolitikai irányok a magyar történelemben* (1931), amelyben a több irányú magyar tájékozódás mellett érvelt. „A magyar külpolitika ezeréves történetén végigpillantva négy történeti koncepciót látunk egymással váltakozva fel-felbukkanni – hangoztatta. – A keleti orientációnak egyik módja, a XII. században rövid ideig kísértő bizánci s a XVIII. századi Erdélyben kényszerűségből követett török orientáció példájára az orosz hatalommal vagy annak bármely exponensével kötött szövetség, a történet tanúsága szerint természetellenes és történetietlen [...]. A »turáni« orientációnak viszont a mai elhelyezkedési és erőviszonyok mellett kevesebb reálpolitikai értéke van, mint bármikor történetünk folyamán. Bármily szépen hangzó érzelmi húrokat pendítsen is meg szívünkben a Nyugat trianoni árulása után nagy erővel éledő turáni orientáció poétikus gondolata, bármily értékes kulturális, sőt gazdasági kapcsolatokkal kecsegtessen is a török, finnugor, és mongol rokonokkal s az újabban Japántól a Balkánig mindenütt felismerni vélt többi »rokonokkal« való szorosabb érintkezés, e szimpátiákra politikát építeni nem lehet. [...] Az epizódyszerűen feltűnő s mindig irreálisnak, a kétségbeesés politikájának bizonyult keleti orientációval szemben történetünk két reálpolitikai értékű, nyugati irányú koncepciót termelt ki:

– a nyugati kultúrközösség keleti határzónáján élő népeket egyesítő lengyel–magyar–horvát–olasz szövetségnek történetünk folyamán a német hatalommal szemben defenzív s kelet felé expanzív értelemben alkalmazott

⁸³ 1937–38-ban géppel írott jegyzeteiben is utalt ezek fontosságára: „Kultúregyezmények rendszere. Francia, angol, amerikai, svéd, török, belga, hollandi, lett kapcsolatok” – emlékeztette magát. OSzKK, Fol. Hung. 3084. – Népbíróági perében, 1946. március 18-án pedig a következőképpen nyilatkozott: „Mint miniszter arra törekedtem kinevezésemkor, hogy az országot a német szellemi rabszolgaságtól függetlenül a Németországgal nem is barátságtalan, de ellenséges viszonyban álló Olaszországgal, továbbá Ausztriával és Lengyelországgal keressek kapcsolatot. Egymás után kötöttem ezekkel az országokkal a kulturális egyezményeket, és csak 1936 júliusában, amikor már nem lehetett elkerülni, kötöttem meg a kulturális egyezményt Németországgal. Ugyancsak megkötöttem egy egyezményt Bulgáriával és előkészítettem Jugoszláviával. Ez utóbbi, sajnos, az események következtében dugába dőlt. Ugyancsak kerestem kapcsolatot Anglia és Amerika felé, de ezek puhatolózásomra azt a választ adták, hogy nem kötnek ilyen egyezményt más államokkal.” Budapest Főváros Levéltára, XXV. 1/a. Budapesti Népbíróság iratai, Büntetőperes iratok, Nb. 864/1946.

koncepcióját, háttérben a francia szövetséggel (amit a mai világpolitikai konstelláció szerint az angolszász hatalom támogatása helyettesíthet), vagyis a széles front stratégiáját;

– s a német-római birodalommal – mai nyelven: a német és olasz hatalommal – kötött szövetségnek keleti veszedelem esetén időszerű s keleti irányban defenzív természetű koncepcióját, mit katonai fogalomképzéssel a mély front stratégiájának nevezhetünk, s amelynek keretében időnként a mai bolgár és török hatalommal egyenértékű Bizánccal való szövetség is helyet talált.

Mai helyzetünkben melyik a helyesebb e két koncepció közül, melyik biztat reális eredményekkel, a gyakorlati politikusok hivatottak eldönteni. A történész kénytelen annak megállapításával megelégedni, hogy az első koncepció, a nyugati háttérrel bíró lengyel–horvát–olasz szövetség a német hatalmi aspirációkkal s a közvetlenül szomszédos kisebb hatalmakkal – csehekkel, osztrákokkal, szerbekkel – szemben járt sikerrel, viszont a német–olasz orientáció nagy keleti veszedelem idején bizonyult egyedül célravezető politikának.”⁸⁴

Később Hóman elképzelése kissé módosult. Úgy hitte, hogy Magyarország, geopolitikai helyzetéből adódóan, a német és az orosz hatalom között áll, s csak két rossz közül választhat. Ez esetben pedig Magyarországnak egyértelműen Németország mellett a helye. Ugyanakkor a kulturális külpolitikában – részben éppen a német nyomás és terjeszkedés ellensúlyaként – megtartotta, sőt fejleszteni igyekezett Magyarország nyugat-európai és Egyesült Államokbeli érdekeltségeit. Történeti munkáiban pedig továbbra sem érvényesítette az általa – mint bebizonyosodott: tévesen – realpolitikainak vélt irányt. A fasiszta vagy nemzetiszocialista eszmék és szölamok egyébként semmilyen kimutatható hatást nem gyakoroltak rá, sőt számos alkalommal kifejtette ellenérveit a német politikai-kultúrpolitikai törekvésekkel, a náci faj- és nemzetszemlélettel, illetve kisebbségpolitikával szemben. Finoman, de keményen és határozottan ezt tette a magyar–német kulturális egyezményről folytatott 1936. évi berlini tárgyalásokon is.⁸⁵ Következetessége miatt végül a szerződés aláírása csaknem meghiúsult, a németek kénytelenek voltak jó néhány kérdésben engedni a magyar fél javára.⁸⁶

⁸⁴ HÓMAN Bálint, *Magyar középkor*, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1938, 639–662. – Az idézet: 660–662. – Lásd még a kötet *A politikus Hóman Bálint* című tanulmányát.

⁸⁵ Erről bővebben lásd a kötet *A politikus Hóman Bálint* című tanulmányát.

⁸⁶ A tárgyalások menetéről és nehézségeiről kimerítően tudósít Tauschitz, a berlini osztrák követ jelentése Schuschnigg kancellárnak: ÖStA, AdR, NPA, Liasse Ungarn II/4, 38.854-13/1936, 39.038-13/1936, 39.291-13/1936. K. 791. – Hóman népbíróági perének tárgyalásakor is többször szóba került az 1936. májusi látogatás. Hóman – a valóságnak megfelelően – kijelentette: „a magyarországi német népcsoport kulturális ügyeinek szabályozása tekintetében és a filmügyekben is nehézségek voltak. Én nem akartam a magyarországi németiség

Hóman az akkoriban modernnek és korszerűnek számító, kétoldalú, tudományos, kulturális és oktatási – ahogy akkoriban nevezték, a szellemi együttműködésről szóló – megállapodások alapján a külföldi magyar intézetek, valamint tanszékek és lektorátusok fenntartását és zavartalan működését is biztosítani kívánta. Az aktív kulturális külpolitika jegyében 1935-ben Lengyel- és Olaszországgal, valamint Ausztriával (1935: XVII., XVIII. és XIX. t. c.), 1936-ban, majd 1940-ben Németországgal (1937: V. t. c.), 1938-ban Észt- és Finnországgal, valamint Japánnal (1938: XXIII. és XXIX., illetve 1940: I. t. c.), végül 1941-ben Bulgáriával (1941: XVI. t. c.) kötött ilyen szerződéseket. Valamennyi egyezményt törvényben hirdették ki. Rögzítették bennük a szerződő felek tudósainak látogatását, a diákcsere, az ösztöndíjasok kölcsönös kiküldését, a tudomány, az irodalom, a művészet, a rádiózás és a sport terén adódó együttműködési lehetőségeket. Többnyire paritásos alapon megemlékeztek a magyar tanszékekről és lektorátusokról, melyeknek hálózata még a második világháború idején is bővült és gyarapodott. Persze ekkor már kizárólag a semleges vagy a Magyarországgal szövetséges országokban.

Magyary Zoltán – a húszas években Klebelsberg mellett a magyar kulturális külpolitika irányítója – 1927-ben *A külföldi magyar tudományos intézetek és egyéb tudományos kapcsolatainkról* értekezve a következő külhoni magyar egyetemi érdekeltségeket említette: a berlini intézetet, a dorpat (tartui) lektorátust, Madridban magyar témájú előadásokat – önálló tanszék vagy lektorátus nélkül –, Párizsban tárgyalásokat egy magyar tanszék megnyitásáraól

ügyét ebben az egyezményben tárgyalni. Filmügyben a németek követeléseket támasztottak, mondván, hogy a magyar filmeket zsidók csinálják és az egyezményben kvázi ellenőrzés alá akarták venni a filmgyártás kérdését. Mindkét kérdést sikerült a saját felfogásomnak megfelelően, a magyar állásponthoz képest megoldani.” Máskor elmondta: „Amikor a kultuszminiszteri tárcát átvettem, elődömnök, gróf Klebelsberg Kuno politikája szellemében igyekeztem Magyarországnak más nemzetek felé való kultúrpolitikai kapcsolatait fenntartani és kimélyíteni. Ezt a törekvésemet szolgálták az úgynevezett kultúregyezmények is. [...] A német egyezmény megkötésére 1936-ban az adott okot, hogy bár Németországgal volt ugyan szabályozva bizonyos mértékig a kérdések egy része, [...] de nem volt precízen lefektetve ebben a megállapodásban az a határ, amelyen belül a kultúrérintkezés történhetik. [...] Ez a kiegészítés történt meg, és egyúttal lekorlátozása ennek a kulturális érintkezésnek oly mértékre, hogy csupán kulturális téren legyen érintkezés, és ne lehessen politikai célzattal propagandára felhasználni. Egyenesen kizártunk ebből a kultúregyezményből minden olyan pontot, amely a náciizmusnak mint politikai rendszernek az elterjesztését Magyarországon lehetővé tette volna. Emiatt húzódtott meglehetősen sokáig, talán háromnegyed évig, sőt tovább is az egyezmény szövegének megállapítása, és végül is az utolsó pillanatban kénytelen voltam Berlinben a filmszakaszra vonatkozó német követelések túlzottsága miatt az aláírást megtagadni, és csak amikor elálltak követelésüktől, akkor írtam alá a kultúregyezményt.” Budapest Főváros Levéltára, XXV. 1/a. Budapesti Népbíróság iratai, Büntetőperes iratok, Nb. 864/1946.

az Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes-n, magyar tanszéket az USA-ban, Lancasterben, a református egyház teológiai szemináriumában és a helsinki és a varsói lektorátust – az utóbbiban elsősorban történeti témájú kutatások folytak.⁸⁷

Hóman miniszterségének első esztendejében, 1932-ben, a hivatalos tiszti címtárban még csak a berlini, a dorpati (tartui), a stockholmi, a helsinki és a varsói magyar tanszékeket sorolták fel a három Collegium Hungaricumon és a Magyar–Francia Egyetemi Tájékoztató Intézeten kívül külföldi magyar kulturális-tudományos érdekeltségekként. Varsóban ráadásul nem is volt valódi tanszék. Divéky Adorján, a magyar–lengyel történelmi kapcsolatok lelkes és avatott kutatója, debreceni és varsói egyetemi magántanárként vezette a varsói Magyar Történeti Könyvtárat.

1936. május 20-án, a képviselőházban mondott beszédében Hóman viszont már így számolt be a magyar nyelv, irodalom és történelem külföldi oktatásáról: „A békében, mint méltóztatnak tudni, három helyen tanították a magyar nyelvet és irodalmat. A párizsi egyetemen volt magyarnyelvű és irodalmi tanszék, azután Bécsben és Berlinben volt két lektor, vagyis nyelvtanító. [Itt annyiban téved Hóman, hogy Prágát, Uppsalát és Helsinkit – bár ezek valóban nem folyamatosan működtek – nem említette meg, viszont a nem békeidőben, hanem a háború kellős közepén alakult berlini tanszékről szót ejtett.] Jelenleg ilyen tanszék van – nem szólva a kolozsvári magyar nyelvi és irodalmi tanszékről, amelyen Kristóf György tanít – 1916 óta Berlinben, 1930 óta pedig Rómában. Ezenkívül rendes tanszék van Lancasterben, az Észak-amerikai Egyesült Államokban, ahol Tóth Sándor református lelkész ad elő, aki ezt a tanszéket megszervezte, 1936 óta Bécsben működik magyar irodalmi és történeti rendes tanár, Miskolczy Gyula, 1936 óta működik Ankarában Rásonyi László magyar nyelv- és irodalomtanár és most van előkészítés alatt az olasz–magyar kulturális egyezmény alapján a bolognai magyar nyelvi és irodalmi tanszék. New Yorkban egy magyar vendégtanári intézmény létesítését készítjük elő.

Megbízott előadók vannak magyar intézettel kapcsolatban Helsinkiben, Tartuban, Stockholmban, Varsóban, Szófiában, Amsterdamban és Párizsban, ahol a keleti nyelvek főiskoláján Müller Lipót, a párizsi magyar kulturális központ vezetője, ad elő magyar nyelvet és irodalmat.”

Hóman tehát három tanszéket (Berlin, Róma, Lancaster), két tanári státuszt (Bécs és Ankara) és hét megbízott előadót említett. Emellett azt is közölte, hogy a magyart mint idegen nyelvet oktató lektorok a következő

⁸⁷ *A magyar tudománypolitika alapvetése*, szerk. MAGYARY Zoltán, Egyetemi Ny., Budapest, 1927, 457–470.

nagyvárosokban dolgoznak: Bécs, Berlin, München – Németországban Lipcse megnyitását is ekkor készítették elő – Róma, Milánó, Genova, Torinó, Trieszt, Párizs, Varsó, Krakkó, Lwów, Poznań, Pittsburg, London egyetemlein, továbbá a római Instituto per l'Europa orientaleban, a milánói Circulo Filologicoban, a fiumei Instituto culturale Fascistaban és a párizsi külföldi nyelveket propagáló egyesületben. „Összesen 27 városban 36 előadóhelyen folyik a magyar nyelv és irodalom és történelem oktatása” – jelentette ki összegzőként. Hozzátette még, hogy ezen kívül Bécsben, Rómában, Berlinben, Varsóban az egyetemek mellett és Párizsban a tanulmányi központban működnek magyar intézetek.⁸⁸

Hóman külföldi útjai jórészt éppen ennek az intézményrendszernek a bővítését szolgálták. 1935-ben Ausztriában, Olaszországban és Lengyelországban, 1936-ban Németországban, 1941-ben pedig Bulgáriában és Jugoszláviában járt, valamennyi alkalommal a kétoldalú kulturális egyezmények aláírása végett. Meghívóinak szimpátiáját mindig elnyerte. Megtermett alakja, barátságossága, rendkívüli műveltsége és kedélyessége – akárcsak idehaza, külföldön is – sokaknak megnyerő volt.⁸⁹

1942-ben – Hóman miniszterségének utolsó évében – már 7 külföldi egyetemi magyar intézetet,⁹⁰ 31 lektorátust,⁹¹ 6 magyar tanszéket,⁹² 2 magyar előadói státuszt (Genf, Nizza), 1 magyar nyelvtanfolyamot (Fiume) és 1 magyar tanulmányi központot (Bologna), azaz összesen 48 intézményt regisztráltak. Közülük több még szervezés alatt állt – és később sem nyílt meg (Lille, Nizza, Amszterdam, Nyjmegen).

Volt, amelyik szüneteltette a tevékenységét, mivel a fogadó ország hadban állt Magyarországgal (London). Talán éppen London esete volt a legérdekesebb, hiszen – bár a magyar oktatás leállt – a magyar érdekeket képviselő svéd követségen keresztül mégis folyósították az ottani magyar lektor fizetését. A 48 egyetemi képviselő mellett még 3 Collegium Hungaricumot (Bécs, Berlin, Róma), 2 magyar könyvtárat (London, New York), 2 magyar intézetet (München, Párizs), 1 magyar egyházi intézetet (Róma), 4 magyar kultúr-intézetet (Berlin, Milánó, Róma, Stockholm), 1 magyar–olasz iskolát (Milánó), 2 magyar történeti intézetet (Bécs, Róma) és 1 tudományos társaságot (bolgár–magyar) tartottak számon, azaz összesen 64 külföldi magyar kulturális és tudományos képviselő létezett. Olyan neves kiküldöttekkel, mint pl. Barta

⁸⁸ HÓMAN, *Művelődéspolitikai*, 571–572.

⁸⁹ Lásd a kötet *A politikus Hóman Bálint* című tanulmányát.

⁹⁰ Ankara, Berlin, Helsinki, Lipcse, Róma, Stockholm és Szófia.

⁹¹ Amszterdam, Berlin, Bécs, Bologna, Boroszló, Firenze, Genova, Grenoble, Helsinki, Lille, Lipcse, London, Lyon, Milánó, Montpellier, München, Nápoly, New York, Nyjmegen, Padova, Párizs, Pisa, Róma, Stockholm, Stuttgart, Szófia, Torino, Toulouse, Trieszt, Utrecht és Velence.

⁹² Berlin, Bécs, Bologna, Párizs, Róma és Stockholm.

István, Dobossy László, Farkas Gyula, Fehér Géza, Fleischer Gyula, Fogarasi Miklós, Genthon István, Lotz János, Luttor Ferenc, Mikecs László, Miskolczy Gyula, Paulinyi Oszkár, Pálincás László, Szent-Iványi Béla, Tóth László. Persze sok olyan város volt, ahol – gyakran ugyanazon személy vezetése alatt – egyszerre több, szervezetiileg különálló, valójában azonban összetartozó magyar intézmény, Collegium Hungaricum, egyetemi intézet, egyetemi tanszék és lektorátus működött (Bécs, Berlin, Róma).⁹³

A második világháború kitörése után egyébként a kulturális külpolitika szerepe ismét megnőtt. Magyarország e téren a „nagypolitikánál” sokkal szabadabban érvényesíthette és mutathatta ki a német irányvonaltól függetlenedni és elszakadni törekvő szándékait, „vonakodó csatlóskénti” kényszerhelyzetét. Hazánk ezeken a területeken – különösen a semleges országokban lévő kulturális képviselőketen – igyekezett az egyoldalú propagandától mentesnek és lehetőleg pártatlannak maradni, hogy ezáltal is kedvezőbb képet adjon a magyarságról, és ezáltal is szinte felkészüljön a majdani békekötésre. „Az az egyedül indokolható normát követjük – jelentette ki például a kulturális külpolitikáért felelős Paikert Géza 1940-ben –, hogy szigorúan vett kulturális kapcsolatainkat minden egyes országgal, tekintet nélkül, hogy azok hadat viselnek-e vagy semlegesek, változatlanul fenntartjuk, sőt ha arra mód van, azokat továbbfejlesztjük.”⁹⁴ Ezt az álláspontot a német megszállásig, 1944 márciusáig következetesen, sőt, Kállay Miklós miniszterelnöksége idején a korábbiánál is erőteljesebben képviselték.

A korszak végén, 1944-ben 13, illetve – amennyiben az akkor a Német Birodalomhoz tartozó Ausztriát külön veszem – 14 ország 38 városában 69 magyar intézet működött. Legalábbis jogi értelemben, hiszen a valóságban – az előbb említettek kivételével a háború végének zűrzavaros viszonyai következtében is – alig néhányban folyt már érdemi munka. Olaszországban 12, a Német Birodalomban – benne Béccsel és Boroszlóval, azaz Breslau-val/Wrocław-val – 8, Franciaországban 4, Hollandiában és Svájcban pedig 3–3, másutt pedig országonként 1–1 intézetről volt szó.⁹⁵

⁹³ Az 1942-es, sokszorosított jegyzék lelőhelye: Berlin, Humboldt-Universität, az Ungarisches Institut iratai, Collegium Hungaricum, Vegyes, 1920–1944.

⁹⁴ PAIKERT Géza, *Magyar kultúra a hadviselő és semleges országokban. Külföldi magyar intézeteink működése*, Egyetemi Ny., Budapest, 1940, 18. klny. Néptanítók Lapja 1940/8.

⁹⁵ Országonként, azon belül pedig városonként felsorolva: Amerikai Egyesült Államok: New York; Anglia: London; Bulgária: Szófia; Finnország: Helsinki; Franciaország: Párizs, Lille, Lyon, Montpellier; Hollandia: Amsterdam, Nyjmvegen, Utrecht; Németország: Berlin, Bécs, Boroszló, Heidelberg, Lipcse, München, Stuttgart, Tübingen; Olaszország: Róma, Bologna, Firenze, Fiume, Genova, Milánó, Nápoly, Padova, Pisa, Torino, Trieszt, Velence; Portugália: Lisszabon; Spanyolország: Madrid; Svájc: Genf, Bazel, Neuchâtel; Svédország: Stockholm; Törökország: Ankara. *Magyarország tisztii cím- és névtára*, 51. évf., 1944, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1944, 478–480.

A két világháború közötti időszak kulturális külpolitikájának eredményei tehát rendkívül jelentősek voltak. Sorra alakultak a külföldi magyar kulturális képviselők. A Collegium Hungaricumokból hazaérkező, kiválóan képzett fiatalok bekerültek az értelmiségi és közigazgatási elitbe. A külföldi magyar tanszékeken és lektorátusokon jó néhány fiatal sikert ért a magyar nyelv és kultúra tiszteletére, szeretetére nevelni, megismertetni velük Magyarországot. Ám ők többnyire már azzal a Magyarországgal szembesültek, amely a harmincas években külpolitikai kényszerpályára került és a veszébe rohant. Így a nagyszerű teljesítményeket fölmutató kulturális külpolitika hatása mégiscsak korlátozott és rövidtávú maradt.

Az értékőrző nyitottságtól a szinte teljes szellemi bezárkózásig – a külföldi magyar intézetek és tanszékek 1945-től 1989-ig

Az ismét a vesztesek oldalán végigharcolt második világháború után a magyar kulturális külpolitika hasonló helyzetben találta magát, mint negyedszázaddal korábban. Rendkívüli háborús veszteségeket szenvedtünk, az 1938–1941 között Magyarországhoz visszacsatolt területeket pedig újból elvesztettük. Nemzetközi megítélésünk ismét a mélypontra zuhant. Ráadásul 1947-ig, a párizsi békeszerződés elfogadásáig, Magyarország önállósága meglehetősen korlátozott volt. A nemzetközi jogi szempontból bekövetkezett kedvező változás, a szuverenitás formai helyreállítása után – a kommunista hatalomátvétel következtében – a korábbiánál is jóval szűkebb térre szorítkozott Magyarország mozgásterét. Az ideológia pedig sokkal inkább meghatározta külpolitikai vonalvezetését, mint bármikor a két világháború között.

1947-ig azonban a kulturális külpolitika ismét komoly, részben a „nagydiplomáciát” pótló és segítő szerepet kapott. Ezt a lehetőséget 1945-től 1947-ig ki is használták kultuszminisztereink, mindenekelőtt Keresztury Dezső, aki egykori bécsi és berlini ösztöndíjasként és a berlini egyetem magyar intézetének korábbi lektoraként nagyon is jól tudta, miért oly fontosak európai kapcsolataink, és hogy milyen esélyeket nyújthat a kulturális külpolitika a klasszikus diplomácia eszköztárának kiürülése esetén.⁹⁶ Második világháború utáni helyzetünk ugyanis nem sokban különbözött az 1920 körülől: egy borzalmasan meggyengült, kifosztott, visszanyert területeit újból elvesztő országnak – amelyet bosszúéhes szomszédai csak az „utolsó csatlósként” emlegettek – a mozgásterét szinte a nullával volt egyenlő.

⁹⁶ Kereszturyról újabban: ORMÁNDI János, *A kultúrpolitikus Keresztury Dezső*, APC-Stúdió, Gyula, 2003; Keresztury Dezső, *az Eötvös Collegium igazgatója, 1945–1948*, szerk. PAKSA Rudolf, Argumentum – Eötvös József Collegium, Budapest, 2004.

Keresztury 1946. június 1-jén a következőket írta Gyöngyösi János külügyminiszternek: „[...] a külföldön működött kulturális intézményeinkkel az elmúlt háború eseményei következtében az érintkezés idővel mind nehezebbé vált, végül egészen megszűnt. A felszabadulás után a kultusztárca minden igyekezetével azon volt, hogy a megmaradt szellemi érintkezés a külfölddel [...] a lehetőség szerint valamilyen formában ismét meginduljon. [...] Most, hogy az egyes külföldi államokkal való diplomáciai kapcsolatok újrafelvétele fokozatosan megtörténik, [...] elérkezettnek látom az időt, hogy [...] Magyarországnak a múltban is fennállott és sok tekintetben bevált külföldi kulturális hálózatát a demokrácia szellemében és az ország súlyos gazdasági helyzete által megkövetelt takarékosági szabályok szigorú szem előtt tartásával újjászervezzem [...]”⁹⁷

Ebben a demokrácia elemi játékszabályait még tisztelő és betartó – bár a kommunisták fokozatos és erőszakos előretörését hozó – rövid két esztendőben a kultuszminisztérium illetékesei a külföldi magyar intézethálózat fenntartására, sőt bővítésére törekedtek. 1947 tavaszán még mindig 50 magyar tudományos és kulturális képviselőt tartottak számon a határainkon túl.⁹⁸ Az 1944. évi hatvankilencel szemben ez – figyelembe véve, hogy a németországi magyar intézetek, tanszékek, lektorátusok, a finnugor profillal tovább működő berlini kivételével, már mind bezárták kapuikat – azt jelzi, hogy igyekeztek megőrizni a háború előtti állapotokat. A Németországgal szembeni ellenérzések pedig érthetőek voltak. Még jó néhány éven át meghatározták a nemzetközi – s így erősen befolyásolták a magyar kulturális – politikát.

Érdekes kettőssége volt a korabeli magyar közéletnek, hogy miközben Hóman Bálintot, a két világháború közötti magyar kultúrpolitika egyik meghatározó személyiségét háborús bűnösneként életfogytiglani fegyházra ítélték, az általa képviselt kultúrpolitika hangsúlyai alig változtak. Nemcsak a külföldi intézetek maradtak meg, de Hóman olyan reformintézkedéseit, mint a nyolcosztályos iskolát, a népi tehetségek kiemelésének és támogatásának szükségességéről vallott elveket és intézkedéseket – hiszen az első népi kollégium még Hóman minisztersége alatt alakult – tulajdonképpen komolyabb változtatás nélkül átvették. A Horthy-korszak kíméletlen és elszánt támadását és kultúrpolitikai elvei kiötlőinek megsemmisítő bírálatát hangoztatók mellett az általuk kiépített rendszert jó részben továbbra is üzemeltették.

A Magyarország nemzetközi helyzete következtében kialakult feltételek – vagyis az, hogy a nyugati hatalmak elismerték, hogy hazánk a Szovjetunió

⁹⁷ *Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből (1945–1948)*, összeáll. és a bev. írta GÖNYEY Antal, Téka, Budapest, 1988, 31–32.

⁹⁸ *Uo.*, 33–41., illetve – az egy esztendővel azelőtti állapotokra – *MOL*, XIX–I–1–e, 119 427/1946, 150–3.

érdekszférájába és fennhatósága alá került – a demokráciát meglehetősen rövid és átmeneti időszakra, mindössze két esztendőre, az 1945–1947 közöttiekre korlátozták és szorították. Elvileg a Kiszgazdapárt balszárnyához, ám sokkal inkább a kommunista párthoz tartozó Ortutay Gyula három éves minisztersége (1947. március 14-től 1950. február 24-ig) a magyar tudománypolitika és nemzetközi kulturális kapcsolataink teljes átalakítását, szovjetizálását eredményezte. Államosították az iskolákat, szovjet mintára „újították meg” – és szakították ki a szervesen fejlődő európai modellből – a felsőoktatást, az Akadémiát köztestületből költségvetési intézménnyé fokozták le, és mint annyi mást is, szintén a politika szolgálgójává tették. A kommunista hatalomátvétel nyomán az egyszínű és az ideológiával áthatott kulturális politika a nem szocialista országokban lévő magyar intézmények támogatását fokozatosan megszüntette, azok vezetőit sorban hazarendelte. E folyamat 1949-ben, a Kultúrkapcsolatok Intézetének június 4-i megalapításával, majd a nyugati országokban lévő magyar intézmények tudományos munkájának megszüntetésével, illetve politikai célokra történő felhasználásának szorgalmazásával zárult le.⁹⁹ A külföldi magyar intézetek szerepéről és hivatásáról vallott klebelsbergi és hómani tudománypolitikai koncepció ezzel hosszú időre – akkoriban úgy tűnt, hogy végérvényesen – feledésbe merült.

A kulturális külkapcsolatokat ekkortól már nem a kultuszminisztérium – amelynek történeti, vallás- és közoktatásügyi elnevezését is eltörölték 1951-ben –, hanem a Külügyminisztériummal egyetértésben a Népművelési Minisztérium irányította, a Kultúrkapcsolatok Intézetén keresztül. Ennek feladata a külföldi kultúrkapcsolatok ápolása, a magyar kultúra bemutatása külföldön, más népek kultúrájának ismertetése és népszerűsítése Magyarországon, a kulturális egyezmények előkészítése és végrehajtásának elősegítése, a tudományos és a művészeti kapcsolatok ápolása volt.¹⁰⁰ Tevékenysége, kü-

⁹⁹ Bővebben lásd a kötet *Bessenyei, Klebelsberg, Marosán – és a genius loci. A bécsi testőrpáloka 20. századi sorsáról* című tanulmányát.

¹⁰⁰ Az Intézetet a 4069/1949. Korm. sz. rend. (Magyar Közlöny 1949. VI. 4., 118. sz.) hívta életre a külügyminiszter felügyelete alatt. A 4267/1949. MT sz. rend. (*Uo.*, 1949. X. 5., 208. sz.) alapján az Intézet felügyeletét a népművelési miniszter látta el, a külügyminisztert társfelügyeleti jogkör illette. Az 4275/1949. MT sz. rendelet (*Uo.*, 1949. X. 8., 211. sz.) szerint az Intézet korábban három fős elnöksége ezen túl csak két tagból: az elnökből és a főtítkárból állt. Az 1092/1956. (IX. 11.) MT. h. sz. határozat értelmében az Intézet a Minisztertanács felügyelete alá került. A 27/1956 (XII. 24.) Korm. sz. határozat alapján a vezetését kormánybiztos vette át. A 1045/1957. (IV. 25.) Korm. sz. határozat ismét a művelődésügyi miniszter felügyeleti jogköréről intézkedett. A 1016/1962 (VI. 30.) Korm. sz. határozat – lényegében az 1949-es feladatkör meghagyásával, szervezetében viszont kisebb változtatásokkal – Kultúrális Kapcsolatok Intézetére keresztelte át. Élén az elnök állt, az ügyvezető elnök és a főtítkár támogatta munkáját. Az ügyvezető elnök vezetésével ügyvezető elnökség alakult, amelynek feladata a szakminisztériumok és az országos hatáskörű szervek nemzetközi kulturális kapcsolatainak összehangolása volt. A 2003/1964. Korm. sz. határozat (Határozatok Tára, 1964.

lönösen az ötvenes, a hatvanas és a hetvenes években legalább annyira bírt belügyi és titkosszolgálati, mint külügyi, kulturális vagy tudományos jelleggel. Az Intézetet 1962-ben Kulturális Kapcsolatok Intézetének keresztelték át, ezzel az elnevezéssel működött egészen 1989-ig. A kulturális külpolitika szempontjából azonban – az Intézet mindvégig megőrzött vezető szerepe ellenére – a rendszerváltozásig eltelt időszak mégis több szakaszra tagolható.

Az 1947–1956 közötti kilenc esztendő mindenben a leépülés korának számított. Hagyományos kapcsolatainkról teljesen megfélekeztek a politika akkori irányítói. Igaz, hogy új barátainkkal, a szocialista országokkal annál élénkebbé vált az érintkezés. A hidegháborús légkörnek megfelelően azonban az ideológiai ellentétek kulturális életünket is meghatározták. Tájékoztatásunk teljesen beszűkült és egyoldalúvá vált. Nem csupán Nyugat-Európa felé zárultak le a sorompók – egyedül az ottani kommunista szellemiségű kultúráról lehetett tudomást venni –, de még saját múltunktól és értékeinktől is igyekeztek megfosztani minket. Pontosabban a múltat meglehetősen önkényesen, gyakran a tudományos megállapításoknak ellentmondva, erőszakkal az uralkodó ideológiához kívánták igazítani. Hajlamosak vagyunk elfelejteni – pedig ez szinte a náciizmus könyvégetésével volt egyenértékű –, hogy ebben az időszakban „bezúzásra ítélték, illetve kivonták a forgalomból többek között Benedek Elek összes műveit, Grimm meséit, Sienkiewicz, May Károly, Dante, Dickens, Dumas, Kipling, Stefan Zweig, Cervantes, Ady Endre, Jókai Mór, Krúdy Gyula, Mikszáth Kálmán, Móra Ferenc, Márai Sándor, Tamási Áron, Gárdonyi Géza egyes műveit, mivel ezek a »nacionalista«, »érzelgős«, »vallásos« és »kispolgári« szemléletet árasztó munkák ne »fertőzzék« az olvasókat és a tanuló ifjúságot.”¹⁰¹ A hamis internacionalizmusnak a szavak fölött is éberén őrködő világában a magyarságtudomány és a hungarológia

II. 14., 1. sz.) szerint az Intézet elkészíti az ország nemzetközi tudományos és kulturális kapcsolatainak több évre szóló általános alapelveire vonatkozó javaslatát, az ország nemzetközi tudományos és kulturális tevékenységében érdekelt szakminisztériumokkal és a kultúrpolitikai célok megvalósításában szerepet játszó országos hatáskörű szervekkel egyeztetve. Egyben felelős a tudományos és a kulturális egyezmények előkészítéséért, ezek végrehajtásának szervezéséért, és felügyeletet gyakorol a Magyar UNESCO-Bizottság felett. A 1023/1968. Korm. sz. határozat (Magyar Közlöny 1968. VIII. 16., 64. sz.) alapján pedig a Külkereskedelmi Banknál a tanulmányi munkautak fedezetére rendelkezésre álló devizakeretek felhasználása – az érdekelt minisztériumok bevonásával – az Intézet elnökének hatásköre volt, akárcsak a munkautak tapasztalatainak összegyűjtése és értékelése. Lásd *A magyar állam szervei 1944–1950 A–M*, szerk. biz. elnöke Vörös Károly, főszerk. BORECZKY Beatrix, Közgazdasági és Jogi K., Budapest, 1985, 414. – *A magyar állam szervei 1950–1970. Központi szervek*, főszerk. BORECZKY Beatrix, Közgazdasági és Jogi K., Budapest, 1993, 290–291.

¹⁰¹ *Magyarország 1944–1945. Európa közepén – Magyarország a jelenkorban 2. (CD-ROM)*, szerk. GERMUSKA Pál – LUX Zoltán – RAINER M. János, 1956-os Intézet, Budapest, 2001, a *Kultúra, művelődés 1944–1956* című fejezet.

emlegetése a hungarizmussal mosódott össze, és jobb esetben is a nacionalizmus és a sovinizmus vádját vonta maga után. A szomszéd, „baráti” népek „érzékenységének” tiszteletben tartása fontosabb lett, mint saját érdekeink védelme.

Így teljesen érthető, hogy a megmaradt külföldi magyar intézetek – a bécsi, a római és a párizsi – jogilag továbbra is léteztek ugyan, gyakorlatilag azonban semmiféle érdemi munkát sem végeztek. A nyugat-európai, magyar szakirányú oktatás egyetemi műhelyei pedig megszűntek vagy magyar támogatás nélkül működtek tovább. Az utóbbira jó példa a göttingeni finnugor tanszék. Ennek vezetője Farkas Gyula, a kiváló irodalomtörténész, a berlini Magyar Intézet 1928–1945 és az ottani Collegium Hungaricum 1935–1945 közötti igazgatója volt. Ő ugyan a második világháború után is szeretne volna elfoglalni korábbi állomáshelyét, de helyette – a szovjet megszálló hatóságok támogatását élvezve – egykori tanítványa, Wolfgang Steinitz töltötte azt be. Úgy, hogy arra az öt korábban mindenben segítő Farkas Gyulára szórt szitkokat, aki már 1933–1934-ben, a nemzetiszocializmussal szembeni érzelmei okán haza szeretett volna térni Magyarországra. 1939-ben ismét megkísérelte ezt, míg végül – a németbérencnek bizonyára nem nevezhető Teleki Pál kívánságára – német állampolgárként, de mindvégig magyar érdekeket képviselve élte végig a világháborút.¹⁰² Ugyanígy megmaradt a magyar oktatás Olaszország több tanszékén is, ami elsősorban szintén annak volt köszönhető, hogy több egykori magyar lektor és tanár telepedett le Itáliában a magyarországi kommunista hatalomátvételt követően (Várady Imre Bolognában, Pálinkás László Firenzében, Tóth László Nápolyban, Ruzicska Pál Milánóban, Fáy Attila Genovában).¹⁰³

Magyarország történetében 1956, majd az 1956–1963 közötti időszak újabb korszakhatárokat jelöl. A kulturális külpolitikában azonban csak az 1963 utáni évek jelentenek fordulópontot. 1956 néhány napja ugyanis ezen a területen nem hozhatott változást. 1963-ig pedig a külpolitikának – mivel a „magyar kérdés” ENSZ-béli fenntartása miatt Magyarország nemzetközi elfogadtatása is nehézségekbe ütközött – kisebb gondja is nagyobb volt annál, mint a külföldi magyar kulturális intézmények ügye. (Ha viszont mégis foglalkoztak vele – mint a bécsi Collegium Hungaricum otthonának, Bécs egyik

¹⁰² Farkas Gyula életére, tevékenységére vonatkozóan újabban: *A hazatérő Farkas Gyula. Írások, dokumentumok a kitagadott irodalomtudós életéről és műveiről*, szerk. FUTAKY István – KESZTYÚS Tibor, Argumentum, Budapest, 2003.

¹⁰³ SÁRKÖZY Péter, *A magyar nyelv és irodalom oktatása Olaszországban = A hungarológiai oktatás elmélete és gyakorlata II. köt.*, szerk. GIAY Béla – NÁDOR Orsolya, Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest, 1989, 67–74; Uő., *A hungarológiai oktatás és kutatás Olaszországban, A hungarológia oktatása I.*, 1987/I., 45–57.

legszebb barokk műemlékének, a Testőrpalotának 1958-ban elhatározott és 1961-ben végrehajtott eladásakor – abban bizony nem volt köszönet.¹⁰⁴⁾

Ez a helyzet viszont 1963-at követően gyorsan és határozottan megváltozott. Magyarország, elsőnek a szocialista országok közül, kapcsolatokat keresett Nyugat-Európával. A régi, két világháború között is jól bevált recept – miszerint a külpolitika sikeréhez jelentősen hozzájárulhatnak a zavartalan kulturális kapcsolatok – ismét előkerült. Magyarország, ugyan szigorú politikai ellenőrzés alatt, de egymás után kötött a nyugat-európai „tőkés országokkal” kétoldalú kulturális, tudományos és oktatási megállapodásokat. Finnországgal 1959-ben, Belgiummal és Olaszországgal 1965-ben, Franciaországgal 1966-ben, Nagy-Britanniával 1967-ben, Hollandiával, Norvégiával és Ausztriával 1969-ben, Dániával 1971-ben, a Német Szövetségi Köztársasággal – egy évvel előbb, mint a Német Demokratikus Köztársasággal! – és az Amerikai Egyesült Államokkal 1977-ben és így tovább.¹⁰⁵ Az egyezmények többségében az illető államokban a magyar támogatással (újra)alakítandó magyar tanszékekről és lektorátusokról is rendelkeztek.

A magyar emigrációval való kapcsolatkeresés – ami elképzelhetetlen lett volna az ötvenes években és a hatvanas évek elején –, ha részben politikai okokból és „fellazítási” szándékokból is, de szintén ekkor kezdődött. A külföldön élő, jórészt másod- és harmadgenerációs magyar fiatalok – többségükben az ’56-os menekültek gyermekei – azonosságtudatának és anyanyelvnek megőrzése magyar szempontból is fontossá vált. 1970-től az Anyanyelvi Konferenciák és az általuk indított anyanyelvi mozgalom a balatoni táborokkal, a Sárospataki Nyári Kollégiummal, magyar nyelvtankönyvek szerkesztésével, a *Nyelvünk és kultúránk* folyóirat indításával (1971-től), a külföldön magyart mint idegen nyelvet oktató pedagógusok továbbképzési tanfolyamaival és a néptáncmozgalom külföldi magyarok közötti terjesztésével a Kárpát-medencén túli magyarság egy részét a korábbinál jóval szorosabban kötötte az anyaországhoz. A hetvenes és a nyolcvanas években oly gyakran hangoztatott, a „tőkés” és a „szocialista” rendszer egymásrataltságát hangoztató „békés egymás mellett élés” jelszava legalább e tekintetben valóban megvalósult. Úgy tűnt, ily módon mégiscsak lehetséges egy politikával és ideológiával mindenben átitatott korban Magyarországon is politikamentesnek maradni. (Igaz, e látszólagos politikamentesség igen gyakran határozott politikai célokat szolgált.) „Mi vagy megmaradunk kapcsolatban a szocialista Magyarországgal, vagy nem maradunk kapcsolatban Magyarországgal –

¹⁰⁴ Lásd a kötet Bessenyei, Klebelsberg, Marosán és a „genius loci”. A bécsi Testőrpalotáról című tanulmányát.

¹⁰⁵ Lásd a *Magyar külpolitikai évkönyv* 1968-tól megjelenő köteteit (Külgügyminisztérium, Budapest).

fogalmazta meg az együttműködés lényegét 1970-ben, az I. Anyanyelvi Konferencián Sinor Dénes, a bloomingtoni Indiana Egyetem orientalista professzora. – A másik oldalról nézve: az anyaország vagy elfogadja, hogy mi úgy élünk, ahogy élünk, vagy elveszt minket. Mindkét oldalról fontos, hogy ez a folytatódó konferencia apolitikus maradjon. Nincs ebben a teremben egy teremtett lélek, aki ne örülne annak, hogy végtelen tapintattal, ügyességgel tudtuk nem azt keresni, ami szétválaszt, hanem azt, ami összeköt.”¹⁰⁶ Vagy ahogy az emigráció oldaláról ettől kissé eltérően a Magyarországra vissza soha sem térő Kovács Imre mondta: „erről a Magyarországról már nem jönnek el, de erre a Magyarországra még nem megyek vissza”.¹⁰⁷

A magyar kultúrpolitika irányítói jó néhány olyan nyilatkozatot tettek a hetvenes évek közepétől, amelyek az ideológiai elkötelezettség mellett a sokoldalú, Nyugat-Európa és a „tőkés világ” irányába is nyitott kulturális kapcsolatok fontosságáról szóltak. Ismertek a magyar kulturális politikát rendkívüli ravaszsággal és ügyességgel irányító, az egyes érdekcsoportokat a saját érdekei szerint mesterien megosztó és egymás ellen fölhergelni képes Aczél György ilyen szellemű, sokszor inkább politikai taktikázásból, mint mély meggyőződésből született megnyilvánulásai. A korszakot jól jellemzik a kulturális külpolitika vonalának meghatározásában fontos szerepet betöltő művelődési miniszterhelyettes, Rátkai Ferenc 1982-ben megfogalmazott mondatai. Rátkai – elődjeihez képest – már kevésbé volt doktriner dogmatikus, ugyanis az akkori rendszer ezt már elviselte. Így a kötelező ideológiai hitvallás után a lehetséges kulturális és művészeti szabadság mellett szólt: „A népek, az országok kulturális érintkezésének lehetőségeit nagymértékben megszabják a mindenkori nemzetközi viszonyok. A hatvanas években és a hetvenes évtized első felében az *enyhülés világméreteiben, de különösen Európában érezhetően fellendítette az együttműködést* ezen a területen is. Lényegesen növelte az államközi tudományos, kulturális megállapodások számát. [...] A népek kulturális ismerkedésének sokat ígérően kibontakozott folyamata, miközben termékeny ösztönzéseket adott a részt vevő országok szellemi életének és eladdig ismeretlen vagy csak felületesen ismert kultúrákat hozott látásközelbe, jótékonyan hatott vissza az enyhülésre is.

Igaz, a különböző társadalmi rendszerű országok kapcsolatai egyidejűleg viselték magukon az együttműködés és a konfrontáció vonásait. [...] Az enyhülési folyamat 1975-ben, a helsinki európai biztonsági és együttműködési értekezlet sikeres befejezésével tetőzött. [...] Az utóbbi néhány évben az imperializmus szélsőséges körei

¹⁰⁶ Bővebben: GINTER Károly, *Az anyanyelvi mozgalom első évtizede*, Kossuth, Budapest, 1981. – A Sinortól idézett mondatok: 8.

¹⁰⁷ Idézi: BORBÁNDI Gyula, *Emigránsok*, Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia, Budapest, 2002, 73.

átfogó támadást indítottak az enyhülés vívmányai ellen. Kihasnálva a világ több pontján keletkezett feszültségeket, valamint a nemzetközi gazdasági recesszió által okozott nehézségeket, újabb fegyverkezési hajsza elindításával, igyekeznek megbontani a két világrendszer katonai egyensúlyát. Mindez súlyos veszélyt jelent nemcsak Európa, hanem az egész világ biztonsága szempontjából.” Ennek ellenére – tolmácsolta a hivatalos álláspontot Rátkai – „[...] mégis úgy látjuk, hogy *ebben a helyzetben is reális esélyei vannak a kulturális kapcsolatok folyamatossága megőrzésének*. [...] A nemzetközi kulturális kapcsolatoknak nem kell napi érvénnyel követniük a világpolitika »feszültség-ingadozásait«, folyamatosságuk nehezebb időszakokban is megőrizhető. [...] Úgy is fogalmazhatunk, hogy a kulturális együttműködés fejlesztése a magyar külpolitikának – a politikai, a gazdasági, a kereskedelmi dimenzió mellett – negyedik dimenziója.

De azt sem kell elhallgatnunk, hogy – mint minden kisebb ország, amelynek nemzeti kultúrája kevésbé elterjedt nyelv határai között létezik, és amelynek meghatározott tudományos kapacitása van – különösen érdekeltek vagyunk a nemzetközi kulturális cserében, illetve tudományos munkamegosztásban. Vagyis: az együttműködés belső fejlődésünknek is fontos feltétele.”¹⁰⁸

A külföldi magyar intézetek hálózata is folyamatosan bővült ekkortól. A hidegháborús időszakban is meglévő, bár érdemi tevékenységet nem folytató bécsi Collegium Hungaricumon, a római Magyar Akadémián és a párizsi Magyar Intézeten kívül 1948-ban Szófiában és Varsóban – mindkét fővárosban megvoltak ennek az előzményei –, majd 1953-ban Prágában, 1970-ben Kelet-Berlinben, 1974-ben Kairóban alakultak intézetek. Az „enyhülés” jegyében 1976-ban Budapesten megnyithatta kapuit az Osztrák Kulturális Intézet (2001-től: Osztrák Kulturális Fórum, Budapest), majd, még szintén a rendszerváltás előtt, 1988-ban, a budapesti Goethe Intézet is. A hetvenes évek közepén már több mint 50, a nyolcvanas évek elején 75 – köztük 12 „szocialista”, 20 „tőkés”, 43 „fejlődő” – országgal volt Magyarországnak kétoldalú oktatási, kulturális és tudományos megállapodása.

Az 1967/68. tanévben 1676, 1980/81-ben 1725 magyar ösztöndíjas hallgató – körülbelül 400 első éves – kapott teljes körű képzést külföldön. Finn-

¹⁰⁸ A Népszabadság 1982. június 30-i számában megjelent írás – *Nemzetközi kulturális kapcsolatok – békés egymás mellett élés – bekerült a kultúrpolitikáról szóló válogatásba is: Művészet és politika. Tanulmányok, dokumentumok 1977–1983*, szerk. AGÁRDI Péter, Kossuth, Budapest, 1984, 283–287. – Rátkai hasonló szellemű, művészetpolitikáról vallott elképzeléseiről: RÁTKAI Ferenc, *Művészeti irányzatok, kulturális kapcsolatok – nemzetközi ideológiai harc = A nemzetközi ideológiai harc időszervi kérdései I–II. Országos elméleti tanácskozás, Tatabánya, 1981*, Kossuth, Budapest, 1982, II. köt., 171–178.

ország kivételével kizárólag szocialista országokban: Bulgáriában, Csehszlovákiában, Lengyelországban, az NDK-ban, Romániában, valamint a Szovjetunióban. Ugyanakkor 1967/68-ban 1723, 1980/81-ben ennél jóval több, 2742 külföldi ösztöndíjas – közülük 1277, illetve 1655 a fejlődő országokból érkezett – végezte felsőfokú tanulmányait Magyarországon.¹⁰⁹

1976-ban 32, 1981-ben pedig (17 ország egyetemén) 33, Magyarországról hivatalosan kiküldött lektor és vendégtanár oktatott. A korszak végén és az új kezdetén, az 1990/91. tanévben, 43 egyetemre és főiskolára 50 magyar vendégtanárt és 7 kinevezett magyarországi professzort delegált az 1989-ben alakult, a Kulturális Kapcsolatok Intézetének ez irányú feladatait átvevő Nemzetközi Hungarológiai Központ.¹¹⁰

Kitekintés: hungarológia a rendszerváltás után (1989-től napjainkig)¹¹¹

A rendszerváltást követően a külföldön magyar szakirányú oktatással foglalkozó tanszékek szervezeti besorolása és egyetemeken belül elfoglalt helye lényegében nem módosult. Már a hatvanas–hetvenes évektől a következő struktúrákba illeszkednek a magyar tanulmányok: ural-altajisztikai; euró-

¹⁰⁹ Lásd Rátkai előző jelzetben említett első írását, valamint: *Kulturális intézmények és szervezetek Magyarországon*, főszerk. BÍRÓ Vera, Kossuth, Budapest, 1976, 379. (Az utóbbi kötet *Nemzetközi kulturális kapcsolatok* fejezete /377–397./ sok adatot szolgáltat kulturális külpolitikánk akkori helyzetéről.) – Ugyanerről szól a *Kulturális kisenciklopédia*, főszerk. KENYERES Ágnes, Kossuth, Budapest, 1986. *Nemzetközi kulturális kapcsolatok* címszáva, JÓBORÚ Magda tollából (504–505.), jelezve, hogy 1981-es írásról van szó. (Az 1980/81. évi diáklétszámra vonatkozó adatok innen származnak.) – Az 1967/68. évi adatok: *Magyar külpolitikai évkönyv. A Magyar Népköztársaság nemzetközi kapcsolatai és külpolitikai tevékenysége 1968*, összeáll. Külügyminisztérium, Kossuth, Budapest, 1969, 160.

¹¹⁰ Az előző jelzetben kívül: *Magyar lektorok és vendégtanárok (1990/91-es tanév)*, Hungarológiai Hírlevél 1990/ 3–4.

¹¹¹ A fejezet *A határon túli magyar felsőoktatási és kutatásfejlesztési tevékenység támogatásának vizsgálata, elsősorban hazai és külföldi humán erőforrások bevonásával* című, 5/150/2001 NKFP projekt kutatásainak eredményeit mutatja be. A projekt vezetője Berényi Dénes akadémikus volt, ennek *Hungarológiai műhelyek a nagyvilágban* altémája az én irányításommal készült. A kutatásban részt vettek: Babainé Móri Anikó, Somossy Tamásné, Bakody Csilla, Berkes Katalin, Bori István, Erdős Katalin, Kerekes Dóra, Kerülő Tünde, Németh Noémi, Szőkefalvi-Nagy Eszter, Thullner Zsuzsanna (valamennyien a Balassi Bálint Intézet akkori munkatársai), illetve a következő vendégtanárok: Csire Márta (Bécs), Gortvai Anna (Párizs), Kovács Magdolna (Helsinki), Krebsz János (Bukarest), Ladányi István (Zágráb), Nagy István (Szentpétervár), Pasztercsák Ágnes (Jyväskylä), Simoncsics Péter (Kolozsvár). H. Tóth István (Moszkva), Varga Judit (Turku), és – nem vendégtanárként, hanem ottani alkalmazottként – Fazekas Tibor (Hamburg). A projekt hungarológiai résztemájának összefoglalása: UJVÁRY Gábor, *Kitekintés a Kárpát-medencén túlra – Hungarológia a nagyvilágban*, Társadalomkutatás 22., 2004, Supplementum 91–100.

pai nyelvek; finnugor; szlavisztikai; német/germanisztikai; világirodalmi; Közép-, Kelet- vagy Dél-Európa, illetve a Habsburg Birodalom történetével foglalkozó; szlovák történelem és levéltár; és végül önálló magyar nyelv és irodalom/magyar filológiai, illetve hungarológiai intézetek és tanszékek. Ezek hallgatói többnyire nem főszakként, hanem mellékszakként folytatnak magyar tanulmányokat.

Az 1989–90-es magyarországi belpolitikai változások nem voltak, nem is lehettek igazán komoly hatással a többségében kétoldalú nemzetközi kulturális, tudományos és oktatási szerződések alapján működő tanszékekre. Ráadásul a volt szocialista országokban is fokozatosan önállósuló egyetemek belső életébe az őket fenntartó főhatóság mind kevésbé szólhatott bele: a minisztériumok közötti megállapodások nem feltétlen kötelezték az érintett felsőoktatási intézményeket a tisztviselők által javasolt újítások végrehajtására. Ugyanakkor a vendégtanári rendszert fenntartó magyarországi hálózatban 1989-ben jelentős szervezeti átalakításra került sor. A direkt politikai befolyás, ha nem is szűnt meg teljesen, de enyhült. Az „államosító” szemlélet is gyengült. A kulturális külpolitikát korábban – egyértelműen és szoros politikai felügyelet mellett – meghatározó Kulturális Kapcsolatok Intézetének a vendégoktatók kiküldésével kapcsolatos feladatait a Hungarológiai, későbbi nevén a Nemzetközi Hungarológiai Központ vette át. A Központ a Művelődési és Közoktatási Minisztérium, ennek kettéválása után, 1998-tól az Oktatási Minisztérium háttérintézménye lett. A minisztérium meglehetősen erős ellenőrzést gyakorolt fölötté, működését az ott dolgozó, hungarológiai ügyekért felelős munkatárs – sokszor „kézi vezérlelssel” – igyekezett irányítani. Így a Központ, bár mindig a hazai hungarológia kiváló szakemberei vezették, inkább végrehajtó szervként működött, önálló döntéseket nem igen hozhatott. Bár ez a helyzet még mindig jóval kedvezőbb volt a ’89 előttinél – hiszen a vendégtanári ügyekkel már kizárólag a szakkérdésekben illetékes tárca foglalkozott, döntően szakmai szempontok alapján –, sokkal nagyobb szabadságot mégsem biztosított a korábbinál. A szakma képviselői csak tanács- és ötletadóként befolyásolhatták az ügyeket. Ugyanakkor – s talán éppen emiatt – mégis pozitív folyamatok kezdődtek. A rendszerváltást követően indulhatott meg a határon túli magyar nemzetiségi oktatást folytató magyar nyelv és irodalom tanszékek közvetlen támogatása. A változások bizonyos területeken természetesen már 1989 előtt megkezdődtek. A ’70-es évek végétől, a ’80-as évek elejétől az államközi kapcsolatokon alapuló segítségadásban, az első intézményközi kapcsolatok létrejöttében elsősorban a felsőoktatás (főleg a Szegedi és a Debreceni Tudományegyetem) játszott fontos szerepet. Az Országos Széchényi Könyvtár már ebben az időben is jelentősen támogatta a külföldi magyar oktatóhelyeket az általa ajándékozott könyvcsomagokkal.

1989 után vált nyílttá, politikai szinten is támogatottá a Nyugat-Európában és a tengerentúlon élő magyarok felkarolása, részben a nagyobb magyar közösségek központjaiban működő magyar tanszékeknek nyújtott anyagi segítség révén, de a külföldön dolgozó magyar vendégtanárok Magyarországról biztosított fizetésekiegészítése is ekkori vívmány. Olyan külföldi magyar szakirányú oktatással (is) foglalkozó tanszékek támogatása is lehetővé vált, amelyek nem az államközi szerződések alapján, hanem tisztán a befogadó egyetem fenntartásában működtek.

Újabb változást a 2002. esztendő hozott, amikor is hosszas viták után, január 1-jével, a Nemzetközi Hungarológiai Központ, a Magyar Nyelvi Intézet és a Hungarológiai Tanács összevonásával, vezetéssel megalakult a Ballasi Bálint Intézet (a továbbiakban: BBI), amely az Oktatási Minisztérium háttérintézményeként jogelődjeinél jóval szélesebb hatáskörrel rendelkezik. 2004-től már új vezető irányítja, 2006-tól pedig az – Oktatási Minisztérium és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma egyesítésével létrejött – Oktatási és Kulturális Minisztérium gyakorolja fölötté a felügyeletet. 2007 márciusától a külföldi magyar intézetek szintén a BBI-hez tartoznak, így az eredeti, 2002-es elképzeléseknek megfelelően, végre Magyarországon is megalakult a Goethe Intézethez, a British Councilhoz és más európai rendszerekhez hasonló szervezet, amely a fontosabb elvi döntésekben a főhatósággal egyeztetve irányíthatja a külföldi magyar intézeteket és a vendégtanári hálózatot, tágabban értelmezve (legalábbis elvileg) a magyar kulturális külpolitikát. (Csak sajnálni lehet, hogy a nagyívű, koncepciózus kultúrpolitikai és szakmai tervek és az átütő sikerű gyakorlati megoldások máig váratnak magukra.)

Ahogy már jeleztem, az 1990/91. tanévben, 43 egyetemre és főiskolára 50 magyar vendégtanárt és 7 kinevezett magyarországi professzort küldött ki külföldre a Nemzetközi Hungarológiai Központ. 2003/2004-ben ennél kevesebb helyre kevesebb oktatót: 23 ország 37 egyetemére 43 vendégtanárt delegált a hungarológia magyarországi intézményrendszerének legfontosabb, hazai és nemzetközi koordinatív szervezete, a BBI. Mindenképpen szomorú tehát az a visszaesés, amelynek az utóbbi két évtizedben tanúi vagyunk. A 2009/2010. tanévben 20 országba már csak 38 vendégtanárt küldhet ki a BBI, de ebből a 38 státusból is 6 betöltetlen vagy szünetel.

Ugyanakkor a támogatási lehetőségek köre és a rendszer fenntartására fordított összegek számottevően bővültek 1989 óta. A vendégtanárok kiküldése ugyanis csak az egyik, igaz, a legjelentősebb módja a külföldi tanszékek segítésének. Emellett azonban jó néhány olyan oktatóhelyet is támogat a magyar állam, amelyen nem dolgoznak Magyarországról érkezett tanárok. Gyakran komoly könyvadományokkal, szakmai, módszertani tanácsokkal,

az ottani kollégák magyarországi kutatásainak részfinanszírozásával. Mindezen ellenére változatlanul komoly gondot okoznak a kompetenciaproblémákból, a koordináció hiányából adódó nehézségek. A különböző, külföldi magyar tanszékek támogatásával is foglalkozó minisztériumok, intézmények és alapítványok ezen a területen még mindig sokszor egymás munkáját keresztezve, jobb esetben egymással párhuzamosan, a másik tevékenységére nem vagy alig figyelve dolgoznak. Emiatt nagyon nehezen lehet az utóbbi tízeget néhány esztendő támogatáspolitikáját, annak hatékonyságát értékelni, még bajosabb a juttatott támogatások mértékét felbecsülni. A külföldön magyar szakirányú oktatást folytató tanszékek segítségével a következő magyarországi intézmények játszanak szerepet: az Oktatási és Kulturális Minisztérium (ennek háttérintézményeként és az érintettek közül a legfontosabbként a BBI), a Külügyminisztérium, néhány ügyben a Miniszterelnöki Hivatal kisebbség- és nemzetpolitikáért felelős szakállamtitkárságán belül a Nemzetpolitikai Ügyek Főosztálya, az MTA (főleg ennek Domus Hungarica, illetve a Határon Túli Magyar Tudományosságért Ösztöndíj Programja), a Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága (Anyanyelvi Konferencia), az Apáczai Közalapítvány, a Szülőföld Alap, a tudományegyetemek (ezen belül elsősorban a Debreceni Nyári Egyetem), a Magyar Ösztöndíj Bizottság, Ausztria esetében az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány, a Pro Renovanda Hungariae Közalapítvány, a könyvküldeményeknél pedig az Országos Széchényi Könyvtár, illetve a korábbi esztendőkből a Magyarok Világszövetsége, valamint az Illyés és az Arany János Közalapítványok.

Ezek közül, teljességre törekedve, kizárólag a legfontosabb intézmény, a Nemzetközi Hungarológiai Központ, illetve 2002-től a BBI támogatását mérhetjük föl. Ennek alapján – illetve a többi részadat alapján is – megállapítható, hogy 1992-től 2002-ig jelentősen, minden egyes esztendőben – kivéve 1999-et és 2002-t – növekedett a külföldi magyar tanszékekre fordított támogatások összege. 1992-ben – mivel ekkor még nem volt mód a vendégtanárok fizetés-kiegészítésének folyósítására – mindössze 314 449 forinttal, a következő évben már 27 386 152-vel, 1996-ban 72 519 165-tel, 2000-ben már csaknem 100 millióval (99 868 762-vel), 2001-ben 122 502 773-mal, 2002-ben – a BBI megalapítása miatt csekély csökkenéssel – 114 447 666 forinttal számolhatunk. A támogatások nagy részét, mintegy 95 százalékát a személyi kifizetések – ez biztosítja a vendégtanárok fizetésének a kiegészítését – tették ki, a könyvek beszerzésére fordítható összegek viszont igen csekélyek voltak. Ugyanezekben az esztendőkből, a fentiekén kívüli forrásokból, a külföldi magyar tanszéki könyvtárak fejlesztésére a következő összegeket utalták még

ki: 1992: 188 919; 1993: 355 560; 1996: 318 958; 2000: 464 905; 2001: 316 414 forint.

A külföldi tanszékek közül 1992 és 2002 között a következőket támogatták, összesen 20 millió forint fölötti összeggel (csökkenő sorrendben): New Brunswick (49 775 922), Zágráb (49 351 634), Kolozsvár (44 782 838), Párizs (31 290 233), Szófia (30 005 042), Prága (29 418 242), Szentpétervár (27 886 938), Poznań (26 179 923), Moszkva (25 687 783), Szkopje (25 089 438), Bukarest (24 332 172), Tartu (23 724 699), Belgrád (23 194 038), Helsinki (21 751 306), Nyitra (20 944 463), Ungvár (20 307 090).

A támogatások hatékonyságát vizsgálva az a legfeltűnőbb, hogy ezek állandó növekedése ellenére az érintettek többsége úgy érzi: részben a magyar segítség csekély mértéke és elmaradása miatt, részben pedig a fogadó egyetem csökkenő érdeklődése okán szinte folyamatosan romlik a helyzetük. A határon túli magyar oktatóhelyek legalább olyan kétségbeesítő állapotban vannak, mint a nyugati, illetve a tengerentúli, a magyart mint idegen nyelvet oktató intézmények, tanszékek, lektorátusok; itt most nem is említve a nem felsőoktatási keretben működő nyelvoktatás állapotát.

A BBI Magyarország EU-s csatlakozását megelőzően felméréseket végzett az Európai Unió jelenlegi országaiban, illetve Romániában, Nagy-Britanniában és az Amerikai Egyesült Államokban arra vonatkozóan, hogyan működtetik azok vendégoktatói hálózataikat. Nagy-Britanniában és az Amerikai Egyesült Államokban nem létezik olyan szerv, amely intézményesen koordinálná az adott államok külföldre küldött vendégoktatóinak tevékenységét, kiküldésük módját stb. Az egyéb államokban (Ausztria, Belgium, Dánia, Franciaország, Norvégia, Olaszország, Németország, Svédország, Románia) azonban több fontos megfigyelést is tettünk, és a következő eredményekre jutottunk:

Azokon a területeken, ahol állami feladatként tartják számon a lektorok és a vendégoktatók kiküldését, alapvetően két kiküldő szervezet létezik. Ez a feladat vagy az adott ország Külügyminisztériumának (Ausztria, Belgium, Dánia, Franciaország, Norvégia, Olaszország) vagy valamely, a BBI-hez hasonló, állami háttérintézménynek (Németország, Svédország, Románia) a hatáskörébe tartozik.

A vizsgált államok a világba sokfelé küldenek ki vendégoktatókat, de elsődlegesen Európában, itt is a nagy egyetemi városokban működnek lektoraik.

Bár a lektori poszt elnyerésének különféle feltételei vannak, mégis több olyan vonás van, amely minden területen megegyezik vagy hasonlóan működik. Németország kivételével valamennyi területen alapfeltétel, hogy a pályázó az adott ország állampolgára legyen, illetve Svédország esetében, hogy

svéd anyanyelvű legyen. Németország csak annyit határozott meg, hogy az illetőnek az EU valamely tagországból kell származnia, előírja azonban az egyetemi szintű germanisztikai végzettséget, valamint a felsőfokú (vagy anyanyelvi szintű) gyakorlati nyelvismertet.

Minden állam esetében előnyt jelent az adott ország nyelve mint idegen nyelv szakos diploma.

A megüresedő állások betöltésére mindenütt pályázatot ír ki a hálózat működéséért felelős szerv. A pályázatokat vagy az állás betöltését megelőző év december 31-ig vagy a tárgyév március 15-ig kell benyújtani. Egyedül Olaszországban esnek át a jelöltek írás- és szóbeli alkalmassági vizsgán.

Minden általunk vizsgált országban a fent említett intézmények kérnek fel egy szakmai bizottságot, amely elsődlegesen elbírálja a beérkező pályázatokat. A rostán átmenőket küldik csak ki a fogadó intézményekhez, amelyek maguk választják ki a nekik ideális munkatársat.

A fogadó intézmény döntését követően a fent említett intézmények, szervezetek küldik ki a lektorokat.

A pályázó elfogadását követően a fogadó intézmények a jelölttel kötnek szerződést.

Ezek az oktatóhelyek Olaszország kivételével kormányközi megállapodások keretében működnek. Olaszországban a Külügyminisztérium az adott felsőoktatási intézménnyel áll kapcsolatban.

Franciaország kivételével minden területen felkészítik a lektorokat az előttük álló feladatra.

Minden országban féléves vagy éves beszámolót kell készítenie a lektoroknak; van, ahol az éves munkatervét is le kell adnia.

Egységesen elmondható, hogy a lektoroknak a nyelv, az országismeret és a kultúra tanítása a legfőbb feladata. Ezen túl mindenütt a fogadó intézmény határozza meg, mit kell még elvégeznie. Általában bevonják őket a tanszéki munkába, a kiadványok szerkesztésébe, konferenciák megszervezésébe stb.

A fent említetteken túl a lektornak mindenütt kötelessége, hogy országa érdekeit képviselje, és „kulturális diplomataként” – ám diplomáciai védelem nélkül – dolgozzon.

A lektori állás betöltésének maximális ideje változó, az azonban szinte mindenütt jellemző, hogy minimum 2, maximum (hosszabbítások után) 6 év a külföldön eltölthető idő.

A lektorok mindenütt közvetlenül érintkeznek az őket kiküldő szervvel.

A küldő államtól a lektorok, illetve az oktatóhelyek nem kapnak más támogatást, mint a lektor bérének egy részét.

A kiküldő intézmény (külügyminisztérium vagy a BBI-hez hasonló intézet) Dániában és Franciaországban könyvadománnyal, a többi területen

elsősorban a lektor utazásának és bérének biztosításával támogatja kiküldöttjét. Mind Dániában, mind Franciaországban évről évre csökken a könyvtámogatás mértéke.

Egyre inkább tapasztaljuk, hogy az egyes oktatóhelyek valamely tárgyra specializálódnak, illetve olyan képzési formákat keresnek, amelyekkel más oktatóhely nem rendelkezik (műfordítás, tolmácsolás, pragmatolingvisztika stb.). Mindez összecseng az európai államok 1999. évi bolognai nyilatkozatában foglaltakkal, és elősegíti a tanárok és a diákok mobilitását. Fontosnak tartanánk, hogy egy formailag egységes, de tartalmilag sokszínű európai hungarológiai alaptanterv jöhessen létre. Ennek megteremtésére már a frissen alakult BBI is tett lépéseket: 2003 első felében az intézet két alkalommal hívott össze olyan megbeszélést, amelynek tárgya – többek között – ennek a tantervnek a kialakítása volt. A BBI szokásos, éves vendégoktatói konferenciáján Holger Fischer be is mutatta ezen megbeszélések eredményét. A hungarológiai, illetve a magyar nyelvi képzés szempontjából fontos lenne az európai szinten elfogadott kreditrendszer, amely lehetővé tenné a képzések (és ennek megfelelően az intézmények) közötti átjárhatóságot. Ez nagymértékben befolyásolja a nyelvi, illetve a hungarológiai képzés életképességét a jövőben.

Mivel a külföldi oktatóhelyek támogatásának új, rövid-, közép- és hosszú távú stratégiáját feltétlenül szükséges kialakítani, a 2003-as BBI-beli egyeztető megbeszélések eredményei rendkívül fontosak. Ezek nyomán vonhatjuk le, kissé leegyszerűsítve, az alábbi következtetéseket:

A hungarológiai tanulmányok – tetszik, nem tetszik – a közvetlen térségünkön kívül különlegesnek, egzotikusnak minősülnek, emiatt fenntartásukban mind kevesebb helyen igazán érdekeltek. Ezért az eddiginél lényegesen nagyobb magyar állami hozzájárulásra lenne szükség a célokra. Nem csak és nem feltétlenül a vendégtanárok kiküldésével és fizetés-kiegészítésével, hanem inkább a fogadó egyetemeken dolgozó oktatók segítségével és minél nagyobb mértékű, a könyvtár mellett az infrastruktúra fejlesztésére is lehetőséget nyújtó dologi támogatással. Magyar segítség nélkül ugyanis a magyar szakirányú oktatás egyre több helyen fog megszűnni. Pedig nekünk minden egyes külföldön magyar tanulmányokkal foglalkozó fiatal meg kell becsülnünk – elsősorban azokat, akiknek egyébként semmi közük sincs Magyarországhoz, azaz nem magyar származásuk –, hiszen ez Magyarország alapvető politikai, gazdasági, tudományos és kulturális érdeke. Ez lenne az igazi országimázs.

Tekintettel kell lennünk arra is, hogy az igények egyre inkább túllépnek a magyar tanszékek esetében még mindig hagyományos nyelvészeti- és irodalomközpontú megközelítésen. Nélkülözhetetlen tehát új, több területet

is átfogó diszciplínák oktatásának bevezetése. Ugyanakkor arra is figyelniük illene, hogy nem lehet csak Budapestről irányítani ezeket az ügyeket. Ahány ország, ahány város, annyiféle hungarológia létezik, és mindig a befogadó közeg a meghatározó. Ezért az érdekelteket mindig be kell vonnunk a tervezésbe, tőlük tanácsot elfogadni nem szégyen.

Mindennek érdekében viszont a BBI-nek, mint ezért a feladatért felelős központi állami intézménynek, kellene áttekintenie, összehangolnia és koordinálnia a külföldi oktatóhelyek támogatását. Szükség lenne egy olyan hungarológiai alapítványra, illetve ösztöndíjrendszerre, amelyet több minisztérium támogat, és amely hallgatói (részképzésre, nyelvtanfolyamokra, nyári egyetemre, szakdolgozatíráásra szóló) és kutatói ösztöndíjakat adományoz, a külföldi magyar szakirányú oktatással foglalkozó tanszékek infrastruktúráját fejleszti, kiadványainak megjelentetéséhez nyújt segítséget. Mivel pedig a hungarológiát nem lehet a magyar kultúra külföldi közvetítésétől – így a magyar diplomáciától sem – elkülöníteni, mielőbb kívánatos ennek több minisztérium (Oktatási és Kulturális Minisztérium, Külügyminisztérium) általi, közös finanszírozása.

Mindettől kicsit eltérő problémácsokrot jelent a külföldi magyar intézetek kérdése. Bár 2007-től ezek ügyeinek intézése is a BBI-hez tartozik, a körülötte zajló viták nem csitultak az utolsó esztendőkből sem. Jelenleg 17 országban 19 intézet működik, közülük 5 Collegium Hungaricum (Bécs, Berlin, Moszkva, Párizs és Róma), 14 kulturális intézet (Brüsszel, Bukarest, Helsinki, Kairó, London, New York, Pozsony, Prága, Sepsiszentgyörgy, Stuttgart, Szófia, Tallinn, Új-Delhi, Varsó). Különleges helyzetű a – bajor és a magyar állam által közösen fenntartott – Münchener (2009-től már Regensburgi) Magyar Intézet, amelyet 2009 őszén Regensburgba költöztettek és az ottani egyetemhez csatoltak.

Elsősorban arról folyik állandó disputa, hogy melyik minisztériumhoz tartozzanak a külföldi kulturális képviseletek: sokan még mindig amellet kardoskodnak, hogy jobb lenne a Külügyminisztériumhoz csatolni őket. Emellett újra és újra felmerül a kérdés: hol alakítsanak új, és hol szüntessenek meg régi intézeteket? Mennyiben tudományos és mennyiben kultúráközvetítő intézmények a Collegium Hungaricumok? Hogyan finanszírozható és fejleszthető az intézményrendszer?

Jómagam azt gondolom, hogy a legésszerűbb az lenne, ha mindkét érintett minisztérium támogatná a külföldi magyar intézeteket (így a terhek is jobban megoszlanának), amelyek nyugodtan maradhatnak az akár mindkét tárcától elkülönülő (vagy mindkettőhöz tartozó) intézmény, a BBI fennhatósága alatt. Külpolitikai szempontból is kedvezőbb ugyanis, ha a kulturális intézetek nem közvetlenül a követségekhez tartoznak, hanem azoktól füg-

getlenek, hiszen így sokkal kevésbé vádolhatják őket direkt politizálással. Az intézeteket mindig gondos mérlegelés alapján, a magyar külpolitika távlati terveit és érdekeit állandóan figyelembe véve, hagyományos kulturális és tudományos partnereinkre (Ausztria, Franciaország, Nagy-Britannia, Németország, Olaszország és az „utódállamok”, bennük a Kárpát-medencei magyar nemzeti kisebbségekkel) gondolva kellene fenntartani, bezárásukat vagy alapításukat ennek megfelelően megfontolni. A Collegiumok tudományos szerepét pedig szükséges és elengedhetetlenül fontos megőrizni, sőt erősíteni, azokba az eddiginél több magyar állami ösztöndíjast kell küldeni – legfontosabb nemzeti tudományágaink érdekében is –, de természetesen kultúrközvetítő szerepükről sem szabad megfeledkeznünk. Végül pedig: mindenképpen támogatnék olyan, más államokkal közösen finanszírozott intézménytípusokat, mint például a Regensburgi Magyar Intézet. Ennek külön előnye, hogy az egyetembe tagolódva – kultúráközvetítési tevékenysége mellett – oktatási szerepe is növekedhet, ráadásul sokkal kevesebbe kerül a magyar adófizetőknek, mint a tisztán magyar állami fenntartással üzemelők. És természetesen a külföldi magyar intézeteknél is érvényes az, ami a hungarológiánál: ahány helyszín, annyiféle stratégiára és intézményre van szükség. Mindenütt mások ugyanis a potenciális befogadók igényei és elvárásai, amelyekhez elengedhetetlen idomulni.

Célunk e töredékes és vázlatos felméréssel nem lehet más, mint a tanulságok számbavétele. Nyilvánvaló, hogy a két világháború közötti kulturális és tudományos élet – Magyarország társadalmi elmaradottsága mellett is – „aranykorához” képest mit veszítettünk az ötvenes és a hatvanas években, amikor teljesen elzártan éltünk Nyugat-Európától. És azzal, hogy ezt az elzártaságot egy látszólagos – valójában nagyon is az akkori rendszer érdekeit szolgáló, politikai alapozottságú – nyitottság követte aztán a hatvanas években.

Továbbra is törekednünk kell e rendszer átalakítására, megváltoztatására. Annak vizsgálatára – immár kizárólag szakmai szempontok alapján – hol, miért, milyen magyar segítséggel van szükség egy-egy külföldi magyar intézet, illetve tanszék vagy lektorátus alapítására, fenntartására. Annak eldöntésére, hogy – magyar támogatás híján – mely intézetek bezárásáról kell majd dönteni, és hogy milyen intézeteket kell majd, akár mások megszüntetése árán is, jobban támogatni.

Hiszen fel kell ismernünk végre, hogy politikai szempontból is káros a politikával átitatott kulturális kirakatok magyar állami támogatással történő fenntartása. És végre diplomatainknak is tudniuk kell: a kulturális és a tudományos diplomácia lehetősége és jelentősége a 21. század elején – a mind- eddig egyedül üdvöztőnek tekintett politikai és gazdasági diplomáciával szemben – egyre inkább növekszik. Éppen emiatt szükséges a magyar kul-

turális külpolitika – Hóman Bálint minisztersége óta, több mint hatvan esztendeje hiányzó – korszerű és modern stratégiájának kidolgozása. Különösen akkor, amikor Európa egyetlen nagy gazdasági egységgé, viszont a kulturális sokszínűség földrészévé válik, jó lenne komolyan elgondolkoznunk erről.

A TUDÓS MAGYARORSZÁG BÉCSBEN

Magyar tudományos intézetek
a császárvárosban, 1920–1945

Bécs és Magyarország történelmi kapcsolatai

Civódó testvériség? Marakodó barátság? Netán kényszerű, ellentétekkel terhes egymás mellett élés? Vagy felhőtlen együttlét és szíves befogadás? Talán csak egy rossz házasság? Nehéz lenne röviden megválaszolni, mi jellemzi leginkább Bécs és a magyarság több mint ezeregyszáz esztendőre visszanyúló, felemelő és szomorú pillanatokkal egyaránt teli viszonyát. Az azonban bizonyos: hosszú történelmünk mindvégig közös volt és mindmáig közös; emiatt sok százados kapcsolatunknak számos emléke található Bécsben.

Bécs és a magyarság már Európa történetébe is együtt lépett be. Hiszen Bécs legrégibb, a salzburgi évkönyvekben „Wenia” néven történt írásbeli említése 881-ből egy magyarokkal vívott ütközethez kötődik. Bár magyar csapatok a kalandozások során (907-től magyar fennhatóság alatt állt Bécs környéke), majd Szent István uralkodása idején is meghódították Bécset (1030), s „nyögte Mátyás bús hadát Bécsnek büszke vára” (1485–1490), amelyet a kurucok, majd 1848 forradalmi hadai szintén fenyegettek, inkább a békés, az egymás közötti élénk kereskedésben és a kulturális kölcsönhatásokban megnyilvánuló kapcsolatok jellemezték Bécs és a magyarság viszonyát. A nyugatra irányuló magyar kereskedelem útvonala már a középkorban és a kora újkorban is Bécsen keresztül vezetett. Számos magyar mesterember dolgozott itt, szerepük a Szent István-dóm építésénél is kimutatható. 1365-ös alapításától kezdve rendkívüli vonzerőt gyakorolt a magyar fiatalokra a bécsi egyetem, ahol a 15. század végéig a „Natio Hungarica” több mint négyezer tagja a hallgatóság kb. 20 százalékát adta, az 1497-ben életre hívott Dunai Tudós Társaság első elnöke pedig ifjú Vitéz János volt, aki Bécs püspöki adminisztrátori tisztét is betöltötte (ugyanebben az időszakban még két magyar püspöke volt Bécsnek: Dóczy Orbán és Bakács Ferenc).

Nemcsak a magyar történelemben, de a magyarság bécsi jelenlétében is fordulópontot jelentett Mohács (1526) és Buda várának törökök általi elfoglalása (1541). Hiszen 1526-tól 1918-ig, négy évszázadon keresztül, a – német-római, majd 1804-től az osztrák császári koronát viselő – Habsburgok egyben

magyar királyok is voltak. Magyarország három részre szakadása, területe nagy részének oszmán megszállása következtében pedig 1784-ig Bécs (amely már 1438-tól a császárság központja) volt Magyarország „fővárosa” is. (Egészen 1892-ig pedig a Monarchia fővárosa is: Budapest csak ekkor vált egyenjogúvá Béccsel; ez évben emelte fő- és székvárosi rangra Ferenc József.) A korabeli magyar kormánysszervek, ezzel együtt pedig a legjelentősebb magyar arisztokrata családok is Bécsbe költöztek. Mindezek következtében a 17. század elejétől állandósultak, s 1918-ig tartó, közös történelmünket részben meghatározták a magyar függetlenségi törekvések, a kuruc-labanc ellentétek.

Ugyanakkor Bécs a magyar tudományos és kulturális élet egyik központjává vált. A 16. század közepén itt tanított az egyetemen Sylvester János, itt volt hallgató és fordította le az *Elekrát* magyarra Bornemissza Péter, itt vetette meg az Osztrák Nemzeti Könyvtár kéziratárának alapjait Zsámboki János. Itt alakult 1623-ban a magyar kispapok sokaságának továbbképzését szolgáló Pázmáneum. Hosszú időt töltött Bécsben a korszak neves költője, Faludy Ferenc. Számos magyar főúri csemete tanult – még a két világháború között is – az 1746-ban megnyílt, az egész Monarchiából növendékeket toborzó „elitképző intézetben”, a Theresianumban, amely szinte ugyanolyan erős szálakkal kötődött a magyar Szent Korona országaihoz, mint az osztrák örökös tartományokhoz. Az 1760-ban alapított magyar testőrgárda tagjai között találjuk a felvilágosodás szellemének első magyar képviselőit, a „testőrírókat”: Báróczy Sándort, Barcsay Ábrahámot és a Bécsben 1772-ben megjelent *Ágis tragédiájával* a magyar irodalomtörténetben is új szakaszt nyitó Bessenyei Györgyöt, valamint később pedig Kisfaludy Sándort. Hell Miksa, a neves csillagász is elsősorban Bécsben tevékenykedett. A 18. század végén Bécsben már három, míg Magyarországon még csak egyetlen magyar nyelvű hírlap jelent meg. A 19. század folyamán a bécsi Képzőművészeti Akadémián tanult Barabás Miklós, Schmidt Károly, Székely Bertalan, Madarász Viktor, Munkácsy Mihály, Schulek Frigyes, Paál László, Stróbl Alajos, Feszty Árpád, Fadrusz János.

A Magyarországnak a Monarchián belül a korábbinál lényegesen nagyobb mozgásteret biztosító kiegyezés (1867) utáni időkben Bécsben élt az egyik legtehetségesebb magyar újságíró, Széchenyi István korábbi bizalmasa, Falk Miksa, aki Erzsébet királynét tanította magyar nyelvre. A Brahms barátságát bíró Goldmark Károly a császárváros zenei életének fontos szereplője volt. Jedlik Ányos „villanyűrítőjét”, az első magyar gőzmozdonyt és az ezután híressé vált Zsolnay-kerámiákat az 1873-as bécsi világkiállításon mutatták be. A század végén többnyire történészekből és művészekből álló, népes „magyar kör” szerveződött Thallóczy Lajos személye körül – hogy csak néhányukat említsem.

A sokszínű: egyetemistákból, tisztviselőkből, művészekből, mesteremberekből, majd a 19. század közepétől egyre nagyobb számban munkásokból összetevődő bécsi magyarság császárvároson belüli aránya mindig jelentős volt. A 19. század elejéig a „szlávok” után a magyarok számítottak a második legnagyobb idegen nyelvű csoportnak Bécsben, számuk az 1840-es években 15 000 körülire tehető. Az 1800-as évek végére már 30–40 000 magyar nyelvű lakója lett a császárvárosnak. Az 1910-es népszámlálás 139 000 bécsi magyar állampolgárról tudott, akiknek többsége azonban nem magyar anyanyelvű volt, hanem valamelyik Magyarországon élő nemzetiséghez tartozott.

Az első világháborút követően – a birodalmi központból egy kis köztársaság fővárosává vált – Bécs a magyarság számára is elveszítette korábbi politikai jelentőségét. Szerepe annyiban mégis fontos volt, hogy befogadta a magyar emigránsokat, illetve szabad utat biztosított számukra más országokba. 1919-ben előbb a Tanácsköztársaság elől menekülő „fehér”, majd ennek bukása után a „vörös”, a második világháborút követően pedig három nagyobb hullámban, 1945-ben, 1948-ban és 1956-ban érkező magyar politikai emigránsok közül sokan Bécsben leltek új otthonra. A két háború között a „vörös Bécs” és a „fehér Magyarország”, az Anschlusstól (1938) a „náci Bécs” és a „vonakodó magyar csatlós”, 1945 után a négyhatalmi megszállás alatti osztrák főváros és az 1948-tól végleg kommunista uralom alá került Magyarország, majd 1955-től a függetlenné és semlegessé vált Ausztria és a levert forradalmat (1956) követően ismét a szovjet hatalmi szférába tartozó Magyarország politikai ellentétei nehezen tűntek földolhatóknak. Mindennek ellenére – az 1938–1945 és az 1948–1955, valamint az 1956–1963 közötti időszak kivételével – továbbra is meglehetősen élénkek voltak az egymás közötti politikai eszmecserék. A közelmúlta visszatekintve: a tájékozottabb bécsiek mindmáig emlékeznek a k. u. k.- (eredetileg a Monarchia idején: kaiserlich und königlich, a század hetvenes és nyolcvanas éveiben: Kádár und Kreisky) korszaknak a két ország közötti viszonyában normalizálódást hozó éveire. Igazi változás azonban csak a magyarországi rendszerváltás (1989–1990) eredményeképpen köszöntött be: ekkortól már ideológiai természetű ellentétek sem zavarhatják Bécs és Magyarország kapcsolatait.

A gazdasági összeköttetések – a hidegháborús időszaktól eltekintve – 1918-tól napjainkig szorosak maradtak. A bécsi magyarok száma – a politikai változások következtében – 1918 után csökkent, majd az ötvenes évek végétől ismét gyarapodott. A húszas évek elején csaknem 11 000, a harmincas évek közepén mindössze 5000 magyar anyanyelvű – s már többnyire osztrák állampolgárságú – lakosa volt Bécsnek. Az 1956-os menekültek többsége – Bécsen keresztül – más országokban telepedett le. 1981-ben alig több mint 8000, 1991-ben már 13 500 volt a magyar anyanyelvűek száma. E növekedésben

természetesen komoly szerepet játszott a szomszédos országokból – mindegyik a Romániához tartozó Erdélyből és a jugoszláviai Vajdaságból – származó magyar menekültek betelepülése.¹

A Történeti Intézet és a Collegium Hungaricum alapításának előzményei

A magyar tudomány és a magyar kultúra fejlődésében, Magyarország nemzetközi tudományos és kulturális kapcsolatainak történetében tehát a 14. század második felétől, egyetemének 1365-ös alapításától meghatározó volt Bécs szerepe. A különböző kultúrák találkozási pontjában fekvő, s éppen emiatt közöttük akarva, de akaratlanul is közvetítő császárváros Magyarország „nyugati kapuja” volt. Falai között a középkortól számos magyarországi születésű egyetemista, tudós és művész élt.

Éppen e rendkívül szoros történelmi kapcsolatok okán és ezek tervszerű, forrásokon alapuló kutatásának-földolgozásának igénye miatt szorgalmazta az egyik legsikeresebb s legkonceptuálisabb magyar kultúrpolitikus, gróf Klebelsberg Kuno már 1917 tavaszán – a Magyar Történelmi Társulat újonnan választott elnökeként – a Bécsi Magyar Történeti Intézet alapítását.

Klebelsberg a Történeti Társulati elnökségét Thallóczy Lajostól, a századforduló és a századelő egyik legtehetségesebb és legkülönösebb figurájától vette át. A kiváló historikustól, a rendkívüli műveltségű, nyelvek sokaságát beszélő Balkán-szakértőtől, Ferenc József bizalmasától, a közös pénzügyminisztérium felügyelete alatt álló bécsi gazdasági levéltár, a Hofkammerarchiv 32 esztendőn keresztül (1885–1916) hivatalban lévő igazgatójától. Aki mindemellett még – s bízást állíthatjuk: e funkcióját tartotta a legfontosabbnak – „büzérnagy” is volt. Azaz bécsi otthona, a hírhedt-híres „büzértanya” gazdája, ura és parancsolója. Azé a „büzértanyáé”, ahol a magyar és az osztrák közéleti nagyságok, miniszterelnökök, miniszterek, tudósok, művészek mellett számos (köztük majd a Bécsi Magyar Történeti Intézet létrehozásában is közreműködő) történész: Takáts Sándort, Csánki Dezsőt, Fejérfpataky Lászlót, Fraknoi Vilmost, Thaly Kálmánt, Réthy László alias Löwy Árpádot, Károlyi Árpádot, Szekfü Gyulát és Eckhart Ferencet is vendégül látott, s amelynek legfőbb attrakciója rendszerint Löwy Árpád legújabb pornográf költeményeinek a szerző saját fölolvadásában előadott fellépése volt.² A min-

¹ Gábor UJVÁRY, *Wiener Impressionen. Auf den Spuren ungarischer Geschichte in Wien. A magyar történelem nyomában Bécsben*, hrsg. Franz PESENDORFER, Verband Wiener Volksbildung, Wien, 2002.

² A pornográf versfaragás hangulati-lelki tényezőiről és okairól: Császtvay Tünde, *A pornográf Löwy*, 2000 2006, július–augusztus, 39–53.

denben a Monarchiához kötődő, annak európai szerepében hívő, ám megroppanását és elkerülhetetlen végét a 20. század elejétől felismerő Thallóczy sorsában jelképesnek tűnik, hogy 1916-ban, immár a megszállt Szerbia polgári kormányzójaként, a királyi pártfogója temetéséről hazautaztában bekövetkezett vonatbalesetben veszítette életét.³

Thallóczy a korábbi külföldi történelmi kutatásokat jellemezve már 1885-ben kijelentette: „Minde búvárlatok fényes bizonyosságai a spontán kutatási vágynak, de ha összefoglaljuk, nem látjuk az intéző kezét, mely irányt adna, mely kimutatná: erre az irányra ez az ember kell, ez még nincs átkutatva, tehát kezdjük meg ezt.” Emiatt javasolta: „úgy a bel-, mint külföldi levéltárakat rendszeresen s abból a célból kell átkutatni, melyik micsoda magyar s magyar vonatkozású anyagot foglal magában. [...] Nem magunknak, de a köznek kell kutatni.” Mintha csak Klebelsberg érveit hallanánk 1917-ben és az ezutáni esztendőkből, a bécsi levéltári feltárások fontosságára utalva.

A történelmi Magyarország fölbomlása következtében azonban rövid ideig úgy tűnt, hogy a historikusok számára egészen más problémák kerülnek az előtérbe, mint Magyarország Monarchián belüli helyzetének kutatása. Hiszen az őszirózsás forradalom, majd a Tanácsköztársaság legitimációs alapjainak bizonyítását várta el a történészeketől is. Az ezeréves államkeretek szételésének véglegessé válása azonban ismét Magyarország térségbeli szerepének és helyének történelmi vizsgálatára terelte a figyelmet.

Nagyon nehéz ma már felfognunk és megértenünk, mekkora megrázkódtatást jelentett az egykori Osztrák–Magyar Monarchia „államalkotó” népeinek, a németnek és a magyarnak az első világháborús vereség. Igaz ugyan, hogy a nemzetiségek – amelyek Magyarországon a lakosság csaknem felét tették ki – nagy örömmel ünnepelték szabadulásukat és kilépésüket az általuk csak „népek börtönének” tartott középhatalomból, a magyaroknak azonban a szokatlanul igazságtalanul meghúzott új államhatárok történelmük addigi legnagyobb tragédiáját jelentették. Tetézték mindezt az újabb megrázkódtatásokat eredményező forradalmak: a még sokak köszöntötte polgári demokratikus átalakulás, illetve a társadalom többsége által – diktatórikus berendezkedése, vezetőinek túlnyomórészt zsidó származása miatt – elutasított vörös uralom, a Tanácsköztársaság. Amelynek visszahatásaként aztán a vörös terrorra a fehérterror következett. Az „ezeréves állam” területének

³ Klebelsbergnek a Történelmi Társulat közgyűlésein 1917-től 1923-ig elmondott megnyitói: *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai, 1916–1926*, Athenaeum, Budapest, 1927, 3–73. – Thallóczy Lajosról és bécsi köréről: KÁROLYI ÁRPÁD, *Thallóczy Lajos emlékezete*, Budapesti Szemle, 1937, 244. köt., 712. sz. 257–276. – HORÁNSZKY Lajos, *Magyarok Bécsben. Károlyi Árpád és Thallóczy Lajos köre*, Thallóczy Lajos-Társaság, Budapest, 1941, 25–39. – WAKTOR ANDREA, *„Kegyelmes Büzérnagy! ... Én ábrándozom a bécsi szép napokról”*. Thallóczy Lajos és köre Bécsben, Budapesti Negyed 2004/4., 435–456.

harmadára zsugorodása, a magyar anyanyelvű lakosság egyharmadának határokon túlra kerülése és a mindebből adódó gazdasági, társadalmi, kulturális gondok nyomasztóak voltak, sokakban a nemzethalál vízióját vetítették elő.

A húszas évek elejének Magyarországon viszont olyan konszolidáció következett be, amelyre senki sem számított. Az országot sújtó trianoni békekötés után ugyanis a „csonka hazában” és Európában szinte mindenki életképtelennek tekintette az új határvonalában a régivel sehol sem egyező, rendkívüli nehézségekkel bajlódó magyar államot. Abban pedig, hogy a reménytelennek tűnő helyzetből mégis csak sikerült a magyaroknak kitörni, az ügyes és rátermett politikai vezetés – Bethlen István gróf kiváló kormányzása – mellett komoly szerepe volt az új nemzettudatot építő, a múlt boncolásával gyakran a jelennek üzenő történettudománynak is. Magyarországon talán soha nem volt akkora jelentősége ennek a tudományszaknak, mint ebben az időben. És Bécs sem volt korábban olyan kiemelt helyszíne a magyar história emlékeinek kutatásának, mint ekkoriban. Nem véletlen, hogy Szekfű Gyula, az egyik legnagyobb, tizenhét esztendőn keresztül Bécsben élő magyar történész, 1919 legvégén és 1920 elején éppen a császárvárosban vetette papírra a két világháború közötti Magyarország egyik legnagyobb hatású, számos kiadásban megjelent, a fiatal értelmiség ideológiáját döntően befolyásoló művét, a *Három nemzedék*et, amelyben a Magyarország összeomlásához vezető utat szenvedélyesen, az önvádat sem mellőzve mutatta be.⁴ Mi lehetett az oka, hogy 1919 után a történettudomány nemzeti kulcstudománnyá vált Magyarországon, és miért lett Bécs ilyen fontos bázisa a magyar historikusoknak?

Ennek megértéséhez tisztában kell lennünk azzal a paradoxonnal, hogy a szinte kizárólag negatív következményekkel járó – a magyar nemzettudatot mindmáig bénító – trianoni békeszerződésnek „előnyei” is voltak. Először is: mivel a Habsburgok 1526-tól 1918-ig Magyarország uralkodói címét is viselték, a magyarok négyszáz esztendőn át éltek államközösségben az osztrák

⁴ SZEKFŰ Gyula, *Három nemzedék. Egy hanyatló kör története*, Élet, Budapest, 1920. (A kötetnek hét kiadása jelent meg a két világháború között, az 1934-es, harmadik kiadástól – immár az Egyetemi Nyomdánál – az ellenforradalmi korszakról szóló *Ötödik könyvvel* /*Trianon óta*/ kiegészítve, *Három nemzedék és ami utána következik* címmel.) 1920 januárjában Szekfű Angyal Dávidnak újságolta: „Mindamelett eléggé nyugodt hangulatban mentem át az újévbe, amit annak köszönök, hogy karácsonykor végre hozzáfogtam munkám megírásához: »Nemzeti hanyatlásunk, történelmi tanulmány«. Cél, félek, kissé falra borsó lesz: vissza Széchenyihez. De megírása elvon a napi nyomorúságtól, újságot sem olvasok és amennyiben élelmezési és levéltári gondok engedik, egész nap dolgozom.” Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (továbbiakban: MTA KK), Ms 805/16. Szekfű Gyula – Angyal Dávidnak, 1920. január 14.

tartományokkal. Ennek volt „köszönhető” a magyarságot a 17. század végétől megosztó, részben napjainkig ható szembenállás, amely a magyar Szent Korona országainak teljes függetlenségéért harcoló kurucok, illetve a magyarok megmaradását a Habsburg Birodalmon belül, a belpolitikai önállóság fenntartásával megvalósítani kívánó labancok között feszült. Ahogyan azt Szekfű Gyula – német példa nyomán – megfogalmazta: a „kismagyar” (kuruc) és a „nagy magyar” (labanc) út ellentéte volt ez. Mindennek hátterében az állt, hogy Magyarország 1526-tól sohasem volt teljesen önálló állam, még az 1867-es kiegyezés után sem. 1918-ban viszont visszanyerte hosszú évszázadok óta vágyott függetlenségét; már nem csak bel-, de külpolitikáját – ha évekig csak szűk határok között is, de – szabadon intézhette, maga irányíthatta. A másik, Trianonból adódó „nyereség” pedig az volt, hogy Magyarország egy soknemzetiségű, a 19. század második negyedétől nemzetiségei állandó belső nyomásával és önállósodási (a század végétől már elszakadási) törekvéseivel küszködő államból 1918-ban egy csapásra a térség leghomogénebb nemzetállamává vált; nemzetiségi problémákkal nem, vagy alig kellett megküzdenie. Míg tehát a dualizmus idején a magyar politika két fő problémája az Ausztriához való viszony és a nemzetiségi kérdés volt, a világháborús összeomlás után mindkét meghatározó téma belpolitikai természete megszűnt, és külpolitikai jellegűvé vált. Hiszen a magyaroknak már nem a történeti államukban élő nemzetiségekkel és a velük közös birodalmat alkotó németekkel szemben kellett meghatározniuk magukat, hanem az új európai valósághoz kellett, kénytelen-kelletlen, illeszkedniük. Külpolitikai tekintetben pedig már nem a status quo fenntartása volt a fő céljuk, mint a dualizmus idején, hanem sokkal inkább az adott helyzet megváltoztatása, a revízió révén. Addigi politikai töltetüket így mind az Ausztriával való kapcsolatok, mind a nemzetiségi gondok elveszítették, történeti szempontból ugyanakkor fontossá és érdekessé váltak.

Emiatt kapott a történelem, annak kutatásában pedig Bécs kitüntetett helyet a két világháború közötti magyar tudományos életben. Hiszen az ország szinte minden magyar számára elviselhetetlen veszteséget jelentő feldarabolására nem csak a már említett Szekfű, hanem mások is keresték a választ. Ezáltal pedig a Magyarországon már a dualizmus idején is legnépszerűbb nemzeti tudományszak, a történelem szerepe még inkább felértékelődött. A legfontosabb nemzeti tárggyá, a keresztény-nemzeti, (reform)konzervatív kurzus – mindenekelőtt a Bethlen István és Klebelsberg Kuno kultuszminiszter nevével fémjelzett irányzat – egyik legitimáló erejévé vált. A jobboldaltól a baloldalig mindenki által elfogadott és célként kitűzött revízió megvalósítása érdekében ugyanis pontosan tudni szeretnék volna: mi vezetett az ország felosztásához, ebben milyen része volt saját hibáinknak,

netán bűneinknek, illetve mennyiben volt mindez külső körülményeknek köszönhető? Milyen „történeti jogokra” hivatkozva követelhetjük majd vissza az elvesztett területeket? Hogyan vezetett a magyarországi nemzetiségek fejlődése az elszakadás kimondásához? – tették föl sokan a kérdést.⁵

Ebben a légkörben csaknem minden magyar történész azt gondolta: a megváltozott helyzetben újra kell írni és újra kell gondolni a nemzeti történelmet. Ezért szinte mindegyikük megkísérelte a történettudomány – a legtöbben az ismeretlen kincseket rejtő levéltári források – segítségével megválaszolni a „Miért és hogyan történhetett mindez?” kérdését. Aki pedig erre adta a fejét, annak hosszabb-rövidebb időt bécsi levéltári kutatásokkal is el kellett töltenie. Ugyanis a korábbi államközösség miatt az egykori birodalom központi hatóságainak iratanyagait – ezek 16. századi létrejötte óta – Bécsben őrizték. Közöttük pedig rengeteg magyar vonatkozású akta volt. Emiatt – s itt mindenképpen emlékeztetnem kell az előzményekre is – a magyar történészek figyelme már a 19. század harmincas éveitől a császárváros felé fordult. Gévy Antalt 1832-ben bízta meg a Magyar Tudományos Akadémia a „császári udvari könyvtárban [Gévy 1827–1841 között dolgozott itt] lévő magyar történelmi emlékek” fölkutatásával és ismertetésével.⁶ Ugyanő a Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Házi, Udvari és Állami Levéltár) első magyar tisztviselője volt (1841-től 1845-ig): itt a magyar vonatkozású anyagokat rendezte, és kialakította a levéltár török és belga állagait. Gazdag bécsi munkásságának az eredménye volt egy olyan forráspublikáció, amelyet máig használnak a 16–17. század története iránt érdeklődő historikusok.⁷ A bécsi székhelyű magyar királyi udvari kancellárián – a számos bécsi magyar emlék közül az egyik legbecsesebben, a Magyar Köztársaság mai nagykövetségi palotájában – tizenhat éven át tevékenykedő Jászay Pál pedig a magyarság 1526 utáni sor-sát kutatta hasonló alapossággal.⁸

Nem sokkal később, az Osztrák–Magyar Monarchia idején (1867–1918) a három nagy központi levéltár részben „magyarrá vált”, ugyanis a birodalom mindkét fele által fenntartott és ellenőrzött „közös” minisztériumok hatáskörébe került. A Haus-, Hof- und Staatsarchiv a külügy, a Hofkammerarchiv (Udvari Pénzügyi Levéltár) a pénzügy, a Kriegsarchiv (Hadilevéltár)

⁵ VÁRDY Béla, *Trianon megnyilvánulása a két világháború közötti magyar történetírásban*, Aetas 2003/3–4., 286–305.

⁶ *A Magyar Tudós Társaság évkönyvei 1831/32*, Trattner – Károlyi Ny., Pest, 1833, 94–95; Gévy bécsi levéltári tevékenységéről: *Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Aufgebaut auf der Geschichte des Archivs und seiner Bestände*, I–V. Bd., hrsg. von L. BITTNER, 1. Bd., Holzhausen, Wien, 1936, 41–42.

⁷ Anton von GÉVAY, *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungern und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhundert*, Bd. I–III., Schaumburg, Wien, 1840–1842.

⁸ JÁSZAY Pál, *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után*, Hartleben, Pest, 1846.

pedig a hadügyminisztérium alá tartozott. E közösség miatt ezekben az archívumokban – a magyarok előtt ekkor még zárt Kriegsarchiv kivételével – a kiegyezéstől egyre több magyar tisztviselő dolgozott: a Haus-, Hof- und Staatsarchivban Károlyi Árpád – 1877-től az intézmény tisztviselője, hosszú aligazgatóskodás után 1909–1913 között igazgatója –, Győry Árpád, Stokka Manfréd, Szekfű Gyula és Vörnle János, a Hofkammerarchivban Rátky Emil, az igazgatói tisztelet több mint harminc esztendőn át (1885–1916) betöltő Thallóczy Lajos és Eckhart Ferenc. Az utóbbi levéltárban tevékenykedtek még – de nem tartoztak a közös tisztviselők közé – a Bécsben időző, a magyar fél szorgalmazására a pénzügyi levéltári anyag két birodalomfél közötti (végül meghíúsult) szétválasztását végző „napidíjasok”: Takáts Sándor, Hodinka Antal, Szekfű Gyula, Török Pál, Gagyí Jenő és Miskolczy Gyula.⁹ A magyar befolyás erősödését jelezte, hogy a közös minisztériumok költségvetésének megszavazására összeült magyar delegáció 1884 novemberében a bécsi központi levéltárak történeti anyagának egyesítését és ebből egy osztrák–magyar állami levéltár megalakítását kérte. Javaslatuk azonban az osztrák fél, mindenekelőtt a Haus-, Hof- und Staatsarchiv akkori igazgatója, Alfred Arneth szakvéleménye és kemény ellenállása következtében nem valósult meg.¹⁰

A magyar levéltárosok és történészek bécsi továbbképzésében fontos szerepet játszott még a korszak egyik legkiválóbb posztgraduális intézménye, az 1854-ben alapított – napjainkig fennálló – Institut für österreichische Geschichtsforschung (Osztrák Történetkutató Intézet) is. Ennek hallgatói között számos magyart is találunk, közülük aztán többen a közös levéltárakba kerültek. A 19. században itt végezte a két esztendő teljes kurzust Gözsy Gusztáv (1857–1859 között), Károlyi Árpád (1875–1877), Fejérpataky László (1877–1879), Szádeczky-Kardoss Lajos (1879–1881), Barabás Samu (1881–1883), Győry Árpád (1883–1885), Pettkó Béla (1883–1885), Schönherr Gyula (1885–1887), Áldásy Antal (1891–1893) és Veress Endre (1895–1897); a 20. században pedig Eckhart Ferenc (1909–1911), Juhász Kálmán (1915–1917) és Csóka Lajos (1933–1935).¹¹ Az Institutnak ezen kívül még sok olyan magyar vendéghallgatója volt, akik csak néhány hónapra vagy egy-két szemeszterre látogatták a foglalkozásokat.

E szoros kötődések miatt szinte természetes, hogy jórészt a bécsi levéltárakban folyó magyar kutatások eredménye volt a magyar forráskiadás 19. század

⁹ FAZEKAS István, *Magyar levéltárosok Bécsben 1841–1918. = Magyar levéltáros életpályák a XIX–XX. században*, szerk. SIPOS András, Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2004, 59–85.

¹⁰ *Gesamtinventar*, I. m., 32–34.

¹¹ Manfred STÖY, *Die Ausbildung von ungarischen Historikern am Institut für österreichische Geschichtsforschung = Das Institutionserbe der Monarchie. Das Fortleben der gemeinsamen Vergangenheit in den Archiven*, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Sonderband 4, 1998, 47–63.

hetvenes-nyolcvanas éveitől megfigyelhető minőségi és mennyiségi föllendülése. Történelmi tanulmányaiban számos bécsi levéltári forrásra hivatkozott Fraknói Vilmos, Károlyi Árpád, Szilágyi Sándor, Veress Endre, Thallóczy Lajos, Takáts Sándor és Wertheimer Ede is. Ugyanakkor ezek a munkálatok nem voltak igazán tervszerűek, és jórészt a 16–17. század történetének kutatására korlátozódtak.¹² Emiatt voltak rendkívül fontosak gróf Klebelsberg Kunónak, a Magyar Történelmi Társulat új elnökének 1917. április 26-án, a Magyar Történelmi Társulat elnöki megnyitójában felvetett gondolatai, amelyek szerint Bécsben egy magyar történeti intézetet kellene fölláttani, illetve jóval inkább kellene szorgalmazni a nagyközönséget a 16–17. századnál sokkal inkább foglalkoztató 18–19. század történetének feltárását. Nem sokkal később a két gondolat összekapcsolódott.

A Társulat egy bizottsága már ez év júniusában kidolgozta a *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris* (Magyarország újabbkori történetének forrásai) című sorozat (a továbbiakban: *Fontes*¹³) programját, és ekkor Klebelsberg már ennek megvalósítására kívánta a bécsi kutatóintézetet is megalapítani. „Szegény boldogult grófnak valóban ez az intézmény volt legelső kedves gondolata – emlékezett Szekfű Gyula Klebelsberg halála után nem sokkal, 1933 márciusában, valószínűleg egy 1917-es találkozást felelevenítve –, nem felejttem el, amikor még Károlyit sem ismerte, és Domanovszkyval hozzám jött el a Staatsarchivba az első gondolattal.”¹⁴ A *Fontes*-ötlet véleményezését egyébként éppen a Bécsben élő és levéltároskodó Károlyi Árpádtól, Szekfűtől és Eckhart Ferenctől kérte. Ők 1918 februárjára már részletes tervet dolgoztak ki az 1687–1847 közötti időszakból feltárandó témákról, amelyek a politika, a közigazgatás, a vallási és a szellemi élet, illetve a gazdaság- és településtörténet kérdéseiről szóltak. Károlyi Árpád indítványozta, hogy a konstantinápolyi követjelentéseket és utasításokat is adják ki, 1526-tól a legújabb időkig. (Ez amúgy máig nem történt meg!)

A Monarchia felbomlása miatt azonban ezek a tervek is részben megváltoztak. Korábban ugyanis jelentős korlátozások gátolták a szabad kutatást a bécsi központi levéltárakban. 1905-ig csak az 1815 előtti, ezután 1918-ig pedig csak az 1847 előtti iratokat kaphatták kézhez a történészek, azokat is megrostálva, cenzúrázva. Ezek a szigorú szabályok 1918 végén egy csapásra megváltoztak: ekkortól már 1894-ig be lehetett tekinteni szabadon az aktákba. Ezzel pedig a *Fontes* keretei is kibővültek – amiben persze része volt

¹² Julius SZEKFÜ, *Die ungarische Geschichtsforschung und die Wiener Archive*, Historische Blätter 1921, 1. Jahr 1. H.

¹³ Magyarországon ugyanis napjainkig csak így nevezik a sorozatot. Bár természetesen nagyon sok egyéb forráskiadvány viseli még címében a *Fontes* szót, „a” *Fontes* csak ezt a sorozatot jelenti; ez is bizonyítja rendkívüli jelentőségét.

¹⁴ MTA KK, Ms 805/61. Szekfű Gyula – Angyal Dávidnak, 1933. március 19.

a magyarországi helyzet imént elemzett, 1918 utáni gyökeres változásának, az addig olyannyira optimista nemzettudatban bekövetkezett, máig begyógyítatlan sebeknek is. A *Fontes* feltárandó témái között megjelent az 1848–1849. évi magyar forradalom és szabadságharc története legfontosabb levéltári forrásainak a kiadása is. Beleértve ebbe az előzményeket és a következményeket: például a magyarság és a nemzetiségek viszonyának megromlását a 19. század első felében vagy a magyar államnyelv kialakulásának, illetve a Kossuth-emigrációnak a történetét is.

A Monarchia hajdani közös anyagi és szellemi javainak felosztásának tárgyalása kapcsán már 1918 végén szóba került az egykori „közös” levéltárak szétválasztása is. Magyar részről az ezzel kapcsolatos munkálatokat Károlyi Árpád irányította. Szekfű Gyulát a Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Eckhart Ferenct pedig a Hofkammerarchiv anyagának fölmérésével bízták meg. Ugyanazokat a bécsi magyarokat tehát, akik – mivel jól ismerték a rendelkezésre álló bécsi levéltári forrásokat – a *Fontes*-programot is alakították. Ők voltak azok is, akik 1920 nyarán előkészítették a *Fontes* kiadását szolgáló Bécsi Magyar Történeti Intézet alapítását is. A vezető magyar történelmi folyóirat, a *Századok* 1920. évi hasábjain pedig megjelent a bécsi kutatásokra vonatkozó, mintaszerű, részben máig jól használható forráskiadási szabályzat. E szerint a *Fontes* beindításával már „az 1686-tól 1918-ig lefolyt korszak történeti forrásainak kiadása” volt a cél.

Ezután már csak a Bécsi Magyar Történeti Intézetet kellett formálisan is létrehozni. Erre végül 1920. október 21-én került sor, amikor a legtehetségesebb fiatal magyar historikusok közül ketten, Mályusz Elemér és Hajnal István beköltöztek az intézet otthonába, a Gárda- (vagy Testőr- vagy Trautson-) palotába. Ők voltak az Intézet első ösztöndíjasai.¹⁵ Ugyanebben az épületben 1924 őszén egy újabb tudományos „testvérintézet”, a Collegium Hungaricum is megnyitotta kapuit a fiatal magyar értelmiség legtehetségesebbjei előtt. Immár nem csak a történészeket, hanem valamennyi tudományterület képviselőit, részben felsőbb éves egyetemistákat is fogadva – a külföldi magyar intézetek alapításával a nemzetközi kitekintésű, külföldön is tárgyalóképes elit nevelését elősegítő klebelsbergi tudománypolitika jegyében.

¹⁵ A tanulmány további részeire vonatkozóan is számos utalást ad még: GLATZ Ferenc, *Alkotmányos önállóság és történetírás* (A „bécsi” magyar történetírók köre) = Uő., *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet*, 1867–1987, Zrínyi, Budapest, 1988, 82–103. – Uő., *Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczi nemzetről és államról*, Akadémiai, Budapest, 1980. – UJVÁRY Gábor, *Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet*, Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr, 1996. – Uő., *Die Wiener Epoche der ungarischen Geschichtsschreibung = Kollektive und individuelle Identität in Österreich und Ungarn nach dem Ersten Weltkrieg*, hrsg. Helga MITTERBAUER – Szilvia RITZ, Praesens, Wien, 2007, 193–206.

A magyar állam még a legmostohább időkben, a legnagyobb gazdasági nehézségek közepette is nagy gondot fordított a bécsi magyar történeti kutatásokra. Mindez nyilván Bécs, illetve az ott található források magyar szempontból kiemelt fontossága okán, valamint a gyökeresen megváltozott magyar viszonyok miatt volt így.

Gondoljunk csak bele, milyen káros lelki következménye volt az osztrák nemzettudat fejlődésére a 20. század hatvanas éveit, hogy az első világháború után megtiltották a minden politikai erő által követelt Anschlusst, majd az, hogy a rendi állam idején (1934–1938) egy mesterséges osztrák-tudatot alakítottak ki, később pedig végig kellett élniük a Német Birodalomhoz való csatlakozást – nem folytatom tovább. Magyarország esetében ezek a sebek még ennél is sokkal mélyebbek voltak, és napjainkig sajognak. Ugyanakkor részben ezek kitisztítására és begyógyítására, részben pedig a Magyarországon mindenki által vágyott revízió történeti alátámasztására már a húszas évek elején megtörténtek az első kísérletek – éppen a történettudomány hathatós segítségével. Kétségtelen tehát, hogy a hatalom ebből a szempontból ki- és felhasználta a szaktudományi munkásságot: a Bécsi Magyar Történeti Intézetnek és a *Fontes*nek politikai, ideológiai céljai is voltak. E célokat azonban színvonalasan, szakmailag semmit sem feladva, többnyire rendkívüli felkészültséggel és alázattal, magas szintű forrásismerettel és történeti elemzéssel igyekezett a tudomány támogatni. Az előtérbe sokkal inkább a szakmai tisztesség, mint a politika került.

A spiritus rector: Klebelsberg Kuno

Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak tudatos és tervszerű alakítására csak a Monarchia fölbomlása árán visszaszerzett teljes állami önállóság következtében kerülhetett sor. A revízió lehetőségétől állandóan rettegő, s ezért Ausztria kivételével ellenséges országokkal körbevett Magyarország éppen a kultúrpolitika, mindenekelőtt a „magas műveltség” területén törhetett ki legsikeresebben a háborús vereség miatti kényszerű elzártságából. Itt nyerhette vissza leghamarabb az egyelőre csak névleges mozgásszabadságot, e körben javíthatta leghatásosabban a negyedszázada folyamatosan romló külföldi megítélését. Mindezt kiváló érzékkel, a tudománypolitika, a „tudományos nagyüzem” nemzetközi fejlődési tendenciáit is számba véve ismerte föl Klebelsberg Kuno.

Kultuszminiszterként már igen gazdag tudományszervezési gyakorlattal rendelkezett, és gondolatilag kész, világosan megfogalmazott, egységes, alkotóelemeiben a gyakorlatban is kipróbált programmal jelentkezett. Elképzeléseit mindenekelőtt német példák inspirálták és motiválták, a húszas évek

eleji – a korábbi feltételekhez képest lényegében megváltozott – magyar kulturális viszonyok és az ezekkel kapcsolatos nemzetközi kihívások alakították.

1916-ban államtitkárként szervezte meg a mindössze másfél esztendőig, 1917 januárjától 1918 szeptemberéig fennálló Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetet, amelynek ügyvezető alelnöke volt. 1918 előtt ez volt az egyetlen magyar állami tulajdonban lévő, ösztöndíjasokat fogadó, folyamatosan működő külföldi tudományos intézetünk. Klebelsberget 1917 februárjában egy rangos társadalmi-szakmai testület, a Magyar Történelmi Társulat elnökévé választották. 1932-ben bekövetkezett haláláig töltötte be e funkciót. Nagyszabású, a legnevesebb magyar historikusok, Károlyi Árpád, Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc, Hóman Bálint és Domanovszky Sándor közreműködésével kidolgozott forráskiadási és kutatási tématervei ugyan csak részben valósultak meg, ám így is meghatározták a két világháború között rendkívüli eredményeket fölmutató magyar történettudomány fejlődését. Egészen 1948-ig, Andics Erzsébetéknek a történettudomány intézményrendszerét „gleichschaltoló” hatalomátvételig. Klebelsberg a Társulat közgyűlésein mondott elnöki beszédeiben többször is hangsúlyozta – egyelőre természetesen csak a történettudományra vonatkoztatva – a tervszerű tudománypolitika, a „nagyüzemekben” folyó „tudományos kollektív vállalkozások” fontosságát.

Bár ő maga nem volt történész (jogi végzettséggel bírt), már a háborús összeomlás előtt is egyik kedvenc időtöltése a történettudománnyal való foglalatosság volt. Ez irányú érdeklődése csak tovább erősödött 1918–1919-et követően. Minisztersége első éveiben ezért sokan panaszkodtak, hogy kivételez a historikusokkal, mindig előnyben részesíti őket. E vádakkal volt is némi alapjuk. Ő is felismerte ugyanis, hogy Trianon traumája után kitüntetett szerepe lehet a történettudománynak az új nemzettudat formálásában. Olyanében, amely nem a korábban általános függetlenség párti, kurucos szemléletet vallja, sokkal inkább Európába ágyazottságunkat mutatja be. Ezért pártfogolta olyan erősen a bécsi, majd a római történeti intézeteket, emiatt jutott még minisztersége alatt is mindig ideje arra, hogy pontosan tájékozódjon, ki mit kutat a bécsi levéltárakban, mikorra várható ennek eredményeként egy újabb forráskiadvány. Bécs persze más miatt is fontos volt. Magyarország ugyanis az első világháborús összeomlás következtében csupa olyan országgal volt körbevétel, amelyek kisebb-nagyobb darabot hasítottak ki egykori területéből, és – a revíziótól joggal tartva – ellenségesen álltak vele szemben. A szomszédok közül így egyedül Ausztriával ápolt barátnak talán nem nevezhető, de mégiscsak korrekt külkapcsolatokat Magyarország.

1920-tól – a „mintaintézet”, a Bécsi Magyar Történeti Intézet megszületésétől – Klebelsberg kezdeményezésére egymás után alakultak meg a „magyar

kultúra külföldi őrszemei”. A bécsivel azonos céllal, a vatikáni levéltárakban őrzött magyar vonatkozású források föltárására, összegyűjtésére és kiadására jött létre 1923-ban a Római Magyar Történeti Intézet. Hozzájuk hasonlóan a magyar állam tulajdonában voltak az 1924-ben Bécsben és Berlinben, majd az 1928-ban Rómában megnyílt Collegium Hungaricumok, amelyek már több szakterületről fogadtak ösztöndíjasokat. A párizsi magyar ösztöndíjasok istápolására 1927-ben állította föl a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a Franciaországi Magyar Tanulmányi Központot. A külföldi magyar ösztöndíjasok természetesen magyar intézettel nem rendelkező városokban és országokban is kutathattak és tanulhattak a magyar kormány támogatásával. Klebelsberg kezdeményezésére és tevékeny közreműködésével tehát már a húszas évek közepére kiépültek az egyre bővülő lehetőségeket nyújtó állami ösztöndíj-politika szervezeti keretei. Az ösztöndíjak minél objektívabb odaítélése és a magyar kultúrpropaganda ezáltal megerősítése érdekében azonban sürgetően szükségessé vált az egységes irányítást – s így az áttekinthetőséget is – biztosító, a különböző szakterületek sokszor eltérő szempontjait egymáshoz közelítő szabályozás kidolgozása. A külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség céljait szolgáló ösztöndíjakról szóló 1927: XIII. tc. Klebelsbergnek bevallottan is egyik legkedvesebb törvénye volt. Lényegében már kész tényeket rögzített, ösztöndíj-politikája addig elért eredményeit kodifikálta. Igen jelentős volt azonban abból a szempontból, hogy az ösztöndíjasok – nem csak a külföldi, de a belföldi stipendisták is – korábban esetleges kiválasztását az Országos Ösztöndíjtanácsra, a „szellemi és természettudományokat” egyenlő számban képviselő, neves tudósokból, valamint ismert művészekből álló testületre bízta.¹⁶

Az Intézet fejlődésének előfeltétele: az Ausztria és Magyarország közötti korrekt (kultúr- és kül)politikai kapcsolatok

Nyilvánvaló, hogy az Ausztria és Magyarország közötti kulturális és tudományos kapcsolatokat a két ország összeköttetései és külpolitikai mozgástere határozták meg. A két világháború közötti időszakban, egészen az önálló Ausztria megszűnéséig, mindkét állam – már csak a korábbi közösség, és ebből adódóan a sokban hasonló problémák okán is – szorosan egymásra volt utalva.

Így volt ez a Monarchia felbomlása óta. 1918 novemberében Bécsben nyílt meg a függetlenné vált Magyarország – a Tanácsköztársaság idején is folya-

¹⁶ Bővebben lásd a kötet „A magyar kultúra külföldi őrszemei.” *A magyar kulturális és tudományos külpolitika és a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok* című tanulmányát.

matosan működő és az osztrákok által is elismert – első követsége, amelyet Ausztria német megszállásáig, mikor is főkonzulátussá vált, a magyar diplomácia kiemelkedő képviselői vezettek.¹⁷ A húszas években a követség személyzetéhez tartoztak, külügyi állományban voltak a felszámolási munkálatokban tevékenykedő és a Bécsi Magyar Történeti Intézet alapításában kulcsszerepet játszó levéltárosok, Szekfű Gyula és Eckhart Ferenc is.¹⁸

A kapcsolatok alapja – kissé leegyszerűsítve az ennél persze sokkal bonyolultabb és összetettebb diplomáciai problémákat – az volt, hogy Ausztriának szó szerint létfontosságúnak számítottak a magyar mezőgazdasági termékek, Magyarország számára pedig, mint mindvégig kárpát-medencei letelepedése óta, Ausztria jelentette a „nyugati kaput”. 1919 tavaszán és nyarán még a kommunizmus „importálhatósága”, a „világforradalom” terjeszthetősége terjedése reményét vélték megtalálni Bécsben, később pedig – a Kisantant szorító gyűrűje miatt – a Nyugat felé vezető út, a diplomáciai nyitás első állomásait. A húszas évek közepéig a legkülönbözőbb politikai indíttatású, de a „Horthy-Magyarország” elítélésében egységes bécsi magyar emigráns csoportoknak az ottani hatóságok által eltűrt, sőt részben támogatott tevékenysége, majd ezután – 1934-ig – a „vörös Bécs” és a „fehér Budapest” leginkább ideológiai szinten jelentkező ellentéte zavarta az egyébként korrekt osztrák–magyar viszonyt. Cnobloch, a budapesti osztrák nagykövet már 1922 májusában jól látta azonban, hogy a burgenlandi kérdés megoldásával az osztrák–magyar gazdasági és politikai kapcsolatok újból megerősödhetnek.¹⁹ Annál is inkább, mivel a húszas évek elejének legfontosabb külpolitikai témái mindkét országban csaknem azonosak voltak. A Monarchia javainak likvidálásáról, a környező országokhoz és a győztes hatalmakhoz fűződő viszonyról, a határok kérdéséről, a Habsburg-restauráció lehetőségéről, illetve megakadályozásának mikéntjéről, a nyersanyagforrásaitól és ásványkincseitől jórészt megfosztott Ausztria és Magyarország életképességéről (inkább: életképtelenségéről), valamint az Anschlusról folytatott viták nem sokban különböztek egymástól Ausztriában és Magyarországon. Bár a jól fejlődő osztrák–csehszlovák kapcsolatokat és a magyar politikával szembeni osztrák fenntartásokat gyanakodva figyelték Magyarországon, az Anschlusra vonatkozóan – a húszas évek végéig – az osztrákok többségével hasonló álláspont alakult ki: annak előbb vagy utóbb, de mindenképpen be kell következnie. Persze

¹⁷ *Das Ungarische Palais in Wien. Die Botschaft der Republik Ungarn*, közreadja a Külügyminisztérium, Széchenyi, Győr, 1994.

¹⁸ FAZEKAS, I. m., 79. és 83.

¹⁹ 1922. május 2-i követségi jelentés: Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, Neues Politisches Archiv (továbbiakban: ÖStA, AdR, NPA) – Originalberichte der österreichischen Gesandtschaft in Budapest, 1688–13/1922. K. 17.

egészen másként vélekedtek erről a harmincas évek elejétől, amikortól az önálló Ausztria fennmaradása fontos magyar érdekké is vált. 1933–1934-től, Ausztria tekintélyuralmi állammá történt átalakításától, egészen az 1938 márciusában bekövetkezett Anschlussig pedig kifejezetten harmonikusak és súrlódásmentesek voltak az osztrák–magyar kapcsolatok.²⁰

A kultúra és a tudomány területén a két ország viszonyát az egész korszakban meghatározta a Bécsi Magyar Történeti Intézet és a Collegium Hungaricum tevékenysége (melyek Ausztriában az elsők voltak a külföldi tudományos-kulturális intézetek között), illetve a Gárdapalota nyújtotta lehetőségek széles körű kihasználása. (Nemzetközi kongresszusokra, konferenciákra, rövidebb kutatómunkára érkezett tudósok és a Bécsben szereplő magyar művészek fogadása; előadások, felolvasóestek, az ösztöndíjasoknak szóló nyelvtanfolyamok és kirándulások, valamint társadalmi rendezvények – így például bálók – szervezése stb.) A magyarok Monarchiabeli bécsi tudományos és kulturális jelenléte megmaradt, sőt, sokak szerint tovább erősödött. A budapesti osztrák követ 1925 nyarán már egyenesen arról panaszkodott, hogy a magyarok kitüntetett helyzetbe kerültek a bécsi művészeti körökben és a hangadó napilapoknál, s ezáltal sokszor inkább a magyarok sugallta véleményt, mint az osztrák érdekeket képviselő álláspontot fogadja el az osztrák közvélemény.²¹ Továbbra is igen sok, sőt, a numerus clausus-törvény miatt a húszas években növekvő számú magyar egyetemi hallgató látogatta az osztrák – változatlanul, átlagosan 80–85 százalékos részesedéssel a bécsi – egyetemeket.

Tudományos téren a Monarchia közös intézményeinek felosztásáról folytatott, hosszú ideig elhúzódó tárgyalások árnyékolták be a két állam kapcsolatait. Éppen a levéltárak tekintetében sikerült Ausztriával a leghamarabb a konszenzuson alapuló – az 1526 utáni Magyarországra (is) vonatkozó bécsi forrásokat közös szellemi tulajdonnak nyilvánító – megegyezést tető alá hozni: 1926 májusában aláírták a mindmáig érvényben lévő, titkos badeni egyezményt. (A múzeumi és könyvtári állomány rendezéséről csak 1932 novemberében sikerült megállapodni.)²²

A kulturális és a tudományos kapcsolatok intézményesítése érdekében már 1934-ben megkezdődtek a tárgyalások Olaszországgal, Ausztriával,

²⁰ Bővebben: KERÉKES Lajos, *Anschluss 1938. Ausztria és a nemzetközi diplomácia 1933–1938*, Akadémiai, Budapest, 1963. – Uő., *Ausztria története 1918–1955*, Akadémiai, Budapest, 1966. – MURBER Ibolya, *Osztrák diplomaták Magyarországhépe a két világháború között*, Limes 2008/2., 71–86.

²¹ 1925. augusztus 31-i követjelentés: ÖStA, AdR, NPA – Originalberichte der österreichischen Gesandtschaft in Budapest, Kopie 7/9.–1925., K. 17.

²² Bővebben lásd a kötet „A magyar kultúra külföldi őrszemei.” *A magyar kulturális és tudományos külpolitika és a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok* című tanulmányát.

majd Lengyelországgal. Leginkább azért e három „baráti állammal”, hogy az e téren is érezhető német nyomást ellensúlyozzák, és az egyértelmű német orientációt elkerüljék. Ausztriával 1934 októberében történt az ez irányú kapcsolatfelvétel, 1935. március 4-én Bécsben aláírták a „szellemi együttműködésről” szóló megállapodást.²³ A Magyar Törvénytárban 1935: XIX. törvénycikként becikkelyezett egyezmény indokolása többek között kiemelte, hogy „[...] a közel 400 éves együttélés alatt a bécsi levéltárakban rengeteg nagy jelentőségű és eddig részben hozzáférhetetlen forrásanyag halmozódott fel. Az összeomlás után megnyílván annak lehetősége, hogy tudományos kutatók ezt a magyar történetírás számára szinte felbecsülhetetlen értékű anyagot feldolgozhassák, [...] gróf Klebelsberg Kuno [...] az egykori magyar nemesi gárdapalotában [...] magyar történeti intézetet szervezett.”²⁴ Az egyezményben a Collegium Hungaricum és a Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet további fenntartása is szerepelt. Emellett hangsúlyozták a nagy múltú bécsi magyar kulturális intézmények – a Pázmáneum, a Theresianum – erjesztő szerepét; intézkedtek egy magyar tudós – Miskolczi Gyula – bécsi vendégtanári állásra való meghívásáról; évente két-két, a másik állam által jelölt csereösztöndíjas hallgató vagy fiatal tudós fogadásáról és tizenkét-tizenkét hallgató tandíjfizetési kedvezményéről; a másik állam nyelvének tanítása céljából lektorok alkalmazásáról a fővárosok tudományegyetemein, esetleg másutt is; az egyetemi és a főiskolai tanárok, színdarabok, rádióműsorok, kiállítások, hivatalos kiadványok cseréjéről; közös kutatásokról; a levéltári anyagoknak a „kormány megbízással jelentkező kutatók” számára a teljes viszonyosság alapján történő felhasználásáról és közzétételéről.²⁵

Az egyezmény biztosította lehetőségek kiaknázására azonban igen rövid időszak: az Anschlussig eltelt, nem egészen három esztendő állt csak rendelkezésre. A felsőoktatási kapcsolatok – a Klebelsberg-időszak után ismét – igen biztatóan fejlődtek. 1937-től a magyar vendégtanár mellett Ferenczy Géza

²³ A szerződésről, az ahhoz vezető aktaváltásról és tárgyalásokról gazdag irategyüttes maradt fenn. Így lásd például a budapesti osztrák követ 1934. október 10-i és 1935. február 8-i jelentéseit (ÖStA, AdR, NPA – Originalberichte der österreichischen Gesandtschaft in Budapest, K. 19., 46.132–13/1934., és K. 20., 31.206–13/1935.), ezen kívül: ÖStA, AdR, NPA – Liasse Ungarn I/1., K. 788.: gyűjtötte a szerződésről: 34 022–15/1936., illetve ezen belül egy újabb gyűjtötte: 36 681–13/1936. alatt; valamint: ÖStA, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Ministerium für Kultus und Unterricht, Fasc 87, Sign A (Ausland, Kulturabkommen, 1937-): 32 351–I/1./1934.; 40 242–I/1/1934.; 1774–I/1/1935.; 4644–I/1/1935.; 32 827 – II/7/1935.; 7533–I/1/1935.

²⁴ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), K 27 – 1935. április 15-i ülés, 4. napirendi pont.

²⁵ 1935: XIX. törvénycikk: *Magyar Törvénytár. 1935. évi törvénycikkek*, jegyzetekkel ellátták DEGRÉ Miklós – VÁRADY-BRENNER Alajos, Franklin, Budapest, 1936, 246–249.

(aki egyben a Történeti Intézet és a Collegium Hungaricum könyvtárosa is volt) személyében már magyar lektor is működött a bécsi tudományegyetemen.²⁶ A budapesti osztrák követ pedig még 1938 januárjában is igen bizakodóan írt az osztrák–magyar kultúrkapcsolatok előző évi élénküléséről, elmélyüléséről, valamint arról, hogy fogadott egy – a Pázmány Péter Tudományegyetem rektora, Kenéz Béla vezette – ismert magyar professzorokból álló küldöttséget. Pataky Arnold, Magyary Zoltán, Eckhart Ferenc, Navratil Ákos, Kornis Gyula és Burger Károly voltak a tudós delegáció tagjai. Mindannyian szorgalmazták a bécsi egyetemmel való szorosabb, a különböző szakmai szervezetek által is támogatott tudományos együttműködést, esetleg egy közös, magyar–osztrák tudományos társulat alapítása révén.²⁷ Mint tudjuk, a szép tervek megvalósítását a történelem – ez esetben is – kíméletlenül és könyörtelenül megghiúsította...

Az otthonos légkör megteremtése – az intézetek szervezeti kereteinek kialakítása

Bécs egyik legszebb és legértékesebb, neves művészettörténészek szerint is a barokk-klasszicismus egyik legjelentősebb műemléke ma az osztrák igazságügyi minisztérium épülete. Az idősebb Fischer von Erlach tervezte, a Trautson hercegek számára 1710 körül fölépített Museumstrasse-i palota 1760-tól – a testőrírók révén a magyar kultúrtörténetben is oly jelentős szerepet betöltő – magyar nemesi testőrség székhelye volt. A Monarchia fölbomlása és ennek következtében a Testőrség feloszlata után, 1918 novemberétől a magyar Felszámoló Hivatal használta egyes helyiségeit. 1920-tól a kormányzói gazdasági iroda kezelésében állott a Gárdapalota, melyet 1925-ben – a diplomáciai csatornák ügyes fölhasználásával ehhez még az osztrákok támogatásával is bírva – szerzett meg magának a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium.

Klebsberg rendkívül büszke volt rá, hogy a bécsi Gárdapalotában találhattak otthonra az általa megálmodott magyar intézmények, a Bécsi Magyar Történeti Intézet és a Collegium Hungaricum. A teljesen felújított épület a húszas évek végén már régi pompájában ragyogott, a renoválás a bécsi műemlékvédelmi hatóságok tetszését is elnyerte. 1947–1948 után azonban mindez semmit sem számított. A negyvenes évek végétől a Gárdapalota szinte teljesen kihasználatlan volt, ösztöndíjasokat és kutatókat már nem fogadott. A külföldi magyar intézetek szerepéről és hivatásáról vallott klebsbergi

²⁶ ÖStA, AdR, NPA – Liasse Österreich, 20/77. 36.577–13/1937., K. 373. (1937. március 1.)

²⁷ 1938. január 10-i követjelentés (ÖStA, AdR, NPA – Originalberichte der österreichischen Gesandtschaft in Budapest, 50.518–13/1938., K. 21.).

tudománypolitikai koncepció hosszú időre feledésbe merült. Az épület, a Gárdapalota azonban még mindig magyar állami tulajdonban maradt; értetetlen, sőt bűnös elkötyavetyélésére csak 1961-ben került sor.²⁸

Az 1920 októberében még csak három szobával rendelkező Bécsi Magyar Történeti Intézet állandóan és fokozatosan terjeszkedett. Károlyi Árpád 1928 februárjában „a félemeleten 18 lakószoba (az igazgató két szobáján és az irodán kívül); míg az első emeleten a könyvtári két helyiségen kívül németországi kutatóink részére már 1925 óta 3 szoba” használatát jelentette.²⁹ A Collegium Hungaricum 1924 őszi megalakulásától szintén egyre nagyobb területet foglalt el az épületben: egy 1928. novemberi beszámoló szerint összesen már 78 helyiséget vett igénybe.

Az állami költségvetésből 1923/24-től 1929/30-ig komoly összegeket, összesen csaknem egymillió pengőt különítettek el a Testőrpalota külső és belső helyreállítására. A húszas évek végére a 194 helyiséges épület majdnem teljes lakható részét a Collegium, illetve a nála jóval kevesebb szobát elfoglaló Történeti Intézet céljaira építették át és rendezték be. Az épület korábbi pompájában ragyogott.³⁰

A Történeti Intézet 1922 nyarán föllállított szakkönyvtára is állandóan gyarapodott, s a Collegium Hungaricum jóval szerényebb bibliotékájával 1935-ben történt egyesítése nyomán már több mint 20 000 kötetesre nőtt. Az 1936-ban nyilvánossá vált könyvtárat – amely Magyarország határain kívül a legértékesebb gyűjtemény volt a Kárpát-medence történetéről – a második világháború után részben hazaszállították, s a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének rendelkezésére bocsátották.³¹

²⁸ Az épület sorsáról lásd a kötetben a *Bessenyei, Klebsberg, Marosán és a „genius loci”* című írást.

²⁹ Károlyi rendszeres – kezdetben negyedévenkénti, majd 1923-tól félévenkénti – jelentései: MOL, P 1541 – 2. tét. Az idézett jelentés 1928. február 2-i keltezésű. Lásd még KÁROLYI ÁRPÁD, *A Bécsi Magyar Történeti Intézet első lustruma (1920–1925.)*, Levéltári Közlemények 1925/1–4., 285–308.

³⁰ Az adatokat a részletes állami költségvetés kultuszminisztériumra vonatkozó része alapján közlöm (*A magyar állam költségvetése az 1921/22–1944. számadási évre. Sommáztat + Állami költségvetés az 1921/22–1944. évre. Részletezés*, Egyetemi ny., Budapest, 1921–1943.). A jelzett időszakban ez mindvégig a 24. cím alatt, a rendkívüli kiadások, majd a beruházások valamelyik rovatában szerepel. A minisztertanácsban 1927 márciusában jelentették be, hogy „a volt Gárdapalotában folyt építési, illetve átalakítási munkálatok a legutóbbi hetekben teljesen elkészültek”. (MOL, K 27 – 1927. március 24-i ülés, 23. napirendi pont.) Méltán lelkesedett Pleidell Ambrus 1928-ban: „Aki a Bécsi Magyar Történeti Intézetet három-négy évvel ezelőtt látta utoljára, alig fog ráismerni a magyar történettudomány bécsi otthonára.” Az összkép „oly stílusos, barátságos látvány, hogy nem csupán az intézet régebbi látogatóit, lakóit és ismerőseit lepi meg a legkellemesebben, hanem mint jól sikerült restauráció s egyszerűs mind a célnak teljesen megfelelő adaptáció a Műemlékek bécsi Bizottságának is elismerésével találkozott.” PLEIDELL AMBRUS, *A Bécsi Magyar Történeti Intézetéről (1926. jan. – 1928. jún.)*, Levéltári Közlemények 1928/1–4., 353–357. – Az idézet: 353.

³¹ Károlyi Árpád féléves beszámolóiban mindig megemlékezett a könyvtár gyarapodásáról, gyakran még a fontosabb, újonnan szerzett művek címét is felsorolva. Lásd MOL, 1541 – 2. tét.

A Bécsi Magyar Történeti Intézet kezdetben a Magyar Történelmi Társulat alá tartozott; a Társulat küldte ki 1920 nyarán azt a levéltári missziót, amelyből az intézet kifejlődött. Mivel 1923-tól „a folyton fokozódó drágaság erősen érezte hatását, s már-már az a veszély fenyegette az intézetet, hogy a [...] Történelmi Társaság kénytelen lesz a kutatást elszűkíteni, sőt esetleg egy időre meg is szüntetni”, 1924-ben az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsát kérték, vegye fennhatósága alá az intézetet, így biztosítva annak állami költségvetésből a jövőjét.³²

Kleblsberg 1924. február 14-i rendeletével csatolta a Bécsi Magyar Történeti Intézetet a Gyűjteményegyetemhez, amely a Magyar Történelmi Társulattal kötött erről egyezséget. Ennek alapján állapították meg az Intézet szervezeti szabályzatát. E szerint az „Intézet rendeltetése: 1. a bécsi nagy levéltárak és más közgyűjtemények anyagának a magyar történetírás céljaira való felkutatása, másolása, tudományos rendszerezése és kiadásra való előkészítése [...]; 2. e tudományos feldolgozással kapcsolatban alkalmas kezdő erőknél a történeti (különösképpen levéltári) kutatás módszereibe gyakorlati úton való bevezetése.” Az Intézet igazgatóját változatlanul a Történelmi Társulat jelölése alapján nevezték ki, az intézeti tagok kijelölésére pedig a Társulat továbbra is irányító befolyást gyakorolt.³³

A Collegium Hungaricum nem csak egy szakterület, hanem – a Történeti Intézettel szemben – valamennyi tudományág képviselőit fogadta, így szabályrendeletében megfogalmazott célkitűzései is kiterjedtebbek voltak. E szerint a Collegium feladata: „1. A tagul felvett, tudományos, művészi pályára készülő, avagy ily pályán működő magyar állampolgárok bécsi tudományos kutatásainak, szaktanulmányainak, általános művelődésének, német-

– A két idézet ugyaninnen származik, az első Károlyi 1927. február 2-án kelt jelentése az intézet 1926. július–decemberi tevékenységéről, a második Angyal Dávid 1930. január 21-i beszámolója az intézet 1929/30. első félévéről. Az intézet és a Collegium Hungaricum könyvtárának egyesítéséről MOL, P 1390 – 1. tét. (Tanulmányi jelentés a bécsi Collegium Hungaricumnak 1934–35. évi működéséről), a könyvtár 1936. augusztusi nyilvánossá minősítéséről: MOL, K 726 – 488/1936. – A könyvtár hazaszállításáról: SCHNEIDER Márta, *Magyar kulturális intézetek Bécsben a két világháború között. A Bécsi Magyar Történeti Intézet és a Collegium Hungaricum = Magyarsághozjárás. A Magyarsághozjáró Intézet évkönyve 1989*, főszerk. JUHÁSZ Gyula, Magyarsághozjáró Intézet, Budapest, 1990, 215.

³² M-A [MISKOLCZY Gyula], *A Bécsi Történeti Intézet*, Levéltári Közlemények 1924/1–4., 198.

³³ A kultuszminiszter 1936. évi 17 200. sz., a külföldi magyar intézetek szervezeti, ügyviteli és igazgatási szabályozásáról szóló rendelete alapján az „intézet igazgatására nézve a m. kir. vallás- és közoktatási miniszter és a Magyar Történelmi Társulat [...] között kötött egyezség irányadó.” (*Rendeletek Tára* 1936, 263–268.) 1936. február 14-én a Magyar Nemzeti Múzeum és a Magyar Történelmi Társulat között az Intézetről kötendő egyezség ügyében egyhangúlag elfogadták a megállapítást, miszerint „ez az egyezség annyiban tér el a korábbi egyezségtől, hogy a Gyűjteményegyetem elnevezés helyett mindenütt Magyar Nemzeti Múzeum elnevezés tétetett a szövegbe.” (MOL, K 726 – 83/1936.)

nyelvi ismereteinek és az osztrák szakkörökkel való összeköttetésekének céltudatos előmozdítása; 2. az osztrák–magyar kulturális kapcsolatok ápolása és elmélyítése társadalmi érintkezések, előadások, tanfolyamok, kiállítások, kiadványok stb. által; 3. felvilágosító tevékenység a magyar és osztrák kulturális intézmények és testületek, valamint tudományos pályán működő személyek érintkezései tekintetében.”³⁴

Bár mindkét intézet a Gyűjteményegyetem Tanácsának igazgatása alá tartozott, az intézetigazgatók és a tudós kortársak állandóan hangsúlyozták a Bécsi Magyar Történeti Intézetnek a Collegiumtól mint „testvérintézménytől” való teljes függetlenségét. A két intézet közül, mind Budapesten, mind Bécsben a Történeti Intézetnek volt magasabb a tudományos rangja és a presztízse. Ezt igazolja, hogy a Collegium Hungaricum igazgatója, Lábán Antal, 1931-ig a Történeti Intézet államtitkári rangú vezetőjének, a bécsi magyar kulturális intézetek kurátorának, Károlyi Árpádnak volt alárendelve. 1934-től pedig a Történeti Intézet igazgatói irányították a Collegiumot is.

A Történeti Intézet önállósága és a Collegium Hungaricumokétól eltérő státusza abban is megnyilvánult, hogy költségvetése önálló volt és tagjaira – a Collegium Hungaricumokban vagy más külföldi állomáshelyeken tartózkodó ösztöndíjasoktól eltérően – nem az 1927-ben alakult Országos Ösztöndíjtanács, hanem az intézetigazgató véleményének meghallgatása után az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsa tehetett javaslatot a válás- és közoktatásiügyi miniszternek. (A Gyűjteményegyetem Tanácsa pedig csaknem minden esetben az igazgató – többségében valamelyik tudóstárs ajánlásán alapuló – véleményét fogadta el.)³⁵ Így volt ez egészen 1935-ig, ami-

³⁴ *A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1931/32. tanévben*, Egyetemi ny., Budapest, 1932.

³⁵ Három példa az eljárásra: 1924 decemberében Károlyi Árpád Csánki Dezsőnek, a Gyűjteményegyetem ügyvezető alelnökének javasolta, hogy a következő tanévben Vargha Endre, Salacz Gábor, Hadnagy Albert és Pleidell Ambrus legyenek az Intézet belső tagjai. (MOL, K 726 – 715/1924.) 1925 augusztusában Hóman Bálint ügyvezető alelnök tájékoztatta Károlyit arról, hogy egész esztendőre belső tagoknak Vargha Endrét, Hadnagy Albertet, Pleidell Ambrust, Salacz Gábort, Baranyai Bélát és Miskolczy Gyulát, év közbeni belső tagoknak Tompa Ferencet, Kaposy Jánost és Alföldi Andrást javasolta. (MOL, P 1541 – 1. tét.) Károlyi Árpád az 1925/26. tanévben küldött két jelentése szerint (mindkettő lelőhelye MOL, P 1541 – 2. tét.) egész esztendőben Baranyai Béla és Hadnagy Albert, hosszabb ideig Pleidell Ambrus, Alföldi András, Kaposy János és Tompa Ferenc voltak az Intézet belső tagjai. Salacz Gábor és Vargha Endre csak azért nem fogadhatták el a fölkinált lehetőséget, mivel a debreceni egyetemre, illetve az Országos Levéltárhoz nevezettek ki. Eckhart Ferenc igazgató az 1928/29. tanévre kivételesen öt belső tag – Grünwald Béla, Jla [később Ila] Bálint, Váczy Péter, Szalai Béla és Fleischer Gyula – egész évi, Deér József fél évi elhelyezését kérte a Gyűjteményegyetem ügyvezető alelnöktől, Petrovics Elektől. Petrovics Eckhart javaslatait terjesztette föl a kultuszminiszternek. (MOL, P 1541 – 1. tét.) Eckhart jelentései tanúskodnak arról, hogy ők is lettek az Intézet belső tagjai. (MOL, K 726 – 303 és 662/1929.) Domanovszky Sándor 1931. április 22-én két tanítványa, Bakács István és Kríng Miklós számára kért „rendes belső

kortól a „többi külföldi ösztöndíjjal való azonos elbánás elve alapján” az Ösztöndíjtanácsot bízták meg az intézetbe szóló stipendiumok meghirdetésével, a beérkezett kérvények elbírálásával.³⁶

A Történeti Intézet elnevezése 1933-ban, Klebelsberg halála után változott Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézetre. 1934. január 22-én a Gárdapalotában tartott díszes emlékünnepeken – melyen Klebelsberg özvegyén kívül részt vett Hóman Bálint, Gratz Gusztáv, Antal István, Innitzer, bécsi bíboros, Schuschnigg, akkor még osztrák kultuszminiszter – leplezték le az alapító, Klebelsberg szobrát.³⁷

A Történeti Intézet és a Collegium igazgatói

A Történeti Intézet első igazgatója Klebelsberg atyai barátja, segítője és jóakarója, Károlyi Árpád volt. Őalatta élte az intézet fénykorát. A tagok munkáját állandó figyelemmel kísérte és felügyelte, mindig készen állt a szakmai tanácsadásra, segített a szükséges szakmai kapcsolatok megszerzésében-megtartásában. Megtört, alig halló öregemberként is biztos kézzel vezette az intézetet; tanácsokat kért és kapott Klebelsberg-től, de ő is ugyanígy tanácsokat adott neki: Klebelsberg haláláig ragaszkodtak egymáshoz.³⁸

Károlyi 1928 márciusáig vezette az intézetet, 1924 decemberétől 1931 szeptemberéig, államtitkári címmel fölruházva, a bécsi magyar kulturális intézetek (azaz a Történeti Intézet és a Collegium Hungaricum) kurátora

tagsági”, Komoróczy György és Császár Edit számára „külső tagsági” helyet. Angyal Dávid igazgató május 20-án valamennyiük intézetbe való felvételét kérte Csánki Dezsőtől, a Gyűjteményegyetem ügyvezető alelnökétől. Csánki május 23-án értesítette Angyalt arról, hogy Császár és Kring föl vételéhez hozzájárult, Bakács és Kring ügyét pedig az Igazgatótanács elé fogja terjeszteni. Június 10-i keltezéssel küldték meg Angyalnak a Gyűjteményegyetem Igazgatótanácsának üléséről készült kivonatát, mely szerint Domanovszky jelöltjeit föl vették. (MOL, K 81 – A Bécsi Magyar Történeti Intézet tagjairól, felvételi kérelmekről tétel.)

³⁶ Az Országos Ösztöndíjtanács bevonásáról: MOL, K 636 – 60 (20.905/1935).

³⁷ Az intézet új elnevezéséről: *A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1932/33. tanévben*, Egyetemi ny., Budapest, 1934, 6. – Lásd még: MOL, K 726 – 899/1932; 171/1933. – A Klebelsberg-szobor leleplezéséről a napilapok tudósítottak, például a Pesti Napló 1934. január 23-i számában a *Leleplezték Klebelsberg szobrát a bécsi Collegium Hungaricumban* címmel.

³⁸ Ludwig BITTNER, *Árpád von Károlyi als Archivar*, Universitäts-Druckerei, Budapest, 1933. (Magyar fordítása: BITTNER Lajos, *Károlyi Árpád, a levéltárnok*, Levéltári Közlemények 1933/3–4., 173–207. – MISKOLCZY Gyula, *Károlyi Árpád – A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve*, KÁROLYI ÁRPÁD és ANGAL DÁVID közreműk., szerk. MISKOLCZY Gyula igazgató, X. évf., Kertész Ny., Budapest, 1940. (A kiadvány végül csak 1943-ban jelent meg!) – ANGAL DÁVID, *Károlyi Árpád emlékezete*, Franklin, Budapest, 1943. – Károlyi igazgatói kinevezéséről – ténylegesen már alapításától ő vezette az intézetet – a minisztertanács 1922. június 16-i ülésén tárgyalta (MOL, K 27 – 1922. június 16-i ülés, 85. napirendi pont).

is volt.³⁹ 1928 márciusától 1929 szeptemberéig a neves jogtörténész, Eckhart Ferenc volt az igazgató.⁴⁰ 1929 szeptemberétől rövid ideig Miskolczy Gyula, 1929 novemberétől a magyar történetírás, Károlyi Árpád melletti másik „nagy öregje”, Angyal Dávid – aki ezt megelőzően Habsburg Ottót oktatta magyar történelemből – vezette a Történeti Intézetet.⁴¹ A Collegium Hungaricum első és egyetlen, 1924–1934 közötti önálló igazgatója a kevésbé ismert és az előbbieknél tudósként is színtelenebb és jelentéktelenebb irodalomtörténész, Lábán Antal volt. 1910-től tanított a Theresianumban (ahol a magyar diákoknak még a két világháború között is magyar nyelven oktatták a földrajzot, a történelmet és az irodalmat), ennek magyartanárából lett a Collegium vezetője, 1928-ban pedig a bécsi egyetemen magántanári címet szerzett a magyar irodalomtörténet témakörében.⁴² Ügyes és lelkes szervezőként irányította az intézményt. Ahogy Domanovszky Sándor emlékezett igazgatóságáról: „A te szerény, munkás életedben ez gyökeres változást jelentett. A Theresianum tanári állásából egy nagyra hivatott intézmény élére kerültél, ahol előzmények híján neked kellett a Collegium belső életét kialakítanod, külső kapcsolatait és jó hírét megteremtened. Az új intézménnyel szemben megnyilvánuló ellenséges hangulat közepett is ez a legrövidebb időn belül teljes mértékben sikerült. [...] A Collegiumnak lelke volt, és ez a lélek te voltál. Nem volt az az ösztöndíjas, bármily szakos is lett légyen, aki-

³⁹ Államtitkári címéről írta: „A kitüntetés nekem bizony abszolúte váratlanul jött; Klebelsbergnek irántam nagy jóakaratából, amiért, isten látja lelkem, mélyen hálás is vagyok neki! De ha gyanítottam volna: gondom lett volna, hogy elmaradjon. Primo, mert nem szeretem a címeket. Secundo, mert ha már cím kellett, elég szép volt az én címem: egy nagy monarchiának Sektions-Cheffe! De hát nem tudtam a készülődésről semmit, s nagyon meglepett...” Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSzKK), Levelestár, Károlyi Árpád – Takáts Sándornak, 1924. november 25.

⁴⁰ Eckhart már 1927 decemberében tudott közelgő kinevezéséről. „Mégiscsak én leszek a direktor a Tört. Intézetben. Angyal Dávid, kinek el kellett menni tanszékéről, mert 70 éves, jött szóba, de Kleb. mégis meggondolta a dolgot. (Napokban itt járt Klebi.) [...] 15-én lesz a Tört. Társ. választmányi ülése, mely engemet fog ajánlani Károlyi javaslatára – persze a miniszter beleegyezésével direktornak.” OSzKK, Levelestár, Eckhart Ferenc – Takáts Sándornak, 1927. december 5. – A kultuszminiszter végül 1928. március 17-én bízta meg Eckhartot az intézet vezetésével. Eckhart március 23-án vette át az igazgatóságot Károlyitól. MOL, K 726 – 209/1928.

⁴¹ „»Eckhart jogtörténeti tanársága menni fog – idézte Klebelsberg Angyalhoz írt 1928. június 14-i levelében Károlyi –, mert ki fogom nevezni, s helyébe Angyal Dávidot hozom, akit egyelőre a budapesti katedrán marasztaltam, mert nem akartam, hogy ez a régi jó barátom – ha csak átmenetileg is – bizonytalanságban legyen jövője iránt: Minthogy Te vagy a capója az egésznek, jó lenne, ha Angyallal pozíciójának szervezetünkbe való beillesztése felől a tárgyalásokat föl vennéd.»” MTA KK, Ms 801/566. Angyal igazgatói kinevezéséről: MOL, P 1541 – 2. tét., valamint: MOL, K 726 – 970, 1001 és 1028/1929.

⁴² Lábánról: Archiv der Universität Wien, Philosophische Fakultät (a továbbiakban: AUW PhF), Personalakten: Anton Lábán.

nek munkája iránt ne érdeklődött volna, akinek munkája elől összeköttetésekkel az akadályokat nem segítettél volna elhárítani. Építkezéseket, átalakításokat, berendezéseket vezettél, tanfolyamokat, a bécsieknek magyar tárgyú előadásokat szerveztél. [...] Minden cselekedet és minden gondolatod a kollégiumé volt.”⁴³

1935 szeptemberétől a bécsi magyar kulturális intézetek főnállásáig, 1948 végéig ismét Miskolczy Gyula irányította a Történeti Intézetet és a Collegium Hungaricumot.⁴⁴ Miskolczy – 1930-tól 1935-ig a római Collegium Hungaricum igazgatója – feladatai a „külföldi intézetek adminisztrációjának átszervezése”, racionalizálása következtében lényegesen kibővültek, mivel a költségvetésnek a kulturális érdekeket sokszor elhanyagoló pénzügyi szempontjai Klebelsberg leköszönése után már nem tették lehetővé az óriási ráfordításokkal kiépített külföldi magyar kulturális intézmények változatlan keretek közötti fenntartását. Miskolczy Gyula ezért egy személyben volt a bécsi egyetem magyar vendégprofesszora, a Collegium Hungaricum és a Történeti Intézet igazgatója, valamint a magyar levéltári (sőt, később egyben a múzeumi) delegáció vezetője.⁴⁵ Miskolczy „szolgálatát Bécsben a háború alatt is megszakítás nélkül látta el”; utána mind a magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, mind a bécsi egyetem szinte azonnal, az elsők között igazolta.⁴⁶ Szívósan küzdött azért, hogy a Történeti Intézet és a Collegium Hungaricum visszanyerje két világháború közötti rangját és szerepét. 1948-ban azonban már bizonyossá vált: teljesen hiábavaló ez irányú törekvése. A magyarországi kommunista hatalomátvétel egyben a bécsi magyar kulturális intézetek megszüntetését jelentette.

Miskolczyt 1948 novemberében hazarendelték. Mivel tudta, hogy ez mit jelent, nem tett eleget a fölszólításnak. Inkább Bécsben maradt. 1948. december 1-jéig állt magyar állami alkalmazásban, ezután vendégprofesszorként, majd 1949-től címzetes egyetemi tanárként haláláig, 1962-ig tartott előadásokat a bécsi egyetemen.⁴⁷ A Testőrpalotában lakó egykori igazgatóként

⁴³ MTA KK, Ms 4522/25. Domanovszky Sándor beszéde Lábán Antal ravatalánál.

⁴⁴ Miskolczy már 1935 májusában elfogadta a bécsi állást, de kimenetele – különböző bonyodalmak miatt – még augusztusban is bizonytalan volt. MTA KK, Ms 4525/417. és 427. Károlyi Árpád – Domanovszky Sándornak, 1935. május 20-án és augusztus 8-án. – Miskolczyról: Hans WAGNER, *Julius Miskolczy (1892-1962)*, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 15. Bd., 1962, 697–700. – Miskolczy önéletrajzát lásd MOL, K 66 – 1936-III/6 (30.399/1935.)

⁴⁵ MOL, K 66 – 1936-III/6, 30.391/1935. és 30.509/1935. AUW PhF, Personalakten: Julius Miskolczy aktája.

⁴⁶ Igazolásáról: MOL, XIX-I-1-e – 26.224/1945., 48.600 és 146.001/1946. A bécsi egyetemi levéltár személyi anyaga és az elsőként idézett MOL-akta tanúsága szerint a bécsi egyetem már 1945. május 17-én, a magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium pedig 1945 októberében igazolta.

⁴⁷ AUW PhF, Personalakten: Julius Miskolczy aktája.

még megélte az Intézet és a Collegium Hungaricum szebb napokat látott, a magyar történelem két évszázados hányattatásairól tanúskodó épületének, a két világháború közötti kulturális külpolitika büszkeségének, ám 1949 óta egyre csak pusztuló (mű)emlékének 1961-es eladását.⁴⁸

A bécsi intézetek támogatása és tagjai

Klebelsberg jól tudta, bölcsen felismerte, hogy „[...] egy nemzet naggyá csak akkor lehet, ha kebelében önálló kutatás folyik. [...] A tudománypolitika a kultúrpolitikának legfiatalabb ága. Természetes, hogy sohasem állhat a népszerűség előterében olyan mértékben, mint például a népoktatási politika, de [...] éppen a nemzetek rangsorában elfoglalt helynél fogva döntő jelentősége van magasabb szempontból a tudománypolitikának.” Azzal is tisztában volt, hogy „a kultúra, kivált magasabb és legmagasabb alakjaiban mégiscsak üvegházi növény, csak úgy virulhat, ha szeretettel ápolják és arannyal öntözik. Amit a háborúról gyakran emlegetnek, hasonló vagy még nagyobb mértékben áll a kultúra, különösen a magasabb kultúra ápolására: pénz, pénz és megint pénz kell hozzá.”⁴⁹ Klebelsberg azonban nem csak szavakban, de a gyakorlatban is rendkívül ügyes tudománypolitikus és vérbeli menedzser volt. A Történeti Intézet működtetéséhez-fejlesztéséhez szükséges összegeket a legnehezebb gazdasági helyzetben, a húszas évek elején, minisztersége előtt is mindig biztosította. Pénzt „fölhajtva”, tehetőseknél kilincselve, vállalkozásokba beszállva, alapítványokat létrehozva teremtette elő a különböző forrásokból származó összegeket az intézet fenntartásához. Kultuszminiszterként pedig, 1924-től már a Collegium Hungaricumra is gondolva, az állami költségvetésből igyekezett biztosítani a két intézet jövőjét.

A Történeti Intézet először 1923/24-ben szerepelt az állami költségvetésben, a következő évtől már önálló tételként. Ekkor – tehát 1924/25-ben – 7920 aranykoronát, 1925/26-ban 175 200 papírkoronát, 1926/27-ben 19 051 pengőt kapott az intézet. 1927/28-tól már a Collegium Hungaricumnak megszavazott támogatásokat is pontosan ismerjük. (A továbbiakban az első helyen mindig a Collegium, a másodikon pedig a Történeti Intézet állami költségvetésben biztosított összegét tüntetem föl.) 1927/28-ban 65 114 + 24 868 (összesen 89 982), 1928/29-ben és 1929/30-ban 90 000 + 28 000 (118 000),

⁴⁸ MOL, XIX-L-1-k – 52.627/1960.

⁴⁹ Az idézetek Klebelsberg tudománypolitikai elképzeléseinek legjobb összefoglalásaiból valók, az első a *Kutatás és oktatás* című, 1932-ben elmondott beszédéből (KLEBELSBERG Kuno, *Utolsó akkordok*, Athenaeum, Budapest, 1933, 191–192.), a második a bécsi Tudományos Akadémián előadott *Szervezeti problémák a magas műveltség terén* című értekezéséből (KLEBELSBERG Kuno, *Világviságban*, Athenaeum, Budapest, 1931, 95–96.).

1930/31-ben 81 000 + 26 000 (107 000), 1931/32-ben 73 000 + 26 000 (96 000) pengőt juttattak a két intézetnek (utóbbi összeget a gazdasági világválság miatt radikálisan, körülbelül a felére kurtították). Mindezen túl a Gárdapalota fölüjlesztésére több éven keresztül összesen mintegy 1 000 000 pengőnyi támogatást utaltak még át. Ezután – a gazdasági világválság és Klebelsberg miniszerségről történt leköszönése, majd halála következtében – radikálisan csökkent, majd e csökkentett szinten maradt az intézetek költségvetési támogatása: 1932/33-ban 22 000 + 10 000 (32 000), 1933/34-ben 19 000 + 9 000 (28 000), 1934/35-től 1938/39-ig – amikortól nincsenek pontos adataink, mert már nem különítették el a különböző külföldi tudományos intézetekre szánt összegeket – 18 050 + 8550 (26 600) pengő.⁵⁰

A két intézmény egyéb költségvetési tételekből – és más külső forrásokból, így 1924-től kezdődően a bécsi Theresianum magyarországi alapjából – is folyamatosan részesedett, hiszen a fennmaradt akták tanúsága szerint a miniszter által jóváhagyott költségvetés mindig magasabb volt az országgyűlés megszavazta állami támogatásnál. A Történeti Intézet esetében például 1930/31-re 32 700, 1935/36-ra 11 900 pengő támogatást hagyott jóvá a kultuszminiszter a költségvetési törvényben megállapított 26 000-rel, illetve 8550-nel szemben.⁵¹

Klebelsberg ügyelt arra, hogy a nehezen megszerzett pénzt megfelelő célokra fordítsák. Elfoglalt miniszterként is állandóan és folyamatosan figyelemmel kísérte a Collegium és a Történeti Intézet ügyeit. Kiterjedt levelezése (illetve mások: Károlyi Árpád, Angyal Dávid, Takáts Sándor, Lábán Antal, Domanovszky Sándor, Szekfü Gyula, Eckhart Ferenc, Miskolczy Gyula gazdag irathagyatéka is) bizonyítja, hogy a legapróbb részletek: a szobák elhelyezése, a Gárdapalota csinosítása, sőt, még a bútorok és az ágynemű beszerzése is érdekelték. Szinte mindenről tudott, ami a Gárdapalotában történt. Valóban szívügye, egyik legkedvesebb – mert egész tudománypolitikai rendszerét részben megalapozó – alkotása volt e két intézet. Mindig tájékozódott arról, az ösztöndíjasok közül ki milyen témán dolgozik, mennyire haladt előre vállalt feladata teljesítésében, megfelelt-e a beléhelyezett bizalomnak. Gyakran

⁵⁰ Az adatokat az évenként megjelenő állami költségvetések kultuszminisztériumra vonatkozó része alapján közlöm (*A magyar állam költségvetése az 1921/22–1944. számadási évre. Sommázat + Állami költségvetés az 1921/22–1944. évre. Részletezés*, Egyetemi ny., Budapest, 1921–1943.). E tételek a 25., 1927/28-tól a 24., 1933/34-től szinte évente változó cím alatt szerepelnek.

⁵¹ A Theresianum-alapból részesedésről például Angyal Dávid tanulmánya az Intézet történetéről (MOL, K 726 – 285/1931.). Ugyanez a tanulmány 1920/21-től 1929/30-ig az Intézet évi költségvetését is megadja (koronában, majd 1926/27-től schillingben). – A miniszteri jóváhagyások: MOL, P 1541 – 1. tét. – 1930. július 2; MOL, K 636 – 60 (25.973/1935). Ezen kívül: az 1930/31. évié: MOL, P 1541 1. tét.; 1931/32.: MOL, K 726 – 707/1931; 1932/33.: MOL, K 726 – 526/1932; 1933/34.: MOL, K 726 – 684/1933. és 930/1933.

maga tett javaslatot a kiküldendőkhöz személyére és arra vonatkozóan, mivel lenne érdemes foglalkozniuk a bécsi egyetemeken és kutatóintézetekben, mit kellene átnézniük az egykori közös levéltárakban. Látszólag önkényes és diktatórikus módszerét azonban az illetékes szakterületek képviselői sohasem kérdőjelezték meg, annál inkább sem, mivel többnyire a velük történt egyeztetés után hozta meg döntéseit. 1927-től pedig az Országos Ösztöndíjtanács kiváló tudósokból és művészekből álló testületének ajánlásaira támaszkodott (bár vétőjoga lett volna javaslataikkal szemben). Az utókor pedig fényesen igazolta koncepcióját, hiszen valóban a legkiválóbb magyar fiatalok, a jövődől szellemi elit tagjai kerültek ki Bécsbe.

Klebelsberg minél több fiataalt igyekezett bevonni a bécsi kutatásokba. A tehetségeket igyekezett a lehető legtávolabb Bécsben marasztalni, számukra még a legszorítóbb időkben is megpróbált zavartalan kutatási feltételeket biztosítani. A hosszabb ideig itt tartózkodók többsége a pályán éppen akkor induló, ígéretes huszonéves volt. A külföldi ösztöndíjról hazatérők elhelyezkedéséről pedig Klebelsberg gyakran személyesen gondoskodott.

Klebelsberg lemondása, majd jó egy esztendővel azután halála fordulópontot jelentett a bécsi intézetek és valamennyi külföldi magyar tudományos intézmény sorsában és életében. Bizonyos, hogy elszürkülésükben, jelentéktelenebbé válásukban nemcsak a gazdasági világválságnak, hanem a rájuk figyelő, őket irányító és segítő, szervezői adottságokkal rendelkező személyiség hiányának is komoly szerepe volt. Hiszen Klebelsberg a húszas évek elején a harmincas évek elejénél sokkalta kedvezőtlenebb helyzetben is meg tudta alapítani a Bécsi, majd a Római Magyar Történeti Intézetet, a bécsi és a berlini Collegium Hungaricumot, képes volt a magyar tudomány intézményrendszerét megújítani és ésszerűen átalakítani. Utóda, Hóman Bálint kulturális külpolitikai elképzeléseiben fontosabb szerepet játszott a külföldi egyetemek által alapított magyar tanszékek, lektorátusok vagy könyvtárak magyar állami támogatásának biztosítása (vendégtanárok kiküldésével, könyvadományokkal, rendezvények szervezésével). A külföldi univerzitások pedig nyilván szívesebben működtek és finanszírozták ezeket a részben magyar érdekeltségeket, ha ehhez Magyarországtól is kaptak támogatást. Ezért ez legalább olyan fontos feladat volt, mint a Collegiumok fenntartása. Annál is inkább, mivel a külföldi magyar tanszékeken és lektorátusokon a Magyarország iránt érdeklődő, ottani hallgatók ismerkedtek a magyar nyelvvel és a magyar kultúra értékeivel. A kulturális külpolitikának tehát ez jelentette a másik oldalát: a magyar fiatalok Klebelsberg szorgalmazta külföldi továbbképzése mellett így jelent meg Hóman Bálintnál az az igény, hogy felkeltsék a külföldi diákok Magyarország iránti rokonszenvét, ami magyar szempontból szintén nélkülözhetetlennek számított.

A Történeti Intézetnek – szabályrendelete szerint – „állandó” vagy „változó” belső és külső tagjai, valamint vendégei voltak. A belső tagok a Gyűjteményegyetem tudományos tisztviselői, „az intézet céljait szolgáló kutatásokkal, publikálásokkal megbízott hazai történetkutatók”, valamint már végzett, a másolásban, kivonatolásban stb. segédkező fiatalok közül kerültek ki, és több mint három hónapot – általában egy szemesztert, még inkább egy tanévet, gyakran pedig ennél is hosszabb időt – töltöttek az intézetben. A külső tagok az egyéb kutatási témákon dolgozó hazai tudósok voltak. Az ő kiküldetésüket a Gyűjteményegyetem javasolhatta, míg a vendégek – Bécsben tartózkodó magyar kutatók – számára az igazgató rövidebb időre adhatott engedélyt az intézetben lakásra. Egy 1924 őszén Klebelsberg és Friedrich Schmidt-Ott, a Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft elnöke közötti megállapodás eredményeként 1925 tavaszától három szobát német vendégkutatók számára tartottak fenn. Cserébe a németek magyar tudósokat fogadtak athéni, firenzei és berlini intézeteikben.⁵²

Az intézet tagjairól készült, különböző kimutatások sajnos eltérő szempontok szerint készültek, gyakran az egyazon forrástípuson belül is következetlenül. Igen nehéz tehát az intézet belső és külső tagjairól, illetve vendégeiről pontos statisztikát összeállítani. Jómagam – a lehető legtöbb forrás bevonásával és összehasonlításával – 161 belső, esetleg kültagként az intézetben tartózkodó ösztöndíjast regisztráltam. Hasonló eredményre jutunk, ha az 1923/24. tanévtől az 1941/42-ig minden esztendőről megjelent hivatalos jelentések adatait összegezzük. (Itt persze figyelembe kell vennünk azt is, hogy 1920 őszétől 1923-ig és 1942 nyarától 1945-ig hiányoznak a kimutatások.) Eszerint ebben az időszakban összesen 209 esetben – ez az esetszám az ismételt ösztöndíjhoz jutottak miatt mintegy 150 személyt takar – voltak az intézetnek belső tagjai. Közöttük olyan tudósok mint Alföldi András, Bakács István János, Baranyai Béla, Baráth Tibor, Benda Kálmán, Berlász Jenő, Bobula Ida, Csóka Lajos, Deér József, Domanovszky Sándor, Ember Győző, Fekete Lajos, Fleischer Gyula, Gyóni Mátyás, Hadnagy Albert, Hajnal István, Házi Jenő, Hermann Egyed, Ila Bálint, Jakó Zsigmond, Jánossy Dénes, Kelényi Béla Ottó, Komjáthy Miklós, Komoróczy György, Kosáry Domokos, Kumorovitz Bernát Lajos, Lukinich Imre, Mályusz Elemér, Mérei Gyula, Miskolczy Gyula, Paulinyi Oszkár, Perényi József, Pleidell Ambrus, Ravasz

⁵² *A Bécsi Magyar Történeti Intézet szabályrendelete* = Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem kiadványai 1924–25. év, III. füz., Budapest, 1925. – A német vendégekről a MOL, P 1541 – 3. tételében számos olyan levél található, amelyben Friedrich Schmidt-Ott személyesen köszöni meg Károlyi Árpádnak a német kutatók szívélyes fogadását, beszámol a példászerű együttműködés igen kedvező Németország-béli visszhangjáról, és a kiutazó német tudósok listáját is tartalmazza.

Borbála, Salacz Gábor, Sinkovics István, Steier Lajos, Szabó István, Török Pál, Váczy Péter, Zádor Anna, Zsinka Ferenc. Mindehhez még azt is hozzá kell tennünk, hogy nemcsak a Bécsi Magyar Történeti Intézetnek, de a Collegium Hungaricumnak is számos történész ösztöndíjasa volt (pl. Fekete Nagy Antal, Genthon István, Eperjesy Kálmán, Barta István, Mollay Károly, Sashegyi Oszkár). Néhányan pedig (mint Pálffy Ilona, Mezősi Károly, Lederer Emma, Szilágyi Lóránd, Waldapfel Eszter, Czeglédy Károly) a Collegium ösztöndíja mellett – természetesen más időpontban – a Történeti Intézet tagságát is elnyerték. Az Intézet vendégeként pedig valamennyi nevesebb magyar történész hosszabb-rövidebb időt töltött a Testőrpalotában.⁵³

A Collegium Hungaricumba a történészekén kívül már valamennyi tudományág 35 év alatti, legalább közepes szintű német nyelvtudást igazoló képviselői pályázhattak. 1928-ig, majd a negyvenes évek elejétől, nők nem jelentkeztek. Kezdetben az itteni ösztöndíj célja kettős volt: szaktanulmányi továbbképzés – elsősorban germanistáknak és a magyar középiskolák jövődjé német szakos tanárainak –, valamint a tudományos kutatómunka lehetőségének biztosítása. Ennek megfelelően – a Történeti Intézettel szemben – a második tanévet elvégzett, német szakos egyetemisták is tagjai lehettek a Collegiumnak. Egészen 1933-ig, amikortól már ide is csak végzett fiatalok kérvényezhették felvételüket. A többnyire egész – néha akár több – tanévet, ritkábban egy-egy szemesztert a Gárdapalotában lakó ösztöndíjasok 90 százaléka a magyar államtól, a többiek a magyar törvényhatóságoktól, minisztériumoktól, alapítványoktól kaptak támogatást. Voltak „félfizeteses” és „fizeteses” tagok is, akiknek ugyanolyan előképzettséggel kellett bírniuk s ugyanolyan jogokat élveztek, mint a többiek. 1935-től, az ebben az évben a magyar-osztrák „szellemi együttműködésről” kötött kulturális egyezmény

⁵³ Az adatok forrásai időrendben: *A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1924/25–1941/42. tanévben* [minden tanévről külön füzet jelent meg, az 1924/25. évi címváltozata: *A külföldi magyar intézetek megalapítása és 1924/25. évi működése*], Egyetemi ny., Budapest, 1925–1944. – MOL, K 726 – 285–1931. – Angyal Dávid 1931 áprilisában készített egy összeállítást az intézet 1923/24–1929/30. tanév közötti „állandó és változó belső” tagjairól: MOL, K 81 – A Bécsi Magyar Történeti Intézet tagjairól, felvételi kérelmekről tétel. – MTA KK, Ms 4521/40. – *A Bécsi Magyar Történeti Intézet tagjainak és vendégeinek névsora 1920-tól 1932-ig*, összeáll. F[LEISCHER] Gy[ula] = *A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve*, III. évfolyam, szerk. ANGAL Dávid, Kertész Ny., Budapest, 1933, 398–412. – 1933-as kimutatás: MOL, K 636 – 702–60 (14.730/1934). – Az 1942/43-as, 1943/44-es helyekről: Hivatalos Közlöny 1942, 505. és 1943, 351., valamint MOL, K 639 – 3–1943–12.507. és 1943–1–17.707. – Az Intézet tagjairól és munkásságukról készített összefoglaló: UJVÁRY Gábor, *„Ha Béccsel megszakhad az összeköttetés, akkor megszakhad az összeköttetésünk a saját múltunkkal.” Adattár a Bécsi Magyar Történeti Intézet tagjairól (1920–1944) = Az Egyetemi Könyvtár évkönyve VII–VIII. 1995–1997*, főszerk. SZÖGI László, ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest, 1997, 381–429.

értelmében az osztrák állam által fizetett magyar „csereösztöndíjasoknak” is – évente 2-2 főnek – a Palotában volt az otthonuk. (Egészen az önálló osztrák állam 1938-as megszűnéséig.) Az ösztöndíjasoknak minden tanév október elejétől, illetve közepétől – majd 1933-tól november 1-jétől július közepéig – teljes ellátást, azaz ingyenes lakást, fűtést, világítást, kiszolgálást (!), napi háromszori étkezést (a háborús időszakban „étkezési válságot”), mosást és orvosi kezelést biztosítottak a Collegiumban, s tanulmányi kiadásaik, valamint szaktudományi munkájuk költségeit (utóbbiakat 1933-tól már csak részben) is kifizették. A harmincas évek elejéig: „[...] a kollégiumban az általános művelődési képzés előmozdítására a következő intézmények szolgálnak: német, valamint francia, angol vagy olasz nyelvtanfolyamok; rendszeres előadások valamennyi tagot egyaránt érdeklő művelődési kérdésekről az irodalom, történelem, műtörténet, természettudományok stb. köréből. Van alkalmuk a tagoknak sportolásra is (vívás, svéd torna, kirándulások).”⁵⁴ Valamennyi kollégistának – még a „fizetéseseknek” is – igazolnia kellett munkateljesítményét, összefoglaló jelentést kellett írnia az Ösztöndíjtanácshoz.

A Collegiumba a kultuszminisztériumnál, majd 1928-tól az Országos Ösztöndíjtanácsnál lehetett pályázni. A nyilvános – a hivatalos *Budapesti Közlöny*-ben, valamint az egyetemeken, a főiskolákon, a kutatóintézetekben és a közgyűjteményekben meghirdetett – pályázat beadási határideje kezdetben április, 1930-tól a február 20-a körüli időpont volt.⁵⁵

Az ösztöndíjasok száma az első esztendőben, 1924/25-ben 18 volt, ezután 1929-ig állandóan emelkedett, majd stagnált, 1931-től pedig radikálisan – a felére – csökkent. A harmincas években évente csak 12–17 fiatal kapott valamilyen formában támogatást. Érdekes módon a háború alatt ismét több ösztöndíjas lakott a Palotában. Bár az eltérő szempontú kimutatások ez esetben sem könnyítik meg az intézet történetét kutató historikus dolgát, számításaim szerint az 1924-es alakulástól 1944/45-ig kb. 480 esetben több mint 350-en kaptak a Collegiumba három hónapnál hosszabb időre szóló ösztöndíjat; a vendégek száma pedig sok-sok százra rúgott. A két intézményben tehát összesen mintegy 700 esetben kb. 500 fő tartózkodott három hónapnál hosszabb ideig. A Collegium ösztöndíjasai voltak – a korábban felsorolt történészekén kívül – például Keresztury Dezső, Lengyel Béla, Tremel (Tamás)

⁵⁴ Az idézet: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára (a továbbiakban: ELTE Lt.), 8/b – 1489/1927–28. – A Collegiumról általánosságban: LÁBÁN Antal, *A bécsi Collegium Hungaricum*, Egyetemi Ny., Budapest, 1928.

⁵⁵ A pályázatokat – a feltételek részletes felsorolásával, az anyagi és egyéb juttatások pontos megjelölésével – a Hivatalos Közlönyben és a Budapesti Közlönyben is megjelentették. Plakátváltozatait lásd ELTE Lt., 8/b 1802/1925–26., 218, 902, 1489/1927–28., 1460/1928–29., 1262/1929–30., 1432/1930–31., 1164/1932–33., 1140/1933–34., 1141/1935–36., 500/1937–38., 1672/1943–44.

Lajos, Mendöl Tibor, Jókay Zoltán, Ujváry Dezső, Eckmann János, Horváth Barna, Katona Jenő, Kubacska András, Péczely László, Lajos Iván, Szép Ernő, Szendrey Ákos, Ottlik László, Zemplén Béla, Kalmár János, Szabolcsi Bence, Koch Sándor, Láng Sándor, Bibó István, Bogsch László, Buday Kálmán, Hartnagel Erzsébet, De Chatel Andor, Fél Edith, Pakucs Béla, Sárkány Oszkár, Kósa János, Telegdi Zsigmond, Gál István, Kerényi András, Tálasi István, Wessetzky Vilmos, Juhász Lajos, Vályi Nagy Tibor, Rosdy László, Gyallay Pap Domokos, Kéry László.⁵⁶

A sokba kerülő külföldi „elitintézetekkel” szemben megnyilvánuló gyakori kritikák és ellenvetések dacára: az ösztöndíjasok névsorán, tudományos teljesítményén és későbbi életpályáján végigtekintve, a Collegium Hungaricum és a Történeti Intézet vonatkozásában igen komoly eredménnyel járt az állami ösztöndíjakció. A itt időztek többsége – mintegy kétharmada, háromnegyede – a negyvenes évek közepéig bekerült a magyar értelmiségi elitbe, s gyakran (igaz, 1945-től, majd 1948-tól sokszor már emigrációban) még az ötvenes, hatvanas és hetvenes években is vezető szerepet játszott.

A Collegium Hungaricum és a Történeti Intézet tudományos eredményei

Klebensberg forráskiadvány-programjának 1918–1920 közötti alapozó munkálatai során a bécsi levéltári anyagot legjobban ismerő magyar történészek levéltárosok határozták meg azokat a témákat, amelyekről a legtöbb, illetve legérdekesebb és legértékesebb magyar vonatkozású iratanyag található, majd a forráskiadás-sorozat mintaszerű tervezetét is elkészítették. Csak ezután kezdődtek el a *Fontes*-kötetek megjelentetése céljából indított bécsi kutatások.

A Bécsben kutató magyar történészek óriási segítséget kaptak a levéltári likvidációs bizottság tagjaitól, majd 1927-től a magyar levéltári delegátusoktól. A magyar kormány a Monarchia fölbomlását követően azonnal bejelentette társtulajdonosi igényét az egykori „közös levéltárakra”. A megegyezés e területen sokkal hamarabb és simábban történt, mint a múzeumi és a könyvtári állomány esetében. Az egykori Monarchia kultúrjainak kezeléséről

⁵⁶ Az adatok forrásai időrendben: *A külföldi magyar intézetek működése, I. m.*, 1925–1944. – Lábán Antal jelentése a Collegium 1924–1931 közötti tevékenységéről (1931 júliusában a bécsi egyetem rektorának és dékánjainak, a nagy bécsi közgyűjtemények igazgatóinak küldte el): AUW PhF, Personálakten: Anton Lábán. – Az ösztöndíjasokról és a Collegium életéről szóló féléves vagy éves jelentések: MOL, K 726 – 1929-176-107. és 134; 1929-441-317; MOL, K 636 – 440-05-4-1929; 440-05-16-1930; MOL, K 726 – 1930-266-57; 1931-64, 384. és 617; 1932-164. és 531; 1933-335. és 693; 1934-280; MOL, P 1390 – 1. tét. (3. cs.); MOL, XIX-I-1-e – 21.491 és 64.692/1945.

zajló osztrák–magyar tárgyalásokon sikerült elérni, hogy 1921-től a Kriegsarchivban, 1922-től pedig a Haus-, Hof- und Staatsarchivban, valamint a Hofkammerarchivban magyar levéltári kiküldöttek dolgozhassanak. Rendkívüli szerepe volt ebben Károlyi Árpádnak, aki – Szekfű és Eckhart segítségével – a magyar jogigényeket megfogalmazta. Ezek értelmében írták aztán alá 1926 májusában az 1927. január 1-jén életbe lépett badeni levéltári egyezményt. Eszerint: 1. Magyarország visszakapta a kizárólag magyar provenienciájú, tisztán magyar szellemi tulajdonnak tekinthető irategyütteseket; 2. a két állam közös szellemi tulajdonának nyilvánították a központi államigazgatás 1526–1918 közötti, legalább részben magyarországi hatáskörű szerveinek működése során keletkezett állagokat; 3. állandósították a levéltári delegáció intézményét.⁵⁷

A Bécsi Magyar Történeti Intézet által biztosított kutatási lehetőségek a magyar történettudomány további fejlődésére is rendkívüli hatást gyakoroltak. Mindenekelőtt az újkori magyar történelem forrásainak mintaszerű kiadása, illetve ezek rendkívül színvonalas földolgozása révén. Köszönhetően annak, hogy a példás alapossággal kidolgozott és megfogalmazott, szakmailag is felsőfokú program nem csupán terv és kívánság maradt, hanem részben meg is valósult.

Klebelsberg minisztersége idején, a *Fontes*-tervek megvalósítása érdekében még össze lehetett fogni a később egymással szembekerülő historikusokat, közös munkára lehetett őket megnyerni. A húszas években nagyjából egy időben dolgoztak a *Fontes*-köteteken az ezután már különböző irányba tartó tudósok: Károlyi Árpád, Angyal Dávid, Szekfű Gyula, Mályusz Elemér, Hajnal István, Domanovszky Sándor, Steier Lajos, Thim József, Miskolczy Gyula, Lukinich Imre, Baranyai Béla, Viszota Gyula, Iványi-Grünwald Béla; azaz a két világháború közötti időszakban amúgy is aranykorát élő magyar történettudomány színe-java. Kutatók, akiket csak Klebelsberg tudott együtt tartani, akiket csak Klebelsberg tudott egyazon cél érdekében mozgósítani.

Az állandó bécsi magyar jelenlét, a magyar ösztöndíjasok sokaságának ottani levéltári kutatásai egyben azt is jelentették, hogy az osztrák történetsekkel ápoltt kapcsolatok a korábbiaknál is szorosabbá és élénkebbé váltak. Szinte valamennyi *Fontes*-kötet bevezetőjében olvashatjuk az osztrák történészek, levéltárosok segítségét köszönő, hálálkodó sorokat (Lothar Groß, Josef Karl Mayr, Fritz Reinöhl, Oskar Schmid, Jacob Seidl nevét említik a legtöbbször). Ez persze nem jelentette azt, hogy az osztrák és a magyar törté-

⁵⁷ RESS Imre, *A Monarchia levéltári öröksége. A badeni levéltári egyezmény létrejötte (1918–1926)*, Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2008. – Lásd még a kötet „A magyar kultúra külföldi őrszeméi.” *A magyar kulturális és tudományos külpolitika és a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok* című tanulmányát.

netszemlélet sokkal közelebb került volna egymáshoz. Éppen a magyarok számára legfontosabb kérdésekben – Magyarország társadalmi téren való elmaradottsága és helyzete a Habsburg Birodalmon belül, illetve a magyarországi nemzetiségi kérdés – ugyanis változatlanul markánsan eltért a két nép historikusainak álláspontja. E szempontból elég összevetnünk Hugo Hantsch sok kiadásban megjelent, közkedvelt összefoglalását (*Die Geschichte Österreichs*) a hasonlóan népszerű, Hóman Bálint és Szekfű Gyula jegyezte *Magyar történet*nek vonatkozó részeivel.

1921-től, Károlyi Árpád Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatékát földolgozó könyvének megjelenésétől 1944-ig folyamatosan, összesen 24 cím alatt, 42 kötetben jelentek meg a *Fontes*-kiadványok. Csak néhány olyan esztendő volt, amikor egy kötet sem látott napvilágot: 1923 (ekkor viszont az eredetileg szintén a bécsi intézethez kapcsolódó, de végül torzóban maradt sorozat, a *Magyarország törökkori történetének forrásai* egyetlen kötete hagyta el a sajtót), valamint az 1931-es év és az 1941–1943 közötti időszak. A legtöbb kötet a Klebelsberg-időszakban jutott el a szakközönséghez: a Gróf életében 25 jelent meg. Az átlagosan 50 íves kötetek az iratok eredeti nyelvén (latinul, németül, magyarul, franciául, szerbül, horvátul, szlovákul), jegyzetekkel kiegészítve, név- és tárgymutatóval ellátva jelentek meg. Bevezető tanulmányaik jóval igényesebbek és terjedelmesebbek voltak a megszokottnál: általában alaposan körbejárták a kérdés történetét, és a kiadott iratokon kívül fölhasználták azokat is, amelyeket a kutatások során kiválogattak, ám végül kihagytak a kötetből. A bevezetések többsége a vaskos kiadványok egyharmadát–egynegyedét tette ki. Hiba volt azonban, hogy az eredeti nyelvükön közölt forrásokat kizárólag magyar regesztákkal és jegyzetekkel látták el, és hogy a kötetek címe és tartalomjegyzéke is magyarul volt megadva. Így a szomszédos országok történészei kevésbé ve(he)ttek tudomást e kiadványokról – holott általában ezek az ő szempontjukból is roppant fontosak lettek volna. Annál is inkább, mivel a *Fontes*-kötetek egy része olyan forrásokat is közölt, illetve dolgozott föl, amelyek az 1927. július 15-i, a Testőrpalotával szemkötti Igazságügyi Palotában kiütött tűzvész martalékai, illetve az 1944–45. évi bombázások és pusztítások áldozatai lettek.⁵⁸

⁵⁸ WALTER Frigyes, *A tűzvész az osztrák Belügyi és Igazságügyi Állami Levéltárban*, Levéltári Közlemények 1931/1–2., 1–12. – A második világháborús pusztulásról Miskolczy Gyula tudósított a Századok Hírek rovatában: Századok 1945–1947, 314. – Néhányan – így Thim József és Steier Lajos – kötetek előszavában is utaltak arra, hogy 1927-ben elpusztult iratokat közöltek, de nyilván rajtuk kívül is többen ugyanezt tették. THIM József, *A magyarországi 1848–49-diki szerb felkelés története, I–II.*, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1930, I. köt., VIII: a közölt 434 iratból a belügyminisztérium levéltárából valók „[...] alighanem elpusztultak az 1927. július 15-i forradalomkor, midőn a szabadságra éretlen nép a bel- és igazságügyi levéltárat fölgýjtotta.” STEIER Lajos, *A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben, I–II*, Magyar Történelmi

A látványos eredmények ellenére az eredeti, 1917–1920 között megfogalmazott *Fontes*-célkitűzéseknek csak kisebb része valósul(hatot)t meg. A tematikailag igen gazdag *Fontes* az újkori magyar történelem hézagainak feltárását vállalta, aminek maradéktalanul nem tudott (nem is lehetett volna) megfelelni. Valószínű, hogy Klebelsberg és a bécsi magyar levéltárosok szándékosan állították ilyen magasra a mércét, hiszen tudták: a tervek töredékének teljesülése is óriási hasznót hoz a magyar történettudománynak. Így, bár a sorozat köteteinek többsége mintaszerű, komoly elismerést kiváltó kiadvány volt, a különben igen fontos kérdéseket tisztázó, ám szűkebb témát elemző és bemutató kötetek mellett csak néhány nagyobb terület alaposabb feltérképezése történt(hetett) meg. Széchenyi munkái 13, a nemzetiségi kérdés történetéről szóló forrásoké 8, *József nádor iratai* és a *Naplók, emlékezések*-sorozat 4-4, a Kossuth-emigráció aktái 3 kötetben jelentek meg. Ez összesen 32 kötet a 42-ből, ami viszont azt jelzi: egy-egy megkezdett témát igyekeztek minél teljesebben bemutatni és elemezni.

A *Fontes* mellett még sok-sok könyv, tanulmány, forrásközlés és cikk megjelenése köthető a Bécsi Magyar Történeti Intézetben folytatott kutatómunkához. Az Intézetnek saját periodikája is volt: Angyal Dávid kezdeményezésére 1931-től 1940-ig 10 kötetben láttak napvilágot az Évkönyvek, amelyek kezdetől fogva a Magyar Tudományos Akadémia anyagi támogatásával jelentek meg. Tíz kötetükben 85 magyar és 30 német nyelvű tanulmányt adtak ki a legkülönbözőbb történeti témákról.⁵⁹ Egy-egy évkönyvben kezdetben 15–20, sőt, 1934-ben már 23 értekezést nyomtattak ki; 1936-tól 10-nél kevesebb, 1938-ban 3, 1939-ben és 1940-ben 4 tanulmány jelent meg. Az 1940-es évfolyammal megszűnt évkönyvek felélesztésére a második világháború után is történtek kísérletek. A szép tervekből azonban – az Intézet és a Collegium Hungaricum tevékenységének 1948 utáni szünetelése miatt – semmi sem lett...⁶⁰

Az intézeti tagok bécsi kutatómunkáját, közvetve vagy közvetlenül, a korszak nagy történeti összefoglalásai is fölhasználták, értékesítették. Hóman Bálint és Szekfű Gyula *Magyar történetének* Szekfű által frott kötetében igen sok utalás található a *Fontes*-kötetekre, az ösztöndíjasok bécsi forrásokat föl-

Társulat, Budapest, 1937, 5: „[...] az iratokat magába foglaló kötet a bécsi belügyi levéltár ége és pusztulása előtt készült, és így olyan okmányokat is ismertet, melyek valószínűleg a nagy és pótolhatatlan károkat okozott szerencsétlenség martalékául estek.”

⁵⁹ Julius MISKOLCZY, *Das Institut für ungarische Geschichtsforschung in Wien und seine Publikationen = Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 15. Bd., Österreichisches Staatsarchiv, Wien, 1962, 577–594.

⁶⁰ Lásd Miskolczy Gyula jelentését az 1947/48. tanévben végzett munkáról: *Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből (1945–1948)*, összeáll. és a bevezetőt írta GÖNYEI Antal, Téka, Budapest, 1988, 418. és 422.

dolgozó tanulmányaira. A Domanovszky Sándor szerkesztette *Magyar Művelődéstörténet* öt kötetében pedig jó néhány egykori intézeti tag (így Deér József, Váczy Péter, Kring Miklós, Sinkovics István, Szilágyi Lóránd, Mályusz Elemér, Paulinyi Oszkár, ifj. Szentpétery Imre, Lukinich Imre, Szabó István, Berlász Jenő, Vác Elemér, Juhász Lajos, Höllrigl József, Ember Győző, Bakács István János, Csapodi Csaba, Hermann Egyed, Csóka J. Lajos, Haraszti Emil, Miskolczy Gyula, Párdányi Emil, Hajnal István, Tóth László, Hajdú János) írása olvasható; ezek nagy részében természetesen a korábbi bécsi kutatásokat is hasznosították. Ugyanígy igen sok bécsi levéltári anyagra hivatkoztak az 1635-ben alapított nagyszombati egyetem és annak jogutódja, a Pázmány Péter Tudományegyetem három évszázados történetét bemutató kötetekben is.⁶¹

A Collegium Hungaricum tudományos presztízse a korszakban alatta maradt a Történeti Intézetének. Ennek ellenére teljes joggal hangsúlyozta Lábán Antal már 1932-ben, hogy: „1./ A bécsi kollégium nyolc éven át a hazai tudományos élet szempontjából értékes új generációt nevelt és a kollégium tagjainak szaktanulmányi [...] eredményeiről számos professzori elismerő bizonyítványon kívül két és félszáz – magyarországi és külföldi lapokban megjelent – szaktanulmány tesz tanúbizonyságot. 2./ A bécsi Collegium Hungaricum tagjai igen csekély kivételektől eltekintve visszatérésük után [Magyarországon is] igen derekasan megállották helyüket [...]. 3./ A bécsi Collegium [...] a magyar szellemi és szaktudományi életnek a külföld előtti feltárása szempontjából [...] jelentős munkát végez.”⁶² Az 1935-ös magyar-osztrák kulturális egyezmény szerint pedig „[...] a bécsi Collegium Hungaricum volt ösztöndíjas tagjai tollából eddig több mint 750 tudományos tanulmány jelent meg”.⁶³ A Collegiumnak is volt egy önálló sorozata, a *Collegium Hungaricum füzetek*. Összesen 13 jelent meg belőlük, első darabja – amelyet az igazgató, Lábán Antal írt a Gárdapalota és a Collegium történetéről – kivételével valamennyi ösztöndíjasok: Pálffy Ilona, Eperjesy Kálmán, (Tasnádi) Kubacska András, Hegedűs Lajos, Szép Ernő, Müller Gyula, Nagy Irén, (Solt) Speneder Andor, Baráth Jenő, Skala István, Borbély Andor és Nagy Júlia, valamint Lakatos Géza tollából; kettő német, a többi magyar nyelven.

⁶¹ *A Királyi Magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története*. Az egyetem 300 éves fennállásának ünnepe alkalmából kiadja a Pázmány Péter-Tudományegyetem, 1. köt., HERMANN Egyed – ARTNER Edgár, *A Hittudományi Kar története 1635–1935*, Budapest, 1938; 2. köt., ECKHART Ferenc, *A Jog- és Államtudományi Kar története 1667–1935*, Budapest, 1936; 3. köt., GYÖRY Tibor, *A Orvostudományi Kar története 1770–1935*, Budapest, 1936; 4. köt., SZENTPÉTERY Imre, *A Bölcsészettudományi Kar története 1635–1935*, Budapest, 1935.

⁶² MOL, K 726 – 84/1932. (Lábán Antal 1932. február 10-i pro memoriája.)

⁶³ 1935: XIX. törvénycikk, *Magyar Törvénytár* 1935. évi kötete, 246–249.

Miskolczy Gyula 1946-ban leírt gondolatait kölcsönvéve, a Történeti Intézetről nyugodt szívvel állíthatjuk: „[...] a M. Tud. Akadémia kivételével nem volt még egy olyan szerv, amely legnemzetibb tudományszakunkért annyit tett volna, annak fejlesztése körül olyan érdemeket szerzett volna, mint ez a kis intézet. Ennek az intézetnek kizárólagos érdeme, hogy újabbkori történelmünket ismerni kezdjük, jobban, mint bármely Duna-völgyi nép a maga újabb történelmét és hogy történeti szemléletünk realiztikusabbá, illúziótlanabbá, módszerében modernné vált. Elég arra az impozáns kiadványsorozatra hivatkozni, amely *Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai* cím alatt jelent meg s amelyhez foghatót az első világháború után talán Európának egyetlen népe sem tudott létrehozni, valamint a M. Történetkutató Intézet Évkönyvének tudományos és metodikai szempontból magas színvonalú tíz kötetére. Ennek az intézetnek a megszüntetése, nyugodt lélekkel mondhatom, a legértékesebb munkát végző magyar külföldi intézet megszüntetését jelentené. Nem szabad elfeledni, hogy ez az intézet van a bécsi hatalmas közgyűjtemények, levéltárak, múzeumok, könyvtárak anyagának magyar szempontból való feldolgozására hivatva. Ez a munka időben korlátlan, még generációk megfeszített szorgalma sem tudja elvégezni.” – „Elvégre nem tudunk változtatni azon a tényen, hogy négyszáz éves múltunk legfontosabb levéltári, sőt művészeti dokumentumait a bécsi levéltárak, a bécsi Nationalbibliothek, sőt bizonyos fokig a bécsi nagy múzeumok őrzik és hogy a magyar tudósok és művészek százszámra Bécsben tökéletesítették tanulmányaikat. Ha Béccsel megszakad az összeköttetés, akkor megszakad az összeköttetésünk a saját múltunkkal” – jelentette ki Miskolczy, szinte előre látva, megjósolva a néhány évvel ezután bekövetkező valóságot. Amikor nem csak a császárvárossal, de egész addigi történelmünkkel is szinte teljesen megszűntek kapcsolataink. Abban is igazolta őt az azóta eltelt hatvanöt esztendő, hogy (legalábbis e tekintetben) „megismétlődik újra a történelem, és Bécs az lesz, ami a XVIII. században volt: valóban közvetítő nagy kulturális áramlatok szolgálatában [...], hogy szellemiségünk fejlődésében Bécs szerepe a jövő években – mennyi időre, azt még senki sem mondhatja meg – a közelmúlttal szemben inkább növekedni, mint csökkenni fog.”⁶⁴

1998 őszére teljesen megújult a Collegium Hungaricum 1963-ban megnyitott Hollandstrasse-i épülete. Bízunk benne, hogy az olyannyira szükséges, külső és belső átalakítás csak a múlt egy szeletével – az 1963–1990 közötti időszakkal – való szakítást jelképezi. Hogy végre, annyi elpazarolt esztendő és elszalasztott lehetőség után visszatérhetünk vállalható és követhető hagyományainkhoz. Hogy (Miskolczy szavait átértelmezve) a magyar tudo-

mányos élet számára Bécs, a Collegium Hungaricum és a 2000-ben újra alapított (bár nemrégiben ismét megbénított) Magyar Történeti Intézet az lesz, ami a két világháború közötti időszakban volt: a fiatal magyar értelmiség elit- és továbbképző központja, a magyar történettudomány egyik legfontosabb műhelye.

⁶⁴ *Dokumentumok Magyarország, I. m.*, 405–406, 401.

BESSENYEI, KLEBELSBERG, MAROSÁN – ÉS A „GENIUS LOCI”

A bécsi Testőrpalota 20. századi sorsáról

Bécs egyik legszebb és legértékesebb barokk műemléke, a Testőr- vagy Gárdapalota – az osztrákok Palais Trautsonja – a császárvárosbeli magyar múlt két évszázadon át egyik legfontosabb színtere, napjainkban az osztrák igazságügy-minisztérium otthona. Az idősebb (Johann Bernhard) Fischer von Erlach – az osztrák barokk építőművészet legnagyobb alakja – tervezte, az 1711-ben hercegi rangra emelt Trautson-család nyári lakának. (Az arisztokraták „téli” szálláshelyei mindig a városfalon belül – Bécs mai I. kerületében – voltak ekkoriban.) Az 1710–1712 között fölépített Museumstrasse-i palota 1760-tól a – mindenekelőtt Bessenyei György révén a magyar kultúrtörténetben is oly jelentős szerepet betöltő – magyar királyi nemesi udvari testőrség székhelye volt. Az épület 1848 végén, a testőrség feloszlata következtében az alsó-ausztriai tartományi hadsereg-parancsnokság (Landes-armeekommando) tulajdonába került. Miután azonban 1867. június 8-án, Ferenc József koronázása alkalmából a testőrséget újjáalapították, 1869-ben ünnepélyesen visszaszolgáltatták a „Gárdának”. Az első világháborús összeomlást követően is magyar tulajdonban maradt; a magyar hadügyminiszter 1918 novemberében „extrritoriális területté” nyilvánítását kérte az Osztrák Nemzeti Tanácstól. Ekkortól a Külügyminisztérium fennhatósága alatt működő – a Monarchia vagyonának utódállamok közötti felosztására létrejött – Magyar Felszámoló Hivatal katonai részlege használta egyes helyiségeit. 1920-tól a kormányzósági gazdasági iroda felügyelte a Testőrpalotát, amely 1925-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kezelésébe került, kizárólag tudományos és kulturális célok szolgálatára.¹

¹ Az épület történetéről: FLEISCHER Gyula, *A bécsi magyar testőrségi palota*, Magyar Művészet 1929/8; LÁBÁN Antal, *A bécsi Collegium Hungaricum*, Egyetemi Ny., Budapest, 1928. (A bécsi Collegium Hungaricum füzetei / Hefte des Collegium Hungaricum in Wien, I.) – Michael KRAFT, *Palais Trautson. Das Palais Trautson, hervorragender Ausdruck profaner Barockbaukunst in Österreich, wurde als Amtssitz des Bundesministerium für Justiz wiederhergestellt und für dessen Zwecke eingerichtet* (2. durchges. u. erg. Aufl.) Wien, 1990. – Az extrritoriális területté nyilvánításról: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), K 27 – 1918. november 13-i ülés, 3. napirendi pont.

A Trianon utáni magyar kultúrpolitikát a konzervatív reform szellemében megújító gróf Klebelsberg Kuno, minden idők legkoncepciózusabb és legsikeresebb magyar kultuszminisztere, két intézményt helyezett el a hatalmas épületben. Közülük az elsőt, a Bécsi Magyar Történeti Intézetet a Magyar Történelmi Társulat elnökeként alapította 1920-ban, olyan kiváló történészek, mint Károlyi Árpád, Szekfű Gyula és Eckhart Ferenc közreműködésével, majd ezt követte – immár minisztersége idején – a Collegium Hungaricum 1924-es megnyitása. A Történeti Intézet a két világháború között aranykorát élő magyar történettudomány igen fontos kutatóbázisa volt: ezért is nevezik többen a „magyar történetírás bécsi korszakának” az 1920-as és 30-as éveket. Fő feladata a Bécsben, az egykori „központi” levéltárakban található, magyar vonatkozású iratanyagok feltárása, publikálása és feldolgozása volt. (Ez egyébként a jövőben is nemzedékek sorának fog komoly munkát biztosítani.) A Collegium Hungaricum pedig számos tudományszakból fogadott fiatal tudósokat, akik – a Történeti Intézet kutatóihoz hasonlóan – általában egy tanéven keresztül, magyar állami ösztöndíj segítségével dolgozhattak Bécsben, többnyire a legnevesebb, sokszor világhírű bécsi professzorok mellett. Mindkét intézmény komoly szerepet játszott a magyar tudományos életben. Klebelsberg tudatos elitképzési elképzeléseinek megfelelően ugyanis kiváló lehetőségeket teremtett a tehetséges fiatalok továbbképzésére, és nemzetközi látókörhöz juttatta őket. Hazatértük után döntő többségük – valamivel több mint kétharmaduk – néhány esztendőn belül bekerült a magyar tudományos, kulturális, köztisztviselői, politikai vagy művészeti elitbe.²

Klebelsbergnek tehát 1925-ben sikerült a Testőrpalota épületét a kultuszminisztérium fennhatósága alá helyeznie. A minisztériumhoz tartozó Mária Terézia Akadémiai Alapítvány képviselőjében 1925. március 25-én kötött – 1925. január 1-jei, visszamenőleges hatállyal – csereszerződést a Bethlen István miniszterelnök által képviselt addigi tulajdonossal, a Magyar Királyi Tiszti Testőralappal. Az Akadémiai Alapítvány bátaszéki uradalma 500 hold „középmínőségű földet” adott át a Testőralapnak, és ennek fejében megkapta a Testőrpalota kezelési jogát, „[...] annak minden tartozékával és kiegészítő részével, úgyszintén a palotában levő, mindazokkal a művészeti tárgyakkal, bútorokkal és mindennemű felszerelési eszközökkel együtt, amelyek a testőralap tulajdonában állanak.”³

Célja – vagyis az épület megszerzése – érdekében még az osztrákok finom „zsarolásától” sem riadt vissza Klebelsberg. Már 1924 januárjában közölte

² Lásd a kötetben *A tudós Magyarország Bécsben. Magyar tudományos intézetek a császárvárosban, 1920–1945* című tanulmányt.

³ A szerződés másolata: MOL, XIX-L–I–k, 70.249/Ve/1963. VIII. c.

budapesti követe útján az osztrák kormányral, hogy a Gárdapalotában az 1920-ban megnyílt Történeti Intézet mellett Collegium Hungaricumot kíván alapítani. Hangsúlyozta: a két intézmény kizárólag kulturális célokra fog szolgálni, politikai vagy propagandisztikus (mellék)szándékok nélkül.⁴ Később a bécsi Alfons Dopsch professzor budapesti látogatása alkalmából kérte az osztrákok segítségét: „Mondottam neki – írta Károlyi Árpádnak 1925. március 24-én –, hogy míg Berlinben inkább a hivatalos körök támogatását élvezzük, addig Bécsben inkább az egyetemre, a professzorokra óhajtok támaszkodni szellemi együttműködésre irányuló terveimben. [...] Az osztrák követnek lelkire kötöttem, hogy a palota kiürítésében legyenek segítségemre, jelezvén, hogy amennyiben Bécsben szűkkeblű fogadtatásra találnék, összes intézményeimmel továbbmegyek Berlinbe, ahol valóban tárt karokkal fogadnak. Nincs kétségem, hogy szavaim megtették hatásukat, s így a kiürítés körül is megfelelő támogatásban lesz részem.”⁵

Talán mondani sem kell: Klebelsberg jól számított, és végül megkapta a „megfelelő támogatást”. Ebben nyilván fontos szerepet játszott a diplomáciai csatornák ügyes fölhasználása is. A budapesti osztrák és a bécsi magyar követség ugyanis egyaránt Klebelsberg törekvései mellett foglalt állást. Miután az osztrák kancelláriai hivatal külügyi osztálya az oktatási minisztériumtól, ez pedig a bécsi egyetem bölcsészettudományi karától kért tanácsot arra vonatkozóan, hogy a magyar tulajdonú Gárdapalotában elhelyezett intézmények érdemesek-e az Ausztriában a kulturális intézetek után járó kedvezmények elnyerésére, a nem sokkal korábban Klebelsberggel ugyancsak tárgyaló bécsi történészprofesszor, Hans Uebersberger a bölcsészkar nevében kijelentette: minden szempontból üdvözlendő a magyarok bécsi jelenléte, a magyar–osztrák kapcsolatok ez irányú erősítése. Különösen a történettudomány nyerhet sokat ezáltal, hiszen Bécs a német egyetemek által is elismerten a tudományok egyik legjelentősebb műhelye, s már korábban is komoly hatást gyakorolt a vezető magyar historikusokra, így a legmelegebben támogatják Klebelsberg törekvéseit.⁶

⁴ Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, Neues Politisches Archiv (a továbbiakban: ÖStA, AdR, NPA) – Originalberichte der österreichischen Gesandtschaft in Budapest, 11 214–17/1924. (1924. január 10., K. 17.)

⁵ A Klebelsberg-levél: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSzKK), Levelestár, Klebelsberg Kuno – Károlyi Árpádnak, 1925. március 24.

⁶ Archiv der Universität Wien, Philosophische Fakultät, Dekanatsakten, 865/1925. – A magyar követség közölte a kancellári hivatal külügyi osztályával, hogy a magyar kormány döntése értelmében a volt Gárdapalota a kultusztárca kezelésébe kerül, mire a hivatal 1925. március 20-i átiratában az osztrák oktatási minisztérium véleményét kérte a kedvezmények nyújtásának indokoltságáról, hozzáfűzve: az igenlő válasz előfeltétele annak, hogy a palotában elhelyezett magyar intézmények továbbra is működjenek, s ez kétségkívül Bécs számára is előnyös lenne. Március 28-án – a budapesti osztrák követ, Calice közbenjárására –

Klebelsberg ekkor – minden bizonnyal egyéb, számára is igen kellemetlen diplomáciai bonyodalmak miatt –, korábbi „fenyegetései” ellenére is inkább a bécsi magyar intézetek fejlesztését, mint a berlini Collegium Hungaricum bővítését szorgalmazta. Ennek fő oka ugyanis az lehetett, hogy az orientalistaként is neves porosz kultuszminiszter, Carl Heinrich Becker külső akadémiai tagságára vonatkozó javaslatát éppen ez idő tájt vetették el. „Becker megbuktatásával nagy kellemetlenséget okoztak egyesek nekem – panaszkodott Károlyi Árpádnak. – Valóban nem értem gondolkodásukat. Segíteni a magyar tudományosságnak nem tudnak. A legkevesebb amit elvárhatok tőlük az, hogy legalább ne nehezítsék meg a magyar tudományosság megmentése érdekében kifejtett akciómat. Becker hajlandó lett volna Berlin-Dahlemben a porosz állami levéltár és a kutatási intézetek tőzsomszédságában telket adni és az építési költségek egy részét is viselni. Ezt a jóakaró embert most kicsinyes pesti klikk intrikák folytán megsértették. Igazán kacagni kellene felette, ha alapjában nem lenne az egész ügy olyan szomorú.” (Rögtön hozzá kell tennem: Becker egyik legjobb barátja és tanácsadója, a berlini egyetem Magyar Intézetének vezetője, Gragger Róbert hamarosan feledtette e kellemetlen, a két ország kulturális kapcsolatainak fejlődését hátráltató incidenst.)⁷

Klebelsberg a Testőrpalota ügyében még egy alkalommal, 1925 őszén próbált nyomást gyakorolni az osztrák kormányra. Ekkor kérte, hogy a korábban a palotához tartozó telket – a Testőrség istállóépületeinek romjaival –, amelyet a magyar állam határozott osztrák kívánságra idegenített el 1902-ben, akkori eladási árán vásárolhassa vissza tulajdonosától, Bécs városától. Egyben fölajánlotta, hogy kedvező válasz esetén Fischer von Erlach eredeti tervei szerint állítaná helyre a Testőrpalotát hajdan körbevett kerítést. Ha viszont nem így történne, jelezte, kénytelen lesz eladni egy kedvező ajánlattal jelentkezett amerikaiak a palotát, hogy a Berlinben építendő Collegium Hungaricum céljaira fordíthassa az így befolyó összeget. Klebelsberg utalt arra is, hogy már nemcsak a németek, de a franciák is erősen érdeklődnek kulturális külpolitikai tervei felől, s mindkét országban rendkívül szívesen segítenék a kultúrkapcsolatok bővítésére irányuló törekvéseit. A Klebels-

újabb átiratban kérték az oktatási minisztérium véleményét, utalva rá, hogy Calice követ már személyesen értesült Klebelsberg terveiről, és támogatja azokat. Az oktatási minisztérium április 2-án – majd megint egy sürgetessel április 18-án – kérte az egyetem bölcsészkarának állásfoglalását. A kar nevében Uebersberger professzor kijelentette: mindenben támogatja és indokoltnak tartja a két ország közötti tudományos kapcsolatok erősítését, Klebelsberg elképzeléseinek az osztrák kormány általi teljesítésével.

⁷ OSzKK, Levelestár, Klebelsberg Kuno – Károlyi Árpádnak, 1925. június 4. – Lásd még a kötet „*Tudós kolostor, csöndes kolostori kerttel*”. A berlini Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum története (1916–1944) című tanulmányát.

berggel tárgyaló osztrák követ – diplomatától szokatlan módon – a saját, Klebelsberg kérését támogató véleményét sem rejtette véka alá az osztrák külügyminiszternek írt jelentésében. Eszerint, mivel negatív válasz esetén komolyan fennállna az addigi magyar–osztrák kapcsolatok megromlásának veszélye, Klebelsberg kérését nem szabad tisztán adminisztratív módon kezelni. Egyben kijelentette: számára úgy tűnik, „hogy Klebelsberg gróf érvei mind osztrák, mind pedig bécsi szempontból megfontolandóak, hiszen ezek figyelembevételével Bécs oly sokszor veszélyeztetett városképe is csak nyerhetne.” Bár Klebelsberg kérését végül nem teljesítették – Bécs városa a magyar követség többszöri unszolására is csak évekkel később, 1930-ban adott véglegesen elutasító választ – a Gróf nem váltotta be fenyegetését: nem adta el a szívéhez oly közel álló Testőrpalotát.⁸

Ez annál inkább nem történt meg, mivel a palota helyreállítására és átalakítására a magyar állami költségvetés kultusztárcát terhelő részéből 1923/24-től 1929/30-ig összesen több mint 1 millió pengőt különítettek el. (A Bécsi Magyar Történeti Intézetre a húszas évek elején elköltött összegeken túl.) Így nem csoda, hogy a húszas évek végére a 194 helyiséges Gárdapalotát mintaszerűen restaurálták, az épület korábbi pompájában ragyogott.⁹ „Éppen ebben a pillanatban mutatta be nekem Magyary [Zoltán] a bécsi palotáról küldött fényképfelvételeket, melyek nagy örömet okoztak nekem. Ha lassanként birtokba vesszük a palotát, egész kis birodalom fölött fogunk Bécsben rendelkezni – írta Klebelsberg Károlyi Árpádnak 1925 májusában. – Most veszem észre, milyen ízléses levélpapírost nyomattatok a Bécsi Magyar Történeti Intézetnek, melynek híre folyvást terjed. A római német régészeti intézetet is élénken foglalkoztatja a mi bécsi alapításunk, s mindig több lesz azoknak a száma, akik szeretnének hozzánk jönni. Ennek nem abból a szempontból örülök, hogy sokan jönnek, mert a hely mégis elsősorban nekünk kell; hanem azért, hogy kezdeményezésünknek híre ment, s öregedik a ma-

⁸ A telek 1902-es elidegenítéséről: FLEISCHER Gyula, *A bécsi magyar testőrségi palota*, Magyar Művészet 1929/8. – A követ jelentése: ÖStA, AdR, NPA – Originalberichte der österreichischen Gesandtschaft in Budapest, 16.245–13/1925. (1925. október 30., K. 17.) – Lásd még: ÖStA, AdR, NPA – Liasse Ungarn 20/7. – 16.245–13/1925. (K. 819.) – A bécsi polgármester 1930. február 17-i, véglegesen elutasító válasza: ÖStA, AdR, NPA – Liasse Ungarn 20/7. – 25.708–13/1930. (K. 819.)

⁹ *A magyar állam költségvetése az 1923/24–1929/30. számadési évre. Sommázat + Állami költségvetés az 1923/24–1929/30. évre. Részletezés*, Egyetemi ny., Budapest, 1923–1929. A jelzett időszakban ezen adatok mindvégig a 24. cím alatt, a rendkívüli kiadások, majd a beruházások valamelyik rovatában szerepeltek. – A minisztertanács 1927. február 4-i, majd március 24-i ülésén jelentette be Klebelsberg, hogy „[...] a volt Gárdapalotában folyt építési, illetve átalakítási munkálatok a legutóbbi hetekben teljesen elkészültek.” (MOL, K 27 – 1927. február 4-i ülés, 20., illetve 1927. március 24-i ülés, 23. napirendi pont.)

gyar nép becsülete a külföldön.”¹⁰ – „Ha időnként megfordulok Bécsben a Collegium Hungaricumban – nyilatkozta más alkalommal –, mindig elemi erővel kap meg a genius loci, az a tudat, hogy Fischer von Erlachnak, minden idők egyik legnagyobb építőmesterének e remek alkotásában éltek Mária Teréziának azok a gárdistái, szerény tisztek, akik abban a nemzetietlen korban nemcsak a magyar irodalmat ébresztették új életre, hanem pionírjai lettek az egész magyar szellem megújulásának is.”¹¹

A történelmi légkör és hangulat azonban nem mindenkit tett olyan elfogódottá és meghatottá, mint Klebelsberget. A nemcsak történelmi, de piaci értékét tekintve is roppant becses ingatlant többször is megkísérelték értékesíteni.

1939–1940-ben – a már a Német Birodalomhoz tartozó Bécs polgármesterének kezdeményezésére – komolyan fölvetődött a Hermann-Görling-Werken tulajdonában lévő óbudai (Hajógyári-) szigettel történő elcserélésének terve, de végül magyar részről visszautasították az ajánlatot.¹² A világháború után, 1947-ben a bécsi polgármester ismét jelezte, hogy kulturális létesítmények és gyűjtemények elhelyezése céljából szívesen megvenné a Gárdapalota épületét. A magyar kultuszminisztérium azonban még ekkor sem hajlott erre. „Bécs városával szinte barátságban és demokratikus együttműködésben kívánunk élni – hangzott a válasz –, s ajánlatát őszinte örömmel elfogadtuk volna, azonban a hajdani testőrgárda épülete az egész magyar nemzet számára olyan történeti és szimbolikus értékkel bír, hogy a magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium legőszintébb sajnálatára kénytelen Polgármester úrral közölni, hogy az épület megvételét illetőleg nem bocsátkozhatik Bécs városával tárgyalásokba, mivel nem szándékozik tőle megválni.”¹³

Klebelsberg 1931-es leköszönése – és a gazdasági világválság kulturális kiadásokat is erősen csökkentő hatása – következtében a harmincas évek elejétől szóba került a Gárdapalota hatalmas épületének az ösztöndíjasok által lakatlan, kulturális célokat sem szolgáló, részbeni hasznosítása. Diák-kollégium megnyitását is tervezték, s bár erre végül nem került sor, Lábán Antal – a Collegium Hungaricum 1924 és 1934 közötti igazgatója – már a harmincas évek elején bérbe adta a palota néhány szobáját, mindig vigyázva azonban arra, hogy a tudományos jelleget megtartsa-megőrizze, hiszen elsősorban külföldi kutatóknak biztosított szálláslehetőséget.¹⁴ Mindez any-

¹⁰ OSzKK, Levelestár, Klebelsberg Kuno – Károlyi Árpádnak, 1925. május 11.

¹¹ KLEBELSBERG Kuno, *Küzdelmek könyve*, Athenaeum, Budapest, 1929, 222.

¹² MOL, K 269 – 1940 – 398–110.678.

¹³ MOL, XIX–I–1–e, 150–2. tét.

¹⁴ Már 1934. december 20-án született egy javaslat „[...] a bécsi volt Gárdapalota hasznosítására nézve”. Ebben a kiváló levéltáros, Jánosy Dénes öt alternatív lehetőséget sorolt föl: „I. A Gárdapalota azon részének bérbeadása, melyre a bécsi magyar intézmények céljaira nincsen

nyiban lehetett volna – mint ahogy végül nem lett – aggályos, hogy a diplomáciai mentességet élvező, az osztrák adófizetési kötelezettségek alól mentesített intézmény elvileg nem folytathatott semmiféle számára hasznot hozó, az osztrák adóztatást kikerülő tevékenységet. 1935-től a bécsi magyar egyesületek is – az 1899-ben alapított Florisdorfi Első Magyar Munkásegylet és az általa 1921-ben létrehozott, napjainkban is működő Bécsi Magyar Iskolaegylet – helyiségekhez jutottak a Gárdapalotában, ám ezért nem kellett térítést fizetniük. (Az utóbbi egyesület jogutódjának még ma is a Collegium Hungaricum Hollandstrasse-i épületében van a székhelye.)¹⁵ 1944 őszén és telén pedig magyar menekültek lepték el a Collegiumot, amelyet a nyilas kormányzat – Rajniss Ferenc kultuszminiszter ellenkezése dacára – meg kívánt szüntetni. Egy ideig itt működött a német birodalmi Donausender Rádió magyar nyelvű adása is, olyan bemondónókkal, mint például Fedák Sári. A Bécsért folytatott néhány napos harcban – amely jóval kisebb károkat okozott a császárvárosban, mint a két hónapos ostrom Budapesten – a Gárdapalota szinte sértetlen maradt, több mint 20 000 kötetes, értékes történeti szakkönyvtárával együtt.¹⁶

1945 után sem pusztán tudományos és kulturális célokra használták az épületet, amely az 1955-ig – Berlinhez hasonlóan – négyhatalmi megszállás alatt álló Bécsben az amerikai övezetbe került. 1945 novemberétől 1947 szeptemberéig az amerikai megszálló csapatok 8–9, 1945 szeptemberétől 1947 nyaráig a Magyar Vöröskereszt 14 szobát foglalt el a Gárdapalotában, illetve 1948 májusáig az 1944/45 telén, 1945 tavaszán nyugatra menekült, majd onnan hazatérő magyarok elszállásolására különítettek el néhány termet. Emellett változatlanul itt voltak elhelyezve a bécsi magyar egyesületek, és osztrák kulturális egyesületeknek is bérbe adtak helyiségeket. Ennek következtében – s persze amiatt, mert a Gárdapalota karbantartására-felújítására nem volt pénz, s így egyre több szoba vált lakhatatlanná – a néhány ösztöndíjast és a Bécsben hivatalosan tartózkodó magyar állampolgárokat is nehezen tudták már elszállásolni.¹⁷

szükség, osztrák közhatalmuk részére. 2. Ugyanazon rész bérbeadása magánvállalatok (bankok, üzletek stb.) céljaira. 3. Ugyanazon rész értékesítése magánlakások céljaira. 4. Ugyanazon rész értékesítése egy »Studentenheim« [diákszálló] céljaira. 5. Az épületnek a jelenlegi állapotban való meghagyása és jelenlegi üzemvitelének fenntartása a női lakosztály teljes elkülönítésével.” Lábán Antal 1935. március 25-i, Hóman Bálint miniszterhez frott javaslatban ezek közül már egyértelműen a diákszálló alapítása mellett állt ki. Mindkét dokumentum lelőhelye: MOL, P 1390 – 1. tét.

¹⁵ STIER Miklós, *Collegium Hungaricum Vindobonense*, Iskolakultúra 1994/3., 37–46.

¹⁶ MOL, XIX-I-1-e – 21.491/1945 – Fedák „szerepléséről”: HELTAI Gyöngyi, *Fedák Sári mint „emlékezeti hely”*. A bulvárszínházi kulturális örökség ártérkékelése, Korall 17., 2004. szeptember, 177.

¹⁷ Az amerikaiak beköltözéséről: MOL, XIX-I-1-e, 76.372, 86.279 és 88.554/1945. Mint az a 86.279-es számú aktából kiderül, „[...] az amerikaiak különösebb kárt nem okoztak, az érint-

A negyvenes évek végétől a Gárdapalota szinte teljesen kihasználatlan volt, ösztöndíjasokat és kutatókat már nem fogadott. 1949-ben, a Kultúrkapcsolatok Intézetének megalapításával,¹⁸ majd a nyugati országokban lévő

kezés korrekt volt, és nekik köszönhetjük, hogy számos ablakot beüvegeztettek.” Miskolczy Gyula igazgató 1947. szeptember 17-én jelentette a kultuszminiszternek, hogy „[...] az amerikai szolgálatban levő és amerikai parancsnokság alatt álló osztrák civil őrség az általuk elfoglalva tartott kilenc szobát f. hó 15-én intézetünknek visszaadta és az intézet székházából kiköltözött. Ezzel tehát megszűnt az intézet megszállása.” (MOL, XIX-I-1-e, 138.545/1947.) Az osztrák kormány a megszállók okozta – a felszerelésben elszenvedett és az épületi – károkat 1872 schilling kártérítést is fizetett. (MOL, XIX-I-1-e, 178.903/1947.) – Az épület kihasználtságáról-igénybevételeiről: MOL, XIX-I-1-e, 95.028/1946. (1946. augusztus 13-án fölterjesztett tervezet): „A volt gárdapalota [...] hasznosítási szempontból rendkívül hálátlan. A palota, mint minden barokk palota, nagy térpazarlással épült, aránylag kevés a lakószoba benne és a szobák egy része nehezen fűthető. A második és harmadik emeleti szobák, főleg amelyek észak felé néznek, sötétek. A palotát jelenleg több oldalról igénybe vették. Az amerikai megszálló csapatok eredetileg lefoglalták az egész palotát, de közbenjárásomra sikerült elérni, hogy megelégedtek a 2. és 3. emelettel is. Jelenleg az amerikai civil rendőrség tart 7 szobát lefoglalva, az a veszély fenyeget azonban, hogy tovább fognak terjeszkedni. Egy szobát még külön lefoglaltak az amerikai lelkesítő hivatal tolmácsnője részére. [...] A palota másik jelentékeny igénybe vevője a Magyar Vöröskereszt. A Vöröskereszt eredetileg 1945 nyarán a Magyar Főkonzulátus erősen bombasérült épületében helyezkedett el, ahonnan azonban a magyar politikai misszió felmerülésekor (1945 szeptemberében) ki kellett költözniük. A szó szoros értelmében az utcán voltak éppen abban az időben, amikor a magyar hadifoglyok és menekültek ezrével kezdtek hazafelé vonulni. Kérésükre átengedtem nekik a palotából 14 lakószobát, továbbá egyéb helyiségeket, amelyeket úgysem tudtam volna értékesíteni. [...] Az épületben van továbbá elhelyezve a Bécsi Magyar Szövetség egy volt étkezdében, [...] továbbá a Bécsi Magyar Munkásegylet központja és a Bécsi Magyar Iskola. Ezek közül egyik sem fizet még rezsitérítést sem. [...] A felsorolt helyiségek leszámításával még mindig igen tekintélyes számú szoba áll rendelkezésre. A helyzet alapos meggondolása arra indított, hogy ezeket a helyiségeket iparkodjak osztrák kulturális egyesületek céljaira bérbe adni. [...] Ez idáig csupán a Verband Demokratischer Schriftsteller Österreichs vett bérbe 3 szobát és kilátásban van további 2 helyiség bérbeadása... A fennmaradó szobák nem mind használhatóak, mivel ablak és ajtókeráikat, valamint kályháikat egy évi utánjárás mellett sem sikerült az itteni anyag- és munkásiány miatt kijavíttatni. Ha 9 ágyat fenntartunk az ösztöndíjasok részére (több mint 8–10 ösztöndíjossal aligha lehet számolnunk), akkor fennmaradna még 33 szoba 48 ágygal. [...] Üresen maradt szobáinkat szállodaszerűen lehetne értékesíthetni hivatalos utazásban itt járó tisztviselőink részére.” Egy másik, 1947. március 14-i jelentés szerint: „[...] a Collegium Hungaricum felvevőképessége beutaltak tekintetében teljesen kimerült. Az amerikai megszálló csapatok 9 szobánkat, a Vöröskereszt 11 szobánkat, a Visszahozatali Bizottság 6 szobánkat és a Külföldön Károsultak Ügyosztálya 1 szobánkat állandóan elfoglal, néhány szobánk a háborús károk miatt lakhatatlan. Ha valamennyi ösztöndíjas elfoglalja helyét, valamint azok, akik régebben beutalást kaptak, egyetlen vendégszobánk sem marad, sőt az ösztöndíjasok elhelyezése is nehézségekbe ütközik.” (MOL, XIX-I-1-e – 50.773/1947., lásd még: 74.479/1947.) – Lásd még Miskolczy Gyula 1948. július 24-i jelentését: *Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből (1945–1948)*, összeáll. és a bevezetőt írta GÖNYEI Antal, Téka, Budapest, 1988, 417–419.

¹⁸ Az MDP Titkársága 1949. január 19-i ülésén fogadta el az addig a külföldi ösztöndíjakról döntő Országos Ösztöndíj Tanács megszüntetését, a nyugati ösztöndíjasok számának tíz főre csökkentését. (MOL, MDP-MSZMP Iratok Osztálya – 276. f. 54/26. ó. e.); 1949. május 30-án határozott a Magyar Kultúrkapcsolatok Intézete létesítéséről. (Uo. 54/46. ó. e.); 1949.

magyar intézetek tudományos működésének beszüntetésével az épület is a Külügyminisztérium kezelésébe került. A Történeti Intézet „elhalt”, a jogilag még létező, a gyakorlatban viszont már nem működő Collegium Hungaricum – ha valamilyen programot egyáltalán szervezett – a legrosszabb értelemben vett propaganda jegyében hirdette a Magyar Népköztársaságban uralkodó paradicsomi állapotokat, a minden ember boldogságát elhozó kommunizmus közeli győzelmét. A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Külügyi Pártkollégiumának 1949. november 1-jei javaslata szerint: „A még meglévő Magyar Intézeteket fenn kell tartani, mert az Intézetek, mint tájékoztató és kulturális szervek, jelentős szerepet játszhatnak a népi demokratikus Magyarország propagálásában. Az Intézetek munkájának ennek megfelelően elsősorban tájékoztató és ismeretterjesztő jelleget kell adni. [...] A Magyar Intézeteknek a V[allás- és] K[özoktatásügyi] M[inisztérium] hatáskörébe való tartozását meg kell szüntetni és a Magyar Intézeteket minisztertanácsi határozattal a Külügyminisztérium hatáskörébe kell utalni, ami biztosítja a követségek és a Magyar Intézetek szerves kapcsolatát.” A javaslat tárgyalásánál jelen volt Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter is, aki – nem véletlenül kötődött az ő nevéhez a magyar kulturális és tudományos élet szovjetizálása, az addigi, nyugat-európai irányultságú kulturális külpolitika felszámolása – természetesen egyetértett az előterjesztéssel. Az 1949. november 2-i titkársági ülés határozata azonban még ennél is tovább ment: „[...] a nyugati országokban lévő Magyar Intézetek működését egyelőre be kell szüntetni és a követségek hatáskörébe kell utalni.”¹⁹

A külföldi magyar intézetek szerepéről és hivatásáról vallott klebelsbergi tudánypolitikai koncepció ezzel hosszú időre – akkoriban úgy tűnt: a „múltat végképp eltörölni”-szemlélet jegyében végérvényesen – feledésbe merült. Az ezt megtestesítő bécsi épület, a Gárdapalota azonban még mindig magyar állami tulajdonban maradt. Az osztrák műemlékvédelmi felügyelőség az ötvenes évek elejétől jó néhányszor figyelmeztette a bécsi magyar követséget a rendkívül értékes barokk palota karban tartásának kötelezettségére. Miután a magyar állam – pontosabban az állampárt – fölöslegesnek tartotta a kihasználatlan épület legalább részleges felújítására „kidobni a pénzt”, inkább elkótyavetyélését javasolta. Az MDP Politikai Bizottsága Boldoczky János külügyminiszter előterjesztésére már 1956. január 18-i ülésén hozzájárult az épület nem kevesebb, mint 12 millió schillingért vagy ennek az összegnek megfelelő svájci frankért történő értékesítéséhez. „Bécsben a Magyar Testör-

szepember 7-én annak elnökségéről (uo. 54/61. ó. e.), majd 1949. szeptember 21-én az Intézet kormányzati helyéről (a főfelügyelet a Népművelési, a társfelügyelet a Külügyminisztériumé – uo. 54/63. ó. e.).

¹⁹ Uo., 54/70. ó. e.

gárda Alap tulajdonában van a volt Collegium Hungaricum épülete – érvelt Boldoczky –, amelynek becsült forgalmi értéke kb. 13 millió schilling. Az épületben magyar egyesületek és demokratikus osztrák szervek vannak elhelyezve, amelyek jelentéktelen összegű bért fizetnek. A palotát még így is csak részben tudjuk kihasználni. Az épület fenntartása ugyanakkor jelentős összegeket emészt fel, és mivel műemlékvédelem alatt áll, az osztrák hatóságok előbb-utóbb kötelezni fognak bennünket arra, hogy az épületen általános felújítást végezzünk. Ez kb. 4–5 millió schillingbe kerülne. Az épület eladásáról már több mint egy éve tárgyalunk, de eddig nem kaptunk megfelelő ajánlatot. Decemberben egy kölni acélipari konszern szóban 12 millió schillinget [ajánlott. Az eladás fontos lenne, hiszen] devizahelyzetünkre való tekintettel sürgető szempont az is, hogy az egyesületek és bérlők áttelepítésével kapcsolatos költségek levonása után is 10–11 millió schillingnek megfelelő szabad devizát kaphatunk. [...] A vételár 10 százalékát a bécsi magyar követség épületének renoválására kell fordítani.”²⁰ Érdekes, hogy Puja Frigyes – az akkori bécsi magyar követ – néhány nappal a forradalom kitörése előtt, 1956. október 19-én küldött jelentésében javasolta a „felsőbb szervek” által hozott „[...] határozat megváltoztatását és olyan döntést, hogy a Collegiumot ne adjuk el.”²¹

A forradalom és ezt követően Magyarországnak „nyugati világbeli” elszigeteltsége öt évig hátráltatta a határozat megvalósítását. Ráadásul a bécsi magyar követ, Puja Frigyes továbbra is többször, erélyesen szót emelt a Collegium Hungaricum épületének tervezett értékesítésével szemben, s ez a Külügyminisztérium korábbi álláspontját is módosította.²² Ugyanakkor, a mindig csak a pillanatnyi érdekekkel – no meg a devizakiadások helyett a kecsegtető devizabevételekkel – számoló Pénzügyminisztérium mereven ragaszkodott az eladást 1951 óta szorgalmazó elképzeléseihez.²³

1958 novemberében, majd 1959 júliusában a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Politikai Bizottsága (PB) tárgyalta az épület sorsáról, az érintett főhatóságok meghallgatásával. A Külügyminisztérium ellenezte a Gárdapalota értékesítését. 1958. szeptember 4-ei előterjesztése szerint – amelyet Sík Endre miniszter és Lajti Tibor, az MSZMP Központi Bizottság Külügyi Osztályának vezetőhelyettese írtak alá: „1956-ban, az ellenforradalom előtt, olyan vélemény alakult ki illetékes helyeken, hogy a bécsi Collegium Hungaricum

²⁰ Uo., 53/266. ó. e.

²¹ Puja Frigyes javaslata: MOL, XIX-L-1-k, 167/8/1956. – Lásd még: *Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez 1945–1956*, vál., szerk. jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta GECSÉNYI Lajos, Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2007.

²² Puja eladást ellenző jelentései: MOL, XIX-L-1-k, 52.164/1957., 56.134/Au-4/1957.

²³ Így például MOL, XIX-L-1-k, 75.682/1958., 00136/1958.

épületét el kell adni. Ezt az álláspontot azzal indokolták, hogy az épület mostani állapotának kijavítása és ezt követően a folyamatos karbantartás túl nagy teherrel járna. Ennek következtében 1956. és 1958. között tárgyalások folytak az épület eladására vonatkozóan [...]. Az alábbi indokok alapján kérjük a Politikai Bizottságot, mondja ki, hogy a Collegium Hungaricum épületét továbbra is meg kell a magyar állam tulajdonában tartani s gondoskodni kell a Magyar Népköztársaság érdekeinek megfelelő felhasználásáról. Indokaink a következők:

1./ Fennáll annak a veszélye, hogy a vevők az épületet átjuttatják disszidens szervezetek kezére. Ennek [...] bekövetkezése után az épület – művészi értékénél és tradíciójánál fogva – ellenünk dolgozó disszidens propaganda-szervek számára nagyon is kihasználható lenne.

2./ A Collegium Hungaricum épülete 1710-ben épült, az akkori idők legnagyobb osztrák barokk-építész[e], Trautson mesterműve. [Úgy látszik, a korabeli politikai elit egyik legműveltebb képviselője, Sík Endre sem volt különösebben jártas az osztrák–magyar, közös történelemben; vagy pedig el sem olvasta az általa is aláírt előterjesztést, hiszen – mint láttuk – a palota Fischer von Erlach mesterműveként a Trautson-családnak épült.] Az épület elhanyagolt állapota miatt máris indultak sajtótámadások ellenünk részben osztrák, részben disszidens lapokban. Az eladás tényét még akkor is ki tudnák ellenünk propagandában aknázni, ha nem játszanák az épületet ellenséges szervezetek kezére.

3./ Évek óta húzódó probléma olyan magyar intézet felállítása Bécsben, amely eredményesen működő kulturális centrummá válhatna. Az épület a Magyar Intézet elhelyezésére kiváló lehetőséget nyújt; továbbá az épületben kaphatnának helyet a Bécsben működő magyar intézmények: Munkás Egyesület, a Szabadság Egyesület, az Iskola Egyesület, az Osztrák–Magyar Baráti Társaság, Sajtóiroda stb.

4./ Az épületnek kultúr- és propagandacentrummá való felhasználása mellett arra is lehetőség nyílnék, hogy hivatalos kiküldetésekből Ausztriába vagy általában Bécsen át utazók számára vendégszobákat rendezzünk be. [...]

Határozat-tervezet.

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága hozzájárul ahhoz, hogy a Collegium Hungaricum épülete továbbra is a magyar állam tulajdonában maradjon. A külügyminiszter tegyen részletes előterjesztést az épületnek kulturális és propaganda célokra való felhasználására vonatkozóan és a pénzügyminiszterrel egyeztetett költségvetést.”

A Külügyminisztérium előterjesztését 1958. november 1-jei ülésén tárgyalta a PB. Határozata szerint „[...] a bécsi Collegium Hungaricum épületét 1 évre – jelenlegi állapotában – a D[emokratikus] I[fjúsági] V[ilág] SZ[övetség]-nek

kell bérbe adni. Az épülettel kapcsolatos további teendőkre 1959 szeptemberében kell javaslatot hozni a Politikai Bizottságnak.”²⁴

Ezt követően a PB 1959 júliusában tárgyalta ismét a Gárdapalotáról. Ekkor Sík Endre imént idézett véleményéhez csatlakozva Benke Valéria művelődésügyi miniszter is kijelentette, hogy „Népköztársaságunknak rendkívül fontos politikai érdeke fűződik az épület megtartásához.”²⁵ Ezzel szemben a Pénzügyminisztérium delegáltja hangsúlyozta: a Gárdapalota „[...] nem Magyarországon van, kulturális érdeke osztrák kultúrához, osztrák művészhez fűződik, az osztrák főváros szépítésével függ össze teljes helyreállítása – elsősorban osztrák érdek tehát az épület fenntartása, tatarozása. Miért akarják ezt a Magyar Népköztársaság zsebére hárítani?”²⁶

A PB 1959 júliusi ülésére az MSZMP Államgazdasági Osztálya részéről Friss István készítette az előterjesztést, amely kimondta: „A magyar állam tulajdonában levő bécsi Collegium Hungaricum épülete az osztrák barokk kiváló alkotása, ezért az osztrákok számára különleges érték. Jelentős magyar történelmi hagyomány nem fűződik hozzá, az ott levő Bessenyei György szobrot elhozhatjuk. Az épület 194 helyiségének csak kis részére van szükségünk, nagy részét ki sem tudjuk használni, viszont az egész épület fenntartása és jó karban tartása rendkívül költséges. Az épület sürgős, több millióba kerülő tatarozásra szorul, mert állapota teljesen leromlott, s ezt a körülményt különböző osztrák szervek a Magyar Népköztársaság elleni politikai hangulatkeltésre használják fel. További néhány milliót követel a korszerűtlen fűtőberendezések központi fűtéssé alakítása. Ha a használhatatlan melléképítményeket is rendbe hozatjuk, s valami modernizálást végeztetünk, a költségek összesen már 15–17 millió schillingre rúgnak.

Az épületért 15 millió schillinget kínálnak. Előzetes tervek és költségvetés szerint 10 millió schillingért tudnánk központi fűtésű, magyar tulajdonban levő telken igényeinknek teljesen megfelelő új kultúrpalotát építtetni. [...] Mindezek alapján javasoljuk: utasítsa a Politikai Bizottság a Pénzügyminisztériumot a bécsi Collegium Hungaricum legkedvezőbb értékesítésére és egyúttal egy új, különböző érdekelt szerveink, elsősorban a Külügyminisztérium és a Művelődésügyi Minisztérium tényleges igényeit kielégítő épület felépítésére.”

Az előterjesztést a PB 1959. július 28-jei ülésén vitatták meg. A disputa színvonalát – az első hozzászólás kivételével – kiválóan érzékelteti a következő hosszabb idézet:

²⁴ MOL, MDP-MSZMP Iratok Osztálya – 288. f. 5/104. ó. e.

²⁵ MOL, XIX-L-1-k, 34.703/1959.

²⁶ MOL, XIX-L-1-k, 33.691/1959. Emellett még lásd: MOL, XIX-L-1-k – 32.372. és 33.571/1959.

„Sík Endre elvtárs: A Külügyminisztériumnak az a véleménye, hogy az épületet politikai szempontból nem szabad eladni, függetlenül attól, hogy mi ennek az anyagi kihatása. Nem érthetek egyet az előterjesztésnek azzal a mondatával, hogy nem fűződik az épülethez történelmi hagyomány. [...] Az anyagi szemponttal kapcsolatban azzal érvelnek, hogy új házat építeni olcsóbb, mint ezt renováltatni. Ismerjük, hogy van az ilyesmi. Veszünk egy házat, azt mondják ennyibe kerül, papíron ennyit meg is szavazunk, de mire felépül, kiderül, hogy sokkal drágább, mint gondoltuk. [Mint a későbbiekben bebizonyosodott, Sík Endre nagyon is jól jósolta meg a hamarosan bekövetkező eseményeket.] Az előterjesztés azt mondja, hogy 10 millió Schillingért tudunk építeni. Javasolom, hogy a Politikai Bizottság ezt az előterjesztést ne fogadja el, hozzon olyan határozatot, hogy az épületet ne adjuk el, s egyben kötelezze a Pénzügyminisztériumot, biztosítson 10 milliót az épület renováltására.

Több ízben adtunk részletes listát arról, mire lehet ezt az épületet hasznosítani. A disszidensekkel, emigránsokkal való foglalkozáson túl kulturális célokra, előadások, hangversenyek, kiállítások stb. rendezésére.

Nemes Dezső elvtárs: Helyes az az álláspont, hogy ilyen intézetre ott szükség van. Ha ezt eladjuk, gondoskodni kell másiról. Javasolom, fogadja el a Politikai Bizottság Antos elvtárs kiegészítő javaslatát, hogy egy éven belül álljon helyette másik épület. [...] Nem mindegy azonban, hogy 15 millióért eladjuk az épületet, vagy 10 milliót fordítunk ennek a háznak a rendbe hozására. [...]

Somogyi Miklós elvtárs: Úgy vetem fel a kérdést, hogy a mi mostani viszonyaink között elég értelmes dolog-e ilyen nagy objektumot fenntartani, amit megfelelően kihasználni belátható időn belül nem tudunk, s aminek az évi fenntartási költsége nagy összegeket emészt fel. [...] Az épületnek a magyar nép történetével kapcsolatban nincsenek olyan hagyományai, melyek a megtartást indokolják. Ésszerűsítési szempontból is azt tartom helyesnek, ha eladjuk az épületet, s szerződést kötünk, hogy megfelelő helyen építsenek fel olyan új palotát, amely a rendeltetési célnak megfelel. [...]

Benke Valéria elvtársnő: [...] Kérem az elvtársakat, ne most döntsön a Politikai Bizottság, hanem két héten belül mi tisztázzuk a dolgot, s hozzunk ide egységes javaslatot.”

Ekkor következett az ügyet végül az eredeti előterjesztés javára eldöntő hozzászólás. A saját – azaz karrierjét a szociáldemokrácia elárulásával, vagyis a Magyar Dolgozók Pártjába kényszerítésével indító – pályáján kétségtelesen következetesen végighaladó Marosán György²⁷ emelkedett szólásra.

²⁷ Lásd önéletrajzi kötetét, amelyről Kéthly Anna írt gyilkos kritikát: MAROSÁN György, *Az úton végig kell menni*, Magvető, Budapest, 1972. – KÉTHLY Anna, *A lejtőn nem lehet megállni...*, Irodalmi Újság 1973/3–4., 7.

„A Politikai Bizottság tagjai – hangsúlyozta –, szemben a Külügyminisztériummal, egyetértenek azzal, hogy azt az érvet, mely szerint az épület eladás esetén ellenséges célokra használják fel ellenünk, ki kell innen hagyni, mert a Magyarország elleni politikai akciók nem ehhez a házhoz kötődnek. Mi 400 évig gyarmata voltunk Ausztriának és ebből a házból is gyilkoltak bennünket.²⁸ Az elvtársak 10 év óta vitatkoznak az épületről, nem tudnak dönteni. Ha mi propaganda célra modern, szép, az ország mostani életét kifejező épületet építünk, az sokkal inkább jelképezni fogja Magyarország életét, mint ez az ósdi régi épület. [...] Meg kell kötni az üzletet. Tegyük fel, hogy renováljuk az épületet, rendbe hozzuk, és utána évenként egymillió schilling nem lesz elég a karbantartáshoz. Ha magyar nemzeti szempontból jelentősége lenne az épületnek, én is megfontolnám az eladást, de nincs, [...] az osztrákoknak hagyomány szempontjából fontosabb ez, mint nekünk. Határozzunk úgy, hogy az értékesítést követő egy év alatt az új kultúrpalotát fel kell építeni.” A PB végül Marosán javaslatát fogadta el.²⁹

Közben legalább azt sikerült elérni, hogy a vevőként jelentkező osztrák állami szervek 1959 novemberében a Gárdapalota addigi 15 millió schillinges vételárát 18 millió schillingre emelték (ez még mindig jóval kisebb összeg volt, mint a palota valóságos forgalmi értéke).³⁰ Az osztrákok úgy gondolták: „[...] nem akármilyen épületről van szó a Weghuber-park mellett, hanem az egyik legnagyobb osztrák építész egyetlen városi palotájáról. Ezt pedig a magunk számára megőrizni: kötelesség.”³¹

A vételi szerződést az osztrák szövetségi kereskedelmi és újjáépítési minisztérium kötötte a magyar állammal.³² A szerződésben kikötötték, hogy a palotában lévő festmények és egyéb műtárgyak – a nyíregyházi főiskolára szállított Bessenyei-szobor kivételével – a vevő tulajdonába kerülnek, a teljes vételi összeg 1961. január 15-ig történő átutalása esetén; az átadás-átvétellel pedig 1961. február 1-jén kerül sor, azonban a palotában lévő magyar egyesületek 1961. május 15-ig díjtalanul használhatják a dísztermet. (Később az utóbbi időpontot – többszöri halasztással – 1962. december 31-ig sikerült kitolni).³³ A palota új tulajdonos általi értékesítése esetére 25 esztendeig a magyar államot elővásárlási jog illette meg.³⁴ Az osztrák minisztertanács 1960.

²⁸ Ez volt Marosán legsúlyosabb mondata, amely mély történelmi műveltségéről is árulkodott. Nyilván a testőrökre, közöttük a testőrőrökre és a Bécsi Magyar Történelmi Intézet, valamint a Collegium ösztöndíjasaira utalt mint magyarokat gyilkoló Habsburg-gazemberekre...

²⁹ MOL, MDP-MSZMP Iratok Osztálya – 288. f. 5/142. ó. e.

³⁰ MOL, XIX-L-1-k, sz. n./1959. (1959. november 10-i keltezésű feljegyzés.)

³¹ A Die Presse 1960. február 3-án a palotáról írott cikkét idézi: MOL, XIX-L-1-k – sz. n./1960.

³² MOL, XIX-L-1-k, 76.177/1958. és 35.685/1959.

³³ Uo., 83.223/Au-4/1962.

³⁴ Uo., 52.627/1960. és sz. n./1960. (1960. március 14-i keltezésű feljegyzés.)

március 22-én hagyta jóvá a Collegium Hungaricum épületének megvásárlásával kapcsolatos fizetési feltételeket. Két héttel ezután a vételár első fele már befolyt a Magyar Nemzeti Bank zürichi számlájára.³⁵ A palota sorsa ezzel megpecsételődött...

Az eladás összegéből építették föl 1963-ra a Collegium Hungaricum Hollandstrasse-i épületét. Ezen újabb rémtörténet néha nevetséges, ám inkább elszomorító fejezetei egy másik tanulmány témájaként szolgálhatnak. „Kinti barátaink állásfoglalásának figyelembevételével – hangzott a Külügyminisztérium álláspontja – kénytelenek vagyunk ragaszkodni ahhoz, hogy az új épület tervezési stb. munkáit” két, szerényebb képességű osztrák „elvtárs” végezze el, hiszen „barátaink [értsd: az Osztrák Kommunista Párt] véleménye szerint politikailag lehetetlen helyzetet teremtenie, ha a Magyar Népköztársaság által építendő épületet” egy „fekete” – azaz néppárti – osztrák építész tervezné. A kivitelezést pedig valamely ismert cég helyett inkább egy tőkeszegény kommunista vállalatra bízták.³⁶ Ennek meg is lett az eredménye, hiszen az építkezés egyik irányítójának emlékezése szerint: „a magyar költségvetés tartalékaira volt szükség” ennek az építővállalatnak a fenntartásához.³⁷

A felelőtlen és nehezen magyarázható döntés következményei máig hatóak. De – néhány szabályt erősítő kivételtől eltekintve – kit érdekelt az akkori vezetők közül a Gárdapalotában érezhető, Klebelsberg által oly sok szeretettel emlegetett *genius loci*? A magyar történelem és irodalom, a magyar forráskiadás bécsi kötődései? Kinek fájt közülük, hogy még a magyar testőrkapitányokról készített festmények is osztrák tulajdonba kerültek? Mindenestre így legalább máig megmaradtak. Mindmáig büszkén mutogatják az osztrák igazságügy-minisztérium tisztviselői a palota – csak külön engedéllyel látogatható – dísztermében, amelynek falait ma is ezek díszítik.

³⁵ Uo., sz. n./1960. (1960. március 24-i keltezésű feljegyzés) és 51.818/1960.

³⁶ Uo., 52.729/1960. és 66.467/1961.

³⁷ T[AMÁS] I[stván] – ÁGOSTON Kálmán, *Hová lett Szulejmán szőnyege? Adalékok a bécsi CH történetéhez*, Új Horizont 1990/4., 73–77.

„TUDÓS KOLOSTOR, CSÖNDES KOLOSTORI KERTTEL”

A berlini egyetem Magyar Intézete,
a Collegium Hungaricum és a német–magyar
tudományos kapcsolatok (1916–1944)

A Magyar Intézet alapítása és annak előzményei

Németországnak és Berlinnek a magyar tudomány fejlődésében betöltött rendkívüli szerepe közismert. A protestantizmus magyarországi terjedése következtében az 1520-as évektől a külföldet járó magyar diákok kedvelt célpontjai lettek a német – elsősorban a wittenbergi, a heidelbergi, a göttingeni, a hallei és a jénai – egyetemek. Az 1810-ben ezek mellé csatlakozó Berlin egyeteme már egy új típusú művelődési ideál szellemében született. Az alapító, Wilhelm von Humboldt (1767–1835) az oktatás és a kutatás egységét hirdette, a tan- és a tanítási szabadság, az egyetemi autonómia elvét vallotta, az állami ellenőrzést a lehető legszűkebb területre kívánta szorítani. Az európai felsőoktatási rendszert részben máig is meghatározó, humboldti elképzelések alapján szervezett berlini egyetemre a 19. század folyamán egyre több külföldön tanuló magyarországi fiatal iratkozott be. A század utolsó negyedében évente 30 és 50 között ingadozott a számuk. 1890 és 1919 között pedig már összesen 1914 – éves átlagban tehát 66 – magyar állampolgárt jegyeztek fel a berlini egyetem anyakönyvében.¹ Az egyetem magyar hallgatókra gyakorolt vonzását Berlin birodalmi fővárossá válása (1871) és a nemzetközi tudományos életben betöltött, mindinkább növekvő, majd a századfordulón már vezető szerepe erősítette föl. 1895/96-ban itt kapott az egész további sorsára és szellemiségére ható indítást egy fiatalember, aki később a két világháború közötti magyar kultúr- és tudománypolitika meghatározó személyisége s a berlini Collegium Hungaricum alapítója lett: Klebelsberg Kuno (1875–1932). Ő ugyan a saját költségén tartózkodott Berlinben, ám a dualizmus idején sok magyar vendéghallgató már magyar állami ösztöndíjjal folytatta itteni tanulmányait. Köztük volt Gragger Róbert (1887–1926) is, minden idők egyik legtehetségesebb magyar kultúrdiplomataja és tudomá-

¹ A németországi – ezen belül a berlini – magyar peregrináció mintaszerű feldolgozása: Szögi László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*, ELTE Levéltára, Budapest, 2001. – Az itt hivatkozott adatokról: 29–30.

nyos menedzsere, Klebelsberg későbbi tanácsadója, szellemi társa és egyik legbuzgóbb támogatója.

Gragger 1910 októberétől egy teljes tanévet töltött Berlinben, s ugyanitt már 1915-ben magántanári képesítést kívánt szerezni magyar irodalomból. Az első világháború alatti német–magyar „fegyverbarátság” következtében azonban a magántanárságnál jóval kedvezőbb pozíciót sikerült elnyernie. Magyar nyelv- és történelem tanszék alapítására vonatkozó ötletét két berlini egyetemi professzor – Johannes Bolte (1858–1937) és Max Roediger (1850–1918) – is felkarolta. Közülük elsősorban a néprajzprofesszor és germanista Bolte támogatta Gragger terveit. 1915 decemberének végéről találtam az első nyomot a kettejük közötti levélváltásról. Ennek tartalma azonban már egyértelműen utal kettejük közösen kidolgozott stratégiájára. Nyilvánvaló belőle, hogy korábban is szoros kapcsolatban álltak egymással. Bolte ugyanis arról tudósította Graggert, hogy bár Diels professzort² nem tudta elérni, de az egyetem rektorával, Wilamowitz-Moellendorffal (1848–1931) sikerült beszélnie. Wilamowitz nemzetközi hírű klasszika-filológus volt, akiről a berlini egyetemen is tanuló Hatvany Lajos báró írt, maró gúnnyal, sokban igazságtalan, a pozitívizmusát bíráló kritikát (*A tudni-nem-érdemes dolgok tudománya*). A Magyar Tudományos Akadémia külső tagjaként igen érdekelte „Gragger ügye”, és megígérte, hogy segíteni fogja őt terve megvalósításában. De figyelmeztetette Boltét: az új professzori státusz szabályos, bölcsészkaron keresztüli igénylése rendkívül nehézkes lenne. Ezért följajánlotta, hogy január elején felkeresi Naumann miniszteri igazgatót, akinek a dolog jelentőségét egy Roediger professzor fogalmazta levéllel fogja megvilágítani. (Tehát: Bolte kérésére Wilamowitz támogatta Gragger törekvéseit, ám közvetlenül mégsem kívánt beavatkozni a tanszékalapítás ügyébe, igyekezett magát távol tartani ettől.) Ha ily módon mégsem lehetne e kérdésben továbbhaladni, még mindig megmarad a szokásos úton történő, lassúbb intézkedés lehetősége, sőt akár az Osztrák–Magyar Monarchia nagykövete is szorgalmazhatná Gragger kinevezését.³

Wilamowitz szavatartó ember volt. Újesztendei vígasságok ide vagy oda, gyorsan rábeszélte a Graggert egyébként nem is ismerő germanista Roediger professzort, hogy írjon egy beadványt Gragger meghívása érdekében. Roediger nem habozott: már 1916. január 2-án teljesítette is a kérést. Hosszasan ecsetelte, mennyire fontosnak tartja, hogy Magyarország nyelvét és szellemi

² Valószínűleg Otto Paul Hermann Diels, Nobel-díjas kémikusról van szó (1876–1954), aki ekkoriban a berlini egyetem professzora volt.

³ Humboldt Universität, Berlin, a Magyar Szeminárium őrzésében-tulajdonában az Ungarisches Institut archívuma (a továbbiakban BUI), Magyar Intézet iratai (a továbbiakban: MI), az Intézet kiépítése, 1915–1918. Johannes Bolte – Gragger Róbertnek, 1915. december 28.

életét jobban megismerjék a németek. Annál is inkább, mivel a magyarok a finnugor nyelvcsalád legkiválóbb népe, irodalmuk a 13. századig vezet vissza, a németekkel ápolt kapcsolataik pedig még ennél is régebbiek. Kiemelte, hogy a tudományos okok mellett a politikaiak is szerepet játszanak javaslatában. (Amely, ahogyan láttuk, nyilván nem volt teljesen önkéntes, mivel többszörös áttétlen keresztül született: a Bolte ösztönözte rektor talán nem is annyira szelíd bátorítása kellett hozzá.) Roediger hangsúlyozta, hogy a nemzeti érzésben olyannyira fogékony és érzékeny, Németországgal szövetséges és fegyverbarátságban álló magyarokat egy professzori hely alapításával még inkább meg lehet nyerni a német érdekek támogatására. (Talányos viszont, hogy ennek bizonygatásakor Roediger miért hivatkozott Tisza István magyar miniszterelnök Graggernek mondott szavaira, miközben ugyanebben a levelében férfiasan bevallotta, hogy még sohasem találkozott Graggerrel, Tiszával pedig nyilván nem állt napi kapcsolatban.) Graggerről még annyit közölt, hogy tudomása szerint ő a magyar kormány jelöltje is a posztra, és alkalmasnak tűnik annak betöltésére. Német származású, így jól beszél németül, hiába magyar az anyanyelve.

Ezután igen gyorsan peregetek az események. Wilamowitz rektor már 1916. január 4-én továbbította a porosz kultuszminiszternek Roediger levelét, mellékelve ehhez Bolte – az aktacsomóból hiányzó – ajánlatát is Gragger személyére. Hangoztatta viszont, hogy nem az ő dolga a professzúráról dönteni, hiszen itt általános államérdekekről lehet szó.⁴ Bolte január 16-án már azt írta Graggernek, hogy új hírrel ugyan nem tud szolgálni, de ha a dolgot nyélbe ütik, Graggert fogják meghívni az egyetemre, és senki mást. Ahogy Roediger tudósította őt: mind az egyetem, mind a minisztérium részéről jóindulattal közelednek a kérdéshez.⁵ Roediger pedig február 19-én azt jelentette Boltének, hogy sínen van az ügy: Naumann miniszteri igazgató hamarosan referál róla a miniszternek. Mind Naumann, mind az egyetemi kollegák támogatóan állnak a dologhoz, de mindeddig nem lehetett dönteni, mert a tanszék alapításáról a porosz tartományi gyűlésnek kell határoznia, s az csak most kezdte a költségvetés tárgyalását.⁶

Johannes Bolte és Max Roediger professzorok javaslatára végül a porosz képviselőház 40 képviselője írta alá azt az indítványt, amelyben az 1916. esztendő költségvetési vitájában javaslatot tettek, hogy a porosz királyi kor-

⁴ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (a továbbiakban: GStA PK), I. HA, Rep. 76 Va Kultusministerium, Sektion 2., Nr. 67, Bd. I., Bl. 8., és 16–20.

⁵ BUI, MI, az Intézet kiépítése, 1915–1918. Johannes Bolte – Gragger Róbertnek, 1916. január 16.

⁶ BUI, MI, Gragger Róbert levelezése, 1916–1919 (1926). Max Roediger – Johannes Boltének, 1916. február 19.

mány mielőbb állítson fel a berlini egyetemen egy magyar nyelvi és történeti tanszéket.⁷ A *Pester Lloyd* néhány nappal ezután emlékeztetett arra, hogy mindeddig a német birodalmi sajtó elutasítóan, sőt, többnyire ellenségesen közeledett szinte minden magyar problémához. Úgy tűnik, a világháborús magyar szerepvállalás most ezen is változtat. Ily módon – gúnyolódott az ismeretlen cikkíró – a szövetséges Németország vezető egyetemén az arab, az egyházi arab, a kazányi tatár és az aymara nyelv mellett immár a magyar oktatására is lehetőség nyílhat.⁸ Az ügy nagypolitikai háttérét persze Berlinben is érzékelték: a fegyverbarátság idején nem igényel különösebb indoklást a képviselők kérése – írta a *Deutsche Tageszeitung*. Az egyetemen ugyanis nem csak a nagy európai világnyelvek, de a svéd, a dán, a román, a lengyel, a török, az arab és az egyházi arab, a kínai és a kazányi tatár, illetve a dél-amerikai aymara nyelv tanulására is van mód. Ezért becsületbeli kötelesség – figyelmeztetett a napilap –, hogy a német ifjúság is foglalkozhasson a hűség szövetséges nyelvével és történelmével. Annál is inkább, mert a németek nagyon keveset tudnak a magyarokról, ezen pedig mielőbb változtatni kell.⁹

A tanszék-alapítási indítványt végül március 14-én és 15-én tárgyalták a porosz képviselőházban. Az igencsak hosszú nevű August Bodo Wilhelm Klemens Paul Freiherr von Trott zu Solz (1855–1938) kultuszminiszter kijelentette, hogy számára nagyon szimpatikus a kezdeményezés, ám bizonyos nehézségek adódhatnak abból, hogy ismeretes: a háború idején nem kívánunk új tanszékeket létrehozni, hiszen kevés a tanár, és a diákok száma is alacsony. Ha eltekintenének ettől az alapelvtől, nyilván – és részben megalapozottan – mások is kivételes elbírálást igényelnének maguknak. Ugyanakkor hozzátette: az ügy gyors intézésének van egy másik, könnyen járható útja is. Hiszen két vagy három rendkívüli egyetemi tanári hely betöltetlen a berlini egyetemen; ezek egyikére adhatna megbízást a magyar nyelv és – a történelem helyett inkább – az irodalom oktatására. Amennyiben a tisztelt ház ebbe beleegyezik, további tárgyalásokat folytat ez irányban.

Gottfried Traub (1869–1956), a javaslatot beadó haladó néppárt (vorschrittliche Volkspartei) képviselője megállapította: nagyjából és egészében mindegyik parlamenti párt egyetért abban, hogy a tanszék felállítása szükséges. Ezért nagyvonalú eljárást tanácsolt, s még bizottsági véleményezésre sem szeretett volna várni. Nem az a fontos – közölte –, hogy a nyelvészet mellett melyik lesz a másik képviselt szak. Ebben a döntést nyugodtan rábízzák a kultuskormányzatra. Sokkal inkább lényeges, hogy mielőbb hozzák

⁷ GStA PK, I. HA, Rep. 76 Va Kultusministerium, Sektion 2., Nr. 67, Bd. I., Bl. 1.

⁸ [Aláírás és szignó nélküli vezércikk], *Budapest, 16. März*, *Pester Lloyd Morgenblatt* 1916. március 17., 1–2.

⁹ *Ein Berliner Lehrstuhl für ungarische Sprache*, *Deutsche Tageszeitung* 1916. március 12.

létre a tanszéket. Ezzel is bizonyítják a baráti külföldnek – mármint Magyarországnak –, hogy jogos kívánságait a németek igyekeznek teljesíteni. Hiába helyeselt mindenki Traub szavaira: a házszabályok értelmében kötelező volt átadni a kérvényt az oktatási bizottságnak. Ez március 17-én meg is történt.¹⁰

A képviselőház bizottságának szabad konzervatív (freikonservativ) elnöke, Otto Arendt (1854–1936) már három nappal ezután, március 20-án beszámolt róla, hogy a testület egyhangúan elfogadásra javasolja az indítványt. Kissé szokatlan eljárási módot kezdeményezve azt kérte, hogy a parlament még ugyanezen a napon, a költségvetés harmadik olvasata során kihirdethesse a tanszékalapítás jóváhagyását. Ennek feltétele viszont az volt, hogy senkinek se legyen ellenvetése. Miután végül nem is volt, Arendt már a költségvetési vita során röviden ismertette az oktatási bizottság véleményét. Eszerint a német birodalomban a magyarságot szeretnék jobban megismerni. Ennek érdekében az oktatási kormányzat részéről már megtörténtek az előkészületek egy magyar tanszék alapítására. Mivel azonban nehézséget jelenthet, hogy olyan személyt találjanak, aki egyaránt magas szinten képes oktatni a magyar nyelvet, irodalmat és történelmet, a bizottság azt javasolja, hogy kezdetben csak a nyelvre és az irodalomra vonatkozzon a professzúra. Azzal a lehetőséggel, hogy az ezt elnyerő professzor kiterjeszthesse előadásait a magyar történelem vagy a magyar államjog ismertetésére is. Az ez utáni szavazás során a parlament többsége még ezen a napon, 1916. március 20-án jóváhagyta a magyar tanszék létesítéséről szóló indítványt.¹¹ Bár a magyarság iránti rokonszenv ily módon történt kinyilvánítása csupán gesztus értékű cselekedet, azaz a szövetségesnek tett szinte kötelező (kultur)politikai lépés volt, a magyar kultúra és tudomány németországi megismertetése és fogadtatása szempontjából igen sokat jelentett e szándék gyors megvalósítása.

Gragger 1916. április 11-én részletes, minden egyes előzőekben említett lépésről beszámoló levelet írt Jankovich Béla kultuszminiszternek. Gragger jelentette, hogy 1916. március 14-én – éppen amikor a porosz parlamentben tárgyaltak a tanszékről – „[...] jött meg a külügyminisztériumtól a magyar kormánynak Nagyméltóságod bölcs iniciatívája alapján adott erre vonatkozó utasítása berlini nagykövetségünkhez, aki ennél fogva abban a kellemes helyzetben volt, hogy azonnal biztosíthatta a porosz kormányt arról, hogy Budapesten örömmel látnák az erre vonatkozó intézkedést. [...] Március 31-én a kultuszminisztérium kéretett engem s ott a szakreferenssel megbeszéltük az új tanár működési körét, mely egyelőre, addig, míg lektor nincs, a magyar nyelvtudomány és irodalomtörténet előadásán kívül nyelvtanításra is ki fog terjedni.

¹⁰ GStA PK, I. HA, Rep. 76 Va Kultusministerium, Sektion 2., Nr. 67, Bd. I., Bl. 28–32.

¹¹ Uo., Bl. 37–38.

Április 6-án közölte velem Naumann őexcellenciája, hogy a magyar kormánytól átirat érkezett, mely állást foglal egy állítólagos frankfurti jelölt ellen. Kijelentette az államtitkár úr, hogy sem a berlini egyetem, sem a porosz kormány jelöltként mást nem vett tekintetbe rajtam kívül, s reményét fejezte ki, hogy kormányunk lehető gyorsan fog nyilatkozni a porosz kultuszminiszternek a magyar kormányhoz ily értelemben küldendő válaszára. Egyben kikérte véleményemet az új tanszék kiépítésére vonatkozólag, mire részletes előadást tartottam előtte egy magyar filológiai szeminárium felállításáról [...]. Őexcellenciája nemcsak érdeklődéssel és szívesen hallgatta meg előadásomat, hanem egyúttal pozitív ígéretet is tett ezen eszmék megvalósítására vonatkozólag, és kijelentette, hogyha a magyar kormány válasza rövidesen megérkezik, még a nyár folyamán megkezdhetem hivatalos működésemet. Arra azonban, hogy e tanszék rendszeresítessék, nem adhatott ígéretet, mivel a többi nagy európai nyelveknek, így az oroszoknak, franciáknak sincsen rendes katedrájuk. A magyar tanszék lényegében tehát csak »Lehrauftrag« [óraadói megbízás] lehet.¹²

Német részről igencsak komolyan vették a magyar professzúra ügyét. Mindeközben ugyanis – eléggé magas szinten – már 1916 márciusában megkezdődött a jelölt „káderozása”. Először az osztrák kultuszminisztériumnál érdeklődtek Gragger felől, ahonnan a magyar tárcához irányították a porosz minisztériumi kollégákat.¹³ Ugyanezen év júniusában pedig a Német Birodalom Osztrák–Magyar Monarchiában akkreditált nagykövete, Heinrich von Tschirschky (1858–1916) adott felvilágosítást Graggerről – egyenesen Theobald Theodor Friedrich Alfred von Bethmann Hollweg kancellárnak (1856–1921), a budapesti német főkonzul jelentésére támaszkodva. Beszámolója szerint Gragger élénk tudományos tevékenységet folytat, különösen a német irodalom és a német–magyar filológia kérdései izgatják. Magyarul, németül, franciául és angolul beszél. Jó társadalmi kapcsolatainak, politikával nem foglalkozik. Teljesítményét általánosan elismerik. Jelenleg a magyar kultuszminisztérium engedélyével a berlini egyetemen tart előadásokat a magyar nyelvről és irodalomról. A budapesti főkonzul pedig mindehhez egy hónappal később hozzátette: Graggert igen lelkes tanárként ismerik, szorgalmával és igyekezetével előjárói elismerését is kivívta. A modern filológiából alapos tudományos képzésben részesült az Eötvös Collegiumban, tudományos kutatásai során pedig tovább bővítette tudását. Kiváló módszertannal, rendkívül mélyre hatolva, a kérdéskör részleteinek ismeretében olyan témákkal foglalkozik, amelyekre a magyar irodalomtörténet mindeddig alig-alig figyelt. Legjelentősebb munkája a Karl Maria Beckről írott tanulmánya.

¹² BUI, MI, az Intézet kiépítése, 1915–1918. Gragger Róbert – a kultuszminiszternek, 1916. április 11.

¹³ GStA PK, I. HA, Rep. 76 Va Kultusministerium, Sektion 2., Nr. 67, Bd. I., Bl. 23.

Habár sokat, és néha talán túlságosan is gyorsan dolgozik, értekezései sohasem nélkülözik a szükséges gondosságot.¹⁴

A Gragger személye iránti német érdeklődés egészen odáig terjedt, hogy – igaz, részben nyilván a háború alatti cenzúra miatt, de – még levelezésébe is beletekintettek. A birodalmi külügyminisztérium – a háborús sajtóhivatal külügyi osztályának jelentésére hivatkozva, a postát ellenőrző szervezet anyaga alapján – 1916. augusztus 2-án egy átiratot küldött a porosz kultuszminisztériumnak, utalva rá, hogy ez érdekes lehet a tanszék betöltése szempontjából. Graggernek egy budapesti barátjához címzett leveléből idézték e kissé ironikus sorokat: „[...] a jóságos germánok most meglehetősen józanul fogadják a magyar kioktatást [nyilván a magyar tanszék ügyében], de ki tudja, meddig marad ez így.” Knob Sándornak pedig így írt: „Gondolhatod, mennyire elfoglalt vagyok. Előadások, társaságban folytatott viták és [tudományos] teljesítmény. A németek olykor belebonyolódnak a hazai [mármint a magyarországi] németiség ügyeibe; ilyenkor bizony szét kell csapni közöttük.”¹⁵ Mondta mindezt Gragger szepességi cipszer ősöket fölmutató, magyarországi németként...

A titkos jelentésekben közölt „kompromittáló” adatok dacára a mindössze 29 esztendőes Graggert végül 1916 augusztusában – anélkül, hogy előtte habilitált volna – rendkívüli tanárrá nevezték ki Berlinben, a világ akkor talán egyik legjobb és legtekintélyesebb univerzitásán. Augusztus 2-án egy írásbeli megegyezés született Gragger, illetve a minisztérium nevében eljáró későbbi jó barátja – az akkor az egyetemekért és „a külföld tanulmányozása” programjának kidolgozásáért felelős –, Carl Heinrich Becker között az alkalmazás feltételeiről. Ebben megállapodtak, hogy Gragger 1916. október 1-jétől az egyetem rendkívüli tanáraként működik, egyben lektori feladatokat is teljesít. Meglehetősen tisztességes fizetést, évi 5400 márkát biztosítottak számára, amelyhez évenként majdnem ugyanekkora összeg járult a lakáshozzájárulás, az előadási- és a vizsgadíjak stb. révén. Budapestről Berlinbe költözéséhez pedig egyszeri segílyt kapott. Gragger augusztus 12-én nyilatkozatban kötelezte magát arra, hogy az egyetemről csak a porosz kultuszminiszterrel történt egyeztetés után távozhatsz. Augusztus 18-án mindezek alapján elkészítették kinevezésének iratait a kultuszminisztériumban.¹⁶ Ennek eredményeként a magyar nyelv és irodalom szemináriuma ez év novemberében megkezdhetette munkáját.¹⁷

¹⁴ Uo., Bl. 44–46. (Bécs, 1916. június 16. és Budapest, 1917. július 17.)

¹⁵ GStA PK, I. HA, Rep. 76 Va Kultusministerium, Sektion 2., Nr. 67, Bd. I., Bl. 46–47.

¹⁶ Uo., Bl. 48–52, illetve: Bundesarchiv (továbbiakban: BArch), R 4901/1439. (UI 6081/1916, Berlin, 1916. augusztus 12.) és BUI, Gragger Róbert iratai, Személyi iratok (Berlin, 1916. augusztus 18.)

¹⁷ Graggert 1916. november 4-én nevezték ki a magyar szeminárium igazgatójának (BArch, R 4901/1439. /UI 6193/1916, Berlin, 1916. november 4./)

Korábban a külföldi magyar tanszékek véletlenszerűen, többnyire a fogadó fél elképzelései nyomán jöttek létre, és nem működtek folyamatosan, s a már 1806 és 1814 között működő bécsi kivételével, a 19. század közepétől alakultak. Különböző okokból: az egyazon birodalmon belülség (Bécs, Prága), a nyelvrokonság (Helsinki), illetve a „különlegesség”, az „érdekesség” vagy éppen az illető oktató személyes érdeklődése (Uppsala és Párizs) miatt.¹⁸ Ezekkel szemben a berlini egyetem magyar intézete már tudatos magyar törekvések eredményeként született. Ráadásul olyan intézmény volt, amely – bár többszöri szervezeti átalakítást átélt – 1916-tól napjainkig megszakítás nélkül működik. Minden korszakot, történelmi fordulatot és megrázkódtató politikai változást át- és túlélt. A két világháború közötti időszakban, sikerei és eredményessége okán „mintatanszékké” vált. Mind gyakrabban emlegették követendő példaként, a máshol alapított magyar tanszékeket általában ehhez hasonlították.

Keletkezésében nem elsősorban a magyar állam, sokkal inkább az egyéni akarat, szervezőerő és -készség játszott szerepet. Gragger Róbert rendkívüli ügyességét, ragyogó diplomáciai érzékét bizonyítja, hogy kiváló német kapcsolatait kihasználva, a háborús viszonyok és az ebből adódó nehézségek közepette is fejleszteni tudta a tanszéket. Saját gyűjteményét is felajánlva gazdag könyvtárat hozott létre, 1917 novemberében megalakította a Berlini Magyar Intézet Barátainak Egyesületét – ami aztán később, 1940-ben beolvadt a Német–Magyar Társaságba. 1917 decemberében az addigi szeminárium Magyar Intézetté bővült, 1918 májusában pedig egy magyar lektorátust is fölállítottak. Itt azután olyan lektorok dolgoztak, mint a germanista Koszó János (1892–1952; lektor 1918 és 1922 között), Farkas Gyula, irodalomtörténész (1894–1958; 1922–1926) – később Gragger utódja –, Moór Elemér, nyelvész (1891–1974; 1926–1929), vagy a kiváló irodalmár-költő, 1945 és 1947 közötti magyar kultuszminiszter, Keresztury Dezső (1904–1996; 1929–1936) és Szent-Iványi Béla (1908–?, 1936–1947), aki végül 1947-ben a magyar nyelv és irodalom professzora lett az akkor már Finnugor Intézetté alakult tanszéken. Ő jelentette a folytonosságot a háború előtti és utáni időkben a berlini magyar tudományosságban.¹⁹ Valódi sikertörténet – egy világegés közepette...²⁰

¹⁸ Bővebben lásd a kötet „A magyar kultúra külföldi őrszeméi.” *A magyar kulturális és tudományos külpolitika és a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok* című tanulmányát.

¹⁹ A lektorok tevékenységéről: KORNYA László, *Egy hungarológiai műhely történetéhez: magyar lektorok a berlini egyetemen 1917 és 1945 között a Gragger Róbert alapította Ungarische Jahrbücher (Ujb.) alapján = Hagyományok és módszerek. Az I. Nemzetközi Hungarológiai-Oktatás konferencia előadásai*, szerk. EGYED Orsolya – GYAI Béla – B. NÁDOR Orsolya, Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest, 1990, 70–75. – Lásd még: KERESZTURY Dezső, *Emlékezéseim. Szülőföldem*, Argumentum, Budapest, 1993, 163–164.

²⁰ BUI, MI, *Előzmények 1915–1918; az Intézet kiépítése 1915–1918; illetve Gragger Róbert iratai tételek*.

Az első világháború után a két ország kül- és belpolitikája jó ideig teljesen más irányvonalat követett. A német sajtó ekkortól általában ellenségesen írt Magyarországról. Ezért már egyáltalán nem voltak olyan fontosak a tanszéket 1916-ban életre hívó politikai megfontolások, ám a tanszék sikertörténete mégis folytatódott. Ennek mindenekelőtt a két vesztes állam részben azonos problémái, húszas évekbeli közös tudományos elszigeteltsége, valamint vezető kultúrpolitikusaiknak hasonló, modern értelmű reformkonzervatív beállítottsága volt az oka. Nem utolsósorban pedig Gragger mindenkit megnyerő személyisége és gyakorlatiassága. Gragger 1921-ben nyilvános rendes tanár lett.²¹ 1922-ben az intézetben finnugor osztály alakult, s török, valamint ural-altáji nyelvészeti kérdésekkel foglalkozó szemináriumokat is hirdettek. Nem véletlen, hogy az Intézet szakmai munkájáról és tudományos célkitűzéseiről szólva először Gragger használta az „Ungarologie”, azaz mára meghonosodott és általánosan elfogadott formájában a hungarológia megnevezést.²²

A hungarológia jelentéséről igen sok vita folyt és zajlik napjainkban is. Annál is inkább, mivel egyszerre több diszciplínát érintő fogalomról van szó. Meghatározása ezért jóval bonyolultabb, mint az elsősorban nyelvészeti és irodalmi alapozottságú germanisztikáé. A legtöbb definíció viszont előbb-utóbb mégis visszatér a Gragger alkotta, meglehetősen tág, sok mindent magában foglaló értelmezéshez. A kérdés kiváló (eszme)történeti összefoglalásának zárásaként Kósa László is kijelentette: „Végül ismét odajutunk, hogy [...] a hungarológia mint olyan, mint önálló tudományszak nem létezik, ellenben összefoglaló és szorosabb együttműködést feltételező elnevezése a magyar nyelv, kultúra és történelem kutatásának. A magyar múltat és művelődést, a magyar etnikumnak és környezetének viszonyát több tudományágazat együttműködésével, komplex megközelítéssel eredményesebb kutatni, mint széttagoltan.”²³ Ezzel a többnyire elfogadott értelmezéssel pedig a kezdőponthoz: a graggeri meghatározáshoz térünk vissza.

²¹ BUI, MI, *Előzmények 1915–1918*. (Berlin, 1921. január 22.)

²² Graggerről és az Intézetről lásd: Carl Heinrich Becker emlékezését, valamint egy összeállítást Gragger biográfiájával és bibliográfiájával (mindmáig ezekre hivatkoznak a leggyakrabban): Carl Heinrich BECKER, *Robert Gragger (5. November 1887. – 10. November 1926.)*, Ungarische Jahrbücher Siebenter Band, 1927, 3–32. – SCHNEIDER Márta, *A Berlini Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum*, Regio 1992/4., 72–101. – Jól használható Gragger-életrajz: BESSENVEI Ákos, *Gragger Róbert*, Danubia, Budapest, 1944. – Ezen kívül: László Gyula DÉCSY, *Nachwort des Herausgebers: Dem 50. Band der Jahrbücher zum Geleit*, Ural-Altaische Jahrbücher 50., 1978, 187–196. – László TARNÓI, *Versuch eines Porträts des Gelehrten und Wissenschaftsorganisators Robert Gragger*, Berliner Beiträge zur Hungarologie 3., 1988, 15–38. – János BARTA, *Erinnerungen an Gragger*, Uo., 11–13. – Carl Heinrich Beckers Konzept und Robert Graggers Ausführungen zur Gründung des Ungarischen Instituts in Berlin, Berliner Beiträge zur Hungarologie 7., 1994, 274–294 – BRANDT Györgyi, *Az első külföldi magyar tanszék megalapítása (Gragger Róbert a berlini egyetemen)*, Valóság 2009/1., 51–59.

²³ KÓSA László, *Hungarológia – magyarságtudomány – országismeret = A magyarságtudomány kézikönyve*, szerk. KÓSA László, Akadémiai, Budapest, 1991, 42.

Emiatt is tűnik kissé (vagy talán nagyon is) komikusnak számomra annak állandó, demagógiával határos hangoztatása, hogy nem szabad a múlton merengeni, teljesen fölösleges onnan vett példákkal előhozakodni, s kizárólag a jövőre kell összpontosítanunk. Miközben részben egyetértek ezzel az állásponttal – hiszen annál mi sem természetesebb, mint hogy a jövőre kell gondolnunk; ez teszi az embert emberré –, egyben vitatkozom is vele. Annál is inkább, mivel a múlton való töprengés az emberi lét másik meghatározója: történelem nélkül nincs kultúra, ahogy kultúra nélkül sincs történelem. Amíg azonban képtelenek vagyunk arra, hogy egy olyan új hungarológiai – tágabban: kulturális, tudományos – (intézmény)rendszert építsünk ki, amely meghaladva érvényteleníti a korábbi, nem szégyen, ha az előző rendszer eredményeit – hibáinak javításával és állandó reformálásával – kíséreljük meg napjainkban is alkalmazni. Akkor is, ha megbocsáthatatlanul konzervatívnak bélyegeznek vagy az avítság bélyegét sütik ránk. (A germanisztika, a romanisztika stb. is ragaszkodik hagyományaihoz. De, a „legnagyobb kultúrnemzetek” által 100–150 évvel ezelőtt alapított külföldi tudományos és kutató-intézetek is alig változtattak eredeti alapszabályaikon és célkitűzéseiken.) Amíg nincsenek európai keretbe illesztett, merészen megálmodott – részben végül meg is valósult – vízióink a kultúra és a tudomány jövőjéről, amilyenek Klebelsbergnek és Graggernek a saját korában voltak, sok mindenben lehet sajnálkozni és keseregni, csak azon nem, vajon miért tartunk szinte ugyanott vagy még ott sem a hungarológia és a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok helyzetét fölmérve, ahol Gragger Róbert halálakor (1926). Tudjuk, a két világháború közötti magyar társadalomszerkezet szinte mindenben idejétmúlt és korszerűtlen, és néha valóban feudális jegyeket is hordozott. Ám azt is tudjuk: mindennek ellenére, a kulturális-tudományos intézményrendszer európai színvonalra emelkedett.

Az Intézet kiadványai és könyvtára

Gragger hungarológiakoncepciójának jegyében a porosz – később a német birodalmi – kultusztárca által fönntartott Magyar Intézet 1921-ben, a magyar kultuszminisztérium anyagi támogatásával két kiváló, részben még ma is haszonnal forgatható sorozatot indított útjára. Az ismert magyar és német szerzők jegyezte *Ungarische Jahrbücher* (megjelent 1921–1943 között, majd 1952-től, már nem elsősorban magyar profillal, *Ural-Altaische Jahrbücher* címmel, illetve tulajdonképpen ennek folytatása a Müncheni/Regensburgi Magyar Intézet által 1969-től kiadott *Ungarn Jahrbuch* is), amely a német nyelvterületen az egyetlen rendszeresen megjelenő, a hungarológia előbbi értelmében vett, annak valamennyi területén kalandozó, tudományos ered-

ményeit pontosan tükröző sorozat volt. Mellette pedig az 1929-ig 24, a negyvenes évekre már több mint 40 kötetben kiadott, mindenekelőtt Magyarország művelődéstörténetére vonatkozó, terjedelmesebb írásokat közlő *Ungarische Bibliothek*. Az utóbbi szerzői az akkori magyar kulturális-tudományos élet legjelesebb képviselői voltak. Így a neves ókorkutató, Alföldi András (1895–1981); a 20. század egyik legismertebb zeneszerzője-zenésze, Bartók Béla (1881–1945); az irodalomtörténész, Farkas Gyula; az összehasonlító irodalmár, Gragger Róbert; a kiváló középkorász, későbbi kultuszminiszter, Hóman Bálint (1885–1951); a szintén kultuszminiszter, Klebelsberg Kuno; a rendkívül felkészült közigazgatási szakember, Magyary Zoltán (1888–1945); a nyelvész, Szinnyei József (1857–1943); a nagy hatású esztéta és germanista, Thienemann Tivadar (1890–1985).

Az Intézet sikeres és eredményes működése részben a kiváló könyvtárnak volt köszönhető, amely Gragger Róbert áldozatkészségéből és elképzelései szerint jött létre és egyre gyarapodott. Gragger úgy gondolta, hogy benne ne csak a nyelvészet és az irodalom legfontosabb szakkönyvei legyenek hozzáférhetőek, hanem mindazon munkák is, „[...] amelyek hazánknak történelmi, földrajzi, jogi, államtudományi, közgazdasági, művészeti szempontból való alapos megismertetésére alkalmasak – írta 1917 júliusában. – A könyveket részben ajándékképpen, részben a saját könyvtárámból, részben a magam költségén szereztem be, a berendezést, könyvszekrényeket, asztalokat, székeket stb. a saját pénzből vettem. A könyvtár használata mindenki számára ingyenes. [...] Állománya most 6230 kötet. Ebből 728 d[a]r[a]b a régi Berli Magyar Könyvtárból való, melyet 1842-ben alapítottak magyar egyetemi hallgatók Berlinben, s melynek könyvei Kossuth, Széchenyi, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Eötvös stb. műveit tartalmazzák, az első kiadásban a szerzők sajátkezű ajánlásával. Ezt a páratlan értékű gyűjteményt a berlini egyetemi könyvtár pincéjében fedeztem fel s szereztem meg intézetünk részére.”²⁴

Klebelsberg Kuno 1921 októberében – akkor még belügy- és nem kultuszminiszterként – azt javasolta, hogy a magyar tudományos egyesületek és intézmények duplumpéldányaik felajánlásával fejlesszék a könyvtárat.²⁵ A kérés meghallgatásra talált, hiszen minden intézménynek saját jól felfogott érdeke volt, hogy Németországban is megismerhessék tevékenységét. De akár

²⁴ BUI, MI, az Intézet kiépítése 1915–1918. (1917 július.) Lásd még ugyanott az egyetem rektorának feliratát a porosz kultuszminisztériumhoz 1916. augusztus 18-án: „Gragger professzor Budapestről közölte, hogy a magyar szeminárium rendelkezésére bocsátja közel tízezer kötetet számláló könyvtárát, és hogy a magyar királyi kormány biztosította őt arról: támogatást nyújt ahhoz, hogy a könyvtár állománya duplájára növekedhessen. Ezért egy helyiséget kér a könyvtár, egy másikat pedig a szeminárium számára az egyetemről.”

²⁵ BUI, MI, Gesellschaft der Freunde des Ungarischen Instituts, Ülések iratai (1921. október 2.)

egy remélt német nyelvű kritika miatt is érdemes volt köteteket küldeni a könyvtárnak, hiszen az ugyancsak 1921-ben indított *Ungarische Jahrbücher* a – Gragger tág értelmezése szerinti – hungarológia témakörében megjelent fontosabb kötetekről és tanulmányokról rendszeresen közölt recenziót; sok magyarul megjelent dolgozat német változatát pedig teljes terjedelmében hozta. Mindennek eredményeként 1922 augusztusában a *Pester Lloyd* már arról tudósított, hogy az Intézet könyvtára több mint 22 000 kötetes, benne elsősorban a nyelvészet, az irodalom és a magyar történelem alapműkái találhatóak meg.²⁶ Klebelsberg – 1922 júniusától immár a kultusztárca vezetőjeként – később is mindent megtett annak érdekében, hogy a berlini Magyar Intézet és annak könyvtára komoly magyar támogatást kapjon.

Gragger egyik utolsó, halála előtt adott interjújában – 1926 szeptemberében – az Intézetről szólva kijelentette: „Kutatásainak tárgya igen széleskörű; nem csupán magyar nyelvészet, hanem filológia, abban az értelemben, amint ezt a fogalmat Grimm és Humboldt Vilmos meghatározták; Ungarologia szóval szoktam jelölni, mert kiterjed a magyar szellemi élet összes megnyilvánulásaira, felöleli az irodalmát, a történelmet, a jogot, a közgazdaságtant. [...] Az intézet foglalkozik a magyarság nyelvi és etnikai rokonaival is. Külön tanárok tanítják az ural-altáji és a finnugor nyelvészetet, és van az intézetnek 30 ezer kötetnyi könyvtára.”²⁷ Egy valószínűleg közvetlenül Gragger halála után született, Becker, porosz kultuszminiszter összeállította életrajz a könyvtár alapításáról és fejlődéséről is szól. A biográfia szerint Gragger már 1916. augusztus 18-án felajánlotta a Friedrich Wilhelm (a mai Humboldt) Egyetem rektorának, hogy 10 000 kötetes könyvtárát az akkor alakuló magyar szeminárium rendelkezésére bocsátja. A könyvtár gyarapításában legfőbb támogatói a Porosz Állami Könyvtár, a Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtára, valamint magyar hivatali és magánkönyvtárak voltak.

Az Intézet 1921-ben kapta meg Halléból a 16. századtól bővülő Magyar Könyvtár egy részét. Ez a berlini magyar egyetemi hallgatók már korábban megszerzett, jórészt 19. századi bibliotékája mellett további, szinte felbecsülhetetlen értékű gyarapodást jelentett. 1922/23-ban 3519, a következő tanévben 1749, 1925/26-ban pedig mintegy 3000 kötettel nőtt az állomány. Különösen a finn részleg, de Johann Heinrich Mordtmann (1852–1932) professzor könyvtárának megszerzésével a turkológiai anyag is jelentősen bővült. Emellett értékes, mindenekelőtt a mordvinokra, a cseremiszekre, a zürjénekre, a votjakokra, a csuvasokra, a tatárookra és más török népekre vonatkozó szakirodalmat – csak 1925/26-ban 1500 kötetnyit – kaptak Oroszországból.

²⁶ *Das Ungarische Institut an der Universität Berlin*, *Pester Lloyd* 1922. augusztus 11.

²⁷ *A berlini magyar tudományos intézet és a Collegium Hungaricum. Gragger Róbert professzor nyilatkozata a két intézet működéséről és céljáról*, *Pesti Hírlap* 1926. szeptember 2.

Gragger szellemi nyitottságára jellemző, hogy már a húszas évek elejétől kapcsolatban állt különböző orosz tudományos intézetekkel, elsősorban a finnugor rokon nyelvek tanulmányozása miatt. Egy 1926-os összeállítás 25 000-re becsülte a kötetállományt, 120 kurrens folyóirat és 15 napilap gyűjtéséről tudósított.²⁸

Gragger utódja, Farkas Gyula, 1930 márciusában így jellemezte az Intézet új épületébe költöztetett gyűjteményt: „A földszinten van a gazdag s a maga nemében egyedülálló könyvtár. A magyar–német irodalmi és kulturális érintkezéseknek majdnem tökéletes könyvgyűjteménye. Alig van magyar tárgyú német regény, dráma, verskötet, vagy tudományos értekezés, mely itt meg ne volna. A magyarországi német kisebbségről szóló minden jelentősebb munka feltalálható. Különösen gazdagon van képviselve a modern s a klasszikus magyar irodalom, a magyar művek német fordításai meg szinte teljes számban megvannak.

Földig érő ablakok, a munkaasztaloknál néhány fiatal kutató. Ideális munkahely: a napfény és a stílusos környezet a fantáziának is szárnyat ad.

A folyóiratterembe több mint hatvan folyóirat jár, az újságzobában megtalálhatók az összes nagyobb napilapok 1917-ig visszamenően (akkor vetette meg a nagynevű Gragger Róbert az intézet alapját). Külön termekben van elhelyezve a történelmi és a közgazdasági anyag.”²⁹

1931-ben a *Pesti Hírlap* beszámolója szerint a 36 000 kötetes könyvtárba 160 folyóirat jár állandóan. Az 1842-ben létrejött berlini magyar diákegyesület könyvei alapozták meg a gyűjteményt „Vörösmarty Mihály kötetében ezt olvassuk: »A berlini Magyarok Könyvtárának a Szerző.«

Több könyvbe ez van írva: »A berlini Magyarok Könyvtárának Kossuth Lajos.«

Petőfi verseinek első kiadását, Jókai ajánlásos könyveit láthatjuk.

Tagja volt ennek a diákegyesületnek Brassay Sámuel, a polihisztor, Regul Antal, a nagy utazó. Kerényi Frigyes is künn járt, minekelőtte Amerikába vándorolt volna. [...] Gyulai Pál pénztárosa volt az egyesületnek. [...] Itt járt egyetemre Greguss Ágost, Bartók János is, Bartók Béla nagyapja, Kertbeni (sic!) Károly Mária, Petőfi különc, bogarászó kortársa, még Liszt

²⁸ BUI, MI, Gragger Róbert iratai, Életrajzai, 1926 októbere után. – Ugyanez megtalálható még: GStA PK, VI HA, NI. Carl Heinrich Becker, 1956. (Biographie Robert Graggers für den Nachtrag des Révai'schen Lexikons /1926/). Ennek alapján, valamint azért, mert Becker több, közvetlenül Gragger halála után írt levelében utal arra, hogy Gragger emlékére egy hosszabb tanulmányt ír (ez aztán meg is jelent az *Ungarische Jahrbücher* 1927. évfolyamában), amelyhez életrajzi adatait is összegyűjti, szinte bizonyos, hogy az összeállítás Becker munkája. Az *Ungarische Jahrbücher* kötetei egyébként csaknem minden esztendőben beszámoltak a könyvállomány éves gyarapodásáról.

²⁹ -a., *A berlini Magyar Intézet műhelyéből*, *Nemzeti Újság* 1930. március 30.

Ferenc is, akinek ajánlásos fényképe az egyik terem falát díszíti. Gróf Tisza István nevét is olvassuk. A vendégkönyvben csaknem minden ma élő közéleti kitűnőségünk neve szerepel.”³⁰

Mihelics Vid 1933 áprilisában úgy tudta, hogy „az intézet könyvtárának állandó állománya meghaladja a 35 000 kötetet; a rendszeresen járó folyóiratok száma 160.”³¹

A berlini egyetem Magyar Intézete könyvtárának kétségtelenül legértékesebb része a Kassai György Mihály (Georg Michael Cassai) wittenbergi professzor 1724. évi végrendelete értelmében létrehozott – egyetemi alapítványhoz kapcsolódó és meglehetősen kalandos sorsú – magyar gyűjtemény volt, amely az ott tanuló magyar diákok olvasásvágyát elégítette ki. Az alapítvány támogatásával állandóan egy – fizetséget is élvező – magyar hallgató gondozta a gyűjteményt, amelyet a wittenbergi egyetemmel együtt 1813-ban Halleba költöztettek. (A két egyetemet végül 1817-ben egyesítették, azóta Halle-Wittenbergi Egyetem; napjainkban Martin Luther nevét viseli.) Itteni gyarapodásához a kiegyezéstől a magyar kultuskormányzat is hozzájárult. 1890-ben szűnt meg önállósága: a hallei egyetemi könyvtárba olvasztották, ám ezután is különgyűjteményként kezelték. A 20. század elején kb. 4000 kötetet számlált; ennek a fele származott Kassai hagyatékából: a 16. századból 22, a 17.-ből 113 kötetel, köztük négy unikummal. Gragger Róbert 1920-ban kezdeményezte a bibliotéka letétként történő átadását a Magyar Intézet számára. Oly módon, hogy a „halle-wittenbergi gyűjteményt” változatlanul külön őriznék. Terve ellen a hallei egyetemi hatóságok és a magyar evangélikus egyház is keményen tiltakozott. Gragger végül hosszú huzavona után, a porosz kultuszminiszter (mellette nyilván az államtitkár-barát Carl Heinrich Becker) támogatásával, 1921-ben érte el, hogy a hallei könyvtár egy részét – körülbelül a felét – 99 esztendőre tartós kölcsönbe adják a Friedrich Wilhelm Egyetem Magyar Intézetének, jelentősen gazdagítva az itteni gyűjteményt.³²

³⁰ Vörösmarty Mihály, Kossuth Lajos, Liszt Ferenc, Gyulai Pál berlini nyomai Berlin magyar szigetén, Pesti Hírlap 1931. július 15. – Meg kell jegyezni, hogy az Ungarische Jahrbücher 1938. évfolyama szerint (354.) csak ebben az esztendőben érte el a könyvtár a 36 000 kötetet. Igaz, ezek a beszámolók mindig külön szóltak a folyóiratokról, a napilapokról, amelyeket a különböző újsághírek többnyire – lévén, hogy ezek is bekötve feküdtek a könyvtárban – beleértettek a teljes állományba. A vendégkönyv bejegyzéseiről bővebben: SZILÁGYI Ferenc, *A berlini Magyar Társaság (Bund Ungarischer Hochschüler) Emlékkönyve. (1842–) = Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson – Szeged, 1991. augusztus 12–16. – elhangzott előadások, I–III., szerk. BÉKÉSI Imre et al., Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum, Budapest – Szeged, 1993, III. köt., 1592–1596.*

³¹ MIHELICS Vid, *A magyar tudományosság őrhelyei Németországban*, Nemzeti Újság 1933. április 23.

³² A könyvtár történetéről, a körülötte zajló küzdelmekről kiváló áttekintést adnak a porosz

1940 végétől ismét többször szóba került a hallei magyar könyvtár ügye. Paikert Géza Hóman Bálint miniszter megbízásából érdeklődött felőle. „Dr. Bucsay Mihály ref. lelkész, a hallei Magyar Egyházi Kutatóállomás volt vezetője tollából »1711-ig megjelent régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtár birtokában« címen kiadvány van megjelenés alatt.”³³ Ez a katalógus egyéb értékei mellett és eltekintve a jogi szemponttól, a hallei Magyar Könyvtár önállóságának történeti tényét is hivatva van dokumentálni. Erre annál inkább szükség van, mert tudomásom szerint a hallei egyetem részéről mindinkább érvényesül az az irányzat, amely a Halléban évszázadokon át tanuló diákok által összehozott nagy múltú gyűjteményt az ottani egyetemi könyvtár egy részének kívánja feltüntetni. Akaratlanul is elősegítette ezt a folyamatot néhai Gragger Róbertnek az az intézkedése, amellyel a Könyvtár felét a berlini Magyar Intézetbe szállíttatta, míg a könyvtár egy része Wittenbergbe került.

Miután bizonyos oldalról kíváncsún tartják, hogy már a fenti beolvasztási folyamat megakadályozása céljából is a történelmi múltú hallei Magyar Könyvtár integritása visszaálljon, felhívom, hogy idevonatkozó álláspontját mielőbb jelentse.”

Szent-Iványi Béla, a Magyar Intézet lektora, majd Farkas Gyula mellett a Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum mindenese, a későbbiekben pedig Farkas utódjaként 1973-ig a Humboldt Egyetem – immár nem magyar, hanem – Finnugor Intézetének vezetője a következőképpen válaszolt Paikert felvetésére: „A rendeletben közölt adatok téves információk alapulnak. Az ú. n. »halle-wittenbergi könyvtár« legértékesebb része Cassai magyar származású wittenbergi egyetemi tanárnak a magyar diákokra hagyott gyűjteménye. A könyvek a napóleoni háborúk alatt a hallei egyetemi könyvtárban nyertek menedéket, ahol azonban nehezen hozzáférhető módon tartották őket. Gragger Róbert, felismerve a könyvtár nagy tudományos értékét, az értékesebb példányokat 99 évre a berlini egyetemi Magyar Intézet számára kölcsön vette, és ezzel őket a magyar tudományos kutatás számára köny-

kultuszminisztérium következő iratai: BArch R 4901/1439. UI 5506/1920. (1920. február 26.); UI 6713/1920. (Berlin, 1920. július 3.); UI 7648/1920. (Berlin, 1920. október 18.); UI 8158/1920. (Halle, 1920. november 30.); UI 7648/1920. (Berlin, 1920. december 18.); UI 5203/1921. (Halle, 1920. január 14.); UI 5204/1921. (Halle, 1921. január 15.); UI 5267/1921. (Halle, 1921. január 31.); UI 5280/1921. (Berlin, 1921. január 31.); UI 5369/1921. (Halle, 1921. február 14.); UI 5409/1921. (Budapest 1921. február 15.); UI 5810/1921. (Halle, 1921. március 11.); UI 6057/1921. (Halle, 1921. április 15.); UI 6405/1921. (Halle, 1921. május 30.); UI 6912/1921. (Halle, 1921. július 17.).

³³ A kötet 1941-ben jelent meg: *Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban = Altungarische Bücher der Ungarischen Nationalbibliothek in Halle a. d. Saale*, összeáll. és bev. BUCSAY Mihály, Renschburg, Budapest, 1941.

nyen hozzáférhetővé tette. A megszerzett és az intézetben teljesen külön elhelyezett és külön kezelt anyagot Fitz József, az Orsz[ágos] Széchényi Könyvtár jelenlegi főigazgatója dolgozta fel könyvészetileg, majd felhasználásával több tudományos munka készült el a Magyar Intézetben. (Pl. Gragger Róbert Rotaridesről, Fitz József Cassairól és Szent-Iványi Béla a magyarországi pietizmusról írt tanulmányai.) Halléban a magyar tudományos szempontból kevésbé fontos teológiai munkák maradtak, Wittenbergbe nem került vissza semmi.

A hallei egyetemi könyvtárban maradt anyag az utolsó évtizedekben kifogástalan könyvtári kezelésben részesült és teljesen külön gyűjteményt alkot.

A fennálló állapot megváltoztatását nem tartom indokoltnak.”³⁴

Ugyancsak Szent-Iványi Béla a *Láthatár* című folyóirat 1941. márciusi számában tudósított az Intézet 40 000 kötetes könyvtáráról. Az Intézet: „[...] egyik emeleti szobájában a németországi magyar szellemi élet számos emlékét őrzi – írta. – Itt van, mint a hallei egyetem tartós kölcsöne az egykori wittenbergi és hallei diákoknak Cassai György Mihály, a wittenbergi egyetem 1729-ben elhunyt, magyar származású rektora által alapított, sok értékes régi magyar könyvet tartalmazó könyvtára, az egyetemes magyar kultúra történetét a 18. század elején megírni akaró Rotarides Mihálynak értékes kézirata, a Berliini Magyar Tanulóifjak Társaságának kiváló régi magyar íróktól dedikált könyvei és száz éves emlékkönyve, valamint Gragger Róbert kéziratos hagyatéka. Az intézet 162 folyóiratot és 15 napilapot járát és gondosan gyűjti a magyar tárgyú német újságcikkeket.”

„Az intézet – az egyetemi intézetek megszokott munkaterve szerint – oktató, kutató és kiadói tevékenységet fejt ki. [...] A német tankönyvek és lexikonok Magyarországról szóló adataikat ma már a Magyar Intézettől szerzik be, így a Brockhaus legújabb kiadásában az intézet készítette el a magyar tárgyú cikkeket.” Szent-Iványi beszámolt arról, hogy az *Ungarische Jahrbücher*nek a 20. évfolyama jelent meg, az *Ungarische Bibliothek* pedig több mint 40 kötettel büszkélkedhet. Az Intézet e „[...] tudományos könyvsorozaton kívül is jelentet meg műveket, legutóbb magyarul megtanult tagjainak fordításában magyar novelláskönyvet adott ki.”³⁵

A hallei könyvtár sorsáról értékes adalékokat nyújt még Harsányi András könyvtári gyakornok és Farkas Gyula levelezése 1942 végéről. Harsányi előadta, hogy a hallei magyar könyvtárról készítendő előadásához lenne szüksége néhány adatra. A referátum hangsúlya ugyan a régi történeti részen

³⁴ BUI, a Collegium Hungaricum (a továbbiakban CH) iratai, 1940–1943. (1940. november 29. és december 18.)

³⁵ SZENT-IVÁNYI BÉLA, *A magyar kultúra szervei és támaszai Németországban*, Láthatár 1941, március.

van, de „[...] ha röviden is, pontos képet szeretnék adni a könyvtár legújabb történetéről is. A könyvanyag egy részének Berlinbe való szállításával kapcsolatban részletesen ismerem az eseményeket a vonatkozó aktákból 1921 októberéig. Tehát addig, amíg a Kollégium Wittenberger-Stiftung levelezett az ügyben. Az utolsó adatok arról szólnak, hogy a könyveket a hallei egyetemi könyvtár 9 ládában elküldötte Berlinbe, a különböző tiltakozásoknak eredménye nem volt, s a magyarországi evangélikus egyház részéről kinn járt Kuthy Dezső is csak azt írhatja Halléba, hogy a porosz kultuszminisztériumban eredmény nélkül járt, majd megpróbál további lépéseket is tenni. Az előzőkből sehol sem tűnik ki, hogy a kölcsön mennyi időre szól, hiszen a porosz kultuszminisztérium rendelete értelmében nem lehetett kölcsönzési szerződést kötni a halleiak és a berliniek közt, hanem követni kellett a minisztérium rendelkezését. Ez pedig a könyveket annyi időre kölcsönzi, amennyi idő alatt a művek feldolgozása megtörténik.

Amit tudni szeretnék mármost, az az, hogy 1921 októbere után történt-e valamilyen hivatalos lépés ebben az ügyben, vagy maradt-e minden úgy, amint azt a minisztérium eredetileg elrendelte. Tehát például van-e és hol van hivatalos nyoma annak, hogy a kölcsönzés 99 évre szólna?”

Farkas válasza szerint: „Kérdéseidre sajnos nem tudok egészen pontos választ adni. Én 1921. december elején kerültem ki Berlinbe, mint egyetemi lektor, amikor a hallei könyvek már a Magyar Intézetben voltak. Gragger közölte velem, hogy a könyvek szerződés alapján 99 évig lesznek birtokunkban. Én magam ezt a szerződést soha nem láttam, nem is tudnám, hol keressem. A hallei könyvanyagot annak idején a Magyar Intézetben nagyrészt magam dolgoztam fel. Az 1711 után megjelent könyveket új könyvtári jelzettel beosztottuk a Magyar Intézet könyvtárába, de minden hallei könyv külön színű cédulát kapott és a szám előtt egy »H« jelzetet. Az 1711 előtt kiadott könyveket, mint erről személyesen is meggyőződhetél, külön kezeltük, Fitz József szedte rendbe és Szabó Károly nyomán új jelzettel látta el őket. A hallei könyvtár különben később is ismételtelen tiltakozott a könyvtári jelzet megvalósítása (sic!) ellen. Amikor én 1928 áprilisában átvettem a Magyar Intézet vezetését, akkor a hallei könyvtár megküldte nekem a kikölcsönzött könyvek jegyzékét, azzal a kéréssel, hogy ismerjem el azoknak átvételét, hivatkozván egyúttal a megkötött szerződésre is. Azóta semmi zavaró körülmény nem merült fel.”³⁶ Mindehhez csak annyi tehetek hozzá, hogy a berlini egyetem Magyar Intézete és a Collegium Hungaricum iratainak rendezése során magam sem találkoztam a szerződéssel, amely – ezek szerint – csak a hallei egyetemi könyvtárnál maradt fenn.

³⁶ BUI, a CH iratai, 1939–1944. (1942. november 30. és december 18.)

1944 januárjában a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hozzájárult ahhoz, hogy – „tekintettel a fokozódó légiveszélyre” – a Collegium Hungaricum legfontosabb értéktárgyait Magyarországra szállítsák. Farkas Gyula ezután jelentette, hogy a Collegium kincseinek és a Magyar Intézet könyvtárának biztonságba helyezéséről, illetve vidékre szállításáról a berlini követség „[...] a legrövidebb időn belül gondoskodni fog.

A halle-wittenbergi könyvtár Berlinben lévő könyveit futárposta útján küldöm Magyarországra. Tisztelettel kérem, hogy ottani megőrzésére a Nemzeti Múzeum Országos Széchenyi Könyvtárát szíveskedjék felhívni.”³⁷

Farkas 1944. február 1-jén megismételte javaslatát. Egyben jelentette, hogy a szövetségesek január 29-i és 30-i berlini „[...] bombatámadás[a] a Collegium Hungaricum épületét oly súlyosan megrongálta, hogy az hosszabb időre lakhatatlanná vált. Ezen utóbbi bombatámadáskor az angolok a Collegium környékét súlyos kaliberű bombáknak valószínű esőjével árasztották el. Egy találat tönkretette a berlini egyetem Magyar Intézetét, egy második bomba az egyetem központi épületének a Collegiummal szemben lévő szárnyát érte teli találattal. [...] A követség segítségével jelenleg éppen abban fáradozom, hogy az egész könyvtárat biztonságos helyre szállítsuk. A Halle-Wittenberg-i könyvtár 16–17. századi anyagát kurír útján Budapestre fogom küldeni és kérem azt ott a Nemzeti Múzeum könyvtárában betétképpen (sic!) elhelyezni. Mivel erre jogom nincs, kérem ezt az ügyet szigorúan bizalmasan kezelni.” Hankiss János államtitkár – mintha nem is sejtene, hogy a hallei magyar gyűjtemény nem a magyar állam, hanem az ottani egyetemi könyvtár tulajdona – Farkas feljegyzésére intézkedett, „[...] hogy a halle-wittenbergi magyar könyvtár Méltóságod által Budapestre küldendő 16–17. századbeli anyaga a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába letétként elhelyeztessék.”³⁸

Ez az utolsó tudósításunk 1945 előtről a könyvtárról és hallei gyűjteményéről. Tudjuk, hogy az utóbbi végül már nem került Magyarországra, jelenleg is a berlini Humboldt Egyetem Szlavisztikai Intézetének – amelyhez napjainkban a Magyar Szeminárium tartozik – magyar könyvtárában őrzik. Az oktatásban ma már nem használják, így még a 99 éves letét lejártá előtt visszakerülhet Halléba, ahol a magyar témák iránti érdeklődés amúgy is felerősödött az utóbbi időben.

A Magyar Intézet a negyvenes évek elején már több mint 40 000 kötettel büszkélkedő könyvtárába körülbelül 160 folyóirat és 16 napilap járt az egész korszakon keresztül. Az archívumban Magyarországról és az utódállamokról

³⁷ BUI, a CH iratai, a CH és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium közötti iratváltás, 1939–1944. (1944. január 18. és február 1.)

³⁸ BUI, a CH iratai, a CH és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium közötti iratváltás, 1939–1944. (1944. február 1. és 15.)

szóló, elsősorban német és magyar nyelvű újság- és folyóiratcikkeket, broszúrákat, statisztikákat, térképeket és fényképeket is gyűjtöttek és rendszereztek. Emiatt a Magyarországgal bármilyen tekintetben foglalkozó német tudósok legfontosabb kutatóhelye az Intézet könyvtára volt. 1942-ben a következő jelentésben számolt be erről Farkas Gyula és Szent-Iványi Béla: „Itt állította össze magyar anyagát Brackmann [Albert, 1871–1952], a berlini állami levéltár igazgatója »Kaiser Otto III. und die staatliche Umgestaltung Polens und Ungarns«, valamint »Zur Entstehung des ungarischen Staates« című értekezéseihez. Gerhard Sappok [?–?] most készülő és részben már meg is jelent »Die deutsche Ostpolitik des Hochmittelalters im Rahmen der Reichspolitik« című munkájának magyar fejezeteit intézetünkben írja. Az intézetben készült el Fittbogen [Gottfried, 1878–1941] »Friedrich List und Ungarn« című tanulmánya, melyet az intézet folyóiratának az Ungarische Jahrbüchernek legközelebbi számában fog kiadni. Most tett doktorátust a berlini egyetemen Mittelstädt [Isolde, ?–?] kisasszony, részben az intézetben készült »Bismarck und Ungarn« című értekezése alapján. Útmutatásokat és anyagának nagy részét tőlünk nyerte O. A. Isbert [1901–1986] a berlini Külügytudományi Intézet Kleine Auslandskunde sorozatában megjelent »Ungarn«-könyvéhez. Fritz Hartung [1883–1967] és Fritz Valjavec [1909–1960] professzorok állandó kapcsolatban állnak intézetünkkel. Magyar tárgyú filmjeihez és regényekhez is gyakran szolgáltatunk anyagot. Bolvary [Géza /von/, 1897–1961] a »Maria Ilona« film készítése közben sokat dolgozott az intézetben, azóta inkább történeti kosztüm, magyaros táj, házábrázolás és lakásberendezés érdekelte a filmeseket. A szépírók közül Reimesch [Fritz-Heinz, 1892–1958] végzett kutatásokat magyar történeti tárgyú regényeihez és elbeszéléseihez. Legutóbb Zillich [Heinrich, 1898–1988] a románok 1919. évi magyarországi szereplése iránt érdeklődött.”³⁹

Bár az Intézet alapította könyvtár átvészelte a második világháborút – 1946-ban Steinitz körülbelül 44 000 kötet őrzéséről számolt be –, gyarapítására jóval kisebb figyelmet fordítottak, mint a húszas–harmincas években. Az 1990-es felmérés 55 000 kötetet regisztrált,⁴⁰ jelenleg pedig mintegy hetvenezer kötetes: a Kárpát-medencén kívül még mindig a legnagyobb a hungarikaanyagokat gyűjtő könyvtárak között...

³⁹ BUI, CH iratai, 1940–1943. (1942. január 12.)

⁴⁰ *Hungarikaanyagot őrző külföldi könyvtárak címjegyzéke 2. Német Demokratikus Köztársaság, Országos Széchenyi Könyvtár, Budapest, 1990, 26.*

Az Intézet diákjai és tanárai

A Dorotheenstraßéból 1929 márciusában költözött új otthonába az Intézet. Szinte a szomszédba, Max Reinhardt (1873–1943), a világhírű rendező korábbi palotájába, az Am Kupfergraben 7. szám alá (Angela Merkel kancellár jelenlegi otthonába). Farkas Gyula 1929. március 5-én büszkén tudósította Klebelsberg minisztert: „Mély tisztelettel jelentem, hogy az Ungarisches Institut új épülete teljesen elkészült és a mai napon megkezdtük a hurcolkodást. A porosz kultuskormány áldozatkészségéből intézetem ma a berlini egyetemnek legszebb és legjobban felszerelt intézete, és méltó módon képviseli a Collegium Hungaricum szomszédságában a magyar kultúrát.”⁴¹ Németországban elterjedt vélemény volt, hogy az Intézet mind elhelyezése, mind munkafeltételei tekintetében, és nem utolsósorban kiváló könyvtára miatt a legkiválóbb bölcsészettudományi tanszékek közé tartozik. A Spree parti, a Múzeum-szigettel szemközi épületet csak egy hangulatos kert választotta el a Collegium Hungaricumtól. A Collegium, amelyet sokszor és sokan összekevertek és összekevernek a berlini Friedrich Wilhelm Egyetem Magyar Intézetével, tisztán magyar állami, míg az egyetem Magyar Intézete a porosz, később pedig a német birodalmi kormány által fenntartott intézmény volt. (Igaz, hogy az utóbbi is kapott magyar állami támogatást, elsősorban könyvadományok, könyvkiadási hozzájárulás, a lektorok kiküldése és fizetés-kiegészítése formájában.)

A Collegiumba magyar állami ösztöndíjjal, a rendkívül tudatos – és Gragger által is ösztönzött – klebelsbergi kultúrpolitika jegyében, kifejezetten elitképzési céllal érkeztek magyar ösztöndíjasok. Ezzel szemben a Magyar Intézetben – elsősorban a Becker szorgalmazta „külföld-tanulmányozás” (Auslandsstudien) szándékával – jórészt német diákok ismerkedtek a magyar kultúrával és tudománnyal, illetve tanulták a magyar nyelvet. A két intézmény természetesen szoros kapcsolatban állt, hiszen mindkettő igazgatója ugyanaz a személy, Gragger Róbert, majd Farkas Gyula volt, kivéve az 1926 és 1935 közötti időszakot, amikor Tamedly Mihály irányította a Collegium Hungaricumot. Ennek ösztöndíjasai egyébként – szerény díjazás ellenében – gyakran segítettek a Magyar Intézet munkáját, többnyire az intézeti könyvtár rendezésével és katalogizálásával.

Az itt tanuló diákok száma változó, évente 20–30 közötti volt. 1931-ben július 15-én a *Pesti Hírlap* arról tudósított, hogy a „[...] magyarokon kívül állandóan 20–25 német diák hallgatja a magyar tanárok előadásait. A vezető tanár s még kilenc docens tart itt egyetemi előadásokat, köztük két török és

⁴¹ BUI, Magyar Intézet, Egyéb iratok, 1929. (1929. március 5.)

két finn is.”⁴² 1933. április 23-án a *Nemzeti Újságban* Mihelics Vid számolt be arról, hogy „[...] ebben a tudományos kutatóintézetben, amely teljesen független a magyar kormánytól s egyemeletes palotájával a berlini egyetemnek szerves tartozéka, Farkas professzor mellett immár nem kevesebb, mint 9 előadó dolgozik, köztük 3 rendes tanár és egy magántanár. Meg kell jegyeznünk ugyanis, hogy a Magyar Intézethez tartozik az egész finnugor és török nyelvészet, valamint az irodalom. Hogy az Intézet ennek ellenére mégis csak »Ungarisches Institut«, az nyilvánvalóan a magyar kultúra és tudományosság vezető jellegének elismerését jelenti. [...] A magyar lektorhoz kb. 30 hallgató iratkozott be ebben a félévben, s jelenleg 7 német fiatalember dolgozik magyar nyelvészeti és irodalomtörténeti doktori értekezésen. Az érdeklődést nagyban előmozdítja Farkas Gyulának az a politikai szempontból is értékes kezdeményezése, hogy a legkiválóbb hallgatókat rövidebb-hosszabb időre cserediákként a budai Eötvös-kollégiumban helyezteti el. A tanszéknek egyébként saját neveltjei is vannak, így például a magyar történelmet Schünemann német magántanár adja elő.”⁴³ Az 1937/38. tanévben a nyári szemeszterben 52, a téliben pedig 13 diák tanult az Intézetben.⁴⁴ Szent-Iványi Béla, a későbbi tanszékvezető 1941 márciusában a *Láthatárban* kijelentette: „Az intézet tudományos sikerét jelzi, hogy tagjai közül ketten lettek a berlini egyetem magántanárai és számosan töltenek be vezető helyet a Délkelet-Európára vonatkozó tudományos kutatómunkában, valamint, hogy az utolsó tíz évben 14 doktori értekezés készült falai között. A berlini egyetem finn és magyar lektora is az intézetben fejt ki tevékenységét.”⁴⁵

Német részről mindenképpen a magyar tudományosság és a német–magyar kapcsolatok fontosságának elismerését jelezte, hogy a finnugor és részben a török tanulmányokra is a Magyar Intézetben nyílt lehetőség. A tanárok között az intézetvezetőknél és a lektorokon kívül olyan nemzetközileg ismert szaktekintélyek voltak, mint a turkológus Wilhelm Bang-Kaup (1869–1934), a finnugrista Ernst Lewy (1881–1966), a történész Konrad Schünemann (1900–1940), rövid ideig a nyelvész Gombocz Zoltán (1877–1935).⁴⁶

⁴² *Vörösmarty Mihály...*, I. m.

⁴³ MIHELICS, I. m.

⁴⁴ Ungarische Jahrbücher, XVIII. Bd., 1938, 354.

⁴⁵ SZENT-IVÁNYI Béla, I. m.

⁴⁶ Az Ungarische Jahrbücher kötetekben – egy-egy év kivételével – mindig beszámoltak az Intézet tevékenységéről, a könyvtár gyarapodásáról, a tanárok óráiról, a harmincas évek közepétől pedig a hallgatók létszámáról is a *Das Ungarische Institut an der Universität Berlin im Jahre...* rovatban.

A német tanársegédek

Az Intézettel foglalkozó tanulmányok rendre megfelelnek arról, hogy több ifjú német tanársegéd is itt kezdte a pályáját. Közülük az első – mindketten rövid ideig – Erich Schmitt és Gottfried Hoehne voltak.⁴⁷ (Róluk további adatokat nem sikerült találnom.) Őket követte 1922 szeptemberétől Konrad Schünemann, Gragger jó barátja, akit csak „Süni”-ként emlegetett a leveleiben. Barátságukat bizonyítja, hogy 1923 augusztusában együtt kutattak a bécsi levéltárakban és könyvtárakban.⁴⁸ Schünemann a tanszék saját „neveltje” volt. 1922-ben megvédett doktori disszertációját is magyar témából, az erdélyi szászok megjelenése előtti időszak magyarországi német telepeseiről írta.⁴⁹ (Ez nyomtatásban németül, az Intézet *Magyar Könyvtár* sorozatában, *Németek Magyarországon a 12. századig* címen jelent meg.⁵⁰) Tanársegédként, majd magántanárként a magyar történelemtől – mindenekelőtt saját szűkebb területéről, a korai magyar történetről – tartott előadást és szemináriumot,⁵¹ az *Ungarische Jahrbücher*-ben recenziói és tanulmányai jelentek meg, annak szerkesztésében is közreműködött. Nem véletlen, hogy az Intézet nevében éppen ő búcsúztatta az 1926 novemberében elhunyt Graggert,⁵² sőt, egyes hírek szerint még utódjaként is felmerült a neve.⁵³ Végül 1928 áprilisának végén vált meg a tanszéktől.⁵⁴ A nagy reményekre jogosító tudós mindössze negyven esztendő volt, amikor – immár a kiel egyetem délkelet-európai kérdésekkel foglalkozó professzoraként – 1940 júniusában a franciaországi hadszíntéren életét vesztette.⁵⁵

⁴⁷ BArch R 4901/1439. UI 5407/1921. és UI 7143/1921.

⁴⁸ Gragger – minden bizonnyal C. H. Becker összeállította – életrajza (BUI, Magyar Intézet, Gragger iratai, Életrajzai) 1926 októberéből.

⁴⁹ BArch R 4901/1439. UI 6911/1922. Schünemann későbbi alkalmazásáról ugyanitt: UI 6188/1923, UI 6509/1925, UI 6362/1926, UI 5335/1927. Disszertációja német címe: *Die deutschen Gäste in Ungarn bis zur Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen*.

⁵⁰ Konrad SCHÜNEMANN, *Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert*, W. de Gruyter, Berlin – Leipzig, 1923.

⁵¹ MIHELICS, I. m.

⁵² *Das Ableben Professor Graggers*, Pester Lloyd 1926. november 14. – *Gragger Róbert temetése*, Budapesti Hírlap 1926. november 14.

⁵³ *Vorläufige Regelung der Nachfolge Robert Graggers*, Der Tag 30. Juli 1927.

⁵⁴ BArch, R 4901/1439., UI 6424/1928. és R 4901/1441., UI 47 571/1927. – Schünemann tanszéki alkalmazásáról lásd még: Humboldt-Universität zu Berlin, Archiv (a továbbiakban: HUArch), UK, 872 (1922. szeptember 27.), 873 (1923. június 13., 1925. június 13., 1927. április 2.), 874 (1928. május 30.)

⁵⁵ Albert BRACKMANN, *Konrad Schünemann zum Gedächtnis*, Ungarische Jahrbücher XX. (1940.), Heft 1–2., valamint Anton TAFFERNER, *Univ.-Prof. Dr. Konrad Schünemann zum Gedächtnis*, Buschmann, Budapest, 1941. (Sonderabdruck aus den Deutschen Forschungen in Ungarn IV /1939/, Heft 3–4.)

Schünemannt Otto Albrecht Isbert váltotta tanársegédként. 1928 májusától dolgozott a tanszéken. Mindenekelőtt a magyarországi német települések történetét és akkori helyzetét kutatta. Ez irányú tudományos munkássága 1933–1934-ben Magyarországon is komoly visszhangot váltott ki. Kissé megkésve, hiszen a magyarellenesség vádját megfogalmazó bírálókat céltáblája egy olyan kötete volt, amely már 1931-ben megjelent.⁵⁶

Ezen kívül 1932-ben a *Magyar Szemle*-ben is közölt egy tanulmányt, amelyet – előbb említett kötetével együtt – még ugyanabban a lapszámban Mályusz Elemér illetett kemény kritikával. Miközben elismerte Isbert szorgalmas adatgyűjtésének erőit és eredményeit és a német „kulturálnacionalizmus” törekvéseit példaként állította a magyar történészek elé, egyben a magyar oldalon addig elhanyagolt feladatokra is figyelmeztetett: „Ha megint semmit sem teszünk, a téves fogalmazású német munka megállapításai mennek át a köztudatba. Magyar célú és magyar szellemű feldolgozásra tehát szükség van, ennek azonban teljesen elfogulatlannak kell lennie.” 1932-ben azonban, a szakkörökön kívül, még senki sem figyelt föl az Isbert felfogásában mutatkozó veszélyekre.⁵⁷ Erre csak 1934. április 18-án, politikai közbeavatkozásra került sor. A nem éppen – 1933-tól pedig végképpen nem – németbarátnak ismert Bajcsy-Zsilinszky Endre, az ellenzéki Nemzeti Radikális Párt elnöke, Gömbös Gyula miniszterelnökhöz és Hóman Bálint kultuszminiszterhez nyújtott be interpellációt a képviselőházban a berlini Magyar Intézet

⁵⁶ Otto-Albrecht ISBERT, *Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Bauernsiedlung und Deutschtum*, J. Beltz, Langensalza, Berlin – Leipzig, 1931. (Deutsche Hefte für Volks- und Kulturbodenforschung, Abhandlungen Nr. 1.) – Ugyanebben a témában jelent meg két részletben egy tanulmánya az *Ungarische Jahrbücher* X. (1931. évi) kötetében: *Geschichtliche Untersuchungen über das südwestliche ungarische Mittelgebirge und seine Bauernsiedlungen I. és Geschichtliche (statistische) Untersuchungen über das südwestliche ungarische Mittelgebirge und seine Bauernsiedlungen II.* címmel.

⁵⁷ Otto-Albrecht ISBERT, *A magyarországi németiség birodalmi német szempontból*, Magyar Szemle XV., 1932, 231–240. – Ugyanitt, közvetlenül Isbert dolgozata után: MÁLYUSZ Elemér, *Az új német nacionalizmus történetírása*. – Vö. FÜLEP Lajos, *Mit mond a szemtanú*, Nyugat 1933/19., 281–287., illetve NÉMETH Imre, *Költő és statisztikus*, Nyugat 1934/7., 359–362. Ez utóbbiból idézek: „A magyarság népi öntudatlanságának tragikus mélységeiről külön tanulmányt kellene írni és feltárni történelmi, gazdasági, kulturális és szociális okait. Most elégedjünk meg a rámutatással, mert alig hiszem, hogy akadna őszintén gondolkodó magyar fej, aki ezt az öntudatlanságot nem látná. Hiszen ezen a területen még az öntudat kiművelésére hivatott vezérkar tisztjei, a magyar tudomány művelői is alig léptek egyet-kettőt és erre a hiányra is az a német Isbert figyelmeztet, aki a német öntudat számára olyan bámulatos alaposággal felmérte a magyar középhegység (budai hegyek, Pilis, Vértes, Bakony) sváb-ságát.” Illyés Gyula pedig elismeréssel vegyes borzalommal írta, ugyancsak a Nyugatban (*Magyarok megmentése*, Nyugat 1934/8., 411–424.): „Előtte fekszik Otto Albrecht Isbert, a berlini magyar intézet asszisztensének kitűnő munkája, az első alapos tanulmány a Vértes és Bakony vidékéről. A végtelen népszámlálási adatból és a mellékelt térképekről (Karte 5. 6. 9.) csodálkozva értesülök arról, hogy az egész Bakony-vidék is német.”

Isbert nevű asszisztensének tevékenysége miatt, „[...] aki kifejezetten pán-germán és magyarellen es tendenciával írt könyvet a dunántúli német településekről.” Bajcsy kifogásolta, hogy mindezt az intézetvezető Farkas Gyula passzívan szemléli. Ezért, nem is túlságosan burkoltan, Farkas Gyula leváltását követelte.

Hóman Bálint az interpellációra adott válaszában kijelentette, hogy Bajcsy-Zsilinszky félreérti a helyzetet, hiszen Isbert nem egy magyar intézmény, hanem a porosz vezetés alatti berlini egyetem magyar tanszékének a tanársegéde, tehát – akárcsak főnöke, Farkas Gyula – porosz állami szolgálatban áll. Farkas Gyulának egyébként semmi köze sem volt a kötethez, amely már az igazgatói kinevezése előtt elkészült. Hóman azt is elmondta: támogatni fogja, hogy Isbert tévedéseiről német nyelvű cáfolat jelenjen meg az *Ungarische Jahrbücher*-ben. Miután Bajcsy-Zsilinszky nem fogadta el Hóman válaszát, a miniszter újra kénytelen volt megismételni, „[...] hogy nem tartom helyesnek, hogy szóvá méltóztatott tenni egy olyan úr működését, aki nem a magyar, hanem a porosz állam szolgálatában van.”⁵⁸

Bajcsy-Zsilinszky interpellációjára természetesen Berlinben is reagáltak.⁵⁹ Panasza Rust birodalmi nevelésügyi miniszter elé került, aki a Magyar Intézet igazgatójának, Farkas Gyulának a véleményét kérte. Farkas szerint Bajcsy-Zsilinszky mindenben igyekszik aláaknázni a magyar–német kapcsolatokat, és az Intézetet ok nélkül támadja. A vitatott értekezést ugyanis Isbert még azelőtt írta, mielőtt az Intézetbe került volna, így ahhoz az Intézetnek semmi köze sincs. (Tegyük persze hozzá: amennyiben ez így is volt, megjelenni viszont akkor jelent meg, amikor Isbert már három esztendeje az Intézet tanársegéde volt.) Igaz, hogy ez valóban mély német érzéstől áthatott munka, ám a magyarságot és a tudományos igazságot semmi esetre sem sérti. Annak idején egyébként a magyar fogadtatása is kedvező volt. Éppen ennek alapján hívta az Intézetbe asszisztensnek Isbertet, aki azóta minden tehetségét a német–magyar kapcsolatok szolgálatának szenteli. Farkas hozzátette még, hogy a parlamenti többség lelkesen fogadta Hóman válaszát Bajcsy interpellációjára.⁶⁰

A porosz alkalmazottként miniszterének jelentő Farkas magyar tudósként persze teljesen másként írt minderről. Még az Isberttel kapcsolatos „botrányok” esztendejében, 1934 végén egy Szekfű Gyulához intézett levelében így panaszkodott: „A helyzetem itt a német–magyar feszültségek miatt mind kellemetlenebb. Leghevesebb elleneim asszisztenseim, főleg Isbert, akik az Intitutot és az Ujb-t magyarellen es intézménynek kívánják kiépíte-

⁵⁸ Az 1931. július hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója, Athenaeum, Budapest, 1934, 21. köt., 274–278.

⁵⁹ *Ein Angriff gegen das ungarische Institut in Berlin*, Hamburger Tageblatt 23. April, 1934.

⁶⁰ BArch, R/4901/1439, UI 7153/1934.

ni és mivel ezt nem engedem, mindenfelé intrikálnak ellenem. De hát késő a panasz.”⁶¹

Isbert végül 1935 márciusának végéig maradt az tanszéken, ezt követően a stuttgarti Német Külügyi Intézetben (Deutsches Ausland-Institut) folytatta népiségtörténeti kutatásait.⁶² Nem sokkal az Intézetből való távozása után a korábban őt Bajcsy-Zsilinszky Endrével szemben – legalábbis részben – megvédő Hóman Bálinttal is konfliktusba került, a *Das Königreich Ungarn* címmel tervezett gyűjteményes kötet általa jegyzett bevezető tanulmánya miatt, amely végül – vélhetően Hóman kifogásai következtében – nem is jelent meg.⁶³

A Magyar Intézettel, illetve a Német–Magyar Társasággal Isbert 1945-ig maradt kapcsolatban, s utolsó magyar tárgyú könyvének – a berlini Külügytudományi Intézet *Kleine Auslandskunde* sorozatában 1941-ben megjelent *Ungarn* címűnek – az anyagához is innen kapott adatokat.⁶⁴ További sorsáról, bár számos német életrajzi és szaklexikont végignéztem és a világhálón is keresgéltem, nem találtam adatokat. Szinte bizonyosan ő azonban azoknak az 1960-as, 1970-es években kiadott, jógával foglalkozó könyveknek a szerzője, amelyek – az internetes böngésző programok tanúsága szerint – még ma is igen keresettek és népszerűek az eziránt érdeklődő olvasók körében.

Isbertnél talán még érdekesebb Helmut Klocke alakja. Jó egy éven keresztül Isberttel együtt dolgozott a Magyar Intézetben: Isbert volt az első, Klocke pedig a második tanársegéd. Az 1904-es születésű Klocke a lipcsei egyetem hallgatójaként történelmet, filozófiát, szociológiát, földrajzot és germanisztikát tanult. A népi ihletettségű – önéletrajzából ugyan ez nem derül ki, de nyilván a nemzetiszocialista ideológiához is kötődő – ifjúsági mozgalmakba igen hamar, 18 évesen bekapcsolódott. Csoportokat vezetett Délkelet-Európa németek lakta területeire, a külföldi németességgel foglalkozó tanfolyamokat szervezett. 1925-ben, mint öntudatos német fiatal, az első német munkatábornak is tagja volt. 1929 őszétől 1931 nyaráig a szegedi Ferenc József Tudományegyetem német lektora lett. Itt nem csak nyelvet és irodalmat oktatott, hanem – bizonyosan kellően ideologikus – történeti, művészettör-

⁶¹ *A hazatérő Farkas Gyula. Írások, dokumentumok a kitagadott irodalomtudós életéről és műveiről*, szerk. FUTAKY ISTVÁN – KESZTYÜS TIBOR, Argumentum, Budapest, 2003, 104. (Farkas Gyula – Szekfű Gyulának, 1934. december 29.)

⁶² Isbertnek az intézetbeli alkalmazásáról lásd: HUArch, UK, 874 (1928. május 30., 1933. október 10., 1935. január 28., 1935. április 9., 1935. július 19.) – Lásd még: OROSZ LÁSZLÓ, *Népiségkutatás a nemzeti érdekek ütközőpontjában. A két világháború közötti tudománypolitika Fritz Valjavec és Mályusz Elemér kapcsolatában*, Századok 2003/1.

⁶³ Bővebben lásd a kötet *A végtelenben újra találkoznak. Szekfű Gyula és Hóman Bálint párhuzamos majd elváló életpályája* című tanulmányát.

⁶⁴ BUI, CH iratai, 1940–1943. (Szily Kálmán államtitkár – Farkas Gyulának és Szent-Iványi Bélának – bizalmas körlevélben –, 1941. november 21. – Farkas és Szent-Iványi válasza a miniszternek, 1942. január 12.) BUI, MI, Farkas Gyula levelezése, 1942–1945. (1945. január 18.)

téneti előadásokat is tartott, egyben elkezdte tanulmányozni Magyarország általa is korszerűtlennek ítélt agrárberendezkedését. Szlovákiában és Erdélyben is többször járt, a trianoni Magyarország területén sok anyagot gyűjtött a magyar és a német falvak parasztságának életéről. A külföldi németekről készülő „kéziszótárba” ő írta a magyarországi németek társadalmi helyzetéről szóló szócikket. 1930 nyarán Romániába, az Arges megyei Runcuba utazott, ahol 19 német hallgató élén vett részt a nemzetközi hírű Gusti professzor nyári falukutatói programjában. Szociológiai vizsgálatai révén került kapcsolatba a magyarországi németekkel és annak kiemelkedő képviselőivel, így Bleyer Jakabbal, majd a berlini egyetem Magyar Intézetével is. Mielőtt azonban oda került volna tanársegédnek, egy meglehetősen kalandos – ám abban az időben korántsem szokatlan és elszigetelt – akcióval hívta föl magára a figyelmet.⁶⁵

Isberttel közösen szervezett egy magyarországi kirándulást, innen pedig menyasszonyával nyolc napos szlovákiai utazásra indult. Az éppen ebben az időben erősödő német népiségkutatások ígézetében több csehszlovákiai német települést is meglátogatott. Hazatérőben a csomagjait előreküldte Oderbergbe (Bohumin), s mikor maga is odaérkezett, 1933. október 5-én a cseh határvédelmi hatóságok letartóztatták. Az erről tudósító Isbert levele szerint az őrizetbe vétel oka az volt, hogy útközben Klocke olyan – Németországban akkor sokfelé szétküldött – nyomtatványokat kapott postai úton a Birodalomból, amelyek az SA-ba és az SS-be való belépésre szólítottak föl. Ez kelthette fel a cseh hatóságok gyanúját. Megfigyelték, s mikor Oderbergben átvette az inkriminált nyomtatványokat tartalmazó csomagjait, lefoglák. Mährisch-Osttrauba (Ostrava) vitték, ahol vizsgálati fogságba került. A vádat a nála talált térképekre, tudományos feljegyzéseire, német és magyar kisebbségi vezetők címeinek listájára, Farkas Gyula egy ajánlólevelére, a potsdami Staatlicher Bildungsanstalt egy kérdőívére (amely a külföldön folytatott nemzetpolitikai nevelésről szólt, és Klocke tévedésből vitte magával Budapestről) alapozták.

Isberték azonnal értesítették a német külügyminisztériumot, és kapcsolatba léptek egy znaimi (Znojmo) német ügyvéddel Klocke védelme érdekében. A tőle 1933. október 19-én kapott levél alapján úgy tűnt, hogy Klocke jól érzi magát, sőt, a vizsgálati fogságban nyelvi tanulmányokat is folytathat. Igaz, az a mondata nehezen volt értelmezhető, miszerint kérte, hogy a német hatóságok ne interveniáljanak az ügyében.⁶⁶

⁶⁵ HUArch, UK, 873. (Klocke önéletrajza, 1934. szeptember 25.) Lectori tevékenységéről számos irat és általa küldött jelentés található: Auswärtiges Amt, Archiv, Gesandtschaft Budapest, VII. 1. Kulturelles – Verschiedenes (Lektoren, Akad. Auskunftsstellen) 118, Bd. 2–4.

⁶⁶ BArch R 4901/1439, UI 9102/1933. (Isbert 1933. október 19-i levele egy nevelésügyi miniszteri tanácsoshoz, Achelishez.)

A prágai német követség érdeklődésére a csehszlovák külügyminisztérium közölte, hogy Klockét a köztársaság védelméről szóló törvény alapján tartóztatták le. A brünni német konzulátus pedig arról tudósított, hogy – mivel sok terhelő anyagot találtak nála – az esetét különösen súlyosnak tartják a csehszlovák hatóságok.⁶⁷ Klocke több mint fél éven át „élvezte” a különösebben nyilván nem kívánt cseh vendégszeretetet, ám semmiféle panasa nem volt a bánásmódra. Nemzetiszocialista meggyőződéséért, a nemzetiszocialista párttal és annak szervezeteivel való kapcsolatait vádolták. Végül 1934. április 14-én a Mährisch-Osttrau-i kerületi bíróság felmentette, azzal az indokkal, hogy a gondolatot nem, csak a cselekedetet lehet büntetni. A német külügyminisztérium szerint ez volt az első eset, hogy egy letartóztatott birodalmi német állampolgárt nem ítélték el Csehszlovákiában pusztán azért, mert nemzetiszocialista elveket vallott. Mivel azonban a vádhatóság semmisségi panaszt jelentett be, Klocke vizsgálati fogságát fenntartották. A védelem szabadlábra helyezési kérelme és 100 000 korona kaució ellenében végül egy héttel később, április 21-én elengedték, azzal az ígérettel, hogy a büntetőeljárás befejezéséig nem hagyja el Csehszlovákia területét. Ezért július 26-ig még Prágában maradt, az ottani német és cseh egyetemre is járt. Nyáron visszavonták a semmisségi panaszt, így az elsőfokú bíróság határozata jogerőre emelkedett, és Klocke – Magyarországon keresztül – visszatérhetett hazájába.⁶⁸

1934. augusztus 1-jétől volt a Magyar Intézet Isbert melletti „második” tanársegéde. Visszamenőleges hatállyal engedélyezték alkalmazását, amelyet Farkas – Klocke addigi egyetemi tanulmányai és pályafutása alapján – csak szeptember 1-jén javasolt. Farkas beszámolt róla, hogy Klocke két éven át volt a szegedi egyetemen német lektor, tud magyarul, ráadásul Magyarország szociológiájában és szellemtörténetében is tájékozott, és már több értekezése jelent meg. Szegedi tartózkodása után Franciaországban is eltöltött egy esztendőt, ahol elsősorban az ottani, Délkelet-Európára vonatkozó szakirodalmat tanulmányozta. 1932-től foglalkozott behatóbban Magyarországról agrárszociológiájával. E munkáját 1933 nyarán már a Magyar Intézetben folytatta. Az *Ungarische Jahrbücher* szerkesztését is rá szerették volna bízni, de közbeszólt csehszlovákiai letartóztatása. Klocke úgy tervezte, hogy a már megkezdett agrárszociológiai témájából habilitál. Mellette szólt, hogy a magyar mellett jól beszélt románul, csehül; délszláv nyelv- és szakismerete, a délkelet-európai németiség helyzetének ismerete alapján kiváló munka-

⁶⁷ Uo., UI 9651/1933. (A külügyminisztérium átirata a nevelésügyi minisztériumnak, 1933. november 23.)

⁶⁸ BArch R 4901/1439, UI 6366, 8141 és 8902/1934. (A külügyminisztérium átirata a nevelésügyi minisztériumnak, 1934. március 14. és július 2.) HUArch, UK, 873. (Klocke önéletrajza, 1934. szeptember 25.)

erőt nyerhetne vele az Intézet. Annál is inkább – jelentette ki Farkas –, mivel „[...] éppen az utóbbi két esztendő bizonyította, hogy a magyar problémákat kizárólag a közép- és délkelet-európai térség kérdéseivel összefüggésben lehet bemutatni.”⁶⁹

Úgy tűnik, Farkas véleménye hamarosan megváltozott Klockéről. Akárcsak Isbertben, benne is csalódnia kellett. Isbert kapcsán már idéztem 1934 végéről Szekfünek írott levelét, amelyben két tanársegédjére – igaz, közülük akkor még elsősorban Isbertre – panaszkodott. Klockével, ahogy erről több forrás is tanúskodik, 1935-ben mérgesedett el javíthatatlanul a viszonya. Éppen azután, hogy – Isbert távozásával – 1935. április 1-jén Klocke első tanársegéddé lépett elő.⁷⁰ A birodalmi nevelésügyi minisztérium egyik vezető tisztviselője, Wilhelm Burmeister (1905–1983) jegyezte föl 1935 júliusában, Hóman Bálint németországi – végül csak 1936 májusában megvalósult – utazásának előkészítése kapcsán, hogy Farkas Gyulának aggodalmai vannak a Magyar Intézet jövőjével kapcsolatban. Különösen egy eset okozott számára komoly gondot. Mikor a távozni készülő Isbert megürülő helyére keresett új tanársegédet, a minisztériumhoz ez ügyben írott kérvénye az egyetem nemzetiszocialista tanáregyesületétől (a Dozentenschafttól) Klockéhez került véleményezésre. Klocke, anélkül, hogy erről Farkast értesítette volna, nem ajánlotta Farkas jelöltjét, habár az illető – Heinrich Kalek – a pártnak és az SA-nak is tagja volt. Ezután, egy kettejük közötti tisztázó beszélgetésen Klocke elmondta Farkasnak, hogy azért utasította vissza kérését, mert csak olyan férfit tart alkalmasnak erre a posztra, aki német nemzeti érzésében erős, s így az Intézettel kapcsolatos magyar kívánságokat és szándékokat határozottan visszautasítja. A magyar kérdésekben szinte mindig – akár a nemzetiszocialista párt elképzeléseivel szemben is – korrekt álláspontot képviselő Burmeister az üggyel kapcsolatosan megjegyezte: bár ő maga is erős fenntartásokkal tekint Farkas személyére, már csak a Németország és Magyarország közötti kulturális közvetítő szerepe miatt is tiszteségesen kell vele bánni. A Klockééhoz hasonló hozzáállás pedig az igen nehezen kiépített német–magyar kapcsolatokat is megronthatja, hiszen magyar részről emiatt visszahatás várható.⁷¹

Nyilván Burmeister közbelépése okán Rust birodalmi miniszter is tájékoztatást kért az ügyről. A Dozentenschaft erre adott válasza szerint Farkas jelöltjét azért nem fogadták el, mert Klocke felfogásával egyetértve úgy vél-

⁶⁹ BArch R 4901/1439, UI 8821/1934. (Farkas Gyula a nevelésügyi minisztériumnak, 1934. szeptember 1.)

⁷⁰ HUArch, UK, 874. (Berlin, 1935. január 28. és április 9.)

⁷¹ BArch R 4901/1439, WI/b 2205/1935. (Burmeister feljegyzése Vahlen minisztériumi igazgónak, 1935. július 1.)

ték, hogy Farkas azért szeretné Kaleket alkalmazni, mivel az ő érdeklődése kizárólag szakmai, így politikailag Farkasnak továbbra is szabad mozgástere lenne az Intézetben. A tanáregyesület és Klocke véleménye alapján ugyanakkor egy ilyen helyre olyan valakit kell állítani, aki politikailag is aktív. Nyilván akár Farkassal szemben is, hiszen a Magyar Intézetben a német–magyar viszony saját érdekükben, azaz német szempontból történő, erős befolyásolására is mód nyílik. Ezután Burmeister egy újabb feljegyzésben figyelmeztetett, hogy az Intézetnek meg kell őriznie tisztán tudományos jellegét, távol kell tartania magát a „néppolitikai” munkától. A tanáregyesület ezzel szembeni állásfoglalását veszélyesnek vélte, és emlékeztetett arra, hogy egy évvel korábban, Bajcsy-Zsilinszky interpellációja kapcsán, a magyar kultuszminiszter védte meg Farkast a Magyar Intézetben állítólagosan folyó, túlságosan is élénknek tartott népi német tevékenység vádjával szemben. Végül 1936 februárjában, a miniszter nevében készült levéltervezetben – mindenben Burmeister előbbi álláspontja szellemében – közölték a Dozentenschafttal, hogy helytelenítik annak korábbi határozatát, és kérik az ügy újbóli, politikai szempontoktól mentes tárgyalását. Ez a levél azonban már valószínűleg el sem jutott a címzetthez, hiszen az aktán található, Burmeisternek szóló utasítás szerint: amennyiben a tanáregyesület jobb belátásra jutott és Kalek már megkapta kinevezését – ami valószínűleg közben meg is történt –, az a legjobb, ha teljesen elfelejtik az egész ügyet.⁷² Mit ad Isten, ez közben tényleg megtörtént: Kaleket 1936. március 1-jétől megbízták a második tanársegédi hely betöltésével. Úgy látszik mindebből, hogy a nemzetiszocialista párt egyetemi tanárszervezetével ekkor még szembe lehetett szállni.⁷³

Klocke közben ismét többször összездördült Farkassal. A délkelet-európai német népi ideológia egyik leghatékonyabb hirdetője, a Volk und Reich Verlag ugyanis 1935-ben elhatározta, hogy a *Magyar Történet* „Szökfű” (ahogy következetesen írták Szekfü nevét) írta köteteit Klocke tanácsára és az ő fordításában kiadnák. Farkas persze mit sem tudott erről, így csak utólag derült ki, hogy Farkas viszont a Magyar Intézet kiadásában képzelte el a megjelenítést – a Hóman-fejezetekkel együtt –, s ennek támogatásához már Rust miniszter ígéretét is bírja. A kiadó viszont – nyilván megint Klocke véleményét tolmácsolva – helyesebbnek gondolta volna, ha mégis ők kapnák e feladatot, hiszen így egy ismert német intézmény lenne a kötetek gazdája, melyek kiadása ezáltal nem maradna belső magyar ügy.⁷⁴ Rust azonban végül Farkast

⁷² BArch R 4901/1439, WI/b 2882/1935. (Rust birodalmi miniszter levéltervezete a berlini egyetem Dozentenschaftjának, 1935. augusztus 13. és az ehhez kapcsolódó iratok.)

⁷³ HUArch, UK, 874. (Berlin, 1936. február 15.)

⁷⁴ BArch R 4901/1439, WI/b 2205/1935. (A Volk und Reich Verlag G.m.b.H. Rudolf Fischer aláírásával a minisztériumnak, 1935. június 19.)

bízta meg azzal, hogy a Magyar Intézet gondozásában megjelentesse a *Magyar Történetet*,⁷⁵ amelyből azonban – hosszú vajúadás után – csak a Hóman Bálint által jegyzett részek jelentek meg, 1940-ben és 1943-ban.⁷⁶

A Klocke és a Farkas közötti feszültség, ha közvetetten is, de a magyar–német kulturális, tudományos kapcsolatokat is befolyásolta és beárnyékolta. Masirevich Szilárd, berlini magyar követ, a kiváló és képzett diplomata – aki 1934-ben annyira kiváltotta Göring ellenszenvét, hogy 1935 decemberében kénytelenek voltak visszahívni Magyarországra – 1935 áprilisában számolt be elődjének, az akkor már a külügyminiszteri székben ülő Kánya Kálmán-nak a berlini Magyar Intézet körüli huzavonáról: „A berlini egyetem Magyar Intézetének magyar volta ellen az utóbbi években mindjobban erősülő támadások vannak folyamatban – jelentette. – Ezek a támadások a V[olksbund für das D[eutschtum im] A[usland], a külföldi németiséggel foglalkozó egyesületek csúcsszervezete], a müncheni Deutsche Akademie [a külföldi német kulturális és tudományos propagandát irányító szervezet], a stuttgarti Auslandsinstitut [Isbert későbbi munkahelye] köreiből indulnak ki. Célzatuk: a Magyar Intézet átalakítása egy Südosteuropa-Instituttá, mely főleg a Duna-államok németiséggel foglalkoznék. Az átalakításra vonatkozólag már kidolgozott tervek vannak forgalomban. A birodalmi kultuszminisztérium egyelőre nem áll ezen tervek alapján, sőt erősen hangsúlyozza a M[agyar] I[n]tézet támogatását. Az alsóbb egyetemi hatóságok, de még inkább a Dozentschaft és a Studentenschaft hivatalos képviselői annál nyíltabban törnek a kitűzött cél felé. Ennek jelei: először eltávolították az Intézet magyar munkatársait, az igazgató által javasolt német asszisztentst nem erősítették meg azzal az indokolással, hogy politikailag nem eléggé aktív, a Notgemeinschaft [der deutschen Wissenschaft, az első világháború utáni német tudománypolitika egyik legfontosabb intézménye] erre az évre nem utalta ki az Ung[arische] Jahrbücher szokásos évi segélyét, az Intézet volt asszisztense [Isbert], aki az átalakításra vonatkozóan memorandumot dolgozott ki, tudományos ösztöndíjat nyert egy Magyarországról szóló munka kidolgozására.

Ma az Intézet munkájának magyar célzatúságát egyedül a vezető magyar volta biztosítja. Pedig az Intézetet kizárólag magyar energia hozta létre, 40 000 kötetet számláló könyvtárát magyar tudományos testületek, magyar kiadók adták össze. [...] A fent jelzett aknamunka ellen hivatalos lépéseket

⁷⁵ OSzKK, Fond 15/1339. (Bernhard Rust levele Hóman Bálintnak, 1936. április 30.)

⁷⁶ HÓMAN Bálint, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, I–II., de Gruyter, Berlin, 1940, 1943. – Az előző akciótól teljesen függetlenül, 1938 márciusában Kallbrunner, a bécsi Hofkammerarchiv igazgatója is javasolta a *Magyar történet* Szekfű írta fejezeteinek fordítását és kiadását, de aztán ez a kezdeményezés is elaludt. (BArch R 153/474. Szekfű, „Ungarische Geschichte”/1938–1940/.)

tenni egyelőre alig lehetséges, de ajánlatos volna a német és a magyar kultuskormány között fennálló kulturális szerződés kiegészítése oly értelemben, hogy a kiegészítés az Intézet magyar voltát biztosítja (pl. azáltal, hogy az igazgató mindenkor magyar állampolgár legyen).

Továbbá úgy látom, hogy a Magyar Intézet anyagilag teljesen a németektől függ. Szükséges volna valami módot találni arra, hogy az Intézet ezen függéstől legalábbis némiképpen szabaduljon, talán oly formán, hogy az Intézet folyóiratai kiadásához magyar részről hozzájárultassék. Egyáltalában nagyon kíváncsi vagyok tartanám, ha magyar hivatalos részről fokozott érdeklődés nyilvánulna meg a Magyar Intézet iránt. Azt hallom, hogy magyar illetékes helyen tudnak ugyan az Intézet ellen irányuló, fent említett támadásokról, de ezáltal elkedvetlenítve nem akarnak többé sokat törődni az Intézet sorsával. Hiba volna az évezredek óta tagadhatatlanul fennálló magyar–német kultúrkapcsolatoknak egy olyan fontos láncszemét, mint a berlini Magyar Intézet, elejteni, annál is inkább, mivel a románok és szerbek kulturális téren itt nagy tevékenységet fejtenek ki” – figyelmeztetett Masirevich.⁷⁷

A komoly súrlódások miatt végül Klocke 1936. április végén távozott a Magyar Intézetből. Farkas még – korábbi viszálykodásuk ellenére – azt a szíveséget is megtette neki, hogy kérte a nevelésügyi minisztériumot: Klocke tarthassa meg új munkahelyén, a Légügyi Minisztériumban is a tanársegédi címét. Választ nem a minisztériumból, hanem az egyetem kurátorától kapott: a tanársegédi cím önmagában nem létezik, a betöltött álláshoz van kötve, ezért azt másutt nem lehet használni.⁷⁸ A Farkas–Klocke-affér következtében a Masirevich jelentésében jelzett kifogásokat pedig maga Hóman Bálint – 1936. májusi berlini látogatásakor – hozta szóba, melynek következtében jó időre megszűntek az Intézettel szembeni támadások.

Az Intézettel kapcsolatban még egy alkalommal találkozunk Klocke nevével: 1938 októberében Sztójay Döme (1883–1946) követ – akiről a részben indokoltan rosszmájú mendemondák szerint nem lehetett pontosan tudni, hogy Magyarország érdekeit képviseli-e Berlinben, vagy a Birodalomét Budapesten – jelezte a német külügyminisztériumnak, hogy Klocke, a Magyar Intézet korábbi lektora (valójában, mint láttuk, tanársegéde), aki jelenleg a Légügyi Minisztériumban dolgozik, az Intézet teljes magyar statisztikai adattárát magával vitte új munkahelyére. Magyarán – bár Sztójay ezt természetesen nem így fogalmazta meg – ellopta. Sztójay tudomása szerint ezt az anyagot magyarellenés célokra, az 1910. évi népszámlálás „hamisításainak”, ezzel a nemzetiségi határok szlovákok kárára történt megváltoztatásának

⁷⁷ OSzKK, Hóman Bálint hagyatéka, Fond 15/798. (Kánya Kálmán – Hóman Bálintnak, 1935. április 29; ennek melléklete Masirevich idézett jelentése 1935. április 12-éről.)

⁷⁸ HUArch, UK, 874. (Berlin, 1936. július 3. és július 29.)

bemutatásához kívánta fölhasználni. A Légügyi Minisztériumból novemberben érkezett válasz szerint a magyar követ Klocke szándékairól adott állítása hamis (tehát azt nem vitatták, hogy elcsente a statisztikai felméréseket). Egyben fenyegetően megjegyezték: erősen kifogásolják, ha az ezekre vonatkozó panaszt Farkas Gyulától vett értesülés révén tette Sztójay, hiszen „[...] nem szokásos, hogy egy birodalmi német egyetemi professzor [Farkas Gyula ekkor még magyar állampolgár volt] egy idegen állam követének egy birodalmi katonai hivatal munkatársának felfogásával és tevékenységével szemben nyilatkozik.”⁷⁹

Klockének néhány, a népi német szemléletet tükröző tanulmánya jelent meg a harmincas évek második felében. 1936-ban a magyar államiság föderaliztikus és központosított formáiról értekezett. Kifejtette, hogy Magyarország tulajdonképpen a Birodalom „előtere”, ám a magyarok többször az „egész” helyébe képzelték magukat, mint Mátyás idején, amikor a nagy uralkodó Szilézia felé terjeszkedve képviselte a magyar birodalmi politikát, azt képzelve, hogy majd császár lehet. Klocke szerint az oszmán hódoltságból kizárólag a német birodalom szabadította fel Magyarországot, és az ország 18. századi újjáépítése is csak a németiségnek köszönhető. Ekkor azonban még mindig a föderális gondolat határozta meg a magyar állameszmét – Erdély különállását, a jászok és a kunok, a hajdúvárosok, a székelyek és természetesen a szepesi és az erdélyi szászok autonómiáját értve ez alatt –, amelytől a 19. században tértek el a magyarok, a centralizmust választva, a lényüktől idegen francia „nation” ábrándját követve. Ez a központosító törekvés a lényege a világháború utáni magyar államnak is, és ez az oka, hogy a magyarországi németek indokolt autonómiatörekvéseit elutasítják.⁸⁰

Az esszét a *Magyar Szemle*ben ismertető Gogolák Lajos szerint Klocke meglehetősen egyoldalú, gyakran torzításoktól sem mentes gondolatai hűen tükrözik azt a német politikai álláspontot, amely élénken „[...] figyel a határokon túlra s az új népközösségi eszmében egészen fölolvadva, szinte életprogramul tűzte ki maga elé a szerteszét elszórt német töredékek öntudatosítását s érdekeinek szolgálatát, hiszen a népközösségi eszme szerint érdekeik azonosak a Birodalom s a benne szervezett németiség életérdekeivel.” Mivel pedig a német társadalomszemléletben jelentős változás következett be, a magyarországi németek szerepe is felértékelődött. A szepességi és az erdélyi szászokat elcsatolták Magyarországtól, az ő polgári voltukkal szemben a trianoni országban maradt, sváb parasztok a korábbinál értékesebbé és megbecsültebbé váltak. „A németiség máig úgy szerepelt a köztudatban, mint

⁷⁹ BArch R 4901/1440, WB 2813/1938. (A külügyminisztérium átírata a nevelésügyi minisztériumhoz, 1938. október 25. és az ehhez csatlakozó feljegyzések.)

⁸⁰ Helmut KLOCKE, *Föderalismus und Zentralismus in Ungarn*, Volk und Reich 1936, Heft 2.

»polgári«, sőt »kispolgári« nép. A mai Németország többé nem »polgári«, hanem »népi« állam akar lenni s vezetői oly gyakran tesznek hitet a parasztság mellett. Ez a hangulat kedvez a magyarországi svábok »népi« fölemelkedésének.” Gogolák, Klocke szemléletét elutasítva, a magyar államhoz és a „szent-istváni állameszméhez” hű németiségre hivatkozva figyelmeztetett a veszélyre, miszerint sajnos „[...] napról-napra jobban hat rá az új »népi« gondolkodás, mely megbillenti a »nép« és »haza« tradicionális egyensúlyát.”⁸¹

Klocke 1937-ben folyóiratokban már megjelent négy tanulmányából állított össze egy kötetet, amelyben egy magyar és több magyarországi német falu társadalmát vizsgálta, nagyjából hasonlóan fölépített szerkezet alapján. Ennek előszavában is igencsak kategorikusan fogalmaz a nagybirtokok által meghatározott agrárországról, Magyarországról, ahol a korábban a városi léttől teljesen idegenkedő magyarság helyett a középosztályt jórészt a német és a szláv asszimilánsok, illetve a zsidóság alkotják, és ahol európai értelemben véve egyetlen igazi város, Budapest található. Tudomásom szerint – bár e cikkgyűjtemény még kevésbé volt hízelgő ránk nézve, mint a föderalizmus és központosítás történetét ismertető dolgozata – magyar részről erre már senki sem reagált.⁸² Klocke későbbi sorsáról sajnos nem sokat tudunk. A világháború után, szemléletét csak részben feladva, több magyar vonatkozású értekezése is megjelent.⁸³ A müncheni Magyar Intézet *Ungarn-Jahrbuch*-jában 1974/75 és 1978 között öt tanulmánnyal, 1972 és 1986 között számos könyvismertetéssel szerepelt, 1979-től 1986-ig pedig az évkönyv egyik társkiadója volt. Haláláról 1988 februárjában tudósította felesége a müncheni intézetet, de leveléből nem derül ki pontosan, hogy mikor hunyt el.⁸⁴

Az Intézet további tanársegédeiről igencsak keveset árulnak el az akták. Az egykori magyar szakos hallgatót, Helmut Dibeliust – valószínűleg éppen Klockét követően – több esztendőn át, még 1940-ben is asszisztensként alkalmazták. Az egyetem kurátora ekkor emelt kifogást ellene Farkasnál, mi-

⁸¹ GOGOLÁK Lajos, *Történetünk népi német szemléletben*, Magyar Szemle XXVIII., 1936, november, 217–228. – Az idézet: 226.

⁸² Helmut KLOCKE, *Deutsches und magyarisches Dorf in Ungarn*, Hirzel, Leipzig, 1937. (3. Beiheft zum Archiv für Bevölkerungswissenschaft und Bevölkerungspolitik Bd. VII.)

⁸³ Helmut KLOCKE, *Die Städte Ungarns im Wandel von der agrarischen zur industriellen Gesellschaft*, Hoppenstedt, Darmstadt, 1969. (Von der Agrar- zur Industriegesellschaft. Sozialer Wandel auf dem Lande in Südosteuropa 11); Uő., *Neue Tendenzen der Bevölkerungsbewegung in Ungarn = Gesundheitspolitisch relevante Probleme der neuen Gesetzgebung in der DDR wie auch in Ungarn und der UDSSR*, hrsg. von Hans HARMSEN, Gesamtdeutsches Institut, Bonn, 1977, 113–127.

⁸⁴ Az ezzel kapcsolatos információkat K. Lengyel Zsolttól, a müncheni (azóta regensburgi) Ungarisches Institut vezetőjétől kaptam; ő hívta fel a figyelmemet arra is, hogy az intézet irattárában 25–30 Klockétól kapott és hozzá írott levél található. Szíves segítségét ezúton is hálásan köszönöm.

vel a megelőző négy esztendőben nem doktorált.⁸⁵ Molnár János, majd Horst Schaare is ezt a posztot töltötték be; utóbbi már a korszak legvégén, 1944 őszétől.⁸⁶ Mellettük több tudományos segéderő is dolgozott az Intézetben: közülük Hildegard von Rooszt szeretném kiemelni. A Temesrékason született, a negyvenes évek elején még magyar állampolgárságú, korábban szintén az Intézetben tanult Roos, már Hildegard Grosche néven, a magyar irodalom egyik legkiválóbb németországi tolmácsolójává, a német műfordítók elismert alakjává vált. Móricztól kezdve, Németh Lászlón át, Mándy Ivánig, Déry Tiborig és Nádas Péterig magyar szépírók sokaságának prózáját ültette át – mindig nagy gonddal és utánajárással – német nyelvre. Az emlékezései szerint: „A von Farkas által létrehozott keretben az akkori lektor, Dezső von Keresztury, hungarisztika szakos diákjainak kis csapatát – amelyhez például Heinrich Kalek, Max Pfothauer, Koppitz, Dibelius, Isolda Mittelstaedt tartozott – szinte játékos módszerrel »csábította el« a magyar nyelv elsajátításra. Ez a munkaközösség neves kortárs magyar szerzők elbeszéléseiből egy válogatást fordított le német nyelvre, amely később »Ungarn – ein Novellenbuch« címmel a breslaui Wilh. Gottl. Korn Verlag kiadásában megjelent. Az ilyen kezdet adott – több más mellett – alapot és ösztönzést az én későbbi könyvkiadói és fordítói tevékenységemhez.”⁸⁷ (Keresztury Dezső kiváló nyelvtanítási módszeréről egyébként Kosztolányi Dezső is elismerően szólt, berlini látogatására emlékezve – melynek során maga is részt vett Keresztury több magyaróráján.)⁸⁸

Vázlatos, a Magyar Intézet német tanársegédeivel foglalkozó áttekintésemnek a következő tanulságai vonhatóak le:

1. Nyilvánvaló, hogy a nagypolitika keményen beleszólt a Magyar Intézet tevékenységébe, ám az is visszahatott a nagypolitikára, mint például a „Klocke-botrány” esetében. Farkas Gyula mint német birodalmi egyetemi tanár (1939-től már német állampolgár is), ügyesen és komoly diplomáciai érzékről tanúságot téve használta ki a számára biztosított, meglehetősen szűk, de valamennyi szabadságot mégis csak nyújtó mozgásteret. Bár a nemzetiszocialista hatalomátvétel után már előkészítette hazatérését, végül önmaga és az Intézet számára is kedvező lehetőségeket harcolt ki a német hatóságoknál, amelyek félték attól, hogy Farkas távozása kellemetlen üzenetet jelentene, közvetlenül az új rezsim születése után. Ugyanakkor egyér-

⁸⁵ HUArch, UK, 874. (Berlin, 1940. július 16.)

⁸⁶ Uo. (Berlin, 1943. szeptember 9. és 1944. november 14.)

⁸⁷ *A hazatérő Farkas, I. m.*, 37. – Grosche fordítói tevékenységéről szép publicisztikát írt NÁDAS Péter, *Átmenetileg végleges változat. Címzavak Hildegard Grosche életművéhez*, Élet és Irodalom 1999/38.

⁸⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Magyaróra a berlini egyetemen*, Pesti Hírlap 1931. augusztus 23., 30.

telmű, hogy Farkas a tanársegédei kiválasztásakor – hiszen mind Isbertet, mind Klockét ő jelölte – kompromisszumkész és kényszerűségből, részben a „korszellemnek” megfelelően, de mégiscsak ügyetlenül és szerencsétlenül járt el. Mindketten hamar ellene fordultak, a Magyar Intézetet a „német népi gondolat” egyik bástyájának, a magyarországi és tágabban a délkelet-európai németiség kutatása egyik központjának szerették volna kiépíteni. Farkas érdeme viszont, hogy képes volt kivédeni ezeket a támadásokat, s több-kevesebb sikerrel – amennyire ez az adott körülmények között egyáltalán lehetséges volt – politikamentes tudományos intézménynek őrizte meg a háború végéig általa vezetett tanszéket.

2. Érdekes és elgondolkodtató, hogy ebben a törekvésében megfelelő társra talált a nevelésügyi minisztérium magyar ügyekkel foglalkozó munkatársaiban, mindenekelőtt a neki többnyire igazat adó Wilhelm Burmeisterben, aki akár a nemzetiszocialista pártszervezetekkel szemben is megvédte az Intézetet, például a náci tanáregyesület, a Dozentenschaft Farkas elleni állásfoglalásakor. A berlini Bundesarchiv magyar–német kulturális kapcsolatokról szóló számos aktája bizonyítja, hogy Burmeister jó néhányszor, még a negyvenes évek elején is Farkaséhoz hasonló véleményt hangoztatott, szembeállva akár a párt beavatkozási kísérleteivel is. (Például az *Ungarische Jahrbücher* esetében, amikor a nemzetiszocialista párt birodalmi vezetőségének a nemzetiszocialista irodalom védelmében felállított osztályától, illetve a Volksbund für das Deutschtum im Auslandtól és a Goebbels vezette propagandaminisztériumtól kapott feljelentéseket, az ezekben szajkózott vádakot – miszerint a német birodalmi pénzekből is támogatott évkönyvben németellenes kötetekre hívják föl a gyanútlan olvasók figyelmét – keményen és határozottan visszautasította.)⁸⁹ Mindez árnyalhatja eddig meglehetősen egyoldalú képünket a német egyetemek nemzetiszocialista eszmékel való átitatottságáról. A nemzetközi szakirodalom ugyan régóta hangsúlyozza, hogy a német tudományos életben a nemzetiszocialisták messze nem tudtak olyan szerephez jutni, amilyenhez szerettek volna, ám Magyarországon ez a nézet még eddig alig jutott szóhoz.

3. Végül: újraolvasva Isbert és Klocke magyar vonatkozású tanulmányait, kissé szomorú szívvel kell megállapítanom, hogy azokban bizony sok, nekünk fájó igazság van. A rendi-nemesi szemlélet, a dualizmus és a Horthy-korszak Magyarországnak nemzetiségpolitikája, az egészségtelen magyar társadalomfejlődés stb. bírálata bizony ma is részben helytálló. Ugyanakkor kétségtelen, hogy ezek az írások akkoriban komoly veszélyt jelentettek Magyarországra, főleg amiatt, mert át voltak itatva a német népiségtörténet politikai

⁸⁹ BArch R 4901/1440, WB 957/1940.

alapozottságú ideológiájával. Önmagukkal szemben viszont meglehetősen elfogultak voltak, ugyanakkor végletes egyoldalúsággal ítélték el másokat, köztük minket is.

Baráti háromszög: Gragger, Carl Heinrich Becker és Klebelsberg

A berlini Magyar Intézet születése körülményeit nem ismerve a vele később testvéri kapcsolatba kerülő Collegium Hungaricum története sem lenne érthető. Gragger Róbert mindkét intézmény létrehozásában kiemelkedő szerepet játszott. Már származása is a német–magyar kulturális kapcsolatok kutatására, a két nép közötti, minél szorosabb tudományos kapcsolatok kiépítésére predesztinálta. Hiszen körmöcbányai német családból származott, de magát öntudatosan magyarnak vallotta. Ez a fajta „hungarus-tudat” egyébként a magyarországi német értelmiség jó részére – az évszázados testületi jogokkal rendelkező és ezért elkülönülő erdélyi (részben pedig szepesi) szászokat kivéve – jellemző volt. A nemzetiséghez tartozással legalább egyenrangúnak, ha nem magasabb rendűnek vallották az „anyaországhoz” való kötődést.

Gragger messzire tekintő, komoly távlatokban gondolkodó tudomány-szervező volt. Magyarország legkiválóbb egyetemi elítélőjének, az 1895-ben francia mintára alapított Eötvös-Collegiumnak a tagjaként pedig felismerte a teljesítményorientált szellemi légkör meglétének szükségességét. Azt gondolta, a magyar államnak támogatnia kell a tehetséges fiatalok külföldi tanulmányait, továbbképzését, s a magyar tudományosság számára legfontosabb külhoni centrumokban otthont és szellemi alkotásra ösztönző műhelyt kell teremteni nekik. Gragger koncepciója és minden akadályt legyőző gyakorlatiassága szerencsésen találkozott a magyar tudománypolitikát 1922 júniusától vezető és alapjaiban megújító kultuszminiszter, gróf Klebelsberg Kuno, valamint a porosz tudománypolitikát államtitkárként is irányító Carl Heinrich Becker (1876–1933) elképzeléseivel. Klebelsberg és Gragger egymást inspirálva, Becker támogatását élvezve küzdött annak érdekében, hogy a porosz egyetemi hallgatókat fogadó Magyar Intézet mellett a Berlinbe magyar állami ösztöndíjjal küldendő és különböző szakterületekről érkező fiataloknak is legyen egy igazi, tudósokhoz méltó otthona, Collegium Hungaricum. Mindhármuk célja volt a Magyarország számára oly fontos, egész történetében meghatározó szerepet játszó német szellemi kapcsolatok további erősítése, a magyar–német tudományos együttműködés elmélyítése, illetve – a kölcsönösség jegyében – a német professzorok és diákok Magyarország iránti érdeklődésének felkeltése.

Graggerről, illetve Gragger és Becker rendkívül szoros kapcsolatáról Thienemann Tivadar (1890–1985) irodalomtudósnak, a pécsi egyetem professzorának, Gragger barátjának, később a berlini magyar tanszéken egyik utódjelöltjének öregkori, nyolcvanas évekbeli emlékezését idézem. Szerinte Becker: „A Bethlen-korszak idején, Klebelsberg Kuno kultuszminisztersége alatt rendkívül fontos személyiség volt. De rendkívül fontos, befolyásos személyiség volt az egész német politikai életben. Rendkívül művelt, megnyerő személyiség volt, kiváló orientalista és államfilozófus. De magyar szempontból Becker neve, szerepe elválaszthatatlan Gragger Róberttől.

Gragger nálamnál egy évvel idősebb Eötvös kollégista volt. Tehetsége korán mindenkinek feltűnt. Édesanyja, érdekes, Konstantinápolyban három-orvos volt. Öccse a Stühmer csokoládégyár igazgatója. Játssza elsajátította a nyelveket, angolt, franciát, törököt. Mikor a háború végén a pozsonyi egyetem alakult, voltaképp őt kellett volna a német–francia tanszékre jelölni. De Császár Elemér, aki még akkoriban a *Philológiai Közlönyt* szerkesztette, valahogy összevezítette őt Bleyerrel. Erre Bleyer engem ajánlott a pozsonyi tanszékre. Ez Gragger szempontjából vereség volt. Erre kiment Berlinbe és ott ügyes levelezéssel és ajánlásokkal egyetemi megbízást szerzett mint »magyar lektor«. Ebből a lektorátusból nemsokára rendes tanszék lett, lett egy »Magyar Intézet«, lett egy magyar diákotthon, megindult az *Ungarische Jahrbücher*, *Ungarische Bibliothek* sorozat stb. stb. Ennek a tüneményesen sikeres kibontakozásnak titka Gragger személyi varázsa volt. Mindenkit megnyert, aki vele találkozott. Megnyerte Carl Becker miniszter intim barátságát: Hogy Berlinben gomba módra nőttek a magyar intézmények, hogy a Magyar Intézet nemsokára Berlin központjában egy előkelő palotába költözhetett, hogy Gragger folyóirata számára a német tudomány vezető egyéniségeit megnyerte, ebben Becker protekciójának is nagy része volt. Ez volt a magyar–német szellemi és kulturális együttműködés virágkora, Klebelsberg miniszterségének egyik nagy sikere.

Becker házasság volt, fiát az Eötvös Kollégiumba küldte pár évre – de alapján homoszexuális volt és ez erősen kihatott egész Berlin társadalmi életére. A homoszexuálisista [!] egyszerre Berlinben kivirágzott utcákon, üzletekben, színházban, sajtóban. Magam ekkor Berlinben eszméltem rá először, hogy van homoszexualitás.

Gragger Róbert is pánszexuális volt. Voltak temérdek nőszeretői, volt nő, aki halálosan belészeretett. De úgy tudom, a hatalmas porosz kultuszminiszterrel homoszexuális viszonyban volt. Becker szerelmes volt Graggerbe. Ez kihatott a magyar–német kultúrpolitikára. Részletekről sokat lehetne írni.⁹⁰

⁹⁰ Azt hiszem, teljes bizonyossággal sohasem tudjuk meg szokatlanul szoros barátságuk valódi okát. Hogy ebben valóban szerepet játszott-e a homoszexuális vonzalom, nem is igazán

Köztem és Gragger között, a pozsonyi fiaskó ellenére, intim barátság fejlődött. Gragger elárasztott figyelmességeivel, könyvekkel, ő lett az én legközelebbi testvéri társam, kivel mindent meg tudtam beszélni. Mikor a vakációmban Berlinbe mentem, szinte egész nap sokszor éjjeleket együtt töltötünk, lebujszogatva látogatva. Gragger sohase fáradt el, nem akart hazatérni, mindig valami új helyre hívott. Emlékszem, egyszer éjfél után egy nyilván apacs-helyre vitt, neve »Bierritze« volt. Azt mondta »ne vedd le a kalapodat, mindjárt ellopják«. Róbert leült asztalukhoz, vicceket mesélt, prostituáltakal táncolt.

Mikor már hajnalban nagyon kimerült voltam, azt mondta, menjünk a Wannseei strandra aludni. Ott aludtam szabad ég alatt. Mire fölbredtem, a strand már tele volt emberekkel. Róbert egy leánnyal kergetődzött (sic!). Majd rhytmikusan kezdte mondani –

Johannes, Johannes
Du Perle eines Mannes
Du bist ein kleiner Herzensdieb
Und wer dich kennt, der hat dich lieb
Johannes, Johannes.⁹¹

Először egy páran mellettünk ismételték, majd egyre többen, rövid idő alatt az egész ismételte, amit Gragger kezdett. Tömegszuggesztiója volt.

Barátságunkról Becker is tudomást szerzett. Rólam mindent tudott, talán többet, mint Klebelsberg miniszterem.

Graggernek szerencsés keze volt. Például ő fedezte fel, igaz Babinger segítségével – az »Ómagyar Mária siralmat«, ezt a legrégibb gyönyörű magyar verset egy löweni kódexben. [...] Emlékszem, egyszer azt kérdeztem tőle, te itt Berlinben már mindent elértél. Mit fogsz még csinálni? Azt válaszolta:

lényeges. Sokkal fontosabb, hogy Gragger személyes varázsán keresztül egy egész Európában ismert és tisztelt, nagy formátumú kultúrpolitikus, Carl Heinrich Becker Magyarország igaz barátjává, a magyar ügyek lelkes támogatójává vált. Keresztury Dezső – Gragger halála után a berlini Collegium Hungaricum ösztöndíjasa, majd a Magyar Intézet lektora – egyébként a következőképpen szolt a Becker és Gragger közötti homoszexuális kapcsolatról szóló hírekről: „A Magyar Intézet világát is kicsit ez az árnyék tette kétes hírűvé. Az a pletyka járta ugyanis, hogy Becker minisztert ilyenfajta csábításokkal is szerezte meg terveinek pártolójává Gragger. Farkas Gyula hitelét is ezzel akarták rontani ellenfelei: amikor megkapta berlini kettős pozícióját; hirtelen megházasodott. Vállalta tehát egy később sajnos teljesen elromlott házasság kockázatát, hogy drasztikusan megcáfolja a terjedő pletykát.” KERESZTURY, I. m., 213.

⁹¹ Johannes jelentése az akkori berlini szlengben: a férfi nemi szerve. Nyersfordításban: Johannes, Johannes/ A férfi gyöngyszeme (büszkesége),/ Kis szívtipró vagy,/ És aki ismer, megszeret téged,/ Johannes Johannes.

– Amerikába megyek. Megszervezem az amerikai magyarságot és az amerikai magyar kultúrát és tudományt.

Gragger, mint egy üstökös, gyorsan elemészttette magát. Agytumorban meghalt. Haldokolva azt kérte, hozzanak ágyához egy 16. századi krucifixot a múzeumból, ő ezt nagyon szerette.

Egy szeretője a telefonfülkében elájult, mikor megtudta, hogy már nem él.”⁹²

Becker számos írásában és emlékbeszédében méltatta Gragger közvetlenségét, egész környezetét elbűvölő lényét. A legőszintebben azonban a Klebelsberghez, nem sokkal Gragger halála után írott sorokban vallott Gragger iránti érzelmeiről: „A legközelebbi barátom volt, és mielőtt döntést hoztam volna a legkülönbözőbb területeken, ritkán volt olyan, hogy ne kértem volna a tanácsát. Szinte minden nap találkoztunk, és a szünidőben legalább egy kis utazásra mindig közösen vállalkoztunk. Személyes veszteségemnél is nagyobb azonban az a szakmai hiány, amelyet halála jelent a magyar–német barátságban. Én magam, de számosan mások is tanúi voltunk annak, hogy Gragger lényének varázsával Magyarországot is nagyon szimpatikussá tette. Bármilyen csúfságot is írtak az újságok Magyarországról, a társaságban pusztán a megjelenésével és néhány szavával rögtön Magyarország iránti baráti hangulatot keltett. És mi mindent ért el gyakorlati téren! Nem csak a közvetlen életművére, az Intézetre és a Collegiumra gondolok, hanem arra a sok, munkás segítségre, amelyet különböző intézményeknek és személyeknek nyújtott.”⁹³

A Becker és Klebelsberg közötti kapcsolatfelvételt is Gragger szorgalmazta. Az ő közvetítésének tudható be a két miniszter szívélyes, szoros kapcsolata, nyugodtan állíthatom: barátságának kialakulása is. Klebelsberg esetében ezt nyilván megkönnyítette, hogy már korábban is rendkívüli hatást gyakoroltak rá a Wilhelm von Humboldt nyomdokain haladó, Friedrich Althoff (1839–1908), Adolph von Harnack (1851–1930), Friedrich Schmidt-Ott (1860–1956) és éppen Becker nevével fémjelzett 19. század végi, 20. század eleji, majd az első világháború utáni német tudománypolitikának a „tudományos nagyüzemek” (wissenschaftlicher Großbetrieb) tervszerű működtetésében és a kiváló teljesítményekben megmutatkozó eredményei. (Harnack tanára is volt Klebelsbergnek a berlini egyetemen.) Igen gyakran hivatkozott a nagy múltú német egyetemek példájára, a Vilmos Császár Társaság (Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften – jogutódja 1948-tól a Max Planck Intézetek hálózata), és annak dahlemi intézetei, majd

⁹² OSzKK, Fond 152 (Napló, Bad Hall, Kurhotel, Juli 11, hétfő) 26–32.

⁹³ GStA PK, VI. HA, Nl. Carl Heinrich Becker, 5754. (Becker levelezése Klebelsberggel, 1926. december 18.)

az 1920 júniusában létrehozott Német Tudomány „Szükségközössége” (Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft – jogutódja 1951-től a Deutsche Forschungsgemeinschaft) mintaszerű működésére. Rendkívül igényes és mindenre – a köz- és a felsőoktatásra, a tudományra, a művészetekre és a népművelődésre, a testnevelésre, az egyházakra és a médiára egyaránt – kiterjedő kultúrpolitikája bevallottan is elsősorban porosz indíttatású volt, benne a kulturális külpolitika kitüntetett helyet foglalt el.⁹⁴ Ennek is köszönhető, hogy igazán egységes, rendszerszerű, távlatokban gondolkozó állami kulturális- és tudománypolitikáról az első világháborút követően csak Poroszországban és Magyarországon, majd – persze egészen más hangsúlyokkal és szellemben – a Szovjetunióban beszélhetünk.

A berlini Magyar Intézet (majd szerteágazó tevékenységével kapcsolatban a hungarológia-fogalom és később a többi külföldi magyar tanszék), illetve a bécsivel együtt 1924 őszén induló berlini Collegium Hungaricum megszületésében a német tudománypolitika 20. század eleji elképzelései, ezen belül pedig elsősorban a külföld tanulmányozásának (Auslandsstudien) támogatása és előmozdítása játszott meghatározó szerepet. Klebelsberg és Gragger mellett igen jól és behatóan ismerték a német tudománypolitika ez irányú céljait a magyar kultuszminisztérium vezető munkatársai is. Mindenek előtt az akkoriban rendkívül olvasott és komoly hatású, konzervatív kultúrfilozófus, Kornis Gyula és az egyik legtehetségesebb és legműveltebb magyar (tudományos- és kultúr-)közigazgatási szakember, Magyary Zoltán. Az utóbbinak – úgy is mint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium külföldi tudományos kapcsolatokkal foglalkozó vezetőjének – komoly szerepe volt a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok rendszerének két világháború közötti alakításában is.

A személyes ismeretségek, kapcsolatok és barátságok akkoriban is ugyanolyan fontosak voltak, mint napjainkban. Német részről a magyar érdekek legfőbb segítője – ahogy azt a kortársak közül sokan kissé sokat sejtetően (és mint láttuk, a homoszexualitás vádját sem mellőzve) mondták róla: Gragger „testi-lelki” vagy „kebelbeli” jó barátja – Carl Heinrich Becker volt. Becker Wilhelm von Humboldt és Friedrich Althoff mellett a klasszikus, mindig megújulni képes német tudománypolitika harmadik – egyben utolsó – nagy képviselője, a 19. századi német hagyományok követője, korszerűsítő és mo-

⁹⁴ UJVÁRY Gábor, *Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet*, Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr, 1996, 38–43. – Uő., *Auswirkung Preußens auf die ungarische Wissenschaftspolitik in den 1920er Jahren. Friedrich Schmidt-Ott, Carl Heinrich Becker und Graf Kuno Klebelsberg = Wissenschaften und Wissenschaftspolitik. Bestandaufnahmen zu Formationen, Brüchen und Kontinuitäten im Deutschland des 20. Jahrhunderts*, hrsg. Rüdiger vom BRUCH – Brigitte KADERAS, Franz Steiner, Berlin, 2002, 180–192.

dernizáló alkalmazója. Goldzieher Ignác egyik legkedvesebb tanítványa, kiváló orientalista, elsőrangú tudomány- és kultúrpolitikus, Gragger Róbert legbensőbb bizalmasa és társa. A bonni egyetem professzora, 1916-tól a porosz kultuszminisztériumban a külföld tanulmányozásának a német felsőoktatásban történő bevezetésével-kiépítésével megbízott köztisztviselő, hamarosan az egyetemi ügyosztály vezetője, 1919-től pedig helyettes államtitkár. 1921-ben néhány hónapon keresztül, majd 1925–1930 között ismét porosz kultuszminiszter. A két világháború közötti időszak Európájának – Klebelsberg mellett – egyik legsikeresebb tudománypolitikusa. A magyar „ügyek” mindenkori német támogatója, 1917-től a „Berlini Magyar Intézet Barátai Egyesületének” elnöke. Gragger révén Klebelsbergnek és Magyarynak is sokat segítő, vérbeli „menedzser”.⁹⁵

Becker kultúr- és tudománypolitikai elméleti írásai igen komoly hatást gyakoroltak a magyar tudománypolitikára. A külföldön való „kulturális propagandáról”, illetve a külföldet a belföldön tanulmányozó stúdiumok fontosságáról szóló gondolatai a hungarológia és a „magyar kultúra külföldi őrszemeinek” megalakulását segítették elő. A kultúrpolitika jelentőségéről vallott elképzelései – így a sokszor félreértelmezett és félremagyarázott „kulturálfölény-elmélet” porosz-német változata, a kultusztárca „honvédelmi” szerepének hangsúlyozása – pedig sokban Klebelsberg kedvenc fordulatait előlegezték. Nem véletlen, hogy 1924-től állandó levelezésben álltak egymással. Kultuszminiszterektől szokatlan gyakorisággal, legbensőbb, „titkos” elképzeléseiket, kultúrpolitikai céljaikat is felfedve és elárulva, meglepő nyíltsággal írtak egymásnak százánál jóval több levelet.⁹⁶

Becker 1925-ben Klebelsberg Kunót látta vendégül Berlinben, majd 1926-ban – Gragger társaságában – Magyarországon tett hivatalos látogatást. Az utóbbiról Becker igen részletes, 27 gépelt oldalas beszámolót készített, amelyet a porosz minisztereknek és a német politikai élet legjelesebb képviselőinek is elküldött. Tudomásom szerint általában, különösen pedig a két világháború közötti időszakban – sem német, sem pedig más vonatkozásban – nincs rá példa, hogy egy nemzetközileg ismert tudós és politikus, idegen létére, nyelvünket sem értve, ilyen megértően, jóindulattal és szeretettel

⁹⁵ Barta János ír arról, hogy Becker e minőségében is milyen sokat tett a Magyar Intézetért. A jelentős magyar állami támogatással megjelenő Ungarische Jahrbücher kiadását porosz részről például úgy „szponzorálta”, hogy miniszterként nagyiparosokat és befolyásos pénzembereket hívott meg „tea melletti beszélgetésekre”. A német gazdasági élet irányítói persze nagy megtiszteltetésnek vették, hogy a kulturális miniszter vendégei lehetnek. A „hátsó szándék” általában csak a búcsúzáskor derült ki, amikor is Becker arra kérte őket: szíveskedjenek támogatni az egyetem Magyar Intézetének működését... BARTA, I. m., 13.

⁹⁶ Levelezésük az OSzKK jelentéktelenebb anyagánál jóval teljesebben (természetesen némi átfedéssel) található meg: GSzA PK, VI HA, Nl. Carl Heinrich Becker, 5754. tétel.

beszélt volna rólunk, magyarokról. Külföldi államok miniszterei bizonyosan nem nyilatkoztak akkoriban – de a későbbiekben sem – ennyire kedvezően a magyar viszonyokról. Ráadásul ezt egy igazi államférfi, a két világháború közötti Európa egyik (ha nem a) legnevesebb és legtekintélyesebb kulturális és tudománypolitikusa tette. Olyan személyiség, aki semmiképpen sem volt erős jobboldali vonzalmakkal vádolható, tehát nyilván nem politikai szimpátiái okán értékelte nagyra a Magyarországon bekövetkezett, Trianon utáni fejlődést, a konszolidáció biztos jeleit.

Becker csak röviden szólt magyarországi utazásának állomásairól. Gragger, illetve a porosz kultuszminisztériumban egyik legkiválóbb és legkedvesebb beosztottja, a szintén jó magyar kapcsolatokkal – különösen a kulturális külpolitikát irányító Magyary Zoltánnal – rendelkező Richter miniszteri igazgató társaságában érkezett 1926. május 25-én Bécsbe, ahol Klebelsberg már várta őt. Előzetes kérésének megfelelően semmiféle programot nem szerveztek neki osztrák politikusokkal, ellenben megtekintette a Gárdapalotát, a Bécsi Magyar Történeti Intézet és a Collegium Hungaricum otthonát. Este pedig Ambrózy Lajos (1868–1945), magyar követnél, a német ügyvivő társaságában intim dineren vett részt. Esztergomban Csernoch János (1852–1927), hercegprímást látogatták meg, majd egy gőzössel – fedélzetén 35 meghívott magyar professzorral – hajóztak Budapestre.

A következő négy napban Klebelsberg személyesen ismertette meg Beckert Budapest legfontosabb nevezetességeivel. Fogadta és megvendégelte Beckert Horthy kormányzó, Bethlen István (1874–1946), miniszterelnök, Walko Lajos (1880–1954), külügyminiszter, Klebelsberg – két alkalommal is, egyszer pesthidegkúti otthonában –, Hans von Schoen (1876–1969), budapesti német követ és a birodalmi németek magyarországi egyesülete. Nagy sikerű előadást tartott a Parlamentben, a háború utáni porosz kultúrpolitikáról. Május 30-án a Mátrába kirándultak, majd Egerben Szmrecsányi Lajos (1851–1943), püspök fényes külsőségek között várta őket. Másnap néhány megállóval – közte az elmaradhatatlan tokaji borkóstolással – Debrecenbe utaztak, ahol az új és az épülő egyetemi épületeket is megtekintették. Hortobágyot és az ottani Nagycsárdát sem hagyták ki, majd június 2-án Pécsre érkeztek, ahol a városnézés mellett az egyetemet mutatták be nekik. Ezután egy sváb községet, Németbolyt látogatták meg – később éppen emiatt érte a német sajtóban a legtöbb kritika Beckert –, majd Mándy Samu (1860–1942), képviselő tanyáján Becker szerint: „[...] elmondtam tizenhatodik és szerencsére az utolsó beszédemet, amelyet ezen az utazásomon tartottam.” Budapestre visszatérve már csak Zichy Margit grófnő (1874–1963) dinerjén kellett megjelennie, június 4-én pedig már nem is volt hivatalos programja, ekkor múzeumi sétán vett részt. Végül június 5-én érkezett vissza Berlinbe.

Becker úgy vélte, tíz napos útja során kiváló összképet nyert az akkori Magyarországról. Hosszú tudósításában három dolgot emelt ki benyomásai közül: „1. Az ország politikai viszonyainak konszolidálódását; 2. a kultúrpolitika szerepének hangsúlyozását és 3. a lakosság valamennyi rétegének erős németbarátságát.” Tisztában volt azzal, hogy mindent „felülről” látott, hiszen az információi jórészt kormánykörökből származtak. Ennek ellenére is hangoztatta, hogy – a demokratikus és a szocialista német sajtó állításaival szemben – Magyarországon nem uralkodik mindenre kiterjedő terror. Békés és rendezett országot látott, ahol a fennálló politikai rend igencsak stabil, „[...] mindenesetre sokkal stabilabb, mint ahogy azt bizonyos [...] Magyarországon kívüli körök magyarellenes beállítottságuknak megfelelően bemutatni igyekeznek.” A Franciaország érdekei szerint létrejött, vazallus államokat megtestesítő Kisantantnak a léte függ attól – közölte –, hogy a feldarabolt Magyarországot az európai békét veszélyeztető államnak láttassa. Mindenekelőtt Németországban szeretnék meggyűlöltetni Magyarországot. Ebből a célból Eduard Benešék (1884–1948) nem kis anyagi ráfordítással, francia pénzek segítségével, tájékoztatási irodák sorát alapították, bécsi központtal. Ezeknek fő célja, hogy az egész világot ellássák Magyarországról szóló rémhírekkel. Emiatt a német kormányzó pártok valóban rosszindulatúan eltűlozták és karikírozták a fehérterrortól szóló híreket; azt a kétségtelenül és letagadhatatlanul radikális reakciót, amellyel Magyarországon a bolsevizmusra válaszoltak.

Bethlent és követőit konzervatív és liberális elemekből álló politikusok tarka egyvelegének tartotta Becker. Klebelsberget, a párt második emberét – Bethlen visszalépése esetén utódját – pedig kifejezetten liberálisként sorolta be. Kettejük közötti ellentétnek semmiféle jelét sem látta: szerinte Klebelsberg – sok sajtóhírral ellentétben – nem törekedett a miniszterelnöki székbe, sokkal inkább a még hosszú évekre szóló kultúrpolitikai programjának minél teljesebb végrehajtásával volt elfoglalva. A köztársasági és a királysági államforma furcsa keverékét Becker a Szent Korona szinte vallásos tiszteletének, misztikus jelentőségének tulajdonította. Németországgal szemben a monarchizmus és a nacionalizmus nem jelent egyet – jelentette ki –, hiszen a magyar nacionalizmus éppen az uralkodócsaláddal, a Habsburgokkal szembeni küzdelemben jött létre. Magyarország túlságosan is bővében van élelmiszereknek, hiszen a környező országok védővámjai miatt fölös termését nehezen tudja értékesíteni a világpiacon. „Az összbenyomás, amelyet a kormányzatról és annak belpolitikájáról nyerünk – hangoztatta Becker – mindenesetre azt mutatja, hogy sok okossággal és megfontoltan tesznek meg mindent a trianoni békeszerződés szörnyű hatásainak és az egész háború utáni fejlődésnek a leküzdésére, és Magyarország újjászületésének az alap-

jait rakják le. Mindez elsősorban egy nagyon alaposan végiggondolt és rendszerszerűen építkező kultúrpolitika alapján történik.”

Klebelsberg politikájának az alapja „[...] minden rendelkezésre álló eszköz mozgósítása annak érdekében, hogy az ország szellemi kultúráját erősítsék, és ezáltal – nem pedig katonai játszadozásokkal – Magyarországot az európai politika fontos tényezőjévé tegyék.” E célból rendkívül magas összegeket különítenek el tudományos célokra: a meggyengült Magyarország három új egyetemet épít ki egyszerre, komoly klinikákat emel, a legmodernebb berendezésekkel. Nyolc millió lakosra 9000 egyetemista, más felsőoktatási intézményeket is ideszámolva 14 000 fiatal jut, míg a hatvanmilliós Németországban összesen 60 000 hallgató tanul egyetemeken és főiskolákon. Külföldön Collegium Hungaricumokat alapítottak és magyar állami ösztöndíjakot indítottak be. A decentralizáció gondolatát – olasz és német példára – a kultúrpolitika egyik alapelvévé tették. Klebelsberg igyekszik politikamentessé tenni az oktatást és a tudományt. Ennek érdekében az Országos Magyar Gyűjteményegyetem szervezeténél megnyilvánuló autonómiát és önkormányzatot szeretné kiterjeszteni az egyetemekre, sőt a népiskolákra is, a négy vidéki egyetemet pedig önálló „kulturális tartományok” központjává tenné. A rendszert kiteljesítené a négy, szakmai szempontból alapítandó országos testület: a Gyűjteményegyetem mellett a természet- és a bölcsészettudományi tanács, valamint az Országos Ösztöndíjtanács. Mindezt Klebelsberg lépésről lépésre, törvények segítségével szeretné megvalósítani, hogy ezekkel a személyétől és a jelenlegi kormányzattól függetlenítse és állandósítsa az említett intézményeket.

Becker jelentésében a magyarországi iskolarendszert is bemutatta, hangsúlyozva az élő nyelveket oktató reálgimnáziumok fontosságát, és az iskola-fenntartó egyházak szerepét. Vácolta Klebelsberg iskolaépítési programját, amelynek a fő célja az addig elhanyagolt területek – mindenekelőtt a tanyai körzetek – fejlesztése és ezáltal az analfabetizmus letörése.

A numerus claususszal kapcsolatban megemlítette, hogy Klebelsberg képviselőként a törvény ellen szavazott. Ennek ellenére a magyar kultuszminiszter egyelőre még fenntartaná a numerus clausust, hogy ezáltal akadályozza az egyetemisták számának túlságosan gyors növekedését (ezzel pedig az értelmiségi munkanélküliség arányának emelkedését). Klebelsberg kifejtette vendégének, hogy korábban egyes szakokat valóban szinte elleptek a zsidó hallgatók, ezért a kormányzat, a többiek érdekében, szükségesnek tartotta a zsidó diákok számának csökkentését. Becker egyébként az erős magyarországi antiszemitizmust új jelenségként értékelte. Úgy vélte, aligha van még egy ország a világon, amelynek társadalmát ennyire meghatározná a zsidóság jelenléte. Közülük igen sokan már teljesen elmagyarosodtak, számosan

emelkedtek a nemességbe és olvadtak össze azzal, mágnások és tekintélyes, köztisztvisletben álló polgárok találhatók a soraikban. Más a helyzet viszont a Galíciából újonnan beözönlő zsidósággal, amellyel szemben Magyarország ugyanúgy védekezik, mint a többi kelet-európai ország vagy akár a Német Birodalom. Magyarország földrajzi helyzete és történelmi okok folytán igen vonzó a keleti zsidóság szemében; az újonnan ide áramló zsidók viszont már nemzeti veszedelmet jelentenek számára. Klebelsberg azt is kiemelte, hogy a zsidóság hat százalékos országos arányszámával szemben több mint tizenkét százalékos az arányuk az egyetemeken. Ezen túl egy titkos rendelettel utasította a rektorokat, hogy minden olyan zsidót vegyenek fel, aki bizonyítani tudja, hogy már legalább három generáció óta él az országban. Mivel azonban az enyhítések után is rengeteg kritika éri a Magyarország nemzetközi megítélését erősen rontó numerus clausust, szeretné azt mihamarabb – amint a belpolitikai helyzet lehetővé teszi – megszüntetni – tájékoztatta Beckert terveiről.

Becker állította, hogy Magyarországnak a numerus clausus kérdésében elfoglalt álláspontja az egyik alapvető oka a demokratikus német sajtó Magyarországgal szembeni szokatlanul ellenséges hangnemének, ám így akaratlanul is a francia–cseh sajtóhajsza és uszítás szellemében igazolják a trianoni szerződést. A szocialista sajtó képtelen elszakadni a fehérterror borzalmait az ecsetelésétől, a jobboldali lapok pedig a forrófejű „népi” gondolkodók és a német kisebbségi szervezetek főfoglalkozású képviselőinek a szavára hallgatva ítélik el a magyar nemzeti kormányzatot. Mindezek következtében Magyarországnak rendkívül rossz a híre a német újságokban. Ezt Magyarországon igencsak igazságtalannak tartják, és szinte eltitkolják a magyar olvasók előtt, hogy ne szűnjön meg a Németország iránt érzett szimpátia. „Magyarország – hagyományosan, az érzelmek okán és a saját jól felfogott érdekében – ez idő szerint talán Németország egyetlen igazán őszinte barátja.

Mindenesetre a Németország iránti lelkesedés minden várakozásomat felülmúlta” – állapította meg Becker.

A lakosság minden rétegében és az egész országban ezt érezte. Ennek okaként a háború alatti fegyverbarátságot, az akkori német teljesítmények iránti csodálatot, illetve az összeomlás utáni újbóli német felemelkedés elismerését nevezte meg. Magyarországon úgy tartják: jövőjük elválaszthatatlanul összekapcsolódik Németország hatalmi helyzetével. Mindehhez társul, hogy a német nyelv szerepe egész Kelet-Európában meghatározó: a művelt emberek értenek, sokszor beszélnek is németül, így akaratlanul is messze a határokon túlra terjed a német kulturális befolyás. Ennek iránya annál is inkább kelet felé mutat, mivel a nyugati német határok évszázadok óta szilárdak, a nyelvhatár pedig nagyjából egybeesik az államhatárral. Franciaország

magatartása miatt Magyarországon azt gondolják, hogy az elveszített területeket kizárólag Németország segítségével nyerhetik vissza: emiatt is tekintenek kissé bizalmatlanul a németek megbékélést hirdető Locarno-politikájára. Korábban a kulturális kapcsolatokban is érezhető volt valamiféle elhidegülés a németektől Magyarországon, ennek oka azonban elsősorban az osztrák uralom számlájára írható. Miután ez megszűnt, senki nem gondolja már Magyarországon, hogy a németek komoly fenyegetést jelentenének. Ezért is keres a magyar kormányzat kapcsolódási pontokat a német kultúrához és tudományhoz. „Ennek a jóakaratnak a kézzelfogható bizonyítékai a berlini Collegium Hungaricum alapítása, jelentős anyagi eszközökkel történő kiépítése, a tudományos együttműködés a Notgemeinschafttal [a német tudományosság egyik legfontosabb, háború után létrehozott intézményével], Klebelsberg berlini látogatása és az én magyarországi fogadtatásom” – mondta Becker.

A magyar nemzetiiségi politikáról kijelentette: a nemzeti kisebbséget befogadó állam intézkedéseivel való elégedettség az asszimiláció felé tett első lépést jelentheti. Éppen emiatt a népiségi harcot hirdető nem tehetnek mást, mint hogy táplálják az elégedetlenséget, miközben a kormányzat nyugalmat akar. A központi intézkedéseket a helyi hatóságok nagyon lassan, vonakodva hajtják végre. A magyarok hasonló dolgokat élnek át a németek lakta vidékeken, mint a poroszok Schleswig-Holsteinben. Klebelsberg gróf igen liberális kisebbségi iskolapolitikájának a végrehajtása vidéken nagy nehézségekbe ütközik. Az egyházak ugyanis meglehetősen nacionalista beállítottságúak, de tanároknak is hiány mutatkozik a német iskolákban, mivel az értelmiséggel bíró, zárt német területek – az erdélyi és a szepességi szászok, a Bánát és Burgenland – leváltak Magyarországról. Ha pedig Klebelsberg Németországból fogadna tanárokat, bizonyára felhördülne az egész ország a „tirol” miniszter – Klebelsberg családja ugyanis apai ágon, nemzedékekkel korábban, valóban Tirolban élt – németesítő törekvéseivel szemben. Mindehhez járul még, hogy Magyarországon nincsenek magasabb szintű német iskolák. Ennek az az oka, hogy a körülbelül 600 000 főnyi magyarországi németiség jórészt parasztokból áll, akik ráadásul eléggé szétszórtan, nem egy vagy néhány tömbben élnek. Többnyire ezért, és társadalmi felemelkedésük megkönnyítése érdekében is, magyar iskolákba küldik gyermekeiket. Ugyanakkor az állítólagos, évszázadokon át tartó magyarosítás ellenére még mindig százazrek élnek úgy a németek közül – nemcsak a falvakban, de a főváros körüli településeken is –, hogy rosszul vagy egyáltalán nem beszélnek magyarul. A magyar kormányzat meg azt gondolja: kisebbségi politikájában példát kell mutatnia, a szomszédos országokban élő magyarok miatt is. Ezért egyáltalán nem kívánja elnyomni a németeket; ebben pedig, már csak németbarát kultúrpolitikája okán sem, nincs ok kételkedni. A német politikának,

erejéhez mérten és nem hivatalosan, támogatni kell a magyarországi németiséget, de a kisebbségi vezetők sokszor egyoldalú sirámaint mégsem szabad mérvadónak venni. Ennél sokkal fontosabb ugyanis a kormányzatok közötti kultúrpolitikai kapcsolatok ápolása, amelynek révén a magyarországi németiség boldogulását is sokkal jobban szolgálhatják, mint az ellenzéki német vezetők még oly határozott támogatásával – fejezte be fejtegetéseit Becker.⁹⁷

Azt hiszem, nem szükséges bizonygatnom, mennyire fontos Beckernek a minisztertársaihoz és számos német politikushoz eljuttatott eszmefuttatása, amely a maga nemében egyedülálló ebben a korszakban. „A gyönyörű magyar út itt mély nyomokat hagy – írta 1926. június 19-én Gragger Klebelsbergnek. – Az ordókat is megcsodálták, sőt Stresemann [Gustav, 1878–1929] külügyminiszter úr is örült nekik, s helyeselte, hogy a két úr [Becker és Richter] elfogadta őket. Ő maga is szeretne elmenni most Magyarországra, s azt hiszem, hogy jó lenne Schön báró budapesti német követtel érintkezésbe lépni [...]”.

Becker miniszter úr rendkívül erősen értékesei javunkra tapasztalatait. Legutóbb a Provinzialschul-Kollegiumok elnökeinek kongresszusán előadást tartott magyarországi tapasztalatairól, s mind szájátva hallgatták, mert fogalmuk sem volt mindezekről. De még értékesebb volt a kormány tagjainak informálása, mert pl. Braun [Otto, 1872–1955] miniszterelnök és Sewering [helyesen: Carl Severing, 1875–1952] belügyminiszter, akik szociáldemokraták, külön-külön egy-egy óra hosszat hallgathatták az ő előadását a magyar viszonyokról, a szent korona tanáról s mindarról, amit ő maga profitált nálunk. Ő azért is adja elő ezt oly gyakran, hogy minél jobban kikristályosodjék benne a formája, mert egyrészt hosszú jelentést ír a porosz, a birodalmi kormánynak és Hindenburgnak [Paul von, 1847–1934] útjáról és ezt a jelentést nyomtatásban is ki fogja adni [végül ez tudomásom szerint nem történt meg – U. G.], ami rendkívül nagy szolgálatot fog tenni ügyünknek.”⁹⁸

Beckernek szerepe volt abban is, hogy 1925-ben, Gragger kezdeményezésére éppen Berlinben tarthatta alakuló ülését a Külföldi Magyar Tudományos Intézetek Szövetsége. (Tudomásom és a dokumentumok tanúsága szerint

⁹⁷ GStA PK, VI HA, Nl. Carl Heinrich Becker, 1808. (Aufzeichnungen über eine amtliche Reise nach Ungarn /1926 Mai–Juni/).

⁹⁸ BUI, Collegium Hungaricum iratai, Klebelsberg Kunóval folytatott levelezés (1924–1929.). Ugyanitt található Gragger július 13-i levele is, amelyben ismét utalt Becker jelentésére. Bleyer Jakabnak, a magyarországi németiség legnevesebb képviselőjének németországi látogatása kapcsán ugyanis a következőket írta Klebelsbergnek: „A Bleyer-féle támadásokkal nem törődöm, ő most itten előadásokban folytatja megkezdett munkáját. Fő az, hogy ne legyen belőle mártír, mert minden erőlködése csak erre irányul; szeretné elhitetni németországi elvarátaival, hogy ő nem renegát magyar. Becker miniszter úr különben már úgy fogalmazta meg a magyar útról írt jelentését, hogy az mindjárt felelet is legyen a Bleyer-féle támadásokra.”

ez volt a sokat ígérő testületnek az egyetlen találkozója.) A Magyar Tudományos Akadémia azonban, mindennek ellenére, éppen magyarországi utazásának előkészítésekor elutasította a Becker tiszteletbeli tagságát ajánló kérelmet. Egy Becker-szintű tudós esetében a döntés sértés számba ment, de az elutasítás valójában mégis inkább a javaslattevővel – a háttérben a „túlságosan is fiatal”, akkor 38 esztendőes Graggerrel, az előtérben az Akadémiát konszolidáló s talán éppen ezért nem szeretett Klebelsberggel – szembeni bizalmatlanság jele lehetett, nem pedig Becker tudósként szerzett érdemeinek megkérdőjelezését jelentette. Mindenestre a korabeli tudományos-kulturális közállapotainkra, az Akadémia és a kultuszminisztérium közötti rejtett, sőt néha nyílt ellentétre nagyon is jellemző volt e határozat.⁹⁹ Mint ahogy az is – s itt fordul visszájára a dolog –, hogy a „lovagias” magyar tudóstársadalom Becker magyarbarátságát csak miniszterségéről történt kényszerű lemond-

⁹⁹ *Megalakult a külföldi magyar tudományos intézetek szövetsége*, Nemzeti Újság 1925. május 24. – Eckhart Ferenc, a kiváló jogtörténész – akkoriban a magyar kormány bécsi levéltári megbízottja – szerint a Szövetség célja a „[...] külföldi intézeteink és tudományos téren működő egyes magyarok együttműködésének biztosítása. Ma már a magyar tudományos intézmények egész hálózataról beszélhetünk [...]. Bécsben például akárhányszor hallom ezt a tudományos körökben szinte szállóigévé vált irigykedő megjegyzést: »Ha nekünk egy Klebelsbergünk volna!« [...] Berlinben gyűltünk össze, mert ott van az »Ungarologia« legrégibb és legnagyobb intézménye, a Gragger Róbert páratlan szervező tehetségét dicsérő Magyar Intézet. [...] Tekintélye egész Németországban elismert és nem kerül ma szóba Németországban oly bennünket illető kérdés, melyben a berlini intézet a tudós érdeklődőknek és publicistáknak, kik gyakran fordulnak hozzá, felvilágosítást ne tudna adni.

E mintaszerű intézmény létrejötte körül a porosz kultuszminiszternek, Becker Károlynak vannak a legnagyobb érdemei. A kiváló tudós, a mi Goldzieherünk halála óta a legelső orientalista, a magyarok nagy barátja, minden magyar tudományos törekvés melegsívi előmozdítója. Neki, ki immár harmadszor áll a porosz kultuszminisztérium élén, köszönhető, hogy a porosz állam áldozatot nem kímélve a Magyar Intézetet a legelső egyetemi intézmények sorába emelte.

Mivel hálálta meg a magyar tudományos világ Becker megbecsülhetetlen érdemeit? – kérdeztük Eckhart dr.-t.

Azzal, hogy Akadémiánk ezt az elismert tudóst, akinél melegebb szívú barátja nincs a külföldön a magyarságnak, nem tartotta érdemesnek arra, hogy külföldi tagjai közé válassza, hanem, bár a múlt legeredményesebb kultuszminisztere, Wlassics Gyula báró és jelenlegi kultuszminiszterünk ajánlották megválasztását, megbuktatta őt. Miután a történeti szakosztály lelkesedéssel tagjai sorába választotta Beckert, aminek híre a berlini lapokat is bejárta, a »plénum«-ban költők, nyelvészek és természettudósok nem találták őt arra érdemesnek, hogy az Akadémia kültagjai sorába jusson. Megütközéssel vettük Berlinben ezt a szomorú és amint hittük, törekvéseinkre végzetes hírt.

S mivel felelt Becker bukásának hírére?

Lekötelező szívességgel fogadott bennünket s hogy kedvünkben járjon, az Operában és az Állami Színházban levő páholyát rendelkezésünkre bocsátotta és megígérte részvételét a berlini intézet magyar balladaestjén, melyen Gragger Róbert Arany balladaköltészetét ismerteti és német diákok magyar népballadákat énekelnek. Becker sokkal nagyobb szabású tudós és kultúrpolitikus, semhogy szűklátókörű tájékozatlanok apró tűszúrásai elkedvetlenítették volna a mi irányunkban.”

dása után (hogy miért nem előtte, amikor ennek sokkal nagyobb hatása lett volna?) jutalmazta. Ekkor viszont mind a három (Debrecen, Szeged, Pécs) vidéki egyetem ezt tette. 1930. június 5-én Szegeden nyújtották át neki a díszdoktori okleveleket „[...] a berlini Collegium Hungaricum felállítására körül szerzett érdemeiért.”¹⁰⁰ A pécsi egyetem bölcsészkarának díszdoktori előterjesztését összeállító Thienemann Tivadar – Gragger, Klebelsberg és egyben Becker barátja – már 1929 tavaszán a következőképpen méltatta Becker érdemeit: „C. H. Becker porosz kultuszminiszter a napokban fogja megnyitni azt a fényes palotát, amely a berlini egyetem magyar intézetének új otthona lesz. [...] Tisztelettel javasolom, tegyen a Tekintetes Kar a Kormányzó Úr Őfőméltóságának előterjesztést, hogy C. H. Becker porosz kultuszminisztert a bölcsészettudományok honoris causa doktorává avathassa.

Karunk eddig csak ritka alkalmakkor tett javaslatot erre a legmagasabb kitüntetésre. [...] Ez a tudományos kitüntetés akkor is megokolt volna, ha C. H. Becker nem állana ma a német tudománypolitika élén.

C. H. Becker akkor került érintkezésbe a magyar tudománnyal, mikor a porosz kultuszminisztériumban átvette az egyetemi ügyek vezetését. Hogy a berlini egyetemen magyar tanszék szerveztetett, elsősorban a tanszék első betöltőjének, Gragger Róbertnek érdeme: de Gragger Róbert minden buzgalma eredménytelen maradt volna, ha nincs, aki az ő terveit a német tudománypolitikában fölkarolja és megvalósításukat biztosítja. A magyar ügynek ez a barátja, aki segítőkészet nyújtott Gragger Róbertnek, [...] a porosz kultuszminisztérium akkori előadó tanácsosa: C. H. Becker volt. Mikor az egyetemi tanszék mellé porosz állami javadalmazással magyar intézetet kellett szervezni, megint Becker volt az, aki a gyakran ellentétes német egyetemi érdekek ellenére is érvényt tudott szerezni Gragger Róbert terveinek, és a magyar történelem legszomorúbb éveiben, mikor mindenki cserbenhagyott, lehetővé tette, hogy a berlini egyetem magyar intézete az egyetemi szemináriumok keretein messze túlnővekedve a berlini egyetem egyik legnagyobb intézményévé növekedhessék. A magyarbarát porosz egyetemi szakelőadóból idővel kultuszállamtitkár, 1921-ben kultuszminiszter lett. Nem tudok rá példát, hogy felelős pozícióban lévő külföldi államférfi pusztán a magyar szellemi értékek iránt való spontán lelkesedésből olyan kitartóan és hathatósan támogatta volna a magyar érdekeket, mint azt a magyarbarát porosz kultuszminiszter tette. Az ő akarata érvényesült, mikor a berlini egyetem rendkívüli magyar tanszékét átszervezték rendes tanszékké, később is, mikor a tanszéket és az intézetet véglegesen rendszeresítették a porosz állami költségvetésben. Mikor Gragger meg akarta indítani intézetének folyó-

¹⁰⁰ MOL, K 428. a., Napi tudósítások, 1930. június 5., 22.

iratát, az Ungarische Jahrbüchert és megalakította a berlini magyar intézet barátainak egyesületét, a magyarbarát egyesület elnöki székét – ritka látvány – az aktív porosz kultuszminiszter foglalta el. Gyakran volt azóta Berlinben magyar ünnep, magyar előadás, legutóbb Babits Mihály tartott előadást az egyetemen – Becker miniszter, ha csak tehette, személyes megjelenése által mindig súlyt és jelentőséget adott a külföldön elhangzó magyar szónak... Mióta egyetemünk fennáll, ő volt az egyetlen külföldi felelős államférfi, aki érdemesnek tartotta egyetemünket felkeresni és megtekinteni. [...] Gragger Róbert barátsága volt kétségtelenül az a momentum, mely őt a magyar ügynek megnyerte. De ez a magántermészetű, tisztán személyes kapocs nem bizonyult volna elég erősnek arra, hogy a porosz kultúrpolitikában állandóan érvényesüljön, ha Becker magyar szimpátiáinak objektív alapjai nincsenek. Nem gondolhatunk itt politikai raisonra, mert ez semmiképp sem indokolható a porosz kultuszminiszter nyilvánvaló magyar rokonszenvét, voltaképp arról sem lehet szó, hogy Beckert az orientalisztika, ez az ő speciális szaktudománya vonzotta volna kelet felé és hozta volna közelebb hozzánk. [...] Magyar szimpátiái a humanitásnak, ennek a tipikusan német művelődési eszmének és egyetemi gondolatnak forrásából fakadnak. A világháború nagy földrengései után ő is egyike azoknak, akik lelkük sugalmazása szerint a Békét, az emberek és népek kölcsönös megismerését és megbecsülését keresik. Ez a gondolat hatja át kultúrpolitikáját (ennek irányelveit kifejtette a Minervában megjelent, Budapesten tartott előadásában is). A népek szellemi együttműködését és kiegyenlítődsét nem egy »Cooperation Intellectuelle« [a Nemzetek Szövetsége (Népszövetség) által 1922-ben a nemzetközi tudományos kapcsolatok erősítésére alakított szervezet (Commission Internationale de Coopération Intellectuelle), amelynek irodája Párizsban működött Institut International de Coopération Intellectuelle néven (1926–1946), az UNESCO jogelődjeként] széles és üres keretei között igyekszik életre hívni, hanem az egyetemi külföldi intézetek (Auslandstudium) által, úgy, amint azt a berlini magyar intézet példásan megvalósította.

Becker magyar barátsága teherbíró próbáját állotta ki, mikor Gragger Róbert elhunyt. Graggerról ő mondotta az emlékbeszédet a berlini egyetem régi aulájában: megint azt merem mondani, soha magyar tudósról oly megértő és fölemelő emlékbeszédet külföldön nem mondtak, mint aminőt a porosz kultuszminiszter mondott. [...] A porosz miniszter akarata lehetővé tette azt, ami kezdetben lehetetlennek látszott, hogy a berlini tanszéket Gragger után is magyar tudós töltsen be és Gragger szellemi öröksége magyar kezébe kerüljön. Volt Gragger Róbertnek egy merész, megvalósíthatatlannak látszó terve”, hogy a Collegium Hungaricum otthona melletti Knobelsdorff-palotát a magyar intézetnek megszerezze. „Igaz, hogy a berlini egyetem

egyetlen régi vagy új intézetének sem jutott ily fényes régi kastély, aminőt ő akart megszerezni magyar intézete számára; az akadályok leküzdhetetlennek látszottak, de ő kitartóan küzdött ezért az elérhetetlennek látszó célért és ezzel a kedvenc, meg nem valósított gondolatával szállt sírba. Gragger terve azóta valóra vált. A magyar intézet 17 tágas terme a napokban fog megnyílni e fényes palotában, melyet a porosz állam e célra teljesen átalakított és berendezett. A berlini egyetem egyetlen intézetének nincs ilyen otthona, mint a magyarnak, sőt, azt is mondhatjuk, egyetlen magyar bölcsészeti intézet vagy magyar szeminárium sem veheti föl a versenyt a berlini magyar intézettel. [...] Hogy mindez így megvalósulhatott, soha el nem múló érdeme és örök emléke lesz a porosz kultuszminiszter személyeken és politikai érdeken túlnövekedett eszményi magyar barátságának.”¹⁰¹

Becker kultúr- és tudománypolitikai elméleti írásai – mint azt Thiene-mann is megjegyezte – valóban igen komoly hatást gyakoroltak a magyar tudománypolitikára. A külföldön való „kulturális propagandáról”, illetve a külföldet a belföldön tanulmányozó stúdiumok fontosságáról szóló gondolatai a hungarológia és a „magyar kultúra külföldi őrszemeinek” kialakulását segítették elő. A kultúrpolitika jelentőségéről vallott elképzelései – így a sokszor félreértelmezett és félremagyarázott „kulturálélmény-elmélet” porosz-német változata, a kultusztárca „honvédelmi” szerepének hangsúlyozása – pedig sokban Klebelsberg kedvenc fordulatait előlegezték.

Kornis Gyula már 1921-ben fölfigyelt Becker egyik írására: „A világháborúban alulmaradt közép-európai népek a példátlan békeparancsok igájából való jövőendő szabadulásukat nem annyira a katonai erők fizikai hatalmától várják, mint inkább felsőbbes kultúrájuk megváltó erejétől. A mostani porosz kultuszminiszter, C. H. Becker, a németiség újjászületését és területi egyesülését a következő nemzedéknek a nemzeti kultúreszmények irányában való lelki átformálódásától reményli; hite szerint, ha a közép-európai németiség bármely államterületen él is, magát a német kultúrközösség, ugyanazon *Kulturnation* tagjának érzi, ez magától megteremti idővel a *Staatsnation*-ná való területi egyesülést. Hazánk csodálatos földrajzi egységén kívül a mi jövőendő reménységeink igazolására is a leggyakrabban hangoztatott s leghatékonyabb érv a magyarságnak a balkáni népekkel szemben való kulturálélménye, az ezeréves egységes kultúra történeti ereje.”¹⁰²

Kornisnak a lényegét jól kitapintó Becker-interpretációja – ha szelídebb formában is, de erős hatásként – Klebelsbergnél szintén, immár az eredetit átértelmezett saját gondolatként, újra és újra megjelenik. De hasonló gon-

¹⁰¹ THIENEMANN Tivadar előterjesztése magyar, illetve német nyelven, 1929. április 4-én: BUI, a Collegium Hungaricum iratai.

¹⁰² KORNIS Gyula, *Kultúra és politika. Tanulmányok*, Franklin Társulat, Budapest, 1928, 42.

dolatok sokakat foglalkoztattak, s a „kultúrfölény-elmélet” igenlésével – a Klebelsbergi politikát sok mindenben nem követő és a kormánypolitikát erősen bíráló – Móra Ferencnél ugyanúgy találkozunk,¹⁰³ mint például később Hóman Bálintnál.¹⁰⁴

Magyarországot az utódállamok csak gazdasági téren tudták sikeresen elszigetelni, kulturális téren – már csak az utódállamokban maradt magyarok milliói miatt is – sokkal kevésbé. Nyilvánvaló volt, hogy a szinte teljes, kényszerű körbezártságból a kultúrpolitika terén lehet a legkönnyebben kitörni. Mint ahogy az is, hogy a korábbi, szinte egyeduralkodó „államnemzet”-értelmezéssel szemben – ahogy azt Becker is vallotta német vonatkozásban – a „kultúrnemzet” fogalmával kell és lehet operálni. Annál is inkább, mivel ebbe a kultúrnemzetbe a magyarság trianoni határokon kívül került „nemzetrészei” is beleérthetőek és beleértendőek voltak. Éppen emiatt – no meg azért, mert ezt felismerve (kivételesen) a megfelelő ember, Klebelsberg Kuno került a megfelelő helyre – a kultúrpolitika szerepe rendkívül felerősödött, állami támogatása megsokszorozódott. Nem csak a sok országba szétszóródott magyarság egységes „kultúrnemzetkénti” elismertetése és összetartása volt a feladat, hanem – s ezt ismét csak helyesen érzékelte Klebelsberg – a dualizmus idején fokozatosan romló külföldi megítélésű (sőt sokszor egyáltalán nem is ismert) magyarság imázsának javítása, a legjobb értelemben vett külföldi kulturális propaganda beindítása és működtetése. Ha pedig így értelmezzük – s szerintem csak így szabad – a „kultúrfölény”-elméletet, ez – modernizálva bár, de – ma is vállalható, sőt, megkockáztatom: kifejezetten modern gondolat.

¹⁰³ MÓRA Ferenc, *Kultúrfölény* = Uő., *Hannibál föltámasztása. Ezek az évek 1914–1933*, Szépirodalmi, Budapest, 1981, 163–164. – 1927-ben született publicisztikájában írta Móra: „Hogy frázis a kultúrfölényben való bizakodás? De hát mondják meg az urak, kiből, miben bízunk, melyik az önök archimédési pontja? Mi maradt épen, mi az: ami össze nem omlott, melyik árunk az, amellyel gyanútlanabban juthatunk be a világ boltjaiba, mint a kultúránk, s melyik fundamentum az, amelyikre idebent biztosabban föl lehet építeni a magyar jövődöt, mint az, amit a lelkekbe vetünk? [...] Államférfiak és hadvezérek már sokszor tettek tönkre országokat. Halbiológusok még soha. Azt megengedem, hogy a balatoni halbiológiai állomás sokba került. De annyiba semmi esetre sem, mint a háború egyetlen órája.”

¹⁰⁴ HÓMAN Bálint, *Magyar sors – magyar hivatás*, Athenaeum, Budapest, 1942, 264. – A kultúrfölénnyel szembe fordított gondolatok 1926-ból származnak: „[...] a harcban elbukott, fegyveres erővel letipolt nemzetek újraéledésének, a jövő fejlődésének alapfeltétele, egyetlen biztos eszköze a művelődési színvonal fenntartása és magas fokra emelése. A történelem tapasztalatai bizonyítják, hogy a magas kultúra intézményeinek kiépítésével nemcsak a tudomány exkluzív céljait szolgáljuk, hanem a tiszta tudomány eredményeit értékesítő közműveltséget és közgazdaságot is, mert minden nemzeti művelődés alapja és leglényegesebb része a fejlődésre képes nemzeti tudomány. Fájdalommal és szégyenkezve halljuk ezért a tudományt luxusnak minősítő régi felfogást újra felhangzani [...]”

Németországban – időben készülve a háború utáni helyzetre, bármi legyen is majd a világ nagyhatalmainak egymásnak feszüléséből – 1916-tól kezdődően mind többen értekeztek a külföld tanulmányozásának, az „Auslandsstudien”-eknek fontosságáról és jelentőségéről. E tárgyban az egyik legalaposabb elemzést 1917-ben éppen Carl Heinrich Becker írta *A porosz kultuszminisztérium emlékirata a külföld tanulmányozásának támogatásáról* címmel. Ebben Becker – elsősorban praktikus, azaz gazdasági és állami érdekekre és a német világpolitikai helyzet erősítésének céljára hivatkozva – kijelentette: minden német egyetemista kötelességének kell érezze, hogy bizonyos államtudományi képzettségre szert téve állást tudjon foglalni a világpolitika és a világ gazdaság komoly kérdéseiben. Aki pedig képes elmélyedni valamely más kultúrában, nyilván egészen másként fogja a világ nagy összefüggéseit szemlélni; még a napilapok külföldi tudósításait is más szemmel olvassa majd. Ezért kell a politikai gondolkodást tanítani, a fiatal németeket a politika ismeretére is nevelni. A külföld tanulmányozása több szakterületre is kiterjed: nem csak filológiai, azaz nyelvi képzettséget, hanem ezen túl mindenekelőtt államtudományi, történelmi és földrajzi ismereteket igényel. Rajta keresztül jobban megérthetjük saját nemzeti kultúránkat is, sőt, ez a leghatásosabb eszköz arra, hogy ennek értékeit – szembesülve a külföldi tapasztalatokkal – megérthessük.¹⁰⁵

Gragger éppen az „Auslandsstudium” iránti érdeklődés növekedését fölismerve és érzékelve érvelt a berlini egyetem magyar tanszékének megalapítása mellett: „A berlini magyar tanszéknek két irányban van missziószerű hivatása. Egyrészt a magyar kultúra legértékesebb részének lesz tolmácsoló szerve Németország legnagyobb egyetemén, s ez idő szerint német részről egyetlen hivatalos képviselője szellemi életünknek. Missziója lesz: nyelvünk, kultúránk múltjának és jelenének ismertetése a német közönség előtt. [...] Szélesebb körök előtt is tárgyasán, adatokkal kell majd igazolnia, hogy a magyarságot joggal külön hely illeti meg az európai kultúrában, mint amilyent, nagyrészt nyelvi elszigeteltsége miatt, eddig juttattak neki. [...] El kell érnie azt, hogy tudományos világunk magyar nyelvű munkássága is felhasználható és megfelelő helyet kapjon a német tudományos produkcióban. [...] Éber figyelemmel kell kísérnie, hogy a német iskolákban többen és

¹⁰⁵ Carl Heinrich BECKER, *Internationale Wissenschaft und nationale Bildung. Ausgewählte Schriften*, hrsg. und eingeleitet von Guido MÜLLER, Böhlau, Köln, 1997, 182–183. (*Die Denkschrift des preußischen Kultusministeriums über die Förderung der Auslandsstudien* című írás /1917/.) – Az emlékirat – Becker szerzőségének említése nélkül, nem teljesen azonosan az előbbi, szerkesztett formával – eredeti megjelenése: *Die Denkschrift des preußischen Kultusministeriums über die Förderung der Auslandsstudien*, Internationale Monatsschrift für Wissenschaft Kunst und Technik, 11. Jahrg. H. 5, 1. Februar 1917.

helyesebbet tanítsanak hazánk múltjára, jelenére, helyzetére és életére vonatkozólag s e tekintetben mintegy közvetítő kell hogy legyen a német közoktatásügy és a magyar kultuskormány között, mint ez utóbbinak is exponense. [...] Nem kevésbé jelentékeny feladatokra van hivatva a magyar egyetemi élettel szemben. Négyszáz év óta magyar egyetemi hallgatók százai keresik fel évenként Németország egyetemeit s újabb időkben különösen sokan éppen a berlini. Számos nyoma van annak, hogy a múltban is érezték a magyar hallgatók összegyűjtésének, támogatásának szükségét. [...] Az újabb korban sajnos teljesen elhanyagolták ezen szervezetek ügyét [...]”¹⁰⁶ Nem sokkal később kijelentette: „Az új intézetnek célja lesz, hogy módot nyújtson a berlini egyetem hallgatóinak és a tudomány más művelőinek a magyar nyelvtudomány, irodalomtörténet, politikai történelem, kultúrtörténet, művészettörténet művelésére. Célja lesz továbbá a magyar nyelv ismeretének minél szélesebb körökben való terjesztése.”¹⁰⁷

1917 őszén pedig Gragger már teljesen a Becker által az „Auslandsstudien”-ek céljáról mondottak szerint vallotta: „Magyarország történelmének, irodalmának, állami és jogi viszonyainak éppen olyan ismereteseeknek kell lenniök minden művelt európai előtt, mint bármely más hatalmas kultúr-állam életviszonyainak. [...] Magyarországnak a jövőben nem szabad megelégednie azzal, hogy csak a többi európai államok mellett folytassa életét, nem szabad többé visszasüllyednie elszigeteltségének eddigi állapotába.” Emiatt ajánlotta, hogy a magyar szemináriumot Berlini Magyar Tudományos Intézetté építsék ki – e javaslata, mint láttuk, hamarosan, már 1917 decemberében meg is valósult –, egyben fölhívta a figyelmet arra, hogy egy berlini magyar diákotthon alapítására is szükség lenne. „Ennek a Berlini Magyar Tudományos Intézetnek az volna a feladata, hogy tervszerű munkássággal a hazánkról való ismereteket, a magyar nemzet életnyilvánulásait a német néppel és a többi külfölddel közvetítse. [...] Másrészt az alapítandó »Berlini Magyar Tudományos Intézet« a magyar diákok külföldi tanulmányait fogja előmozdítani. Ezért a Magyar Tudományos Intézethez egy magyar tanulmányi és diákotthon volna kapcsolandó. Néhány tanulmányi év Berlinben, a szigorú német szellemi nevelés jótékony hatása alatt tanuló ifjúságunknak és nagy élethivatásunknak – a magyar állam megerősítésének és előbbre vitelének – a legnagyobb mértékben használna.” Rendívil igényes programjában, amelynek kivitelezése életcéljává vált, megemlítette azt is, hogy az iskolaköteles korú berlini magyar gyermekek részére – a magyar

¹⁰⁶ BUI, MI, Képzés, 1915–18., Gragger Róbert – Apponyi Albert kultuszminiszternek, Berlin, 1916. július 20.

¹⁰⁷ Uo., Gragger Róbert – Apponyi Albert kultuszminiszternek, Berlin, 1916. szeptember 15.

kolónia létszáma akkoriban 15 000 fő körüli volt – egy magyar iskolát kellené fölláttatni, ahol a német iskolákban tanult anyagot magyar szempontból egészítenék ki. „A Magyar Tudományos Intézet fő törekvései azonkívül többféle más fontos célt is zárnak magukba: 1./ A Magyar Szemináriumban már megalapított magyar nyelvtudományi, irodalmi, történelmi, állam- és jogtudományi és közgazdasági szakkönyvtár jelentékeny kibővítését; 2./ egy levéltárnak a létesítését, amely kéziratokat, újságcikkeket, kisebb nyomtatványokat és más híryanagot, mint levelezéseket, fényképfelvételeket, diaposzítívokat, térképeket stb. tartalmazzon; 3./ egy folyóirat kiadását, amelyben a Magyar Tudományos Intézet egész tevékenységével a nyilvánosság elé lépne, és amely a magyar tudomány és művészet különböző terein megjelent legkiválóbb alkotásokról, valamint a fentebb említett előadásokról számolna be. Ebben a folyóiratban jelennének meg a Magyar Szemináriumban, illetőleg a Magyar Tudományos Intézetben vagy ennek megbízásából írt tudományos dolgozatok. Terjedelmesebb munkák a Magyar Tudományos Intézet segélyével önálló könyv alakban jelennének meg; 4./ egy értésítő, közvetítő és fordító hivatal létesítését, amely minden tudományos kérdésben felvilágosítást nyújtana és jelentékeny magyar művek lefordításáról gondoskodnék, hogy azokat a külföldi olvasóközönségnek is hozzáférhetővé tegye. Különösen ezáltal nyerne hatékony támogatást Magyarországnak az a törekvése, hogy a külföld jobban ismerje és értse meg.”¹⁰⁸

Gragger a Berlini Magyar Intézet Baráti Egyesületének megalakulásakor, 1917. november 24-én, ez irányú terveit már egyenesen azzal indokolta, hogy azok tökéletes összhangban állnak a Közép-Európa-gondolattal – finom utalás ez az általa egyébként személyesen is jól ismert Friedrich Naumann (1860–1919) 1915-ben megjelent *Mitteleuropa* című kötetére – és a porosz kultuszminisztériumban a külföld tanulmányozásának támogatásáról megfogalmazott tervekkel. Azaz Becker elképzeléseivel. Annak a Beckernek az elképzeléseivel, aki – ezek után sejtethetjük, talán nem véletlenül – a Magyar Intézet lelkes támogatója, Baráti Egyesületének első elnöke lett... Gragger az intézet feladatait körvonalazva már későbbi hungarológiai koncepciójának alapját is megfogalmazta: az intézetnek a magyarsággal kapcsolatos nyelvészeti, történelmi, jogi- és államtudományi, közgazdasági, valamint irodalmi-művészeti ismeretekkel kell foglalkoznia, illetve – tudósok és hallgatók csereutazásai révén – a két ország közötti közeledést kell szolgálnia. Emiatt pedig Berlinben egy magyar kollégiumot is működtetni kell majd.¹⁰⁹

¹⁰⁸ BUI, CH, Vegyes, 1920–1944, GRAGGER Róbert, Egy „Berlini Magyar Tudományos Intézet” létesítésének szükségességéről, 1917. október 17.

¹⁰⁹ BUI, MI, Gesellschaft der Freuden des Ungarischen Instituts, Gründungssitzung 1917, Sitzungen 1921., *Gründungsfeier der Gesellschaft der Freunde des Ungarischen Instituts am 24.*

A gyaníthatóan szintén Becker összeállította, 1918 körül keletkezett emlékirat a keleti nyelvek szemináriumának reformjáról már egyenesen követendő példaként mutatta be a Magyar Intézet tevékenységét: „A Magyar Szeminárium létrejöttével egy sok tekintetben mintaszerű, kiválóan felszerelt intézet alakult, amely a megnyitása óta eltelt években hatékonyan és jelentősen támogatta a finnugor kultúrkörrel kapcsolatos tudományos munkát.” Itt olvashatunk először arról – s hogy Gragger eredeti terve is ez volt, nyilvánvaló, hiszen 1922-ben éppen emiatt alakított finnugor osztályt az intézetben belül –, hogy nem csak a magyar, hanem az egész finnugor kultúrkör megismertetése a célja az Intézetnek.¹¹⁰ Gragger egyéni, személyes és tudományos ambíciói tehát szerencsésen találkoztak a porosz kultúrpolitika céljaival, a későbbiekben pedig, Klebelsberg Kuno miniszterségének kezdetétől a magyar tudománypolitika messzire tekintő és nagyra vágó terveivel.

Nem csoda hát, hogy a húszas évek elejétől a berlini Magyar Intézetet mint az egyetem egyik legjobban működő, kiválóan felszerelt tanszékét, az „Auslandsstudium” egyik mintaműhelyét emlegették. Magyary Zoltán 1924-es emlékirata szerint az intézet programja „[...] az eredeti feladaton: nyelv és irodalom kívül kiterjeszkedett az egész magyar kultúra, sőt a magyarral rokon népek kultúrájának művelésére is.” Ez összhangban volt az „Auslandsstudien” szervezésével, melyről Becker terjedelmes emlékiratot készített. „A kérdéssel tudományos alapossággal és elmélyedéssel kívánnak foglalkozni és ez teszi szükségessé, hogy a külföldi kultúrákkal azok egészében történelmi és földrajz-szociológiai alapon foglalkozzanak.” E célnak leginkább a Gragger-féle intézet felel meg. „Ez az általános elismerés és tekintély, amelyet Gragger eddigi működésével szerzett, ma már gyümölcsözik, és további terveinek megvalósításában az irányadó tényezők bizalmát és odaadó támogatását biztosítják részére. [...] Ma már az a helyzet Poroszországban, hogy Graggernek vagy magyar tudósoknak előadására bármikor nagy és előkelő hallgatóság gyűl egybe, és komoly körök Magyarországra vonatkozó kérdésekben felületes információkkal nem érik be, hanem alapos és szakszerű tanulmányért a magyar intézetet keresik fel.”¹¹¹

Becker viszont egy interjú során úgy vélte, miközben: „Egész új színt kapott beszéde, amint valami különösen meleg s szokatlan lelkesedés hangján

November 1917. – Gragger üdvözlő beszédéből: „Összhangban a régi Közép-Európa-gondolattal és a porosz kultuszminisztériumnak a külföld tanulmányozása támogatásáról kialakított programjával fogalmazódott meg az a terv, hogy egy Magyar Tudományos Intézetet alapítsanak Németországban, Berlin székhellyel.”

¹¹⁰ *Denkschrift über die Reform des Seminars für Orientalische Sprachen in Berlin*, k., h. és é. n.

¹¹¹ BUI, a CH iratai, Magyary 16 gépelt oldalas emlékirata Klebelsberg Kuno miniszternek a berlini Collegiumról, 1924. augusztus 8.

erre [a magyar intézetre] terelte a szót. – A berlini egyetem magyar intézete – mondotta – igazi mintaintézet, amely párját ritkítja hasonló tudományos intézetek sorában. Bámulatosan rövid idő alatt jött létre, s ma már meglepően tökéletes felszereléssel és dús anyagával a magyarság kultúrájának méltó ábrázolásait nyújtja. Nemcsak a nyelv és irodalom területét műveli, hanem a magyar történelemmel is foglalkozik. Fő feladatának tekinti a magyar szellemnek minden téren való megnyilvánulását kutatni és ismertetni. [...] »És mindez Gragger professzor érdeme«, folytatta lelkesen az államtitkár. S amit ezután róla mondott, az csupa dicsérete és magasztalása ennek a kiváló magyar férfinak, akit különben a személyes vonatkozások kapcsán is a legszeretetre méltóbb emberek egyikének ismert meg.”¹¹²

Az Intézet tehát a Becker és a Gragger megálmodta és a gyakorlat követelte hungarológiai koncepció alapján működött. Gragger nemcsak az Intézetnek, de a Collegium Hungaricumnak is „mindenesé” volt. 1925 májusában ő foglalta össze a külföldi magyar intézetek – beleértve ebbe az addig alakult történelmi intézetek (Bécs, Róma) és a Collegium Hungaricumok (Bécs, Berlin) – külföldi és hazai feladatait. E szerint: „1/ A külföldre irányuló működés: a/ a külföldi magyar tudományos intézményeknek szigorúan tartózkodniuk kell mindennemű politikai és propagandisztikus tevékenységtől és csakis tudományos és ismeretterjesztő működésre vannak hivatva [...]. b/ Minden intézmény csakis saját működési körének elmélyítésére törekszik [...]. c/ Elsőrangú fontosságú az ungarológia intenzív művelése, ill. az idevágó összefoglaló munkáknak nyugati nyelven való megírása és megjelentetése. Különösen nagy súly helyezendő az egyes nemzetek Magyarországgal való kapcsolatainak tudományos feldolgozására [...]. d/ Rendkívül sajnálatos, hogy a Magyarországgal szomszédos népekkel való kapcsolatok tudományos feldolgozása hiányos, és ezért a Szövetség multhatatlanul szükségesnek tartja, hogy a hazai illetékes tényezők megfelelő tudományos szakerők kiképzéséről gondoskodjanak és ezeknek a külföldi tudományos intézményekben való bekapcsolását lehetővé tegyék. e/ A külföldre való hatás szempontjából fontos a tudományos orgánus. Ezen célból minél intenzívebb szellemi támogatást kell nyújtani az Ungarische Jahrbüchernek és a Revue des Etudes Hongroises-nak [...]. f/ Szükség van tudományos és ismeretterjesztő előadások megtartására és már ilyen irányban működő egyesületekbe való bekapcsolódásra [...]. g/ Törekedni kell arra, hogy a külföldi tudományos intézményekben talajt nyerjünk (előadási megbízás, venia legendi, lektorátus) által. h/ E törekvések előmozdítására szükség van magyar nyelv- és olvasókönyvek, szótárak stb. megírására. i/ Állandó közvetlen kapcsolatot kell létesíteni

¹¹² Az Ellenzék berlini munkatársától, *Veszélyben a német tudomány...*, Ellenzék 1923. január 23.

a külföldi tudományos élet kimagasló képviselőivel és érdeklődésüket mindenképpen az ungarológia iránt felkelteni. k/ (sic!) A működési helyen jelent és megjelenő tankönyvek és lexikonok felülbírálandók, lehetőleg anyaggal ellátandók, illetőleg gondoskodni kell arról, hogy esetleges tévedések kijavíttassanak és hiányok pótolttassanak. 2. Hazai vonatkozású működés: a/ Történjék gondoskodás arról, hogy egyes szakkörökben, melyeknek ma a magyar tudományos életben képviselőik nincsenek, megfelelő szakértők képeztesse ki [...]. b/ Különös gondot kell fordítani az egyes külföldi tudományos intézményekbe (collegiumokba) kiküldendő tagok nyelvi előképzettségére [...]. c/ A hazai vonatkozású működés intenzívebbé tételének szempontjából a Szövetség elhatározta, hogy volt tagjaival is állandóan fenntartja a kapcsolatot és ezért Budapest központtal egy szervezetet létesít.”¹¹³

Kevés olyan sikeres kultúrdiplomataja volt tehát Magyarországnak, mint a berlini egyetem Magyar Intézetének első vezetője,¹¹⁴ az ottani Collegium Hungaricum első igazgatója és – Klebelsberg oldalán – alapítója, Gragger Róbert. Tanár, tudós, tudományos szervező, menedzser s nehéz lenne felsorolni, még mi minden volt egy személyben.¹¹⁵ 1926 novemberében, 39 éves

¹¹³ OSzKK, Levelestár, Gragger Róbert – Magyary Zoltánnak, 1925. május 20.

¹¹⁴ BUI, MI, Gragger iratai, Életrajzai. Gragger valószínűleg egy beszámolóhoz készített önéletrajzi vázlata és számvetése 1926 októberében összegezte röviden addigi tevékenységét. – „Tanszék a berlini egyetemen

A Külügyminisztérium információkat kért G.-ről. A bécsi német követ, von Tschirschky közli a berlini külügyminisztériummal a budapesti főkonzulátus (Graf Fürsberg) jelentését. (Nagyon kedvező.)

1916. február. 19.: Roediger professzor J. Boltének Gragger tevékenységéről. 1916. március 10.: Aronsohn és társai indítványa a képviselőházhoz a berlini egyetemen mielőbb egy magyar nyelvészeti és történelmi tanszék megnyitásáról. Március 17.: A képviselőház elnöke, Schwerin-Löwitz gróf közli a javaslatot az államminisztériummal. A kir. államminisztérium március 20-án elfogadja az indítványt. Március 20-án a javaslatot elfogadja a plenáris ülés. A magyar és a német sajtó ezt melegen üdvözlö. 1916. augusztus 18.: a magyar nyelv és irodalom rendkívüli (állománybeli) professzorának kinevezése. Egyben az egyetemen indítandó magyar nyelvi és irodalmi szeminárium igazgatójává kinevezése. 1921. január 21.: rendes professzori kinevezése.”

¹¹⁵ Uo., „Szeminárium

1916. augusztus 19-én a Behrendstr. 70. szám alatt két helyiségre jut. Ennek éves költségvetése 200 [márka]. | November 9-én újabb helyiségeket kér, október 30-án (sic!) egy újabb, igazgatói szobát kap. | 1917. március 22-én értesíti Becker titkos tanácsost, hogy a tavaszi szünetben tartandó esti tanfolyamokon 84 hallgatója van. | 1917. október 11.: Emlékirat a magyar kultuszminisztériumhoz egy Magyar Intézet létesítéséről. – A szemináriumról intézet lesz. | 1918. október 9.: Magyar lektorátus (dr. Koszó). | 1920. Az Intézet átköltözése a Dorotheenstr. 6. szám alá. | 1922 tavaszán létrehozza az Intézet finn és urál-altáji osztályait, 1923-ban az észtet, Finnország pedig egy előkészítő bizottságot hoz létre a finn osztály baráti társaságának alapítására. Megkapja a zenetörténeti szeminárium helyiségeit, és ott helyezi el ezeket az osztályokat. | 1924.: tárgyalások Oroszországgal (Rjazanov professzor), 1925-ben P. Jakovlevvel és von Oldenburg professzorral. Az Akadémia bizottsága a kelet-európai tanulmányokra.

korában bekövetkezett halála ezért tűnt pótolhatatlan veszteségnek. Ma már tudjuk, valóban az volt. Senki nem tett annyit a hungarológia mint önálló tudományág kiépítéséért, oktatásának megvalósításáért, mint ő.

Tamedly Mihály (1884–1939), Gragger kollégája és barátja, 1926 őszétől a berlini Collegium Hungaricum vezetője, így számolt be Gragger betegségről és elhunytáról Szekfű Gyulához írott levelében (a dokumentumból, mivel eddig – tudomásom szerint – senki sem hivatkozta, és a legrészletesebb leírás Gragger haláláról, hosszabban idézek): „Ma van éppen három hete, hogy Dahlemben meglátogattam, mert előző nap betelefonált, hogy grippéje van. Nem ágyban találtam, fönt járt, bár lázas volt. Egész vígan és hosszan beszélgettünk folyó ügyekről, közben ájtott hozzá Becker is. Délután fejfájása és láza megnőtt. Másnap bevitték a Franciskus Krankenhausba, ahol lassankint kiderült, hogy agyhártyagyulladás van. Egyre apatikusabb lett, bár eleinte még az ágyból is intézkedett instituti dolgokban. [...] De láza egyre magasabb és öntudata egyre homályosabb lett. November 4-én már nem volt magánál, 5-én pulzusa 40-re szállt le. Ekkor (39. születésnapján) megpunctálták a fejét. Nem gyógyító operáció volt ez, hanem csak a fejet egy időre tehermentesítő beavatkozás, ami sikerült is. 6. és 7-én újra magánál volt, még mosolygott is, ha beszéltek hozzá. Választ is adott a hozzá tett kérdésekre.

Könyvtár

1916. augusztus 18-án közli a rektorral, hogy kb. 10 000 kötetes könyvtárát a magyar szemináriumi könyvtár rendelkezésére bocsátja. Adományok a Porosz Állami Könyvtártól, a Magyar Nemzeti Múzeumtól, magyar nyilvános és magánkönyvtáraktól. 1921-ben az Intézet megkapja a hallei magyar könyvtárat (hungarikák, Rotarides kéziratai, szlavikák). | 1922/23.: 3519 kötet gyarapodás (különösen a finn osztálynál). | 1924/25.: 1749 kötet gyarapodás, ezen kívül Dr. Mordtmann professzor könyvtára, amelyet az Intézet török részlegében állítanak föl. Értékes küldemények Oroszországból. | 1925/26.: 3000 kötet gyarapodás. Kb. 1500 kötet Oroszországból (mordvin, cseremis, votják, szürjén, csuvas, tatár és más egyéb török). | A Széchenyi Könyvtár duplumai: 1000 kötet. | A könyvtár állománya 25 000 kötet, 120 kurrens folyóirat, 15 napilap.

A Magyar Intézet Barátainak Egyesülete

1917. november 24.: ünnepélyes alapítás a Hotel Continentalban. Tiszteletbeli elnökség: porosz kultuszminisztérium: Schmidt-Ott, magyar kultuszminisztérium: Apponyi A. gróf. [...] Gragger beszédei a Társaságban

1917.: A berlini Magyar Intézet alapításakor. | 1919. december 15., Edenhotel: a kortárs magyar költészet (közgyűlés). | 1922. február 22., Lyzeumklub: A magyar népművészet (közgyűl.). | 1923. március 3., az Egyetem aulája: Petőfi születésének 100. évfordulója (az Insel Kiadó Petőfi-kötete). | 1925. május 19., az Egyetem aulája: Magyar népballadák, illetve Arany Jánosról (éves közgyűlés). | 1925. június 25., az Intézet előadóterme: A ballada elméletéről. Az Intézet kiadványai

1919–26 Ungarische Bibliothek [Magyar Könyvtár], I. sorozat: 1–11, II. 1–5, III. 1–3. köt. | 1921–26 Ungarische Jahrbücher [Magyar évkönyvek], I–VI. köt. | Szépirodalmi sorozat: Ungarische Balladen [Magyar balladák], Altungarische Erzählungen [Régi magyar elbeszélések] (nyomtatás alatt). | Verlag Walter de Gruyter & Co. (v. Crayen, Lüdtke).”

Az operáció előtt maga kívánt meggyónni és áldozni s az utolsó kenet föl-vétele után maga mondta az orvosnak: »Most meg fogok halni.« De a beavatkozás közvetlen jó hatása (fájdalma ezután már nem volt) újra reményt keltett benne. De már 8-án újra 40° fölé emelkedett láza. Ha nyílt az ajtaja, fejét arra fordította, de több jelét öntudatának már nem adta, csak néha-néha pillanatnyilag. Így az öccse által egy neki címzett és fordítva a kezébe adott borítékot, megfordítva olvasni kezdte. Jobb keze nyugodtan feküdt az ágyon, bal keze az operáció hatására folyton kinyújtva mozgott. Az ápolónővér egy Krisztus-képet tett bele, ezt a szeméhez vitte és nézte, míg el nem ejtette és azután is többször nyúlt a kép után, amelyet aztán mindig a szeméhez vitt. 9-én már az ajtó nyitásáról sem vett tudomást. De még ezen a napon is viszatért öntudata, mikor este a nővér hangosan imádkozni kezdett mellette. Ő nem csak hogy utána mondta az ima sorait, de még a kezét is imára hajította össze. Másnap 10-én reggel 9-kor épp akkor értem a kórházba, amikor a nővérek összehívták jó embereit azzal a hírral, hogy már csak egy órája van. Csakhamar együtt volt öccse, a miniszter [Becker], Rosensteinné, titkárnője, Schünemann [Konrad, a berlini Magyar Intézet oktatója] és Lajti [István, a Collegium ösztöndíjasa, egyben Gragger adminisztratív ügyekben segítő munkatársa]. De csodálatosan erős szíve egész nap bírta a harcot. Mi egész nap a mellette levő szalonban ültünk. Éjjel 11-kor jött a nővér jelenteni, hogy pulzusa leszáll. Ekkor gyertyákat gyújtottak ágyánál, följött a főnőknő és az ő imája mellett szegény Róbert csakhamar csöndesen kisenvedett. Nem csoda, hogy összeroppant, nem egy embernek való teher volt a vállán. Mindig el volt foglalva. Kettesben hosszasan és bizalmasan csak akkor beszélhettem vele, ha az intézetből távozva, mielőtt a villamosra szállt volna, beültünk a közeli Löwenbräukellerbe sörözni. Ilyenkor két órát is egészen nekem szentelt, s míg egyébként egyre jobban bámulnom kellett benne az alkotót, ezeken a csendes órákon szerettem meg benne az embert. Tudom, hogy Téged becsült és szeretett legjobban, azért írom meg Neked e szomorú körülményeket.”¹¹⁶

Klebelsberg 1926 decemberében joggal panaszkodott Beckernek: „Még mindig Gragger váratlan távozásának megrendítő hatása alatt állok. Önök, tisztelt barátom, Németországban szerencsésebbek; egy kis nemzet örül, ha minden fontos pozícióra legalább egy megfelelő embert talál. [...] Gragger valójában pótolhatatlan. Ugyanis [az intézetigazgatói poszt betöltéséhez] három tulajdonság szükséges. Az illetőnek igazi tudósnak kell lennie, hiszen egy ügyes, de felszínesen képzett emberrel nem kompromittálhatjuk magunkat a német tudományosság előtt. Ugyanakkor nem szabad, hogy szobatudós

¹¹⁶ Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárának Kézirattára, Ms 628, Tamedly Mihály – Szekfű Gyulának, 1926. november 14.

legyen, mert így nem tudná felkelteni a szakterülete iránti érdeklődést. Ezenkívül jó pedagógusnak kell lennie, mivel a berlini egyetem Magyar Intézete és a Collegium Hungaricum csak abban az esetben működhet igazán jól, amennyiben mindkét intézmény vezetése egy kézben egyesül. [...] Még egyszer szívből köszönöm a haldoklónak és a halottnak nyújtott gondoskodást. Megtisztelő lesz számomra, hogy Önnel közösen állíthatom föl Gragger sír-emlékét. [...] Ám semmivel sem tudunk a tragikus tényen változtatni, hogy a »harmadikat a szövetségünkéből« visszavonhatatlanul elragadta a halál.”¹¹⁷ Schmidt-Otnak pedig azt írta: „Közös céljaink tekintetében is óriási csapás és pótolhatatlan veszteség barátom, Gragger Róbert tragikus és korai halála. Nemcsak egy bizalmas munkatársamat veszítettem el, hanem a német–magyar kulturális közeledés lelkes apostolát is, aki módszertani elképzeléseivel és szervezőtehetségével a nemzetközi szellemi együttműködés egyik élharcosa volt.”¹¹⁸

Legjobb barátja, Carl Heinrich Becker úgy emlékezett Graggerre, mint aki vérbeli tudományszervezőként komoly, már teljesen kidolgozott tervet hagyott maga után: a magyar kultúra lexikonjának, azaz egy „hungarológia-lexikonnak”, egy magyar Dahlmann–Waitznak (máig a legismertebb német történeti bibliográfia), egy magyar–német nagyszótárnak és a kicsiny finnugor népek népköltészeti gyűjteményének kiadását kívánta megvalósítani. Mivel Graggernek Klebelsberghez hasonló elképzelései voltak, tulajdonképpen ő volt az, aki átültette a gyakorlatba a miniszter elképzeléseit. Mint egy kolostor apátja, úgy kívánt a Collegium Hungaricum (amelynek lakóiban saját szellemi gyermekeit látta) élén állni, az ösztöndíjasok munkájának figyelemmel kísérése és segítése pótolta számára a családot. „Egész életét és egész vagyonát egy nagy eszme szolgálatába állította. [...] Ameddig szellemi kapcsolatok lesznek Németország és Magyarország közt, Gragger Róbert neve feledhetetlen marad.” – „Nem úttörő kutató, mégis ott áll láthatóan, mint újjelző a tudománytörténet fejlődésében, nem aktív politikus, mégis személy szerint többet tett a nemzetközi megértés egyengetésében, mint akárhány hivatásos diplomata, nem szakpszichológus, nem hivatásos lelkipásztor, mégis megnyíltak előtte a szívek, a szomorúak hozzá menekültek, az örvendezők vele örvendeztek. [...] Mindkét nemzet sovínisztái vagy az elmagyarosodott németet vagy az elnémetesedett és németesítő magyart látták benne.”¹¹⁹

¹¹⁷ OSzKK Levelestár, Klebelsberg Kuno – Carl Heinrich Beckernek, 1926. december 6.

¹¹⁸ Uo., Klebelsberg Kuno – Friedrich Schmidt-Otnak, 1926. december 23.

¹¹⁹ Gragger Róbert emlékezete. C. H. Becker porosz kultuszminiszternek a berlini egyetem régi aulájában mondott emlékbeszéde, Minerva Társaság, Budapest, 1927. – Az idézetek: 23. és 3. A német eredetiben: Carl Heinrich BECKER, *Robert Gragger* (5. November 1887. – 10. November 1926.), Ungarische Jahrbücher VII. B., 1927, 18–19. és 3.

Hosszan folytathatnám a sokáig olvasatlanul porosodó dokumentumok segítségével a hungarológia első műhelyének, a berlini egyetemi Magyar Intézet létrejötté körülményeinek és történetének felidézését. Gragger halála azonban nyilvánvaló fordulópontot jelentett az intézmény további sorsában is. A tanulságok azonban így is nyilvánvalóak. A hungarológia fogalmának megszületésében a történeti kataklizmák és szerencsétlenségek (az első világháború, majd a történelmi Magyarország felbomlása stb.), valamint a szerencsés körülmények rendkívüli találkozási játszott szerepet: a klasszikus porosz tudománypolitika igényes és a jövőt építő és ezeknek a magyar tudománypolitikát irányító szakemberekre gyakorolt hatása. És ami a legfontosabb: kivételes tudású és rendkívüli talásmű, a szó eredeti értelmében vett, igazi politikusok és államférfiak (Becker és Klebelsberg), illetve rendkívüli szervezőképességgel megáldott, érző és megértő, a nemzetközi porondon is viselkedni és tárgyalni képes tudósok (Gragger) egyszerre történő megjelenése, találkozási kellett hozzá. Ezek bármelyike nélkül bizonyosan nem egy siker-, hanem egy kudarc-történetről írhatnánk...

Kitüntetett szerepe volt a Gragger Róbert, majd a halála után Farkas Gyula vezette berlini tudományegyetemi Magyar Intézetnek abban, hogy a magyar–német kulturális és tudományos kapcsolatok éppen akkor – a húszas években és a harmincas évek elején – voltak a legerősebbek, amikor a két ország közötti politikai érintkezés a mélypontra süllyedt. Érdekes, hogy a politikai kapcsolatok harmincas évekből, félig-meddig kényszerű javulásával, a Német Birodalom rendkívüli erősödésével, közép-kelet- és délkelet-európai térnyerésével párhuzamosan a kulturális és tudományos kötélek egyre inkább gyengültek Magyarország és Németország között. A magyar politika ugyan kényszerpályára került, de éppen a kulturális kül- és belpolitikában egészen 1944-ig sokat megőrzött függetlenségéből.

Vajon adódik-e még egyszer ehhez hasonló helyzet? Vajon lesznek-e még Németországban és Magyarországon ilyen messzire látó, ennyire távlatosan gondolkodó tudósok és tudománypolitikusok?

A „tudós kolostor”: a Collegium Hungaricum és otthona(i)

„Mihelyt anyagilag biztosítva van ez az intézmény – jelentette Gragger 1924 júliusában a tervezett Collegium Hungaricumról Klebelsberg kultuszminisztériumbéli jobbkezeinek, Magyary Zoltánnak –, szellemi kiépítésének szentelhetem erőmet. [...] Most van az ideje, hogy az »úr« típus helyébe a »bon ouvrier«-t [jó munkást] tegyük meg nemzeti ideál-alakká.”¹²⁰ 1924.

¹²⁰ OSzKK, Levelestár, Gragger Róbert – Magyary Zoltánnak, 1924. július 18.

szeptember 2-án pedig így írt Klebelsbergnek: „A Collegium mint »graduated college« legfőbb céljának tekinti, hogy hazánk új szellemi arisztokráciájának kiművelésére használja fel a Németországban felhalmozódott kulturális energiákat, lehetőségeket.”¹²¹ „Legnagyobb ambícióm – tudósította szintén Klebelsberg 1925 novemberében –, hogy a kollégium mind belső szellemét, mind pedig épületét illetőleg a lehető legtökéletesebb, legszolidabb és legcélszerűbb legyen, minden cikornya és hipermodern velleitások nélkül. [...] Százados múlta gondolok vissza, melyben az intézet gyökerezni fog, századokra gondolok előre.”¹²²

A nagyszabású, századokra előretételező tervek kivitelezésére már 1922 decemberében megtörténtek az első lépések. Graggernek a Collegium Hungaricum célját szolgáló épület megvásárlására irányuló szándékát a még csak néhány hónapja a miniszteri bársonyszékben ülő Klebelsberg lelkesen támogatta. Kérésére az 1922/23. évi költségvetésben a minisztertanács 3 000 000 korona póthitelt engedélyezett erre.¹²³ Ebből az összegből sikerült Berlinben a Marienstrasse 6. szám alatt egy háromemeletes házat vásárolni és részben be is rendezni. A szükséges átalakításokhoz még egy újabb póthitel kiutalásához járult hozzá a minisztertanács, ám a ház addigi lakóit ki kellett költöztetni, emiatt pedig a felújítási munkálatok is elhúzódtak. Így csak 1924 őszén költözhetett be az első tíz magyar állami ösztöndíjas a berlini Collegium Hungaricumba.¹²⁴ Bécsben ugyan már 1920 októberétől, Rómában pedig 1924 februárjától működött Magyar Történelmi Intézet, de a két világháború közötti, a klebelsbergi tudománypolitikai elképzelések szerinti – s a történelmi intézetektől eltérően immár több tudományág képviselőit befogadó – Collegium Hungaricumok közül az 1924 októberében egyszerre megnyitott berlini és bécsi illeti az elsőség.

Berlinben azonban a Marienstraße-i Collegium már nem sokkal az átadása után szűknek bizonyult. Klebelsbergnek rendkívüli erőfeszítéssel és ügyességgel sikerült elérnie – ahogy ezzel jogosan büszkélkedett Beckernek 1926 márciusában –, hogy „[...] Magyarország újjáépítésének középpontjába a kultúrpolitikát állítsa, ezt érvényesítse, miután a kultusz-költségvetés a legjobban, valamennyi minisztérium közül a legmagasabb összeggel támogatott tárca lett az állami költségvetésben.”¹²⁵ Horthy Miklós kormányzó-államfő,

¹²¹ Uo. Gragger Róbert – Klebelsberg Kunónak, 1924. szeptember 2.

¹²² Uo. Gragger Róbert – Klebelsberg Kunónak, 1925. november 4.

¹²³ MOL, K 27, 1922. december 7-i ülés, 40. napirendi pont.

¹²⁴ Az ösztöndíjasok érkezéséről: *A külföldi magyar intézetek megalapítása és 1924/25. évi működése*, Egyetemi Ny., Budapest, 1925, 27–29., valamint: OSzKK, Levelestár, Gragger Róbert – Klebelsberg Kunónak, 1924. szeptember 2. és december 29.

¹²⁵ OSzKK, Levelestár, Klebelsberg Kuno – C. H. Beckernek, 1926. március 16.

Bethlen István miniszterelnök és a Népszövetségtől Magyarországra küldött főbiztos, Jeremias Smith (1870–1935) hathatós támogatásával Klebelsberg valóban biztosította, hogy az 1926/27. költségvetési évtől a kultuszbüdzsé aránya legyen a legmagasabb a magyar állami költségvetésben. S mivel tudománypolitikájának egyik alapja az európai látókörű és műveltségű, a nemzetközi porondon is tárgyaló- és vitaképes magyar szellemi elit nevelése és külföldi (tovább)képzési lehetőségeinek biztosítása volt, természetes, hogy az e cél érdekében alapított külföldi magyar intézeteknek a fejlesztése a pénzügyi lehetőségek bővülésével azonnal szóba került. Berlinben nagyobb, kedvezőbb fekvésű épületet kerestek a Collegiumnak.

Gragger eredeti elképzelése az volt, hogy Berlin elővárosában, a legnagyobb német kutatóintézeteket befogadó Dahlemben vásároljanak új telket.¹²⁶ 1925 nyarára azonban bebizonyosodott: a bármennyire is kíváncsi dahlemi építkezés költségeit nem tudják előteremteni, még Klebelsberg és Gragger együttes érdekérvényesítő erejével és ügyességével sem. Ez év novemberében Gragger már új, az előbbi lehetőségnél talán még kedvezőbb, ráadásul megvalósíthatónak tűnő javaslattal állt elő. Közvetlenül a berlini egyetem mellett, egészen közel az Unter den Lindenhez, eladásra kínálták a Herz-palotát, amelynek vételi jogát – gyaníthatóan Becker porosz kultuszminiszter közbenjárására – az egyetem átengedte a Collegiumnak. A porosz kormány pedig a Herz-palotával szomszédos Knobelsdorff-palotát ajánlotta föl a berlini egyetem Magyar Intézete új otthonának.¹²⁷ Így Gragger korábbi tervei a két intézmény egységes elhelyezéséről beteljesülni látszottak. A magyar minisztertanács 1926. február 5-i ülése hozzájárult ahhoz, hogy a Népszövetségtől kapott kölcsönből a berlini Collegium Hungaricum új épületét megvásárolhassák.¹²⁸

Ezután már gyorsan peregték az események. Bár a megajánlott összeg nem volt teljesen elegendő a Herz-palota megvételére, Klebelsberg el volt szánva arra, hogy a hiányzó részt valahonnan előteremti. Minden nehézséget legyőző akarata pedig – mint oly sok más esetben is – elég volt a sikerhez. Gragger már március 5-én jelentette Klebelsbergnek, hogy „[...] a porosz államtól 8 m. széles és 50 m. mély, azaz 400 négyzetméter területű sáv ingyenes átengedését kértem a szomszédos állami telekből, amelyet a pénzügyminiszter úr kilátásba is helyezett. [...] Az új épületrészek pedig hatvan kutató, ill. kollégista és vezetőik számára nyújtanak majd modernül felszerelt otthont. Egyidejűleg lépéseket fogok tenni az adó elengedése iránt. Az itteni külügyminiszter már kilátásba helyezte, hogy a közös helyiségek valamelyi-

¹²⁶ Uo., Gragger Róbert – Klebelsberg Kunónak, 1925. április 18.

¹²⁷ SCHNEIDER, *A Berlini Magyar Intézet*, 89.

¹²⁸ MOL, K 27, 1926. február 5-i ülés, 28. napirendi pont.

két, pl. az ebédlőt vagy könyvtárat vagy dísztermet berendezi, hogy így a birodalom is felajánljon valamit a magyar kormánynak. [...] A szomszédos telken lévő, Knobelsdorff által épített és porosz állami tulajdonban levő palotát a porosz kormány az egyetem magyar tudományos intézete céljaira átengedi.”¹²⁹

A palota megvétele a porosz és a német birodalmi hivataloknál hihetetlen leleményességgel és diplomáciai érzékkel eljáró Graggernek és „kebelbéli barátjának”, a miniszteri befolyását is érvényesítő Becker porosz kultuszminiszternek, valamint a Magyarországon a nem kis összeggel járó befektetéshez a jóváhagyást szívósságával és meggyőző képességével kiharcoló Klebelsbergnek volt köszönhető. Gragger személyesen intézkedett az építkezéssel kapcsolatos teendőkről, lett légyen szó a tervek készítéséről, az engedélyek kéréséről vagy akár az építőanyagok beszerzéséről. „A Collegium átépítése valóságos művészeti esemény lesz – jelentette Klebelsbergnek –, amennyiben a belváros egyik legérdekesebb és legszembetűnőbb helyén ezt a ma meglehetősen kihalt sarkot a Knobelsdorff-palotával együtt elevenné teszi és bekapcsolja az egyetem és a múzeumok életébe. Megoldásként a szemem előtt egy szép chiostro lebeg, tudós kolostor, csöndes kolostori kerttel, melynek öreg fái alatt a nap nyugodt óráit olvasással és szemlélődéssel tölthetik el a kollégisták. Az épület [...] egy itt felejtett csendes sziget [...] a nagyváros kellős közepén.”¹³⁰ Gragger abban reménykedett, hogy a berlini magyar tanszék alapításának tíz éves évfordulójára új otthonába költözhessen a Collegium Hungaricum. Miután a pénzügyi feltételek tisztázódtak (végül is 1 200 000 aranymárkának megfelelő, kb. 20 milliárd koronányi összeget fordíthattak a vásárlásra, a renoválásra és a berendezésre), 1926 nyarán megkezdődtek az átalakítási munkálatok.¹³¹ Gragger egyik utolsó, 1926. október 18-i levelében jelentette, hogy „[...] lépésről-lépésre közeledünk kitűzött célunk felé, amelynek nagyságát szerencsére csak most kezdik felfogni az eddig be nem avatott szélesebb körök, [...] az egész porosz kultusz- és pénzügyminisztériumban sokszor egész napon át nem foglalkoznak egyébbel, mint a kollégium építkezésével. Mondották is már, hogy a kormány egy építkezése sem adott annyi munkát nekik, mint a magyar kollégium háza.”¹³²

Az átalakítási munkálatokat irányító Gragger 1926. november 10-én bekövetkezett, váratlan halála komoly gondokat okozott. Ugyanis szinte minden, az építkezéssel kapcsolatos dolog az ő kezében összpontosult. Munkatársai alig tudtak valamit az írásban, de néha csak szóban megkötött egyezségekről, az addig kifizetett vagy még fedezetlen számlákról. A Collegium Hungaricu-

¹²⁹ OSzKK, Levelestár, Gragger Róbert – Klebelsberg Kunónak, 1926. március 5.

¹³⁰ Uo., Gragger Róbert – Klebelsberg Kunónak, 1926. április 9.

¹³¹ Uo., Magyary Zoltán – Gragger Róbertnek, 1926. április 28.

¹³² Uo., Gragger Róbert – Magyary Zoltánnak, 1926. október 18.

mot mindvégig támogató Becker kultuszminiszter azonban azzal is őrizte felejthetetlen barátja emlékét, hogy átvállalta az építkezés fölötti felügyeletet. Ez hivatalban lévő minisztertől meglehetősen szokatlan, a magyarság és Gragger iránti szeretetét bizonyító gesztus volt. Az új, akkor még csak részben lakható palotába végül 1927. április 1-jén költöztek be az első ösztöndíjasok. A Collegium előző, Marienstraße-i házát 1927 októberében adták el. A Collegium 1927. évi működéséről szóló, Tamedly Mihály igazgató aláírásával jegyzett jelentés szerint: „Az új ház, mely a kollégium célja szempontjából a lehető legkedvezőbb helyen, közvetlenül az egyetem, a könyvtár, a múzeumok és a főbb kórházak közelében fekszik, nemcsak a ráépítés által növekedett értékében, hanem a porosz kormány előzékeny és áldozatkész támogatása révén is. Így megengedték, hogy az épület hosszú, keleti (kerti) frontján az addigi tűzfal helyett ablakok nyitassanak, s ennek engedélyeztetése céljából a szomszéd porosz állami telekre betábláztatott, hogy az a kollégium falától számított 17 méter területen sohasem lesz beépíthető. Ebből az állami telekből egy 5 méteres sávot örök használatra a kollégium részére ingyen átengedtek. Miután a megvett új épületet kisajátítási vonal metszette (az utca kiszélesítése a ház rovására volt tervbe véve), hogy az új épület a kisajátítás veszedelmétől megszabaduljon, a szemközti porosz pénzügyminisztérium kertjéből ajánlott föl a porosz kormány a város számára az utca kiszélesítéséhez szükséges területet, minek következtében telekkönyvünkben a kisajátítási vonal töröltetett. A birodalmi pénzügyminiszter az értékelkedési adók elengedésével mutatta ki előzékenységét. A birodalmi külügyminiszter pedig egy díszterem berendezéséhez 10.000 márkát adományozott. [...] Az egész épület csak 1927 őszén adatott át rendeltetésének.”¹³³

Korányi András (1903–1995) 1929 januárjában érkezett – fizető vendégként – a Collegium Hungaricumba. „A titkárnő – miután elintéztük a hivatalos teendőket – hívatta a portást, ki csomagjaimat megfogva liften felkísért a harmadik emeletre, és szobámba vezetett – idézte föl. – Számos praktikus tanáccsal látott el. Mindaz, amit láttam, igen jó benyomást tett rám. Örömmel állapítottam meg magamban, hogy jó helyre kerültem. Kinéztem az ablakon: hatalmas, gondozott park s benne óriási emeletes épületek. (Mint utóbb megtudtam, a bölcsészegyetem épületeit láttam.) A szobám is kedves, otthonos, jól berendezett volt. A bútorzat egy heverőből, egy ágyból, éjjeliszekrényből – rajta kis lámpával –, egy igen nagy íróasztalból, amihez egy nagy karosszék tartozott, egy asztalból – a hozzávaló két karosszékkal – és egy könyvvállványból állott. Az útításkák elhelyezésére egy kis állvány egészítette

¹³³ MOL, K 726 – 1929-176-134, Tamedly Mihály jelentése 1929. február 9-én a Collegium Hungaricum 1927. évi működéséről.

ki a kényelmesen berendezett szoba bútorzatát. A szobából nyílt a zuhanyozó, ahol egy mosdó és egy WC is volt. A szobába előtérén – belépőn – keresztül vezetett az út. Minden nagyon tetszett. [...] Elkezdtem a bőröndjeimet kicsomagolni, kivettem öltönyeimet, mikor kopogtak szobám ajtaján. Egy inas kinézésű férfi lépett be, és magyarul köszönt. Bemutatkozott, elmondta, hogy ő látja el a szobámat. Megkérdezte miben segíthetne. Közölte azt is, hogy este hat órakor, mikor a csengő megszólal, fáradjak le a társalgóba, mert az »Abendessen« ebben az időben van.” Vacsorakor egy inas: „Udvariasan vezetett először egy nagy terembe, ahol számos asztal és körülötte több karosszék volt ízléssel, gonddal elhelyezve. Az asztalokon több újság, folyóirat. Továbbmentünk és egy hasonlóan berendezett tágas helyiségbe léptünk. Ezután egy olyan terembe érkeztünk, melynek a kertre néző oldala üveg volt. A helyiségben a sok asztal és ülőalkalmatosság között szebbnél-szebb zöld növényeket helyeztek el. [...] Megmutatta a könyvtárszobát. Itt hatalmas könyvvállványokon sorakoztak a könyvek, az asztalokon különféle folyóiratok hevertek. A könyvtár melletti kisebb szobában két íróasztal és egy írógép volt. A következő szobában egy pianínó, mellette a falhoz támasztva egy gordonka, egy asztalon hegedű és kottatartó. Ez tehát a zeneszoba. [...] Az [eredeti] épületre még két emeletet húztak, így 25 egy- és kétágyas szobában helyezték el a kollégistákat. Ezek az ifjú lakók napjaik legnagyobb részét munkahelyükön töltötték. Reggeli után mindegyik eltávozott, és késő délután, vagy csak este, munkájuk végeztével, 6 órára jöttek vissza a kollégiumba. Akkor szolgálták fel az estebédet. [...] Ebéd ugyanúgy nem volt, mint a nyugati államokban, vagy akár az USA-ban sem. [...] A Collegium Hungaricum-nak óriási előnye volt, hogy a kollégistáknak semmi gondjuk nem volt saját ellátásukra, ételre és igen kényelmes lakást biztosítottak számukra, így teljesen tanulmányaiknak élhettek, mégpedig – ahogyan leírtam – igen jó körülmények között” – írta Korányi.¹³⁴

„A Collegium szép épület volt és ideális helyen feküdt, a Dorotheenstrasséban, szép fás udvarral, az Unter den Linden mögött, közel a múzeumokhoz és főleg a könyvtárhoz, a Preussische Staatsbibliothekhoz”¹³⁵ – emlékezett a helyre Sinor Dénes (1916–). Az 1941-ben a Collegiumban lakó Horváth Róbert (1916–1993) szerint a Collegium – központi fekvésének, kiváló felszereltségének és az ottani kitűnő atmoszférának köszönhetően – igazi kis sziget volt a háborús Berlinben. Nagy, elvadult, a Spreeig húzódó és impozáns kőfallal körbevett kertjében magas fák nőttek. Az utcáról díszes

¹³⁴ KORÁNYI András, *Emléktöredékek*, Littera Nova, Budapest, 1995, 155–156.

¹³⁵ SINOR Dénes, *Szubjektív emlékezések: a berlini Collegium Hungaricum és a párizsi Centre d'Etudes Hongroises a harmincas években = Régi és új peregrináció, I. m., II., 891.*

főkapun át lehetett bejutni. A földszintről (ahol a házmester lakása és az óvóhely volt) csodálatos márványlépcső vezetett a félemeletre, ahol az előcsarnokot, az irodahelyiségeket, az étkezőt és az igazgatói lakást lehetett találni. Még az előzőnél is impozánsabb márványlépcsőn juthattak az első emeletre. Itt voltak a reprezentációs célokat szolgáló szobák, a ruhatár, a kis- és a nagyszalon, a bál- és a zeneterem. A második emeleten pedig angol típusú kollégiumi apartmanokat alakítottak ki.¹³⁶

Nem sokkal a teljes üzem 1927 őszi beindulása után azonban, Klebelsberg 1931-ben történt lemondása, valamint a gazdasági világválság és ezekből adódóan a külföldi magyar intézetek addigi támogatásának tetemes csökkentése miatt már komoly gondot okozott a Collegium Hungaricum épületének nagysága. A fenntartási költségek megtakarítása céljából 1932-ben 12 helyiséget bérbe adtak a porosz kormánynak, amelyekbe a berlini egyetem sémi és iszlám intézete költözött be.¹³⁷ Mivel a Collegium gazdasági helyzete ezáltal alig változott, az ösztöndíjasok száma pedig egyharmadára csökkent, fölmerült az épület eladásának a lehetősége.¹³⁸ Bár ehhez, pontosabban – mivel a berlini Collegium Hungaricum szűkebb keretek közötti fenntartását „okvetlenül fontosnak” tartották – a kisebb épületre való kicseréléshez mind a kultusz-, mind a külügyminiszter hozzájárult, 1934 nyarán Szily Kálmán kultuszállamtitkár ad acta tette az ügyet, mivel: „[...] az újabb információk és a közvetlen úton, Berlinben szerzett tapasztalatom szerint a Collegium épületének eladása jelenleg sem politikai, sem kultúrpolitikai, sem anyagi szempontból nem volna előnyös.”¹³⁹ Hasonló tervek többször szóba se kerültek.

A Collegium Hungaricum épülete 1943 novemberében, majd 1944 decemberében újra fontos szerepet kapott. A mindaddig a kultusztárcához tartozó Collegiumba 1943. november végén a november 22-i légitámadáskor teljesen leégett berlini magyar követség költözött be.¹⁴⁰ Ekkor azonban még ösztöndíjasok is laktak benne. 1944 októberétől, a magyarországi nyilas

¹³⁶ Horváth Róbert emlékezése megjelent: *Julius von Farkas zum 100. Geburtstag*, hrsg. István FUTAKY – Wolfgang VEENKER, Harrassowitz, Wiesbaden, 1994, 44; illetve magyarul, ugyanezen kötet kibővített magyar változatában: *A hazatérő Farkas, I. m.*, 47–48.

¹³⁷ MOL, K 726 – 1933-940. Dátum és aláírás nélküli jelentés 1933 elejéről, a Collegium 1932/33. évi működéséről: „A megtakarítás lehetőségét elősegítette az, hogy az épület hátsó részét a porosz kormány térítés ellenében használatba vette s az ottani 12 helyiségbe az Institut für Semitistik und Islamkunde-t költöztette be. Ezért havi 300 márka költségmegtérítést kötöttünk ki, melynek ellenében mi nem csak helyiségeket s azok fűtését nyújtjuk, de a takarítást is vállaltuk. [...] A porosz kormány térítése tehát nem nevezhető bérnek, ami adómentességünk megvédése miatt fontos.”

¹³⁸ MOL, K 636 – 57 (12.098/1934.)

¹³⁹ MOL, K 636 – 57 (13.979/1934.)

¹⁴⁰ MOL, K 639 – 1943-1-17.039.

hatalomátvételtől viszont már kizárólag politikai rendeltetése volt a palotának. A nyilas külügyminisztérium elnöki osztályának vezetője emiatt még Mecsér András (1883–1946?) berlini követet is figyelmeztette arra, „[...] hogy a Collegium Hungaricum épülete és személyzete tulajdonképpen a vallás- és közoktatásügyi minisztérium főhatósága alá tartozik és a mindenkori berlini magyar követ ezzel az intézménnyel csak a kultusztárcával egyetértőleg rendelkezik. Kérlek ezért, hogy a teljes összhang és a minél nagyobb munkateredmény biztosítása céljából a Collegium Hungaricumot érintő minden egyes kérdésben a jövőben a vallás- és közoktatásügyi minisztériummal egyetértőleg, előzetes megállapodás alapján szíveskedj eljárni. Kitartás! Éljen Szálasi!” Mecsér válaszfogalmazványa szerint azonban a követség „[...] a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter beleegyezésével tett előterjesztése után foglalta el a berlini Collegium Hungaricum épületének egyes részeit 1943 december [valójában november] végén. [...] Berlini követté történt ki-nevezésem után pedig a m. kir. kormányzattól kapott irányelv alapján teljes felelősség mellett vettem át az egész épületet.”¹⁴¹

Az eredeti, azaz tudományos rendeltetésétől 1944 őszére már teljesen megfosztott, alantas politikai célokra használt Herz-palota a berlini harcok során súlyosan megrongálódott, a világháború végére pedig szinte teljesen megsemmisült. 1946 nyarán Keresztury Dezső kultuszminiszter, a berlini Magyar Intézet egykori lektora a németországi magyar tudományos és kulturális intézményekkel kapcsolatban a külügyminiszterhez intézett átiratában kijelentette: „A mostani körülmények között a magyar kultuskormányzat feladata az, hogy a Németországban megmaradt magyar kulturális értékeket számba vegye s további intézkedésekig megőrzésükről gondoskodjék. [...] Kérem Miniszter Urat, szíveskedjék megtenni a szükséges diplomáciai lépéseket, hogy a berlini Collegium Hungaricum épülete és berendezése magától értetődően továbbra is magyar tulajdon maradjon, továbbá, hogy a Berlinben fellelhető magyar könyvtári anyag sértetlenül megőriztesék.” A külügyminiszter a Szövetséges Ellenőrző Bizottság útján lépéseket tett a németországi magyar kulturális javak megóvása érdekében, s tudatta: „[...] ami a berlini Collegium Hungaricumnak magyar tulajdonban való megmaradását illeti, nincs tudomásom olyan – a potsdami határozathoz hasonló értelmű – nemzetközi döntésről, amely a külföldön lévő magyar vagyontárgyak feletti tulajdonjogunkat megszüntetné.”

Azt azonban Keresztury is tudta, a Collegium Hungaricum egykori otthona romokban hever, s jól látta azt is: „[...] magától értetődő, hogy a fent ismertetett mértékű szervezet újbóli felépítése a jövőben nem képzelhető

¹⁴¹ MOL, K 83 – 7.482/1944.

el.”¹⁴² Bár 1949 szeptemberében a Kulturális Kapcsolatok Intézete már „a Németország keleti zónájával kötendő kulturális megállapodás tartalmáról” készített előterjesztést, de abban nem szerepelt az egyébként Berlin keleti szovjet megszállási övezetében lévő Collegium Hungaricum újraindítása.¹⁴³ Erre hosszú ideig nem is gondolt senki – hiszen az épület helye üresen állt. Csak miután – néhány évnyi huzavonát követően – 1997. szeptember 19-i hatállyal a német hatóságok véglegesen a magyar állam tulajdonaként jegyezték be a Collegium Hungaricum egykori telkét, születtek ismét tervek az intézmény újjáalakítására.¹⁴⁴ A régi helyen 2007 végén avatták föl az új, neo-Bauhaus stílusban épült Collegium Hungaricumot. Reménykedjünk benne, hogy az intézmény az Európa egyik kulturális-tudományos fővárosává vált Berlinben mindkét területen egyaránt képes lesz olyan fontos és meghatározó szerepet betölteni, mint valamikor, a két világháború között...

A Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum vezetői

Gragger Róbert, mindkét intézmény első vezetője és „mindenese”: tanár, tudós, tudományszervező, menedzser s nehéz lenne felsorolni, még mi minden volt egy személyben. Porosz állami hivatalnokként tevékenykedett a Magyar Intézetben, magyar állami vezetőként a Collegium Hungaricumban. Utóbbiban az igazgatással járó ügyek egy részét az 1926/27. tanév elején átadta Tamedly Mihálynak. Ezzel, Becker tanácsát is követve, „kurátor” lett, de az új Collegium épületébe már nem tudott beköltözni...¹⁴⁵

Gragger halála után Tamedly Mihály, a bécsi Theresianum korábbi tanára (1926 októberétől a Collegium főiskolai részlegének vezetője) lett a Collegium Hungaricum igazgatója.¹⁴⁶ „Emberséges érzületű pedagógus volt – emlékezett rá Szegedy-Maszák Aladár (1903–1988) –, talán csak néhány őrmesteri tehetség hiányzott belőle, hogy a kollégisták teljesen elégedettek legyenek. Nagyon megértő volt irántuk, ezzel nem váltott ki mindegyikükből megbecsülést és köszönetet, amit nem neki kell felróni. A berlini magyar

¹⁴² MOL, XIX-I-1-e (67.046/1946.)

¹⁴³ MOL, XIX-I-1-e (270.966/1949. – 151/b-2.)

¹⁴⁴ 1997 szeptemberében több magyar napilap is tudósított arról, hogy „[...] a német hatóságok döntése értelmében szeptember 19-i hatállyal véglegesen a magyar állam tulajdonaként jegyzik be a Dorotheenstrasse 12. szám alatti telket Berlinben, ahol a II. világháború előtt a Collegium Hungaricum állt. [...] Az új berlini Collegium Hungaricum létrehozásának több lehetőségét is meg kell vizsgálni. Felmerült a Humboldt Egyetemmel való együttműködés eshetősége is.” *Lesz-e új Collegium Berlinben?* Magyar Nemzet 1997. szeptember 2.

¹⁴⁵ *A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1926/27. tanévben*, Egyetemi Ny., Budapest, 1929, 15.

¹⁴⁶ MOL, K 27 – 1927. november 25-i ülés, 14. napirendi pont. – Lásd még: MOL, K 726 – 1927-745.

egyletnek ő volt a lelke, ő rendezte az előadásokat, ő tartotta össze a meglehetősen heterogén magyar kolóniát akkor is, amikor a náciizmus következtében egyre nehezebb helyzetbe kerültek a tekintélyes zsidó vagy zsidó eredetű tagok.”¹⁴⁷ Tamedly Korányi András szerint: „Nagy általános műveltségű úr, aki véleményem szerint igen jól vezette az intézetet. Évek óta élt már Berlinben, így jó összeköttetésekkel rendelkezett a különböző egyetemek, főiskolák és egyéb intézmények vezetőivel. Nagy gyakorlata is volt, így igen hasznos tanácsokkal segítette az újonnan érkezett kollégistákat. [...] Az igazgatónak elvileg kötelessége lett volna a kollégisták munkájának bizonyos fokú ellenőrzése. Tudtommal erre soha nem került sor, hiszen a kollégisták kiválasztása többszörös, erős szelekció alapján történt hivatali főnökeik ajánlása és az Ösztöndíj Tanács ellenőrzése révén. A kollégisták – meg kell mondani – a diplomások elitjét képezték, akik tudományos ambíciótól hajtva kerültek külföldre a magyar állam jóvoltából és annak gondoskodása révén.”¹⁴⁸

1930 augusztusában a Kormányzó – a berlini egyetem Magyar Intézetét már 1928 áprilisától vezető – Farkas Gyulát a Collegium kurátorává, ezzel lényegében Tamedly főnökévé nevezte ki.¹⁴⁹ 1935 végén pedig, amikor Hóman Bálint kultuszminiszter utasításainak megfelelően egyszerűsítették a külföldi magyar intézetek adminisztrációját, megszüntették a kurátori tisztséget. Farkas Gyulát – 1932-től már berlini nyilvános rendes egyetemi tanárt – bízta meg a Collegium Hungaricum irányításával is.¹⁵⁰ Így Farkas, Graggerhez hasonlóan, egy személyben lett a berlini egyetem magyar tanszékének és a Collegium Hungaricumnak a vezetője. Gragger és Farkas életútjában az is közös volt, hogy mindketten kétnyelvű, német–magyar környezetben nőttek fel: Gragger Körmöcbányán és Nyitrán, Farkas Kismartonban és Sopronban. Ráadásul mindketten tagjai voltak a korszak legszínvonalasabb elitképző intézetének, az Eötvös-Collegiumnak, ahol irodalomtörténetet és német filológiát is tanultak. Nem csoda, hogy 1922-ben Gragger Farkast hívta meg a Magyar Intézetbe lektornak. Farkas – írta Gragger 1925 áprilisában – „[...] nemcsak jobbkezem, hanem igen jó barátom.”¹⁵¹ Akárcsak Gragger, Farkas is igen közeli kapcsolatba került Becker porosz kultuszminiszterrel, aki, miután 1930-ban távozott bársonyszékéből, 1933-ban bekö-

¹⁴⁷ SZEGEDY-MASZÁK Aladár, *Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból*, I–II. köt., vál., sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta CSORBA László, Európa–História, Budapest, 1996, I. köt., 28.

¹⁴⁸ KORÁNYI, I. m., 157.

¹⁴⁹ Az 1930. augusztus 21-i kormányzói kinevezésről: MOL, K 726 – 755/1930. – A tanszék vezetésének átvételéről: OSzKK, Levelestár, Klebelsberg Kuno – Carl Heinrich Beckernek, 1928 áprilisa (pontos dátum hiányzik).

¹⁵⁰ A miniszter nyilatkozatát a Pesti Napló 1935. november 3-i száma közölte.

¹⁵¹ OSzKK, Levelestár, Gragger Róbert – Klebelsberg Kunónak, 1925. április 18.

vetkezett haláláig a Magyar Intézet korábbi hírlapolvasójában kapott dolgozósobát.¹⁵²

Farkas Gyula az egyetem Magyar Intézetét 1928 márciusának végétől vezette.¹⁵³ Kinevezése sokáig húzódott, hiszen Gragger halála után tekintélyes, komoly irodalmi munkássággal rendelkező tudóst szerettek volna a tanszék élére megnyerni. Felmerült Melich János, Thienemann Tivadar és Gombocz Zoltán neve, de volt, aki Horváth Jánost, Szekfű Gyulát vagy Teleki Pált ajánlotta. Klebelsberg és Becker levelezéséből viszont úgy tűnik, hogy Becker már a kezdetektől Farkast szerette volna Gragger utódjául, de joggal gondolta, hogy akaratát – mivel Farkas ekkor még elég szerény, elsősorban magyar nyelvű publikációs listával rendelkezett – nehezen tudná az egyetemmel szemben érvényesíteni. Végül Gombocz Zoltán egy évre vállalta a vendégprofesszorságot, és Becker – Klebelsberg támogatását élvezve, ügyesen taktikázva – elérte, amit kívánt: a bölcsészkar is áldását adta Farkas kinevezéséhez.¹⁵⁴

A reá emlékezők többsége úgy vélekedett, Farkas a nemzetiszocialista hatalomátvétel után is távol tartotta a Collegiumtól és a Magyar Intézettől a napi politikát, és igyekezett saját függetlenségét is megőrizni. Ez egyáltalán nem lehetett könnyű feladat, hiszen a hivatalos, a trianoni békeszerződés revíziójának szükségességét minden politikai erő egyetértésével hirdető magyar külpolitika egyre inkább az első világháború utáni rendezést következetesen elítélő és annak felülvizsgálatát igen határozottan követelő nemzetiszocialista Német Birodalom vonzáskörébe került. Annak ellenére, hogy a konzervatív magyar politikai vezetőréteg jó része megdöbbenéssel, néha kifejezetten ellenségesen szemlélte a Harmadik Birodalom politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális törekvéseit, a nemzetiszocialista párt irányította, igen ellentmondásos modernizáció német modelljét. A környezet – Berlin mint főváros – is meglehetősen „átpolitizált” volt, Farkas pedig kettős: magyar és német állampolgársággal bírt. Úgy tűnik, hogy 1939-ben, amikor a Német Birodalomban megszűnt a kettős állampolgárság intézménye,

¹⁵² KERESZTURY, I. m., 242.

¹⁵³ BArch 4901/1439. (UI 5596., Berlin, 1928. március 23.) Becker miniszterként rendkívüli professzornak, egyben a Magyar Intézet igazgatójának nevezte ki Farkast, és megbízta azal, hogy az egyetemen magyar nyelvészetből és irodalomtörténetből előadásokat tartson és szemináriumokat vezessen. – Lásd még Farkas személyi kartonját 1944-ből: BArch 4901/13 262: Farkas, von Julius (Kartei aller Hochschullehrer).

¹⁵⁴ Számos német és magyar újsághír foglalkozott a tanszék betöltése körüli huzavonával. Igen sok levéltári forrást is találtam e bonyodalmakkal kapcsolatban. Az előző jegyzet mellett lásd még: GStA PK, I. HA, Rep. 76 Va Kultusministerium, Sektion 2, Nr. 67., Bd. I., Bl. 76–87., 113–125., 129–138. (Berlin, 1927. január 25., június 17., 1928. február 24. és 25.); VI. HA, NI. C. H. Becker, 5754. (Becker levelezése Klebelsberggel, 1927. február 11., február 28., szeptember 2., 1928. április /nap nélkül/ és május 15.)

a magyar kormányzat – valószínűleg a cserkészmozgalom révén vele barátságba került Teleki Pál (1879–1941) miniszterelnök – kifejezett kérésére mondott le magyar állampolgárságáról. Ügyét állítólag még a magyar minisztertanács is tárgyalta (aminek azonban nem találtam nyomát a minisztertanácsi jegyzőkönyvekben). Német állampolgárságának igen kellemetlen következménye volt, hogy a háború folyamán többször behívták, és a Wehrmacht kötelékében, 1944-ben, már a német megszállás után, Magyarországon is teljesített szolgálatot. Itt állítólag teljesen visszavonult a Vadászkürt Hotelben lévő szállására, és csak két régi barátjával tartott rendszeres kapcsolatot: az idősebb Waldapfel Józseffel (1904–1968) és Gálos Rezsővel (1885–1954) – akik egyébként mindketten zsidó származásúak voltak.¹⁵⁵

Sinor Dénes „sokat irigylte” Farkast, aki „[...] szép szál, elegáns úriember volt, szép feleséggel, egy irigylésre méltó BMW kocsival és nagy befolyással. Mint erről alkalmam volt meggyőződni, nagyon beépült volt a német életbe. Mint berlini egyetemi tanár, német állampolgár, aktív kultúr-diplomata, Julius von Farkas sok mindent el tudott intézni. Sokakat segített, így engem is, ha kellett, egy kis elnéző mosollyal. [...] Annyi biztos, hogy érzelmi- leg magyar volt és nem német, és a nemzetiszocializmus iránt oly kevés szimpátiát érzett, mint maga Horthy.”¹⁵⁶ Hildegard Grosche úgy emlékezett rá az *Ungarische Jahrbücherről* szólva, hogy „[...] a szerkesztő Julius von Farkas távol tudta tartani folyóiratát a nemzetiszocialista ideológia befolyásától. Az átvészelésnek e halálos korszakában okos és diplomatikus magatartással tanítványait és munkatársait is meg tudta védeni politikai represszáliáktól, egy esetben még hozzá a Nürnbergi Törvények következményei elől. A Centrum Párt egy prominens náciellenes képviselőjének, Schreiber [Georg, 1882–1963] prelátusnak nála tett látogatása arra enged következtetni – akkor mint egyetemi alkalmazott von Farkas professzor asszisztenseként előszobájában ültem –, hogy kapcsolatban állt a rendszer ellenfeleivel.”¹⁵⁷ Cs. Szabó László (1905–1984) – aki nem tartotta igazán nagyra Farkas emberi vonásait és tudományos tevékenységét, ám neki köszönhette, hogy a birodalmi kancellá-

¹⁵⁵ Farkas életútjáról és tudományos működéséről: Emil ÖHMANN, *Julius von Farkas* (27. 9. 1894 – 12. 7. 1958), Ural-Altaische Jahrbücher Bd XXXI., Gedenkband Julius von Farkas, Wiesbaden, 1959, 1–6. – Újabban, a Farkasról szóló emlékezéseket és fontosabb dokumentumokat egy kötetben hozta: A hazatérő Farkas, I. m. – A Wehrmachtba történő behívásáról lásd még: Gyula DÉCSY, *Julius von Farkas in der Deutschen Wehrmacht*, Eurasian Studies Yearbook 65., 1993, 136–138. – Az utóbbi cikk hitelesen cáfolja – az egyébként gyakran (s valószínűleg tudatosan) tévedő – Bóka László máig élő, hamis legendává vált állítását, miszerint Farkas 1944 nyarán „csizmában, horogkeresztes karszalaggal” járkált volna Budapesten. BÓKA László, *Archépvázlatok és tanulmányok*, Akadémiai, Budapest, 1962, 51.

¹⁵⁶ SINOR, I. m., II. köt., 891–892.

¹⁵⁷ A hazatérő Farkas, I. m., 37.

ria egyébként szinte megközelíthetetlen épületébe is bejuthatott – 1943-ban szerethető, a körülményekhez fanyalogva bár, de ügyesen idomuló, mindig előbbre és többre törő, s emellett a rá vonatkozó kritikát is elviselő embernek látta.¹⁵⁸

Mások úgy jellemezték, mint aki igazi diplomataként sohasem mutatta ki érzelmeit, nem beszélt a saját véleményéről; ennek ellenére is nyilvánvaló volt, hogy a Teleki vagy a Kállay nevével fémjelezhető, a Német Birodalommal szemben a magyar érdekeket védelmező politikát támogatja. A források is ezt a vélekedést támasztják alá. Emiatt lehetett feszült a viszonya a berlini magyar követtel, Sztójay Dömével is. A feltétlenül nácibarát, az „idők szavát” visszhangzó Sztójay a „magyar érzelmű” Farkas német állampolgárságára hivatkozva javasolta 1942-ben, hogy a Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum igazgatását válasszák ketté, az utóbbi pedig inkább a kulturális propagandával, s ne a tiszta tudományossággal foglalkozzon. Farkas Gyula ezt arra hivatkozva utasította vissza, hogy a Collegium Hungaricum tudósképző intézetként vált ismertté Németországban, s szerinte ez a lehető legkiválóbb propaganda. A Magyar Intézet és a Collegium mint egymást mindenben segítő és kiegészítő intézmények pedig kizárólag egységes vezetéssel működhetnek továbbra is sikeresen.¹⁵⁹ Valószínűleg a Sztójay és a Farkas közötti súrlódások következtében, Sztójay elképzeléseire támaszkodva született az az 1942 nyaráról származó ötlet is, miszerint a Collegium keretében egy berlini „magyar kultúrintézetet” kellene szervezni. Ezt az indokolta volna, hogy szükség van egy olyan intézetre, „[...] mely szervezetének ruganyosságánál, valamint minden irányban kiterjedő figyelménél és összeköttetéseinél fogva a kifejezett kulturális felvilágosító munka szolgálatába állítható”.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Cs. SZABÓ László, *Hűlő árnyékban*, Gondolat, Budapest, 1991, 191–192: „Farkas Gyula, a berlini Magyar Intézet igazgatója német tiszti egyenruhát viselt, már nem emlékszem, milyen rangban. [...] valamikor állampolgárságot cserélt. Valószínűleg barátságos német nyomásra, amit csöndes fejbólintással tudomásul vett a magyar kormány. [...] Felkért egy magyar irodalmi előadásra a Humboldt egyetemen; így kerültem a háborús Berlinbe. [...] Farkas Gyula jó fiú volt, az a fajta kedveskedő, simulékony, de lankadatlan törtető, akit időnként goromba rászólás nélkül, akaratlanul egy-egy lépéssel előbbre engednek a többiek. Nem értettem egyet az írásaival; a magyar egyetemeken akkor divatozó szellemtörténeti szemlélet tetszetős, nacionalista felhígításai voltak. De jól bírta bírálatomat, s a meghívásnál föltehetőleg azért esett rám az egyik választás (hármunkat hívtak), mert kiszámította, hogy a berlini hallgatónak nem tálalom fel fordításban házi főztjünk provinciális változatát. Ebéd után német felesége kiment a konyhába. Ő már nem tudott uralkodni szorongásán és bűnben élt: naponta többször belehallgatott külföldi rádiókba.”

¹⁵⁹ MOL, K 639 – 1942-1-35.114.

¹⁶⁰ Az idézet Paikert Gézának valószínűleg a külügyminiszterhez intézett, 1942. december 24-i felterjesztéséből való: MOL, K 639 – 1943-1-17.707. 1942 júniusában, a magyar–német kulturális vegyesbizottsági tárgyalásokon közölték először a német kormánybizottsággal a „magyar kultúrintézet” föllállításának tervét: MOL, K 639 – 1942-1-37.693.

Végül is a „magyar kultúrintézet” alapításának terve lekerült a napirendről. Az ezzel kapcsolatos iratokból mégis érdemes idéznem, hiszen kiválóan érzékeltetik azt a légkört, amelyben ekkoriban a berlini Collegium Hungaricum működött. A már hosszú évek óta külpolitikai kényszerpályán mozgó, „vonakodó csatlós”, Magyarország, éppen ebben az időben – Kállay Miklós miniszterelnök vezetésével – igyekezett még megmaradt függetlenségéből minél többet megőrizni. A háború közeljövőbeni elvesztését felismerve a felelős magyar politikusok – a rendelkezésükre álló, felettébb szerény lehetőségek minél teljesebb kihasználásával – a nemrégiben megszakadt angolszász kapcsolatok felújításáért, hazájuk egyre szűkülő mozgásterének bővítéséért tevékenykedtek. Ez – jórészt elődeik hibájából – igencsak nehéz és kényes feladat volt. A kultúr- és a tudománypolitikában is. Egy 1943. február végi feljegyzés szerint, amely néhány nappal azután született, hogy Goebbels meghirdette a totális háborút: „[...] magától értetődik, hogy akárhogyan végződjék is a mostani háború, egy németországi Magyar Kultúrintézetre mindig szükség lesz. [...] Az ez idő szerinti politikai helyzet szintén magától értetődővé teszi, hogy ez a Kultúrintézet [...] a megvalósulás stádiumába lépjen. Alig található azonban indok arra, hogy a szóban forgó intézet éppen most olyan keretek között induljon meg, amilyent berlini követségünk javasol. Egy ilyen irányú berendezkedés határozott demonstráció, amelynek már nemcsak kulturális, de erős és félreérthetetlen politikai színezete is van.” Ezért „lényegesen szerényebb keretek mellett” lehetne csak egy olyan kultúrintézetet megszervezni, „amely a dolgok kialakulásától függően bármely pillanatban feltűnés nélkül, tetszés szerint felnagyítható vagy esetleg kicsinyíthető. [...] Politikai és kulturális sikerekért sohasem áldozhatunk eleget. [...] Felmerül azonban a kérdés, hogy Németországban, ahol a legmagasabb államvezetés éppen a közelmúltban drákói és spártai rendszabályokat hozott be, ahol a Birodalmat a hivatalos államvezetés egyetlen »fegyverkovács-műhelynek« nyilvánította, ahol a tudományos élet aktív és passzív tagjai, működésükre való tekintet nélkül, hatalmas százalékban harctéri szolgálatot vagy háborús munkálatokat végeznek, ahol tehát az a közönség, amely felé a szóbanlévő Kultúrintézet gesztióit gyakorolni óhajtaná, 80 százalékban elaggottakból, kiskorúakból és asszonyokból, tehát magasabb szempontokból ítélve értéktelen elemekből áll – célszerű-e ilyen hatalmas összeget nagyrészt a látszat kedvéért feláldozni?”¹⁶¹ Bár 1943 tavaszán már a „kultúrintézet” céljait szolgáló póthitel igényléséről is szó volt,¹⁶² mielőtt az erre irányuló „tárgyalások érdemben megkezdődhetek volna, bekövetkezett Németországnak totális

¹⁶¹ MOL, K 639 – 1943-1-17.707. (12.825/1942.)

¹⁶² MOL, K 639 – 1943-1-13.595.

háborúra való átállítása, majd a német birodalmi főváros erőteljesebb légi bombázása”, így annak szervezését elhalasztották.¹⁶³

Sztójaynak tehát nem sikerült elképzeléseit megvalósítania. Ellenlábasa, Farkas Gyula 1945 tavaszán – miután lakását, könyvtárát és ingóságait is elvesztette – családjával Alsó-Bajorországba menekült. Bár vissza szeretett volna térni Berlinbe, hogy legalább korábbi tanszékét újra elfoglalja (azt nyilván sejtette, hogy a lebombázott Collegium Hungaricum jó ideig nem indulhat újra), de a szovjet emigrációból érkező korábbi munkatárs, Wolfgang Steinitz (1905–1967) is erre a posztra pályázott. Így a szovjet hatóságok támogatását élvezve, természetesen ő nyerte el az állást.¹⁶⁴ Farkas Gyulát pedig 1946 decemberében a göttingeni egyetem finnugor szemináriuma tanárának nevezték ki. 1947 nyarától oktathatott, s 1953-ban lett ismét professzor. 1958 júliusában hunyt el.

A Collegium Hungaricum anyagi alapja és a „haszonélvezők”: az ösztöndíjasok

Természetes, hogy a lehető legszorosabb volt az összefüggés a Collegium Hungaricum költségvetésbeli támogatása és az ott lakó állami ösztöndíjasok száma között. Az épület megvásárlása kapcsán már utaltam rá, hogy a kezdeti időkben a Collegium igen komoly összegeket kapott otthona megvételére, átalakítására és berendezésére. Ehhez persze a körülmények is kedvezőek voltak, hiszen a Magyarországnak nyújtott, szigorú feltételekhez kötött népszövetségi kölcsönből katonai fejlesztéseket nem, ám tudományos, kulturális programokat lehetett finanszírozni.

Gragger 1926. novemberi halálát követően hosszú éveket vett igénybe a meglehetősen összekuszált pénzügyek rendezése. Mint kiderült, a Collegium épületének vásárlására és az átalakításra szánt összegek három különböző bankban, ráadásul Gragger magánvagyonával összekeverve, Gragger néven voltak elhelyezve. Tamedly Mihály igazgató csak 1929-ben tudta lezárni az elszámolást: e szerint a ház megvétele, átalakítása és berendezése összesen csaknem 1 400 000 márkába került a tervezett 1 200 000-rel szemben.¹⁶⁵ Az 1927-es átadás után azonban a Herz-palota fenntartási költségei – ellentétben a bécsi és a római Collegium-ingatlanokkal – mindvégig alacsonyok voltak, éppen a korszerű átépítés következtében.

¹⁶³ MOL, K 639 – 1943-I-17.054.

¹⁶⁴ Minderről bővebben lásd még: HUArch, Universitätskurator (UK), Arch. Signatur 871 – Sächliche Angelegenheiten, Januar 1928. – Januar 1947.

¹⁶⁵ SCHNEIDER, *A Berli ni Magyar Intézet*, 94.

A berlini Collegiumnak juttatott támogatások pontosan tükrözik az állami ösztöndíjakció és a Collegium Hungaricumok megítélésében bekövetkezett változásokat. 1929/30-ig töretlen volt az emelkedés (1928/29 és 1929/30: évi 110 000 pengő), a rendszer teljes kiépülése után a későbbiekre is tervezett állandó összeg (1930/31: 100 000 pengő) jelent meg, majd a gazdasági világválságnak és a Klebelsberg 1931-es lemondásával megváltozott tudománypolitikai koncepciónak „köszönhetően” radikális visszaesést figyelhetünk meg. 1934/35-től 1938/39-ig 32 300 pengőben állandósult a támogatás. 1939/40-től áttértek a tárgyévenkénti költségvetésre, s ekkortól az egyes Collegium Hungaricumokra szánt összegeket nem is különítették már el. Az mindenestre megállapítható, hogy – paradox módon – éppen a háború idején emelkedett ismét a Collegiumok támogatása.¹⁶⁶ A kimutatások szerint a berlini Collegium Hungaricumban az összes támogatásnak átlagosan egytizedét a személyi kiadások tették ki (ebbe nem beleértve az igazgató és az adminisztratív személyzet fizetését, amit külön költségvetési tételekből finanszíroztak), a megmaradó részt a dologi kiadásokra (élelmezés, mosás, takarítás, ösztöndíjasok elhelyezése, tanulmányi kirándulások, reprezentáció) fordították. Kezdetben még zsebpénzt is adtak az ösztöndíjasoknak, a harmincas évek elejétől azonban ez már nem volt szokás. Az évet kilenc avagy tíz hónappal számolva – azaz annyival, amennyit az ösztöndíjasok Berlinben tartózkodtak – és a teljes költségvetési támogatást az állami ösztöndíjasok számával elosztva arra az eredményre jutunk, hogy egy-egy ösztöndíjas átlagosan valamivel több mint 3000 pengőbe került évente. (Ez majdnem egy egyéves középosztálybeli átlagfizetés összegének felelt meg.)¹⁶⁷

A legnagyobb viták – érthetően – akkor folytak a Collegium Hungaricumok és az állami ösztöndíjakció költségvetési támogatásáról, amikor a drasztikus csökkentés bekövetkezett, azaz 1931 és 1933 között. A Collegium Hungaricumok intézményét egyre többen és egyre hevesebben támadták, sokan azt követelték, szüntessék meg ezeket az intézményeket. Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem – 1934-ig ennek joghatósága alá tartoztak a Collegiumok – igazgatótanácsa még 1934 januárjában is „[...] sajnálattal állapította meg, hogy a külföldi ösztöndíjakció keretei évről-évre szűkítettnek, holott az akció jelentősége a megindítás óta nemhogy csökkent volna, hanem ellenkezőleg, még emelkedett. Közép-Európa politikai helyzetének kialakulásában Magyarországra igen fontos szerep vár és új helyzetében az országnak rendkívül nagy érdekei fűződnek ahhoz, hogy minél több megfelelően kép-

¹⁶⁶ A kultuszköltségvetésen belüli adatokat az alábbi, évente megjelent kiadvány alapján közlöm: *A magyar állam költségvetése az 1921/22–1944. számadási évre. Sommáztat + Állami költségvetés az 1921/22–1944. évre. Részletezés*, Egyetemi ny., Budapest, 1921–1943.

¹⁶⁷ SCHNEIDER Márta, *Magyar ösztöndíjasok külföldön = Régi és új peregrináció, I. m., II. köt.*, 882.

zett, a külföldi viszonyokkal ismerős és külföldi összeköttetésekkel bíró szakférfiú szolgálja a magyar jövő megalapozásának munkáját.”¹⁶⁸

A berlini Collegium Hungaricum a Gyűjteményegyetem, majd ennek 1934-es átalakításától a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának igazgatása alatt állt, 1935-ben aztán függetlenedett ettől. Bár a berlini egyetem Magyar Intézete porosz, majd német birodalmi fenntartású volt, magyar „felügyelet” ugyanezen intézmények gyakorolták. A tanszék egyébként meglehetősen sok támogatást – könyvadományokat, újság-előfizetéseket, komoly hozzájárulást az *Ungarische Jahrbücher* és az *Ungarische Bibliothek* kiadásához, illetve a lektorok fizetéséhez stb. – kapott Magyarországtól. A külföldi kulturális és tudományos kapcsolatok összehangolásával, a külföldi magyar intézetekkel, tanszékekkel, lektorátusokkal és könyvtárakkal, valamint az állami ösztöndíjakcióval a minisztériumon belül az egész korszakban önálló ügyosztály – a III/b, a húszas évek végétől a IV, majd az V. – foglalkozott. Ennek Klebelsberg alatt Magyary Zoltán, Hóman Bálint minisztersége idején pedig Haász Aladár és Paikert Géza voltak a meghatározó vezetői.¹⁶⁹

A Collegium Hungaricumok ösztöndíjasainak kiküldéséről az 1927: XIII. törvénycikkkel megalakított Országos Ösztöndíjtanács döntött. A szabályrendelet szerint a berlini Collegium „[...] rendeltetése: A tagul felvett, tudományos pályára készülő, avagy ily pályán működő ifjak berlini tudományos kutatásainak, szaktanulmányainak, általános művelődésének, német nyelvi ismereteinek és a német szakkörökkel való tudományos összeköttetéseinek céltudatos előmozdítása; kutatás céljából, vagy a német–magyar kulturális kapcsolatok mélyítésére irányuló céllal Berlinbe jövő magyar tudósok vendégül fogadása; a német–magyar kulturális kapcsolatok ápolása és elmélyítése társadalmi érintkezések, előadások, tanfolyamok, kiállítások, hangversenyek, kiadványok stb. által.” A Collegium tagjai lehetnek: „1. a magyar állam által rendelkezésre bocsátott vagy más ösztöndíjat élvező, továbbá a megállapított teljes vagy féldíjat fizető, tudományos pályán működő, avagy ily pályára készülő magyar állampolgárok; 2. az Intézetbe hasonló feltételek mellett kivételesen felvett külföldiek.” Emellett természetesen tudományos vagy kulturális céllal Berlinben tartózkodó magyar vendégek fogadására is volt lehetőség.¹⁷⁰

A berlini Collegium Hungaricumba pályázat útján lehetett bejutni. A pályázati hirdetmények szerint az ösztöndíjasok október közepétől július végéig (1933-tól november elejétől július közepéig) „[...] teljes ellátást (lakás, fűtés,

¹⁶⁸ MOL, K 726 – 1934–34.

¹⁶⁹ Minderről lásd a *Magyarország tiszti cím- és névtára* két világháború között megjelent kötetét.

¹⁷⁰ *A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1931/32. tanévben*, Egyetemi Ny., Budapest, 1933, 106–108.

világítás, kiszolgálás, napi háromszori étkezés, mosás és orvosi kezelés) kapnak a kollégiumban [...] és tanulmányi kiadásait is a kollégium fizeti. Az ösztöndíjak a következő tudományágak között oszlanak meg: jog- és állam-, közgazdaságtudomány, bölcsészet-, nyelv-, természettudomány, orvostudomány, műegyetem.” Kizárólag német nyelvtudásukat igazoló, 35 év alatti diplomás férfiak vagy legalább négy félévet végzett egyetemi hallgatók jelentkezhetnek, 1933-tól pedig már csak azok a diplomások, akik „[...] szaktanulmányaikban különleges irányban magukat tovább akarják képezni, avagy valamely tudományos intézetben kutatómunkát akarnak végezni”.¹⁷¹

Az első tíz magyar állami ösztöndíjat kapott kollégista 1924 őszén érkezett a Collegiumba. Számuk fokozatosan emelkedett, majd évi 30 fő körül állandósult, 1931/32-ben radikálisan csökkent, aztán 10–14 fő között állapodott meg.¹⁷² A háború közepén visszaállt a régi helyzet: 1942/43-ban 31-en, 1943/44-ben 21-en laktak magyar állami ösztöndíjjal a Collegiumban. 1944/45-ben is öten jöttek volna, ők azonban már nem tudták elfoglalni helyüket, mivel a Collegium épületét a berlini magyar követség sajátította ki.¹⁷³

A volt tagokról 1932/33-ig készített összesítés szerint addig összesen 159 (közülük 3 „soron kívüli”) állami, 10 törvényhatósági és testületi ösztöndíjas, 26 (közülük 13 főiskolásként fizető) tagja és 16 „huzamosabb időre beutalt vendége” volt a berlini Collegium Hungaricumnak.¹⁷⁴ Kutatásaim szerint 1944-ig kb. 370 esetben mintegy 270 személy kapott ide magyar állami ösztöndíjat. (Sokan több esetben nyerték el az ösztöndíjat, ezért jóval kevesebb a személyek, mint az esetek száma.) Természetesen egyéb stipendistái is voltak a Collegiumnak. Így például bármely magyar vármegye vagy törvényhatósági jogú város ösztöndíjasai, a „félfizető” és fizető tagok, a tanulmányi segéllyel beutaltak, 1936-tól a Német Birodalommal a „szellemi együttműködésről” kötött egyezmény értelmében (1937: V. t. c.) a csereösztöndíjasok,

¹⁷¹ A pályázati hirdetményekről: ELTE Levéltára, 8/b, 1802/1925–26, 1489/1927–28, 1262/1929–30, 1432/1930–31, 1164/1932–33, 1140/1933–34, 1237/1934–35, 1141/1935–36, 900/1937–38, 1672/1943–44. – A hirdetmények többnyire a kultuszminisztérium hivatalos lapjában, a Hivatalos Közlönyben s gyakran napilapokban is megjelentek.

¹⁷² Az ösztöndíjasok számáról lásd *A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1924/25–1941/42. tanévben*, Egyetemi Ny., Budapest, 1925–1944. adatait. – Ezek mellett – és a továbbiakban még idézett forrásokon is túl – a következő jelentéseket használtam: OSzKK, Levelestár, Gragger Róbert – Klebelsberg Kunonak, 1924. szeptember 2, 1925. április 18, 1926. július 29; MOL, K 726 – 1929-176-134, 1929-441-416, 1930-266-21, 1931-384-52, 1931-707, 1931-902, 1931-164, 1933-335-60, 1934-280; MOL, K 636 – 24.934/1932, 57-16.443/1933, 57-22.183/1933; MOL, K 639 – 1941-29.828/Eln. C-1, MOL, K 639 – 1-1943-15.065 (36.539/1942)

¹⁷³ MOL, K 639 – 3-1943-12.507, 1-1943-15.065, 1-1943-17.707, 2-1944-71.915. és Hivatalos Közlöny 1943/14., 350.

¹⁷⁴ BUI, CH, Vegyes, 1920–1944. A berlini Collegium Hungaricum volt tagjainak névjegyzéke az 1932–33. tanévig bezárólag (nyomtatvány).

1931/32-től a Német Akadémiai Csereszolgálat (DAAD) és a Humboldt-alapítvány, 1936/37-től pedig a Mitteleuropäischer Wirtschaftstag ösztöndíjasai (ez utóbbi három ösztöndíjfajta a Német Birodalom pénzelte).

A magyar állami ösztöndíjasok kb. 70 százaléka egész esztendőre, 30 százaléka egy szemeszterre kapta az ösztöndíjat. A legkülönbözőbb szakterületekről érkeztek, többnyire azonban természettudósok, műszaki szakemberek, közgazdászok, orvosok, germanisták és bölcsesek, valamint református és lutheránus teológusok voltak. A klebelsbergi ösztöndíj-politikai koncepció szellemében ugyanis minden Collegiumnak megvolt a saját tudományos profilja, amely az illető fővárosban a kutatni leginkább érdemes tudományágakat fedte le. Bécsbe így elsősorban a legtágabb értelemben vett történeti stúdiumokkal foglalkozó fiatalokat, Rómába művészeket, művészettörténészeket és történészeket, Berlinbe pedig a „gyakorlati szakmák” és a természettudományok képviselőit küldték ki.

A kollégisták a már jelzett szolgáltatásokon túl további kedvezményekben is részesültek: színház-, illetve hangversenyjegyeket, a múzeumokban vezetést kaphattak, kirándulásokon vehettek részt, a Collegiumban németül és angolul tanulhattak stb. Keresztury Dezső emlékezése szerint még némi zsebpénzhez is juthattak, amennyiben segítettek a berlini egyetem Magyar Intézete értékes könyvtárának rendezésében.¹⁷⁵ Gragger idejében minden csütörtökön összejöttek, hogy beszámoljanak egymásnak berlini kutatásaikról. Az ezt követő ebédre sokszor vendégül látták a berlini egyetem magyar ösztöndíjasokat fogadó, illetve az egyetem Magyar Intézetével kapcsolatban álló professzorait is.¹⁷⁶ Tamedly Mihály igazgatósága idején pedig – annak érdekében, hogy a kollégisták számára társadalmi kapcsolatokat is teremtsenek Berlinben – havonta fogadással egybekötött táncestélyeket rendeztek, amelyeken német értelmiségi családokból származó fiatalok is szép számmal vettek részt.¹⁷⁷ Emellett állandósultak a különböző, a Magyar Intézet 1916-os megalakulásától szervezett magyar kulturális programok és szakelőadások, amelyek szervezésében az Intézet mellett a Collegium Hungaricum, később pedig a Német–Magyar Baráti Társaság is közreműködött. Ezekon többnyire a legkittünőbb magyar művészek – csak a költők-írók közül „szemezgetve”: Áprily Lajos, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Mécs László, Cs. Szabó László és Szabó Lőrinc –, valamint tudósok, politikusok – például (zenetudósként) Bartók Béla, Deér József, Gratz Gusztáv, Hekler Antal, Hóman Bálint, Magyary Zoltán, Teleki Pál – szerepeltek. Igen gyakoriak voltak az ösztöndíjasokkal csaknem mindig egyenként is elbeszélgető hivatalos látogatók,

¹⁷⁵ KERESZTURY, *I. m.*, 189.

¹⁷⁶ BARTA, *I. m.*, 12–13.

¹⁷⁷ KERESZTURY, *I. m.*, 236.

köztük miniszterelnökök, miniszterek. 1938-ban Horthy Miklós kormányzó is járt a Collegium Hungaricumban.

Az állami ösztöndíjasok között olyan, a korabeli nemzetközi tudományoságban is jól csengő – ám napjainkban sokszor már Magyarországon sem ismert – neveket találhatunk, mint az óorkutató Alföldi András (1895–1981), a történész-zsurnaliszta Asztalos Miklós (1899–1986), az irodalomtörténész Barta János (1901–1988), az elméleti és a kísérleti fizikában rendkívüli eredményeket felmutató Bay Zoltán (1900–1992), a középkorász Bogyay Tamás (1909–1994), a filozófus Brandenstein Béla (1901–1989), a földrajztudós Bulla Béla (1906–1962), a fizikai kémiában alkotó Erdey Grúz Tibor (1902–1976), a turkológus Fekete Lajos (1891–1969), a régész Fettich Nándor (1900–1971), a könyvtáros-nyomdászattörténész Fitz József (1888–1964), a pszichológus Harkai Schiller Pál (1908–1949), a fizikai kémikus Imre Lajos (1900–1974), a gyógyszerész Issekutz Béla (1886–1979), az irodalmár Julow Viktor (1919–1982), a festő-restaurátor Kákay Szabó György (1903–1964), az agrárszociológus Kerék Mihály (1902–1990), az irodalomtörténész, költő, később kultuszminiszter Keresztury Dezső (1904–1996), a zoológus Kesselyák Adorján (1906–1951), a nyelvész Knieszta István (1898–1965), a geográfus Koch Ferenc (1901–1974), az antropológus Malán Mihály (1900–1968), a csillagász Móra Károly (1899–1938), a szervetlen kémia szaktekintélye, Náray-Szabó István (1899–1972), a színházrendező Németh Antal (1903–1968), a régész-művészettörténész Oroszlán Zoltán (1891–1971), a szintén régész Párducz Mihály (1908–1974), a magyar–német szellemi sorsközösséget hirdető filozófus, Prohászka Lajos (1897–1963), a geobotanikus Soó Rezső (1903–1980), az analitikai kémiával foglalkozó Szabellődy László (1901–1944), a berlini magyar tanszék későbbi vezetője, Szent-Iványi Béla, az ásványtanász Sztrókay Kálmán (1907–1992), a biokémikus Tankó Béla (1905–1974), a román-neolatin nyelvek fejlődésének kiváló ismerője, Treml [Tamás] Lajos (1904–1984), az evangélikus teológus Wiczián Dezső (1901–1961). Az ösztöndíjakció – ahogy a bécsi és a római intézeteknél is – a berlini Collegium esetében szintén komoly eredményekkel járt, hiszen az itt időztek döntő többsége is bekerült később a magyar értelmiségi elitbe.

A különböző kimutatások arról tanúskodnak, hogy a két világháború közötti időszakban Németországba utazott ki a legtöbb (minden negyedik) magyar ösztöndíjas. (Persze ehhez az is hozzájárul, hogy az Anschluss után a volt Ausztriába érkezetteket is ide sorolták. Egyébként Ausztria állna az első helyen: Bécs volt a legnépszerűbb helyszín a magyar ösztöndíjasok körében.)¹⁷⁸ Németország vezető helyének nem kizárólag politikai okai voltak,

¹⁷⁸ SCHNEIDER, *Magyar ösztöndíjasok*, 886.

hiszen a német tudományosság, különösen a hadiiparban is hasznosítható természet- és műszaki, valamint az orvostudományok területén, még a harmincas évek második felében is világszínvonalon állt – ezért mindenképpen érdemes volt itt is továbbtanulni és tapasztalatokat szerezni. Nem is beszélve a berlini kulturális piacról, amely különösen a „húszas aranyévekben” volt rendkívül sokszínű, stílusokban, áramlatokban, művészi csoportosulásokban gazdag. Ekkoriban 49 színház (közülük 23-ban ezernél is több volt a férőhelyek száma), három – de volt, hogy négy – operaház, több mint 20 koncertterem, rengeteg kabaré és kasszínó, három óriási revűszínház és ugyanannyi varieté, 37 filmgyártó cég, s csaknem kereken 1000 kiadó működött egy időben. Tömérdek nagy állami múzeum és közgyűjtemény, hihetetlenül tekintélyes gyűjteményekkel várta a látogatókat. A húszas évek végén már több mint 2000 folyóirat és 40 napilap (köztük 2 déli és 14 esti kiadású), illetve naponta több mint 30 elővárosi újság jelent meg. Számos művész érkezett Bécsből, Prágából és Budapestről, mindenekelőtt rendezők, színészek és muzikusok. Lehár Ferenc új operettjei, mint a *Paganini* (1925.) vagy *A mosoly országa* (1929) már nem Bécsből vagy Budapestről, hanem Berlinből indultak a világsiker felé. Alpár Gitta a Theater des Westens ünnepelt sztárja volt, de rajta kívül is rengeteg magyar kapott lehetőséget tehetsége kibontakoztatására. Berlinben hat magyar egyesület működött a harmincas évek elején, többségük székhelye a Collegium Hungaricum volt. Tudományos és kulturális szempontból is igazi világvárosnak számított tehát Berlin – számarányánál sokkal jelentősebb magyar befolyással –, elsősorban a húszas, de részben még a harmincas években is, egészen a második világháború kitöréséig. 1920-ban, Nagy-Berlin létrehozásával a lakosság létszáma már 3,8 millióra emelkedett, s ezzel New York és London után a világ harmadik legnagyobb metropoliszává vált.¹⁷⁹ Nyilvánvaló, hogy mit is jelenthetett ez egy magyar kisvárosból – de még akár Budapestről is – érkező ösztöndíjasnak... Még a nagypolgári környezetből érkező Korányi András is úgy vélte 1929-es élményeit felidézve: „Számomra felejthetetlen élményt, sok új ismeretet, más szempontokat és összefüggéseket jelentett ennyi magas intellektusú ember megismerése, a velük való társalgás, vitatkozás, véleménycsere. [...] Németország ekkor élte át utolsó, egész Európa, sőt az egész világ számára pro-

¹⁷⁹ *Berlin zur Weimarer Zeit. Panorama einer Metropole 1919–1933*, hrsg. Ruth GLATZER, Siedler, Berlin, 2000, 75, 253, 255, 286, 299, 318, 324, 330–331. és 359. – A magyar jelenlétről lásd még a kötet „A magyar kultúra külföldi őrszemei”. *A magyar kulturális és tudományos külpolitika és a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok* című tanulmányában a Richard Maitól idézett gondolatokat. – A berlini magyar egyesületekről például: BUI, CH, Klebelsberg levelei, 1924–1929, Magyar egyesületek Németországban (jegyzék, dátum nélkül, valószínűleg 1930 körül).

duktív éveit a tudományok terén. [...] El kell azt is mondanom, hogy akkor, a sokat emlegetett »Horthy-fasizmus«-ban, kollégista társaim a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből kerültek ki: értelmiségi, paraszti, proletár származású éppen úgy volt közöttünk, mint néhány arisztokrata ivadék is. Mindannyian egy szoros közösségnek voltunk tagjai. Egyetlen téma volt, amiről soha nem beszéltünk: az antiszemitizmus kérdése. [...] Kerültük ezt a témakört, mert – ebben a »fasiszta Horthy-rendszer«-ben – állami ösztöndíjban részesült két-három zsidó kollégánk is, akikkel a legnagyobb egyetértésben, barátságban voltunk. [...] Szakmai gyarapodásom szempontjából életem egyik legfontosabb időszaka volt ez.”¹⁸⁰

Az igazgatók jelentései azt bizonyítják, hogy sokat és intenzíven foglalkoztak a kollégistákkal. Különösen Gragger esetében volt ez így. Néhány leveléből idézek: „A kollégisták hallgatják az egyetemen a szakjukba vágó előadásokat. Azonkívül minden ebéd után a Collegiumban angol órát kapnak és már igen szépen haladtak. [...] Ennek a nyelvnek jelentősége évről-évre növekedik. [...] Emellett igen fontosnak tartanám, hogy a bennünket környező ellenséges népeknek nyelvére és kultúrájára nézve képeznénk ki szakembereket.”¹⁸¹ – „A kollégistákban örömed lesz – írta Magyary Zoltánnak. – Olyan erőfeszítéssel dolgoznak, hogy némelyikük alig alszik. A carpe diem [itt: használd ki az időt] náluk carpe horam [itt: használd ki a pillanatot] lett. Hetenkint beszámolnak nekem levélben. Már szépen gagyognak angolul, olvasnak s képzelheted hogyan tárgult látókörük, mióta belelátanak az angol-amerikai kultúrkörbe és az angol szakirodalmat is elővették.”¹⁸² – „Ha a jövőben is sikerül ilyen elsőrangú anyagot és ilyen pompás együttést kapni, akkor igazán minden tekintetben meg lehetünk elégedve. A különböző tudományszakokból való kollégisták együttléte igen gyümölcsöző, mivel olyan dolgokat tudnak meg egymástól, részint a határos, sőt, a távol eső tudományszakok területéről is, amiket egyébként sohase tudtak volna meg. Őszintén szólva, amíg futja emberből, sokkal gazdaságosabbnak tartom, ha végzett fiatalemberek jönnek ki konkrét programmal, mint ha egészen kezdő egyetemi hallgatók. Berlin egy óriási enciklopédia, amelyet csak az tud igazán felhasználni, akinek már kellő előképzettsége van s valami speciális problémában akar mélyebbre hatolni.”¹⁸³

Klebelsbergnek azt az 1925 téli, 1926 tavaszi tervét, miszerint a jövőben 60 kollégistát kíván Berlinbe kiküldeni, Gragger kritikusan szemlélte. Többször is figyelmeztetett, hogy „[...] ajánlatos volna, ha a Collegium Hungaricum

¹⁸⁰ KORÁNYI, I. m., 158–159. és 204.

¹⁸¹ OSZKK, Levelestár, Gragger Róbert – Klebelsberg Kunónak, 1924. december 29.

¹⁸² Uo., Gragger Róbert – Magyary Zoltánnak, 1925. március 4.

¹⁸³ Uo., Gragger Róbert – Magyary Zoltánnak, 1926. március 9.

és a Kutató Intézet üzeme a jövő évben nem indulna meg mindjárt a legszelebb keretekben, hanem csak legfeljebb 30–40 taggal. Egyáltalában, mikor évről-évre megszámlálhatatlan milliókat ad ki a magyar állam a külföldi intézeteire, súlyos lelkiismereti kérdés az emberanyag lehető legjobb kiválasztása.”¹⁸⁴ – „Csak a berlini kollégisták közül itt van Szakács [Kálmán, ?–?], Brunner [Vilmos, ?–?], Soó [Rezső] és Strausz [László, 1901–1988, geológus, paleontológus], akik közül különösen a két utóbbi legelső rangú szakember – valamennyi reménytelenül és kilátástalanul áll itt a jövőt illetőleg. Viszont ha nem postgraduates számára adunk itt egyetem feletti képzést, hanem egyetemi hallgatókat hozunk ki, akkor meg a hazai egyetemokről vonjuk el a legjobb anyagot, s akkor felvetődhet az a kérdés, minek a négy egyetem, ha egyetemi hallgatóink javát a külföldre visszük? Nézetem szerint 30, legfeljebb 40 a legmagasabb szám, ha nem akarjuk az üzemet demokratizálni, ami a szellemi szelekciónál óriási veszélyt rejt magában, mert a mélyebben álló tömegek természetszerűleg magukhoz vonják le a magasabbra lendülőket.”¹⁸⁵ Ahogy láttuk, végül is Gragger elképzeléseinek megfelelően alakultak a dolgok, hiszen 34 volt az állami ösztöndíjasok legmagasabb száma (1927/28-ban), és általában – 1933/34-től pedig már kizárólag – diplomás szakembereket fogadtak.

A gazdasági világválság idején elsősorban arról vitatkoztak a szakemberek, vajon a szabadon felhasználható, ún. kézi ösztöndíjak avagy a Collegiumokhoz kötöttek a hasznosabbak-e. 1931-ben sokat támadták a „luxus-kiadásokkal” vádolt kollégiumi rendszert, természetesen a berlini Collegiumot is. Móricz Zsigmondot (1879–1942) is „mélyen elcsüggesztette” az a kétarcúság, amit Berlinben látott. „Ott voltam és álmélkodva néztem a főúri palotát – írta –, a csupa márvány és csupa arany épületet, amelyben harminc vagy talán negyven szegény diák van elhelyezve”, akik „kénytelenek a ragyogó termekben a templom egerei módjára élni.” Móricz egy „berlini magyarral” mondatja ki ellenérzéseit kifejező mondatait: „Ez a Collegium Hungaricum teljesen eltévesztett dolog. Először is nemzetközi relációban igen hamis színben tünteti fel a magyarság erőviszonyát. Sem a franciáknak, sem az angoloknak, sem Amerikának ilyen fényes egyetemi képviselője nincs, úgyhogy egészen ferde dolog, mikor a szétदारabolt s megcsonkított és elszegényített Magyarországról beszélünk a berliniek vagy idegenek előtt. De a nagyobb baj az, hogy nem érhetünk el vele semmi célt. Ha az állam – mondja – fiúkat akar nevelni a jövőre, adjon nekik háromszáz márkát, vagy ha bőkezű akar lenni, négyszáz márkát havonta s küldje ki, hogy éljenek a maguk lábán. [...]

¹⁸⁴ Uo., Gragger Róbert – Klebelsberg Kunónak, 1926. április 9.

¹⁸⁵ Uo., Gragger Róbert – Magyary Zoltánnak, 1926. április 12.

ha az épület vásárlási, renoválási s fenntartási költségeit tőkésítjük, minden diák ezer márkába kerül havonta.”¹⁸⁶ Domanovszky Sándor az Országos Ösztöndíjtanács ügyvezető igazgatójaként cáfolta Móricz Zsigmond állításait. Kijelentette: „az állam alkalmi vételként” szerezte meg az épületet. Az ösztöndíjasok tanulmányi kiadásait a Collegium téríti, „[...] nekik ingyen színházi és hangversenyjegyeket is szerez. [...] Gazdag ország nem szorul úgymint rá az ösztöndíjakra, mint a megnyomorított Magyarország, [...] ezek az országok másfelé orientálódnak ösztöndíjaikkal.” Egyben adatokkal bizonyította, mennyire téves az az állítás, hogy egy-egy ösztöndíjas havonta 1 000 márkába kerülne.¹⁸⁷

A kiváló történész, Deér József ugyanekkor a *Magyar Szemle*-ben szolt kritikusan a Collegium Hungaricumokról, s a kollégiumi ösztöndíjakkal szemben a kézi ösztöndíjakat vette védelmébe. Javasolta azt is, hogy a berlini és a római Collegium épületeit adják el és cseréljék kisebbre.¹⁸⁸ A berlini Collegium Hungaricum elleni támadásokat észelve, 1932 februárjában a Német Birodalom kormánya nevében a budapesti német követ, Hans von Schoen kérte a magyar külügyminisztert: ne szűkítsék tovább a Collegium Hungaricum tevékenységét, hiszen a két ország közötti kulturális és tudományos kapcsolatokért ez az intézmény tesz a legtöbbet, ráadásul mind a porosz, mind pedig a birodalmi kormány komolyan segítette annak létrejöttét. Karafiáth Jenő (1883–1952), kultuszminiszter válasza szerint a rendkívüli gazdasági „[...] nehézségek ellenére sem foglalkozom a Collegium megszüntetésének gondolatával.”¹⁸⁹ Farkas Gyula talán ezért mondta keserűen az egyik ösztöndíjasnak, Sándor Istvánnak (?–?) 1935 nyarán: azok a kultúrpolitikusok, akik a külföldi magyar kollégiumok jelentőségével tisztában voltak, egymás után távoztak el az élők sorából. Név szerint Klebelsberg Kunót, Gombocz Zoltánt, Bleyer Jakabot (1874–1933) és Carl Heinrich Beckert említette. 1935-ben már csak egyedül Teleki Pált tartotta érzékenynek az ügy megértésére.¹⁹⁰

A gazdasági gondok a harmincas évek közepére megszűntek ugyan, de az évtized végétől a háborús viszonyok miatti problémák jelentkeztek. Az 1941/42.

¹⁸⁶ MÓRICZ Zsigmond, *A magyar lélek válsága és a nemzeti irodalom kötelessége*, Nyugat 1931/6., március 16, 353–365. – Az idézet: 361.

¹⁸⁷ DOMANOVSKY Sándor, *A berlini Collegium Hungaricum*, Nyugat 1931/8., április 16., 563–564. – Az idézet: 563. (A *Disputa* rovatban közzétett nyílt levelében az Országos Ösztöndíj Tanács ügyvezető igazgatójaként válaszolt Móricz Zsigmond vádjaira.)

¹⁸⁸ DEÉR József, *A külföldi Collegiumok*, Magyar Szemle XIII. köt., 1931, október, 110–120. – A római és a berlini épületek „rentábilis értékesítése és a hozzájuk tapadó állások egy részének megszüntetése, továbbá új, kisebb méretekhez szabott egyszerű, de célszerűen berendezett ingatlanok szerzése” ötletéről: 120.

¹⁸⁹ MOL, K 636 – 57-13.623-1932.

¹⁹⁰ *Julius von Farkas, I. m.*, 33; illetve *A hazatérő Farkas, I. m.*, 33.

évi működésről szóló beszámoló szerint: „Az állami ösztöndíjasok részben katonai szolgálatuk, részben a beutazási engedély megszerzésének nehézségei miatt az idén sem foglalhatták el teljes számban a tanév elején kollégiumi helyeiket. [...] Az adminisztrációt nagymértékben megnövelte a beutazási engedélyek kieszközlésével, illetőleg sürgetésével, az élelmiszerjegyek beszerzésével és szétosztásával, a fűtőanyag pontos elszámolásokat igénylő igénylésével és az év folyamán többször megváltoztatott adók és személyzeti szociális díjak kiszámításával és befizetésével járó munkálatok. [...] Csak a legnagyobb utánjárással lehetett elérni a legszükségesebb vízcsap-, zuhany-, toilette-, lámpa-, elsötétítő-függöny stb. javításokat. [...] Az ösztöndíjasok tudományos helyeiken ismét vendégszerető fogadtatásban részesültek és munkájukat általában zavartalanul végezheték. Néhány esetben eredeti tudományos terveik végrehajtásától el kellett tekinteniük a szakprofesszorok hadba vonulása, vagy egyéb nehézségek miatt. [...] Ösztöndíjasaink munkájáról a szakkörök és vezetőtanárok az idén is a legnagyobb elismeréssel nyilatkoztak. [...] A Collegium a Német Munkafront [1933. május 10-én az erőszakosan felosztatott szakszervezetek helyett a nemzetiszocialisták alapította, a párt alárendeltségében működő intézmény] kulturális közössége segítségével az idén is biztosította tagjai számára a legjobb berlini színházak megismerésének lehetőségét és gondoskodott róla, hogy az ösztöndíjasok minden nevezetesebb berlini kulturális eseménynek tanúi lehessenek. [...] A kizárólag vendéglői étkezésre utalt ösztöndíjasok egészségi állapota nem volt teljesen kielégítő. A tanév folyamán átlag 3–6 kilót fogytak és télen a rosszul táplált test csökkent ellenállása miatt gyakori volt az influenza.”¹⁹¹ Volt ösztöndíjasok emlékezései is hasonló gondokról, valamint a rendkívül gyakori, kényeszerű óvóhelyi tartózkodásról panaszkodnak.¹⁹²

A Collegium ügyeibe többször is durván beavatkozó, Farkas Gyulát kritizáló magyar követ, Sztójay Döme 1943 nyarán ismét sürgette a szerinte korszerűtlen ösztöndíj-politika megváltoztatását: „A propagandamunka szempontjából azok az ösztöndíjasok váltak be a legjobban, akiknek a gyakorlati élettel közvetlen kapcsolataik voltak, akik megfelelően tudtak mozogni a társadalmi körökben és határozott, jó fellépésük volt. [...] Főleg a jogász, közgazdász, mérnök, orvos és művész emberek bizonyultak a leghasználhatóbbaknak, viszont a teljesen csak elvont tudománynak élő [...] ún. »tudósok« a propaganda-kérdések iránt meglehetősen érzéketlenek voltak. [...] Ma azonban, midőn a totális háború gondolatának jegyében élünk, s lehetőleg minden erőt és energiát a háborús célok érdekében kell bevetnünk, nem

¹⁹¹ MOL, K 639 – 1-1943-15.065 (36.539/1942)

¹⁹² Például HORVÁTH Róbert emlékezése: *Julius von Farkas, I. m.*, 44; illetve *A hazatérő Farkas, I. m.*, 48–49.

tartom célszerűnek, hogy olyan emberek nyerjenek külföldre drága pénzen kiküldetést, akik a teljesen elvont [...] kérdésekkel foglalkoznak. A magyar nemzeti célok érdekében beállított prop[aganda]munkát feltétlenül előnyben kell részesíteni mindennemű elvont tudomány ápolásával szemben.”¹⁹³ Az Ösztöndíjtanács elnöke, Bakay Lajos (1880–1959) azonban kemény válaszban utasította vissza Sztójay érvelését, és ragaszkodott addigi módszereikhez: „A propagandához azonban nem elég a jó kiállítás, a könnyű forgás a társadalomban és a gyakorlati élettel való kapcsolat: ahhoz mindenekelőtt kétségtelenül egyéni rátermettség kell és ezenkívül megfelelő tárgyi ismeret is. [...] Nem is az elmélet emberei azok, akik erre nem használhatók, hanem a szűkebb körben elmélyedt specialisták, akiknek ereje azonban éppen a specializálódásban van. Azonban az ő munkájukról sem mondhatunk le, még háború idejében sem, hiszen bizonyos új eredmények megismerésére és átültetésére reájuk is feltétlenül szükségünk van. Éppen ezért az ösztöndíjasok kiválasztásában az Ösztöndíjtanács részére előírt szabályokhoz és a gyakorlatban már jól bevált elveinkhez továbbra is ragaszkodnunk kell. [...] Mindenütt vannak egyéni különbségek, ezért nem tehető a Tanácsnak szemrehányás és nem kívánható, hogy a Tanács most már szabályait és elveit félretéve, kizárólag propagandaképzővé alakuljon át, ami nem is feladata.”¹⁹⁴

Végül is ez ügyben sem történt(hetett) már változás. A Németország oldalán végigharcolt világháború végén elpusztult a berlini Collegium Hungaricum is. A Magyar Intézet pedig 1945 után már finnugor tanszékként működött, jelenleg a Humboldt Egyetem Szlavisztikai Intézetének Hungarológiai Szemináriuma – s így szerényebb a megbecsültsége, mint egykori alapításakor...

Mégis reméljük, hogy a két intézményt létrehozó beckeri, klebelsbergi és graggeri gondolat nem merül örökre feledésbe, hanem hamarosan – az új korhoz igazodva, modernizálva – újjáéled. A berlini Collegiumhoz hasonló „tudós kolostorra, csöndes kolostori kerttel” és a vele együtt mennyiségben és minőségben is komoly tudományos teljesítményeket produkáló berlini magyar tanszékre Magyarországnak és Németországnak ugyanis mindig szüksége lesz. A gazdaságilag egységesülő, ám kulturális területen a különbözőségekre joggal figyelő és vigyázó Európában még inkább, mint valaha, a két világháború között.

¹⁹³ MOL, K 639 – 1-1943-15.065.

¹⁹⁴ MOL, K 639 – 3-1943-15.983.

EGY TUDÓS KULTÚRPOLITIKUS KALANDJAI RÓMÁBAN ÉS A MAGYAR HIVATALOKBAN

Gerevich Tibor és a római Magyar Akadémia

1932 novemberében Gömbös Gyula miniszterelnök első hivatalos külföldi útja az Örök Városba vezetett. Programon kívül és mindenféle előzetes bejelentés nélkül ellátogatott a Palazzo Falconieribe, a Collegium Hungaricum otthonába is. Sajtófőnökének jóval későbbi, de minden bizonnyal szavahihető emlékezése szerint: „Szinte megütközéssel beszélte el, hogy míg az intézet egyik emeletén a művésznövendékek félig vagy sehogysem felöltözött női modellekkel hancúroztak, a fölöttük lakó kispapok zavartan és méltatlankodva igyekeztek elmélyülni a breviáriumukba. Nem éppen épületes környezet a papnövendékek számára. Az intézet igazgatóját pedig késő délben a fürdőszobájában találta a miniszterelnök. Van fogalmatok: XIII. Leó pápa – illetve akkor még Pecci Gioacchino Vincenzo kardinális – hatalmas márványoszlopos és márványmedencés fürdőmedencéjének langyos vizével locsolgatta a maga nem éppen esztétikus formájú »bájait«. Tudtuk, hogy ettől a perctől kezdve Gerevich Tibornak még a nevét sem lehet kiejteni előtte.”¹

Gömbös Gyula bizonyára nem találta hangulatosnak és nem tartotta szórakoztatónak ezt a meglehetősen valóságzagú helyzetet, az emelkedettséget és a földhöz ragadtságot egyszerre tükröző, a Francesco Borromini tervezte palota szelleméhez azonban nagyon is illő barokk életképet. Megjelenik minden ezen a freskón: a pucér modellekkel mint a nimfákkal enyelgő művész-csemeték, az égbe révedő, imáikba belemerülő papnövendékek, és végül az elhízott, élvhajhász Bacchus, a Gonosz megtestesítője. Azaz a meglepett, kádjában mit sem sejtve boldogan lubickoló Gerevich Tibor. Aki – Gömbös szerint – nem való ebbe a térbe. Kilóg a környezetéből, nem illik a csupa-márvány fürdőhelyiségbe. De a Collegium Hungaricumba sem. Abba az épületbe, ahonnan Pecci bíboros 1878-ban a pápaválasztásra indult, hogy aztán XIII. Leóként a 19. század végének és a 20. század első három esztendejének nagyhatalmú egyházfőjeként váljon ismertté. Mit keres akkor itt egy bohém

és felelőtlen tudós? – kérdezhetette a protestáns miniszterelnök a mélyen hívő, görög katolikus – kiváló egyházi kapcsolatokkal bíró – Gerevichre utalva.

A miniszterelnök haragját érzékelve azt gondolhatnánk, hogy Gerevich Tibor semmilyen szerepet sem játszott ezután a Római Akadémiává átkelesztett Collegium Hungaricumban, általánosabban az olasz–magyar kulturális külkapcsolatok alakításában.

Mégsem így történt. (Húsz, harminc vagy negyven évvel később bizonyára így történt volna.) A 20. század egyik legnagyobb művészettörténésze, miniszterelnöki neheztelés ide vagy oda, a továbbiakban is meghatározta a magyar művészettörténetet és a magyar művészek olaszországi – tágabban: európai – bemutatkozási lehetőségeit. Sok irigye, jó néhány haragosa, de számos tisztelője is volt, utóbbiak különösen a hölgyek körében. A Gömbös-látogatást megelőzően is többször támadták már, rendszerint a miniszterelnökhöz hasonló vádakkal illetve őt: elhanyagolja a gondjaira bízott római Collegiumot, nem törődik adminisztrációjával és – főleg – pénzügyeivel, a költségvetésben meghatározott kereteket messze túllépve gazdálkodik. Később, 1942-ben már a fejére olvasták azt is, hogy az „[...] a szerep, melyet fiatal művészgárdánk irányításában játszott, a magyar művészeti közélet nem egy alapos ismerőjének váltotta ki ellenérzését főleg a nemzetietlen, idegen szellem propagandája folytán, mely elsősorban tőle indult ki az utóbbi években, miután a másik, a zsidó-marxista kultúrpropaganda kissé már bágyadni kezdett. Az utóbbi időben egyre gyakrabban emelkedtek hangok Gerevichnek ebbéli tevékenysége ellen, immár a sajtó nyilvánossága előtt is [...]” Még a szélsőjobboldali *Magyarság* részéről is kissé furcsa volt azonban Gerevich szemére hányni a római iskola alapítását, a külföldi kiállításrendezésekben játszott (szinte mindig) pozitív szerepét, és főleg a nemzetietlenség vádját – hiszen mindig is a magyar művészet teljes önállóságát hangoztatta, legfeljebb kölcsönhatásokat ismert el művészeti érintkezéseinkben. Kétségtelen azonban, hogy igen (néha talán túl) nagy hatalom összpontosult a kezében.²

¹ Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932–1936. ANTAL István sajtófőnök emlékiratai, szerk., a bev. tanulmányt és a jegyzeteket írta, az annotált névmutatót összeáll. GERGELY Jenő, Palatinus, Budapest, 2004, 162.

² KAMPIS János, *Gerevich Tibor nyolc éve*, Magyarság 1942. november 29., 14. – Kampis cikke a Gerevich vezette Műemlékek Országos Bizottságának Nemzeti Szalonbéli kiállításáról szól. A Gerevich-csel nyilván nem szimpatizáló szerző is elismerte azonban: „Gerevich munkatársaival e kiállításon összegyűjtött és szemléltetően élénk tárt, nemcsak lebilincselően érdekes, de tagadhatatlanul oly határozott és a múltak e téren volt tévedéseivel szemben oly helyes utat jelöl meg hazai műemlékeink konzerválása, feltárása és védelme terén, hogy annak hatása alól még kifejezett ellenérzés esetén sem lennénk képesek emancipálni magunkat. Igaz, hogy e munkálatok legnagyobb részét nem Gerevich végezte, hanem a munkatársak egész sora, nem tagadható azonban az irányítás bizonyos mértéke, de még kevésbé az az agitációs és agitatív erő, mely Gerevichet egész tevékenységében jellemzi, s mely saját lelkesedését teljes erőből vitte át a munkatársakra. Ennek az erősen szuggesztív hatású agitatív erőnek köszönhető elnöki székét s a kiállítás tanulságai között mindenestre helyet foglal az a tudatunk, hogy – úgy látszik – hazai műemlékeink jó kezekben vannak.”

Gerevich azonban minden rohamot visszavert, és valamennyi ütközetből győztesen került ki. Befolyását megtartotta, sőt, még növelte is. Egészen 1944-ig. De még 1945 után is azon kevesekhez tartozott, akik a két világháború közötti időszak neves, iskolateremtő bölcsészprofesszorai közül megtarthatták katedrájukat. Bár az intézetét – átszervezés ürügyén – 1949-ben megszüntették, a nagy tisztogatások és 1948–49 után is tovább taníthatott, 1954-ben bekövetkezett haláláig. Annak ellenére, hogy a *Szabad Nép* – oly sok tudóstársához hasonlóan – 1945-től őt sem kímélte, az olasz fasizmus széktőlójának bélyegezte. A Magyar Kommunista Párt pedig 1947. júniusi, a felsőoktatási reformról készített tervezetében az egyetemről feltétlenül eltávolítandó tanárok között sorolta föl az ő nevét is.³

Mindebben, a rendkívüli tehetség mellett, nyilván fontos szerepet játszott az az életvitel és -szemlélet, amely olyan jellemző volt Gerevichre, és amely oly sokban táplálkozott olaszországi élményeiből, az olasz gondolkodásmód és habitus részbeni átvételéből. Többek között a Gömbös-affér és az ezt megelőző támadások is ennek következményei voltak. No meg annak, hogy mégiscsak olyan intézményeket és szellemi műhelyeket hozott létre, amelyek – minden, félig-meddig talán jogos szemrehányás dacára – a két világháború közötti időszak magyar művészetében kiemelkedő, tudományos életében pedig előkelő helyet foglaltak el. A Római Magyar Történeti Intézetet, majd a Collegium Hungaricumot: a későbbi Magyar Akadémiát. Továbbá a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen (a mai ELTE-n) az általa vezetett Kereszténység-történeti (1930-tól: Művészettörténeti és Kereszténység-történeti) Intézetet, ahonnan százánál több művészettörténész és régész doktorandusz került ki a keze alól.⁴ Olyanok, akik a 20. század nyolcvanas éveig meghatározták a szakmák fejlődését. Gerevich ügyesen és eredményesen „menedzselte” tanítványait, akiknek az Intézet 1942-ig 72 kötetben jelentette meg – javarészt doktori – dolgozatait.⁵

Mindemellett számos olyan pozíciót töltött be, amely a magyar tudományos eliten belül is kitüntetett szerepet biztosított számára, a magyar–olasz kulturális kapcsolatoknak pedig az egyik – ha nem „a” – legjelentősebb szorgalmazójává és irányítójává emelte. A korszak végén az esztergomi Keresztény Múzeum igazgatója, a Szent István Akadémia és a Magyar Tudományos

³ N. SZABÓ József, *Tisztogatások a magyar felsőoktatásban (1945–1946)*, Magyar Tudomány 1999/8., 977–989; *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002*, szerk. SZÖGI László, ELTE Eötvös, Budapest, 2003, 318.

⁴ Dercsényi Dezső több mint 120-ra tette a Gerevichnél doktoráltak számát: DERCSENYI Dezső, *Gerevich Tibor (1882–1954)*, *Életünk* 1980/12., 1087.

⁵ *Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének hatvanadik fordulójára*, Írták tanítványai, Franklin, Budapest, 1942, 293–295.

Akadémia rendes tagja (az MTA Római Magyar Történeti Intézeti Bizottságának elnöke (1937–1940), illetve ügyvezető alelnöke (1940–1944), Művészet-történeti Bizottságának elnöke (1941–1944), több külföldi akadémia tagja, az Országos Egyházművészeti Tanács világi elnöke, a Műemlékek Országos Bizottságának, az Országos Régészeti és Művészettörténeti Társulatnak, valamint a Corvin Mátyás Magyar–Olasz Egyesületnek elnöke, a Nemzetközi Művészettörténeti Bizottságnak (Comité International d’Histoire de l’Art) állandó titkára, az ekkoriban művészeti és tudományos érdekért adható legmagasabb magyar elismerés, a Corvin-koszorú, illetve számos külföldi kitüntetés tulajdonosa volt.⁶

A római Magyar Akadémia és a római iskola kapcsolatával, az Akadémia történetével többen is foglalkoztak az utóbbi esztendőkből, jómagam is írtam néhány tanulmányt erről.⁷ Azzal viszont annál kevesebben, hogy miért éppen Gerevich volt a megfelelő ember a megfelelő helyen. Illetve, megfordítva: miért gondolták sokan azt, hogy – tagadhatatlan kvalitásai dacára – nem képes maradéktalanul ellátni a Rómában ráruházott feladatokat. A következő – átkötő szövegekkel kísért – dokumentumösszeállításban ezekre a kérdésekre keresem a választ.

Gerevich és a magyar kulturális külpolitika érdekeinek találkozása

Az 1895-ben Fraknói Vilmos alapította, 1913-ban a Magyar Tudományos Akadémia kezelésébe került Római Magyar Történeti Intézet az első világháború kitörése, majd Olaszországnak 1915-ben az antant melletti – tehát az Osztrák–Magyar Monarchiával szembeni – háborúba lépése következtében beszüntette működését. Az őszirózsás forradalom után a köztársasági kormányzat – nemzetközi elszigeteltsége miatt – már 1919 januárjában úgy vélte, hogy kulturális és politikai szempontból egyaránt szükséges a háború előtti kulturális kapcsolatok újbóli felvétele. Különösen fontosnak tartották

⁶ A Gerevich Tibor-életrajz és a vele kapcsolatos kutatások hiányára utal, hogy az újabb lexikonok adatai között is ellentmondások találhatók Gerevich tisztségei betöltésének kezdetét és végét illetően, például az esztergomi Keresztény Múzeum esetében. Vö. *Új magyar életrajzi lexikon*, II. köt., főszerk. MARKÓ László, Magyar Könyvklub, Budapest, 2001. – *Magyar múzeumi archépcsarnok*, főszerk. BODÓ Sándor – VIGA Gyula, Pulszky Társaság – Tarsoly, Budapest, 2002. Gerevich Tibor; illetve a *Magyar Katolikus Lexikon*, VI. köt., főszerk. DIÓS István, Szent István Társulat, Budapest, 2001. Keresztény Múzeum és Esztergom szócikkei.

⁷ A legutóbbi összefoglaló kötet tanulmányait BEKE Margit, CSORBA László, HETÉNYI Ágnes, P. SZÜCS Julianna és UJVÁRY Gábor jegyezték: *Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos, kulturális és egyházi intézetek Rómában (1895–1995)*, szerk. CSORBA László, HG Társa, Budapest, 1998.

a Római Magyar Történeti Intézet újjáalakítását, hiszen ennek „[...] révén a szigorúan vett tudományos érdekek ápolása mellett alkalom kínálkozik arra is, hogy a magyarság felől általában a művelt nyugat számára megbízható tájékoztatás nyújtsák.”⁸ Ekkor merült föl először Gerevich Tibor római kiküldetésének terve. Tudták róla, hogy fiatalemberként, magyar állami ösztöndíjjal hosszabb időt töltött Olaszországban. Itt kötött életre szóló barátságot a nagyhatalmú, később államtitkári rangban dolgozó tudóssal, Arduino Colasantival, a Direzione Generale per le Antichità e Belle Arti osztályfőnökével, aki egyben az olasz közoktatási minisztérium hivatalos művészettörténeti folyóiratának, a *Bellettino d'Arte*-nek is szerkesztője volt. (Gerevich 1912-ben vele közösen írt tanulmányt a Pálffy-gyűjtemény itáliai képeiről a *Rassegna d'Arte*-ben, ahol már 1906-tól megjelentek írásai.)⁹

A kultuszminisztérium ezért javasolta Gerevichet – aki sok tudós barátjához hasonlóan a Károlyi-rezsimhez, minden ellenérzése dacára, még lojális volt, a Tanácsköztársasággal viszont már ellenségesen állt szemben – a Római Magyar Történeti Intézet igazgatójának. Joggal gondolták azt, hogy „[...] egyéni tulajdonságain felül az olasz szakkörökkel való személyi összeköttetései is mindenképpen alkalmassá teszik e szerepre.” Az MTA Római Magyar Történeti Intézeti Bizottsága 1919. február 14-i ülésén tárgyalta a minisztérium átiratát. A Bizottság „[...] a miniszternek oly határozott szándékával állt szemben, hogy nem foglалhatott ellene állást, mert ellenkező esetben csak azt érte volna el, hogy a miniszter az állást mégis betölti, az intézetet pedig elvonja az Akadémia vezetése alól.” (Ugyanez a bizottság egyébként 1923-ban sem támogatta egyértelműen Gerevich jelölését.) Végül is a kinevezés nem valósult meg, „[...] a tanácsköztársaság bukása után pedig az [akadémiai] elnökség egy felterjesztésében az ügynek függőben tartását kérte.”¹⁰

A trianoni békeszerződés következtében az olasz állam tulajdonába került a Római Magyar Történeti Intézet épülete, amelynek visszaszerzését már a húszas évek elején megkísérelték.¹¹ Ennek érdekében Berzeviczy Albert, az MTA elnöke, 1921 végén beadvánnyal fordult az olasz közoktatásügyi miniszterhez, majd 1922 januárjában kijelentette: római „[...] működésünk igazi bástyája [...] a Római Magyar Történeti Intézet lesz.” Az Intézet újjáalakítása

⁸ Akadémiai Értesítő 1919, február–április, 2–4. füz., 109. (MTA jegyzőkönyvei, második összes ülés, 1919. február 24.)

⁹ GENTHON István, *Gerevich Tibor (1882–1954)*, Művészettörténeti Értesítő 1955/1., 123–124. – Gerevich irodalmi munkásságáról: *Emlékkönyv Gerevich, I. m.*, 279–292.

¹⁰ Akadémiai Értesítő 1919, február–április, 2–4. füz., 109. (MTA jegyzőkönyvei, második összes ülés, 1919. február 24.) és 1920, január–május, 1–5. füz., 9–10. (Jelentés az MTA 1919. évi munkásságáról.)

¹¹ Akadémiai Értesítő 1922, május–augusztus, 5–8. füz., 82. (Jelentés az MTA 1921. évi munkásságáról.)

kapcsán a – hajdani Monarchia kulturális és szellemi javainak és örökségének felosztásáról szóló – béketárgyalások eredményes szakértője, Gerevich Tibor neve ismét felmerült. Az Akadémia előterjesztésére a minisztertanács 1922. május 5-i ülése hozzájárult Gerevich Rómába küldéséhez, annak érdekében, hogy „[...] a Római Magyar Történeti Intézet s a modenai Corvinkódexek ügyében az olasz illetékes körökkel tárgyalást folytasson.” Gerevich római föllépése és stratégiája igen sikeres volt. A külpolitika és a kultúrdiplomácia – Bethlen István miniszterelnök és Klebelsberg Kuno kultuszminiszter kiváló kapcsolatai révén a húszas években megvalósuló – harmonikus együttműködésének szép példáját mutatta. (Igaz, hogy Gerevich Tibor esetében nyilvánvaló volt a külügy- és a kultuszminisztérium hasonló céljainak és eredményes kooperációjának oka is. Hiszen a külügyminisztérium politikai hírszerző osztályát akkoriban testvére, Gerevich Zoltán vezette...)¹²

Gerevich Tibor ügyes taktikáját, személyes kapcsolatainak a közügy érdekében (is) történő felhasználását jól szemlélteti az az 1922. augusztus 7-én, Rómából küldött levél, amelyben arról tájékoztatta a nemrégiben hivatalba lépett minisztert, Klebelsberg Kunót, „[...] hogy a tegnapi [olasz] minisztertanács – amint bizalmas úton értesülök – feloldotta zár alól a római magyar történeti intézet épületét és könyvtárát. Az eredmény nemcsak azért öröndetes, mert a magyar állam visszakapja ezt az értéket s a magyar tudomány birtokba veheti ezt a fontos várát, hanem azért is, mert a volt központi hatalmak hasonló intézetei közül mi kapjuk elsőnek a magunkét vissza, aminek azt hiszem, a nemzetközi tudományosság szempontjából nagy morális hatása lesz, s amellet talán hozzájárul Magyarország külföldi presztízsének gyarapításához is. Fontos az is, hogy a házat és könyvtarat ellenszolgáltatás nélkül adják vissza [...]. Ezen a ponton hosszú és nehéz tárgyalásaim voltak. Általam szélesen kiépített stratégiával lehetett csak a célt kivívni, [...] mert az intézet s illetve az épület visszaadása nem kevesebb mint négy minisztérium (közokt[atási], ipari, pénzügyi, kincstári) illetékessége alá tartozik. Eredményt csak úgy tudtam elérni, hogy felülről lefelé dolgoztam. Mielőtt a szakminisztériumokba mentem volna, felkerestem Don Sturzot [Luigi Sturzo, 1871–1959, 1924-ben emigrált vezető keresztényszocialista politikus] és Nittit [Francesco

¹² vitéz NAGY Iván, *Magyar diákok külföldi egyetemjárása = A Collegium Hungaricum Szövetség évkönyve 1936*, szerk. MARTONYI János, Collegium Hungaricum Szövetség, Budapest, 1936, 21. – FRÁTER Jánosné, *A Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai*, MTA, Budapest, 1974, 253. – Gerevich kiküldéséről: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), K 27. 1922. május 5-i ülés, 73. napirendi pont. – Berzeviczy 1922. januári leveléből idéz, a Gerevich testvérekről, valamint az olasz–magyar kulturális kapcsolatok húszas évek eleji fejlődéséről és ebben a külügyminisztérium politikai hírszerző osztályának szerepéről ír: PRITZ Pál, *Magyarságkép és külföldi propaganda a húszas évek első felében*, Századok 1994/6., 1078–1116.

Saverio Vincenzo de Paola, 1868–1953, olasz közgazdász, politikus, 1919–20-ban miniszterelnök; 1924-ben szintén emigrációba vonult], akikkel régebbi összeköttetésem volt. Don Sturzot azért, hogy mint a kat[olikus] néppártnak teljhatalmú vezére az ő pártjához tartozó közokt[ási] miniszterre gyakoroljon nyomást. Míg Nittinek egyik legbensőbb politikai híve a jelenlegi kincstári miniszter, s bizalmasa és volt munkatársa az ügynek előadója az ipari minisztériumban. Mindegyik részére külön pro memoriát is készítettem. A jóvátételi bizottság elnöke viszont jó barátja Colasantinak. Colasanti általában elképzelhetetlenül sokat segített barátságával és buzgó utánjárásával. [...] Hátra van még a királyi dekrétum kiállítása és aláírása, de ez már csak formalitás, amit azonban lehetőleg kívárok s résen leszek, nehogy valami közbejőjön. Azért kérlek is alázatosan, méltóztass odahatni, hogy a sajtó tudomást ne szerezzen az ügyről mindaddig, míg a királyi dekrétum a zsebünkben nincs, mert esetleg az utódállamok zavart okozhatnak s részt kérhetnek az épületből [...].”¹³

Gerevich mindenekelőtt tehát jó barátja, Arduino Colasanti – aki ekkor már az olasz állami gyűjtemények főfelügyelője volt – segítségével, intrikákba is szívesen belebocsátkozva harcolt az épület visszaszerzéséért. Bizonyára sokak által emlegetett szónoki tehetségének is komoly szerep jutott a tárgyalásokon. A debateri készségéről legtöbbet emlegetett történet Ipolyi Arnold rendkívül becses és értékes hagyatékához (az esztergomi Keresztény Múzeum későbbi törzsanyagához) kötődik, amelyet Gerevich a románok bevonulása előtt, 1919. január elején menekített Nagyváradról Budapestre. A Romániával a gyűjtemény tulajdonjogáról 1923-tól a párizsi Jóvátételi Bizottság előtt folytatott nemzetközi pereskedést végül – nem utolsósorban Gerevichnek köszönhetően – 1926-ban Magyarország nyerte meg.¹⁴ Mikor román tárgyalopartnere a győztesek jogán követelte vissza a hagyatékot, Gerevich csak annyit jegyzett meg: „Uram, Ön a háború végéig az Osztrák–Magyar Monarchia főhadnagya volt. Akkor most ki is győzött?”¹⁵

Gerevich 1922-es római küldetése is teljes sikert hozott. Antonio Anile, olasz közoktatásügyi miniszter már tíz nappal Gerevich imént idézett tudó-

¹³ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSzKK), Levelestár, Gerevich Tibor – Klebelsberg Kunónak, 1922. augusztus 7.

¹⁴ PROKOPPNÉ STENGL Marianna, *Az esztergomi Keresztény Múzeum története*, Keresztény Múzeum, Esztergom, 1978², 11–13. Az Ipolyi-gyűjtemény kisebb része a Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetébe került, lásd: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára (továbbiakban: ELTE Lt.), 8/a. 31. köt., 1926. április 20-i VI. rendes ülés.

¹⁵ Legutóbb erről: LELKES Péter, *A tudós, aki szabadságot adott a sereget. Ötven éve halt meg Gerevich Tibor, a legendás művészettörténész*, Népszabadság 2004. július 17. (<http://www.nol.hu/archivum/archiv-321835>)

sítása után, 1922. augusztus 17-én értesítette Klebelsberg Kunót a Római Magyar Történeti Intézet épületének zárlat alóli földrengéséről, s kifejezte abbéli reményét, hogy a két állam közötti, hagyományos történeti és művészeti összeköttetések hamarosan ismét följújthatóak lesznek. Gerevich kultúrdiplomáciai tevékenységének hamarosan megvolt az egyéni hasznot hozó eredménye is: 1923 tavaszán a Magyar Tudományos Akadémia – igaz hogy nem egységesen, hanem öt szavazattal három ellenében – őt jelölte a visszakapott intézet igazgatójának. A javaslatot a legtöbben örömmel fogadták. Gerevich munkáltatója, a Magyar Nemzeti Múzeum, nyilván azért, mert e fontos pozícióra egyik tisztviselőjét küldték ki. „Gerevich Tibort a Magyar Nemzeti Múzeum úgy egyéni tulajdonságainál, mint széles látókörű tudományos képzettségénél fogva, nem kevésbé az olasz tudományos és művészeti vezető körökkel való régi kapcsolataira való tekintettel, a szóban forgó állásra fellette alkalmasnak találja.”¹⁶

A Római Magyar Történeti Intézet élén

Gerevich már a Történeti Intézet igazgatójaként is csak az év kisebb részét töltötte Rómában, általában négy–öt hónapot. A későbbiekben ellene fölhozott vádakra éppen ez volt ellenfeleinek az egyik legfontosabb és legnyomósabb érve. E néhány hónap során viszont – éppen az előbbiekben bemutatott kiváló kapcsolata révén – a Történeti Intézetet Róma külföldi intézetei között ismertté és megbecsültté tette, magyar állami ösztöndíjsainak tudományos munkáját élénk figyelemmel kísérte és irányította. Nevelési

¹⁶ MOL, K 726 – 1923–290. – Lásd még: MOL, K 726 – 1923–183, illetve FRÁTERNÉ, *i. m.*, 253. – Gerevich 1928-ban írott Curriculum vitae-je (MOL, K 726 – 1928–1010) szerint: „[...] szül[etett] 1882. június 14-én Máramaroszigeten. Egyetemi tanulmányait a budapesti és a berlini egyetemen végezte. Majd hosszabb tanulmányúton volt Német-, Francia- és Olaszországban, Belgiumban és Hollandiában. 1907-ben a Magyar Nemzeti Múzeum szolgálatába lépett. 1910: a budapesti tudományegyetem magántanára. 1922 [mint láttuk: valójában 1923]: a római Magyar Történeti Intézet igazgatója. 1924 óta egyúttal a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem nyilvános rendes tanára. 1928: a római egyetem a magyar történelem és irodalom rendes tanszékére hívta meg, azonban budapesti tanszékét tartotta meg. A Magyar Tudományos Akadémia lev[elező] tagja, a Sz. István Akadémia r[endes] tagja. Alelnöke a Korvin Mátyás magyar–olasz Egyesületnek, titkára az Orsz[ágos] Régészeti Társulatnak. Szerkesztője az Orsz[ágos] Rég[észeti] Társ[ulat] Évkönyvének, társszerkesztője a »Corvina« című olasz nyelvű folyóiratnak. Tagja volt a párizsi magyar béke delegációnak. Tagja volt Olaszországban több nemzetközi jurynek, s számos előadást tartott Olaszország különböző városaiban főként a magyar művészetről. Miniszteri biztosa volt az 1926. firenzei grafikai és az 1928. firenzei könyvkiállítás magyar csoportjának, s részt vett több olaszországi képzőművészeti kiállítás rendezésében. A II. oszt[ályú] magyar érdemkereszt legfelsőbb kitüntetésében részesült. Az olasz koronarend parancsnoka. A pápai jubileumi arany érdemkereszt tulajdonosa.”

módszere egyszerű, de annál hatásosabb volt. Arra biztatta a kiérkező fiatalokat, hogy ottlétük kezdetekor ne elsősorban kutatással és elvont tudományos kérdésekkel foglalkozzanak, hanem igyekezzenek minél jobban megismerni és élvezni az olasz életet. Úgy, ahogy ő is teszi. Supka Magdolna ösztöndíjas kint tartózkodása után hat évtizeddel így emlékezett vissza Gerevich tanácsaira: „Én az egyetemen Gerevich Tibor professzornál végeztem ezt a [művészettörténet] szakot, s egyszer ösztöndíjat is kaptam Olaszországba, második szakom ugyanis az olasz nyelv volt. Mielőtt elutaztam, a professzor ezt mondta: Eszébe ne jusson a könyvtárakat bújni, azt be lehet utólag is hozni. Nézze az életet. Az utcát. Üljön be kiskocsmákba, beszélgessen az emberekkel. Akit nem érdekel az olasz élet, az ne menjen olasz szakos művészettörténésznek.”¹⁷

Maga Gerevich pedig így írt erről, nem sokkal a Történeti Intézet újjáalapítása után barátjának, Hóman Bálintnak – aki ekkor Nemzeti Múzeumbéli főnöke is volt: „Az intézeti tagok rendszeresen dolgoznak, mindegyiket ráhelyeztem a maga sínjére. Ketten járnak egyetemre, hol 2–3 magasabb collegiumot hallgatnak, ami az olasz nyelvismeret szempontjából is jót tesz; másik kettő a most alapított vatikáni levéltári intézet hallgatója. Délelőttönként levéltárban, könyvtárban, múzeumban kutatnak, s amellet rendszeresen olvastatom őket. Nem akarok belőlük egyszerű akta- vagy műemlékközlőket, kaptafára dolgozó cédulázókat képezni, hanem a felkutatott anyagban témák és problémák felismerésére, az anyag belső feldolgozására serkentem s gyakori megbeszélésekkel vezetem őket. Már az első hetekben örömmel látom, hogy azokból is (Lukcsics, Artner) ki lehet váltani a mélyebb tudományos gondolkodást, akik ilyenre nevelve és szoktatva nem voltak. [...]”

Járatom őket múzeumba, képtárba, hova azonban két hétig nem engedtem őket, hogy séta közben, spontán ismerkedjenek meg előbb a műemlékekkel, s nem elskatulyázva; betértünk a templomokba, hogy eredeti helyükön lásák elébb a képeket s ne higgyék, hogy a festészet a képtárak kedvéért van. [...] Kétszer hetenként egymás között is kötelező az olasz beszéd; ilyenkor minden magyar szóért 2 soldo büntetés jár az intézeti boralap javára, amelyről sajnálattal vegyes örömmel állapíthatom meg, hogy még igen szerény.

Havonta egyszeri közös megbeszéléseket rendszeresíték. Ezeken minden intézeti tag beszámol munkájáról, előadja kutatási aggályait, könyvderiderálást, a munka további perspektíváját. Ha szükséges, megfésülöm sőt megkefelem őket. Módszerüket, felfogásaikat igyekszem tudományosan összehangolni, azt szeretvén elérni, hogy egyénenkinti munkájuk ne legyen mozaikszerű, valamennyiüket magasabb szempont fogja össze, közös célkitűzés felé halad-

¹⁷ Supka Magdolna előadása a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, 1997. november 25-én: www.mmakademia.hu/ab/3/308.php

jon, amiből idővel ki kell alakulnia a római intézet tudományos és szellemi egyéniségének: egy új hangnak az itteni külföldi intézetek koncertjében s új hangnak a magas szellemi életben is.”¹⁸

Gerevich ezen elképzeléseit főként azok osztották, akik már fiatalon komoly tudományos teljesítményeket mutattak fel, és a Klebelsberg Kuno irányította magyar kultúrpolitika alakításában is fontos szerepet kaptak. Ők vele együtt többnyire az Eötvös Collegium „nagy nemzedékéhez” tartoztak, vagy vele nagyjából egyidősek voltak. Érthető módon – ahogy ez oly sokszor megtörtént már és megtörténik napjainkban is a magyar tudományos és művészeti életben – helyet követeltek maguknak, igyekeztek elfoglalni a jórészt még az idősebb nemzedék birtokolta kulcspozíciókat. Talán a legszembeütőbbben éppen a külföldi magyar intézetek esetében sikerült ezt elérniük. Rómában Gerevich és később Koltay-Kastner Jenő, Berlinben Gragger Róbert, majd Farkas Gyula, Bécsben az „öregúr”, Károlyi Árpád mellett a Történeti Intézetet a gyakorlatban irányító Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc és Miskolczy Gyula (az utóbbi kettő később ténylegesen is igazgató lett) valamennyien az Eötvös Collegium diákjai voltak. 1918–1919-es „forradalmár” kortársaiktól eltérően nem a társadalom megváltoztatása, hanem szakmájuk megújítása volt a fő céljuk. Általában konzervatív reformerek voltak. 1882 és 1894 között születtek, 1904 és 1919 végeztek, s mindnyájan viszonylag fiatalon futottak be karriert. A náluk néhány esztendővel idősebb Klebelsberg Kuno már minisztersége előtt, a Magyar Történelmi Társulat elnökeként is számított rájuk, minisztersége idején pedig rájuk építette nagyra vágyó és részben meg is valósult elitképzési programját és kulturális külpolitikáját. A velük egykorú, szinte mindegyikükkel barátságot ápoló Hóman Bálint ugyanígy bízott bennük, könyvtár-, majd múzeumigazgatóként, illetve a kultusztárca – szellemi és fizikai értelemben is – tekintélyes, nagyhatalmú vezetőjeként. „A mi nemzedékünk az első csatársorba került – értékelte e helyzetet 1926 tavaszán minden idők egyik legkiválóbb magyar kulturális menedzsere, a berlini tudományegyetem Magyar Intézetét és az ottani Collegium Hungaricumot vezető Gragger Róbert. – Vagyunk néhányan, Hóman, Szekfű, Gerevich, akiket nemcsak közös törekvések, hanem igaz barátság fűz össze. Mindnyájan érezzük a nagy felelősséget és én bízva bízom, hogy tíz évi további megfeszített munka után a következő generációknak nem lesz okuk nekünk szemrehányást tenni.”¹⁹

Graggernek, aki Gerevichhez hasonlóan, ki nem állhatta az életidegen, kizárólag az „emelkedett, magas tudománynak” élő, elefántcsonttoronyba

¹⁸ OSzKK, Fond 15/579. Gerevich Tibor – Hóman Bálintnak, 1924. március 27.

¹⁹ OSzKK, Levelestár, Gragger Róbert – Magyary Zoltánnak, 1926. március 9.

zárkózó szobatudósokat, már csak néhány hónapja maradt hátra e sorok papírra vetése után. Ám mind ő, mind az előbb felsoroltak, neves és ismert tudósai, egyben pedig meghatározó kultúrpolitikusai voltak a két világháború közötti időszaknak. Nem véletlen, hogy sokan irigykedtek rájuk, hiszen rendszerint negyvenedik életévük előtt kerültek vezető tisztségbe. Egy olyan, Szekfű által mesterien jellemzett „neobarokk társadalomban”, ahol a tekintélynek és a tapasztalatnak, sokszor a tudást és a tehetséget is megelőzően, döntő szava volt. (Igaz: akkor még legalább a tekintély és a tapasztalat – két értékes és becsülhető tulajdonság – járt a tudás és a tehetség előtt...)

Gerevich igazgatói kvalitásait is többen megkérdőjelezték. Szmrecsányi Miklós művészettörténész már 1925-ben arról értesült, hogy Gerevich lemondani készül, a munkáját titkárként segítő Tóth László pedig 1926 májusában „közbevetőleg és teljesen bizalmasan” érdeklődött Hómannál afelől, „[...] hogy mi igaz abból, mintha [...] az Intézet vezetése körül [Gerevichnek] kellemetlenségei volnának a minisztérium, illetőleg az akadémiai bizottság részéről; erről itt szélteben-hosszában sutognak, de senki biztosat nem tud.”²⁰ Ráadásul úgy tűnt, hogy nyilvános rendes egyetemi tanári kinevezése is akadályozza igazgatói teendői ellátását.

A budapesti tudományegyetem bölcsész kara ugyanis már 1921 novemberének végén határozott arról, hogy keresztény régészeti tanszéket állít föl, amelynek élére Gerevich Tibort hívja meg – tehát nem a szokásos pályázati úton kívánja betölteni az állást. A terv megvalósulását anyagi okok hátráltatták, ezért csak 1924-ben tértek vissza rá. A fakultás május 6-i ülésén döntöttek arról, hogy Gerevich kinevezését felterjesztik a miniszterhez, de csak abban az esetben, ha Gerevich – előzetes nyilatkozata alapján – elfogadja azt, és megvált a Római Magyar Történeti Intézet vezetői posztjától. Ugyanezen esztendő novemberében a Kormányzó kinevezte nyilvános rendes egyetemi tanárnak Gerevichet, aki 1925 januárjában bejelentette, hogy lemondott a római intézet igazgatóságáról.²¹ Ezt azonban Klebelsberg nem fogadta el, sőt, az 1925/26. tanév második félévére szabadságolta őt. Ez komoly felzúdulást váltott ki a karban. Méhelly Lajos többek aggodalmát fogalmazta meg, amikor 1925. március 5-én kijelentette: „A most felolvasott miniszteri leirat nyomatékos tanúbizonysága annak, mennyire igazunk volt nekünk, akik a keresztény archeológiai tanszék felállítását és illetően betöltését elleneztük.

A kinevezett új tanár éppen csak hogy letette a hivatalos esküt, máris szabadságra megy; most, amikor a szorgalmi idő derekán vagyunk!

²⁰ OSzKK, Fond 15/1506. Szmrecsányi Miklós – Hóman Bálintnak, 1925. június 3. – Uo., 1580. Tóth László – Hóman Bálintnak, 1926. május 21.

²¹ ELTE Lt., 8/a. 29. köt., 1924. május 6-i V. rendes ülés, illetve 30. köt., 1925. január 14-i III. rendes ülés.

Arról nem is szólva, hogy a kinevezett tanár régi állásának megtartásával nem teljesítette a Kar iránt kötelezően vállalt föltételt, nyilvánvaló, hogy vagy a római intézet, vagy az újonnan létesített tanszék, vagy pedig mind a kettő fölösleges.”

Ezek után nem meglepő, hogy végül a fakultás egyhangúlag elfogadta Petz Gedeon azon indítványát, miszerint: „Mondja ki a kar, hogy elvárja dr. Gerevich Tibortól, hogy azt a feltételt, melyet a kar a meghívás előtt kikötött, teljesíteni fogja, és hogy azt az ígérteit, melyet a római intézet igazgatói állásától való megváltására vonatkozóan tett, beváltja. Addig, amíg dr. Gerevich Tibor ny[ilvános] r[endes] tanár a kar ezen kívánságának eleget nem tesz, a kar a miniszteri leirat tudomásul vételét és az ügyben való további intézkedését függőben tartja.”²²

Egy jó hónappal ezután tárgyaltak ismét az ügyről. 1925. április 30-án Áldásy Antal dékán bemutatta Klebelsberg levelét, „[...] melyben Gerevich Tibornak hozzá intézett kérvényére a római magyar történeti intézeti igazgatói megbízatásáról történt lemondását elfogadja, azonban további intézkedésig megbízza őt az intézet ideiglenes vezetésével és felügyeletével, oly módon, hogy ennek a megbízatásnak akként tegyen eleget, hogy az egyetemi tanszékből folyó teendőivel összeegyeztethető legyen.” Gerevich pedig kijelentette, „[...] hogy bármily laza megbízatást csak akkor és oly mértékben fogad el, ahogyan ezt a kar helyesnek találja, mert működését teljesen tanszéke ellátásának akarja szentelni.” A kar megint csak Petz Gedeon javaslatával értett egyet – ismét csak egyhangúlag. Eszerint: „[...] a tanszék érdekeinek szempontjából nem egészen megnyugtató, hogy Gerevich »további intézkedésig«, tehát szabatosan megállapított határidő nélkül, végezheti a római intézet igazgatását [...]. Azt javasolja, hogy a kar pontosan állapítsa meg a végső határidőt olyformán, hogy Gerevich szabadságolása után [...] véglegesen fejezze be római intézeti megbízatását és szept. 1-től kezdve kizárólag a karunkon levő keresztény archeológiai tanszékkal járó teendőinek éljen. Egyúttal megjegyzi, hogy Gerevich előzőleg kijelentette előtte, hogy a karnak egy ily értelmű esetleges intézkedését magára nézve készséggel elfogadja.”²³ Bár Gerevich ígéretei ellenére a kérdés ezután sem oldódott meg, a két stallum összeférhetlensége többet már nem került szóba a kari tanácsüléseken. Professzorként az egyetemen is lelkesedtek érte tanítványai. „Egész iskola növekedett körülötte – írta róla 60. születésnapját köszöntve egykori diákja, Gogolák Lajos –, mely minden különbségeken túl közös hitvallása új elemeivel gazdagítja szellemi életünket. Az a mélységes emberi és szellemi *latinitás*,

²² Uo., 30. köt., 1925. március 5-i IV. rendes ülés.

²³ Uo., 30. köt., 1925. április 30-i V. rendes ülés.

mely Gerevich Tibor ösztönzésére született közöttünk, ma a legnagyobb szellemi tényezők egyike a szellemi Magyarországon.

Gerevich Tibor több mint egyetemi tanár. Gazdag egyéniség, aki a szellemi élet összes szféráit átfogja tekintetével. [...] Nem hideg iskolamesterség ez, hanem a gazdag élet túlárado szeretete. Mily meghatódottsággal gondolhatnak vissza immár nemzedékek a kedves és őszinte *szemináriumi együtt-lételekre*, a gondolatok és érzelmek állandó kicserélődésére és tüzésére, melynek középpontjában Gerevich Tibor állott s mely a művészet lobogásával megszépítette ifjúságunkat! [...] Micsoda vágyakozások és ösztönzések születtek itt, ebben a kötetlen s mégis állandóan dolgozó és érlelő légkörben!”²⁴

Gerevich tehát végül az egyetemi tanszék és a római intézet élén egyaránt megtartotta a helyét. Elsősorban nyilván amiatt tehette ezt meg, mert a külföldi magyar intézeteket felügyelő miniszter, a „Klébi” – ahogyan barátai, de haragosai is becézték gróf Klebelsberg Kunót – terveiben kitüntetett szerepet kapott Róma. Klebelsberg Gerevichhez, de a húszas években még a legtöbb nyugat-európai politikai elemzőhöz hasonlóan, lelkesedett Mussoliniért és a gyorsan fejlődő, megújulni látszó, fasiszta Olaszországért. Bécsben és Berlinben a „magyar kultúra külföldi őrszemeiként” 1924-ben indultak a miniszter elitképzési céljait szolgáló és a legjobb értelemben vett kulturális propagandát megvalósító Collegium Hungaricumok. A következő helyszín mind Klebelsberg, mind pedig Gerevich elképzeléseiben Róma volt. Nem véletlenül, hiszen Magyarországot a legfontosabb nyugat-európai szellemi hatások egész történelme folyamán a német és az osztrák tartományok, valamint Itália felől érték, általában Bécs közvetítésével. Ahogyan azt a Klebelsberg után a korszak kultúrpolitikáját meghatározó Hóman Bálint, az 1945-ben indexre került *Külpolitikai irányok a magyar történelemben* (1931) című, kiváló külpolitika-történeti vagy inkább történetpolitikai esszéjében is kifejtette, akkor még a több irányú magyar tájékozódás szükségessége mellett érvelve. Természetesen Párizs sem maradhatott ki e sorból: ott is tervezték Collegium Hungaricum alapítását. Végül azonban „csak” egy tanulmányi központ jött létre 1927-ben, mivel a gazdasági világválság következtében ezt nem sikerült tovább fejleszteni. Nem maradt pénz a költségvetésben eredetileg szereplő tétel, a párizsi Collegium épületének megvételére.²⁵

²⁴ GOGOLÁK Lajos, *A hatvanéves Gerevich Tibor beszél az örök Itáliáról, a szellem erejéről, művésztünk lehetőségeiről*, Magyar Nemzet 1942. július 5., 6.

²⁵ Minderről bővebben lásd a kötet „A magyar kultúra külföldi őrszemei.” *A magyar kulturális és tudományos külpolitika és a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok* című tanulmányát.

A Collegium Hungaricum alapítása

A római Collegium Hungaricum alapítása politikai szempontból is fontos volt. A húszas évek közepén ugyanis Olaszország volt az első állam, amely Magyarország revíziós céljainak legalább részbeni jogosságát – ha még csak félig hivatalosan is, de – elismerte, s ezáltal lehetővé tette, hogy kitörjön korábbi külpolitikai elzártságából. Gerevich számára pedig művészetpolitikai elképzeléseinek követésére kínált kedvező alkalmat a Történeti Intézettel szemben már nem csak historikusokat, hanem egyéb tudománysszakok képviselőit, mindenekelőtt művészeket fogadó Collegium Hungaricum létrehozásának eszméje. Hitvallása szerint ugyanis a modern művészet menny-föld-pokol hármasságában az avantgárdtól, különösen annak legmegvetettebb szláv és germán változataitól a francia impresszionistákon keresztül vezetett az út az „új olaszokig”. Azaz az alvilágból a „Paradisoba”.²⁶ Bár a húszas években „futtatott” olasz művészek egyáltalán nem voltak konzervatívnak nevezhetőek, az állam támogatását mégis bőségesen élvezték. Forma- és színviláguk legalább olyan távol állt az ízlésében a 19. század második felében megrekedt – egyik kedvenc festőjének a legfeljebb derék kismesternek vagy iparosnak nevezhető, jóindulattal is csak másodrangú Dudits Andort valló – Klebelsbergétől, mint Gereviché az avantgárdokétól. Ennek ellenére – és éppen ez jelzi a miniszter államférfiúi nagyságát – a Gerevich szaktudására sokat adó, abban erősen bízó Klebelsberg hagyta magát meggyőzni. Sőt támogatta, hogy Gerevich az övéénél modernebb művészetpolitikai elképzelései minél teljesebben megvalósuljanak. Ennek köszönhető a két világháború közötti magyar művészettörténet egyik legtöbbet tárgyalt, ám egységes stílusjegyeket alig-alig fölmutató irányzata, a római iskola létrejötte.²⁷

Gerevich római terveivel kapcsolatosan örömmel újságolta 1927 elején: „Az Intézet új, nagyobb székhelyül találtam más házat, többet is, XVI. századi műemléket, freskókkal stb. – szóval ami kell, s lefőzzük Berlint.”²⁸ Klebelsberggel közös szándékainak kivitelezésére nagyszerű alkalmat szolgáltatott a miniszter 1927. március 15–18. közötti hivatalos római látogatása.

²⁶ P. Szűcs Julianna, *A művészettörténész mint kultúrpolitikus. Gerevich Tibor vonzásai és választásai*, Kritika 1997/2., 27–29.

²⁷ A római iskoláról: P. Szűcs Julianna, *A római iskola*, Corvina, Budapest, 1987. – Ennek kissé rövidített, némileg módosított változata: P. Szűcs Julianna, *A „római iskola” = Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos, kulturális és egyházi intézetek Rómában (1895–1995)*, szerk. CSORBA László, HG Társa, Budapest, 1998, 95–126. – Lásd még: ZWICKL András, *A korszerű reprezentáció kísérlete – a római iskola* = ANDRÁSI GÁBOR – PATAKI GÁBOR – SZÜCS GYÖRGY – ZWICKL ANDRÁS, *Magyar képzőművészet a 20. században*, Corvina, Budapest, 1999, 96–101.

²⁸ OSzKK, Fond 15/579. Gerevich Tibor – Hóman Bálinthoz, 1927. január 26.

Ennek legfontosabb célja Bethlen István közelgő olaszországi utazásának előkészítése és a Történeti Intézet kibővítése, Collegium Hungaricumra fejlesztése volt. A vizitet Gerevich készítette elő. „Miközben ezt a levelet írom, itt ül mellettem Tibor is – írta Tóth László intézeti titkár –, aki most jött az egyetemről Klébi fogadtatásának utolsó részleteit is tisztázva. Klébi előadása az egyetem aulájában lesz. Fasiszták fognak sorfalat állni, amikor bevonul, délszaki növények, s az egyetemen magyar zászló fog lobogni. Amikor holnap reggel 9-kor megérkezik, a vasútnál Fedeles fogadja, le lesz filmezve. Szintúgy az egyetemi bevonulás is. [...] Csak még Mussolini hiányzik díszmagyarban az állomáson.”²⁹

„A római magyar történeti intézetet most a Magyar Tudományos Akadémia és a magyar állam közös erővel tartják fenn – mondotta Klebelsberg a római egyetem aulájában 1927. március 16-án, tiszteletbeli doktorra avatásakor –, az én jelenlegi utazásomnak pedig egyik főcélja az, hogy ez intézménynek oly Collegium Hungaricumra való kifejlesztését megtárgyaljam, mely nemcsak a múlttal foglalkozik, hanem az eleven jelent keresi és a magyar ifjúságot ide vezeti ebbe a fascizmus által csodálatos pezsgésbe hozott olasz életbe.” Mivel pedig Olaszország a térség „kimagasló nemzetévé” vált, nyelve hamarosan világnyelv lesz, ezért az olasz szakos magyar fiatalok itteni továbbképzése magyar szempontból is roppant fontos. Mellettük – Olaszország és Róma esetében értelemszerűen és Gerevich intencióinak megfelelően – elsősorban művészek, de különböző tudományterületek képviselői is ösztöndíjat kapnak majd a Collegium Hungaricumra. „Mint historikus nem becsülhetem le a történelmi stúdiumok jelentőségét – fűzte hozzá a miniszter –, mégis úgy érzem, hogy most az olasz jelen és az olasz jövő nekünk magyaroknak sokkal fontosabb. [...] Nem is azért jöttem körükbe, hogy a magyar–olasz szellemi együttműködésről csupán beszéljek, hanem azért, hogy a Collegium Hungaricum alapítása révén ez eszmény megvalósítása érdekében cselekedjem.”³⁰

Cselekedni persze sokkal inkább a kultuszminisztérium római kiküldöttje, Gerevich cselekedett. Klebelsberg látogatása után hazatért ugyan, de júliusban ismét Rómában találjuk. „A legnagyobb római esemény – jelentette Tóth László –, hogy Tibor megérkezett és nyomban felvette a tárgyalások elejtett fonalát a Falconieri-palota megvásárlása ügyében. Úgy látszik a dolog sikerülni fog, a bizonytalan pénzvviszonyok miatt itt komoly vevő egy ilyen objektumra nem igen akad, Medicinek [a palota tulajdonosának] pedig a pénzre

²⁹ OSzKK, Fond 15/1580. Tóth László – Hóman Bálintnak, 1927. március 14.

³⁰ Gróf KLEBELSBERG Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. 1916–1926, Athenaeum, Budapest, 1927, 234–235. és 249–252.

sürgős szüksége van, tekintve, hogy négy nő sűrűn-forog körülötte. Csak már rendben volna a házvétel ügye, akkor az Intézet jövőjének kérdése mindenestre nyugvópontra jutna.”³¹

A várt esemény hamarosan bekövetkezett. 1927. szeptember 12-én, Mussolini személyes közbenjárása következtében igen kedvező feltételekkel, a házadó fizetésének kötelezettségétől mentesítve, sikerült a Palazzo Falconierit az újonnan alapítandó római Collegium Hungaricum számára megszerezni. Klebelsberg miniszteri működése egyik legszebb napjának nevezte ezt az eseményt. Ő biztosította a politikai hátteret, ő szerezte meg mindehhez a magyar kormány, azon belül a mindig vonakodó és a nem rövidesen megtérülő kiadásokat mindig ellenző pénzügyminiszter jóváhagyását. Ugyanakkor Gerevich volt a kivitelező: a kivívott előnyös feltételek minden bizonnyal az ő kapcsolatainak és tárgyalókészségének voltak köszönhetőek. Klebelsberggel együttműködve pedig sikerült azt is elérnie, hogy a magyar–olasz szellemi kapcsolatok erősítésében aktívan közreműködő olasz méltóságok, köztük Fedeles közoktatásügyi miniszter, magyar állami kitüntetést kapjanak. Őt magát pedig kulturális érdemeiért II. osztályú magyar érdemkereszttel jutalmazták. Ugyanakkor, mivel anyagi okokból egyszerre több magyar intézményt nem lehetett Rómában fenntartani, az általa vezetett Történeti Intézet is a Falconieri-palotába költözött.³² A Collegium Hungaricum kialakításával

³¹ OSzKK, Fond 15/1580. Tóth László – Hóman Bálintnak, 1927. július 28.

³² Az épület megvételéről lásd Klebelsberg Gerevich Tiborhoz intézett, 1927. július 10-i leiratát: „Római tartózkodásom alatt Méltóságoddal együtt [...] tárgyalásokat folytattam a Palazzo Falconierinek római Collegium Hungaricum (Regia Academia Ungherese) céljaira való megvétele tárgyában. [...] A vétel lebonyolítására a szükséges fedezettel rendelkezem, amely a líra mai árfolyama szerint 1 824 000 pengőt tenne ki. Mivel a római magyar Collegium Hungaricum szervezését és megnyitását nem óhajtom tovább halasztani, felkérem Méltóságodat, hogy a Palazzo Falconieri megvételére vonatkozó tárgyalásokat [...] újból kezdje meg és a vételt jóváhagyásomtól feltételezetten s a fentebbi árhatár figyelembevételével lehetőleg mielőbb létrehozni szíveskedjék. [...] Méltóságod a vételt a Gyűjteményegyetem nevében és részére eszközli, mivel a Falconieri palota annak idején a Gyűjteményegyetem nevére lesz telekkönyvezve. [...] Római tartózkodásom alkalmával az olasz miniszterelnök úr kilitásba helyezte, hogy a palotavétellel járó kincstári illetékek elengedésére irányuló kérelmet a maga részéről nyomatékosan fogja támogatni, ami további költségektől kímél meg bennünket.” (MOL, K 726 – 1927–409.) A minisztertanács 1927 szeptemberében hozzájárult ahhoz, „hogy az 1927/28. évi pótkeruházási programba 600 000 P[engő] fel legyen vehető a római Collegium Hungaricum részére ingatlanvétel céljából.” (MOL, K 27 – 1927. szeptember 2-i ülés, 14. napirendi pont.) – A házadó fizetése alóli mentességről lásd Haász Aladár miniszteri osztálytanácsosnak a Gyűjteményegyetemhez 1928. január 4-én intézett átiratát: „[...] a m[agyar] kir[ályi] külügyminiszter úr 1927. december hó 23-án arról értesített, hogy a quirináli m. kir. követség jelentése szerint az olasz külügyminisztérium [...] hivatalosan közölte, miszerint kérelmünknek megfelelően elrendeltetett, hogy a Falconieri-palota 1927. szeptember 12-től kezdve házadótól mentesítessék.” (MOL, K 726 – 1928–15.) – Klebelsberg mint élete egyik legszebb napjáról szól a Falconieri-palota megszerzéséről: Klebelsberg Kuno – Friedrich Schmidt-Ottanak, 1927. november 3-án (OSzKK, Levelestár). Az olasz államférfiak

szintén őt bízta meg Klebelsberg. Ismét az eseményekről rendszeresen beszámoló Tóth Lászlót idézem: „[...]a Palazzo Falconieri ügye teljesen rendben van, ki van fizetve és a palota jövő júliusig szukcesszíve birtokunkba is jut. Medici magánlakása már februárban átadásra kerül, s Tibor úgy tervezi, hogy ő akkor már át is költözik oda. A további program még nincs tisztázva, mert a palotán átalakítások szükségesek, hogy az intézet céljaira megfelelő legyen. Ezeket az átalakításokat Tibor maga akarja vezetni, hogy megfelelő s az ő ízlése szerint legyen.” Tóth azonban az aggályait sem hallgatta el. Ezek oka az volt, „hogy Tibor semmi áron se akarja elfogadni a római egyetemen a magyar tanszéket, hanem minden körülmények közt meg akarja tartani kétlakiságát, annyi változtatással, hogy a jelenleginél valamivel több időt töltené Rómában. Ez az, amitől én félek némiképpen. Mert egy 30 tagú intézetet, amely éppen homogén elemekből van összetéve (tudósok, művészek, egyetemi hallgatók) nagyon bajos több hónapra szabadjára, az igazgató közvetlen vezetése nélkül hagyni. [...] Kiváltképpen azért is, mert ez az új intézet Tibornak a legszemélyesebb alkotása, sok politikummal átszőve, amelynek csak ideiglenes, hosszabb-rövidebb időre való szabadjára engedése is nagyon kényes dolog. Őt itt Rómában valóban senki sem pótolhatja a jelenlegi körülmények között. Az viszont kétségtelen, hogy a római egyetemen magyar professzornak lenni az ő számára jelenleg már nem jelentene semmi előrelépést.”³³ A pótolhatatlan Gerevichet az olasz uralkodó ennek ellenére is kinevezte 1927 decemberében a római egyetem tanárává,³⁴ de – mint a későbbi fejleményekből kiderül – Gerevich nem fogadta el e megtiszteltetést.

A Collegium kurátora

Ugyanakkor örömmel vállalta el a Collegium Hungaricum kurátorságát. Klebelsberg a Kormányzónak írott előterjesztésében 1929. június 17-én kijelentette: „A Falconieri-palotában elhelyezett Római Magyar Intézet (Collegium Hungaricum) a folyó év elején új keretei között megkezdte működését [...]” Kurátornak azért javasolta Gerevichet, mert a Római Magyar Történeti Intézet igazgatójaként „[...]jeddig működése folyamán értékes összeköttetései révén is nagy szolgálatokat tett úgy a magyar–olasz szellemi kapcsolatok megerősítése, mint az olasz–magyar barátság kimélyítése érdekében.”³⁵ Bár Gere-

kitüntetéséről: MOL, K 27 – 1927. november 11-i ülés, 3. napirendi pont. – Gerevich kitüntetéséről: MOL, K 27 – 1927. november 21-i ülés, 27. napirendi pont.

³³ OSzKK, Fond 15/1580. Tóth László – Hóman Bálintnak, 1927. szeptember 26.

³⁴ Uo., 1927. december 20.

³⁵ MOL, K 636 – 440—11—28/1929. Gerevich kurátori kinevezéséről a minisztertanács 1929. május 17-i ülésén tárgyaltak (MOL, K 27 – 1929. május 17-i ülés, 27. napirendi pont).

vich a kurátori kinevezését hivatalosan csak 1929 októberében kapta meg, Klebelsberg már ugyanezen esztendő júliusában mint kurátort értesítette arról, hogy: „A római Collegium Hungaricum elhelyezésére szolgáló Falconieri-palota megvásárlására az 1927. évi 2738 eln[öki] számú rendelettel kiutaltványozott (1 800 000 P) 5 807 104,36 lírára vonatkozó elszámolás számvevőségem által megvizsgáltatván, az 5 752 740,50 líra kiadással és 54 363,86 líra pénzmaradvánnyal helyesnek és elfogadhatónak találtatott, miről címet felmentvényképp értesítem.”³⁶

Ennek a miniszteri jóváhagyásnak némileg ellentmondott az a vizsgálat, amelyet Magyary Zoltán, a kultuszminisztérium tudománypolitikáért és kulturális külkapcsolatokért felelős osztályának vezetője 1929. december 18-án zárt le a Collegium Hungaricum átalakításáról és gazdálkodásáról. Gerevichet ekkor érte az első igazán komoly támadás – az érveket olvasván jórészt jogosan. Bár meglehetősen gyakorlatias ember volt, s mindig a felszínen tudott maradni, úgy tűnik, a pénzügyekhez valóban nem sokat értett. Másrészt az egyébként kiterjedt – és előtte a másoknak zárt kiskapukat is megnyitó – kapcsolatait nyilván túlértékelt. Azt gondolta, hogy meggyőző ereje segítségével mindent el tud intézni.

Ugyanakkor több mint valószínű, hogy Magyary szemrehányásaiban és Gerevich-csel szembeni éles kritikájában szerepet játszott a féltékenység is. A saját, minisztériumban betöltött pozícióját veszélyeztette ugyanis Gerevich túlságos önállósága és öntörvényűsége, az olasz–magyar kulturális érintkezést szinte egy személyben irányító, kisajátító tevékenysége. Két nagyszerű elme küzdelme volt ez. Magyary Klebelsberg jobbkezeként dolgozott a minisztériumban, de tudományos téren is maradandót alkotott. A magyar köz-igazgatás-tudomány talán legnagyobb 20. századi alakja volt, mára sokat idézett klasszikusává vált. (Jóval többen és többször emlékeztek róla az utóbbi időben, mint Gerevichről.) De melyek voltak Magyary fő vádjai a 26 oldalas jelentésben?

Beszámolt arról, hogy Klebelsberg 1928. október 2-án a Falconieri-palota átalakítására 240 777, berendezésére 248 000 pengő elköltését engedélyezte. Miután az átalakítási munkálatok megtörténtek, 1929 júniusában az átvételre minisztériumi bizottságot küldtek ki, amelynek Magyary is tagja volt. Bár a számlák egy része hiányzott, így azok teljes felülvizsgálata nem volt lehetséges, „megállapítható volt azonban, hogy az átalakítási munkálatoknál túllépés van, ugyanakkor a berendezésre szánt összeget nem költötték el.”

Az épületet az 1928. szeptember 1-jei határidő helyett csak 1929. január 15-én lehetett – az addig ott lakók távozása után – a vállalkozóknak átadni.

³⁶ MOL, K 636 – K 636 – 1929/30 – 440 – 2 (Berlin, München, Nápoly Párizs, Róma) – 49/1929.

Mivel ösztöndíjasok már az 1928/29. tanévben is érkeztek a Collegium Hungaricumba, közülük azok, akik a Fraknoi-villában nem fértek el, „munka közben beköltöztek [a Palazzo Falconieribe], s ennek következtében jelentékeny rezsiköltség merült fel.” Sok egyéb, nem várt kiadás is jelentkezett. Ezekről Gerevich „[...] további előterjesztést nem tett, hanem munkák készültek és megrendeltettek, amelyek részben nem is az épületnek munka közben megállapított rossz állapotának helyreállítására vonatkoztak.” Végül is a „Collegium Hungaricum 1928 őszén kezdte meg a Palazzo Falconieribe való beköltözést. De ottani üzemét csak 1929 februárjában kezdte meg, a melléképület pedig csak 1929 nyarán készült el, úgy hogy csak a folyó [1929/30.] tanévvel kezdődött meg az intézet teljes üzem összes helyiségeiben.”

Magyary állítása szerint a bécsi és a berlini Collegiumokkal szemben a római pénz- és vagyonkezelése, illetve számvitele szabálytalan volt. Az ezekről kiadott minisztériumi rendeletet többszöri figyelmeztetés ellenére sem tartották be. „1929 áprilisában már 22, májusban 25, júniusban 27 alkalmazott volt. Ezzel szemben a folyó évi költségvetésben engedélyezett létszám, amellyel az üzemet vezetni tudni kell: 9.” Emellett „az intézetnél szokatlan módon nagyszámú előlegek is adtak a rendelkezésre álló pénzkeretektől”, többször az ott dolgozóknak, Várady Imrének és Tóth Lászlónak, illetve a Gerevich vezette budapesti egyetemi tanszéknek is.

Az 1929/30. évi költségvetésről szóló július 8-i miniszteri rendelet felhívta a figyelmet arra – tette hozzá Magyary –, hogy annak „betartása feltétlenül kötelező”, a személyzeti létszámkerettel együtt. Nem engedélyezték a gondnok és a gépíró, illetve külön nappali és éjjeli portás alkalmazását, és az ösztöndíjas-kiadásokban (lifthusználat, mosás, melegvíz-szolgáltatás, zsebpénz-juttatás stb.) messzemenő takarékossgot követeltek. A minisztérium határozott utasításait azonban ezután sem követte a Gerevich vezetése alatt álló római Collegium.

Így Magyary 1929. decemberi jelentésében megállapította, hogy a gazdálkodás a „[...] megfelelő rendelkezések és ismételt szóbeli figyelmeztetések ellenére a kellő fegyelemmel még mindig nem megy, [...] a múlt évben és a folyó évben is vannak olyan kiadások, amelyek kifejezetten a rendeletbe ütközők és amelyeket ezért a számadások vizsgálata során nem lesz lehetséges elismerni.” Mindezért egyértelműen Gerevichet tette felelőssé, annál is inkább, mivel az „intézet évi költségvetésének túllépései részben kifejezett írásbeli tilalom ellenére történtek [...]”

Ráadásul – folytatódott Gerevich bűnlajstroma – „Tóth László és Várady Imre kérdéseimre ismételten azt a választ adták, hogy amikor Gerevichnek figyelmét felhívták arra, hogy egyes rendelkezései a költségvetési előírásokat sértik, Gerevich azt felelte nekik, hogy neki mindketten feltétlenül alá

vannak rendelve, és hogy ezeket a túlkidadásokat ő majd a minisztériumban elintézi. [...] Gerevich arra is szokott hivatkozni, hogy ő műtörténész, tudós stb. és ezekhez a költségvetési és bürokratikusság szabályokhoz nem ért. Gerevich azonban közismerten oly eszes ember, hogy logikai abszurdum azt feltételezni, hogy állandó figyelmeztetések ellenére évek során sem lett volna képes megtanulni azt a számviteli rendet és számadási fegyelmet, amelyet sok kisebb intelligenciájú egyén könnyen megért és pontosan betart. [...] Mindezeknél fogva megállapíthatónak látszik az, hogy a bekövetkezett állapotokért Gerevich Tibor felelőssége kétségtelen, valamint, hogy az intézet szervezetének és Gerevich jogkörének megreformálása halaszthatatlanul szükséges.”

Magyary – miután magáról ebben az ügyben minden felelősséget elhárított – kilenc pontos javaslatot tett a Collegium Hungaricum gazdálkodásának és szervezetének újbóli szabályozására. Ennek legfontosabb passzusa szerint: „Gerevich Tibor kurátor különböző állásoknak nehezen összeegyeztethető halmozásából kifolyólag az intézet tényleges vezetését ellátni nem tudja. Ő a budapesti egyetem nyilvános rendes tanára, az Esztergomi Keresztény Múzeum igazgatója, a római Collegium Hungaricum kurátora és azonkívül hol egyik, hol másik minőségben számos hosszabb külföldi megbízást lát el, ez idő szerint például, mint az Esztergomi Keresztény Múzeum igazgatója, képeket vitt ki Londonba. Egyetemi előadásait is tehát kénytelen elmulasztani, nemcsak abban az időben, amit Rómában tölt, hanem mint látjuk, esztergomi állása miatt is. Kétségtelen, hogy Gerevichnek olasz nyelvtudása és kitűnő olaszországi összeköttetései és némely más egyéni tulajdonságai nélkülözhetlenné teszik, hogy őt a magyar–olasz kulturális kapcsolatok szolgálatában felhasználtassék. (sic!) A szerzett tapasztalatok után azonban kíváncsi, hogy a római Collegium Hungaricum igazgatásában való részvétele akként állapíttassék meg, hogy az Várady Imrének, valamint a papi osztály tekintetében Luttor Ferencnek felelősségét ne korlátozza. [...] E javaslatban az is benne van tehát, hogy Gerevich Tibor, aki rendszertelenül van lenn Rómában és nem elég ideig, a pedagógiai vezetésbe való avatkozástól is tartózkodjék, illetőleg hatásköre erre nézve kizárassék, s inkább a magyar–olasz kulturális kapcsolatok ápolása és a nem emelendő tiszteletdíjának keretében lehetséges reprezentálás teendőit lássa el.”

Magyary úgy vélte, hogy a római magyar tanszék ügye Miskolczy Gyula várható kinevezésével az 1930/31. tanév elejére meg fog oldódni. Szükségesnek tartotta, hogy a Történeti Intézet vezetésére alkalmas Miskolczy „Gerevich Tibortól semmilyen tekintetben függő viszonyba ne kerüljön.” A papi osztály irányítására Luttor Ferencet tartotta hivatottnak. A művészeti osztállyal kapcsolatban pedig – ismét belerúgva ezzel Gerevichbe, hiszen nyilván tudta, hogy számára ez a legfontosabb – javasolta, hogy az itteni ösztöndíjasok

számát korlátozzák. Annak érdekében, hogy ne kelljen nekik a főépületben lakást és műtermet adni, „mert a modellek odajárása a papi osztály ottani elhelyezésével összeegyeztethetetlen.”³⁷ (Mint láttuk, három esztendővel később ugyanezt az érvet Gömbös is hangoztatta Gerevichcsel szemben.)

Magyary jelentése nyomán 1930 júniusában fontos szervezeti változtatásra került sor a Collegiumban. Klebelsberg Gerevichet – aki kurátori tiszt-ségét egyelőre még megtarthatta – fölmentette az igazgatással járó teendők alól, és Miskolczy Gyulát bízta meg ezek ellátásával. Indoklása szerint „Gerevich Tibor egyetemi tanár [...] tanszéki kötelességeinek ellátása végett az év nagy részében Budapesten köteles tartózkodni, és az intézet tanulmányi és háztartási vezetése tekintetében egyaránt hátrányok származtak abból, hogy csak nagy megszakításokkal tartózkodhatott Rómában [...]” Miskolczyt – aki 1930 őszétől a római egyetemen létesített magyar tanszék nyilvános rendes egyetemi tanára lett – ez év októberében nevezték ki hivatalosan igazgatóvá.

A Gyűjteményegyetem igazgatótanácsa „megnyugvással vette tudomásul” Klebelsberg intézkedését az igazgatói és a kurátori hatáskör szétválasztásáról. Az igazgatótanács határozatának kialakulásában nyilván szerepet játszott Gerevich Tibor – Miskolczyra nézve nem különösebben hízelgő – előadói véleménye. Gerevich szerint amióta „[...] a Fraknoi-féle intézet helyett a sokkal nagyobb keretek között létesített Római Magyar Intézet vezetését kellett ellátnia, a tapasztalatból azt a meggyőződést szerezte, hogy ennek a nagy intézetnek Budapestről való adminisztrálását nem láthatja el. Ezért az ő óhajására is történt olyan intézkedés, hogy az intézet élére külön igazgató állíttassék. [...] Miskolczy Gyulának folyamatban van a római egyetem magyar történeti tanszékére való kinevezése. Ha ez a kinevezés bekövetkezik, Miskolczyra igen nehéz feladat vár, egyrészt azért, mert hiányos olasz nyelvi ismeretei miatt egy ideig nyelvi nehézségekkel kell küzdenie, másrészt azért, mert az új tanszék és a tanszék mellé szervezendő egyetemi magyar intézet megszervezése és magyar szempontból fontos súlyának kiépítése egy ember munkaerejét erősen igénybe fogja venni. A római egyetemi tanszék mellett Miskolczy könnyen elláthatja a Fraknoi-féle intézet örökébe lépett történeti osztály titkári teendőit, arra azonban, hogy e két munkakör mellett még a nagy intézet egész munkaerőt kívánó igazgatói teendőit is megfelelően ellássa, számítani nemigen lehet, mert ebből valamelyik munkakörnek mindenesetre kára származik.”³⁸

³⁷ MOL, K 636 – 440 – 40 (Párizs, Róma) – 21/1929.

³⁸ A Gerevich után hozzászóló Csánki Dezső teljesen egyetértett Gerevichcsel: bár Miskolczyról „a legjobb véleménnyel van, mégis lehetetlennek tartja, hogy a hármas munkakört az ügy kára nélkül megfelelően elláthassa. Még ha nyelvi nehézségei nem is volnának, a római egyetemen a magyar történeti tanszék lelkiismeretes ellátása [...] teljes munkaerejét igénybe

Kurátorként azonban Gerevichnek még mindig nagyon komoly befolyása maradt. „Visszatért római munkámban való hitem, melyet a csak nemréggi igazságtalan tendenciák már-már megingattak bennem – írta Hómannak 1931 februárjában, a Magyary-jelentés következményeire utalva. – Tavalyi sebeimre itt bőven rakják a tapaszt. Itt létem alatt megválasztottak a Romagnai Kir[ályi] Történeti Társulat tagjává. A bolognai S. Stefano-múzeum megbízott az újjárendezéssel és a katalógus elkészítésével. Nincs este meghívás nélkül. A napokban Marconinál, az Akadémia elnökénél voltam estélyen. Több meghívást kaptam előadások tartására, Róma, Milano, Bologna. Az olasz közokt[ási] miniszter, Giuliano elhalmoz barátságával. Az egyetemen még mindig fájlalják, hogy nem fogadtam el a magyar katedrát. Remélem nem veszed dicsekvésnek, s mint jó barát megérted a pszichológiai okokat, amiért előttem mégis eldicsekszem velük. Bizonyára tudod vagy érzed, mennyire jól esett mindig meleg barátságod, különösen tavaly, ami kárpótolt sok csalódásért és hamis barátságért [...]”³⁹

Gerevich pozíciójának újbóli erősödését jelezte, hogy 1932 márciusában – nagyvonalúan megelégedve a három-négy évvel azelőtti, számos szabálytalanság következtébeni felelősségéről – ő maga tett előterjesztést az Intézet gazdálkodásának új alapokra helyezéséről. „Az Intézet eredetileg közel ötven ösztöndíjas befogadására volt tervezve, amely számot az első három évben megközelítőleg be is töltöttük. [...] Ma már elegendő számban állnak rendelkezésre fiatal olasz szakos tanárok és tanárnők, s így az ösztöndíjasok számát tárgyi szempontból is redukálni lehet. Hasonló a helyzet a más szakos ösztöndíjasokat illetően”, ám „a magasabb tudományos és művészeti kiképzésre szánt ösztöndíjak fenntartása az eddiginél csökkentebb mértékben továbbra is szükséges. [...] Ha a római magyar állami ösztöndíjasok számát 10–12-re is csökkentjük, még mindig a Magyar Intézet lesz a legnépesebbek egyike” Rómában. A „[...] kisebb számú igazán arra való tehetségek helyes kiválasztásával az Intézet koncentrált tudományos teljesítményét ily módon még fokozni lehet. Elegendőnek tartanám, ha a papi osztályba négy, a történeti osztályba három, a művészeti osztályba hat ösztöndíjas küldetnék ki (három festő, két szobrász, egy építész), amihez esetleg adandó alkalommal még egy olyan ösztöndíjas járulna, aki magasabb tudományos fokon valamely más szakmával, klasszikus vagy olasz irodalommal és nyelvészettel, római joggal behatóan foglalkozik. Ez összesen tizennégy ösztöndíjas volna, ami-

fogja venni, különösen ha azt is figyelembe vesszük, hogy a római magyar tanszék tanárának magyar szempontból bizonyos reprezentatív kötelességei is lesznek.” (MOL, K 726 – 1930–552.) Miskolczyt hivatalosan végül is a Gyűjteményegyetem igazgatótanácsának javaslatára (MOL, K 726 – 1930–783.) nevezte ki Klebelsberg. (MOL, K 726 – 1930–832.)

³⁹ OSzKK, Fond 15/579. Gerevich Tibor – Hóman Bálintnak, 1931. február 12.

nek szinte a fele az olasz kormány által rendelkezésre bocsátott ösztöndíjak terhére esnék.” Ezzel az ösztöndíjasokra jutó addigi költségvetési tételek 75 százalékát lehetne megtakarítani. Emellett a négy tudományos tisztviselő alkalmazása – tekintetbe véve az ösztöndíjasok számának jelentős csökkenését – szintén indokolatlan. Akárcsak az Intézet négy osztályának további fenntartása, hiszen „[...] csak az egyházi osztály különállása tartandó fenn, amit a papok belső élete és egyházi fegyelem kétségkívül megkíván. [...] Az elhelyezés és a fegyelem szempontjából a történeti osztály ösztöndíjasai és a többi, nem egyházi ösztöndíjasok között nincs különbség, s így tulajdonképp ez az osztály csak az Akadémiával szemben, teoretikusan bír különállással. [...] Külön főiskolai osztályt meg éppen nem indokolt fenntartani [...]” Gerevich egyben – már nem először – javasolta az első emeleti helyiségeknek a vatikáni magyar követség részére történő bérbeadását, mivel „[...] ez lényegesen megtakarítást jelentene dologi kiadások tekintetében úgy a külügyminisztérium [...], mint a mi intézetünk költségvetésében.”⁴⁰

Nem sokkal ezután a külföldi magyar intézetek felügyeletét ellátó Országos Magyar Gyűjteményegyetem Igazgatótanácsának ülése 1932. április 19-én a római Akadémia személyzetének revíziójáról tárgyalt. A helyszíni tapasztalataira hivatkozó Gerevich mondandóját több hozzászóló is megerősítette ugyan, mégsem tekinthetjük túlzottan barátságosnak római kollégája, Miskolczy Gyula befektetését. Gerevich ugyanis kijelentette: „[...] tudja, hogy dr. Miskolczy Gyula igazgatói működésében nem tanúsított oly tapintatosságot és ügyességet, melyet egy ilyen exponált vezetői állásban levő tisztviselőtől meg kell követelni s ez az intézet érdekeinek hátrányára bizonyos súrlódásokra vezetett.” Egyben önmagát ajánlotta a posztra, megjegyezve, hogy ő évente legalább öt hónapot tartózkodik kurátorként Rómában, így az itt kiépített összeköttetéseit tökéletesen fenn tudja tartani. „Az adminisztráció munkáját pedig dr. Luttor Ferenc ellenőrzése mellett dr. Várady Imre titkár megfelelően el tudja látni.” Az igazgatótanács végül úgy döntött, hogy az önálló igazgatói állást átmenetileg meg kell szüntetni, annak korábbi feladatait Luttor Ferenc díjazás nélkül láthatná el.⁴¹ (Végül ez nem következett be, Miskolczy 1935-ig igazgató maradt.)

Ugyanez az igazgatótanács ugyanebben az esztendőben, 1932. szeptember 6-i ülésén, a római intézet szervezeti szabályzatával kapcsolatban kifogásolta,

⁴⁰ MOL, K 726 – 1932–277. és 307. Az Est 1932. május 31-i tudósítása (*Nem szüntetnek meg se egyetemeket, se Collegium Hungaricumokat, se állami színházakat*) szerint az ösztöndíjasok számát máris az addigi felére csökkentették, és „[...] elhatározták, hogy a római Collegium Hungaricumba beköltöztetik vatikáni követségünket. Ezzel a külügyi szolgálat terén is komoly megtakarítást érnek el.”

⁴¹ MOL, K 636 – 1932–1936 – 21 – 2. – 16 225/1932.

hogy a Gyűjteményegyetem által a miniszterhez fölterjesztett javaslatot megváltoztatták, s ennek értelmében a kurátor, azaz Gerevich hatásköre a jövőben szűkül az igazgatóéval szemben. Mivel e módosítás azonban a közben kialakult helyzethez igazodott, így elfogadható volt a tanács számára.⁴²

Hogy végül mégsem így történt, s megint Gerevich számára alakultak kedvezően a dolgok, világosan bizonyítja egy valamivel későbbi irat, amely szerint – tökéletesen ellentmondva az előbb idézeteknek – Gerevich pozíciója újra megerősödött, éppen az Intézet szabályrendeletének szeptemberi elfogadása miatt. E rendelet ugyanis „[...] az Intézet tudományos munkájának irányítását kivette az igazgató kezéből s dr. Gerevich Tibor kurátor úrnak tartotta fenn. Ugyancsak a kurátor úr felügyelt a művészeti osztály tanulmányaira, s irányította a művészettörténelemmel foglalkozó tagok munkásságát [...]”⁴³

A Palazzo Falconieri eladásának terve

Gerevich takarékoskodást megfogalmazó tervei s azok részbeni megvalósulása után is nyilvánvaló volt, hogy a kultuszminisztériumban a viszonylag nagy költségek ráfordításával fenntartott intézet munkájának hozadékát, a „megtérülést” nem tartották arányosnak a befektetett összegek nagyságával. Ezért került komolyan szóba 1933-ban, majd 1935-ben a csak néhány éve megvásárolt Falconieri-palota eladása. 1933-ban a – Mussolini kezdeményezésére már korábban megkezdett – nagyszabású római városrendészeti terv fenyegetett azzal, hogy a palota egy részét le kell bontani. Gerevich Tibor szerint ezért vált szükségessé, hogy „a Római Magyar Intézet évek óta vajdó kérdése, igazi szükségleteinek megfelelő megoldást nyerjen. Nyilvánvaló, hogy a négyemeletes Falconieri-palota és a mellette levő kétemeletes művészház túlnő a Római Magyar Intézet reális szükségletein. Évek óta kísérlet történik olyan megoldásra, hogy a vatikáni magyar követség foglalná el az épület egy részét, az erre vonatkozó tárgyalások azonban nem vezettek eredményre, s talán nem is kecsegtetnek eredménnyel a jövőben sem, tekintetbe véve azt, hogy a követség idegenkedik attól a gondolattól, hogy egy különböző jellegű és társadalmi keretű intézménnyel [...] legyen egy épületben. [...] Természetellenes és szinte tarthatatlan helyzet, hogy ugyanakkor amidőn a Fraknoi-villában a Római Magyar Intézetnek egy, a reális kereteknek megfelelő saját kisebb épülete van, ugyanakkor kénytelen legyen egy négyemeletes palotát fenntartani [...]” Emiatt a költségvetési támogatások

⁴² MOL, K 636 – 1932–1936 – 21 – 2. – 21 515/1932.

⁴³ MOL, K 726 – 1933–335–49.

nagy részét „[...] luxus-jellegű kiadásokra kell fordítani, s így a tulajdonképpeni céljától, az ösztöndíjasok kiképzésétől, az Intézet tudományos és művészeti munkájától elvonni, már olyan mértékben, ami veszélyezteti az Intézet szellemi teljesítőképességét és az első években szerencsésen kivívott pozícióját a hasonló római idegen intézetek között [...]” Tovább rontotta a helyzetet, „[...] hogy az intézet nagyszámú szabad helyiségeit [a korábbi fenntartásokat félre téve] penzioszerűen használták ki. [...] Ez egész szokatlan a római külföldi intézeteknek szinte parnasszusian izolált és emelkedett életmódjához képest; s tulajdonképpen anyagilag sem hoz sokat”, az Intézet „tudományos jellegét pedig kulturális és penzió-szellemre változtatják át. Szinte gondviselészerűen jött az épület részbeni lebontásának, nézetem szerint nehezen elhárítható körülménye, mintha megmutatná az utat, amelyen a Római Magyar Intézet a fényes palotának nyomasztó terhetől megszabadulhat, anélkül, hogy ezért akár a hazai, akár a külföldi közvélemény előtt rá ódium hárulhatna.”

Gerevich mintha megfeledkezett volna arról, hogy annak idején éppen ő szorgalmazta a Falconieri-palotába költözést... Vagy nagyon is jól emlékezett erre, de helyesen látta, hogy a kultuszárca lehetőségei – akárcsak az egész magyar állami költségvetése – sokkal szűkösebbek lettek 1933-ra, mint a húszas évek második felében. Még akkor is, ha az új miniszternek, Hóman Bálintnak legalább akkora, de inkább nagyobb hatalma volt a kormányon belül, mint egykor Klebelsbergnek. Ráadásul Gerevichnek – bár Klebelsberg is mindenben támogatta kultúrpolitikai törekvéseit – Hómannal jóval felhőtlenebb volt a viszonya, mint elődjével. Régi barátság fűzte a „Kultusz”-hoz, ahogy Hómant sokan nevezték.

Azt hiszem, Gerevich memóriájával nem volt semmi gond – viszont nagyon is jól érzékelte a megváltozott körülményeket, és igyekezett azokhoz minél jobban és zökkenőmentesebben igazodni. Részben éppen amiatt, hogy az Akadémiával kapcsolatos eredeti elképzeléseiből menthesse azt, ami menthető. Ezért javasolta, hogy a palota egész épületét föl kellene ajánlani az olasz kormánynak, s az Intézetnek az átalakítással kibővíthető Fraknoi-villába kellene visszaköltöznie. Ezáltal „[...] az Intézet még csak fokozhatná az olasz kulturális életben való tevékenységét, ami célja és feladata is, hiszen a palota eladása által kedvezőbb anyagi helyzetbe jutna [...], a Fraknoi-féle házakban vissza lehetne térni ahhoz az egyszerű és takarékos, tudományosan és mindenképpen bevált adminisztrációhoz, amellyel a Fraknoi Intézet a háború utáni első években kifogástalanul működött.”⁴⁴

⁴⁴ Az 1933-as tervekről lásd Gerevich Hóman Bálint kultuszminiszternek írott, július 12-i keltezésű, kilenc oldalas följegyzését: MOL, K 636 – 1932–36 – 63 – 22 950/1933. – 1933 decemberében Gerevich a Római Magyar Történeti Intézet Bizottságát is arról tájékoztatta,

1934 februárjában Gerevich újabb tervekkel állt elő. Beszámolt Hóman-nak arról, hogy „régí jó ismerőse”, Suvich olasz külügyi államtitkár, meglátogatta a római II. Arte Sacra (Nemzetközi Egyházművészeti Kiállítás) újszerűen és szellemesen berendezett magyar pavilonját – egy Árkay Bertalan kialakította templombelsőben kaptak helyet az alkotások –, ahol az Akadémia egykori és akkori ösztöndíjas művészei mutatkoztak be. Természetesen beszélt vele a Palazzo Falconierivel kapcsolatos tervekről is, jelezve, hogy ő csak előzetes tárgyalásokat folytat erről, Hóman megbízásából. „Suvich az elmondottakat a legnagyobb megértéssel fogadta, s teljesen érti és helyesli tervedet [...] – jelentette Gerevich Hómannak. – Úgy látom s bizton hiszem, hogy erős támaszunk lesz Mussolininál a ház megvételeben és az egész program lebonyolításában, amihez a Te és a kormány hathatósabb kérésére van szükség. A döntés Mussolini kezében lesz, de Suvich szava és a kormány kezére sokat nyom a latban (sic!), ez lesz a döntő, és a sikerben nagyon bízom [...]”. Én itt párhuzamosan tárgyalok Ercole közokt[atási] miniszterrel, s Mussolini erről az oldalról is megkapja a nyomatókat. Épp azért maradok még itt s megvárom Mussolini látogatását a kiállításon, ami márc. elejére van jelezve (3.-a), hogy a magyar teremnek igazán lenyűgöző hatása alatt néki is előadjam a magyar művészház jövő tervét és kérjem támogatását. Szerdán a pápához megyek s átnyújtok neki egy pergamenkötésű, kódex-díszítésű albumot a magyar teremnek és szebb tárgyainak 30 fényképével. (Mint volt könyvtáros, szereti az ilyen dolgokat.)”

Gerevich e leveléhez egy pro memoriát is mellékel a Palazzo Falconieri eladásának szükségességéről. Ebben pontokba szedve ismételte meg korábbi érveit, illetve ki is egészítette azokat. Megállapította, hogy a palota az Akadémia céljaira „túl nagy”, „túl díszes és gazdag”, „fenntartása sokba kerül”, „kényszerű hotelszerű hasznosítása méltatlan és lehetetlen állapotot teremtett”. Rendeltetésének sem felel meg igazán, mert nincs benne kiállítási helyiség, „holott hagyományoszerűen minden római külföldi Akad[émia] rendez az év végén növendék kiállítást, melyet a király nyit meg.” Ugyanakkor az olasz kormánynak fontos az épület megszerzése, mert nemzeti műemlék és Borromini egyik legszebb alkotása, ezen túl „jó karban van” és „olasz rep-

„[...] hogy tervbe van a Palazzo Falconieri eladása és pedig abból az okból, mert megállapított, hogy ez a palota az ösztöndíjasok elhelyezésére túlméretezett, újabban csak 16 ösztöndíjas és ezzel szemben húsvétkor több mint hetven idegen vendég, illetőleg a nyár folyamán több mint háromszáz vendég lakott benne, továbbá, hogy a palota berendezése nem célszerű, ez a luxuspalota az intézet elhelyezése céljának nem felel meg, sem tudományos, sem művészeti célokra nem alkalmas, [...] fenntartása is óriási költségbe, évenként 60 000 pengőbe kerül; az sem megfelelő, hogy az intézetben különböző ösztöndíjasok, pl. művésznövendékek mellett teológusok vannak egy fedél alatt elhelyezve stb.” (Idézi: FRÁTERNÉ, *I. m.*, 257.)

rezenzatív épületek és intézmények közelében” fekszik. Ráadásul a palota egy szárnyának kisajátítása csak idő kérdése, hiszen Mussolini városrendezési terveibe esik, s így ha „az olasz kormány az egészet megveszi, tulajdonképp olcsóbban veszi, mert különben a kisajátítást meg kellene a jelenlegi tulajdonosnak, azaz a magyar államnak fizetnie.” Emellett közölte, hogy számos olasz intézmény költözne szívesen a palotába.

Gerevich ekkor már nem a Fraknoi-palota újbóli, bővítéssel korszerűsített használatát szorgalmazta, hanem azt javasolta, hogy a Valle Giulianak a „részünkre ingyen már felajánlott, parkszerű telkén” kellene új művészeti Akadémiát építeni. Ugyanis ezt „a hatalmas parkot [...] (a Pincio és a Villa Borghese közelében) az olasz kormány művészeti negyedévé és a római Külföldi Akadémiák negyedévé építi ki; itt állnak a modern képtár, továbbá az angol, holland, svéd, román Akadémia új épületei”, ide tervezik a cseh, az egyiptomi és az argentinai Akadémiát is. Gerevich javaslatának utolsó két bekezdését Hóman – aki szinte mindig színes ceruzával írta az aktákra megjegyzéseit – pirossal, kíméletlenül áthúzta. Itt az szerepelt, hogy „az eladásért remélhető összeg feléből, magyar reneszánsz stílusban felépíthetjük a magyar művészházat, melynek alapkövét ősszel a magyar kultuszminiszter tenné le”, illetve Gerevich figyelmeztetett arra, hogy az intézet olasz neve „Accademia d’Ungheria és nem: Collegium Hungaricum; Collegium (Collegio) t. i. az olasz nyelvhasználatban papi intézetet vagy középiskolai internátust jelent.”⁴⁵ (Hóman kihúzása ellenére hamarosan a magyarban is az – egyébként már korábban is a Collegiumnál többször használt – Akadémia megnevezés honosodott meg.)

Gerevich többszöri javaslatait – kivéve az új Akadémia építésére vonatkozót – megfogadta Hóman. Ezeknek megfelelően 1934 novemberében intézkedett, hogy az addig bérbe adott Fraknoi-villa bérleti szerződését – mivel a kikerkező magyar tudósokat itt kívánja majd elszállásolni – 1934. december 31-ével mondják föl, s ezután a Falconieri-palota eladására, illetve a Fraknoi-villa átalakítására vonatkozó terveket is a minisztertanács elé terjesztette.⁴⁶

⁴⁵ OSzKK, Fond 15/579. Gerevich Tibor – Hóman Bálinthoz, 1934. február 17.

⁴⁶ A Fraknoi-villa saját kezelésbe vételéről: MOL, K 636 – 1932–36 – 63 – 24 392/1934. – A minisztertanácsi előterjesztés: MOL, K 27 – 1935. február 20-i ülés, 67. napirendi pont. Eszerint Hóman, Gerevich tanácsára, az Olaszországgal kötendő szellemi együttműködési egyezmény záró jegyzőkönyvébe is be kívánta venni az alábbi passzusokat (végül ez nem történt meg): „Az olasz kir. kormány készségét fejezi ki, hogy támogatni fogja a magy. kir. kormánynak azt a törekvését, hogy a római Magyar Intézet céljának és feladatának mindenképpen megfelelőbb elhelyezést nyerhessen és ezáltal jövő működése és fejlődése fokozottabban biztosítható, s e végből a Magyar Intézet mai elhelyezésére szolgáló Palazzo Falconieri megvétele, illetve új épület emelésére alkalmas telek biztosítása iránt külön megállapodás létesítésére a tárgyalásokat haladéktalanul felveszi. [...] A magy. kir. kormány egyúttal kijelenti, hogy a Palazzo Falconieri eladási árából a magyar állam tulajdonát alkotó ún. Fraknoi-

Rögtön ezután megint változott a helyzet. Gerevich nyomán már Hóman is új otthon építését kezdeményezte. Mint közölte, 1935 „[...] február havában Rómában folytatott tárgyalásaink során megbeszéléseket folytattam az olasz kormányelnök úr önagyméltóságával arra vonatkozóan, hogy nem volna-e lehetséges a palotát értékesíteni. [...] Az olasz kormányelnök úr teljes egészében magáévá téve elgondolásomat kijelentette, hogy hajlandó az épületet az olasz állam részére 5 000 000 líráért megvásárolni. A befolyó összeget részben az olasz állam által a magyar állam részére adományozandó telken építendő új magyar intézet költségeire kívánom – mintegy fele összegben – fordítani, míg a vételár fennmaradó része alapszerűen kezelve arra szolgálna, hogy annak jövedelméből az ösztöndíjasok költségeit fedezzem.” A kultuszminiszter elképzeléseit az Akadémia felettes szerve, a Gyűjteményegyetem örökébe lépő Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa is elfogadta és helyeselte.⁴⁷ Így nem meglepő, hogy Hóman Bálint a képviselőház 1935. június 18-i ülésén nyilvánosan is bejelentette: „Az olaszországi Collegium Hungaricum épületét, a Falconieri-palotát római tartózkodásom alatt eladtam, az olasz kormány feje volt szíves azt megvásárolni olyan összegért, hogy abból az új és a célnak megfelelőbb modern épületet felépíthetjük és emellett még bizonyos összegünk marad, amellyel fundálhatjuk ezt az intézményünket.”⁴⁸

Sajnos a forrásokból és az emlékezősekből sem derül ki, hogy e magabiztos, már kész tényeket rögzítő kijelentés ellenére miért hiúsult meg az épületcsere. Mindenesetre az 1935-ben aláírt magyar–olasz „szellemi együttműködésről” szóló egyezmény (1935 : XVIII. t. c.) 1. paragrafusa a Római Magyar Intézet magyar kormány általi további fenntartásáról intézkedett, és – utólag, azt hiszem, hozzátehetjük: hála Istennek – az Intézet ezután is a Via Giulia 1. szám alatti Palazzo Falconieriben működött.

A Gerevich-korszak vége az Akadémián

Gerevich kurátori működéséről 1935-ig vannak pontos adataink. Hóman ez év őszén valamennyi külföldi magyar intézet szervezetét, így a rómaiét is egyszerűsítette. Ebben persze nyilván a Gerevichet – mint láttuk – nem különösebben kedvelő miniszterelnöknek, Gömbös Gyulának is szerepe volt.

villát a kiküldendő magyar ösztöndíjasok egy részének otthonául megfelelően átalakítja s a rendelkezésre bocsátandó telken ösztöndíjasai részére magyar házat épít. A fennmaradó összeget, alapítványként kezelve, a magy. kir. kormány a Római Magyar Intézet és ösztöndíjai kiadására fogja fordítani.”

⁴⁷ Hóman Bálint átirata a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának 1935. május 11-i keltezésű; a Nemzeti Múzeum május 20-i igazgatótanácsi ülése hozzájárult az épület eladásához: MOL, K 726 – 1935–324. Lásd még: MOL, K 636 – 1932–36 – 63 – 23.022/1935.

⁴⁸ HÓMAN Bálint, *Művelődéspolitikai, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1938, 583.*

A kultuszminisztérium egyik miniszteri titkára, vitéz Nagy Iván ugyanis 1935 szeptemberében – egy Gömbössel folytatott beszélgetésre hivatkozva – arról tudósította báró Villani Frigyes római magyar követet, hogy a római magyar kulturális és tudományos intézetek (a Történeti Intézet és a Collegium Hungaricum/Magyar Akadémia) igazgatása, illetve a római egyetem magyar tanszékének vezetése egy kézbe kerül, amint az már Bécsben és Berlinben megtörtént. Ezért eltörlik Gerevich kurátori tisztségét is, „a felügyeletet és irányítást a Külföldi Magyar Intézetek Kuratóriuma fogja gyakorolni.” (Ez a szerv végül nem jött létre.) Ugyanakkor „Gerevich Tibor kurátori címének megtartásával tagja lesz a kuratóriumnak.”⁴⁹ Kissé felemás volt e megoldás – ám beleillett a Gerevich-csel kapcsolatos, egymásnak sokszor ellentmondó kultuszminisztériumi intézkedések sorába. Ezeknek fő oka valószínűleg az volt, hogy a mind Gerevich-csel, mind pedig Gömbössel baráti viszonyt ápoló Hóman – kettejük ellentétéről bizonyosan értesülve – igyekezett úgy intézkedni, hogy a kecske is jól lakjon, és a káposzta is megmaradjon...

Emellett nyilván külpolitikai megfontolások is szerepet játszottak a döntésben. Gerevich erős olasz szimpátiáját és kötődését – amely művészettörténeti és művészetpolitikai szemléletét is meghatározta – és igencsak kiterjedt itáliai kapcsolatait a kulturális diplomácia is sikerrel fölhasználta és kamatoztatta. Ugyanakkor a nemzetiszocialista művészettel és a náci rendszerrel szembeni – nyíltan is hangoztatott – megnyilatkozásait nem valószínű, hogy jó szemmel nézték 1935-ben, amikor a Német Birodalom közép-kelet-európai befolyása egyre inkább növekedett, és részben emiatt a magyar külpolitika is – kénytelen-kelletlen – mindinkább németbarát irányba sodródott.

Gerevich már 1927-ben – természetesen még nem náciellenes éllel, de a németek negatív hozzáállását éppen az olaszok pozitív példájával szembeállítva – hangoztatta: „A németek kultúrbekebelezései tudatos világhatalmi törekvésekből folynak; tudott és erőszakos belemagyarázások.” Állítását a középkori magyar művészet német tudomány általi kisajátítási törekvéseiből vett példákkal is igazolta.⁵⁰ Néhány évvel kurátorsága elvesztése után, 1939-ben pedig – minden bizonnyal legolvasottabb tanulmányában, *A magyar művészet szellemében* – a Szekfű Gyula szerkesztette *Mi a magyar?* című kötetben az imént idézetnél is jóval határozottabban szállt szembe a hivatalos német művészettörténet-írás egyik legnevesebb képviselőjével, Wilhelm Pinderrel. A „mai, politikai gondolkodásra kivetített történetírásnak legjellegzetesebb

⁴⁹ P. Szűcs Julianna, *A „római iskola” = Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos, kulturális és egyházi intézetek Rómában (1895–1995)*, szerk. CSORBA László, HG Társa, Budapest, 1998, 115. (P. Szűcs Julianna téved, amikor vitéz Nagy Ivánt államtitkárnak nevezi.)

⁵⁰ GEREVICH Tibor, *A magyar művészet jelentősége*, Magyar Szemle I. köt., 1927, november, 241–252. – Az idézet: 243.

képviselője”-ként jellemezte őt. Kárhoztatta az ideológiának mindent alárendelő látásmódját, amellyel szinte a teljes középkori magyarországi művészetet német eredetűnek hirdette, és szemére hányta, hogy téves tételei bizonyítását igen felületesen, számos tárgyi tévedéssel terhelten végezte. Emellett – mint szinte minden esszéjében – itt is kiemelte a magyar művészet fejlődését megtermékenyítő olasz hatásokat, egyben pedig politikai ellenérzésének is hangot adva, kiemelte: „Az antropológia megállapította, hogy tiszta fajok ma már nincsenek, a művelődés története pedig azt a tanulságot, hogy mennél keveretlenebb a faj, annál merevebb és mozdulatlanabb a műveltsége. A művészet a szellemnek és a léleknek sokkal bonyolultabb megnyilatkozása, semmint a koponyavizsgálat mérőléceivel, vagy a vérkutató lombikjával meg lehetne fejteni.”⁵¹

Gerevich értekezésének igen kellemetlen – ám korántsem véletlen – következménye volt, hogy a Magyarország egész területén kiváló információs hálózatot működtető budapesti német követségre hamarosan egy feljelentéssel egyenértékű „beadvány” érkezett. Ennek ismeretlen szerzője Gerevichet azzal vádolta, hogy írása – amely Pindert a széles közönség, nem pedig a szűk szakma előtt hozta rossz hírbe – akár a két ország közötti politikai kapcsolatok megromlását is eredményezheti. Az iratnak érdekesen alakult a sorsa. Vélhetőleg a német követség továbbította a magyar külügyminisztériumba, amely Gerevichet valószínűleg válaszára szólította föl, majd Gerevich német nyelvű feleletét visszaküldte a birodalmi követségre.

Gerevich védekezése felért egy újabb támadással. Kijelentette, hogy Pinder középkori magyar művészettel kapcsolatos elképzelései – melyek a „keleti német gyarmati művészet” (‘ostdeutsche Kolonialkunst’) területének tekintik a Felvidéket és Erdélyt is – a magyar tudományosságot és szellemi életet, sőt, általában a magyarságot is sértik. Így semmiképpen sem ő vétett, amikor mindezt Pinder szemére vetette, hanem éppen fordítva történt. Ismét felhívta a figyelmet Pinder szakmai hibáira, hivatkozott jó néhány német kollégájával ápoló kiváló kapcsolatára, végül megállapította: „Meggyőződésem, hogy a Pinderrel folytatott vita tisztázása a szoros német–magyar szellemi együttműködésnek nem kárára, hanem éppen hasznára válik, s ez volt a tanulmányomban megjelent kritika nyilvánvaló célja is.”⁵²

⁵¹ GEREVICH Tibor, *A magyar művészet szelleme = Mi a magyar?*, szerk. SZÉKFI Gyula, Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939, 419–488. – Az idézett részek: 425. és 433. – Gerevich művészettörténet-írói munkásságának jelentőségét – melynek bemutatása meghaladja e dolgozat kereteit – legutóbb Szakács Béla Zsolt kiválóan foglalta össze és méltatta: SZAKÁCS Béla Zsolt, *Gerevich Tibor (1882–1954) = „Emberek és nem frakkok.” A magyar művelődéstörténet-írás nagy alakjai*, I. köt., Enigma 2006/47., 178–204.

⁵² Auswärtiges Amt, Politisches Archiv, Gesandtschaft Budapest, K. 173. (Pinder Prof. Dr. Wilhelm-dosszié.)

Nézeteit a későbbiekben is fenntartotta. Egy 1940-ben, kifejezetten a német olvasóközönség számára megjelent – de kizárólag magyarok írta és Budapesten kiadott – kötetben, a magyar művészet történetét néhány oldalon összefoglalva is szükségesnek tartotta kijelenteni, hogy a német és a magyar művészeti kapcsolatok „korántsem olyan egyoldalúak, mint azt általában gondolják”, hanem a kölcsönös átadáson és átvételen alapulnak.⁵³ Aradi Nóra szerint pedig: „Az olaszországi igazodást a húszas évek elejétől propagáló és szervező Gerevich Tibor a náci Németország emlékműveinek, hivatalos kiállításai anyagának művészet voltát is kétségbe vonta, és ennek nyíltan hangot is adott, közvetlenül az ország 1944-es náci megszállása után.”⁵⁴

Ő maga 1942-ben, hatvanadik születésnapján, mintegy addigi életpályájának összegzéseként hangsúlyozta a napi sajtóban is, hogy bár az olasz, a francia és a német művészeti hatások – ilyen sorrendben felsorolva – kétségtelesen megtermékenyítették a magyar művészetet, a „[...] magyar szellem erejét bizonyítja azonban, hogy a külföldi hatásokat képes volt átgyúrni, a maga egyéniségére formálni. [...] Tudományos műveimben ezeket a hatásokat és kölcsönhatásokat kutattam – hangsúlyozta –, kimutatva régi s újabb művészetünknek e hatások ellenére megnyilatkozó nemzeti vonásait s rámutatva, hogy az európai kultúra és művészet két fő formájának: a latinnak és a germánnak egyensúlyozó hatóereje mennyiben szolgálta szellemiségünk önállóságának és sajátosságának a megőrzését.” A „római iskoláról” pedig büszkén jelentette ki, hogy az 1920-as évek magyar – különösen festészetbeli – krízise után, az „École de Paris, azaz a Párizsban működött idegen művészek csoportjának zagyvaságaival szemben a »római magyar iskolának«, az egészséges olasz légkörben edzett bátor és nagytehetségű avantgárdja vívta meg, mintegy tíz éve a gyötrelmes közelharcot s szorította vissza előtörését. Ez ma már vitathatatlan művészettörténeti tény. Azóta jobban értékeljük saját művészi hagyományainkat, Munkácsyt, Paál Lászlót s akik nyomukban utánuk következtek és a nagybányaiakat. Párhuzamosan megtanultuk régi művészetünket is jobban ismerni és megbecsülni. Ifjú római művészeink a klaszszikus Itália földjén nem váltak az olasz Novecento utánzóivá. A magyar művészi érzés tolmácsolói maradtak. [...] Pannónia földjén Róma öröksége ma is kamatozik. [...] Az »örök Róma« magyar hitvallás, az örök magyarságnak ezer év óta segítője és megértője.

⁵³ GEREVICH Tibor, *Ungarische Kunst = Ungarn. Das Antlitz einer Nation*, hrsg. Zoltán BARANYAI, Universitäts-Druckerei, Budapest, 1940, 654–667. – Az erről szóló rész: 656.

⁵⁴ ARADI Nóra, *Összefogás a népfrontpolitika jegyében = Magyar művészet 1919–1945*, szerk. KONTHA Sándor, Akadémiai Nyomda, Budapest, 1985, I. köt., 607.

Hatvan évem jó részét, felejtethetetlenül szép szakaszát töltöttem e meggyőződés szolgálatában.” – vallotta.⁵⁵

A nemzetiszocialista német művészetet mindenben elvető, vele szemben az olasz orientációt hirdető Gerevich Collegium Hungaricum-béli kurátori tisztsége tehát 1935-ben megszűnt, de a kurátori címet használhatta, s néhány alkalommal még ekként lépett föl Rómában. A velencei Biennále és a három évenkénti milánói, iparművészeti Triennále állandó kormánybiztosaként pedig továbbra is meghatározó személyisége maradt a magyar–olasz kulturális kapcsolatoknak. Gyakran lakott az Akadémián, gyakran osztogatott tanácsokat. „Ellenlábasa”, Miskolczy Gyula 1935 szeptemberéig volt igazgató. Ekkor áthelyezték Bécsbe, ahol az ottani Collegium Hungaricumot és a Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézetet vezette (egyben a magyar levéltári, majd múzeumi delegációt is, ezen kívül pedig még a bécsi tudományegyetem magyar vendégprofesszora is volt).⁵⁶ Utódai Koltay-Kastner Jenő, majd 1940 őszétől Genthon István voltak.⁵⁷

Hogy Gerevich szívesen megtartotta volna kurátori hatáskörét, egyértelműen bizonyítja Hómannak 1935 novemberében írt levele. Ebben Gerevich kijelentette, hogy az Akadémia új szervezetében „Kastnert jó választásnak tartom, szinte az egyetlen megoldás.” Ugyanakkor jelezte, hogy mivel vele „a római tanszék kétségkívül irodalmi irányba fog eltolódni”, szüksége lesz egy fiatal historikus segítségére. „A másik hiánya a művészek, műtörténészek és régészek irányítása, ami Kastnertől távol áll, úgy lehetne segíteni, hogy ezt meghagynád nekem. Nagy örömmel vállalnám továbbra is, hiszen egy élet munkáját fektettem bele s igyekeztem az olasz kapcsolatok kiépítésével a magyar kultúrának és az országnak is hasznára válni. A római magyar művészek itt márkát jelentenek, s odahaza is komoly számításba jönnek. Csak a napokban ért megint az az öröm és elégtétel, hogy a legnagyobb összegű (2800 P.) hazai művészeti díjat, a Ferenc József-ösztöndíjat újra a római magyar Akadémia egy volt növendéke, Borberek Kovács Zoltán (3 évig volt itt) nyerte el, mint eddig minden évben, mióta az Akadémia fennáll. S hivatkozhatom arra is, hogy a legjobb fiatal magyar műtörténészek és régészek (Horváth, Genthon, Mihalik, Huszár, Kopp, Balázs, Nagy Lajos stb.) a római Intézetben dolgoztak vezetésem alatt, szerves folytatásaként az egyetemi tanulmányoknak; sőt itt képeztük a Szépművészeti Múzeum új restaurátorát,

⁵⁵ GEREVICH Tibor, *Örök Róma – örök magyarság*, Magyar Nemzet 1942. július 7., 5.

⁵⁶ UJVÁRY Gábor, *Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet*, Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr, 1996, 115–117.

⁵⁷ *A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1935/36. tanévben*, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1937, 23. és *A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1939/40. tanévben*, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1941, 4.

Kákai Szabót is. Kár volna ezt a szép fejlődési sort, művészeknél s műtörténészeknél, megszakítani. Tisztán, az egyébként remekül elgondolt új Kuratórium távolából nehéz lenne ezt a munkát elvégezni. Mint egyetemi professzor ráérnék, hogy e célból évente 2–3-szor, a szünidőkben rövidebb időre lejönnék Rómába, ami módot nyújtana arra is, hogy fenntartsam olasz összeköttetéseimet s eljárjak, intencióid és utasításaid szerint esetleges más kulturális akciókban. Hálásan vettem, máskor is, mindig tapasztalt azon jóindulatodat, hogy szerény közreműködésemet a változott helyzetben is igénybe venni óhajtod, ami nagy lelki megnyugvással és örömmel tölt el. Ha a kurátori tisztség mai formájában meg is szűnik, s az Intézet új szervezetet és szabályzatot kap, a kurátori címet – amint Villani [római magyar követ] közölte – megtartanám, amit nagyon köszönök. Szabad legyen azt kérnem, hogy a címnek valami tartalma is maradjon, hogy meghagynád az általános felügyeletet s a művészek, műtörténészek és régészek irányítását, ami nem ellenkezik a kuratórium koncepciójával, megfelelne a római Intézet speciális jellegének (művészek), s ha talán megérdemlem, elismerése lenne 15 éves római munkámnak, kezdve az Intézet bölcsőjétől. Gondolhatod, hogy hozzám van növe. Azt hiszem, itteni összeköttetéseimet, tájékozottságomat és ismereteimet olasz dolgokban még fel tudnám használni az Intézet és a magyar ügy javára, különösen Olaszország mai nehéz és kritikus helyzetében, a magyar–olasz barátság újabb erős fellángolása idejében. (Mint »Civis Romanus«-t az olaszok sem engednék el egészen...)

Kastnerrel jól kijövünk, ő mindig ragaszkodó volt hozzám, én is szeretem és nagyra becsülöm s mindenképp segíteni fogom itteni működésében” – fogadkozott.⁵⁸

A források hiányossága miatt nem tudjuk pontosan, hogy Hóman Bálint végül is mit engedélyezett Gerevichnek, és mit nem. De hogy Gerevich komolyan gondolta, amit papírra vetett, az bizonyos. 1936 szeptemberében ugyanis a vele egyébként tényleg jó kapcsolatot ápoló Koltay-Kastner így panaszkodott Hómannak: „Méltóztass egyben megengedni, hogy tisztelettel eléd terjesszem következő aggályaimat is. Az utóbbi napokban ismételt kapok Tibortól az »Intézet Igazgatóságá«-hoz címzett rendelkezésszerű kéréseket, sőt olasz hatósághoz szóló kérvény-ajánlást »Kurátor« vagy »Presidente« aláírással. [...] Mivel az Intézet igazgatását csak úgy vállaltam, ha független hatáskörrel rendelkezem; tudomásom szerint Te, Kegyelmes Uram, a Kuratórium tagjaira felügyelő és nem adminisztratív természetű ügyekben rendelkező feladatot kívánsz bízni, s mivel a már egyszer megszüntetett kettősség újraébredése az én itteni pozícióm gyengítését s felelősségem kérdésében okozhat a jövőben esetleg zavart, baráti közbelépésedet kérem. Tibornak

⁵⁸ OSzKK, Fond 15/579. Gerevich Tibor – Hóman Bálintnak, 1935. november 4.

megírtam, hogy e kérdésben, esetleges összeütközés elkerülése céljából, Nagyméltóságodhoz folyamodtam [...]”⁵⁹

Koltay-Kastner sorainak megvolt a hatása. Tudomásom és eddig összegyűjtött adataim szerint ugyanis ez volt az utolsó eset, amikor Gerevich a kurátori címet használta. Tanácsait a későbbiekben is megfogadták, hiszen 1944-ig az MTA Római Magyar Történeti Intézeti Bizottságának a tagja maradt (sőt, elnöke /1937–1940/, majd ügyvezető alelnöke /1940–1944/ volt), az Országos Ösztöndíjtanács tagjaként pedig az ösztöndíjasok kiválasztásában is döntő szerepe volt. A két igazgató közül Koltay-Kastner felnézett rá, Genthon István pedig mesterének vallotta őt. Kardos Tibor még 1945 szeptemberében is elismerte egy emlékiratában Gerevich – aki „az olasz–magyar kapcsolatoknak immár negyed évszázada a lelke [...] volt” – múlhatatlan érdemeit. Egyben javasolta, hagyják meg őt az amúgy is csak „tiszteleti és tanácsadói megbízatást” jelentő kurátori tisztségben – ami e szerint, nyilván csak szóbeszédben vagy „szokásjog” alapján mégiscsak tovább élt.⁶⁰

Gerevichnek a Római Magyar Akadémia kapcsán sok baja volt a többnyire merev és rugalmatlan közigazgatással, a főhatóságot megtestesítő minisztériummal. A minisztériumnak is rengeteg gondot okozott a formaságokat elvető, a szabályoktól sokszor eltérően rendelkező, a pénzügyi lehetőségeket gyakran figyelmen kívül hagyó művészettörténész-kultúrpolitikus, aki valószínűleg tökéletesen tisztában volt azzal, mit szabad tennie, és mit nem, de néha – tervei megvalósítása érdekében – nyilván célravezetőbb volt a szórákozott tudóst játszania. Hiszen mindig megbocsátottak neki: szeretni való ember volt. Olyan, akinek a gyarlóságait is elfogadták. És nemcsak szeretni való volt, de ő maga is nagyon szeretett élni. Szerette az életörömet sugárzó olasz légkört és művészetet. Az – elképzelései szerint – ezek minél teljesebb megismerésére alapított római Magyar Akadémiát. Szerette a derűt, a jókedvet, a szórakozást.

Rendkívül széles műveltsége volt, és tisztelte a tapasztalatok útján megszürt tudást. Ezáltal – Dercsényi Dezső találó megjegyzése szerint – „saját magát is szinte műalkotássá tudta felemelni.”⁶¹ És bár idősödve már bölcs beletörődéssel szemlélte a körülötte teljesen elferdült világ eseményeit, ebbe az életszeretbe 1954-ben csak belehalni lehetett.

Emlékezni róla – akkor – csak a kedves tanítványnak, Genthon Istvánnak volt mersze és becsülete. Azóta is kevesen vállalkoztak erre. Pedig megérdemelné.

⁵⁹ OSzKK, Fond 15/875. Koltay-Kastner Jenő – Hóman Bálintnak, 1936. szeptember 26.

⁶⁰ *Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből (1945–1948)*, összeáll. és bev. GÖNYEI Antal, Téka, Budapest, 1988, 367.

⁶¹ DERCSENYI Dezső, *Gerevich Tibor (1882–1954)*, Életünk 1980/12., 1081–1090.

„TÖRTÉNELMI ÁTÉRTÉKELÉS”

BARÁTBÓL ELLENSÉG?

Angyal Dávid és Hóman Bálint kapcsolatáról

A két életút találkozása

Szinte pontosan egy nemzedéknyi idő telt el kettejük születése között. Egy világ kötötte össze – és választotta el őket. Angyal Dávid (1857–1943) – legalábbis Szekfű értelmezése szerint – a harmadik nemzedék egyik jól ismert képviselője. Hóman Bálint (1885–1951) pedig, hiába indult pályája a „boldog békeidőkben”, már az „és ami utána következik” – magának Trianon után helyet követelő – korosztályához tartozott.

Máshonnan jöttek, egy ideig ugyanoda tartottak és tartoztak, ám életútjuk mégis teljesen eltérően zárult. Mindebben pedig legalább akkora szerepe volt a 19. század végi, a 20. század eleji és a két világháború közötti magyar történelem kacsaringóinak, mint a származásnak, a helyezkedésnek a kapcsolatoknak vagy az egyéni ügyességnek.

Életük számos ponton érintkezett. Elsőként a Barcsay utcai gimnáziumban, ahol Angyal Hóman szeretett tanáráként tanított. Később az Egyetemi Könyvtárban, ahol mindketten hosszabb ideig dolgoztak – igaz, együtt és egyszerre sohasem. Majd a budapesti tudományegyetemen, amelynek nyilvános rendes tanárai voltak, néhány esztendőn át egy időben. Végül a Bécsi Magyar Történeti Intézetben, ahol miniszterként Hóman volt Angyal „főnöke”, és ő hosszabbította meg igazgatói mandátumát. De még ezután is: Hóman a zsidótörvények megszavazójaként, Angyal pedig elszenvetőjeként. Pontosabban: Hóman azok Angyalt mentő támogatójaként.

Angyal „jó időben” halt meg, 1943-ban, 87 évesen. Nem élte meg a gyalázatot: rokonainak, szeretett unokáinak származásuk miatti elvesztését. Hóman – mint utólag kiderült – rosszul politizálva rossz lóra tett. És „rossz időben” hunyt el: részben hamis vádakkal börtönbe vetetten, 1951-ben. Hosszú ideig azt sem tud(hat)tuk, pontosan mikor: az 1980-as évek végéig 1953 szerepelt a lexikonokban halálozási dátumaként...

Mindketten megaláztatottan, mégis emelt fővel távoztak az életből. Mindketten kitaszítottá váltak életük végén. Angyalnak az 1940-es évek elején – legalábbis néhányan – zsidó származását olvasták a fejére. Tudósként ugyan így is elismert maradt, fizikai bántódás nem érte, és mentesült a zsidótörvények

hatálya alól. Hóman pedig, utolsó éveiben, háborús bűnösként, börtönbe vetetten szenvedett a szadista ávósok bántalmazásától. Nevét csak szitokszavak kíséretében ejthették ki, kizárták a tudós társadalomból, hiába volt az egyik legnagyobb magyar középkorász. Mindketten nagyszerű történészek voltak – míg Hóman szinte kizárólag az 1526 előtti, Angyal elsősorban az 1526 utáni magyar történelmet kutatta, európai kitekintéssel és kontextusban.

Mindkettejükről jó időre elfeledkeztünk. Bár Hómanról a nyolcvanas évek óta egyre többet beszélünk, művei újra, sorra jelennek meg – noha politikai alapon, szégyenletesen, sokan máig is megkérdőjelezik tudományos munkásságát –, Angyalról még születése 150. évfordulója kapcsán is alig esett szó. (Emiatt a következőkben – kettejük kapcsolatának bemutatásakor – inkább az ő személyét emelem ki).

Angyal Dávid alulról érkezett, szegény zsidó családból származott. Hóman viszont a keresztény úri középosztályba – annak is felső rétegébe – született. Ifjú és felnőttkoruk – Hóman esetében pályája kezdete – a dualizmus reményteli korára esett. Mint a magyar értelmiség döntő többségét, őket is a töretlen fejlődésben való szilárd hit, hazájuk felemelkedésében és dicső jövőjében bízó optimizmus jellemezte, a magyarság számára mindaddig példátlan gazdasági gyarapodást jelentő időszakban. E folyamat megtörésekor, az I. világháború kitörésekor Angyal 57, Hóman pedig 29 esztendő volt.

Más-más okokból, de mindketten a konzervatív-liberális eszmerendszer hívei voltak. Angyal a felemelkedését köszönhetette ennek az ideológiának, Hóman társadalmi közegét pedig – akár reformok végrehajtásával – a felső középosztálybéli értékeket védő gondolatok jellemezték. 1918/1919 után azonban – oly sok társához hasonlóan – Hóman egyre inkább jobbra tolódott, antiszemitává vált (persze nem a fogalom 1933, s különösen nem 1944 utáni értelmében). Angyal viszont – némi legitimista színezettel – görcsösen ragaszkodott korábbi ortodox '67-ességéhez.

A 28 évesen kikeresztelkedett, hívő katolikussá vált Angyal zsidósághoz való viszonyában is érdekes kettősséget figyelhetünk meg. Soha nem tagadta meg eredeti felekezetét, és erősen ragaszkodott zsidó családjához. A Tanácsköztársaságot „zsidó-uralomnak” tartotta, sőt, még a numerus clausust is elfogadta – reakcióként a tanácskormány döntő többségében zsidó vezetőinek tevékenységére.¹ Még 1942-ben is ugyanakkora – sőt, talán nagyobb – veszélynek érezte a kommunizmust, mint a nemzetiszocializmust, és bízott benne, hogy a németek orosz földön állítják meg a támadásba lendülő szovjet csa-

¹ ANGAL Dávid, *Emlékezések*, PÉTER László bevezető tanulmányával, s. a. r. és jegyzetekkel ellátta CZIGÁNY Lóránt, Szepsi Csombor Kör, London, 1971, 132–139.

patokat (ha megéli, 1944 nyarán már talán egészen másként vélekedett volna).²

Angyal és Hóman a Barcsay utcai gimnáziumban találkoztak először. A kis Bálint édesapja, Hóman Ottó (1843–1903), a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium középiskolai ügyosztályának vezetőjeként már korábban is ismerte Angyalt: 1897 nyarán az egyetem gyakorlógimnáziumába kívánta őt kinevezetni.³ Szándéka ugyan kudarcot vallott, de az Egyetemi Könyvtárban dolgozó Angyal szeptembertől így is egy jó nevű intézménybe került: a mai Madách Imre Gimnázium jogelődjébe, a VII. kerületi m. kir. állami főgimnáziumba.⁴ Itt nem sokkal ezután, 1899-től már az 1895-től ott diákoskodó Hóman Bálintot is tanította.

A „Barcsay” 1881 májusában alakult, a főváros első állami gimnáziumaként. (Amennyiben az 1872-től működő „mintagimnáziumot”, azaz a különleges státuszú egyetemi középiskolai tanárképzőt – a mai „Trefortot” – nem számítjuk ide.) Az országgyűlés 1887-ben járult hozzá nyolc osztályos főgimnáziumként való működtetéséhez, az 1889/1890. tanév végén pedig már első érettségizőit is kibocsátotta.⁵ Barcsay utcai, klasszicista épületének ünnepélyes avatására 1893. január 6-án, Csáky Albin (1841–1912) miniszter jelenlétében került sor. Az „alapító”, Köpesdy Sándor (1840–1925) 1881-től 1894-ig terjedő igazgatósága a gimnázium további fejlődésének irányát is kijelölte. Tudós tanárokat csábított ide, komoly, 1910-ben már több mint 12 000 kötetes könyvtárat – tanári részének címjegyzékét Angyal állította össze⁶ –, emellett „filológiai múzeumot”, azaz klasszikus görög, latin és magyar irodalmi-nyelvtani szertárat, botanikai és numizmatikai gyűjteményt létesített, természetjárással összekötött táborokat (a mai erdei iskolák elődjét), bel- és külföldi tanulmányi kirándulásokat szervezett a diákoknak. Ő volt az iskolai szemléltető oktatás egyik első szószólója Magyarországon.

1894-től 1911-ig – tehát Angyal és Hóman ott tartózkodásának egész ideje alatt – chizsnei Cherven Flóris (1839 vagy 1840–1928), népszerű földrajz-tankönyvek szerzője és térképek kiadója, egyetemi magántanár irányította a tantestületet, aki „minden humánus tantárgyból jól bírta válogatni a ta-

² SCHWEITZER Gábor, „Szomorú a jövő, mert szomorú a jelen.” Angyal Dávid naplőfeljegyzései, Századok 2001/3., 697–754.

³ OSZKK, Fond IX/38. Angyal Dávid – Szilágyi Sándornak (1897. július 15. és 24., augusztus 10, 13, 18. és 25.), valamint ANGAL, *Emlékezések*, 100–101.

⁴ Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára (a továbbiakban: ELTE Lt.), 19/a, 288/1897.

⁵ Százéves a Madách Imre Gimnázium 1881–1981, közzétette VÉGHÉLYI József, szerk. MURAKÖZY Gyula – GÉMES Attila – BORSOS Zsuzsa, Madách Imre Gimnázium, Budapest, 1981, 11–18.

⁶ ANGAL Dávid, *A VII. ker. állami főgymnasium tanári könyvtárának címjegyzéke*, Frits Ármin, Budapest, 1901.

VÉGHÉLYI József, *A budapesti Madách Imre Gimnázium*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1991, 21.

nításra alkalmas anyagot”.⁷ Cherven komoly tekintélynek örvendett, embersége és határozottsága révén rendet teremtett az iskolában, amelyben a nyugalom éveit jelentette a vezetése. Érdemeiért főigazgatói és udvari tanácsosi, valamint nemesi oklevelet kapott. Alatta a túlnépesedett „Barcsay”-ból 1895-ben majd 1902-ben két új intézmény vált ki, a későbbi Zrínyi Miklós és Szent István Gimnázium.⁸

A tanárok száma a kezdeti 4-ről 1890-ben 20-ra, 1900-ban 28-ra, 1910-ben pedig már 32-re emelkedett. Angyal Dávid magyart, németet és néhány osztályban történelmet tanított. Jelzi az iskola rangját – akkoriban persze csaknem minden gimnáziumban szép számmal akadtak tudós tanárok, köztük akadémikusok is –, hogy Angyal és Hóman itt töltött évei (1897–1909, illetve 1895–1903) alatt az oktatók közül a következők kaptak egyetemi magántanári címet vagy kerültek egyetemi katedrára (zárójelben a születési és halálozási dátumok után az iskolában eltöltött éveiket is megadom): Finály Gábor archeológus (1871–1951; az iskolában: 1896–1913), Heinrich Alajos geográfus (1855–?); 1887–1912); Kempf (Kemenes) József klasszika-filológus, műfordító (1854–1922; 1888–1914); Klupathy Jenő fizikus (1861–1931; 1888–1914); Sebestyén (1890-ig Schlossberger) Károly irodalomtörténész, újságíró (1872–1945; 1895–1912); Simonkai (1886-ig Sinkovics) Lajos botanikus (1851–1910; 1891–1908); Szilasi Mór indogermán és finnugor nyelvész (1854–1905; 1881–1899); Váczy János irodalomtörténész (1859–1918; 1891–1916).⁹

A tanulók száma Angyal tanársága és a diák Hóman ott tartózkodásakor érte el csúcspontját. 1890-ben 640-en, 1894-ben 900-an, 1900-ban már több mint 1000-en iratkoztak be a gimnáziumba. Az ezer fő körüli létszám több mint két évtizedig, 1921-ig tartotta magát. A legtöbben az 1901/02-es, valamint az 1902/03-as tanévben – amikor Hóman érettségizett – szorongtak a gimnáziumban: 1100, illetve 1302 diákot oktattak ekkor. Egy-egy osztályra a 19. század végén több mint 50, 1902-től már több mint 60 tanuló jutott. A gimnazisták szülei között a kereskedők, a (köz)tisztviselők és az értelmiségiek voltak túlsúlyban. A polgári, kispolgári réteg magas aránya egyfelől a középiskolások családjainak társadalmi helyzetét, másfelől viszont a budapesti zsidóság foglalkozási struktúráját tükrözte. Ugyanis a felekezeti összetétel az izraelita fiatalok számának állandó növekedését és abszolút többségét mutatta (1895: 54,9%; 1900: 62,3%; 1905: 63,6%). Ennek részben az volt az oka, hogy ekkor még nem működött önálló zsidó hitközségi gim-

názium, részben pedig az, hogy a zsidóság arányszáma amúgy is rendkívül magas volt a középiskolások és az egyetemisták körében, valamint a szabad értelmiségi pályákon. A gimnáziumban 1920-ig érettségi vizsgát tett 2968 diák közül Hóman mellett kiemelkedett gróf Bánffy Miklós (1873–1950) külügyminiszter, író, Bárdos Artúr (1882–1974) színházigazgató, Benedek Marcell (1885–1969) irodalomtörténész, Czóbel Béla (1883–1976) festőművész, Darányi Kálmán (1886–1939) miniszterelnök, Domanovszky Sándor (1877–1955), történész, Galamb Sándor (1886–1962) dramaturg, rendező, drámatörténész, Gellért Oszkár (1882–1957) költő, Jaschik Álmos (1885–1950) grafikus, díszlettervező, Karafiáth Jenő (1883–1952) kultuszminiszter, budapesti főpolgármester, Királyhegyi Pál (1900–1981) író, humorista, Kósa György (1897–1984) zeneszerző, zongoraművész, Lajtha László (1892–1963) zeneszerző, Lengyel József (1896–1975), Lévai Jenő (1892–1983) és Mikes Lajos (1872–1930) írók, Ormándy Jenő (1899–1985) karnagy, Pintér Jenő (1881–1940) irodalomtörténész, Radnai Miklós (1892–1935) operaigazgató, Rybár István (1886–1971) fizikus.¹⁰

Az illusztris névsorból a legtöbben Angyalnak is tanítványai voltak. Benedek Marcell, Galamb Sándor, Hóman Bálint és Jaschik Álmos például ugyanabba az osztályba jártak, amelybe Bacher(-Bodrogh) Pál (1885 vagy 1886–1950), az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület későbbi ügyvezető elnöke – aki Hóman népbíróági perében mentőtanú volt – vagy Auer Pál (1885–1978), ügyvéd, politikus (a második világháború utáni koalíciós időkben Magyarország párizsi követe).¹¹ Hóman akkori legjobb barátja, Benedek Marcell így emlékezett Angyalra, aki az ötödik osztályban kezdte oktatni őket: „A legerópaibb ember tanáraink között – ámbár bozontos haja és szakáll, időnként kilátszó nadrágszíja nem éppen európai jelenség.” A hetedikben már: „a magyar irodalomtörténetre nagyon lelkesen vártunk barátainkkal. A tankönyv érdektelen, de a tanár Angyal. Nagy szereplésre készülünk, tartalomismertetésekben, versek elmondásában.”¹² Auer Pál azt emelte ki – ezzel is bizonyítva, milyen komolyan vette Angyal a tehetséges diákokat –, hogy műfordításait és verseit „felejthetetlen tanárom, Angyal Dávid, a híres történész kezdeményezésére, ötödik vagy hatodik gimnazista koromban nem kisebb ember, mint Gyulai Pál »Olcsó könyvtár« című vállalatának egyik füzeteként akarta kiadni.” Ennek köszönhető – életre szóló élményként – Angyal közvetítette találkozókat Gyulai Pállal. (A kötet aztán, jó néhány esztendővel később, 1908-ban – Benedek Marcell fordításaival együtt – a *Benedek*

⁷ ANGAL, *Emlékezések*, 101.

⁸ VÉGHÉLYI, *I. m.*, 28–29. és 118.

⁹ *Százéves*, *I. m.*, 58.

VÉGHÉLYI, *I. m.*, 25–27.

¹⁰ VÉGHÉLYI, *I. m.*, 8–17.

¹¹ Érdekes, hogy Angyal is őket emeli ki, rajtuk kívül csak Bajza József (1885–1938) irodalomtörténészt említi: ANGAL, *Emlékezések*, 103.

¹² BENEDEK Marcell, *Naplómat olvasom*, Szépirodalmi, Budapest, 1965, 63. és 85–86.

Elek kis könyvtára sorozatban jelent meg, *Idegen költők* címmel. Ily módon tehát mégis a gimnáziumi osztályon belül maradt...) ¹³

Hóman – amikor Nagy Miklós (1881–1962) arról értesítette, hogy a *Fővárosi Lapok* 1876. április 21-i számában ráakadt Angyal Dávid 50 évvel azelőtt írt első tanulmányára (*Madách Lucifer-e*) – meleg hangú, igaz szeretetről és ragaszkodásról tanúskodó beszédben köszöntötte egykori tanárát. Visszaemlékezett arra, hogy 1903-ban, érettségijük esztendejében, mekkora vitát váltott ki a tanárok munkáját megköszönő szónoki szerepek kiosztása. Ugyanis a nyolc kijelölt diák „mindegyike a magyar irodalom tanárát akarta üdvözölni. Hosszú vitatkozás után, melynek során mindegyikünk magát vallotta Angyal Dávid legkedvesebb tanítványának és legigazibb bámulójának, az önképzőkör elnöke hatalmi szóval döntött és hat társammal együtt fájó szívvel kellett lemondanom legkedvesebb tanárom üdvözléséről.” Hóman ezért örült annyira 1926-ban, hogy most ő fejezhette ki a háláját, amiért Angyal a szárnyai alá vette, s azóta „nagy szeretetben, sok oktatásban, buzdításban és támogatásban részesített[e]”. A következőkben látta Angyal varázsát: „Az eszköz, amivel Angyal Dávid tanítványaira hatást gyakorolt, kimeríthetetlen jósága és imponálóan gazdag tudása volt. A szeretet és a tudás fegyverével megnyerte magának minden tanár legszigorúbb és legkíméletlenebb kritikáját, a gyereket. Tudtuk, hogy Angyal képtelen valakit elbuktatni, tudtuk, hogy nem kenyerre a szigorú fegyelmezés és mégis tanultunk, mégis igyekeztünk, mégis figyeltünk előadására, hogy örömben részesítsük a sok szeretet fejében. S ő ez igyekezetünket látva, nem zárkózott el a katedra hűvös homályába, hanem leszállt a mi lelkünkhez, tanácsokat, útbaigazításokat adott, szinte tudatosan készített elő bennünket jövő életpályánkra, a tudomány és irodalom művelésére.” ¹⁴ Hóman ezért tekintette aztán – legalábbis egy ideig – tudós ideáljának Angyalt. ¹⁵

Angyal Dávid Hómanhoz részben hasonlóképp jellemezte önmagát az *Emlékeések*ben: „A pedagógiában nem voltam szigorúan módszeres. Hol lanyhán, hol hévvel tanítottam, nem voltam hanyag, de pedagógiai mutatványokat rendezni nem bírtam. Tanítottam magyart, németet, s néhány osztály-

ban történetet.” Diákjaival egyébként nagyon meg volt elégedve, és különös örömmel adott elő irodalomtörténetet a két felső (hetedik és nyolcadik) osztályban. ¹⁶

Hóman is mindig szeretettel gondolt vissza egykori gimnáziumára. Amikor az 1902-ben alapított Barcsays Öregdiákok Egyesülete 1941 februárjában egy alapszabály-módosítás következtében Keresztény Öregdiákok Egyesülete néven újjáalakult, ő is a tisztikar tagja lett. Ez persze nem igazán vált dicsőségére, hiszen e tisztsége elsősorban a zsidótörvényeknek volt „köszönhető”, mivel megválasztása a 20. század elején még döntő többségükben zsidó tanulókat kibocsátó gimnázium neves támogatói köre „árjásításának” volt következménye. ¹⁷

Az 1903-ban érettségiző Hóman és az őt ötödikes gimnazista korától oktató Angyal a későbbiekben is állandó kapcsolatban maradt egymással. A történelem–latin szakos egyetemista ugyanis a budapesti tudományegyetemen is hallgatója volt – az akkor még magántanárként oktató – Angyalnak, aki 1875 és 1878 között magyar nyelv és irodalom–történelem szakon végzett ugyanitt. ¹⁸ Mindketten itt doktoráltak (valószínűleg 1879-ben, illetve 1908-ban), habilitáltak (1896, 1917) és lettek nyilvános rendes egyetemi tanárok (1909, 1925). ¹⁹ És jó néhány esztendőn keresztül mindketten az Egyetemi Könyvtárban dolgoztak. Angyal útja azonban sokkal nehezebben vezetett ide, mint Hómané. Ő hét esztendőn át tartó magánnevelősködés után jutott el idáig. Angyal ugyanis 1885-ig két, nem sokkal azelőtt fölemelkedett zsidó család gyermekének, a későbbi jeles vegyésznek és műgyűjtőnek, Kohner Adolfnak, illetve a 20. század elejétől a magyar sportélet megteremtésében kiemelkedő szerepet játszó Brüll Alfrédnek volt „házitanítója”.

Az Egyetemi Könyvtárban

Angyal állami szolgálatba kerülése több okra vezethető vissza. 1885-re ugyanis jórészt már elültek az 1883-as tisztaeszlári vérvád-per és az ugyanezen esztendő őszén alakult Országos Antiszemita Párt kezdeti sikerei következtében felkorbácsolt zsidóellenes indulatok. A hazai zsidóság azon az úton haladt

¹³ AUER Pál, *Fél évszázad. Események, emberek*, Occidental Press, Washington, 1971, 391.

¹⁴ HÓMAN Bálint, *Angyal Dávid (1926)* = Uő., *Történetírás és forráskritika*, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1938, 534–537.

¹⁵ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSzKK), Fond 15/20. Minderől lásd még Hóman Angyalnak írott sorait 1932. december 28-áról és 1936. január 4-éről: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (a továbbiakban: MTA KK), Ms 801/224. és 235. Az utóbbitól idézem: „Ha – amint írod – nyugodt lelkiismerettel tekinthetek vissza munkásságomra, engeddd meg, hogy ennek érdemét Terád háríthassam és mint mesterem, fogadd mélységes hálámat mindazért, melyet Neked, a tudósnak és jó barátoknak köszönhetek.”

¹⁶ ANGAL, *Emlékeések*, 101–104.

¹⁷ *Százéves, I. m.*, 82.

¹⁸ Bár ebből az időszakból sajnos nem maradtak fent a hallgatók indexmáslatai, Hóman egy Angyalhoz intézett lapjából kiderül, hogy járt az óráira. Ebben ugyanis azt kéri, hogy – mivel fogorvosnál várakozva nem tudott elmenni Angyal kollokviumára –, utólag szeretne nála vizsgáztatni. (MTA KK, Ms 801/171., 1904. december 31.)

¹⁹ Angyal doktori vizsgájáról nem maradt fenn iratanyag. Habilitációjáról lásd ELTE Lt., 8/a, 2. köt. 1896. január 9-i IV. rendes és 1896. április 30-i VII. r. ülés. Mindkettejük pályafutásáról lásd ELTE Lt., 8/m, 34. és 35. köt. (1860–1929. és 1930–1947.)

tovább, amelynek kezdetét az 1867. évi XVII. – teljes polgári egyenjogúságukat biztosító – emancipációs törvénycikk, végét pedig az izraelita vallást már nem csak elismert, de – más felekezetekkel teljesen azonos elbírálás alá eső – bevett vallássá nyilvánító 1895-ös jogi szabályozás jelentette. „Az emancipáció és a recepció kora” egészen a Monarchia összeomlásáig tartott, az 1883 körüli – hamar elmúló és jelentéktelenné váló – antiszemita hullámon kívül a zsidóság sikeres asszimilációjának, gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődésének időszaka volt.²⁰ Rendkívüli tehetsége mellett ennek volt köszönhető Angyal Dávid fölemelkedése, állami állásba kerülése is.

Ehhez persze megfelelő kapcsolatokra is szüksége volt. Egyik fő támogatója, a nagyhatalmú, a magyar irodalmi életet két-három évtizeden át meghatározó, szinte diktatórikusan irányító Gyulai Pál ajánlotta őt a budapesti Egyetemi Könyvtár vezető történész, Szilágyi Sándor (1827–1899) figyelmébe. Ő pedig szívesen (valószínűleg, mert félt volna Gyulainak ellentmondani, illetve mert tisztában volt a szakmai körökben már ismert Angyal képességeivel) alkalmazta Angyalt. A szokásos pályázati út helyett, Szilágyi közvetlen felterjesztésére, miniszteri kinevezéssel. 1885. február 15-étől ideiglenes („kiszegítő”) tisztviselőként, 1886. január 1-jétől pedig IV. osztályú, rendes könyvtár-tisztként dolgozott. Angyal tizenhárom esztendőn át tartó könyvtárosi tevékenysége során gyorsan emelkedett a hivatali ranglétrán. 1887-ben III., 1889. április 24-től II., 1891 júniusától pedig már I. könyvtár-tiszt, tehát az igazgató utáni első ember volt.²¹

Angyal az Egyetemi Könyvtárba kerülésekor jelentős, családja és rokonai ellenkezését is kiváltó döntést hozott. Korábbi vonzódásának és nyilván az erős asszimilációs késztetésnek is engedve katolizált. Keresztapja – Gyulai tanácsára – a neves történész, Pauler Gyula lett, akinek keresztnévét is felvette (igaz, nagyon ritkán használta a későbbiekben).²² A felnőtt fejjel kikezresztelkedő Angyal hívő, de nem túl buzgó katolikussá vált – akárcsak az eleve annak születő Hóman. Érdekes párhuzam, hogy mindketten a bencés rendhez vonzódtak leginkább: számos alkalommal voltak különböző bencés kolostorok vendégei, jó kapcsolatban álltak a rend vezetőivel.

Angyal az Egyetemi Könyvtár értékes gyűjteményeiben, kéziratárában bizonyára sokat foglalkozott saját kutatásaival, akárcsak 20. század elején odakerült kedves tanítványa, Hóman Bálint. A könyvtár iratanyagának számos dokumentuma szól arról, hogy Angyalnak könyveket kölcsönöznek,

²⁰ Gyurgyák Jánostól kölcsönöztem a korszak elnevezését, erről lásd GYURGYÁK János, *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztörténet*, Osiris, Budapest, 2001. – különösen az idézőjelben közölt fejezetcím (65–87), illetve 282–286. és 314–350.

²¹ ELTE LT., 19/a, 279/1887, 85/1891, 150/1891, 174/1891, illetve 93/1894.

²² ANGAL, *Emlékezések*, 85–85.

illetve másolatokat vagy felvilágosítást kérnek számára kézirat- és levéltári forrásokról, hazai és külföldi közgyűjteményekből (Bártfáról, Eperjesről, Máramarosszigetről, Pozsonyból Selmechányáról, több bécsi archívumból és bibliotékából, Berlinből, Göttingenből, Göttingből stb.). Valószínűleg már odakerülésétől, 1885-től a könyvtár hírlap- és folyóiratosztályának vezetője lett, ő irányította e korábban egybetartozó gyűjtemény kettéválasztását is.²³ Jórészt ennek köszönhető, hogy a történeti szakirodalomban egy mindmáig megkerülhetetlen, rendkívül adatgazdag, sokszor idézett és igen olvasmányos munkát jelentetett meg 1926-ban – a *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elköszönt levelezése* című forráskiadvány bevezetőjeként – a magyar hírlapirodalom 1849–1860 közötti fejlődéséről.

Angyal főnöke, az ország akkoriban első számú bibliotékájának igazgatója a neves, fiatalokat támogató és felkaroló, tudományszervezői erényekkel is megáldott historikus, Szilágyi Sándor 1878-tól haláláig, 1899-ig szolgált a könyvtár élén. Szilágyit jó vezetőnek tartották, beosztottjaival szívélyes viszonyban állt. A gyűjtemény gerincét alkotó történettudományi irodalmat – amely nyilván Angyal, majd később Hóman számára is kincseshányát jelentett – kiválóan ismerte. Fő kutatási területe a török hódoltság kora, különösen Erdély története volt. Emellett 1875-től a *Századok*, 1878-as alapításától pedig a *Történelmi Tár* szerkesztője is. Ő az ötletgazdája a máig is sokat forgatott *Magyar Történelmi Életrajzok* 1885-ben induló sorozatának és a tízkötetes, millenniumi magyar történetnek.

Szinte valamennyi általa irányított vállalkozásba bevonta az irodalomtörténettől egyre inkább a történettudomány irányába tájékozódó fiatal munkatársát, Angyal Dávidot. Bár Angyal a *Századokba* és a *Történelmi Tárba* inkább csak a 19. század vége fele írt, egyik legjelentősebb munkája – amit napjainkban is élvezettel lapozgatunk, s még mindig a biográfiaírás kövendő példájának tekintünk –, a *Késmárki Thököly Imre 1657–1705* két kötete a *Történelmi Életrajzokban* könyvtárosi szolgálata alatt, 1888–1889-ben jelent meg.²⁴ A kiváló mű meglehetősen érdekes és szokatlan körülmények között született. Szilágyi ugyanis szenvedélyes metszetgyűjtő volt. Mikor Angliából Thököly Imre és Zrínyi Ilona addig ismeretlen arcképeinek másolatát meg-

²³ Erre közvetett bizonyíték: ELTE LT., 19/a, 351/1893. – Szilágyi Sándor miniszterhez írt 1893. december 29-i felterjesztése szerint már majdnem kilenc éve vezeti e tárat. Szintén ebben az aktában lévő, dátum nélküli levele alapján: „A folyóirat és hírlap-könyvtár különválasztása alkalmából a tervezet keresztül vitelével ő bízott meg [...]” – Egy ugyanitt található másik, 1894. január 9-i Szilágyi-fogalmazvány pedig arról szól, hogy: „Angyal 1885 februárjától kezdve, tíz hónapig ideiglenes minőségben s nyolc év óta mint kinevezett tisztviselő vezette s nagyrészt rendezte is a könyvtár hírlapi és folyóirati osztályát.”

²⁴ Szilágyi igazgatóságáról: TÓTH András – VÉRTESY Miklós, *A budapesti Egyetemi Könyvtár története (1561–1944)*, Egyetemi Könyvtár, Budapest, 1982, 332–333.

szerezte, s azok megtetszettek neki, elhatározta, hogy megírja Angyallal a kurucvezér élettörténetét. Nem hiszem, hogy lenne még egy hasonló ihletű könyv a magyar történeti irodalomban. Angyal egyébként e megbízás következtében kutatott első ízben a bécsi központi levéltárakban, mindenekelőtt a Haus-, Hof- und Staatsarchivban. 1886-ban tette be ide először a lábát, hogy utána 1938-ig – tehát több mint fél évszázadon keresztül – csaknem minden esztendőben hosszabb-rövidebb időt töltsön a császárváros archívumaiban.²⁵ Szintén Szilágyi kérésére – igaz, már középiskolai tanárként, 1897-ben – írta másik főművét, a millenniumi tíz kötetes magyar történeti összefoglaló hatodik kötetét, a II. Mátyástól III. Ferdinándig terjedő időszak Magyarorszájáról. Gyulai Pál, Szilágyi Sándor és Angyal Dávid kapcsolata egyébként – a példakép-tanítvány (Gyulai–Angyal), a jóindulatú főnök-beosztott (Szilágyi–Angyal) viszonylatban – jól érzékelteti, milyen fontosak voltak akkoriban is a társadalmi, politikai, kulturális és „informális” összeköttetések. Semmivel sem inkább vagy kevésbé, mint napjainkban, s bármennyire is hiszünk benne, az azóta bekövetkezett idő nem eredményezte a „kapcsolati tőke” súlyának és szerepének csökkenését.

Ugyanilyen ösztönzőek lehettek a szakmai kötelékek is. Angyal a könyvtárban ugyanis olyan, vele nagyjából egykorú, fiatal történészekkel dolgozott együtt, akik 1877 és 1883 között, két éves ciklusokban egymást követve, a korszak egyik legkiválóbb, posztgraduális, historikusokat és levéltárosokat képző intézményének, az Institut für österreichische Geschichtsforschungnak voltak a magyar hallgatói: Fejérfpataky Lászlóval (1857–1923), a történeti segédtudományok és az oklevéltan magyarországi mesterével, aki Angyalnak a budapesti egyetemen is kollégája, Hómannak pedig tanára volt; Szádeczky-Kardoss Lajossal (1859–1935), későbbi kolozsvári egyetemi tanárral, Erdély és a székelység történetírójával és Barabás Samuval/Sámuellel (1855–1940), szintén az erdélyi fejedelemség históriájának kutatójával, Fráter György életrajzírójával, számos forrás kiadójaival.²⁶

Angyalnak 1890 szeptemberétől (ahogy ma mondanánk) a főállása az Egyetemi Könyvtárban, mellékállása pedig az V. kerületi, Markó utcai reáliskolában volt. Ez a helyzet fordult meg aztán 1894. január 1-jén, ekkortól ugyanis Angyal már rendes középiskolai tanárként dolgozott a Markó utcá-

ban. A könyvtártól azonban, Szilágyi Sándor közbenjárására, még mindig nem vált meg. Szilágyi a miniszterhez írt felterjesztésében kérte Angyal további alkalmazását a hírlap- és folyóiratosztályon: „[...] óhajtanám ötet továbbra is minden áron megtartani, annnyival inkább, mert valóban nehezen tudnám nélkülözni.” – „E munkakörben, hol a számos s csak hosszas gyakorlat alatt elsajátítható teendőknek ismerete és az idegen nyelvekben való járatosság is szükségesek, őt egyelőre nélkülözni nem bírom.” Csáky Albin kultuszminiszter végül engedélyezte, hogy Angyal mint „[...] főreáliskolai rendes tanár a budapesti egyetemi könyvtárnál, a könyvtári igazgató által megszabandó könyvtártisztai teendőknek ideiglenes ellátása végett, legfeljebb három évi időtartamra alkalmaztassék [...]”.²⁷ Megbízását még további két alkalommal, változatlan feltételek mellett meghosszabbították, így véglegesen csak 1898. január 15-ével hagyta el a könyvtárat (ekkor már néhány hónapja a „Barcsayban” tanított).²⁸

Hóman Angyalnál sokkal könnyebben és egyszerűbben, 1903-ban került a nagy múltú és előkelő intézménybe. Édesapja segítségével már első éves egyetemistaként fizetés nélküli díjnokként alkalmazták.²⁹ Igazgatója Ferenczi Zoltán (1857–1927) volt, aki 1899-től 1926-ig töltötte be ezt a tisztelet. Miként Szilágyi Sándor pártfogolta Angyalt, ugyanúgy segítette Ferenczi Hóman munkáját és 1910-es évek elején kezdődő gyors előrejutását, amely mind több és egyre nagyobb figyelmet keltő publikációkban – mindenekelőtt az 1916-ban megjelent *Magyar pénztörténetben* – nyilvánult meg. Újabb különös párhuzam Angyal és Hóman között, hogy Hóman a pénztörténetet – egyik legfontosabb és legjelentősebb munkáját – 31, Angyal egyik fő művét, a Thököly-életrajzot szintén 31–32 évesen (1888–1889-ben) adta közre. Egyébként Szekfü Gyula is 30 esztendő volt, amikor máig talán legismertebb, óriási felzúdulást kiváltó kötetét, *A száműzött Rákóczi* (1913) publikálta. Mintha a 19–20. század fordulóján, az optimizmussal teli „boldog békeidőkben” több historikus is úgy érezte volna, hogy születésüktől egy nemzedéknyi idő eltelével, a krisztusi életkorhoz közeledve eredeti és komoly szellemi teljesítménnyel, az addigi életút, kutatások és tapasztalatok összegzésével kellene

²⁷ ELTE Lt., 19/a, 351/1893, 355/1893. (itt az irat hiányzik, de az akta palliumán olvasható a tárgy: Angyalnak „az egyetemi könyvtárnál maradása ügyében”), 93/1894.

²⁸ ELTE Lt., 19/a, 366/1896, 9/1897. és 288/1897.

²⁹ A Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójává történt kinevezésekor Hóman kijelentette: „Büszke vagyok rá, hogy mióta 18 esztendő koromban az édesapám érdemeiért kineveztek az Egyetemi Könyvtár tisztviselőjévé, hivatali előhaladásom érdekében sohasem vettem igénybe semmiféle családi, társadalmi, politikai protekciót. Az én protektoraim a tanárim, tudományos mentoraim, hivatali előjáróim, tudományos munkatársaim és nem utolsó sorban hivatali kollégáim voltak.” HÓMAN Bálint, *Művelődéspolitikai*, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1938, 414–415.

²⁵ ANGAL, *Emlékezések*, 85–86, illetve UJVÁRY Gábor, *Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet*, Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr, 1996, főleg 173–175.

²⁶ A röviden csak Institutnak nevezett intézmény magyar hallgatóiról: Manfred Stoy, *Die Ausbildung von ungarischen Historikern am Institut für österreichische Geschichtsforschung = Das Institutionserbe der Monarchie. Das Fortleben der gemeinsamen Vergangenheit in den Archiven*, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Sonderband 4, 1998, 47–63.

bizonyítania rátermettségét, kiválóságát. Ugyan nem vallásalapítóként, de a saját szakterületük megújítójaként, hittelt, a jövőben bizakodva – s ahogy ez mindig is volt, kicsit a „hivatalosság”, az „apák” ellen harcolva, helyet követelve maguknak a nap alatt.

Hóman könyvtári szolgálatba lépésétől kezdődően a különgyűjtemények kezelésével, azaz a kéziratok feldolgozásával, rendezésével és katalogizálásával, az ősnymotványokkal és a régi, 16–18. századi könyvekkel foglalkozott. Kollégái között nem voltak olyan jelentős tudósok, mint Angyal esetében annak idején. Ferenczi Zoltán mellett talán Fitz Józsefet (1888–1964) – Hómanhoz hasonlóan később a Széchényi Könyvtár igazgatóját – és a román anyanyelvű Barbul Jenőt (1875–?) – a két világháború között a kolozsvári román egyetem könyvtárának vezetőjét – emelhetem ki. Hóman megbecsültségét jelzi, hogy Ferenczi őt bízta meg a könyvtárba érkező fontosabb levelek megválaszolásával, a jelentések, a szerződések és a kérvények szövegezésével.³⁰ Többek szerint a tízes évek végén Ferenczi helyett a valóságban már ő irányította az intézményt.³¹ Könyvtárőrként 1914-ben a VII., majd 1919-ben a VI. fizetési osztályba került – az utóbbinál magasabb beosztása pedig csak az igazgatónak volt. Hóman 1922-ig dolgozott a könyvtárban.³² Ekkor nevezték ki az Országos Széchényi Könyvtár igazgatójává, majd rá egy évre, 1923-ban a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójává. Közben – mintegy másodállásban – 1925-től a budapesti tudományegyetemen a középkori magyar történeti tanszéket vezette 1931-ig (Angyal ugyanitt vonult nyugdíjba 1929-ben). Hóman bizonyosan szerette az Egyetemi Könyvtárat, jó szívvel gondolt vissza rá, hiszen még miniszterként is komoly támogatást nyújtott az intézménynek, amely 1935-ben, az egyetem fennállásának 300. évfordulója alkalmából három új állást kapott, és még ugyanebben az esztendőben komoly beruházási hitelt is fölvehetett raktárépítésre. A könyvtár beszerzési kerete is jóval magasabb volt a magyarországi átlagnál az 1930-as években.³³

A budapesti tudományegyetemen

Hóman tehát sokkal gyorsabban emelkedett a hivatali pályán és ranglétrán, mint Angyal. Az egyetemi tanárságot is jóval fiatalabban, 40 esztendősen nyerte el. Angyal „csak” 52 évesen jutott el idáig – annak ellenére, hogy már középiskolai tanárként is megérdemelt szakmai sikereket aratott, s diákjai

³⁰ TÓTH – VÉRTESY, *I. m.*, 334–338, 347–350.

³¹ OSzKK, Fond 152, THIENEMANN Tivadar, *Szellemtörténeti önismeret – Thanksgiving Day, 1983. november 24.*

³² ELTE Lt., 8/m, Professzorok életrajzai, 35. köt. (1930–1947.)

³³ TÓTH – VÉRTESY, *I. m.*, 330.

is rajongtak érte. Nem véletlenül fakadt ki egy 1906-ban Thallóczy Lajoshoz (1845–1916) intézett levelében az ideje nagy részét lekötő, nem igazán kedvelt és kissé egyhangú gimnáziumi tanárságra: „[...] aránylag kevés fizetéssel, de annál több elfoglaltsággal s erőfeszítéssel járó hivatalban a tudományos munka igazi folytatását majdnem lehetetlennek érzem. Fájdalmas a lemondás arról, amit hivatásnak érezni csak azért van jogunk, mert a hozzáértők biztatása nem hiányzik. Eddigi életemben még nem volt alkalmam kipróbálni azt a »független nyugalmat«, melyben Arany szerint a dal megfoghat s amelyre a tudomány munkásainak még nagyobb szüksége van.”³⁴ Ezután még további három esztendőt kellett várnia e lehetőségre: 1909. január 28-án nevezték ki a budapesti tudományegyetem nyilvános rendes egyetemi tanárává.³⁵ Hosszú ideje tartó tudományos munkájának el nem ismerése zavarta ugyan, de nem szegte munkakedvét és erejét. Ahogyan Hóman Bálint 1926-ban megfogalmazta: „Angyal Dávid 42 éves korában még egyszerű könyvtár-tisztje volt a budapesti egyetemi könyvtárnak s ekkor cserélte fel könyvtári íróasztalát a középiskolai katedrával. Az egyetemen mint magántanár adott elő, de az Akadémia csak 45 éves korában választotta tagjai sorába, s már az öregség felé hajló férfikorban, 52 esztendősen ért el élete végcéljához, az egyetemi katedrához. S történt ez oly időben, mikor vele egyívású kortársainak legtöbbje 25–35 éves kora óta egyetemi katedrákon vagy nagy tudományos intézetek élén csillogtathatta tehetségét. A mellőzés – mert hiszen tehetségeit és tudását mérlegelve, annak kellett éreznie – Angyal Dávidot nem sodorta meghasonlásba.”³⁶

A magyar történelemnek a századfordulón két tanszéke volt az egyetemen. Az egyik az 1526 utáni eseményeket oktatta és kutatta, és a neves művelődéstörténész, Kerékgyártó Árpád (1818–1902) 1898-as nyugdíjazásakor megürült. A bölcsészkar a szabaddá vált helyre Thallóczy Lajost, a bécsi „közös” pénzügyi levéltár igazgatóját, a Balkán történetének egyik legavatottabb szakértőjét, Ferenc József tanácsadóját kérte föl. (Ebben az időszakban többször is előfordult, hogy – neves tudósok esetében – nem pályázati úton, hanem meghívással töltötték be a tanszékvezetői helyet.) Thallóczy azonban hosszú ideig húzta-halasztotta a döntést. Komoly befolyást biztosító bécsi állását nem kívánta feladni, de a budapesti egyetemi tanári stallum is vonzotta. Nyolc esztendőn át hezitált, s talán még tovább is tétovázott és taktikázott volna, ha a bölcsészkar 1906. május 2-i ülésén nem határoz arról, hogy elévültnek tartja meghívását, és pályázatot ír ki a tanszék vezetésére. Erre Angyal

³⁴ OSzKK, Fond IX/16. Angyal Dávid levelei Thallóczy Lajosnak, 1906. március 25.

³⁵ Az erről szóló miniszteri rendelet február 8-i keltezésű volt: ELTE Lt., 8/m 34.: Angyal Dávid-életrajz.

³⁶ HÓMAN, *Angyal*, 535–536.

Dávid is jelentkezett. Végül őt jelölték az első helyre, s bár az erről szóló felterjesztés már 1908 késő tavaszán a minisztériumban volt, fél évet késett a kinevezése. Angyalnak ifj. gróf Andrássy Gyula (1860–1929) belügyminiszter pártfogására is szüksége volt, hogy 1909 januárjában végre megkapja az erről szóló határozatot.³⁷ Ebben minden bizonnyal egykori tanítványainak társadalmi kapcsolatrendszere is szerepe játszott. Hóman Angyalhoz írt sorai alapján ugyanis valószínűsíthető, hogy a népszerű székely „mesélő”, Benedek Elek (Marcell édesapja, 1859–1929), aki az akkori kultuszminister, Apponyi Albert (1846–1933) jó barátja volt, illetve a nagyhatalmú földművelésügyi miniszter, Darányi Ignác (Hóman nagybátyja, 1849–1927) is közbenjárt Angyal érdekében.³⁸

Angyal magántanárként, majd professzorként is a 16–19. század közötti magyar történelem témaköréből hirdetett előadásokat és szemináriumokat. 1910/1911-től az egyetem Tanárképző Intézetében – ahol szinte minden félévben a magyar történet teljes áttekintésére is vállalkozott –, 1912/13-tól pedig a legkiválóbb tanárokat és diákokat tömörítő Történeti Szemináriumban is oktatott (mindkét helyen egészen 1929-es nyugdíjazásáig). Az „elitképző” szemináriumot Angyal professzorsága idején 1912/1913-tól Marczali Henrik, majd 1922/23-tól Áldásy Antal vezette. Az egyetemi tanárok közül pedig itt tanított Fejérváthy László, Domanovszky Sándor, Szentpétery Imre, Szekfű Gyula, Lukinich Imre és 1922-től Hóman Bálint is.³⁹

Az 1910-es években Hóman az Angyal irányította *Történelmi Szemle* szerkesztésében – ahol egyébként több tanulmányt is közölt – segédkezett.⁴⁰ Kapcsolatuk ekkor mélyült el, hamarosan pedig barátivá vált. Mikor a Hóman esküvőjére szóló 1913. februári meghívásnak Angyal nem tudott eleget tenni, így mentette ki magát: „Mindig szíves örömmel gondolok önre, nemcsak mint jeles tanítványomra, hanem mint jó emberre, akinek ragaszkodása nekem igen sok örömet szerzett és kárpótolt sok rossz tapasztalatért.”⁴¹ Szekfűnek ugyanebben az esztendőben kijelentette: nyilván „tudja, hogy mennyire nagyra becsülöm [Hómant], s ha nézeteink el is térnek esetleg, ez

³⁷ SZENTPÉTERY Imre, *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935*, Pázmány Péter-Tudományegyetem, Budapest, 1935, 589. – Mindennek levéltári forrása: ELTE Lt, 8/a, 12. köt., 1908. május 4-i VI. rendes, 13. köt., 1909. március 16-i rendkívüli ülés. – Lásd még: ANGAL, *Emlékezések*, 115–116.

³⁸ MTA KK, Ms 801/173. és 174., 1908. május 29. és június 5.

³⁹ *A budapesti királyi magyar Tudomány-egyetem tanrendje az ... tanév első/második felére*, Budapesti (majd Pázmány Péter) Tudományegyetem, Budapest, 1909-től 1929-ig. A Történeti Szemináriumról a sajnós fölöttébb töredékes iratanyagot lásd: ELTE Lt., 102. fond

⁴⁰ Erről például MTA KK, Ms 801/184–187, 196, 198, 200. Hóman Bálint – Angyal Dávidnak, 1912. január 11., 1912. február 7., 1912. június 14., 1912. július 3., 1916. június 29., 1916. november 15., 1916. december 31.

⁴¹ OSzKK, Fond 15/189. Angyal Dávid – Hóman Bálintnak, 1913. február 1.

semmit sem változtat a nagyrabecsülésen.”⁴² A *Száműzött Rákóczi* kapcsán ugyanekkor kezdődő vitában – amelyben Angyal Szekfű egyik legharcosabb védelmezője volt – Hóman nem állt ki nyilvánosan a számára akkoriban egyébként sem szimpatikus Szekfű Gyula mellett.⁴³ Ennek ellenére Angyal Szekfű előtt is így vélekedett róla: „Hóman igen tehetséges fiatalember, s nagy munkakedve van. Azonkívül igen jó fiú, [...] tanítványom volt a gimnáziumban s azóta ragaszkodik hozzám.” „Reményilem, Hóman cikkeivel meg van elégedve – írta 1917 tavaszán Szekfűnek. – Ez ember a talpán. Egyre jobban fejlődik.”⁴⁴

A őszirózsás forradalom idején, 1918/1919-ben Angyal a budapesti tudományegyetem bölcsészkarának dékánja volt. Miután azonban ő állt ki a leghatározottabban az egyetemen a kormány egyetemi autonómiát sértő beavatkozási kísérleteivel szemben, 1919. február elején felfüggesztették állásából. Csak a Tanácsköztársaság leverése után foglalhatta el újra tanári széket. Tekintettel 1919-es, év eleji érdemeire – teljesen szokatlan módon – 1919/1920-ra ismét, egyhangúlag választotta dékánjává a kar. (Ekkoriban évenként váltották egymást a karok vezetői az egyetemeken.) Hóman magatartása nem volt ennyire egyértelmű a két forradalom alatt. Az őszirózsás forradalmat kezdetben még üdvözölte, majd egyre inkább elhidegült a fokozatosan balra tolódó új rendtől, a Tanácsköztársaságtól pedig már – Angyalhoz hasonlóan – ő is elborzadt.⁴⁵

A trianoni trauma kapcsán – teljesen érthetően – Angyal és Hóman is csatlakoztak azokhoz a történészekhez, akik hangsúlyozták, hogy a Kárpát-medence területére csak a magyarságnak van teljes értékű történelmi joga. Mindketten megírták a maguk „Trianon-könyvét”. Angyal a Magyar Tudományos Akadémia cseh akadémiahoz intézett válaszában a magyarság jussát bizonyította a Felvidékhez, egy általa szerkesztett tanulmánykötet bevezetőjében pedig a magyar politikusok ártatlansága mellett érvelt az I. világháború kitörésének okait keresve. Hóman *A magyarság megtelepülése* című, 1920-ban megjelent – egy korábban írott tanulmányára támaszkodó – munkájában pedig ugyancsak a magyarság Kárpát-medencebeli „primus inter

⁴² MTA KK, Ms G 628. Angyal Dávid – Szekfű Gyulának, 1913. december 3.

⁴³ A Szekfű-vitáról, abban Angyal és Hóman szerepéről is lásd DÉNES Iván Zoltán, *A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*, Akadémiai, Budapest, 1976. – Uő., *Szekfű Gyula magántanári képesítésének ügye 1914–1916*, ELTE, Budapest, 1976.

⁴⁴ MTA KK, Ms G 628. Angyal Dávid – Szekfű Gyulának, 1916. december 26. és 1917. március 4.

⁴⁵ Minderről – s általában Angyalról – részletesebben: UJVÁRY Gábor, „*Gyötör az a gondolat, hogy nem dolgoztam eleget.*” Angyal Dávid, a nevelő, a könyvtáros, a tudós-tanár és az intézetigazgató = *A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde – HALÁSZ Ferenc – UJVÁRY Gábor, Argumentum, Budapest, 2009, 96–191., illetve a kötet *A politikus Hóman Bálint* című tanulmányát.

pares” szerepét hangoztatva állította, hogy a magyar királyság a 12. század végén mintegy kilencven százalékában homogén, magyar nyelvű állam volt.⁴⁶

A középkori magyar művelődéstörténetből 1917-ben habilitált Hóman már az 1919/1920. tanévben – Angyal dékánása alatt – magántanári képviselőként vett részt a bölcsészettudományi kar tanácsulésain. Óráin az 1526-ig terjedő magyar történetet tekintette át – Angyallal tehát mintegy kiegészítették egymást, szinte a teljes magyar históriát lefedték témáikkal. Hóman 1922-től Marczali Henriket helyettesítette a középkori magyar történeti tanszéken – ma azt mondanánk, megbízott tanszékvezetőként.⁴⁷ 1925-től pedig már nyilvános rendes egyetemi tanárként oktatott. Akkor foglalta el Marczali egykori katedráját, amikor Angyal Dávidot – mintegy „helycserével”, addigi magyar tanszékéről – az újkori egyetemes történeti tanszékre nevezték ki.⁴⁸ Ahogy már említettem: Angyal 1929-ben vonult nyugdíjba, Hóman pedig – bár a későbbiekben is hirdetett órákat – 1931-ben vált meg a tanszékvezetéstől.⁴⁹

Szakmai munkásság és tudományos közélet

Angyal és Hóman a húszas években is gyakran találkoztak. Szakmai és egyéb kérdésekben sokszor egyeztettek, az egyetemen kívül is több testületben dolgoztak együtt. Hóman 1920-ban Angyal közreműködésére is számított, amikor *A magyar történettudomány kézikönyve* (valamint a későbbi *Magyar történet*) tervezetét kidolgozta. A kézikönyvek esetében a *Bevezetés a történettudományba* című, többkötetes alsorozatban gondolt arra, hogy egykori tanárát is felkéri egy rész megírására. Erre fel is szólította Angyalt, aki – mivel a kiváló és Magyarországon úttörő sorozat végül is torzóban maradt – aztán mégsem szerepelt a szerzők között.⁵⁰

Mindketten aktívan részt vettek a tudományos közéletben, számos szakmai egyesületben tevékenykedtek. Angyalt 1902-ben választotta levelező

⁴⁶ ANGVAL Dávid, *A Magyar Tudományos Akadémia válasza a cseh Akadémiának*, Hornyánszky, Budapest, 1920; *Magyarország felelőssége a világháborúért. Tanulmányok*, szerk. ANGVAL Dávid, Oriens Nemzetközi Könyvkiadó és Terjesztő, Budapest, 1923. – HÓMAN Bálint, *A magyarság megtelepülése*, Szabad Lyceum kiadványai, Budapest, 1920. – Minderről bővebben: VÁRDY Béla, *Trianon megnyilvánulása a két világháború közti magyar történetírásban*, Aetas 2003/3–4., 286–305 – illetve PALLÓS Lajos, *Területvédő propaganda az első világháború után. Nem! Nem! Soha!*, Rubicon 2001, 1997/1., 6–29.

⁴⁷ ELTE Lk., 8/a, 25. köt., 1919. október 14-i I. rendes; 27. köt., 1922. június 20-i V. rendkívüli; 28. köt., 1922. október 30-i I. rendes; 29. köt., 1923. október 29-i I. rendes; 1924. február 14-i III. rendes; 30. köt., 1924. szeptember 11-i I. rendkívüli ülés.

⁴⁸ Uo., 30. köt., 1925. január 14-i III. rendes; 31. köt., 1925. szeptember 14-i I. rendkívüli ülés.

⁴⁹ SZENTPÉTERY, I. m., 674.

⁵⁰ OSzKK, Fond 15/34. (*A magyar történettudomány kézikönyve* c. sorozat létrejöttével kapcsolatos levelezés és egyéb írások.)

tagjai közé a Magyar Tudományos Akadémia (rendes tag 1917-ben, tiszteleti pedig 1936-ban lett; a székkfogalójára 1918. április 15-én került sor *Az 1615-iki bécsi török békének titkos pontjai* címmel).⁵¹ Több akadémiai bizottságban kapott helyet: a Kazinczy műveinek – ekkor végül meg nem valósult – kritikai kiadására alakult Kazinczy Bizottságban (a továbbiakban is zárójelben jelzem tagságának időtartamát: 1913–1918), a Történettudományi Bizottságban (1907–1943), amelynek 1933-tól 1943-as haláláig elnöke is volt, a Hadtörténeti Bizottságban (1910–1943), a Széchenyi Bizottságban (1913–1943), a Tisza István Bizottságban (1921–1940), az Irodalomtörténeti Bizottságban (1925–1943), illetve 1923 és 1940 között az MTA részéről ő volt a Commission Internationale de Coopération Intellectuelle Magyar Nemzeti Bizottságának egyik munkatársa.⁵² Hóman 1918-ban lett levelező, 1929-ben rendes, 1933-ban Igazgató Tanácsbeli tag, emellett a következő bizottságokban munkálkodott: Történettudományi (1916–1945), Archeológiai (1924–1944), Hadtörténeti (1924–1945), Római Magyar Történeti Intézeti (1925–1930), Könyvtári (1925–1944), Szótári (1925–1944), Néptudományi (1929–1945; elnök: 1929–1933, tiszteletbeli elnök: 1933–1944), illetve a Tisza István Bizottság tagja volt a Magyar Történelmi Társulat részéről (1921–1940), valamint a Commission Internationale de Coopération Intellectuelle Magyar Nemzeti Bizottságáé az MTA részéről (1923–1940).⁵³ Angyal és Hóman tehát több akadémiai bizottságban is együtt dolgoztak.

Kettejük viszonya Angyálnak 1929 novemberében a Bécsi Magyar Történeti Intézet vezetőjévé történt kinevezése, majd Hóman minisztersége – 1932 októberétől – után talán a korábbinál is szorosabbá vált, s csak a harmincas évek legvégén romlott meg. Történészként néha vitatkoztak ugyan, de ettől mit sem változott egymás iránti, kölcsönös megbecsülésük. „Bennünket – úgy érzem – semmiféle intrikával nem lehet egymástól elidegeníteni” – jelentette ki Hóman 1930-ban. A *Magyar történet* kapcsán pedig az Angyaltól kapott szelíd bírálat után sem mulasztotta el, „hogy meleg hálával megköszönjem a kedves levelében megnyilvánult és talán meg sem érdemelt elismerést. [...] Nagyon köszönöm a figyelemreméltó és tárgyilagos megjegyzéseket is, melyek egy részét a második kiadásban hasznomra fogom fordítani [...]”⁵⁴

⁵¹ *Akadémiai Értesítő* 13. köt., 1902. évf., 215, 293, 358. és 360; 29. köt., 1918. évf., 349; 44. köt., 1936. évf., 293. és ennek „függeléke”: Tagajánlások 1936-ban, 9–10.

⁵² FRÁTER Jánosné, *A Magyar Tudományos Akadémia állandó bizottságai 1854–1949*, MTA Könyvtára, Budapest, 1974, 99, 109–110, 196–197, 245, 312, 329. és 350.

⁵³ OSzKK, Fond 15/26. (Hóman Bálint akadémiai tagságára, valamint egyesületi, társulati tagságaira vonatkozó iratok), illetve FRÁTER, I. m., 30, 76, 128–137, 197, 222, 245, 259, 329. és 351.

⁵⁴ MTA KK, Ms 801/216. és 217. Hóman Bálint – Angyal Dávidnak, 1930. július 23. és szeptember 16.

A jórészt Hóman korosztályához tartozó – tehát az Angyalnál éppen egy nemzedékkel fiatalabb – magyar történészek által írott, Hóman szerkesztette kötetet, *A magyar történetírás új útjait* (1931.) viszont így értékelte Angyal: „Nagyon sok a dolgom, de az ön értekezését rögtön elolvastam. Igen jelentékeny munka. Zsúfolva gondolatokkal – néha nagyon is zsúfolva. Mondatai súlyosak, annyira súlyosak tartalomban, hogy a formában alig férnek el. Hálával tartozom a rólam való szíves megemlékezésért – ha nem restelli, fejezze ki e hálámat Szekfű barátunknak is, akinek tanulmányával még nem foglalkoztam a kellő figyelemmel.

Mindamellett azt a fő gondolatot, hogy minden üdv a szellemtörténeti módszerben van, nem fogadhatom el. [...] Szerintem [...] minden üdv a történetírónak a maga szemében van. Látnia kell, ha ezt nem tudja, hiában minden bölcsesség. Az ön szomszédja [Thienemann Tivadar] például, Heinrich és Gyulait, mint egyenlő értékű nagyságokat említi. Az ilyen szemértéket nem teszi jóvá a »szellemtörténet«. Sőt, azt vagyok bátor hinni, hogy nem sok »szellem« van az ilyen történetben. [...] Önök egyáltalán [...] a »liberális és pozitív« történetírókat nagyon is lenézik. Hát Taine – a pozitívista – vak volt talán a motívumok szellemtörténeti jelentősége iránt?”⁵⁵

Hóman a válaszában leszögezte: „a mi felfogásunk közt igen kevés eltérés van. Lehet, hogy a kötet egyik-másik írója messzebb megy nálam e kérdések tekintetében, én azonban egész világosan megmondom, s ezt hiszem is, hogy a szellemtörténet voltaképpen csak módszer, még pedig az igazi történeti módszerrel azonos metódus. Magát Professzor Urat is ezért tartom – minden idegenkedése ellenére – szellemtörténésznek, kinek igen sokat köszönhetek tudományos fejlődésem tekintetében. [...] Egyébként is azt hiszem, nem kerülte el figyelmét Tanár Úrnak, hogy én nem a maga idejében rendkívül érdemes munkát végzett liberális történetírókkal, hanem csak ezek túlzóira s az általuk meghonosított »laikus szemlélettel« vitatkozom.”⁵⁶ Angyal erre így reagált: „Tehát megegyeztünk a szellemtörténetben. Módszer bizonyos kérdések tisztázásában. Csak alkalmazni kell tudni! Finom Wertheimkulcs, de várkapuk kinyitására ha erőltetjük, komikus szituációba jutunk. A név újnak hangzik, Ranke Ideengeschichtének nevezi, Ottokar Lorenz Motivenforschungnak.”⁵⁷ Hóman pedig, amikor – valószínűleg – Csánki Dezsőnek (1857–1933) megköszönte Akadémián elmondott beszédének megküldését, ismét utalt Angyallal történt egyeztetésére. Csánki szavaiban kifogásolta, hogy „a hozzá nem értők szemében oly látszat keletkezhetik, mintha könyvünkben az előttünk járó nemzedék munkásságát igyekeztünk volna

lekicsinyelni s mintha ezt a bírálatot éppen azok a vezető tudósok vennék magukra, akiknek komoly és nagyszabású munkásságát éppen antitézisként idéztük és méltattuk az ugyanabban a korban lábra kapott tudománytalan, laikus irányzattal és az öncélú adatgyűjtéssel szemben. Úgy érzem, hogy e beszédnek ily formában leendő megjelenése kifelé azt a látszatot keltheti, mintha a kettőnk nemzedéke közt éles harcok folynának és lényegbevágó ellentétek állnának fenn, holott ez szerintem nincs így, aminthogy ez ügyben Angyal Dáviddal folytatott levélváltásunk során is sikerült a közös platformot megtalálnunk.”⁵⁸

A Hóman kultuszminiszterségéről szóló első, 1931-es találgatások meghiúsulása után így kesergett Angyal: „A múlt év végén nagyon megörültem egy budapesti sürgönynek a N[eue] Fr[ieie] Pressében, ahol ön kandidálva volt a miniszterségre. Hallottam azóta, hogy nem vállalta el. Pedig bizony jó lett volna a magyar kultúrának, ha elvállalja. A bécsi magyar történeti intézet sorsa iránt is nyugodtabbak lehettünk volna. De lám, a Kormányelnök mégis csak a Barcsay gimnázium volt növendékei közt kereste a kultuszminisztert!”⁵⁹ (Karafiáth Jenőről volt szó.) Mikor pedig Hóman végül miniszter lett, az Angyaltól kapott gratulációra – immár tegeződve – így válaszolt: „Igen tisztelt kedves Bátyám!

Méltóztassál megengedni, hogy e bizalmas megszólítással élve, forduljak most Hozzád, akinek az életben olyan sokat, szépet, nemeset és jót köszönhetek. Az a sok tanítás, amit a történelemből az én kedves tanáromnak, kedves Bátyámnak, buzdítására a múltban merítettem, rendkívül nagy javamra válik a tudóspálya után a közéletben is. Fogadd érette, kedves Bátyám, hálás köszönetemet.”⁶⁰

Angyalt „mélyen meghatották” e sorok: „A melegség, mely belőlük kiáradt, vigasztalta, megnyugtatta mostanában sokat zaklatott lelkemet. Nem az én érdememet, hanem a Te nagylelkűségedet bizonyítja az, hogy ily szíves jóindulattal emlékszel vissza arra, amit tanári pályámon módomban volt Neked nyújtani. Te a magad erejéből lettél azzá, ami vagy, történeti remekművek írójává és amint hiszem és reménylem, Magyarország egyik legkiválóbb kultuszminiszterévé.”⁶¹ Szekfű pedig szintén ekkoriban jelentette a bécsi Klebelsberg-emléktábla állítását javasoló Angyalnak: Hóman „ezt Tanár Úr levelére is bizonyosan azonnal elintézi, hiszen Tanár Úr iránt megható gyermekkori tisztelettel van.”⁶²

⁵⁸ Uo., 15/1892. Hóman Bálint – ismeretlennek, Budapest, 1931. április 18.

⁵⁹ Uo., 15/189. Angyal Dávid – Hóman Bálintnak, 1932. január 2.

⁶⁰ MTA KK, Ms 801/224. Hóman Bálint – Angyal Dávidnak, 1932. december 28.

⁶¹ OSzKK, Fond 15/189. Angyal Dávid – Hóman Bálintnak, 1932. december 30.

⁶² MTA KK, Ms 805/53. Szekfű Gyula – Angyal Dávidnak, [1932.] október 25.

⁵⁵ OSzKK, Fond 15/189. Angyal Dávid – Hóman Bálintnak, 1931. február 26.

⁵⁶ MTA KK, Ms 801/220. Hóman Bálint – Angyal Dávidnak, 1931. március 9.

⁵⁷ OSzKK, Fond 15/189. Angyal Dávid – Hóman Bálintnak, 1931. március 12.

A Bécsi Magyar Történeti Intézet szerepe kettejük kapcsolatában

Angyal ekkoriban már a két világháború közötti magyar történettudomány egyik legjelentősebb műhelyének, az 1920-ban gróf Klebelsberg Kuno által alapított Bécsi Magyar Történeti Intézetnek az igazgatója volt. Károlyi Árpádot és Eckhart Ferencet követte ebben a tisztségben. 1929. november 1-jétől vezette a kultuszárca – s így 1932 októberétől már Hóman – felügyelete alá tartozó intézetet. Megbízatása 1934. október 31-ig szólt, amit 1934 augusztusában 1935. október 31-ig meghosszabbítottak; természetesen Hóman egyetértésével és jóváhagyásával. (Tehát nem felel meg a valóságnak Angyal azon 1943-as állítása, miszerint: „Hóman irántam a régi módon viselkedett jó ideig, de azután mikor a Klebelsberggel kötött szerződés ideje lejárt, hirtelen tudósított, hogy adjam át a hivatalomat utódomnak.” Ez nyilván Angyal túlzott érzékenységének és 1943-as Hóman-képének a visszavetítése a múltba. Hóman ugyanis a 77 éves tudóst, Klebelsberggel kötött egyezségének megszűnte után, még további egy esztendőre megerősítette igazgatói tisztségben, s ez mindenképpen szokatlan gesztus volt.)⁶³

Angyal így állandó, szinte napi kapcsolatba került Hómannal, aki nem csak miniszterként, de a Magyar Történelmi Társulat elnökeként is beleszólhatott az Intézet ügyeibe. A Társulat ugyanis, mint alapító, a harmincas években is jelentős befolyást gyakorolt arra, kiket küldjenek ki ösztöndíjasokként a Bécsi Magyar Történeti Intézetbe (amelyet 1933-ban Hóman elődjéről, gróf Klebelsberg Kunóról neveztek el). Ezért Angyal gyakran beszámolt Hómannak az Intézet egyre aggasztóbb helyzetéről, gondjai sokaságáról. Hiszen a harmincas évek elején – a gazdasági világválság következtében – a külföldi magyar intézményrendszer részbeni felszámolása, a Bécsi Magyar Történeti Intézet bezárása is szóba került. Ettől éppen Angyal és az őt támogató Hóman mentette meg az Intézetet, amelynek egyébként csaknem minden jelentősebb – az 1526 és 1918 közötti „közös” történelemmel foglalkozó – magyar historikus vendége volt ekkoriban is. Többségük egy-két hétre utazott Bécsbe, és csak szállást kapott az Intézet otthonában, a Gárdapalotában. Az Intézet fiatal – általában egy vagy két félévet ott töltő – állami ösztöndíjas tagjainak a száma 1931-től ugyan jelentősen (évi 10–12 ösztön-

⁶³ Angyal igazgatói kinevezéséről, majd szolgálata meghosszabbításáról: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), K 636, 440–11. (33/1929. – több más aktát is ez alá az iktatószám alá rendelték.) – Angyal szelektív emlékezetéről: ANGAL, *Emlékezések*, 152. – Lásd még: MOL, P 1541 – 2. tét.; 1930. január 31-i jelentés az intézet 1929/30. első félévi működéséről, illetve a Századok 1930/1–3. számának Hivatalos értesítője a Történelmi Társulat 1929. szeptember 30-i rendkívüli igazgatóválasztmányi üléséről, valamint: MOL, K 726 – 970, 1001 és 1028/1929.

díjas helyről 4–5-re) csökkent, ám így is olyan kiválóságok időztek itt Angyal igazgatósága idején, mint Bakács István János (1908–1991), Baráth Tibor (1906–1992), Bobula Ida (1900–1981), Csapodi Csaba (1910–2004), (Mályuszné) Császár Edit (1910–1992), Csóka Lajos (1904–1980), Deér József (1905–1972), Ember Győző (1909–1993), Fekete Lajos (1891–1969), Fischer (később Ferenczy) Endre (1912–1990), Fleischer Gyula (1890–1962), Haraszti Emil (1885–1958), Hermann Egyed (1895–1970), Ila Bálint (1903–1978), ifj. Iványi-Grünwald Béla (1902–1965), Komoróczy György (1909–1981), Kosáry Domokos (1913–2007), Kozocsa Sándor (1904–1991), Kring (később Komjáthy) Miklós (1909–1993), Kumorovitz Bernát Lajos (1900–1992), Lederer Emma (1897–1977), Mérei Gyula (1911–2002), Pálffy Ilona (1905–1974), Ravasz Borbála (1909–1979), Sinkovics István (1910–1990), Szabó István (1898–1968), ifj. Szentpétery Imre (?–?), Szilágyi Lóránd (1908–1974), Váczy Péter (1904–1994), Waldapfel Eszter (1906–1968) és Zádor Anna (1904–1995).⁶⁴

Angyal egy olyan periodikát is újtára indított, amelynek jó néhány tanulmánya ma is alapmunkának számít a történeti irodalomban. Még Hóman minisztersége előtt, 1930-ban kezdeményezte ugyanis az intézeti kutatómunkáról beszámoló évkönyvsorozat megjelentetését. Terve 1931-ben valósult meg: az évkönyvek 1940-ig összesen tíz kötetben láttak napvilágot.

Angyalnak azonban az évkönyvek kiadása kapcsán is számos problémával kellett megküzdenie. Ezek közül a legkellemetlenebb az 1934-es kötet körüli hercehurca volt. Hóman Bálint ugyanis ekkor ünnepelte írói pályájának negyedszázados jubileumát. Mint láttuk, 1926-ban – egykori tanítványként – Hóman köszöntette Angyalt, abból az alkalmából, hogy Angyal első tanulmánya ötven esztendeje jelent meg. Ráadásul a bécsi magyar történeti intézet anyagi támogatása – legalábbis részben – a minisztertől függött. Így Angyalnak nehéz lett volna megakadályoznia azt az elképzelést – talán szelíd nyomást is –, amely Hóman hajdani hallgatóitól indult, azzal a céllal, hogy az Intézet 1934. évkönyvét a Hóman-évfordulónak szenteljék. Angyal emlékezéseiben azt sejteti, hogy Hóman kezdeményezte a kötet kiadását, és maga jelölte ki, tanítványai közül kiknek az írását látná szívesen az évkönyvben. Ennek ellentmond azonban Mályusz Elemérnek egy Hómanhoz írott levele. Mályusz – aki Angyal és Hóman hallgatója is volt, de ekkoriban már

⁶⁴ A további ösztöndíjasok Angyal igazgatósága alatt: Bánrévy György, Belitzky János, ifj. Csemege József, Gillemot Katalin, Herczegh József, Incze Gábor, Kónyi Mária, Kovács Lajos, Köhler Aladár, Literati Nagy Valéria, Margitay Becht Dénes, Meszlényi Antal, Ossetzky Dénes, Óváry-Avary Károly, Szalai Béla, Tarnay Zsuzsanna, Temesy Győző, Thewrewk-Pallaghy Attila, Tirscher Jolán, Torma Péter, Váczy Elemér, Vikár Béla. Lásd: UJVÁRY GÁBOR, „Ha Béccsel megszabad az összeköttetés, akkor megszabad az összeköttetésünk a saját múltunkkal”. *Adattár a Bécsi Magyar Történeti Intézet tagjairól (1920–1944)*. = *Az Egyetemi Könyvtár évkönyve VII–VIII. 1995–1997*, főszerk. SZÖGI László, ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest, 1997, 381–429.

eltávolodott Hómantól, egykor tisztelt tanárától – a következőket vetette papírra: „Néhány idősebb tanítványod körében ugyanis felmerült az a terv, hogy az idén lévén irodalmi működésed 25 éves évfordulója, ezt a szokásos módon egy emlékkönyv kiadásával ünneplik meg. Engem, mint legidősebb volt hallgatódat kértek meg, puhatoljam ki, miként fogadnád a tervet, nem volna-e Számodra kellemetlen és a névsort is megnéznéd, nem maradt-e ki valaki.” Ezért kérte Hóman véleményét, és jelezte, „hogy ily emlékkönyv szerkesztésével nem óhajtok magamnak érdemeket szerezni. Szerény nézetem szerint a dolgozatok a Bécsi Magyar Történeti Intézet egyik évkönyvében, külön alcím alatt jelenhetnének meg. Arra ugyanis nem lehetne számítani, hogy a költségeket az írók adják össze, mivel közülük a magasabb állásban lévők anyagi helyzete is kedvezőtlen. Az Évkönyv-megoldás mellett szól az, hogy valamennyien tényleg dolgoztak Bécsben, s hogy ily módon a szerkesztő Angyal Dávid lehetne, aki, mint volt *tanárod*, bizonyára örömmel írna előszót volt *tanítványaid* kötetéhez.”⁶⁵

Végül Angyal, Károlyi Árpáddal egyeztetve arra az elhatározásra jutott, hogy nem utasíthatja vissza a kezdeményezést, mert ezzel az évkönyvek további létét veszélyeztetné. „Én az eredeti tervet annyiban változtattam, hogy a 25 éves írói jubileum ötletét elejtettem, és abból indultam ki, hogy Hóman befejezte tanári pályáját és volt tanítványai, akik egyszersmind a bécsi Intézetnek is tagjai voltak, búcsúzni akarnak tőle e kötetben. Az ilyenkor szokásos bevezető jellemrajzra senki sem vállalkozott, azt magamnak kellett megírnom. Őszinte voltam, amikor még szerettem Hómant, mint volt tanítványomat, nem mondtam róla egyebet, mint amit igaznak éreztem. De a Hómannak ajánlott *Évkönyv* nagyon éles kritika tárgya volt szakkörökben. Azt hittek a jámborok, hogy koncon leskelődtem midőn az ajánlásra elhatároztam magamat.”⁶⁶ Az Angyal jegyezte előszó hangsúlyozta, hogy a kötet szerzői valamennyien Hóman hallgatói voltak, s mindnyájan eltöltöttek hosszabb-rövidebb időt a bécsi Történeti Intézetben. Hómanról szólva kiemelte, hogy tanári pályája lezártnak tűnik, és „jelentékeny eredményeket köszönhet a magyar történettudomány Hóman kutatásainak a pénztörténetnek, a forráskritikának, a történetírás fejlődésének és metodológiájának terén. [...] A kutató szenvedélyével egyesül Hómanban az a pszichológiai fantázia, mely a saját belső és külső tapasztalatai körén kívül eső, szinte idegenszerű állapotokba is behat s azokat meg bírja értetni velünk. [...] E sorok írója pedig boldognak érzi magát, hogy élete estéjén a tehetségben és igyekezetben kiváló tanítványok egész sorának munkáit mutathatja be annak a férfiúnak,

akinek fejlődését gyerekkora óta figyelemmel kísérte és talán szerencsés is volt némi tekintetben hatni szellemi irányának alakulására.

Az élénk szemű, a tudományok iránt mohó gyermekből Magyarország vallás- és közoktatásügyi minisztere lett, nem pártpolitikai taktika, hanem tudományos érdemek által segítve.” Ennek ellenére Angyal 1943-ban már arra emlékezett, hogy Hómannal ápolt baráti kapcsolata éppen az évkönyv megjelenése miatt romlott meg.⁶⁷

1934-ben viszont még biztosan úgy érezte, hogy jól sikerült kiadvány hagyta el a sajtót, és ekkoriban még Hóman véleményére is sokat adott. Egy Lukinich Imréhez intézett levelében, a Ferenc Józsefről szóló Magyar Történelmi Társulatbeli felolvasásának terve kapcsán ugyanis azt javasolta: „A legjobb volna, kérlek, ha Hómannal megbeszelnéd. Vajon neki kíváncsatos-e, és célszerűnek gondolja-e az én felolvasásomat. Ha igen, kívánságodat teljesítem.

Köszönöm szíves érdeklődésedet az Évkönyv iránt. Azt hiszem, hogy teteszen fog Hómannak s az irodalom minden igaz barátjának. Balogh Jenő [aki az Akadémia részéről támogatta az évkönyvek kiadását] jósága s nagy-lelkűsége minden dicséretet megérdemelnek.”⁶⁸

Egyébként mai szemmel nézve sem kell szégyenkeznie Angyalnak e kötet miatt. Hiszen a benne szereplő 22 tanulmány többsége kitűnő írás volt, szinte kizárólag jeles szerzőktől származott (Bakács István János, Belitzky János, Csapodi Csaba, Deér József, Ember Győző, Fekete Nagy Antal, Galla Ferenc, Huszár Lajos, Ila Bálint, Komoróczy György, Kónyi Mária, Kring [később Komjáthy] Miklós, Kumorovitz L. Bernát, Lederer Emma, Mályusz Elemér, Paulinyi Oszkár, Pleidell Ambrus, Salacz Gábor, Sinkovics István, Szilágyi Lóránd, Váczy Elemér, Váczy Péter). Ráadásul, mint Szekfű Gyula Angyalnak írt sorából kiderült, néhányan még meg is sértődtek azon, hogy a tervezésnél kimaradtak a miniszter előtt is tisztelgő szerzők közül: „[...] hallottam Belitzkytől, hogy a Mályusztól készített Hóman-tanítványok jegyzékéből ő és némelyek kimaradtak – figyelmeztetett. –

Igen kérem Tanár Urat, legyen szíves az Évkönyvbe, illetőleg Hóman-emlékkönyvbe ezeket bevenni: Belitzkyt, Kónyi Máriát, esetleg Ravasz Boris-kát, s mindenképpen Komoróczyt, akit Mályusz egész megmagyarázhatatlan módon szinte üldöz.”⁶⁹ A kötet megjelenésekor pedig – az egyébként kritikai észrevételeivel ritkán fukarkodó – Szekfű így köszöntötte Angyalt mint szerkesztőt: „Az Évkönyvet most kaptam meg, csak átlapoztam eddig, igen sok szép tanulmány van benne, s melegen gratulálok hozzá Tanár Úr-

⁶⁵ OSzKK, Fond 15/1021. Mályusz Elemér – Hóman Bálintnak, 1933. május 12.

⁶⁶ ANGAL, *Emlékezések*, 151–152.

⁶⁷ A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve IV. évfolyam, szerk. ANGAL Dávid, Kertész Könyvny., Budapest, 1934, 1–2.

⁶⁸ OSzKK, Fond 116/358. Angyal Dávid – Lukinich Imrének, 1934. szeptember 10.

⁶⁹ MTA KK, Ms 805/80. Szekfű Gyula – Angyal Dávidnak, 1934. június 2.

nak.”⁷⁰ De az akkori kritikák is mindenben pozitívak voltak. Összességében tehát mindenképp sikeres vállalkozást jegyzett Angyal.

Angyal egyébként – s ez is Hómannak irányában megnyilvánuló jóindulatáról tanúskodott, bármint is emlékezett erre a későbbiekben – 1935-ös, immár végleges nyugdíjazása után továbbra is megtarthatta lakását a Gárdapalotában, és nyugdíja mellé még külföldi pótlékot is kapott az Intézet pénztárából. „Szerettem volna visszautasítani az ajánlatot, de Ferenc József [akinek életrajza megírására készült⁷¹] harmadik fejezetét még Bécsben akartam megírni s ezért ott maradtam” – idézte föl 1943-ban. 1935 novemberében pedig egy Szekfűhöz intézett levelében kijelentette: „Ami boldogságot illeti, Klebelsbergre és Hómanra is csak hálával gondolok. De anyagilag s talán szellemileg is jobban járok, ha 1929 őszén otthon maradtam volna, s nem akolbólintottak volna ki hat év nem eredménytelen munka után olyan formán, hogy most valószínűen Hóman és a magam akarata ellenére haza kell mennem oly viszonyok közé, melyekből kikoptam.”⁷²

Mikor 1936 októberében előadást tartott az Akadémián a fiatal Ferenc Józsefről: „Eltagadtatva beszélt a közönség arról, hogy milyen bámulatosan fiatal a majdnem 79 éves tudós: milyen fürgé a mozgása, milyen érces a hangja. Testi kondíciója húsz évvel fiatalabbnak mutatja, szellemi frissességéről, munkabírájáról nem is szólva.”⁷³ 1937 novemberében a Magyar Tudományos Akadémia és a Pázmány Péter Tudományegyetem is megünnevelte Angyal 80. születésnapját. Az egyetemen Hóman mint az egyik legrégebb tanítványa köszöntötte őt. „Hangoztatta a kultuszminiszter – tudósított az MTI –: végtelen örömmel tölti el, hogy mint a nyolcvanéves Angyal Dávid professzornak egyik legrégebb tanítványa, teljes szellemi és testi frissességben köszöntheti egykori tanárát, akinek tudományos munkásságát mindenkor nagyra becsülte és értékelte. Isten áldását kérte a kultuszminiszter továbbra is az ősz professzor munkájára, annak a reményének adva kifejezést, hogy a kiváló tudós eredményekben dús munkáját mostani friss erejével, szellemi frissességével még sokáig folytathassa. [...] Angyal Dávid professzor könnyekig meghatva mondott köszönetet az ünneplésért, megállapítva, hogy nyolcvanadik születésnapja nagy fordulót jelent életében s hangsúlyozta, a megjelentektől feléje áradó szeretet arra fogja serkenteni, hogy továbbra is produktív munkával szolgálja a magyar kultúra ügyét.”⁷⁴

⁷⁰ Uo., 805/92. 1935. január 27.

⁷¹ Erre 1930 augusztusában kapott a magyar kormány nevében megbízást Klebelsberg Kunótól (MOL, K 428. a., MTI, Napi tudósítások, 1930. augusztus 16., 37.).

⁷² ELTE Könyvtár Kézirattára, G 628. Angyal Dávid – Szekfű Gyulának, 1935. november 11.

⁷³ [Saját tudósítótól], *A történelmi események lélektani hatása. A 79 éves Angyal Dávid professzor a történetírásról beszél*, Pesti Napló 1936. október 11., 34.

⁷⁴ MOL, K 428. a., MTI, Napi tudósítások, 1937. november 29., 16. – Lásd még: B. I., „Semmi

Angyal ekkoriban még mindig elsősorban Bécsben tartózkodott, egészen 1938 nyaráig. Itt élte át az Anschlusst. S bármennyire is furcsa, nem elsősorban emiatt, hanem sokkal prózaibb okok következtében hagyta el végül a császárvárost. Saját emlékezése szerint: „[...] nem maradhattam Bécsben, mert jövedelmem egy részét leányomnak és testvéreimnek kellett küldenem [testvéreit már az 1880-as évek elejétől támogatta anyagilag], az új rendszer azonban nem engedte meg a pénzátutalást. Haza kellett tehát költöznöm 1938. június 28-án.”⁷⁵

Kettejük viszonyának megromlása

Hogy kettejük viszonya az 1934-es intézeti évkönyv kiadása következtében romlott volna meg – miként azt Angyal 1943-ban állította –, annak az imént említett születésnapjához köztetés mellett az is ellentmond, hogy Angyal Hómannak címzett magánleveleiben 1934-ben a *Magyar történet* Hóman írta 14. századi részét,⁷⁶ 1938-ban pedig Hóman Szent Istvánról szóló kötetét is őszintén magasztalta. Az utóbbiban azonban már a Hóman képviselte politikával szembeni kifogásait sem rejtette véka alá: „A könyv kitűnő – írta. – [...] Szent Istvánhoz méltó emlék. [...] Némi vigaszt és reményt is találtam benne végtelen szomorúságomban, Az úgynevezett zsidó törvényjavaslat megdöbbsentett. Ezt nem vártam volna. Nem hittem soha, hogy engem a magyar törvényhozás néhai való jó Tasnádi Nagy Gyula fiának [Tasnádi Nagy Andrásnak, az alsóház elnökének] ajánlatára ki akar na rekeszteni a magyarság közösségéből és oda akar terelni oly közösségbe, melyet valutacsálás, internacionalizmus stb. címen megbélyegez.

E vigasztalan törvényjavaslattal szemben reményt merítettem könyved 112 és más lapjaiból is, mert azokban a »vérségi jogot« pogány felfogásnak és az idoneitas⁷⁷ elvét keresztény felfogásnak nevezed. Úgy van. Csakis pogányok tulajdoníthatnak a vérnek oly minden eldöntő súlyt. A keresztény spiritualizmus a szellemet nézi, nem a vért, nem a matériát. Aztán vigasztalt még könyvednek 197. lapja, melyen ezt olvastam: a magyar »mindig meg tudta

különbség nincs a ma és a tegnap közt!” Beszélgetés a nyolcvanéves Angyal Dávid professzorral, Az Est 1937. november 30., 5. Eszerint: „A miniszter tanítványa [Hóman] meghatott szavakkal Isten áldását kérte tudós tanárára...” Az interjúban gimnáziumi diákjai közül Angyal – mások mellett – Hómant is kiemelte: „Kitűnő diák volt, már akkor komolyan foglalkozott történelmi tanulmányokkal.”

⁷⁵ ANGAL, *Emlékezések*, 152–153.

⁷⁶ OSzKK, Fond 15/189. Angyal Dávid – Hóman Bálintnak, 1934. június 3.

⁷⁷ „A hatalom birtoklásának az uralkodó személy – elsősorban lelki – alkalmasságában gyökerező, a keresztény egyház által favorizált felfogása.” *Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század)*, főszerk. KRISTÓ Gyula, szerk. ENGEL Pál – MAKK Ferenc, Akadémiai, Budapest, 1994, 278.

örizni szellemi függetlenségét, mert sohasem szolgálai módon követte a példaadó nemzeteket». Úgy van! Reményem, hogy a pártvezér nem fogja meghazudtolni a történelmet. E reményben köszönöm könyvedet és születésed napja, meg az új év alkalmából boldogságot, belső megelégedést kívánok neked.”⁷⁸

Hóman „régí híved és tanítványod”-ként aláírt felelete Angyal személyére nézve kedvező volt. Jelezte, hogy a rövidesen kihirdetendő második zsidótörvény (1939: IV. törvénycikk) értelmében sem tekintik majd őt zsidónak, ugyanakkor az Angyal felvetette többi problémára nem válaszolt: „Meghatottsággal olvastam annakidején Szent István életrajzom megküldése alkalmából hozzám intézett soraidat, amelyekben a most tárgyalás alatt álló zsidótörvény-javaslatnak Téged érintő intézkedéseit is szóvá tetted. Szükségesnek tartom ezért külön is felhívni figyelmedet arra, hogy a legutóbbi módosítások során sikerült a nyugdíjas egyetemi tanárok részére ugyanazt a kivételes helyzetet biztosítanom, amit a törvény a hivatalban levő egyetemi tanároknak nyújt.”⁷⁹ Hóman véleményét valószínűleg Károlyi Árpád is befolyásolta. Ő ugyanis 1939 elején jelezte Hómannak: „Sokan vagyunk, akik nagy »Missgriff«-nek [melléfogásnak, hibának] tartanók, ha az új zsidótörvény oly tiszteletre méltó embert mint Angyal Dávid, hosszú élete legalkonyán kizárna a magyar közösségből.

Ezért vagyok oly vakmerő arra kérni Téged, Kegyelmes Uram, hogy a túlapon írt beszúrára javaslatomat jóindulattal kegyeskedjél elolvasni.” A javaslat szövege az alábbi volt: „Nem számít zsidónak az, aki bár zsidó szülőktől származik, de már a millenniumi év – 1896 – előtt kikeresztelkedett magyar nyelvű kifogástalan magyar állampolgár; bár csak 1914 előtt keresztelkedett is ki, de a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti vagy rendes tagja, vagy a Corvin-lánc illetőleg Corvin-koszorú tulajdonosa.”⁸⁰

Bár Károlyi javaslatai nem kerültek be az 1939: IV. törvénycikkbe, Angyal – ahogy ezt Hóman már megírta neki – több okból is mentesült ennek hatálya alól. A törvény 1. és 2. paragrafusa alapján ugyanis nem volt zsidónak tekinthető az, aki 1919. augusztus 1-je előtt lett keresztény hitfelekezet tagja, amennyiben zsidó szülei vagy felmenői 1849. január 1-je előtt Magyarországon születtek (1.§. 3. a/ pont – ez is illett Angyalra); „aki az 1918. és 1919. évi forradalmak idején az ezek ellen irányuló nemzeti mozgalmakban részt vett, ha ezzel életét kockáztatta” (2.§. 6. pont – ezt Angyalról is el lehetett mondani, 1919 elején játszott szerepe miatt); illetve aki „a törvény hatálybalépésekor valamelyik tudományegyetem vagy a József nádor műszaki és gaz-

daságtudományi egyetem tényleges vagy nyugdíjas nyilvános rendes tanár”-ának számított (2.§. 7. pont – erre utalt Hóman az imént idézett levelében).⁸¹

Angyal 1941-ben – egyik utolsóként megmaradt, Hómanhoz írott levelében – már rendkívül elkeseredetten és kiábrándultan írta a miniszternek: „Nagyon szépen kérlek tehát ezúton, hogy a decemberi kinevezések alkalmából ne feledkezzél meg leányomról, Dávid Antalnéről. Nincsen ok, ami kinevezését gátolná. Az 1939. IV. t. c. értelmében nem tekintendő zsidónak, erről hatósági bizonyítványa is van. A bölcsészeti doktori címről is van oklevele. Körülbelül kilenc éve annak, hogy ideiglenes minőségben szolgál a bibliográfiai központban. Nagyon szomorú volna azt tudnom, hogy egyetlen leányom azért nem juthat szerény hivatalhoz, mert az én leányom. Ezt talán mégsem érdemeltem meg.

Néhány nap múlva, ha isten úgy akarja, 84 éves leszek. Nyugodtabb lélekkel távoznék el e világból, ha azt tudnám, hogy leányom sorsa nincs kitéve a teljes bizonytalanságnak. Leányom a kereszténységben nevelkedett, magyarnak és kereszténynek nevelte két gyermekét, akiknek két nagyszülője ősi keresztény. Kidobni az ilyen anyát két gyermekével együtt a magyar kereszténység sorsközösségéből, azt hiszem nem volna keresztényhez illő cselekvés.

Isten óvja meg lelkedet az ily cselekvés tudatától.”⁸²

A kinevezéseket közlő *Hivatalos Közlöny*ben, illetve a tisztai címtárakban nem akadtam nyomára, hogy Angyalnak az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központban dolgozó leányát, Paulát 1941-ben vagy ’42-ben véglegesítette volna Hóman.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy Angyal Dávid és Hóman Bálint barátsága – nyilván Hómannak az első zsidótörvényt támogató magatartása miatt – 1938 körül kezdett megromlani. A negyvenes évek elejére pedig már eléggé elhidegültek egymástól – elsősorban és teljesen érthetően Angyal Hómantól. Angyal 1942-es és 1943-as naplóbejegyzései is erről tanúskodnak. Egyben pedig bizonyítják, hogy egykori diákjai sorsát – köztük Hómanét is – mindig figyelemmel kísérte. Sokszor említi őt naplójában, azonban érződik: politikai szerepe miatt ekkor már teljesen eltávolodott tőle. Hómannak a belpolitikai önállóságot a külpolitikai szövetség – azaz a németbarátság – erősítésével megvédeni óhajtó magatartásával, a második világháborúba való belépésünk helyeslésével, a zsidótörvények megszavazásában is tükröződő antiszemitizmusával nem értett egyet, lehetetlen is lett volna mindezt elfogadnia, sőt, helyeselnie.

⁷⁸ OSzKK, Fond 15/189. Angyal Dávid – Hóman Bálintnak, 1938. december 30.

⁷⁹ MTA KK, Ms 801/241. Hóman Bálint – Angyal Dávidnak, 1939. március 23.

⁸⁰ OSzKK, Fond 15/809., Károlyi Árpád – Hóman Bálintnak, 1939. január 5.

⁸¹ *Magyar Törvénytár. 1939. évi törvénycikkek*, Franklin Társulat, Budapest, 1941, 129–148. – Az idézett paragrafusok: 130–131.

⁸² OSzKK, Fond 15/189. Angyal Dávid – Hóman Bálintnak, 1941. november 25.

Ennek ellenére is többször találkoztak és beszélgettek azonban Balatonfüreden, ahova pihenni jártak, illetve ahol szívpanaszaikkal kezelték őket. Angyal 1942. augusztus 12-éről például emlékezésre méltónak tartotta: „Dél-előtti sétán Hómannal találkoztam. Leültetett és vagy félóráig beszélgettünk. Elmondotta betegségeit, beszélte, hogy emlékiratait írja. Elmondja majd abban, hogy mit beszélt Hitlerrel, Mussolinivel stb. [Ezen emlékiratok egy része – valószínűleg csak töredéke – az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található.] Ez igen érdekes lesz, mondtam. Azután elmondotta betegségét: funkcionális cukorbetegség. Fogyni akar itt, le is fogyott vagy húsz kilót. Így mondja, reám mégis igen elhízott ember benyomását teszi.”⁸³ Mikor 1943. január 25-én Angyal az akadémián előadást tartott, Hóman azzal gratulált neki, hogy „40 év előtti érettségijére gondolt. De hiába, velem nem jól bánt és a politikájában Bárdossyval haladt, a magyart nagy szerencsétlenségbe sodorta” – jegyezte naplójába Angyal. Erkölcsei emelkedettségét dicséri azonban, hogy amikor 1943 májusában az MTA Történettudományi Bizottságának javaslata ellenére nem Hómannak, hanem – nagyon is vitatható módon – Szekfű Gyulának ítéltek oda az akadémiai „nagyjuttalmat”,⁸⁴ szakmailag inkább Hóman pártjára állt (pedig emberileg ekkoriban sokkal inkább Szekfűvel rokonszenvezett). Ahogyan naplójában május 12-én írta: „A mai akadémiai ülésen Hómant végleg elejtették és Szekfűnek adták a nagydíjat az *Állam és Nemzet* című munkájáért: ez igazságtalan. Szekfű és Hóman közt kellett volna megosztani a nagydíjat. [...] Ami azt illeti, Hóman megérdemli, hogy nem szeretik. De igazság mindenekfelett.” Majd egy nappal később ezt jegyezte föl: „Hóman ma megjelent az Akadémiában. Rosszul bántak vele, kedden és szerdán és ő mégis eljött. Ez szép, jó modor volt.” 1943. július 3-án Hómanról megjegyezte: „Szekfűtől hallom, hogy az 1939-iki zsidótörvény kihirdetése után Hóman titkos üzeneteket küldött a hatóságoknak, alkalmazák a törvényt faji alapon teljes szigorral.”⁸⁵

Hóman ilyen „titkos üzeneteiről” ugyan nincs tudomásom, de elképzelhető, hogy a törvény betartására figyelmeztette a kultuszminisztérium hatáskörébe tartozó intézményeket. Anélkül, hogy Hómant mentegetném, nem feledhető azonban, hogy 1939-ben mindez nem a zsidók életének lehetetlenné

tételére, és főleg még nem a megsemmisítésükre irányult. Hóman miniszterként valóban megszavazta az állampolgári egyenlőséget durván sértő és csorbító zsidótörvényeket, miközben ő maga „szelektív antiszemita” volt. A német birodalmi faji törvényeket nem fogadta el, ő a legalább részben asszimilált zsidókat – így Angyalt is – a magyar állam hű és hasznos polgárainak tartotta, a szerinte nem asszimilálható, „rossz” zsidókat minősítette a magyarság engesztelhetetlen ellenségeinek. Miniszterként, egyben a Nemzeti Múzeum és a Teleki Intézet elnökeként pedig a zsidótörvényeket a lehető legenyhébben hajtotta végre; 1944 tavaszán és nyarán számos zsidó barátja és ismerőse, illetve mások ajánlotta zsidók mentesítését kezdeményezte. A deportáltak sorsáról szóló híreket nem is hitte el, teljesen irracionálisnak vélte azokat, és komolyan kételkedett az auschwitzi jegyzőkönyvek hitelességében.⁸⁶

Egy több mint négy évtizedes kapcsolat tört tehát össze az 1940-es évek elején. Hiába tudta Hóman a szakmából még ekkor is kizárni a politikát, politikai állásfoglalásai sokakat sértettek. Angyal Dávidot is.

A ketjük közötti tanár-diák viszony az 1910-es évekre barátsággá fejlődött, egyre szorosabbá vált. Jól megértették egymást, hasonlóan gondolkoztak, a történész mesterség alapkérdéseiben egyetértettek. Még akkor is, ha Angyal „pozitivistának”, Hóman pedig „szellemtörténésznek” számított, bár egyikük sem volt egyértelműen az. Ahol lehetett, évtizedeken át segítették és támogatták egymást. Hóman Bálint jelentősebb történész volt ugyan a szintén elsőrangú historikus Angyalnál, politikai szerepvállalása azonban eltávolította sok egykori jó ismerőstől és barátjától is. Politikai rehabilitációját nem, tudóskénti elismerésének – 1945-ben megvont akadémiai tagságának – visszaállítását azonban mindenképpen indokoltnak tartom. Mint ahogy azt is, hogy tartsuk végre ismét számon a 19. század végi, 20. század eleji magyar tudományos közélet egyik legérdekesebb sorsú történészének, Angyal Dávidnak a munkásságát is. Mert az emlékezést, időtálló tudományos műveiknek újraolvasását és kiadását mindketten megérdemlik...

⁸³ PAPP István, *Angyal Dávid 1942-es naplója*, Századok 2000/6., 1429–1448, 1942. július 12., augusztus 2. és 12., 1433, 1436. és 1438.

⁸⁴ A nagyjuttalom körüli bonyodalmakat kiválón foglalta össze, elsősorban a Domanovszky igazolásával kapcsolatos iratok, az Akadémiai Értesítő tudósítása és az Új Magyarország május 14-i cikke alapján: HORVÁTH László Béla, *Hóman Bálint utolsó évei (1945–1951)*, Sic itur ad astra 1993/2–4., 120–229. – Lásd még a kötet *A végtelenben újra találkoznak. Szekfű Gyula és Hóman Bálint párhuzamos majd elváló életpályája* című írását.

⁸⁵ SCHWEITZER Gábor, *I. m.*, 1943. január 25-i, március 29-i, május 11-i, 12-i, 13-i, 15-i és július 3-i bejegyzések, 718, 730, 739–740. és 746.

⁸⁶ Vö. Budapest Főváros Levéltára, XXV. 1/a. Budapesti Népbíróság iratai, Büntetőperes iratok, Nb. 864/1946, Hóman-per: Bacher-Bodrog Pál, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület ügyvezető elnöke, Wertheimer Adolf, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatója, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat elnöke, a szintén zsidó származású tanítvány: Waldapfel Eszter, valamint Bassola Zoltán, Lukinich Imre, Eckhardt Sándor tanúvallomásai.

A VÉGTELENBEN ÚJRA TALÁLKOZNAK

Szekfű Gyula és Hóman Bálint párhuzamos,
majd elváló életpályája

Közös utakon; pályakezdet

Szekfű Gyula 1883-as és Hóman Bálint 1885-ös születése a „boldog békeidőkre” esett. A töretlen, a folyamatos gazdasági-műszaki és társadalmi-politikai fejlődés megvalósulásában reménykedő évekre. Az Osztrák–Magyar Monarchia és benne a Magyar Királyság – persze már a „bomlás virágait” is magában hordó – aranykorára. Amikor az értelmiség Európa-szerzte hitt a növekvő szakszerűség révén mind tökéletesebbé váló államban, annak szervezőerejében és nemzetközi porondon is érvényesülő kiegyensúlyozó szerepében. Amikor hajdani honfitársaink, nem is teljesen alaptalanul, a magyarság állandó gyarapodásáról voltak meggyőződve, és éppen emiatt, jó néhányan már az egész Kárpát-medence magyarrá válásának ábrándját kergették. Amikor még senki sem gondolt, nem is gondolhatott a harminc, hatvan vagy hetven évvel későbbi borzalmakra. Arra, hogy Magyarországot a rövid 20. században, a „szélsőségek korában”, a „tömegek lázadása” idején feldarabolják, aztán állampolgárainak egy csoportját vallási-faji alapon üldözik, még később pedig addigi uralkodó osztályának – beleértve a világszínvonalon álló értelmiség jó részét is – szétzúzására, de legalább elhallgattatására fognak törekedni.

Szekfű Gyula és Hóman Bálint szinte ugyanonnan jöttek, egyazon társadalmi közegből származtak. Életpályájuk egy ideig párhuzamosan haladt, majd keresztezte egymást, aztán egészen másfelé haladt tovább. Hiszen Szekfű 1955-ös, Hóman 1951-es halála már két teljesen különböző sorsot teljesített be. De csak látszólag. Bármennyire is ellentmondásos: Szekfű állami elismerésekkel, látszatisztségekkel elhalmozva talán magányosabban, kevesebb szabadságot élvezve, megkeseredettebben hunyt el, mint a börtönben betegen – néhány éven át mindenféle kezelés nélkül – sýnylődő, de mégis optimista Hóman, aki minden megszégyenítésére irányuló szándék ellenére is friss maradt szellemileg és nem lehetett megalázni. Nem alázkodott meg, mert tudta, hogy úgyis hiába tenné: számára abban a helyzetben nem volt a rabságból kiút. Szekfű – barátai és tanítványai emlékezései szerint – Magyarország több száz éves szovjet megszállását jósolta, Hóman pedig még halála előtt is a rend-

szer hamarosan bekövetkező bukásában reménykedett.¹ Hasonló volt ez ahhoz, mint a hidegháború egyik jelképévé vált, a Berlint 1961-től kettévágó fal esete: akik be voltak zárva, talán azok voltak szabadabbak...

Szekfű és Hóman ugyanabból az – akkor valóban „társadalomépítő és megtartó” erőnek számító – értelmiségi, tisztviselő középosztályból érkezett. Szekfű édesapja megbecsült, bár nem igazán gazdag, ötgyermekes székesfehérvári ügyvéd, Hómané pedig neves klasszika-filológus és minisztériumi főtisztviselő volt. Már a gimnáziumban is kitűntek a többiek közül. Szekfű a ciszterciták kiváló fehérvári főgimnáziumában utolsó éves diákként önképzőkori díjat nyert *Miképp ápolja az irodalom a nemzeti szellemet?* című dolgozatával.² Hómanról pedig Benedek Elek – osztálytársának és jó barátjának, Marcellnek az apja – már 11 évesen azt írta egy tárcájában, hogy nem csodálná, ha miniszter lenne belőle nagybátyja, Darányi Ignác, a korszak legkiválóbb földművelésügyi minisztere nyomdokain haladva.³ Összekötő kapocs volt kettejük között Székesfehérvár is. Szekfű gyermekkorát és középiskolás éveit töltötte itt, Hóman pedig 1932-től 1945-ig volt a város országgyűlési képviselője. Hatékony és sikeres lobbitevékenységének igen sokat köszönhet az ebben az időszakban rendkívül gyorsan épülő, szépülő és fejlődő Fehérvár.⁴

Mindketten a budapesti tudományegyetem történelem–latin szakos hallgatói voltak. Szekfű az Eötvös Collegium máig is sokat emlegetett „nagy évfolyamának” tagjaként; 1900-tól, Gerevich Tibor, Kodály Zoltán, Szabó Dezső

¹ Kettejük első „párhuzamos életrajza”: GLATZ Ferenc, *Előszó a „Hóman-Szekfű”-höz* = HÓMAN Bálint – SEKFŰ Gyula, *Magyar történet* I–V., Maecenas, Budapest, 1990. – Az utóbbi években Szekfű pályájáról – bár a kötet előszavában több mint vitatható megjegyzéseket tesz Szekfű „üldözési mániájáról” és „összeesküvés-elméletéről” – jól használható válogatást adott ki Dénes Iván Zoltán. *Szekfű Gyula*, vál., s. a. r., a bev.-t írta DÉNES Iván Zoltán, Új Mandátum, Budapest, 2001. – Hómanról újabban, a további szakirodalmi és forrásutalásokkal lásd a kötet *A politikus Hóman Bálint* című tanulmányát. – Szekfű és Hóman műveiből értő kézzel szerkesztett válogatások jelentek meg az Osiris Kiadó Millenniumi magyar történelem sorozatában: HÓMAN Bálint, *A történelem útja. Válogatott tanulmányok*, vál., szerk. és az utószót írta BUZA János, Osiris, Budapest, 2002. – illetve: SEKFŰ Gyula, *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*, vál., szerk. és a kieg. jegyzeteket írta ERŐS Vilmos, Osiris, Budapest, 2002.

² GLATZ Ferenc, *Szekfű Gyula a ciszterciták székesfehérvári gimnáziumában* = *Fejér Megyei Történelmi Évkönyv*, 10, Fejér megyei Levéltár, Székesfehérvár, 1976, 131–150. (A dolgozatot is közli.)

³ BENEDEK Marcell, *Naplómat olvasom*, Szépirodalmi, Budapest, 1965, 30. és 39.

⁴ Hóman Bálint és Székesfehérvár kapcsolatáról egyebek mellett: GLATZ Ferenc, *Hóman Bálint és a nemzetiszocialisták összeütközése Székesfehérvárott 1944-ben* = *A felszabadulás Fejér megyében. Fejér Megyei Történelmi Évkönyv*, 4, MSZMP Fejér Megyei Bizottság – Fejér Megyei Tanács, Székesfehérvár, 1970, 181–202. – FARKAS Gábor, *Politikai küzdelmek Fejér megyében a második világháború idején* = *Uo.*, 111–180. – FARKAS Gábor, *Politikai viszonyok Fejér megyében 1919–1945*, Akadémiai, Budapest, 1980. – DEMETER Zsófia, *Hóman Bálint és a székesfehérváriak* = *Laudatio et salutatio. Tanulmányok Farkas Gábor születésnapjára*, szerk. CSURGAI HORVÁTH József – DEMETER Zsófia – VIZI László Tamás, Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzata – Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 2004, 61–88.

és Zemplén Géza társaságában,⁵ Hóman pedig 1903-tól. Mivel ő budapesti volt, nem is lehetett volna kollégista, ám egy másik „elitintézménynek” – édesapja kapcsolatai révén – mégiscsak munkatársa lett. Már elsőéves korától a nagy múltú és előkelő Egyetemi Könyvtárban – amely ekkoriban még a nemzeti könyvtár szerepét töltötte be – dolgozott fizetés nélküli díjnokként.⁶

Az egyetemen mindketten szinte ugyanazokra a professzorokra és tudósokra tekintettek föl: Concha Győzőre, Csánki Dezsőre, Fejérfarkas Lászlóra, Tagányi Károlyra, Károlyi Árpádra, Marczali Henrikre – utóbbira Hóman egy idő után már csak mérsékelt lelkesedéssel. Szekfű számára, Eötvös-kollégistaként, meghatározó volt még a kollégisták által mindig nagy tisztelettel emlegetett, rendkívül szeretett és legendás hírű tanáregyéniség, Mika Sándor is. Fiataltudósként, Bécsben pedig Thallóczy Lajos, a Hofkammerarchiv igazgatója – úgy is, mint a Szekfű által sűrűn látogatott „büzértanya” házigazdája –, illetve még inkább Károlyi Árpád, a Haus-, Hof- und Staatsarchiv 1909 és 1913 közötti vezetője volt rá komoly hatással. A polgári és a dzsentri társasági életben a meglehetősen zárkózott Szekfűnél sokkal otthonosabban mozgó, ifjú Hómannak viszont mind Thallóczy, mind Szekfű ellenszenves volt.⁷ Az ő szellemi tájékozódása – édesapja és a nagyhatalmú Darányi-rokonság révén is – kezdetben konzervatív-liberális irányú, a szociáldemokrácia és a keresztényszocializmus felé egyaránt zárt volt. Ezzel szemben Szekfűnek már az édesapja is a katolikus néppárthoz kötődött. A liberalizmusellenesség és a neokonzervatív keresztényszocializmushoz való vonzódás – amelyet később, a német és az osztrák keresztényszocializmus 1933, illetve 1938 utáni felszámolása után óvatos közeledés váltott föl a szociáldemokráciához –, vagy ahogyan Gyurgyák János találóan jellemezte: a tudományos igazság keresése, a katolikus hit és a magyarság szolgálatának célja mindvégig meghatározta pályáját.⁸ Szemléletük már kezdő történészként is államközpontú, etatista volt. Sok kortársukkal együtt ők is azt gondolták: az állam mindennek fölött áll, belpolitikai csatározások nem akadályozhatják szerepének – a kor-

⁵ KOSÁRY Domokos, *Az Eötvös Collegium történetéből, az első évtizedek: 1895–1927 = Tanulmányok az Eötvös Kollégium történetéből*, szerk. NAGY József Zsigmond – SZÍJÁRTÓ István, Eötvös Kollégium, Budapest, 1989, 9–40. – *Szabadon szolgál a szellem. Tanulmányok és dokumentumok a száz esztendeje alapított Eötvös József Collegium történetéből 1895–1995*, szerk. és a dokumentumokat vál. KÓSA László, GIFT Kft., Budapest, 1995.

⁶ TÓTH András – VÉRTESY Miklós, *A Budapesti Egyetemi Könyvtár története (1561–1944)*, Egyetemi Könyvtár, Budapest, 1982, 347. – HÓMAN Bálint, *Művelődéspolitikai*, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1938, 414–415.

⁷ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSzKK), Fond 15/20. Hóman Bálint vegyes feljegyzései (1930–1942).

⁸ GYURGYÁK János, *Szekfű Gyula nemzetszemlélete = Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*, szerk. ORMOS Mária, Osiris, Budapest, 2003, 286–310.

látózott társadalmi-szociális reformok és a külpolitikai helyzet javítása érdekében történő – erősödését.

Szekfű a nagy 20. századi modernizációs kísérletekkel, a kommunizmussal és a nemzetiszocializmussal, részben pedig a fasizmussal haláláig élesen szemben állt. Hóman viszont, különösen miniszterségének második szakaszában, rendkívül fontosnak tartotta olyan szociális és politikai reformok megvalósítását, amelyek a korabeli német példákhoz hasonlóan – bár csak kis részben azok mintájára – az „osztályharc”, a társadalmi ellentétek tompítását célozzák. Mindenekelőtt a szerinte már kissé elfáradt, önmagába forduló „keresztény, úri, történelmi középosztály” felfrissítését szerette volna elérni az alulról jött, paraszti sorban élő, tehetséges fiatalok taníttatásával, felemelésével.

Szekfű és Hóman a 20. század elején tipikus magyar értelmiségi, tudósi, tisztviselői karriert futott be. Szekfű 1905-ben doktorált. 1909-től 1918-ig a Monarchia közös külügyminisztériuma alá tartozó bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv – a ranglétrán egyre emelkedő – tisztviselőjeként, 1918-tól 1925-ig pedig, immár külügyi pályára lépve, a magyar levéltári felszámoló bizottság tagjaként szolgált.⁹ Károlyi Árpáddal, Eckhart Ferencsel és Miskolczy Gyulával együtt nagy szerepe volt a nemzetközi diplomáciai érintkezésekben mindmáig példa nélküli, a magyar és az osztrák állam közötti badeni egyezmény 1926-os előkészítésében. Ennek értelmében a tisztán magyar vonatkozású aktákat átadták Magyarországnak, a bécsi központi levéltárakban – a Haus-, Hof- und Staatsarchivban, a Finanz- und Hofkammerarchivban és a Kriegsarchivban – őrzött, 1526 és 1918 közötti iratanyagot a két állam közös szellemi tulajdonává nyilvánították, valamint állandósították a még ma is fennálló bécsi magyar levéltári delegátusi státuszt.¹⁰ Szekfűnek rendkívüli szerepe volt abban is, hogy a két világháború között a magyar történettudomány egyik legfontosabb kutatóhelyévé és bázisává a nagy bécsi archívumok váltak.¹¹ 1925-ben tért vissza Magyarországra, a Pázmány Péter (a mai Eötvös Loránd) Tudományegyetem újabb kori magyar történeti tanszékének vezetőjeként (igaz, rögtön egy félévi szabadsággal „kezdte” itteni munkáját).¹² Bár nem tar-

⁹ FAZEKAS István, *Magyar levéltárosok Bécsben 1841–1918 = Magyar levéltáros életpályák a XIX–XX. században*, szerk. SIPOS András, Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2004. – Különösen: 72–73. és 83–84.

¹⁰ RESS Imre, *A Monarchia levéltári öröksége. A badeni levéltári egyezmény létrejötte (1918–1926)*, Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2008.

¹¹ UJVÁRY Gábor, *Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet*, Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr, 1996.

¹² Kinevezéséről: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 8/a. Bölcsészettudományi Kar, Tanácsülési jegyzőkönyvek 30. köt., 1925. január 15-i III. rendkívüli; 31. köt., 1925. szeptember 14-i I. és október 22-i III. rendkívüli ülés.

tották jó előadónak és leveleiben is állandóan panaszkodott, milyen nehezen készül az óráira, mekkora nyűgöt jelent számára az oktatás, mégis rá később is fölnéző tanítványok sokaságát nevelte föl és indította el a pályán.

Az 1908-ban doktorált Hóman Bálint az Egyetemi Könyvtárban lépett fokozatosan előre. Többek szerint a tízes évek végén Ferenczi Zoltán igazgató helyett a valóságban már ő irányította az intézményt.¹³ 1922-ben az Országos Széchényi Könyvtár igazgatójává, 1923-ben a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójává nevezték ki. Közben, 1925-től – ugyanattól az esztendőől, mint Szekfű – a budapesti tudományegyetemen a középkori magyar történeti tanszéket vezette, 1929-ig.¹⁴ Előadásokat viszont 1940-ig hirdetett még. Több emlékezés is tanúsítja, milyen erős hatást gyakorolt a diákjaira.¹⁵ Ő is támogatta a bécsi levéltári kutatásokat. 1932-től már miniszterként és a Magyar Történelmi Társulat elnökeként a jórészt ott születő *Fontes*-kiadványok megjelentetését is segítette, de – mivel középkorász volt és az ő időszakából jóval kevesebb magyar vonatkozású forrást őriznek a bécsi archívumok, mint a Mohács utáni négy évszázadból – ezekben a munkákban sohasem vett aktívan részt.

Első tudományos sikereiket is szinte ugyanakkor aratták. 21, illetve 23 évesen már mindketten olyan tanulmányokkal jelentkeztek, amelyekkel szakmai körökben felhívták magukra a figyelmet, igazolták tehetségüket, elhivatottságukat.¹⁶ Történészként az 1910-es évek közepétől a '30-as évek elejéig alkották legmaradandóbb munkáikat, óriási befolyást gyakorolva az akkor egyébként is „aranykorát” élő magyar történettudományra. Szekfű rendkívüli feltűnést keltett *A száműzött Rákóczi* című kötetével (1913), amelyről több éven át tartó, szokatlanul szenvedélyes, inkább politikai, mint szakmai vitát folytattak. Hóman nem állt ki a számára akkoriban még nem különösebben szimpatikus Szekfű mellett; semleges álláspontot foglalt el. Azt vallotta, hogy a tudósoknak nem szabad politikai természetű polémiaikba kapcsolódniuk, pamfletíróvá válniuk. Inkább szaklapokban kellene kritikákat megjelentetni Szekfű művéről, „elégtételt adva érdemeinek, de figyelembe

¹³ OSzKK, Fond 152., THIENEMANN Tivadar, *Szellemtörténeti önismeret – Thanksgiving Day, 1983. november 24.*

¹⁴ Lásd a 12. jegyzetet: érdekes, hogy a tanszékre való meghívásukat, majd ennek a Kormányzó általi jóváhagyásának bejelentését is – mintha együvé tartoznának – egy-egy napirendi ponton belül tárgyalták a bölcsészkar tanácsülésén.

¹⁵ Még az olyan, jobboldali elfogultsággal nehezen vádolható, Hómannal szemben egyébként meglehetősen kritikus író, mint Hegedűs Géza is kiváló tanárként jellemezte: HEGEDŰS Géza, *Egy jól nevelt fiatalember felkészül.* Szépirodalmi, Budapest, 1984, 354–357., 376–377. – Uő., *A tegnap alkonya.* Szépirodalmi, Budapest, 1987, 82–87, 234–238.

¹⁶ SZEKFŰ Gyula, *Adatok Szamosközy István munkáinak kritikájához.* Barcza J., Budapest, 1904. – HÓMAN Bálint, *A magyar városok az Árpádok korában.* Franklin, Budapest, 1908.

véve túlzásait is.”¹⁷ Szekfűt közben főleg napi- és hetilapokban, de folyóiratokban is hevesen támadták, s kezdetben csak néhányan – a végül 1916-ban záruló vita végén viszont már egyre többen – védték téziséit az emigráns politizálás hiábavalóságáról. (Érdekes, hogy negyven esztendővel később, már nagybetegen írt utolsó komoly tanulmánya, *Az öreg Kossuth, 1867–1894 /1952/* is ezt a problémát boncolgatta. Szekfű barátjának, Török Pálnak egyébként már 1914-ben föltűnt, hogy *A száműzött Rákóczi*ban „a Kossuth-emigrációval való sok rokon vonás tűnik föl”, s hogy a kiegyezés után „mégis (hiszen kétségtelenül jelentékeny részben szónoki figuraképpen és keserűségből, de) kimondta K[ossuth] L[ajos] Irataiban, hogy ő és az emigráció most már politikai nulla.”)¹⁸ Hóman is alig múlt harminc, amikor 1916-ban nemzetközi viszonylatban is nagy feltűnést keltő, mindmáig „alpműnek” számító könyvét, a *Magyar pénztörténet 1000–1325-öt* megjelentette.

Trianon után: a *Magyar történet* és más közös vállalkozások

Mint oly sok magyar értelmiségi esetében, a két forradalom és Trianon az ő gondolkodásukban is komoly fordulópontot jelentett. A konzervatív-liberális indíttatású Hóman és a leginkább a keresztényszocializmushoz közel álló Szekfű az őszirózsás forradalmat még – ha nem is túl lelkesen, de – üdvözölték, az új rendszert ezután is elfogadták. A Tanácsköztársaság intézkedéseitől és terrorjától viszont már viszolyogtak.¹⁹ Nem pusztán a marxizmussal álltak szemben. Irritálta őket a Tanácsköztársaság vezetőinek túlnyomórészt zsidó származása, a számukra legfontosabb nemzeti ügyek és a magyar múlt iránti érzéketlensége, mindent felforgatni akarása. Bántotta őket – a Budapesten élő Hómant persze sokkal inkább, mint a többnyire Bécsben időző Szekfűt – a hajdani idill, a kényelmes polgári lét és főleg a biztonság világháború alatt kezdődő, 1919 tavaszán és nyarán kiteljesedő felbomlása, addigi életkereteik megszűnése, átalakulása.

Az ország minden magyar számára elviselhetetlen veszteséget jelentő földarabolása azonban – paradox módon – Szekfű és Hóman szakmájára nézve kedvező következményekkel is járt. A történettudomány – mint az akkoriiban legfontosabbnak számító nemzeti tudományág – szerepe ugyanis Trianon következtében rendkívül felértékelődött. Az egyik legfontosabb szakká, a keresztény-nemzeti, (reform)konzervatív kurzus – mindenekelőtt a Bethlen

¹⁷ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (továbbiakban: MTA KK), Ms 801/190. Hóman Bálint – Angyal Dávidnak, 1914. április 25.

¹⁸ Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárának Kézirattára, G 628. Török Pál – Szekfű Gyulának, 24., dátum nélküli (1914-ben írott) levél.

¹⁹ VÉRTESY Miklós, *Hóman Bálint és Szekfű Gyula 1918-ban*, Valóság 1972/7., 56–59.

és Klebelsberg nevével fémjelzett irányzat – legitimáló erejévé vált. A jobboldaltól a baloldalig mindenki által elfogadott és célként kitűzött revízió majdani megvalósítása érdekében ugyanis pontosan tudni kellett: mi vezetett az ország szétdarabolásához. Milyen „történeti jogokra” hivatkozva követelhetjük vissza az elvesztett területeket? Hogyan vezetett a nemzetiségek megerősödése az elszakadás kimondásához?

Csaknem minden magyar történetíró úgy gondolta: a megváltozott körülmények között újra kell írni és újra kell gondolni nemzeti történelmünket. Szinte mindegyikük megkísérelt válaszolni a „Miért és hogyan történhetett mindez?” kérdésre. Sok máig érvényes felelet született erre. Hiszen a történeti tényeket vizsgáló tudósoknak külön-külön még akkor is „igazuk” lehet, ha többször ellentmondanak egymásnak. Mert a történelemben sohasem létezik egyfajta igazság – ha ezt hisszük, akkor fölösleges történészeknek lennünk. Ez esetben a különböző korokban és élethelyzetekben sem kapnánk eltérő válaszokat ugyanarról a témáról. A két világháború közötti korszak kései elemzőinek sem szabadna nyíltan odaállni valamelyik fél oldalára a szellemi nagyságok közötti korabeli vitákban, s így – mintegy utólag is – megpróbálni igazságot szolgáltatni. Mint ahogyan például Dénes Iván Zoltán tette, amikor Szekfűvel szemben – aki szerinte egyébként is „hajlamossá vált arra, hogy gondolkodását korlátozza és beszűkítse az üldözési mánia és az összeesküvés-elmélet”²⁰ – egyértelműen Bibó István pártjára áll.²¹ Vagy ahogyan Miskolczy Ambrus, Szekfűt liberalizmusellenessége miatt elítélve – vele szembeni ellenszenvét nem is különösebben rejtve véka alá – Zolnai Béla és Eckhardt Sándor igazát bizonygatja (akik egyébként Szekfű jó barátai voltak).²²

A magyar történettudomány megújítását Szekfű és Hóman egyaránt szükségesnek tartották. Az ő tevékenységük is hatással volt arra, hogy a két világháború közötti időszakban a történettudomány stratégiai ágazattá vált. Hiszen vérbeli historikusok, a szó legjobb értelmében vett „profik” voltak. A történettudományban és annak szervezésében is. Szakmájuk minden csínját-bínját ismerték – egy olyan korszakban és légkörben, amikor a szakszerűség még kulcsszó és alapkövetelmény volt. Imponáló volt szakirodalom- és forrásismeretük, amelyet Hóman az Egyetemi Könyvtárban, Szekfű pedig bécsi levéltároskodása idején tökéletesített. Szekfű Gyula 1920-ban nem csak a *Három nemzedéket* jelentette meg, hanem aktívan részt vett a bécsi

²⁰ Szekfű Gyula, *I. m.*, 8.

²¹ Így például: DÉNES Iván Zoltán, *A magyar politikai skizofrénia feloldási kísérletei – Ötven éve halt meg Szekfű Gyula*, Magyar Tudomány 2005/12., 1561–1569.

²² MISKOLCZY Ambrus, *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor és Zolnai Béla világáról*, Napvilág, Budapest, 2001.

Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar anyagainak szisztematikus felmérésében, a *Fontes (Források Magyarország újabbkori történetéhez)* -sorozat terveinek kimunkálásában és a Bécsi Magyar Történeti Intézet alapításában. Ugyanabban az esztendőben Hóman, erős tudományszervezői és tudománypolitikai érzékéről és tehetségéről tanúságot téve, *A magyar tudományosság jövője* címen programadó, Klebelsberg miniszteri intézkedéseit előlegző tanulmányt közölt a *Budapesti Szemlében*. Emellett elkészítette a később a korszak egyik legjelentősebb történettudományi vállalkozásává fejlődő *Magyar Történettudomány Kézikönyve* sorozatának tervezetét. 1922-ben pedig, az akkor alakult Országos Magyar Gyűjteményegyetem ügyvezető alelnöke – az elnök-miniszter, Klebelsberg mellett gyakorlatilag vezetője – lett. Így erősödött a kapcsolata Klebelsberggel, aki gyakran kérte ki tanácsát, sőt, őt ajánlotta utódjául is.²³ (Klebelsberggel egyébként szinte állandó érintkezésben volt Szekfű is, aki Bécsből az egyetemi tanszékre történő hazahívását is neki köszönhet.)

Szekfű és Hóman pályája igazán csak a húszas évek végén és a harmincas évek elején találkozott és haladt párhuzamosan. Hóman szerkesztésében és programadó tanulmányával 1931-ben jelent meg az előző korszak történelemszemléletét keményen bíráló, a modern történetírás módszereinek alkalmazásáért síkraszálló tanulmánykötet, *A magyar történetírás új útjai*. Benne az egyik legfontosabb értekezéssel éppen Szekfű tollából, *A politikai történetírásról*. Mellettük a nagyjából velük egykorú szaktekintélyek, Thienemann Tivadar az irodalom-, Gerevich Tibor a művészet, Révész István az egyház-, Dékány István a gazdaság- és társadalom-, Mályusz Elemér a népiség-, Eckhart Ferenc a jog- és az alkotmánytörténet, Szentpétery Imre a történeti segédtudományok, Tompa Ferenc a régészet és Németh Gyula a nyelvtudomány feladatairól írtak. Többen mindmáig a szellemtörténeti módszerek magyar összefoglalásaként értékelik e könyvet. Ezzel szemben szerintem sokféle – és csak részben szellemtörténeti indíttatású – látásmód fért meg benne, békésen, egymás mellett. A követelmény inkább csak a magas szakmai színvonal volt. A kötet jelentőségét bizonyítja, hogy Hóman az egyik életrajzában – amelyet valószínűleg maga vetett papírra, s az országgyűlési almanachok aztán szinte szó szerint átvettek – a magyar történettudomány fordulópont-

²³ Ezt Hóman népbíróági perének során már a kihallgatási jegyzőkönyvben is hangoztatta: „Múzeumi munkámmal kapcsolatosan kultúrpolitikai kérdésekben több ízben, illetőleg állandóan kapcsolatban állottam gróf Klebelsberg Kunóval, aki bizalmával megtisztelt, és innen datálódik bekapcsolódásom a politikába. Klebelsberg volt az, aki több ízben úgy nyilatkozott, szeretné, ha én lennék az utódja a kultuszminiszteri székben.” (A peranyag – a Történeti Hivatalon kívül – Budapest Főváros Levéltárában is megtalálható, ez utóbbi forrást használok a következőkben is: BFL, XXV. 1/a. Budapesti Népbíróóság iratai, Büntetőperes iratok, Nb. 864/1946. sz. alatt /a továbbiakban: BFL, Hóman-per/.)

jaként jellemezte a benne meghirdetett szemléletváltást.²⁴ Szekfű és Hóman egyébként egész munkássága során sokszor és nyíltan bírálta az 1918 előtti történetírást, annak köznemesi-rendi hagyományait. Szekfű szinte valamilyen írásában, Hóman pedig olyan tanulmányaiban, mint például a témában máig az egyik legjobb összefoglalásnak számító *A forráskutatás és a forráskritika története Magyarországon*-ban (1925) vagy a már címében is a koronként változó látásmód indoklását bizonyító *Történeti átértékelésben* (1930).

A *Magyar történetírás új útjaiban* Szekfű és Hóman által körvonalazott új célkitűzésekről azonban már az 1929 és 1934 között nyolc (a későbbi kiadásokban már csak öt) vaskos és tartalmas kötetben kiadott nagy közös mű, a *Magyar történet* előszavában is olvashatunk: „Míg a régi történetkönyvek egymástól elszakítva tárgyalták a politikai, gazdasági, társadalmi, művelődési, irodalmi fejlődést s a fejezetek tartalma közt alig volt élő kapcsolat, a mai történetírás a szó igazi értelmében vett művelődéstörténeti, ma szellemtörténetinek is nevezett módszer előnyeit kihasználva, a nemzeti történetet nem osztja többé ily mezőkre, nem állít korlátokat az egyes részletfejlődési folyamatok közé, hanem az egész történetet mint egyetlen szerves folyamatot fogja fel. A gazdasági viszonyoknak megvan a hatásuk az irodalmiakra s a nagy világnézeti áramlatok szinte szuverén erővel gyúrnak és alakítják át a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokat. Amint egy ember sem állhat meg egyedül, úgy az emberi történet hatóerői sem működnek elszigetelten; mindnyájan együtt és egyszerre hatnak s közöttük a megfoghatatlanok, a lelkiek azok, melyek primer voltakban minden egyebet irányítanak, mindennek megadják a mértékét.”²⁵

A *Magyar történet* – bár ötletének felvetését többen helytelenül Szekfűnek tulajdonítják – Hóman 1920-as kezdeményezésére született.²⁶ Ekkoriban a

²⁴ OSzKK, Fond 15/1. Hóman Bálint önéletrajzai (1930–1934): „A történeti tudományok magyarországi történetében Hóman Bálintnak és tudós kortársainak munkássága fordulópontot jelent. A múlt századi pozitívista adatgyűjtő s előadásában liberális szemléletű, sőt nem egyszer materialisztikus színezetű monografikus történetírást új irányzat és módszer váltja fel: a spirituális szemléletű és szellemtörténeti módszerű szintézis irányzata. Ennek az új magyar történeti iskolának tagjai Hóman Bálintot ismerték el vezérüknek, mikor a nyelv-tudós Gombocz Zoltánnal együtt őt állították 1922-ben megalakult egyesületük, a Minerva Társaság élére és mikor az ő szerkesztésében megjelent műben, a *Történetírás új útjai* [helyesen: *A magyar történetírás új útjai*] című könyvben adtak számot szaktudományuk művelésének szempontjairól és módszeréről.” – Csaknem ugyanezt jelent meg: *Magyar országgyűlési almanach az 1935–1940. évi országgyűlésről*, szerk. HAEFFLER István, Magyar Távirati Iroda, Budapest, 1940, 282. és a következő ciklusról kiadott almanachban is.

²⁵ HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula, *Magyar történet*, I. köt., Egyetemi Ny., Budapest, 1935³, 10.

²⁶ OSzKK, Fond 15/34. *A magyar történettudomány kézikönyve* c. sorozat létrejöttével kapcsolatos levelezés és egyéb íráskor (1920–1922). – Hóman 1920. szeptember 1-jén a Magyar Történelmi Társulat igazgató választmányának írt tervezetében javasolta: „[...] mondja ki a tekintetes választmány, hogy 1) a Magyar Történelmi Társulat – amennyiben e vállalat anyagi oldala bizto-

„nemzeti tudományok” területén is erősödött – a 19. század többnyire csak apró részletekre rávilágító kutatási irányának visszahatásaként – az egyes szakterületek egészének fejlődését bemutató összefoglalások iránti igény. A harmincas években létrejött nagy szintézisek (Pintér Jenő egyszemélyes *Magyar irodalomtörténete* /1930–1941/, illetve a sokszerzős vállalkozások: *A magyarság néprajza* /1933–1937/, a *Magyar föld, magyar faj* /1936/, a *Magyar művelődéstörténet* /1939–1942/) közül talán éppen a *Magyar történet* volt a legszínvonalasabb és legnépszerűbb. 1941-ig hét kiadásban jelent meg; majdnem minden magyar értelmiségi család könyvespolcán megtalálható volt. Nem csak díszként használták, olvasmányként is sokat forgatták. A korabeli – de részben még a mai – magyar történelmi tudatot megalapozó munka szemléletmódja és egyes megállapításai fölött ugyan részben eljárt már az idő, mégis nyugodtan állíthatom: napjainkig ez a legegységesebb, legkonceptiózusabb és ezért az egyik legjobb összefoglaló Magyarország történetéről. A szerzők írás-, elbeszélő- és elemzőkészsége kiemelkedő; bár e szempontból, kissé igazságtalanul, a kétségkívül szépírói erényekkel is megáldott Szekfűt szokták csak emlegetni, a szintén világosan és gördülékenyen fogalmazó, stílusérzékkel ugyancsak megáldott Hómanról megfeledkezve. Pedig az egyes korszakok szellemiségébe – legalábbis néhány részletben – mindketten mélyen beleásták, szinte beleélték magukat. És igencsak alapos szakmai tudásuk révén nagyszerű korrajzokat, életképeket festettek régmúlt időről, találó jellemzéseket és portrékat adtak kiváló vagy gyarló, valaha nagyhatalmú egyéniségekről a *Magyar történet* lapjain. Nem véletlen, hogy Bethlen István kezdeményezésére már 1934 tavaszán fölmerült a nagy mű angol és francia – az ottani közönség igényeihez szabva átalakítandó és rövidítendő – kiadásának, majd kétkötetes magyar változatának kiadása is. Az állandó időhiányban szenvedő Hóman kedves tanítványát, Deér Józsefet bízta meg az átdolgozással, Szekfű pedig maga végezte azt.²⁷ Valószínűleg mindketten teljesítették a feladatot, de csak Szekfű 1940-re elkészült fejezetei maradtak ránk, ezek sem teljes egészében. Az 1606 és 1939 közötti történelmünkre vonatkozó részek végül csak 2002-ben jelentek meg önálló kiadványban.²⁸ Ezen kívül

sítva lesz – megírta és kiadja »A magyar történettudomány kézikönyvét.« A munka két fő részből áll. Első része: Bevezetés a magyar történettudományba, három 35–40 íves kötetben. [...] Második része: Magyar történet, négy 40 íves kötetben, beleértve a melléktartományok történetét.”

²⁷ Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárának Kézirattára (a továbbiakban: ELTE KK), G 625. (BISZTRAY Gyula, *Adalékok Szekfű Gyula életéhez és munkásságához*), 49–55. (*Angol és francia nyelvű Magyar Történet*) – illetve Uo., G 628. Hóman Bálint – Szekfű Gyulának, 1936. december 26., valamint OSzKK, Fond 15/1474. Szekfű Gyula – Hóman Bálintnak, 1934. június 19., 1936. december 3. és 14., 1937. június 26., 1940. január 16.

²⁸ SZEKFŰ Gyula, *Rövid magyar történet 1606–1939*, s. a. rend. és szerk. Soós István – Pótó János, Osiris, Budapest, 2002.

a berlini egyetem Magyar Intézetének segítségével a *Magyar történet* Hóman által írott kötetei is napvilágot láttak, de nem angol vagy francia, hanem német fordításban, és nem átdolgozva, hanem a magyar eredetét – apró módosításokkal – követve.²⁹

Fő kutatási témáikat is közös alkotásuk alapján határolhatjuk el egymástól. Hóman csaknem a teljes magyar középkort földolgozta a *Magyar történet*-ben. A neve alatt megjelent fejezetek közül az utolsót azonban – az 1440 és 1457 közötti esztendőkről szóló *Küzdelem a török ellen* címűt –, a miniszterségből adódó sok elfoglaltság és időhiány miatt már nem ő, hanem egyik méltatlanul elfeledett, tehetséges tanítványa, Bartoniek Emma írta. (Tudomásom szerint erre még senki sem hívta fel a figyelmet a sokat méltatott és szidott munka kapcsán.) Bár a kötetben jelezték, hogy a „fejezet Hóman Bálint és Bartoniek Emma közös munkája”, Hóman valószínűleg csak kisebb javításokat és átalakításokat végzett a szövegen.³⁰ Szekfű Gyula pedig – szintén érdeklődésének megfelelően – Mátyás uralkodásától kezdődően a magyar középkor végét, a kora új-, az új- és a legújabb kort mutatta be. Az 1458-tól 1526-ig tartó részt ugyan félig-meddig kényszerből – hiszen eredetileg ez is Hóman feladata lett volna. Ahogy Szekfű Angyal Dávidnak 1933 legelején írta: „[...] meg kell csinálnom Hóman kötetének két utolsó fejezetét, miután ő [minisztersége miatt] de facto el van foglalva más dolgokkal.”³¹ Ugyanakkor azt gondolta: „Ha II. kiadásunk lesz, ezt a kort is Hóman fogja majd megírni, s az én most készülő szövegem, megérdemelten, sülyesztőbe fog kerülni.”³² Végül azonban a későbbi kiadásokban is maradt a kettejük közötti felosztás, bár Hóman és Szekfű is tett kisebb kiegészítéseket és változtatásokat az eredeti szövegen. Hómannak később se maradt ideje arra, hogy a rendkívüli elfoglaltsággal és megterheléssel járó miniszterség – ráadásul újra és újra ismétlődő, többnyire Balatonfüreden kúrált betegségei – mellett komoly szaktudományi munkásságot fejtsen ki.

Szekfű a pályája kezdetén azonban másfelé is el-elkalandozott. Mint ezt a *Serviensek és familiárisok* (1912) is bizonyítja, a középkori alkotmány- és közigazgatás-történeti problémák területén is otthonosan mozgott. Emellett pedig német és magyar nyelven, rövid, igényesen szerkesztett, nagy ívű magyar összefoglaló történetet is közreadott 1918-ban.³³ Ezzel szemben Hóman mind-

²⁹ Bálint HÓMAN, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, 1–2. Bd., de Gruyter, Berlin, 1940, 1943.

³⁰ Erről lásd OSzKK, Fond 15/266. Bartoniek Emma – Hóman Bálintnak, 1933. október 27., 1934. január 7. és 9., illetve február 5.

³¹ MTA KK, 805/56. Szekfű Gyula – Angyal Dávidnak, 1933. január 3.

³² Uo., 805/66. 1933. július 5.

³³ Julius SEKFÜ, *Der Staat Ungarn. Eine Geschichtsstudie*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart–Berlin, 1918. – Uó., *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány*, Dick, Budapest, 1918.

végig megmaradt választott korszakánál. Sőt, a második világháború végén elkezdett utolsó munkájában, amelyet aztán kézírata és jegyzetei alapján jóval a halála után, 1985-ben formáltak kötétté, már visszafelé haladt az időben, benne „[...] a magyar nép eredetének, faji kapcsolatainak, ősi műveltségformáló érintkezéseinek és etnikai kialakulásának bonyolult és sokat vitatott problémáit” kívánta bemutatni.³⁴

A *Magyar történet* és *A magyar történetírás új útjai* mellett Szekfű és Hóman közös vállalkozása volt még a négy kötetes *Egyetemes történet* (1935) szerkesztése (a harmadik szerkesztő Kerényi Károly /1897–1973/ volt). 1943-ban tervezett új kiadása idején szakadt meg véglegesen kettejük barátsága. Részben ennek, részben pedig a kiadvány körüli korábbi bonyodalmaknak – amelyeket nem ők gerjesztettek, hanem az egyik szerző, Váczy Péter okozott, mindkettejüket erősen bosszantva – köszönhetően Hóman kérte, hogy nevét ne szerepeltessék többé a szerkesztők között. (A későbbiekben még szólok e vitájukról.)³⁵ Mindketten írtak a három kötetes *Szent István Emlékkönyvbe* (1938), hiszen hatékony alakítói voltak a szinte dogmává emelkedő „szentistváni állameszme” konstrukciójának és a soknemzetiségű magyar állam eszménye hirdetésének. A korszak legkiválóbb (reform)konzervatív folyóirata, a *Magyar Szemle* arculatának formálásában is együttműködtek. Szekfű a lap mindenható szerkesztője (1927–1938), Hóman pedig választmányának és a Magyar Szemle Társaságnak is az elnöke (1927–1933) volt. Kapcsolata a *Szemlével* a harmincas évek végén romlott meg, s ez szintén a Szekfűtől való elhidegülés miatt történt.

Történetírás és politika

A szakma mellett a politika játszott meghatározó szerepet mindkettejük életében. Nem csak a Szekfű „pálfordulásaként” értelmezett moszkvai követi (később nagyköveti) poszt betöltése (1945–1948), illetve Hóman sokat bíralt – szerintem viszont néhány szempontból elismerendő – minisztersége (1932 és 1942 között, 1938–1939-ben kis megszakítással) miatt. Hiszen Szekfű, valószínűleg teljesen akaratan kívül, már 1913-ban, *A száműzött Rákóczi* követő viták kapcsán bekapcsolódott a politikába. Úgy tűnik, mintha örömmel vállalt kényszer lett volna ez számára. Ettől kezdődően ugyanis a politikával való napi érintkezése mindvégig megmaradt. Talán részben sértődöttségből is, hiszen bármennyire befolyásos ember volt a húszas évektől – különösen

³⁴ Az 1985-ben SZENDREY Tamás által sajtó alá rendezett, Atlantában megjelent kötetet Magyarországon is kiadták: HÓMAN Bálint, *Őseimbek, ősmagyarok*, Kairosz, Debrecen, 2001, 12.

³⁵ Kettejük még idézendő levelezésén kívül: ELTE KK, G. 625/56–62. (*Az Egyetemes Történet I–IV. kötet kiadástörténete*)

annak második felétől –, szinte valamennyi fontosabb munkáját komoly kritika érte. „Vajon ki és hol, mely nyilvánosság előtt beszélt Rákóczi-könyvem óta barátságosan írásműveimről? – panaszkodott 1933-ban Angyal Dávidnak. – Az Akadémiában a publicisztikai pályázatnál azt mondták, hogy a Három Nemzedék történeti mű, a történeti művek áttekintésénél ezt és a Staat Ungarnt a publicisztika körébe utalták, a Fontes-kötetek közül Lukinich szatmári békéjét tüntették ki, az én Iratok a magyar államnyelvhez-emet tekintetbe nem vették, a Századokban eddigi köteteimet azzal intézték el, hogy Domanovszky megírta, hogy szerinte Zápolyai a jó magyar és hogy én Habsburg-párti vagyok (most talán Tanár Úrhoz hasonlóan az diszgyasztálhatja [undorát, ellenszenvét ébresztheti] a következő bírálót, hogy Kossuth-párti vagyok). Valóban nem vagyok elkényeztetve szaktársaim részéről. Senki sem tartja érdemesnek komolyan foglalkozni azzal, amit mégis én hoztam ki: a barokk-korral, a rendi nacionalizmussal, a törökkorbéli és azt követő nemzeti-ségi viszonyokkal, mindenkinek elég az, hogy ez vagy az nem tetszik könyveimben.”³⁶

Szekfű persze ez esetben túlzott, hiszen a műveiről írt számos bírálat mellett rengeteg méltatást és elismerést is kapott. A két világháború között pedig a legismertebb és legtiszteltebb történészként tartották számon, akinek rendkívüli tehetségével, írásművészetének értékeivel a szakmai közvélemény mindig is tisztában volt. Ez már a vele kapcsolatos hangos szóváltások kezdetén, a hosszan húzódó Rákóczi-vitában is kiderült. Szekfű ugyanis az ellene Ballagi Aladár által indított, mesterségesen gerjesztett támadásokra gyors, hatásos és igencsak csípős válaszokat adott. Így maga is hozzájárult, hogy a hólabda – egyre tovább görögve – hamarosan lavinává váljon. Így a „Rákóczi-ügy” majd két éven át (1914–1916) foglalkoztatta a magyar értelmiségi közvéleményt és nyilvánosságot, nagyban hozzájárulva Szekfű nevének országos megismeréséhez. A kezdetben vesztésre álló játszmát ugyanis Szekfű igencsak talpraesetten, hallatlanul okos és tetszetős – néha már megalázóan gúnyos – szakmai érvekkel fordította nyerőre. Oly módon, hogy bár először csak a történész szakma krémje, a későbbiekben viszont már az eseményeket állandóan nyomon követő „botrány-sajtó” is – szinte egységesen – mellette foglalt állást. Kétségtelen, hogy Szekfű nem önszántából került ebbe az inkább politikai, mint szakmai vitába, de – ahogy korabeli levelezése tanúskodik róla – rendkívül ügyesen kezelte: a szellemes riposztok szinte életelemévé váltak ebben az időben. A fiatalok jó értelemben vett gátlástalanságával sikerült a nála 30 esztendővel idősebb, egészen addig nagy tekintélynek örvendő Ballagi Aladárt szakmailag szinte a földbe döngölni.

³⁶ MTA KK, 805/56. Szekfű Gyula – Angyal Dávidnak, 1933. március 9.

A fiatal Szekfű mesterei közül minden bizonnyal Mika Sándort (1859–1912) – Eötvös Collegiumbéli tanárát, akinek *A száműzött Rákóczit* is ajánlotta – és Tagányi Károlyt (1858–1924) tisztelte leginkább. Az utóbbi így írt az 1916-ban két kiadásban is megjelent Szekfű-védekezésről (egyben pedig kíméletlen támadásról), a *Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit?* kötetről: „El vagyok ragadtatva ettől az apológiától, melynél fényesebbet magyar író még nem írt. Nemcsak a támadás és különösen a védelem a leghatalmasabb, amit csak el lehet képzelni, hanem mindenkéül fölött az a nagy őszinteség az, amely mindennél erősebben megfog és meghat mindenkit és amire – hiába tiltakoznál ellene – csakis nagy lelkek képesek, kiknek nincs takargatni valójuk, s kiknél szó és tett, gondolat és érzés azonosak és éppen ezért, másokénál hasonlíthatatlanul erőteljesebben nyilvánulnak is. Ennek tulajdonítom azt az óriási változást, amely a te javadra a közvéleményben ma végbemegy. Megszűnt a terror. A lapok, alig két kivétellel, mind melletted foglalnak állást, amire azelőtt nem is gondoltam volna. Ballagi magára maradt az ő Magyarországgával és Alkotmányával. Ez tán még a te könyved minden sújtó erejénél is jobban fáj neki. Persze, hiszen összes aknamunkája a saját nyakába szakadt. Nincs hitele, tekintélye többé.”³⁷ Se szeri, se száma a hasonló Szekfűhöz írt leveleknek a *Mit vétettem én?* kapcsán: Angyal Dávidtól kezdve Eckhart Ferencen és Károlyi Árpádon át Takáts Sándorig hosszan sorolhatnám, ki mindenki fejezte ki Tagányiéval szinte teljesen megegyező véleményét. Ennek alapján teljesen indokolatlannak tűnik Szekfű imént idézett, teljes meg nem értettségről panaszkodó levele Angyalnak (1933-ban, amikor már rengeteg újabb elismerést kapott, ez még kevésbé volt igaz, mint 1916-ban)...

Szekfű igazi vélemény- (és így politika)formáló volt akkor is, amikor kiadta a korszak egyik ideológiai alapozásává emelkedő, rendkívüli hatású – 1942-ig hét kiadásban megjelent – művét, a *Három nemzedéket* (1920), majd amikor ...és ami utána következik címmel, az ellenforradalmi rendszer „neobarokk társadalmát” szelíden, de mégis világosan bíráló fejezettel egészítette ki (1934). De akkor is, amikor 1924-ben, új „műfajt” teremtve, a *Történetpolitikai tanulmányokat* – már maga a cím is árulkodó –, majd a *Magyar Nemzetben* a „Valahol utat veszettünk” esszé-sorozatot publikálta (1943–1944). Vagy amikor – újra csak nagy megbotránykozást keltve – a *Forradalom utánt* megírta (1947). Bár miniszteri pozícióba soha nem jutott, sok szempontból, így témaválasztásait tekintve is, jóval inkább politikus alkat volt, mint Hóman Bálint. Mivel azonban Szekfű eredeti egyéniség és kiváló történész volt, ez semmiképpen sem jelentette azt, hogy szakmai igényességéből és tisztességéből a politika javára bármit is engedett volna. (Kivéve talán éppen a *Forradalom utánt* és 1945-öt

³⁷ ELTE KK, G 628. Tagányi Károly – Szekfű Gyulának, 1916. április 24.

követő újságcikkei közül néhányat.) A nagyhatalmi realitások, illetve a saját, szűk horizontjukon túl semmit sem érzékelő fantaszták illúziói közötti feszültség bemutatása, más vonatkozásban a „nagy magyar” és a „kismagyar” célok és szándékok szembeállítására egész pályáját végigkísérte. A sokszor félreértett, illetve tudatosan félremagyarázott *Három nemzedék*nek sem a liberalizmus- és a kapitalizmusellenesség, illetve az antiszemitizmus volt a lényege (persze ez is benne volt). Sokkal inkább saját hibáink, néha bűneink, a bezárkózó „kismagyar”-szemlélet ostromozása, Széchenyi István örök és időtlen példaképpé emelésével. A kortársak közül ezt többen érezték és tudták, mint aztán a későbbiekben. Az imént idézett Tagányi Károly szerint például: „Fenséges szép művet írtál, vannak olyan részei, melyeknél szebbet magyar történetíró még nem írt. Tacitus lelke szólal meg bennük. Komor, vigasztalan olvasmány, éppen mai helyzetünkbe illő. Ha még ez sem rázza föl a magyart buta tespedéséből, csökönyösségéből, akkor igazán megérett a Gábor arkangyal harsonájára a végítéletre! Nem gondolják meg, hogy Lengyelországot sem osztották föl, amíg végül teljesen szétdarabolták.” Széchenyi középpontba állítása kapcsán Tagányi megjegyzi: „[...] az a megigazulás, amit ő kíván tőlünk, szintén heroikus, ha nem emberfölötti feladat. Egy nemzetet kigyógyítani olyan [...] betegségeiből, melyek egész történetén végighúzódnak, azt hiszem lehetetlen. De azért mégis hasznos folyton a fülébe trombitálni s nem engedni neki soha nyugtot az önáltatásra. Széchenyi konkrét politikája azonban, az anyagi jólét fellendítése és tilalomfái: a közjogi és nemzeti ségi kérdések meg nem bolygatása bizony követésre méltók voltak és rendkívül meggyőző az az érvelésed, hogy amiatt buktunk el, mert nem őt követtük.” Hozzáfüzi még: „Rendkívül nagy hatásának kell lennie munkádnak, dacára annak, hogy százan és százan a múlt korszak vezetői, kis és nagy hátramosztói közül kíméletlen kritikára fel fognak szisszenni és szidni fognak [...]”³⁸

Szekfűt a tágabb környezetünk eseményeire is odafigyelő, az adott – és nem általunk, mint kis nemzet által alakított – politikai helyzetre állandóan ügyelő szemlélet jellemezte a tudományban és a napi politika megítélésében is. A külpolitika elsőbbségét, belpolitikát is meghatározó szerepét hirdette, korai és kései munkáiban egyaránt. Ennek fontosságát Hóman is felismerte és vallotta: kiváló esszéje, a *Külpolitikai irányok a magyar történelemben* (1931) napjainkig az egyik legjobb külpolitika-történeti összefoglalás.

Mindketten hangsúlyozták a magyarság keresztény-germán kultúrkörbe tartozását. Kezdetben ez Szekfűnél jelentkezett erősebben, elsősorban az 1918-ban, még a magyar–német háborús „fegyverbarátság” és összetartozás jegyében írt *Magyar állam életrajzában*. A későbbiekben viszont, amikor

a nemzetiszocializmus térnyerése következtében a keresztény-germánból már csak a germán jelző maradhatott érvényes, Szekfű eltávolodott egykori meggyőződésétől, miközben Hóman – igaz, hogy „csak” politikai-taktikai, és nem szakmai alapon, de – egyre közelebb került hozzá, és a német–magyar barátságot hirdette. Történettudományi tevékenységéből ellenben szinte mindig kizárta a politikát. Hóman számára ez egyszerűbb volt, mint Szekfű esetében, hiszen régmúlt századok történiáját kutatta. Egyben viszont nehezebb is, mivel élete derekán, vezető politikusként, a változó kormányok mindenkor egyik (nem csak szellemileg, de természetben is) legtekintélyesebb miniszterként dolgozott. Ráadásul Gömböshöz fűződő barátságáról, német-barát politikai beállítottságáról mindenki tudott. Nyíltan megvallotta politikai eszméit és elképzeléseit, hovatartozásáról senkiben sem éltek kételyek. Egy állandóan vissza-visszatérő tévedést azonban szeretnék eloszlatni: óriási hagyaték alapján Hómanra szinte semmilyen kimutatható hatást nem gyakoroltak a fasiszta vagy a nemzetiszocialista eszmék és szólamok. Ellenben jó néhány alkalommal kifejtette érveit a német politikai törekvésekkel a náci faj- és nemzetszemlélettel vagy kisebbségpolitikával szemben. Mindazonáltal kétségtelen: a revízió egész korszakot jellemző, szinte kizárólagos politikai célja, valamint Közép-Kelet Európa 1938–1941 közötti, teljes átalakulása – és az ebből adódó geopolitikai érvek – hatására meggyőződésévé vált, hogy Magyarországnak a Német Birodalom mellett van a helye. Vele szemben csak a Szovjetuniót választhatta volna nagyhatalmi partnerként, s úgy vélte, akkor még mindig a kisebbik rosszat jelenti Németország. Ezért aztán Hómant többnyire a „német–magyar sorsközösség” nagyhatalmú hirdetőjeként ismerték. Hóman politikai értékítéleteiben többnyire nem rugaszkodott el a valóságtól, de fejlett valóságérzéke ellenére is többször értelmezte azt tévesen. Mindenben elfogulatlan, a lehetőségekhez képest objektív történészi munkásságából hamis politikai következtetéseket vont le. A korszak egyik legjelentősebb historikusaként a múltat kiválóan értékelte, a jövőt viszont helytelenül és rosszul látta.³⁹

Hóman tehát a szakmát és a politikát tökéletesen el tudta választani egymástól. Sarkosan úgy is fogalmazhatnánk: fordított utat követett, mint az aktuálpolitikai üzeneteket a szakmai munkásságában is gyakran megfogalmazó, a politikával való kapcsolatát azonban mindig hevesen tagadó Szekfű. Hóman ugyanis politikusként minduntalan és meglehetősen egyértelműen nyilatkozott nézeteiről. Historikusként viszont kevés olyan írása volt, amely érintkezett volna a politikával. Amikor ez mégis megtörtént, a szakmai becsületet fontosabbnak tartotta politikai meggyőződésénél. A legjellemzőbb

³⁸ Uo., 1920. december 9.

³⁹ Bővebben lásd a kötet *A politikus Hóman Bálint* című tanulmányát.

példa erre a Magyar Történelmi Társulat 1943. évi közgyűlésén mondott – a történettudomány és a politika egymásra hatását és máig megfontolandó módszertani kérdéseket taglaló – elnöki megnyitó beszéde volt. Ebben keményen bírálta az akkor divatos történeti módszerek politikával való átítatottságát. Mindenekelőtt a német és az olasz „népiségtörténeti iskolát” és az ezt követő hazai tudósokat, és – burkoltan ugyan, de teljesen érthetően – a fajelméleti ihletésű történetírást kritizálta. Ezekkel szemben a szellemtörténet – de nem annak vadhajtsái – és a nemzeti történetírás mellett történetírást, és rögtön hozzátette: „[...] a történetírásnak ez a nemzeti jellege azonban semmiképpen sem jelentheti bármily időszerű politikai célzatok érvényesítését.” Határozottan kiállt a kizárólag szakmai alaposítottságú kutatások mellett, óvott a ma „jelentős, sőt sorsfordító eszmék és törekvések múltba vetítését”-től, és „attól, hogy a történelem szemléletébe napi politikai szempontokat vegyítsünk.”⁴⁰

Politikai gondolkodása alapján – a 20. század első két évtizedében Hóman-tól még jobbra álló – Szekfű jobbról balra, Hóman pedig éppen az ellentétes irányban haladt. Nézeteik a húszas évek közepén és végén álltak a legközelebb egymáshoz – amikor szakmai pályájuk is keresztezte egymást. Szekfű 1925-ben ki is jelentette, hogy a történészek közül igazán csak Hómannal és Eckharttal vállal közösséget: „Csánki iskolája tovább hat a fiatalabbak közt – az ő hatása alól, úgy látom, csak Hóman, Eckhart, én és a nálunk fiatalabbak az immunisak.”⁴¹ Mikor Hóman 1932. október 1-jén a Gömbös-kormány kultuszminisztere lett, Szekfű úgy vélte: „Az a benyomásom – és barátainké is –, hogy őrajta nem ront a miniszterség, hanem most is ugyanaz, mint eddig volt; – reméljük, ezután is ez marad.”⁴² A közismerten érzékeny Szekfű még 1935-ben is azt gondolta, hogy az őt mindenfelől érő támadásokkal szemben egyedül Hóman mentheti meg. Hosszú, a jövőt is megsejtő kifakadásában többek között ezt panaszolta az ekkoriban vele – igaz, csak levélbeli – összetűzésbe került Angyal Dávidnak: „Hogy én felém a magasba kiált Tanár Úr a mélységből!! – Valamikor én kiáltottam a mélységből, s eléggé illúzió volna a részemről, ha azt hinném, hogy kint vagyok a mélységből. Jobbról és balról egyformán támadtatva, turánitól, hitleristától, liberálistól, olyan időt élve, amikor egyrészt műveletlen elemek, másrészt személyes ellenségeim vannak közel a hatalomhoz, olyan idők elé nézve, amikor, ha egyszer Hóman elmegy, nem tudja az ember, taníthat-e egyáltalán; amikor tehát 30 éves munka után azt sem tudja az ember, lesz-e esetleg fizetése vagy nyugdíja

⁴⁰ HÓMAN Bálint, *Elnöki megnyitó beszéd*, Századok 1943/4–6., 137–153.

⁴¹ MTA KK, Ms 806/22. Szekfű Gyula – Angyal Dávidnak, 1925. június 2.

⁴² Uo., 53., [1932.] október 25.

– amikor az Akadémiában és minden hivatalos intézményben nulla az ember, akitől azt várják, hogy meg legyen hatva, ha József főherceg történetírói érdemeivel említik egy sorban – méltóztassék elképzelni, ha az én kötetemet Domanovszky, Lukinich vagy Berzeviczy írta volna! –, mindez a magyarságot jelenti talán? Ezekért nem panaszkodom, mert megvan az emberi öntudatom – s viszont Tanár Úr öröndetesebb pályáját örömmel regisztrálom: közbecsülésben befejezve szabály szerint tanári pályáját, utána éveket új pályán, közhasznú tevékenységben tölthetett – ezeket vajon remélheti-e egy is köztünk «fiatalok» között –, ez, mondom, igen öröndetes, az érdemek e megbecsülése, de vajon ez mélységnek nevezhető-e? Naivság lenne azt hinnünk, hogy számunkra (ha megérjük) valamikor egy Klebelsberg vagy Hóman gondoskodni fog.”⁴³

Útjaik szétválása

Nem sokkal ezután azonban Szekfű és Hóman mindinkább más-más irányba tartottak, a negyvenes évek elején pedig már szembekerültek egymással, ellentétes táborokhoz csatlakoztak. Hóman életútja sok szempontból hasonlított Imrédy Bélához és Bárdossy Lászlóhoz – bár annyira soha nem került a jobbszélre, mint ők –, Szekfűé pedig – bármennyire is komoly sürölódások voltak közöttük – Bajcsy-Zsilinszkyéhez.

Megmutatkozott ez antiszemitizmusukban is. Kezdetben ez inkább Szekfűt, később pedig Hómant jellemezte. A *Három nemzedék* zsidósággal szembeni – 1920-ban a Tanácsköztársaság reakciójaként is értelmezhető – erős fenntartásait kifejtő Szekfű⁴⁴ a későbbiekben már elítélően szólt az antiszemitizmusról. A nemzetiszocializmus németországi hatalomátvétele utáni levelezésében ez sokszor tetten érhető. Egykori mesterét és mentorát, Károlyi Árpádot és – talán korábbi önmagára is kritikusan visszatekintve – a neki szintén sokat segítő Thallóczy Lajost (illetve bécsi „büzürtanyáját”, amelynek alkalmanként maga is vendége volt) gyengéden megróttá emiatt: „Hitlerben a német rend stb. és egy kissé az antiszemitizmus imponál neki [Károlynak] – ha visszaemlékszem, a Thallóczy-társaságban kell látnom a magasabb műveltségű magyarok első elvi antiszem. társaságát (tán Lueger [Karl, Bécs polgármestere 1897 és 1910 között] hatására? vagy talán Thall. germán eredete

⁴³ Uo., 100., 1935. november 7.

⁴⁴ Hozzá kell tennem: teljesen indokolatlannak tartom azt a meglehetősen széles körben elterjedt olvasatot, amely Szekfű *Három nemzedékét* antiszemita pamfletként értékeli. A mű ugyanis sokkal keményebben bírálja a dualizmus kori magyar vezetőréteget, mint a zsidóság – sok szempontból általa negatívnak ítélt – szerepét.

következtében? nem tudom).⁴⁵ 1943-ban pedig már egykori tanára, a zsidó származású Marczali Henrik sírkövének felavatásakor mondott emlékbeszédet.⁴⁶ Szavaiban ugyan csak áttételesen – Marczalit az egyik legkitűnőbb magyar történetírónak értékelve – bírálta a zsidótörvényeket, kiállásával viszont egyértelműen ezt tette. A korábban Szekfűnél mérsékeltebb Hóman viszont miniszterként megszavazta az állampolgári egyenlőséget durván sértő és csorbító zsidótörvényeket. Igaz, ő maga „szelektív antiszemita” volt, aki a német birodalmi faji törvényeket nem helyezte, és a részben asszimilált zsidókat a magyar állam hű polgárainak tartotta.⁴⁷

A nemzetiszocialista Németország történettudományához való viszonyuk is ellentmondásos volt. Habár Szekfű világosan elítélte a náci politikát és a németellenes magyar politikai irányvonal egyik vezető személyiségévé vált, a németek még a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején is inkább őt tartották számon, mint az egyébként németbarát Hómant. Otto Brunner bécsi professzor még 1943-ban is kijelentette, hogy a Szent István-i eszméhez kötődő kuruc történetírói hagyomány mellett kétségtelenül létezik egy „európai kötődésű”, „nyugatos” irányzat is, melynek a legjelesebb képviselője Szekfű Gyula. (Igaz, ehhez rögtön hozzá is tette, hogy a német politika számára, katolikus orientációja miatt, ez az irányzat is komoly veszélyt jelent.)⁴⁸ Bár Rust német birodalmi nevelésügyi miniszter 1936-ban még a teljes Ma-

⁴⁵ MTA KK, Ms 805/95. Szekfű Gyula – Angyal Dávidnak, 1935. április 6. A Thallóczy-féle büszertanyának egyébként jó néhány zsidó látogatója is volt, így kételkedem Szekfű illetlen értékelésének helyességében. Különösen igaztalannak érzem a Bécsben a magyar érdekekért mindig szívósan küzdő Thallóczy germánosságára – illetve ebből adódó antiszemitizmusára – való utalást, még akkor is, ha Thallóczy származása és eredeti neve (Strommer) valóban „germán” volt. – Ezt a zsidó származású, kikeresztelkedett Angyal is érezhette, aki így válaszolt Szekfűnek: „Károlyi különös! Nem láttam még embert – Gyulait sem véve ki – aki magánérinkezésében oly kevésbé nézné a sémi származást, s oly magával tökéletesen egyenlőnek érezné a sémit, ha különben ízlésének megfelel, mint Károlyit. Azonban a faji sajátságok erősen foglalkoztatják, bizonyára Thallóczyék hatása alatt. Thallóczy, a budai sváb (Stromer volt az egyetemen!) el akarta hitetni a világgal, hogy a középkori Thallóczyaktól származik. Irántam néha igen kedves volt, néha nem. Csak halála után nemrég tudtam meg, hogy Gyulai halála után engem ajánlott a Budapesti Szemle szerkesztőjének [...]” (ELTE KK, Ms G/628. Angyal Dávid – Szekfű Gyulának, 1935. április 9.)

⁴⁶ SZÉKFÜ Gyula, *Marczali Henrik = Évkönyv*, szerk. SZEMERE Samu, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, Budapest, 1943, 125–137.

⁴⁷ Részletesebben lásd a kötet *A politikus Hóman Bálint* című tanulmányát. – BFL, Hóman-per: Bacher-Bodrog Pál, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület ügyvezető elnöke, Wertheimer Adolf, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatója, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat elnöke, a szintén zsidó származású tanítvány: Waldapfel Eszter, valamint Bassola Zoltán, Lukinich Imre, Eckhardt Sándor tanúvallomásai.

⁴⁸ Bundesarchiv R 4901/6659. Bl 282–283. (Brunner a magyar–német történelem tankönyvek egyeztetése ügyében a német birodalmi nevelésügyi minisztériumhoz intézett levelében említi ezt, 1943. február 4-én.)

gyar történet német fordítását és kiadását ígérte,⁴⁹ végül csak a Hóman írta kötetek jelentek meg németül (mint erre már utaltam). Nyilván és nem mellesleg, szerzője 1942-ig viselt miniszteri posztja miatt. Hómannak ugyanis nem sokkal volt harmonikusabb a viszonya a német tudományos élettel, mint Szekfűnek. Erről nem csak a már említett 1943-as Történelmi Társulatbéli elnöki megnyitóbeszéde tanúskodik. A *Das Königreich Ungarn* címmel tervezett tanulmánygyűjtemény kapcsán ugyanis – a berlini egyetem Magyar Intézetének egykori tanársegéde, Otto Albrecht Isbert által jegyzett bevezető tanulmány miatt – már 1937-ben konfliktusba került a birodalmi hatóságokkal. Mivel e kötetbe Hóman is írt, betekintést kért a többi dolgozatba. 1937. november 18-án a külföldi német kulturális propagandát irányító szervezet, a Deutsche Akademie főtítkárának, Franz Thierfeldernek jelezte, hogy Isbert *Ungarn, Land und Volk* című értekezésével kapcsolatban komoly kifogásai vannak. A tanulmánygyűjtemény vezető helyén, azaz első közleményként történő megjelentetését igen aggályosnak tartotta, és kijelentette: miniszter-társával, a külügyeket irányító Kánya Kálmánnal együtt azt fontolgatják: amennyiben így marad, visszakerik a kötetből korábban leadott tanulmányait. Isbert sorai – figyelmeztetett Hóman – felrúgják azt a megállapodást is, amelyet miniszter-társával, Rusttal kötött, miszerint a német és a magyar szerzők a két nép együttműködésének és megértésének jegyében szólnak majd Magyarországról. Éppen ezért, Isbert kivételével, valamennyi munkatárs kerülte a politikailag kényes kérdések felvetését. Hóman szerint Isbert értekezésének már a címe sem felel meg tartalmának: azt sokkal inkább fedné a szerző által is jelzett *Utazás Magyarországon, különös tekintettel az ottani német településekre*. Ezzel a címmel akár közölhetnék is a kötet egy másik helyén, ám hangnemét akkor is mérsékelni kellene, és a vitatott részeket is mellőzhetnék. Hóman főleg a magyarosításra vonatkozó politikai vádak és a nemzetiségi problémák föderatív megoldására tett javaslatokat tartotta kifogásolhatónak.⁵⁰ A tanulmánygyűjtemény végül – gyaníthatóan Hóman kifogásai következtében – sem ezen, sem pedig más címen nem jelent meg.⁵¹

⁴⁹ OSzKK, Fond 15/1339. Bernhard Rust – Hóman Bálintnak (1934–1943), 1936. április 30.

⁵⁰ OSzKK, Fond 15/38. A *Das Königreich Ungarn* című mű megjelentetésével kapcsolatos levelezés (1935–1937).

⁵¹ Az Institut für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde (Tübingen) könyvtárában a tervezett kötetnek megtalálható (valószínűleg) a bekötött kefélenyomata, amire Orosz László hívta föl a figyelmemet, amit hálásan köszönök neki. Ezt láthatta Hóman is, hiszen a tartalomjegyzékben Isbert munkája szerepel az első helyen. Rajta kívül Hóman, Emil Neugeboren, Hanns Jobst, Hans von Seeckt, Kánya Kálmán, Weis István, Max Hahn, Kósa Kálmán, Magyary Zoltán, Farkas Gyula, Ybl Ervin, Albert von Gerhauser és Kodály Zoltán tanulmányai szerepeltek volna a kötetben.

Hóman Bálint tíz esztendőn át tartó miniszteri tevékenységének a bemutatása messze túltekintene e dolgozat keretein, annyit azonban szükségesnek tartok leszögezni: ha számos változtatással és kisebb hangsúly-eltolódásokkal is, de lényegében Klebelsberg Kuno kultúrpolitikáját folytatta. Ez annál inkább sem eshetett nehezére, minthogy korábban ő maga is komoly hatással volt a klebelsbergi tudománypolitika alakítására. Miniszterként – az emlékezések tanúsága szerint – közvetlen, kedélyes, másokat mindig meghallgató, a tőle eltérő véleményeket akceptáló ember volt: munkatársai többsége határozottan kedvelte és szerette. Szakemberként és nem politikusként igyekezett irányítani a minisztériumot. Miután azonban ő írta a Gömbös-féle Nemzeti Munkaprogram kulturális fejezeteit, miniszteri tárcája elnyerését követően pedig belépett a kormánypártba és székesfehérvári képviselő is lett – ahol viszont nem a kormánypárt, hanem a helyi „Hóman-párt” képviselőjeként indult és győzött a további választásokon –, tetszett, nem tetszett, foglalkoznia kellett a politikával is. Legszorosabban talán a Darányi-kormány idején kapcsolódott be a politikai életbe, hiszen Darányi Kálmán nem csak unokatestvére, de egyik legbensőbb barátja is volt, így szinte minden kérdésben kikérte a véleményét.

Hóman a székesfehérvári mandátumát tárcájáról történt lemondása, sőt, a német megszállás, majd a nyilas hatalomátvétel után is megtartotta. Ez pedig mindenképpen komoly politikai hiba volt, még akkor is, ha befolyását többnyire jó célok – zsidók mentesítése, a szélsőjobboldali Toldy Árpád székesfehérvári és Fejér megyei főispán megbuktatása stb. – érdekében igyekezett gyakorolni. És még akkor is, ha a magyar politikusgárdában ő volt az egyetlen nevesebb személyiség, aki erélyesen – egy hosszú, Veessenmayernek, a Birodalom teljhatalmú magyarországi megbízottjának és követének írt levélben – emelte fel a szavát a német megszállással szemben. Nem vette vagy nem akarta észrevenni, hogy a megszállással addigi politikája is – mint arra Glatz Ferenc helyesen mutatott rá – megbukott. Hiszen a minél szélesebb belpolitikai önállóság érdekében követett külpolitikai kollaboráció ezután valóban értelmét veszítette.⁵²

Hómannel szemben Szekfű már kezdettől fogva tudta, hogy a világháborúból a Német Birodalom vesztésként fog kikerülni. Németellenessége közismert volt, de 1942-től világosan látta a Szovjetunió nemzetközi szerepének jövőbeni erősödését is. Viszonya Hómannel tehát részben politikai ellentétek miatt, részben azonban szakmai-erkölcsi okok következtében romlott meg. Szekfű még a harmincas és negyvenes évek fordulóján is számos alka-

lommal biztosította Hómant barátságáról. Érezte ugyan, hogy politikailag már más úton haladnak, eközben viszont többször sajnálkozott azon, hogy a *Magyar Nemzet* – amelynek ekkor már állandó tárcaírója volt – Hóman tudományos és miniszteri tevékenységét bírálja. Szabadkozása azonban mégis okot ad némi gyanakvásra. „Tekintve azt a jó viszonyt – írta Hómannak –, melyben az újság szerkesztőjével, Pethővel és annak több fiatal emberével vagyok, nincs kizárva, hogy azt fogják vélni az emberek, hogy az ilyen tudományos kiruccanások mögött esetleg én állhatok. Ezt nem azért írom, mintha egy pillanatig is gondolnám, hogy Te ily híreknek hitelt adsz.

De az egészért azért hozom fel, mert nem tartom kizártnak, hogy ilyen támadások hatnak Rád és felizgatnak.”⁵³

Bárhogy is érintették Hómant ezek és az ehhez hasonló Szekfű-sorok, kapcsolatuk a (majdnem) végleges szakításig csak 1943-ban jutott el, az akadémiai nagyjutalom odaítélése következtében. Ez év májusában ugyanis az MTA Történettudományi Bizottsága Hóman Bálintot terjesztette föl e kitüntetésre, amit történészeknek kilenc esztendőnként egy alkalommal, az utóbbi időszak legkiválóbb történészi teljesítményéért, egyben az egész életműért ítéltettek oda. A Bizottság pedig, teljesen jogosan és egyhangúlag, a megelőző évtized legkiemelkedőbb munkájának a *Magyar történetet* tartotta. Ennek kötetei közül azonban csak a Hóman írta fejezeteket vehették figyelembe. A társszerző Szekfűt ugyanis már 1938-ban kitüntették érte a Berzeviczy-jutalommal. Ugyanarra a munkára pedig nem lehetett két elismerést kapni a vonatkozó akadémiai szabályzat szerint. A díjról szavazó május 11-i osztályülésen azonban a kiváló – de történeti kérdésekben nyilván nem kellően jártas – jogászprofesszor, Moór Gyula, hosszú beszédben, úgy mond jogi érveléssel, de azért Hóman szakmai hozzáértését is kétségbe vonva, megtámadta a Bizottság jelentését. Egyidejűleg pedig Szekfű kétségtelenül kiváló új kötetét, az *Állam és nemzetet* javasolta a nagyjutalomra. Mindez azért volt igencsak meglepő, mivel e kötet inkább publicisztikai jellegű, mint új szakmai eredményeket bemutató alkotás volt. A történettudomány terén az utóbbi esztendőkhöz legnagyobb haladást elért műnek így nehezen lehetett volna minősíteni. Ráadásul benne Szekfű már korábban megjelent tanulmányait és cikkeit gyűjtötte össze – ilyesmire pedig nem volt szokás nagydíjat odaítélni. Ezért Domanovszky Sándor visszautasította Moór Gyulának Hómannel szembeni vádjait, illetve új ajánlását is, majd kérte a Bizottság jelentésének elfogadását. Ennek ellenére az osztályülés – kétszeri titkos szavazással – amellettt döntött, hogy mégis Moór indítványát támogatják. A következő

⁵² GLATZ Ferenc, *Hóman Bálint. Németbarátság történelmi alapokon. Hóman Bálint 1944-ben = Uő., Nemzeti kultúra, kulturált nemzet*, Kossuth, Budapest, 1988, 323–324.

⁵³ OSzKK, Fond 15/1474. Szekfű Gyula – Hóman Bálintnak (1939. január 24-i – az idézet ebből a levélből való – és 1940. november 25-i levelei).

napi akadémiai „összülésen” Domanovszky és Balogh Jenő másodalelnök Hómant támogató hozzászólása után Moór ismét szólásra emelkedett, és ragaszkodott az osztályülés javaslatának elfogadásához. Ennek nyomán a nagyjutalmat az összülés 18:12 szavazati arányban Szekfűnek ítélte.⁵⁴ Ezt még Hóman egykori magyartanára, az ekkor már sokkal inkább Szekfűvel rokonszenvező kiváló történész, Angyal Dávid is igazságtalannak vélte. (Ő a díj kettejük közötti megosztását tartotta volna jogosnak.)⁵⁵

Nem sokkal ezután Szekfű egy meglehetősen éles hangú levelet intézett Hómanhoz. Hallomásból értesült róla – írta –, hogy Hóman, az ő politikába keveredése miatt, le akarja vetetni a nevét az *Egyetemes történet* új kiadásának a címlapjáról. „Ami az én politizálásomat illeti – állította –, Magad is tudod, hogy a Magyarországon szokásos pártpolitikába sohasem keveredtem bele, pártgyűléseken, pártszervezetekben nem vettem részt, előadásokat, beszédeket nem tartottam és ehhez képest nem tartom magamat sem politikusnak, sem politizált embernek.

Viszont több mint 10 éve, hogy Te beléptél a pártpolitikába, nyíltan is és az egész világ színe előtt, képviselő, pártpolitikus és miniszter lettél és mindezen minőségedben olyan politikát folytattál és építettél ki, évről évre erősebben, amely politikával, mint tudhatod, én sohasem egyeztem meg és nem is helyesletem.” Levelét Szekfű azzal zárta, hogy Hóman széttörte régi barátságukat.⁵⁶

A részgazságokat tartalmazó sorokban azonban sok hamisság – sőt, tudatos ferdítés – is rejtlett. Ráadásul Szekfű akár emlékezhett is volna Takáts Sándor egykor hozzá intézett levelére, amely az akadémiai nagyjutalom 1924-es odaítélése körüli bonyodalmakról szólt. Ezek ugyanis kísértetiesen emlékeztettek az 1942. évi kellemetlenségekre. „Az akadémiai nagyjutalom az idén a történetírást! – örvendezett 1924-ben Takáts. – A józanabb elem kivétel nélkül Károlyi Árpádnak szánta ezt. Több újságcikk is ömeltette kardoskodott.

⁵⁴ A nagyjutalom körüli bonyodalmakat kiválóan foglalta össze, elsősorban a Domanovszky igazolásával kapcsolatos iratok, az Akadémiai Értesítő és az Új Magyarország május 14-i cikke alapján: HORVÁTH László Béla, *Hóman Bálint utolsó évei (1945–1951)*, Sic itur ad astra 1993/2–4., 120–229. – Moór Gyula egyébként még ezután sem békelt meg Hómannal. 1945-ben, Váczy Péterrel – aki Moórhoz hasonlóan korábban szintén a saját hibájából került konfliktusba Hómannal, az *Egyetemes történet* általa írt kötete kapcsán – és Ortutay Gyulával együtt eredményesen szorgalmazta Hóman akadémiai tagságától való megfosztását. A történelem furcsa fintora, hogy 1949-ben őt is ugyanúgy kizárták a tudós testületből, mint négy évvel azelőtt gyűlölt ellenségét, az egykori minisztert. Erről lásd például MURÁNYI Gábor, *Az Akadémia egypártosítása 1949-ben. Halálos újjászületés*, HVG 1999/48., december 4.

⁵⁵ SCHWEITZER Gábor, „Szomorú a jövő, mert szomorú a jelen.” *Angyal Dávid naplófeljegyzései*, Századok 2001/3., 697–754. (1943. május 11-i és 12-i bejegyzések.) Angyal és Hóman viszonyáról lásd a kötet *Barátság és ellenség? Angyal Dávid és Hóman Bálint kapcsolatáról* című tanulmányát.

⁵⁶ OSzKK, Fond 15/1474. Szekfű Gyula – Hóman Bálintnak, 1943. május 25.

Ám a legkiválóbb magyar tudósokból álló bíráló bizottság (Kollányi, Lukinich, Áldásy stb.) – jegyezte meg, nem minden él nélkül – Berzeviczynek szánta a Bach-korszak első köteteért. [*Az abszolutizmus kora Magyarországon* című négykötetes munkáról van szó.] Mikor ez a kötet néhány évvel ezelőtt megjelent, az Akadémia már megjutalmazta. Berzeviczy akkor kijelentette, hogy a jutalmat nem fogadja el; most ő majd a nagyjutalmat akarja megkapni. Csánkiék erre megvigasztalták őt azzal, hogy azért a nagyjutalmat is meg fogja kapni. S így is határozott a bíráló bizottság; bár az akadémia alapszabályai kimondják, hogy a már megjutalmazott munka a nagyjutalmat nem kaphatja. [...] De hát nálunk már ez így megy. Bizonyos, hogy a bíráló urak a megbírált munkák legtöbbjét nem is olvasták. Ezért írtak át egész passzusokat a Századokban megjelent ismertetésekből.”⁵⁷ Szekfű annál is inkább felidézhetne volna az 1924-ben történeteket, mivel akkoriban nem csak Takáts, hanem ő maga is szörnyülködött a döntésen – ráadásul Hóman pénztörténetét is a legkiválóbb művek közé sorolta. „Ha valami illúzióm lett volna az Akadémia iránt – írta akkoriban Angyal Dávidnak –, úgy azt is tönkretette volna ez a nagyjutalmi jelentés, melyben Károlyi és Hóman munkáinak méltatlan háttérbe állításával kapta meg a koncot a leghatalmasabb [Berzeviczy].”⁵⁸ 1943-ban azonban már nem aggályoskodott hasonló természetű problémák miatt. (Kétségtelen, hogy mint a szerintem is legnagyobb – vagy legalábbis az egyik legnagyobb – magyar történetíró méltó lehetett volna a nagyjutalomra. De semmiképpen sem ilyen körülmények között.)

Szekfű – Hómannak szóló, 1943. májusi levelében megfogalmazott – torzításaira a címzett rendkívüli gondossággal írott válasza is rávilágított. Egy agyonjavított első változat után több példányban is megmaradt, hosszú levél tisztázatában Hóman bevallotta: az *Egyetemes történet* címlapjáról valóban kérte nevének levételét – amit egyébként 1936-ban is megtett már (ahogy ez a fennmaradt iratok alapján is igazolható). Szintén kijelentette, hogy a jövőben a Magyar Szemle Társasággal – amely az *Egyetemes történetet* is kiadta – semmilyen formában sem kíván együttműködni, a közelmúltban történtek (értsd: az akadémiai nagyjutalom körüli botrány) miatt, de Szekfű neve szóba sem került ennek kapcsán. „Egy akadémiai felszólalás hozzám jutott foszlányaiból – folytatta Hóman – és a felszólalónak egyik katolikus napilapunkhoz beküldött s nekem betekintésre és válaszadás céljából bemutatott cikkének tartalmából megtudtam, hogy a történettudománytól távol álló akadémiai tag [Moór Gyula] megállapítása szerint tízéves miniszteri működésem alatt, mely időben – Te tudod legjobban – a politikát a tudománytól

⁵⁷ ELTE KK, G 628. Takáts Sándor – Szekfű Gyulának, 41. levél, h. n. és é. n. [1924.]

⁵⁸ MTA KK, Ms 806/22. Szekfű Gyula – Angyal Dávidnak, [1925.] május 7.

mindig el tudtam választani, megszűntem tudós lenni, politikussá változtam át s »avult ismereteim« fogyatéksága miatt a tudományos munkára ma már teljesen alkalmatlan vagyok. Ez a bírálóat mindenestre lesújtó volna, ha nem egy olyan egyén részéről jutott volna kifejezésre, akivel szemben annakidején törvényes kötelességemhez képest kénytelen voltam felügyeleti hatáskörben rendreutasítással élni és sértő magatartásáért az Egyetemi Tanácstól elégtételt kérni. Így bírálóat a bosszú érzésétől irányított személyeskedésnek kell tekintenem. [Moór Gyula ugyanis a Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karának 1935/36. évi dékánjaként kioktató és gúnyos hangú feliratot küldött Hómannak mint miniszternek, amelyért a sértett elégtételt kért és kapott az Egyetemi Tanácstól.]

Azoknak az állásfoglalásában viszont, akik ily merőben személyeskedő és amellet politikai térre is átsikló felszólalás alapján döntöttek »tudományos« munkámról, politikát kell látnom. Nem a mi kettőnk személyéről, vagy tudományos munkáink értékéről volt itt szó, hanem két politikai irány és szemlélet összeütközéséről. [...] Politikai szereplésünket illető megjegyzéseidre nem vagyok illetékes válaszolni. Afelől, hogy melyikünk, milyen mértékben merült el a politikában és szereplésünket miképpen kell elbírálni, nem mi vagyunk hivatottak dönteni. De elvi meggyőződés és ízlésem is visszatart attól, hogy saját magamról véleményt nyilvánítsak. Politizálni és a pártpolitikát tudományos térre átvinni sohasem volt kedvem, ma sincs módomban s magam erre az útra terelni nem engedem. A fentebb érintett és sok más tünetből mégis meg kell állapítanom, hogy mások nincsenek ezen az állásponton s felettem a tudomány örve alatt gyakorolnak politikai bírálókat.”⁵⁹ Szekfű Hóman válaszlevelére ceruzával ráírta: „Választ nem adtam rá, Pasteinernél találkoztunk és többet erről a témáról nem beszéltünk, Egy. Tört-en megmarad H neve.”⁶⁰

Az *Új Magyarság* – az értékítéleteken túl mindenképpen tárgyilagos – 1943. május 14-i, hosszas elemzésének még a vitatható végkövetkeztetésében is sok igazság rejlik: „Hóman Bálint sokaknak azért fáj, mert jobboldali meggyőződését nem tudományosnak álcázott cikkeiben ugyan, hanem politikai magatartásában híven megvallja. Ezért lehet őt az Akadémia tudós társasága előtt politikusnak bélyegezni és már szinte a tudományból való kitessekelésre kísérletet tenni. A Népszavába kiránduló Szekfű Gyula ellenben [...] a politikamentes tiszta tudós típusa.”⁶¹

⁵⁹ OSzKK, Fond 15/1474. Hóman Bálint – Szekfű Gyulának, 1943. május 29.

⁶⁰ ELTE KK, G. 625/61. (Az előbbi jegyzetben idézett levél eredeti példánya.)

⁶¹ *A Magyar Tudományos Akadémia a pártpolitika lejtőjén. Miért ítelték Hóman Bálinttal szemben Szekfű Gyula cikksorozatának a történelmi nagydíjat?*, Új Magyarság 1943. május 14.

A jobbszélre sorolt *Új Magyarság* beszámolóján túl más is megerősíti az egész ügy politikai jellegét. Szegedy-Maszák Aladár, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője, az angol Foreign Office-nak 1943. június-júliusában írt memorandumában a magyar szellemi élet – tényleg létező, az akkori Európában példátlan – szabadságát többek között azzal bizonyította, hogy kiemelte: „[...] a magyar szellemi élet képviselői a cenzúráról gyakorlatilag nem korlátozva fejthetik ki álláspontjukat. Szekfű Gyula egyetemi tanár, aki közismerten éles ellentétben áll a nemzetiszocialistákkal, nemcsak dékánja lehetett a bölcsészeti karnak az 1942–1943. tanévben, hanem tudományos munkásságának elismeréseként megkapta a Magyar Tudományos Akadémia legnagyobb kitüntetését, az 1943. évi Grand Prix-t. Ellenjelöltje Hóman Bálint korábbi miniszter volt, akinek német szimpátiája közismert.”⁶² Nyilvánvaló, hogy Szegedy-Maszák emlékirata a kormányfő tudtával készült, és az ő beleegyezésével juttatták el Angliába. A Kállay-kormány tehát politikai aduként használta föl egykori minisztere akadémiai megbuktatásának tényét. Ennél pedig mi sem bizonyítja jobban, hogy Hóman értékelése nagyjából helyes volt: a kortársak politikai játszma szereplői és tanúi voltak. Mindez egyben jól jellemzi a korabeli „fasiszta” Magyarországon uralkodó németellenes hangulatot is – hiszen nem véletlenül éppen erről írt Szegedy-Maszák. – Hiszen ebben az esetben az járt rosszul, aki a hivatalos politika által vallott – de be nem tartott – elveket, a németbarátságot követte. Bármilyen ellentmondásos is, de a Kállay-kormány politikájára – amellyel megkísérelte magát a háborúból kivonni – mégis jellemző, hogy ebben az esetben a kormány a hivatalosan meghirdetett elveivel szembehelyezkedő értelmiségiek támogatását élvezve bizonygatta: nem híve saját „hivatalos” politikájának, és szeretne kitörni szorult helyzetéből. Mindebben csak az volt a szerencsétlen, hogy a tudósként valóban elismerésre méltó Hómant – mint majd 1945 után is – politikai álláspontja miatt büntették, tudósi minőségében is. Nem véletlen tehát, hogy Hóman, nem sokkal akadémiai megaláztatása után – a Magyar Történelmi Társulat elnökeként mondott közgyűlési megnyitójában – a politika és a tudomány szétválasztásának már korábban idézett szükségességéről szólt. Olyasmiről, amit ő a gyakorlatban mindig igyekezett megtenni.

Miként azt is megtette, hogy – Szekfű 1943-as támadása és gyanítható akadémiai „háttérmunkája” ellenére – 1944-ben közbenjárt Szekfű zsidó származású feleségének mentesítése érdekében.⁶³ Szekfű viszont 1946-ban nem ment el tanúként Hóman népbírói tárgyalására. Felemás megoldást választva egy levelet küldött maga helyett, amelyben azonban kiállt Hóman

⁶² *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*, összeáll., s. a. r. és a bev. tanulmányt írta JUHÁSZ Gyula, Kossuth, Budapest, 1978, 201.

⁶³ BFL, Hóman-per, Eckhardt Sándor vallomása.

mellett: „[...] tudományos munkásságában semminemű tudományellenes szempontokat nem alkalmazott: sem németbarát, sem hitlerista, sem antiszociális, sem antiszemita szempontokat. Hóman Bálint irodalmi munkássága tudományos szempontból a magyar szellemi élet nagy nyeresége volt.”⁶⁴

Szekfű politikai érzéke sokkal fejlettebb volt Hómanénál, erkölcsi tartása azonban nem mindig. Hóman nagyokat hibázott a politikában, de politikai bűnöző – ahogy 1945 után sokan állították róla – sohasem volt. Szekfű viszonylag világosan észlelte a nagypolitikai folyamatokat és fejleményeket, de erkölcsileg ő is sokszor vétett az általa vallott keresztény értékekkel és kötelezettségekkel szemben. Hóman mindig kiegyenlítő szerepre törekedett – emiatt néha túlságosan is engedékeny és erélytelen volt másokkal szemben, a politikában is. Szekfű pedig pályája kezdetétől megosztó személyiségként lépett föl, a tudományban és a politikában is. Mindettől eltekintve: vitathatatlan, hogy mindketten kiváló historikusok voltak, a magyar történetírás legnagyobb alakjai közé tartoznak. Politikai nézeteikben, erkölcsi tartásukban, magánéleti lépéseikben bizonyára sokan sok kivetnivalót találnak, de ez nem kérdőjelezheti meg rendkívüli tudományos érdemeiket.

Míg Szekfű az 1980-as évektől visszanyerte méltán megillető helyét a magyar történettudományban, Hóman Bálinttal ez napjainkig sem történt meg. Politikai tévedései miatt még mindig sokan ellenzik tudományos rehabilitálását is. A magyar tudományosság súlyos vétké, hogy egyik legkiválóbb közepkorászát máig nem vette vissza tagjai közé a Magyar Tudományos Akadémia.

Vajon mindig legyőzheti a tudományt a politika?

Függelék

Thienemann Tivadar emlékezései Szekfű Gyuláról és Hóman Bálintról (Részletek)⁶⁵

Hóman Bálint és Szekfű Gyula

Ez a két név emlékeimben asszociálva van, rokonságot és ellentétet jelentenek, mint egy mérlegnek két karja. [...] Hóman öt évvel, Szekfű hét évvel volt idősebb nálam [...]. Ez a két kortársam talán olyan volt mint oxigén és hidrogén – kellően párosítva oltja a tüzet, külön-külön éleszti a tüzet, sőt robbant.

⁶⁴ Uo., Szekfű Gyula levele a Népbírósághoz.

⁶⁵ OSzKK, Fond 152. 62–78. l. THIENEMANN Tivadar, *Szellemtörténeti önismeret – Thanksgiving Day, 1983. november 24.* A jegyzetek nélkül közölt forrásközlésben az elírásokat javítottam és kis mértékben modernizáltam Thieneman szövegét.

Hóman Bálinttal egyetemi hallgató korom óta barátkoztam, mikor az Egyetemi Könyvtár tisztviselője volt. [...] Az Egyetemi Könyvtár ebben az időben még igen patriarchális intézmény volt. Ferenczi, az igazgató, nem igen volt látható. [...] A könyvtárban hárman, illetőleg ketten domináltak: Hóman, Pasteiner. Dedek kanonok nem sokat számított. [...] Mikor katonaruhában Szerbiából hazavetődtem, emlékszem, hosszú beszélgetésem volt Hómannel. Vonzódtam hozzá: nagy fekete szeméből megértő intelligencia sugárzott. Ezt nem mondhatnám Pasteinerről. Hóman árnyékában élt, autokratikus természet volt. [...] Hómant mint történészt érdekelte az én első kézből jövő előadásomat (sic!), hogyan verték ki a szerbek a monarchia hadseregét.

Később, amikor Múzeumi Könyvtár igazgatója lett, sokszor jártam nála. Mikor Pécsre kerültem, Hómant és Szekfűt meghívtam egy egyetemi látogatásra. Elvittem kettőjüket Fischer Ferenc főispánhoz, ekkor találkoztak először. Mikor pécsi időm alatt megindítottam a Minerva Társaságot, az Eötvös Kollégista Gombocz Zoltán, legintimebb barátomat kértem elnöknek, és ellensúlyozásul a nem-kollégista Hóman Bálintot alelnökül.

Miniszter korában Hóman gyakran eljött Centrál kávéházi asztalunkhoz. Egyszer emlékszem, egy esti ülés után eljött. Azután szólt, jöjjen le, a kint várakozó autóján bizalmasan diskuráltunk a berlini magyar tanszék ügyéről. Azt mondta sofőrjének: »Hajtson akármerre egy óráig«. Közben Szekfűvel együtt meghívott a vidéki tassi kúriájába. Ott Bora asszony nyájasan fogadott. Milyen boldog napok voltak ezek, hármásban milyen jól megértettük egymást – ekkor! Mikor Hóman miniszteri minőségében Pécsre látogatott, szólt nekem: »Te légy mindig Bora mellett és vigyázz, miket mond«. Bora szókimondó asszony volt, nem diplomata.

Mikor Hóman a parlamentben bemutatta a kultuszminisztérium költségvetését, mint máskor is, Kéthly Anna szociáldemokrata képviselő szólalt fel és keményen bírálta. Hóman erre el volt készülve. De ezúttal a kormánypártból Kornis képviselő interpellált. Ízekre szedte szét a költségvetést. Mindenki érezte, hogy most olyan valaki beszélt, aki a miniszternél jobban ért a val-lástárca ügyeihez. Hóman kellemetlen politikai helyzetbe került, vereséget érzett. Engem hivatott és szólt: »Te tudsz beszélni Kornissal. Mondd neki, hagyja abba ezt a cirkuszt.« Szóltam Kornisnak – sikerrel. Másnap a lapok első oldalán egy fényképet hoztak, Hóman és Kornis együtt ülnek a Parlament folyosóján egy kis oldalpamlagon és diskurálnak.

Mikor Verámmal elhatároztuk, hogy megesküszünk, Hómant kértem, legyen a tanúm. »El ne felejtsd a reverzálist aláírni!« Szép esküvő volt az eskütéri templomban. [...] A templomi esketés után egy kis fogadást rendeztem az Országos Kaszinóban, ez volt Hóman kedvenc helye. Ottó bátyám admirálisi uniformisában jött, csákovály stb. Hóman már azelőtt is barátkozott

vele, talán azért is, mert az ő apját is Ottónak hívták. Meghívtam barátaim közül Pekár Mihály orvost, hiszen Pekár Dodó útján ismertem meg Verámat. Meghívtam Gerevich Tibort, aki Hómannak is, nekem is intimusa volt (sic!).

Mikor Hóman mint miniszter Németországba utazott, hivatott, odaadta a hosszú programot, különböző városokban bankettekkel, fogadásokkal, és arra kért, írjak neki a különböző alkalmaknak megfelelő beszédeket. Hóman nem nagyon tudott németül, elég gyenge kiejtéssel olvasta a német szövegeket. Egy csomó beszédet írtam. Élveztem ezt a megbízást, úgy éreztem, hogy én volnék a miniszter és mennék Németországba. Pl. emlékszem, a hamburgi bankettre írtam egy köszöntőt – Magyarország valamikor tengeri hatalom volt. Most elvágta a tengertől, de a magyar nép lelke mélyén megőrizte a tenger vonzását. Ezért választott államfőül egy admirálist, ezért hívja az államfőt »kormányzónak«, ami németül annyit tesz mint »Steuermann«, mintha az államfő az állam hajóját kormányozná. Hóman mesélte, hogy ennek a pohárköszöntő (sic!) frenetikus sikere volt.

De Hóman tisztában volt a helyzet reménytelenségével. Mikor hazatérése után beszélgettünk, emlékszem, azt mondta: Ha a németek elvesztik a háborút, tudom, hogy engem felakasztanak. Ha megtudják, hogy te írtad a beszédeimet, téged is fel fognak akasztani.

Jól látta, ami jött. Háborús bűnösneként perbe fogták, az ügyész halálos ítéletet kért. Angliából, Macartney, oxfordi egyetem tanára Pestre re[pült], hogy mentő tanúnak jelentkezzen, hogy megmagyarázza a bíróságnak, hogy kicsoda Hóman, mint (sic!) jelent Hóman a magyar tudománynak. Szekfű Gyula nem volt látható. Ezt Szekfű jellemén egy fekete foltnak éreztem beégetve. Megértettem Szekfűt, bár véleményét nem osztottam: a sorsszerűen adott viszonyokkal meg kell alkudni. De ezért nem kellett volna cserben hagyni azt, aki hosszú éveken át fegyvertársa, barátja volt.

Az »életfogytiglan« ítélet rosszabb volt a halálos ítéletnél. A váci fegyházban Hóman osztozta az ott bebörtönzött magyar vezető intelligenciának jó részét. (sic!) Ott voltak bebörtönözve Kunder Antal volt kereskedelmi miniszter, Tasnádi Nagy András, aki Hóman államtitkára, később a képviselőház elnöke lett, ott volt Esterházy Pál herceg, Baranyay Jusztin, akit már a Gestapo is bebörtönzött, tábornokok, politikusok, írók, akik a múlt szellemi életben vezető szerepet játszottak. Hóman sorsáról egy bebörtönzött fogolytársa, Fiala Ferenc újságíró számolt be. Hóman fölényes alázattal, gyűlölet nélkül viselte el megaláztatásait. Őt külön magánzárkában tartották, folyton padlót súroltattak vele, csont és bőrig soványodva inkább mint élő múmia végezte a reá rótt munkát. Mikor már alig élt, kórházba helyezték. Weil kórházfőorvos, mikor ágyához jött, azzal üdvözölte:

No mi az, Hóman, még mindig nem döglöttünk meg?

Csak nyugalom doktor úr, nem sokáig háborgatom már.

Ez volt az utolsó beszélgetés, amit a szomszéd ágyban fekvő beteg hallott. A rabtemető jeltelen sírjában nyugszik.

Ezeket nem a mai generáció számára írom. Talán ha egy olvasóm a jövőben, aki ma még meg sem született. (sic!) Tudom és hiszem, hogy lesz majd valaki, majd ha kétezer x-t írnak dátumnak, aki exhumálni fogja Hóman Bálint hamvait és méltó síremléket állít annak, aki Szekfűvel együtt minden időkre tudatosá tette a nemzet történeti önismeretét.

Szekfű Gyulával először Bécsben találkoztam. Ő az állami levéltár egyik őre, magam mint tagja annak a bizottságnak, amely hivatva volt a monarchia felbomlása után Bécsből a magyar műkincseket hazakövetelni és lehetőleg hazahozni. Azt hiszem, azért voltam tagja a bizottságnak, mert jó német nyelven kellett az osztrákokkal tárgyalni. A bizottság feje Gerevich Tibor volt. Nemcsak azért, mert ő értett a műkincsekhez, hanem azért is, mert folyékonyan beszélt németül, olaszul, franciául. A bizottság titkára Bárdossy László, akkor kultuszminiszteri titkár. Pénzügyi tanácsnok volt Bátor Viktor, a Kereskedelmi Bank ügyésze. Itt Bécsben életre szóló barátságok szövődtek. Szekfű mellett Eckhart Ferenc volt levéltáros, később budapesti egyetemen a jogtörténet tanára. »Franz« a jogi karon mindig sokkal intimebb barátom volt, mint Sándor öccse a bölcsészeti karban. Bárdossy megmaradt barátomnak akkor is, mikor külügyi sajtófőnök lett, aztán bukaresti követ és miniszterelnök. Tudni kell, hogy Gömbös rokona volt. Egyszer egy budai vendéglőbe hívtott, hogy kettesben nyugodtan beszélgethessünk. Bibliofil volt és miniszterelnök korában is bejött a könyvtárba, hogy egy ritka könyvet kölcsönkérjen. Halálos ítélete után is azt kérte, mint utolsó kívánságát, hozzák el az Egyetemi Könyvtárból a francia forradalom történetének egykori első kiadását. Bátor Viktor barát maradt. [...]

Szekfűvel szorosabb lett kapcsolatom, mikor pesti egyetemi tanár lett. Sok emlékezetes együttlétünk volt. Pl. mikor ketten Tassra kirándultunk, hogy Hóman Bálint kúriáján töltsünk egy weekendet. Egy másik ilyen alkalom volt, mikor ketten Kismartonba utaztunk Esterházy Pál herceg meghívására. [...] Felejthetetlen napokat töltöttem a kastélyban és a herceggel. [...]

Mikor Szekfűék egy budai villában végleg letelepedtek, házavató vacsorára hívtak. Jelen volt Gombocz Zoltán, Gerevich Tibor, a két Eckhardt testvér és jómagam. Szekfűné korán visszavonult, ami aztán következett, felejthetetlen volt számomra. Soha olyan karvaly-kegyetlen boncolását élő kortársaimról nem ismertem. De ebben a bizalmas körben kimondották, amit különben tudtak, gondoltak, de nem volt szokás beszélni. [...]

A Szekfű-vacsorán a kritika egyik főtáblája Kornis Gyula volt. »Elsikkasztotta az anyját, nem adott ki gyászjelentést«, stb. Magam csak hallgattam, gon-

dolva, mit csinálnának velem, ha nem volnék jelen. Kornis különben is, úgy éreztem, intelligenciájával, műveltségével kimagaslik ebből a kollégista társaságból. [...]

Szekfű Bécsben kiforrott német íróvá fejlődött, beleilleszkedett az akkori bécsi intellektuális atmoszférába. Felesége bécsi volt, nem tudott magyarul. Ez a századvégi Bécs, a nagy Monarchia középpontja, mint Párizs és Berlin ellenpólusa, az európai szellemi életnek, miként valaha Weimar, ritkán elért virágkorát jelentette. [...]

Gombocz Zoltán Wundt pszichológiájára esküdött, így a kísérleti lélektant tekintette igazi tudománynak. Hogy magam már Freudot fölfedeztem, arról mélyen hallgattam. Hóman Bálint a pénztörténet szakértője volt, csakugyan távol állott a »szellemtörténettől«, de politikai intuícója volt, érezte, hogy itt irodalmon és történetíráson valami túlmenő gondolatról van szó és őszintén és szívesen támogattott.

Szekfű Gyula esete sokkal komplikáltabb. Ő akkor épp hazatért, még nem egészen hántotta le magáról a bécsi múltat. Szekfű Bécsben német íróvá lett, kiváló történeti tudásán felül, művészi érzékkel megáldott német, sőt mondhatni bécsi német íróvá fejlődött. [...] Ennek a század eleji bécsi írógenerációnak közös vonása egy pesszimista, dekadencia iránti fogékony életfölfogás, aminek végső forrása az akkor divatos Schopenhauer filozófiája volt. [...] Szekfű ezt az atmoszférát magába szívta. Freud úgy nevezte ennek a generációnak életérzését »*Unbehagen der Kultur*«. Ez [...] pontosan kifejezi Szekfű akkori állapotát.

Ennek eredménye volt első írói alkotása »A száműzött Rákóczi«. [...]

Schopenhauer pesszimizmusa, a halál elkerülhetetlen valóságának tudatát látjuk beteljesedni. [...] Ilyen hangulatból született meg Szekfű újabb műve: Három nemzedék. Thomas Mann is három nemzedéken át mutatta be a dekadenciát mint egy progresszív betegséget, a halál felé vezető folyamatot. Szekfű könyve, a három magyar nemzedék elemzése, írói, művészi alkotás volt, akár a Száműzött Rákóczi könyve. [...]

Mikor Szekfű Bécsből végleg hazatért és átvette otthon az egyetem egyik történeti tanszékét, az Eötvös Kollégium vezető ideológiáját tette magáévá. Ebben az attitűdben volt, mikor a Minerva gyűlést összehívtam. Ennek az ideológiának alapítói úgy látom Szabó Dezső, Kodály Zoltán, Horváth János és [olvashatatlan név] Szekfű évtársai voltak. A magyar falu, a magyar paraszt, a »népi« volt számukra az ideál. [...] Ez a nép-faj hangsúlyozása sok minden következménnyel járt. Szembeállította a várost a faluval, a magyarságot a Nyugattal, a magyart az »idegenekkel« szemben, melegágya volt az egész »fajvédő« gondolkodásnak, ami, akárhogy is tagadjuk, egyidős volt a korabeli német »Blut und Boden« fajra épített ideológiával. Ez a hungarológia a ma-

gyar származásúak számára bizonyos előjogokat követelt az idegenből beolvasztakkal szemben.

Be kellett látnom, hogy a hungarista [értsd: az előbb jelzett hungarológiai szemléletet] ideológiának képviselője mint a Minerva szerkesztője, nemigen voltam alkalmas. Ezt pl. később is tapasztaltam. Hóman Bálint miniszter mellé mint államtitkárt Gömbösék a fajvédő Szily Kálmánt tették államtitkárnak. Szily azt mondta nekem: »Kedves Tivadar, be fogod látni, hogy ilyen névvel nem lehet valaki egy magyar egyetem dékánja.« (Kétszer is megválasztottak egyhangúan dékánnak titkos szavazással.) Mentem lementem Hóman miniszterhez, hogy elmondjam neki, miket mondott nekem az államtitkára. »Ugyan hadd ezt a marhaságot« volt a válasza. Mikor a Minerva folyóirat megindult, Horváth »Fajkérdés a magyar irodalomban« című kéziratot adta. Szekfű pedig »Faji sajátságaink a gazdaságtörténet tükrében« [későbbiekben *A magyar bortermelő lelki alkata* címen] szintén magyar fajról beszélt. A magam gondolkozása ezzel a faji mitológiával eleve szembehelyezkedett. [...] Akkoriban még nem láttam tisztán, hogy a biológia (sic!) determinizmus micsoda szégyenletes, katasztrofális csapást fog mérni az emberiségre, de az akkori magyar közhangulatban már erősen bele volt oltva az antiszemita gondolat. Nem volt elfelejtve, hogy Kun Béla 15 népbiztosa közül 13 volt zsidó. [...]

Szekfűt készségesen elismertem, mint a mi generációnk egyik szellemi vezérének. Ez akkor volt, mikor Szekfű Bethlen István elnöklete alatt a Magyar Szemlét szerkesztette. De a Szemlébe soha sem írtam. Később Szekfű fokozatosan balfelé tolódott és magam politikailag távolodtam tőle sok okból. Hóman pöre alkalmával, úgy éreztem, szégyenletesen viselkedett. De emberileg megtartottuk a baráti viszonyt. Őszinte katolikus vallásossága nem engedte, hogy a kommunista párt tagja legyen, de nyíltan a kommunisták oldalára állt és ez a pártnak nagy kirakatsikere volt. Nem is írásai, hanem személyi magatartása volt megdöbbentő. [...] Szekfű személyi magatartása jelentett sokat az új kommunista kormánynak. Szekfű több volt mint épp egy egyetemi tanár. Ő egy generáció gondolkozását képviselte. Nyilvános pálfordulása, saját múltját megtagadó magatartása tette őt az új regim számára oly értékesé. [...]

Mennyire értékelték otthon Szekfű nyílt átállását, abból is látszik, hogy őt jelölték ki Magyarország moszkvai követének. A követséget előbb Mór [helyesen: Moór] Gyulának kínálták, de ő ezt kereken visszautasította. Szekfű Moszkvában a nagy diplomáciai karban, ahol a nyugati államok képviselve voltak, nyilván jól érezte magát. Mikor nyári szabadságra hazajött, irántam való kedvessége volt, hogy meglátogatott [...]. Szekfű beszélgetéséből érdekes apróságok maradtak emlékezetemben. Pl. az, hogy felesége mondta Molotovnak, hogy fázik, mert nincs jó bundája. Erre Molotov egy nagy fehér jeges-

medve bundát küldött neki stb. Mikor otthon Tildy lemondott, logikus volt, hogy a magyar állam moszkvai követét válasszák államelnöknek. De Szekfű nem akart hazajönni. Cinikus módján azt találta mondani: »Itt legalább tisztességes emberekkel érintkezem«. Ezt otthon Rákosiék rossz néven vették és azon dolgoztak, hogy Szekfűt hazarendeljék. Ez nem volt oly egyszerű, mert Szekfű Molotovnál és másoknál jó kapcsolatokat szerzett. Egy idő múlva ez végre úgy sikerült, hogy Szekfűt otthon kinevezték az »Elnöki Tanács« tagjának, erre haza kellett jönnie.

EGYETEMI IFJÚSÁG ÉS KATOLICIZMUS A „NEOBAROKK TÁRSADALOMBAN”

A Foederatio Emericánáról

Az ellenforradalmi rendszer és a keresztény egyházak ideológiája

„Az ifjúság szemefénye volt és marad is mindig az egyháznak – szögezte le a magyar katolikus püspöki kar pásztorlevele, amelynek kiadását az 1941. október 8-i püspökkari konferencián határozták el. – [...] A hit hősei nem elégedtek meg a katolikus iskola fáradságot nem ismerő munkájával, hanem minden buzgalmukkal azon voltak, hogy az emberi élet legviharosabb szakában tartsák meg szellemi befolyásuk alatt az ifjúságot, amikor az iskola igazságát tettekre kell váltani s az élet harcaira vértet kovácsolni és öltetni. [...] E magasztos cél szolgálatába állította a katolikus egyház emberemlékezet óta minden nevelő és szervező erejét, amikor az ifjúsági egyesületeket életre hívta.”¹ E sorok hűen tükrözik a két világháború közötti Magyarország katolikus egyházfőinek szándékait és elképzeléseit a fiatalság megnyerésének és katolikus érdekek szerinti irányításának szükségességéről. A katolikus ifjúsági szervezetek tevékenységét rendkívül fontosnak tartották. Hiszen általuk valláserkölcsi-világnézeti alapokon egyesítették és nevelték a fiatalokat, és többnyire elérték és biztosították az egyházhoz való, mindenkori pozitív kötődésüket is.

Bár az ifjúság szerepének hangsúlyozása nem csak a katolikus, de a protestáns egyházakra is jellemző volt, az első világháború és a forradalmak utáni Magyarország kül- és belpolitikailag gyökeresen megváltozott helyzete a katolikus egyház számára biztosított kedvezőbb szervezkedési lehetőségeket. A területi változások ugyan jelentős katolikus birtokokat, egész- és töredék egyházmegyéket, fontos egyházi centrumokat és iskolákat szakítottak le a külsőleg széttört, de belsőleg önállóvá és függetlenné vált Magyarországról, összességében mégis lényegesen növelték a katolikusok országos arányszámát

¹ *A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919–1944, szerk., vál., a bev. tanulmányt és a jegyzeteket írta GERGELY Jenő, Gondolat, Budapest, 1984, 335–336.*

és a magyar politikai és közéletben betöltött szerepét.² A kényszerítő külpolitikai események és a katolicizmus világháborút követő általános fellendülése mellett a belpolitikai átalakulások is a katolikus egyház helyzetének erősödését eredményezték. A katolicizmusnak Európában szinte példa nélkül – sőt, sokban az európai fejlődéssel szembeni – reneszánsza azonban a belpolitikai változásokkal és a Szekfű Gyula által oly találóan jellemzett „neobarokk társadalomnak” az előző korszakoktól eltérő tájékozódásával és útkeresésével is magyarázható.³

A forradalmak leverése és az azt követő véres megtorlások, majd a konszolidáció időszakának múltat boncoló megnyilvánulásai bizonyították: a hivatalos álláspont már nem csak a két forradalom ideológiáját és intézkedéseit tagadta meg és utasította el, de a forradalmak egyenes előzményének tekintett dualizmus „túlzott liberalizmusát” is.⁴

E határozott és többszörös tagadást – mely szerint a dualizmus „túlzott liberalizmusa” vezethetett a forradalmakhoz – tovább nyomatékosította Magyarország területi felosztása. Trianon traumája ugyanis nem csak a lelkekben játszódtott le, de gazdasági és politikai következményeivel erősen akadályozta Magyarország első világháború utáni fejlődését is. Emellett azonban, paradox módon, lehetővé tette az előbbi negatív állítások igazolását. Hiszen a politikai vezetőréteg Magyarország megcsonkításával indokolta – többnyire jogosan, ám gyakran igaztalanul – az ország nehézségeit. Trianon végzetes igazságtalanságai s az ezzel járó teljes kiábrándulás következtében fogalmazhatták meg azt az alapjában hamis, ám alkotóelemeiben sok valóságot tartalmazó tételt, miszerint a dualizmus és a forradalmak Magyarország megcsonkítását eredményező politikája zsákutcába torkollott, nemzetvesztő volt. Ennek elítélésén túl azonban – mondták – el kell vetni a Magyarországot megnyomorító békeszerződés kiagyalóinak és végrehajtóinak, azaz a polgári demokrácián felépülő nagyhatalmaknak a politikai rendszerét is. A libera-

² SZANTÓ Konrád, *A katolikus egyház története*, 1–3., Ecclesia, Budapest, 1985, 2. köt., 579. – A statisztikák szerint az 1910. évi 49,3%-ról 1920-ra 63,9%-ra, 1930-ra 64,9%-ra nőtt a katolikusok országos arányszáma, lásd *Magyarország a XX. században*, szerk. BALOGH Sándor, Kossuth, Budapest, 1986², 499–501. – Újabb ugyanerről, részletes táblázatokkal: BALOGH Margit – GERGELY Jenő, *Egyházak az újkor Magyarországon 1790–1992. Adattár*, História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996, 154–170.

³ A magyar katolicizmus reneszánszáról az első közt, ha nem épp első ízben Prohászka Ottokár szólt 1913 februárjában: PROHÁSZKA Ottokár, *Naplójegyzetek. 1877–1918*, szerk. BARLAY Ö. Szabolcs, Agapé, Szeged – Székesfehérvár, 1997, 298–299. – Lásd még ADRIÁNYI Gábor, *Az egyháztörténet kézikönyve*, Auróra, München, 1975, 252. – Szekfű még ma is sokban helytálló elemzése a „neobarokk társadalomról” és az ezen belüli feszültségekről: SZEKFÜ Gyula, *Három nemzedék és ami utána következik*, Egyetemi Ny., Budapest, 1935², 407–471.

⁴ *Magyarország története*, 8. köt. 1918–1919. 1919–1945, főszerk. RÁNKI György, Akadémiai, Budapest, 1976, 570.

lizmussal, a demokráciával, a természetes ellenségnek tekintett kommunizmussal szemben, a megtagadott értékek és ideológiák nyomán támadt hiatus kitöltéséhez új, megfogható és pozitív programra volt szükség, amelyet „keresztény” és „nemzeti” jelzővel illettek. Az előbbieken felvázolt gondolati konstrukció szerint a „keresztény” jelző eredeti értelme – miként a „nemzetié” is – lényegesen kitágult és felhígult: az aktív hitvallás vállalása mellett antiliberális és antidemokratikus elemekkel, valamint – elsősorban a Tanácsköztársaság vezetőinek túlnyomórészt zsidó származására hivatkozva és reagálva – antiszemita, illetve „nem zsidó” jelentéssel bővült.⁵

A keresztény jelzőnek ehhez a tartalmi átalakulásához – ha részesülni kívántak a hatalomból (ezt pedig nyilván kívánták) – igazodniuk kellett a keresztény egyházaknak is. Ezt lényegesen megkönnyítette, hogy az egyházak az 1870-es évektől a modern tudománnyal, kultúrával és politikai áramlatokkal szemben védekező állásba szorultak. Híveik száma erősen megcsappant, az őszirózsás forradalom katolikus klérussal szembeni állásfoglalásai, de különösen a Tanácsköztársaság számos – sokszor igencsak elsietett és elhamarkodott – vallásellenes döntése pedig még inkább megrendítette addigi pozícióikat.⁶

A keresztény egyházak vezetői e számukra igencsak veszedelmes folyamat megállítása és visszafordítása érdekében elengedhetetlennek tartották az erősítésüket ígérő ellenforradalmi rendszer politikájának és ideológiájának támogatását. Másrészt a politikai vezetés is számított az egyházak segítségére: a konszolidációt, a felkorbácsolt szenvedélyek csillapítását csak az ország lakosságának döntő hányadát kitevő hívők megnyerésével lehetett elérni. Ahogy Bethlen István (1874–1946) miniszterelnök az egész korszakra érvényesen mondta: „Soha [...] nagyobb szükség nem volt arra, hogy az állam és az egyház, az erkölcsi és a testi erő együttműködjenek.”⁷

A katolikus egyházat ősi szervezete, szabályozott és koncentrált belső felépítése, kulturális és gazdasági súlyának gyarapítási vágya és politikai céljai egyaránt a konzervatív vagy reformkonzervatív, a „keresztény-nemzeti” irányzatokhoz kötötték.⁸ Még akkor is, ha a reformokat komolyan gondoló

⁵ *A Foederatio Americana kézikönyve*, Magyar Jövő, Budapest, 1923, 6. – Itt is elismerték, hogy a keresztény jelszavak 1919 után nem zsidót, még inkább antiszemitát jelentettek.

⁶ Lásd például a püspöki kar közös pásztorlevelét a Tanácsköztársaság leverése után (1919. augusztus 22.): *A püspöki, I. m.*, 320–324, illetve: ADRIÁNYI, *Az egyháztörténet*, 251.

⁷ Nemzeti Újság 1929. november 19.

⁸ GERGELY Jenő, *A politikai katolicizmus Magyarországon 1890–1950*, Budapest, Kossuth, 1977, 134–135. és 144–147. – E munkáján kívül Gergely még számos kötetében elemezte a katolikus egyház két világháború közötti történetét. Ezek közül talán a legtöbbet idézett összefoglalása: GERGELY Jenő, *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945*, Pannonica, Budapest, 1997.

keresztényszocialista politikusok – mindenekelőtt a húszas években – ellenzéki szerepbe kényszerültek. A keresztény egyházak és a politika, az egyházi és a világi hatalom érdekeinek szoros összefonódása, a legfontosabb kérdésekben való szinte teljes nézetazonossága azonban nemcsak az ellenforradalmi rendszer megszületésének és megerősödésének, de – ha természetes módosulásokkal és eltolódásokkal is – az egész korszak történelmének egyik meghatározó tényezője lett.⁹ A „társadalmi rend és béke” megőrzésének érdekében kívánták az egész katolikus társadalmat, különösen az ifjúságot nevelni, szervezni és vezetni. A katolikus püspöki kar már idézett, fiatalokra vonatkozó elképzelései szerint: „A katolikus ifjúsági szervezetek soraiban nagy erő rejlik nemcsak a keresztény világnézet, hanem a nemzeti szellem számára is.”¹⁰

E nagy erő megfelelő kiaknázására alakult a Foederatio Emericana, a két világháború közötti Magyarország egyik legnagyobb és legbefolyásosabb ifjúsági és társadalmi szervezete. Tóth József (1897–1980), az Emericana szellemi arculatának egyik megteremtője¹¹ szerint az egyesület 1921-es megszületése egyenes következménye volt annak, hogy a világháború előtti liberalizmus és „[...] a racionalisztikus anyagelvűség tanainak terjedésével aránylagosan csökkent a kereszténység, főleg a katolicizmus befolyása a társadalmi és közéletre.” Csak a veszített háború, a forradalmak és Trianon hozták meg a késői „nagy feleszmélést”: ebből és „[...] az egyetemi polgárság felbuzdulásából pattant ki a jelszó: vissza a kereszthez, vissza a valláshoz, vissza a szentistváni örökséghez, a katolicizmushoz. E gondolatból született a Foederatio Emericana”, a „20. század lovagrendje”, a „magyar kishitűség, szalmaláng negációja”, melynek fő célja a „katolikus szellem restaurálása” volt.¹²

Ezek a vezérszavak is árulkodnak róla, hogy a katolikus egyház kiemelt feladatként tekintett az ifjúság szervezésére. 1921-ben, a Foederatio Emericana alakulása kapcsán s 1941 őszén, a püspökkari konferencia pásztorleve-

⁹ Minderről újabb: SPANNENBERGER Norbert, *A politikai katolicizmus = A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*, szerk. ROMICS Ignác, Osiris, Budapest, 2009, 186–213. – „[...] a katolicizmuson belül bármely politikai szervezkedés csakis konzervatív alapokon, a felső klérus anyagi támogatásával és szigorú ellenőrzése mellett létezhetett. Ennek funkciója abban állt, hogy minden demokratizálási törekvést, az ezt szolgáló mozgalmat elfojtsa a katolicizmuson belül, s bármifajta »szélsőséges« kísérletnek gátat szabjon a politikai közéletben. Ennek garanciája az egyházi hierarchia anyagi szubvenciói mellett a pártvezetőség kizárólagos birtoklása volt az arisztokrácia és a hercegprímás bizalmasai által.” (195–196.)

¹⁰ *A püspöki, I. m.*, 336.

¹¹ Tóth József, az államtudományok doktora, lapszerkesztő, magyar közigazgatási jogból képesített egyetemi magántanár, 1930-tól az egri Érseki Jogi Akadémia tanára, 1944-ig az Emericana egyik vezető tisztségviselője.

¹² TÓTH József, *Anima Emericana (A Foederatio Emericana szelleme)*, Győri Hírlap ny., Budapest, 1927², 9–14.

leben egyaránt hangsúlyozták az ifjúsági egyesületek történelemformáló hatását, mind az ellenforradalmi rendszer kezdő lépéseinél, mind a korszak utolsó szakaszában, a már háborúba sodródott országban is.

Az egyetemi és főiskolai ifjúsági egyesületek 1919 után

Az egyetemi és a főiskolai ifjúsági egyesületek történetének rövid áttekintése is bizonyítja, hogy az első világháború után lényegesen megnőtt társadalmi és politikai szerepük. Már a 18. század végétől találkozunk a pesti tudományegyetem és a vidéki akadémiák hallgatóinak szervezeteivel, melyek általában a magyar nyelv ápolására alakult társaságok voltak. Ezek azonban – néhány, példájával szinte máig ható kivételtől (Selmechánya, Magyaróvár) eltekintve – igen szűk körűek és céljaikban, tevékenységükben is korlátozottak voltak. Már csak amiatt is, mert a magyar felsőoktatási rendszer kiépítettsége akkoriban még hiányzott, így a hallgatók létszáma is csekély maradt. Változott a kiegyezés utáni idők felsőoktatási fejlesztései, ezáltal pedig a fokozatosan emelkedő diáklétszám, illetve a szabadabb szellemi és szervezkedési lehetőségek hozhattak. Az 1870-es évektől ugrásszerűen megugrott az egy-egy főiskolára vagy egyetemre kiterjedő, ezek fegyelmi hatósága alá tartozó – ún. kebelbeli – ifjúsági egyesületek száma. E szakmai alapozású vagy az azonos érdeklődésűeket összefogó tömörülések azonban inkább csak asztaltársaságok, mint valódi érdekvédelmi szervezetek voltak. Az együttműködés és némi karitatív munkálkodás mellett bálók rendezése vált elsőrendű feladatukká. A segély- és kórházegyletek, a tudományos, az irodalmi és az önképzőkörök, az énekkarok, a sport- és a turistaklubok, a nemzetiségi alapokon létrehozott szervezetek, valamint a Mensa Academicák egymástól intézményenként elkülönülve, de hasonló alapszabályok szerint működtek. Nemigen politizáltak, gyakorlati eredményt inkább csak a segélyezés területén értek el. Céljuk – típusonként kicsit eltérően – „a szegény sorsú, szűkölködő hallgatók” segítése, betegségük esetén orvosi ellátásuk megszervezése, az ifjúság önművelésének, tartalmas szórakozásának és testi épülésének biztosítása, a „testületi szellem ébresztése, a tagok szellemi és anyagi érdekeinek emelése” volt.

Az egyesületekbe való belépés nem volt mindig igazán önkéntes. Sok helyütt a beiratkozó hallgató automatikusan az akadémiai vagy valamelyik egyetemi segélyegylet tagja lett, s természetesen a tagsági díjat is köteles volt befizetni. A feladatuknak többé-kevésbé megfelelő, a valóban rászoruló tagoknak jelentős kedvezményeket biztosító szervezetek igen gyorsan szaporodtak: 1910-ben a kolozsvári tudományegyetemen kilenc, a budapestin már tizenöt egyesületet tartottak számon. Ezeknek a „hivatalos” egyetemi egyesü-

leteknek többsége 1919 után is tovább élt, s 1944-ig lényegében változatlan formában, a korábbihoz hasonló célkitűzésekkel, ám jelentőségéből sokat veszítve munkálkodott. A Pázmány Péter Tudományegyetemen még 1943-ban is tizenhárom 1919 előtt alakult egyetemi egyesületet regisztráltak.

Szintén 1919 előtt alakultak és – a „szabadgondolkozókat” tömörítő Galilei-kör kivételével – megváltozott formában a két világháború között is aktívan tevékenykedtek a világnézeti indíttatású, elsősorban vallási, részben politikai alapon elkülönülő ifjúsági egyesületek. Az ellenforradalmi rendszerben az 1919 előtti katolikus köröket az 1921-ben létrejött Országos Magyar Katolikus Főiskolai Diákszövetség, a protestánsokat pedig az 1922-ben szervezett Magyar Protestáns Diákszövetség vette föl tagegyesületei sorába. A zsidó egyetemistákat az 1927-ben alapított – más néven és szervezeti keretben már 1919 előtt is létező – Magyar Izrealita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete fogta össze.¹³

Az eddigiekkel szemben az 1919–1921 között alakult szövetségek a régebbi ifjúsági egyesületekkel semmiféle kapcsolatot sem tartottak. Általában több egyetem és főiskola ifjúságát tömörítették, országos hatáskörűek és elsősorban politikai jellegűek voltak. A dualizmus kori egyesületektől eltérően nem az egyetemek és a főiskolák fegyelmi hatósága – de még csak nem is a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium –, hanem a Belügyminisztérium felügyelete alatt állottak, és egyetemen kívüli személyeket is fölvehettek tagjaik sorába. Közülük a két legnagyobb tömörülés, a Turul és az Emericana tagságának kétharmada-háromnegyede már nem is a hallgatók közül, hanem az

¹³ Az előzményekre: BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848*, Akadémiai, Budapest, 1963. – A mai ELTE 1919 előtti diákegyesületeivel kapcsolatban lásd *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–1985*, szerk. SINKOVICS István, Egyetemi Tanács, Budapest, 1985, 193, 210, 251–255, 257. – Újabb: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002*, szerk. SZÖGI László, ELTE Eötvös K., Budapest, 2003, 146–147, 192, 218–219, 256. – Az Emericana szempontjából ad ugyanerről általános összefoglalást a *Foederatio Americana kézikönyve, I. m.*, 5–6. – A Galilei Körről, illetve a budapesti tudományegyetem 19. század végi, 20. század eleji egyesületi életéről még ma is jól használható: TÖMÖRY Márta, *Új vizeken járok. A Galilei Kör története*, Gondolat, Budapest, 1960. – Szűkebb időszakra kiterjedően: VICZIÁN János, *Diákélet és diákegyesületek a budapesti egyetemeken 1914–1919*, ELTE Levéltára, Budapest, 2002. – A Műegyetemről: ZELOVICH Kornél, *A m. kir. József Műegyetem és a hazai technikai felsőoktatás története*, Pátria, Budapest, 1922, 289–302. – A magyaróvári hagyományokról: VÖRÖS Antal, *Óvár, Óvár... A Mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola 150 éve*, Mezőgazdasági, Budapest, 1968, 136–148. – Átfogóan a főiskolai és egyetemi ifjúsági szervezetek 19. század végi számáról: *A felsőoktatásügy Magyarországon. Az 1896-iki ezredévi országos kiállítás alkalmára a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter megbízásából írták* BREZNAVY Béla – KENESSEY Béla – SCHNELLER István stb., Hornyánszky, Budapest, 1896, 55–56, 94–96, 125, 185–186, 229, 256, 318, 460, 490, 498, 511–512, 516, 523, 528, 559, 575, 579, 593, 595, 605, 612, 619, 623, 632, 653, 688, 690, 696, 699, 702, 734, 763, 766. – Lásd még: *Magyar felsőoktatás*, 1–3., szerk. MÁRTONFFY Károly, közléstesi HÓMAN Bálint, Egyetemi Ny., Budapest, 1937, 1. köt., 236. (BRANDENSTEIN Béla beszéde.)

idősebb korosztályokból, a végzett és elhelyezkedett egykori egyetemistákból került ki. Így az 1929/30. tanévben a 15 497 egyetemi és főiskolai hallgatóval szemben a bajtársi szövetségeknek 18–19 000, 1935/36-ban pedig a 14 216-tal szemben már több mint 30 000 tagot számláltak (döntő többségük turulos és emericánus). A két világháború közötti egyetemi ifjúság közösségi életét meghatározó bajtársi szövetségek – a Hungária, a Turul, az Emericana és a Szent István Bajtársi Szövetség – ezért inkább társadalmi, mint ifjúsági egyesületek voltak.

Összegezve tehát: a két világháború közötti főiskolai diákszervezetek típusait (mivel számos egyesület több szövetséghez is csatlakozott, sok egyetemista pedig egyszerre több egyesület tagja volt, a felosztás kissé leegyszerűsített):

- a dualizmus korában alakult segélyegyletek, önképzőkörök stb.;
- a szintén 1919 előtt létrejött vallási körök, melyeket 1919 után – újabb tag-egyesületekkel gyarapodva – vallási alapozású szövetségek fogtak össze;
- a Tanácsköztársaság után szerveződött, több hasonló célú és szellemű tagegyesületet magukban foglaló bajtársi szövetségek;
- az egymástól eltérő arculatú egyesületet és szövetséget integráló, a diák-egység megvalósítására sikertelenül törekvő szövetségek;
- valamint a kisebb egyesületeket egyéb, például területi-földrajzi szempontok vagy tevékenységi körük alapján tömörítő szövetségek.

Az 1919 augusztusában alakult műegyetemi, illetve tudományegyetemi zászlóalj, majd a belőlük szerveződő Hungária és Turul 1919–1920-ban karhatalmi funkciókat is elláttak és aktívan politizáltak. Olykor kíméletlen erőszakossággal vettek részt az ellenforradalmi rendszer kiépítésében és megszilárdításában.

1919 végén, 1920 elején a politika eszközüvé vált és bizonyos hatalomra is szert tett ifjúságot – túlzott radikalizmusa miatt – azonban már inkább fékeznie, mint bátorítania kellett a korábban őket támogató, ám ekkortól a sorozatos kilengések miatti negatív külföldi visszhangoktól jogosan tartó politikusoknak. „Ha a fejleményeket jól figyeltem meg – összegezte az 1919. végi helyzetet, a tanárok többségének álláspontját tolmácsolva Doleschall Alfréd (1864–1931), a budapesti tudományegyetem jogtudományi karának dékánja –, a numerus clausus kérdését [...] a hallgatóságnak az az erőszakosságoktól kísért mozgalma indította meg, mely kezdetben a proletárdiktatúra garázdálkodásaiban részes vagy legalább vele rokonszenvezett ifjaknak kizárására, majd annak a kétségbevonhatatlan ténynek appreciálásában, hogy a szovjeturalom szinte programszerűen a kereszténység letörésében is kulminálódott, aminthogy vezető és ihlető képviselői túlnyomó részében a zsidó fajhoz tartozók voltak, megkülönböztetés nélkül és általányságban arra irá-

nyult, hogy zsidók az egyetemre be ne fogadtassanak, vizsgákra és szigorlatokra ne bocsáttassanak. Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy még annyira felkorbácsolt szenvedélyek közepette, a bolsevista rémuralom természetes visszahatásaként mutatkozó közhangulathoz való legmesszebb menő alkalmazkodás mellett is a polgári jogegyenlőség elvén felépült állami szervezetben egyetemi hatóságok ily extrém álláspontra nem helyezkedhetnek. Nem is tette a fakultások egyike sem, de mindegyik konstatálva azt a tényt, [...] hogy kiváltképpen a kommunizmus tobzódásai sajnálatra méltó jelentékeny részben diplomás orvosokat, tanárokat és jogászokat éppen úgy megejtettek, amint az egyetemi hallgatók széles rétegeit hatalmukba kerítették. [...] Az ifjúság egy részének szóban levő önkényes és erőszakos fellépése, mely szeptember 26-án az Egyetem bezárására vezetett, a vizsgálatoknak és avatásoknak november 17-től újból felvétele óta is megnyilatkozik, mégis végzetes hibának tartanám, ha az ifjúság egy részének határozottan rendbontó és fegyelemsértő, az egyetemi hatóságok rendelkezéseivel nyíltan szembehelyezkedő magatartása az egyetemi hatóságokat a most folyamatban levő vizsgálatoknak és avattatásoknak újabb felfüggesztésére és ezzel az illegitim ifjúsági terror előtt való meghátrálásra indítaná.”¹⁴

Hasonló figyelmeztetések – amelyek elsősorban az ország javuló nemzetközi megítélését féltették az ifjúsági túlkapásoktól – sokszor elhangoztak az ellenforradalmi korszak legelején is. Nemcsak professzorok, de politikusok, sőt miniszterek részéről is, általában csekély eredménnyel. Hiszen még a harmincas években is sokszor hiába igyekeztek mérsékelni az egyetemi hatóságok a minduntalan alantas politikai erők játékszerévé vált turulistákat és hungáriásokat. Túlkapásaik és rendzavarásaik az egyetemi élet normális menetét szinte minden esztendőben komolyan akadályozták, számos alkalommal az egyetemek néhány napos bezárását eredményezték.

A nem közvetlenül a Tanácsköztársaság után alakult bajtársi szövetségek – 1921: Foederatio Americana, 1927: Szent István Bajtársi Szövetség – jóval mérsékeltebbek voltak a Turulnál és a Hungáriánál. Az országos hatáskörű és felekezeti Turul, valamint a szakmailag elkülönülő s így csak a Műegyetemen szerveződő Hungária mellett az Americana szigorúan vallási alapozású és szintén az egész országban működő katolikus egyesület volt. A Szent István Bajtársi Szövetség – négyük közül a legkisebb – pedig határozott legitimizmussal tűnt ki.

Az „egyetemi zászlóalj”, az irredenta „Blokkok” (pl. a Dunántúli Blokk; a Délmagyarországi Blokk), a bajtársi szövetségek és a különböző irányzatokat összefogó Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége

¹⁴ Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, I/c – 500/1919–20. (1919. december 4.)

(továbbiakban MEFOSZ)¹⁵ mind-mind keresztény jelszóval indultak útjukra, de ez a jelszó akkor és esetükben inkább „nem zsidót”, antiszemitát jelentett. Ezért alakultak meg a „tisztán világnézeti alapokon álló”, keresztény meggyőződésű ifjúsági szövetségek, a Protestáns-, majd a Katolikus Magyar Diákszövetség, illetve a bajtársi alapon szerveződő Americana is. (Természetesen ezek sem maradhattak mentesek a politika kihívásaitól, hiszen az őket irányító egyház közvetve részt vett az ellenforradalmi rendszer alakításában, majd a megszilárdult hatalom gyakorlásában.)¹⁶ Már a kortársak felismerték: „Az ifjúság közösségi szervezetei lényegesen más színűek ma, mint azelőtt, [...] közös életre, közös cselekvésre, közös gondolkodásra próbálják tagjaikat nevelni. [...] A forradalom után a nemzeti szellem újraélesztésében kétségtelenül nagy szerepet játszottak [...] az Americana, a Katolikus és Protestáns Diákszövetség a hazafias szellem mellett az ifjúság vallási szellemét és életét is erőteljesen hangsúlyozzák.”¹⁷ Valóban, „a nemzeti szellem újraélesztésében kétségtelenül nagy szerepet játszottak” az 1919 utáni egyetemi és főiskolai egyesületek, amelyek közvetlen kapcsolatba kerültek a politikával. Ennek aztán látványos, messze ható következményei lettek. Az egyetemisták csoportjai elszántan küzdöttek a numerus clausus-törvény elfogadtatásáért, majd betartatásáért; nekik volt „köszönhető” az 1919/20. tanévi két (egyébként nem teljesen) „zsidómentes szemeszter” a budapesti egyetemeken, bekapcsolódtak a Sopron és környékének Magyarországon maradását eredményező nyugat-magyarországi felkelésbe, és harcoltak a IV. Károly (1887–1922) második visszatérésekor vívott budaörsi csatában.¹⁸ A keresztény jellegű, „politikától és pártelétől független” ifjúsági tömörülések – mint amilyenek az Americana is vallotta magát – valóban távol álltak a politikában tevékenyen résztvevő diákegyesületek „kereszténységétől”, amelytől azonban – ha a forradalmakat követő hivatalos álláspontnak meg kívántak felelni – nem tudták magukat teljesen elhatárolni. A keresztény ifjúsági szervezetek nem voltak ugyan harcosan antiszemiták, nem hittek feltétlenül a korszakban rendszeresen megismétlődő egyetemi zsidóverések¹⁹ hasznosságában, ám mégis a zsidó-

¹⁵ *A Foederatio Americana kézikönyve, I. m.*, 6. – Részletesebben LADÁNYI Andor, *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben 1919–1921*, Akadémiai, Budapest, 1979, 94–108. – Vö. Az 5. lábjegyzettel.

¹⁶ *A Foederatio Americana kézikönyve, I. m.*, 7.

¹⁷ *Magyar felsőoktatás, I. m.*, 1. köt., 236. (BRANDENSTEIN Béla beszéde.)

¹⁸ LADÁNYI, I. m., 117–149. és 197–233. – KEREPESZKI Róbert, *A Turul Szövetség országos és debreceni szervezete (1919–1945)*, Debreceni Egyetem, BTK, 2009. [Doktori disszertáció kézirat], különösen 32–44. és 121–126.

¹⁹ Az egyetemi zászlóalj, később pedig elsősorban a Turul és a Hungária próbálta az „egyetemi zsidókérdést” zsidóverésekkel, a zsidó hallgatók egyetemről való eltávolításával megoldani. Nem csak közvetlen a Tanácsköztársaság után, de a húszas és a harmincas évek folyamán mindvégig, különösen a tanévkezdetekkor, a numerus clausus-törvény 1928-as módo-

ságban látták az „eltorzult fejlődés” egyik fő okozóját. A fiatalok katolikus vagy protestáns világnézeti alapon történő szervezésére törekedtek, de ugyanúgy elítélték a demokráciát és a liberalizmust, mint a politikai jellegű diák-egyesületek. Mivel pedig egyházaik az ellenforradalmi ideológia támaszai voltak, nem lehetett kivédeni a politikának a keresztény ifjúsági szervezetekbe való részleges behatolását.

Emellett fontos tényező volt, hogy az egyetemi és a főiskolai hallgatók zömét a középosztály és a jobb módú polgárság – elsősorban az értelmiségiek és a tisztviselők – gyermekei tették ki ekkor és a harmincas években, de még a negyvenes évek elején is.²⁰ E tény a katolikus ifjúsági egyesületek s elsősorban éppen az Emericana tevékenységére nyomta rá leginkább a bélyegét. A középosztálynak és a polgárságnak ugyanis nyilvánvalóan érdekében állt az ellenforradalmi rend védelme. Hiszen a háború, de különösen a forradalmak alatti megrázkódtatások és nélkülözések leginkább őket sújtották és érintették. Addigi biztonságtudatukat, tisztos létalapjukat, megbecsültségüket, sőt sokan – menekülteként érkezve az elcsatolt területekről „Csonka-Magyarországba” – egzisztenciájukat és a hazájukat is elveszítették. Újbóli felemelkedésükre elsősorban az új rendszer hű szolgálata nyújthatott lehetőséget. A katolikus ifjúsági szervezetek, így a Foederatio Emericana is, arra voltak tehát ítélve, hogy a politikai tényezőkre éberrel figyeljenek, sőt, aktívan is politizáljanak. Többségük a vallási mellett így politikai jelleget is öltött. Saját egyházuk ugyanis a „keresztény-nemzeti” társadalom aktív formálására törekedett; tagságuk társadalmi összetétele pedig már önmagában is a hatalomhoz való erős kötődést feltételezett. Mindezek a tényezők a cselekvő politika irányába mutattak; e politika azonban az Emericánában – de a többi ifjúsági egyesületben is – törvényszerűen szűk körre, s nem elsősorban a diákokra korlátozódott.

sításakor, majd a harmincas évek végén, a zsidótörvények bevezetésekor. Az Emericana s a keresztény ifjúsági egyesületek többsége általában – de nem mindig – elhatárolta magát a kilengésektől. – Bővebben: KEREPESZKI Róbert, *A zsidókérdés és az egyetemi bajtársi egyesületek a két világháború közötti Magyarországon = Tradíció és modernizáció Európában a XVIII–XX. században*, szerk. BODNÁR Erzsébet – DEMETER Gábor, Hungarovox, Budapest, 2008, 224–237. – Uő., *A Turul Szövetség országos, I. m.*, elsősorban 72–120. és 227–237. – Érdekes esetet ismertet 1941-ből: SZÉCSÉNYI András, „Hogy ki a magyar, azt mindig csak maguk a magyarok dönthetik el”. *A Turul Szövetség a közgazdasági egyetemen 1941-ben*, Kommentár 2009/3., 69–78.

²⁰ KOVÁCS Imre, *Az értelmiségi és a parasztfifjúság*, Magyar Szemle XXX., 1937, május, 34–41. Tanulmányában statisztikákkal is igazolja ezt. – Mindennek elemzése: LADÁNYI, I. m., 38–47. – ANDORKA Rudolf, *Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele*, Statisztikai Szemle 1979/2., 176–198. – Sokoldalú megközelítéssel, Andorka adatait módosító, árnyalt és finom elemzés: KIRÁLY Sándor, *Az egyetemi hallgatóság társadalmi arculata Magyarországon a két világháború között*, Debreceni Egyetem, BTK, 2009, [Doktori disszertáció kézírata], mindenekelőtt 132–210.

A katolikus egyház társadalmi szervezetei – a kutatás nehézségei

Az egyház kezdeményezésére és vezetésével már a 19. század végétől sorra alakultak a különböző katolikus társadalmi egyesületek. Intenzív munkájuk azonban csak 1919-től számítható. A szervezés alapjait a katolikus egyház legkiterjedtebb és legátfogóbb, sajátos szervezetei, az egyházközségek jelentették, melyek Budapesten 1918 őszétől működtek és közvetlen kapcsolatban álltak híveikkel. Elvileg minden plébánián külön egyházközség alakult.²¹ Az egyházközségeken keresztül a katolikus klérus mozgósíthatta a hívőket, és részben belőlük, részben pedig segítségükkel alapíthatta és erősíthette különböző egyesületeit. Az egyház figyelme e téren minden társadalmi osztályra, mindegyik korosztályra és mindkét nemre kiterjedt: a társadalmi egyesületek Magyarország teljes katolikus lakosságát igyekeztek összefogni.²² Minden fáradozás ellenére azonban: „[...] a korszak katolicizmusának egyik szembetűnő jelensége a túlszervezettség és a társadalom felszínén való maradás. A szándék az volt, hogy a katolikus szervezetek és mozgalmak társadalmi rétegek és igények szerint differenciáltak legyenek, de ugyanakkor kapjanak egységes és autentikus irányítást a hierarchiától. [...] Ebből azután, sokféle deformálódás származott. A szervezetek nem differenciáltak voltak, hanem szinte felmérhetetlenül szétaprózódtak, irányíthatatlanná váltak. Az átfedések eredhettek rivalizálásból is, de a széttagolódás fontosabb oka volt a hierarchiának való alárendeltség [...] A legtöbb országosnak mondott mozgalomnak csak a központja élt, szervezete azonban nem működött.”²³ Mint látni fogjuk: ezek az alapvető ellentmondások jellemezték a Foederatio Emericánát is, amely kicsiben tükrözte a katolikus egyház társadalmi egyesületekkel kapcsolatos célkitűzéseit, vágyait és hibáit.

Az Emericana kezdeti lépései után már nem csak a katolikus egyetemi ifjúságot, de a képzett, felsőfokú végzettségű, művelt katolikus rétegeket is próbálta egyesíteni. Bár e szervezkedés sokszor eredményes, az Emericana tevékenysége sokszor hathatós és sikeres volt, a kényszerű túlszervezettség – mely ismétljük: szinte minden katolikus társadalmi egyesületre jellemző volt – semlegesítette e részsikereket. Olyannyira, hogy az országos hatáskörű,

²¹ Az egyházközségekről, a katolikus egyház társadalomszervező tevékenységéről lásd LÖRINCZ Zsuzsa, *Adatok a katolikus egyház társadalomszervező tevékenységéhez Budapesten 1919–1944 = Tanulmányok Budapest múltjából* XIV. köt., Akadémiai, Budapest, 1961, 584–585; valamint SZÁNTÓ, I. m., 2. köt., 575. és 580–581.

²² A korszak katolikus társadalmi egyesületeiről lásd SZÁNTÓ, I. m., 2. köt., 604–608. és *A püspöki*, I. m., 25–27.

²³ *A püspöki*, I. m., 23.

több korosztályra, a férfiakra és a nőkre is kiterjedő Emericana, az 1920-as, 30-as évek virágzása után, az 1940-es évek elejétől fokozatos sorvadásnak indult. A szervezet önmagától való elhalását az 1946-os, önkényes betiltás már csak szentesítette és törvényesítette. Az agónia korábban, már az 1945. évi változások előtt megkezdődött.

A Foederatio Emericana története olyan adalékokkal, látszólag jelentéktelen tényekkel és eseményekkel egészíti ki a két világháború közötti Magyarországról, a korabeli katolikus egyházzal alkotott képünket, amelyekre helyzet- és önismeretünk érdekében is szükségünk lehet. Ideológiai és szociológiai modellként is szolgálhat a „hatalom” és az ifjúság, a „hatalom” és az értelmiség, az egyház és a katolikus társadalom szövevényes és bonyolult viszonyainak alaposabb feltérképezéséhez.

A hazai történeti szakirodalomban a többségükben jobboldali, két világháború közötti egyetemi és főiskolai ifjúsági egyesületekről – köztük az Emericanáról – utalásokat is alig-alig találunk. Inkább csak a numerus clausus 1920-as bevezetése, majd 1928-as módosítása körüli negatív, illetve egyes csoportjai – baloldali törekvéseket támogató, valamint az 1944–45-ös ellenállásban játszott – pozitív szerepéről emlékeznek meg (e témakörben számos közlemény született).²⁴ Míg a 20. századi „haladó” ifjúsági mozgalmakról tényleges hatásukat erősen túlértékelő tanulmányok sora jelent meg, addig az egyetemisták és a főiskolások többségét, valamint az igen befolyásos értelmiségi-köztisztviselői réteget is tömörítő – s éppen emiatt jelentős társadalmi súllyal bíró – bajtársi szövetségek történetéről mindmáig nem született tárgyilagos összefoglalás. Igaz, a legutóbbi években néhányan már megkísérelték történetírásunk e bántó hiányának pótlását, több fiatal történész tett közzé biztató eredményeket mutató tanulmányokat a témában. A hetvenes évek végétől vizsgálva e kérdés historiográfiáját: Viczián János – a kutatók munkáját jelentősen megkönnyítve – a főiskolai és egyetemi diáklapok bibliográfiáját készítette el, a 19. század közepétől 1972-ig. Ladányi Andor – bár kissé elfogultan, de széleskörű forrásbázis fölhasználásával – rajzolta meg az ellenforradalmi rendszer első két esztendejének egyetemi-főiskolai moz-

²⁴ Az utóbbiak esetében, többek között: *Emlékek, adatok az 1930-as évek haladó egyetemi ifjúsági mozgalmairól*, Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont, Budapest, 1978. – *A haladó egyetemi ifjúság mozgalmai Magyarországon, 1918–1945*, főszerk. VASS Henrik, Kossuth, Budapest, 1978. – SALAMON Konrád, *A Márciusi Front*, Akadémiai, Budapest, 1980. – Uő., *Utak a Márciusi Front felé*, Magvető, Budapest, 1982. – SEBESTYÉN Sándor, *A Bartha Miklós Társaság 1925–1933*, Kossuth, Budapest, 1981. – M. KISS Sándor – VITÁNYI Iván, *A magyar diákok szabadságfrontja*, Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervezőbizottsága, Budapest – Dabas, 1983. – LIGETI Imre, *Az Emericanáról = Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994, 296–306. – M. KISS Sándor, *A Magyar Diákok Szabadságfrontja = Uo.*, 275–286.

galmaid. Értékes adatokat tartalmaznak a vidéki egyetemi városok hallgatóinak egyesületeire vonatkozóan Tóth Pál Péternek a Márciusi Front debreceni (elő)történetét megvilágító emlékezésgyűjteményei, Devich Andor és Zallár Andor szegedi egyetemtörténeti munkái, Lengyel Andrásnak elsősorban a Szegedi Fiatalokról szóló dolgozatai, Rozs Andrásnak a pécsi Emericanáról és Turulról írott cikkei. Legújabbban pedig Kerepeszki Róbert és Szécsényi András – mindenekelőtt a Turullal foglalkozó, gazdag levéltári anyagot kiaknázó és elemző – tanulmányai hordozzák magukban annak ígéretét, hogy a közeljövőben, legalább a Turullal kapcsolatban, végre higgadt és alapos összefoglaló születhet. Az 1945 előtti munkák közül Magyary Zoltánnak (1888–1945) az egyetemi ifjúság szociális gondozása tárgyában született emlékirata a legtárgyszerűbb és a leggazdagabb összeállítás az egyetemi és a főiskolai ifjúsági egyesületek történetéről, céljairól.²⁵

Az elsődleges forrásokra a rendkívüli bőség és a kínzó hiányosság egyaránt jellemző. Szinte az összes fontosabb egyesületnek – a bajtársi szövetségek esetében a nagyobb tagszervezeteknek is – saját lapjuk illetve közlönyük volt. A nagy országos napilapokban, de még a nívósabb periodikákban is rengeteget foglalkoztak az „ifjúsági problémával”, az ún. „nemzedékvitával”, az – általában a bajtársi szövetségek szervezte – egyetemi zavargásokkal. Sokszor a legnevesebb és legkiválóbb írók és publicisták is. Parlamenti felszólalásoknak és interpellációknak is gyakori témája volt az egyetemi ifjúság mozgolódása. Ugyanakkor a levéltári források – nyilván a háborús pusztulás és

²⁵ VICZIÁN János, *A magyar egyetemi és főiskolai diáklapok bibliográfiája 1857–1972*, Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont, Budapest, 1978. – LADÁNYI, I. m. – TÓTH Pál Péter, *Metszéspontok. A Turultól a Márciusi Frontig*, Akadémiai, Budapest, 1983. – Uő., *Az egyetemi hallgatók mozgalmi Debrecenben 1933–1936*, Századok 1981/6., 1192–1217. – Uő., *Messiasok*, Akadémiai, Budapest, 1987. – DEVICH Andor, *A szegedi tudományegyetem története 1921–1944*, I., JATE Kiadó, Szeged, 1990, 252–265. – ROZS András, *Foederatio Emericana Pécs. A katolikus egyetemi és főiskolai hallgatók bajtársi egyesületének pécsi tevékenysége 1923–1944*, Baranya 1991/1–2., 200–216. – Uő., *A Turul Szövetség szervezete Pécsen 1923–1945 = A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve*, szerk. SZITA László, Baranya megyei Levéltár, Pécs, 1989, 171–189. – Uő., „Zsidókérdés”, németellenesség, nemzetiségek. Ideológiai vonatkozások a Turul Szövetség pécsi bajtársi egyesületeinek tevékenységében az 1930-as években = *Tanulmányok Pécs történetéből* 5–6., szerk. FONT Márta – VONYÓ József, Pécs Története Alapítvány, Pécs, 1999, 241–258. – Uő., *Jobboldali egyetemi mozgalmak a Dél-Dunántúlon = Régióink és Tolna megye a két világháború között. IX. Levéltári Nap, 2004. szeptember 3.*, szerk. DOBOS Gyula, Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, h. n., 2004, 45–58. – KEREPESZKI Róbert, *A Turul Szövetség = A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*, szerk. ROMSICS Ignác, Osiris, Budapest, 2009, 341–376. – Uő., *A Turul Szövetség országos, I. m.* – SZÉCSÉNYI András, *A Turul Szövetség felépítése és szerepe a két világháború közötti ifjúsági mozgalomban = Fejezetek a tegnapi világból*, főszerk. GERGELY Jenő, ELTE BTK, Budapest, 2009, 214–232. – Uő., *Lovagias ügy. Epizód az antiszemitizmus történetéhez az 1930-as években*, Múlt és Jövő 2009/1., 133–138. – Uő., „Hogy ki a magyar, I. m.” – MAGYARY Zoltán, *Emlékirat az egyetemi ifjúság szociális gondozásának megszervezése tárgyában*, Egyetemi Ny., Budapest, 1929.

az egyetemi ifjúsági egyesületek többségének 1945-öt követő betiltása miatt – rendkívül töredékesek. (Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában még bizonyosan lappanganak ilyen iratok. Ottani kutatásaim során ugyanis többször találkoztam arra vonatkozó utalásokkal, miszerint bajtársi egyesületek egész irattárát foglalták le; egyes aktákra sikerült is ráakadnom.) Csaknem teljes épségben maradt ránk azonban a most vizsgálendő Emericana archívuma – érdekes módon két, egymástól pontosan elváló s így egymást kiegészítő részletben – a Veszprém megyei és a Magyar Országos Levéltárban. Az egyetemi levéltárakban is számos aktát találhatunk az ifjúsági egyesületekről. A Magyar Országos Levéltárban a P szekcióban vannak az ifjúsági egyesületek sajnos igen csekély terjedelmű fondjai, a Belügyminisztérium – a bajtársi szövetségek ennek felügyelete alá tartoztak –, illetve a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fondjai között (a jórészt sajnos szintén elpusztult) egyetemi-főiskolai egyesületi iratok. A kutatást még kéziratári források egészíthetik ki. (Az ifjúsági egyesületekben valamilyen funkciót, például tanárelnökséget betöltő professzorok, tudósok hagyatékában, levelezésében sokszor akadtam ilyen adatokra.)

Úgy gondolom, a módszertani-kutatásbéli nehézségek ellenére is – sőt, talán éppen emiatt – rendkívüli fontosságú az egyetemi és a főiskolai ifjúsági egyesületek és a bajtársi szövetségek történetének mielőbbi földolgozása. Historiográfiánk e tekintetbeni adóssága és a téma politika-, társadalom-, kultúra- és esztétörténeti érdekessége miatt is szükséges lenne ennek elvégzése.

Míg tehát a szakirodalom korábban igen alaposan és terjedelmesen dolgozta fel a „haladó” szellemű ifjúsági megmozdulások történetét, addig szinte teljesen megfeledezett a jóval nagyobb tömegekre támaszkodó, s az ellenforradalmi rendszer szempontjából rendkívüli fontosságú jobboldali ifjúsági egyesületekről, így az Emericanáról is. Pedig az ellenforradalmi rendszer természetének igazi megismeréséhez a vele részben összefonódó egyesületek bemutatása legalább annyira nélkülözhetetlen, mint a vele szembenállóké. Egy-egy rendszer kritikáját ugyanis mindig hibás kizárólag az oppozíció oldaláról megadni; ugyanilyen fontos a sokszor egyébként szintén ellenzéki álláspontot elfoglaló együttműködők érveinek és céljainak figyelembevétele is. Hiszen ezek a valósággal ütköztetve gyakran már önmagukban hordják saját kritikájukat is. Alapvetően helytelen tehát a jobboldali ifjúsági szövetségek sommás elítélése anélkül, hogy magát az elítélendőt komolyan ismerjék. A kritikai szemponton túl nem szabad megfeledezni arról sem, hogy az ellenforradalmi rendszer „hivatalos” szervezetei az adott és elfogadott kereteken belül – éppen a rendszer védelme érdekében – bizonyos reformok megvalósítását elengedhetetlennek tartották. Az Emericana emellett még vallás-erkölcsi nevelésével is számos pozitív érték tiszteletére tanított.

Történettudományunknak és katolikus egyháztörténet-írásunknak tehát egyaránt nagy adóssága az Emericana történetének feltárása. Az egyesület feloszlata, azaz 1946 júliusa óta kevesen, s csak igen szűkszavúan emlékeztek meg róla. Ők is inkább csak érintették vagy egy nagyobb téma elengedhetetlen részeként szóltak az Emericanáról.

Nyisztor Zoltán (1893–1979), jezsuita teológus a magyar katolikus megújulásról szóló könyvében, az *Ötven esztendőben* így írt: „Az Emericana mint a színeket viselő²⁶ katolikus magyar egyetemi hallgatók szövetsége az első világháború után alakult abban a nagy keresztény és nemzeti fellángolásban, mely akkor az országot és népét elkapta. Ellentétben sok más mozgalommal, ami valóban csak fellángolásnak s így tiszavirág-életűnek mutatkozott, az Emericana töretlen erővel állta meg a helyét s a magyar katolikusok újjászülésének kimondhatatlan nagy szolgálatot tett. Sorsdöntő jelentősége abban állott, hogy az intelligens magyarságot: papot, civilt, férfit, nőt, öreget, fiatalot tudott egy teljesen apolitikus, de kimondottan hitvalló katolikus alapon egy mozgalomba összehozni s a magyar középosztályt csatasorba állítani. Az Emericana nem ment és nem is mehetett összetétele miatt a mélyebb lelkiesség felé [...], de az évi közös lelkigyakorlatok, továbbá világnézeti akadémikus kurzusok állandósításával a katolikus szellemet elmélyítette. [...] A vezetőségben [...] az egyetemek és a közélet legnagyobb kiválóságai foglaltak helyet, úgy hogy a magyar katolikus értelmiség igazi képviselőjének lehetett tekinteni. [...] Megmozdulásai inkább társadalmi és szociális jellegűek voltak. [...] Tagjaitól a hit bátor vallásán kívül az akkori úri társadalom rákfenéjének, a párbajnak az elvetését követelte. [...] Az Emericana bemutatkozása és első lépései a közvélemény rokonszenvét annyira megnyerték, hogy rövid idő alatt a legnagyobb magyar diákszervezetté vált s a felnőttek bevonásával [...] a katolikus magyar középosztályt egybe kovácsolta.”²⁷

Varga József a következőképp jellemezte az Emericanát: „[...] a két háború közti Magyarország egyik legnagyobb és legbefolyásosabb ifjúsági és társadalmi szervezete volt. Jelszava volt: Vissza a valláshoz, vissza a Szent István-i örökséghez, a katolicizmushoz. Az Emericana Magyarország katolikus diákjait, és azokat, akik már tanulmányaikat befejezték, a német Burschenschaften mintájára egy szövetségbe tömörítette. [...] A szövetségnek vallási, társadalmi és szociális célkitűzései voltak. Mindenekelőtt azon fáradozott, hogy tagjainak erkölcsi és anyagi támogatást nyújtson és belőlük gyakorló katolikusokat neveljen. [...] Az Emericanának kitűnő szociális intézményei

²⁶ A korabeli bajtársi egyesületek külsőségeiben, így ruháik és tányérsapkáik színeiben is különböztek egymástól. Az Emericana színe a zöld volt.

²⁷ NYISZTOR ZOLTÁN, *Ötven esztendő. Századunk magyar katolikus megújodása*, Opus Mystici Corporis, Bács, 1962, 106. és 186.

voltak. Így pl. kollégiumai és menzái, melyek a kevésbé tehető családkból származó diákok tanulmányait, lakás- és étkezőgondjait lényegesen megkönnyítették. A rászoruló diákok esetenként ruha- és készpénzsegélyben is részesülhettek. Az egyes corporatiók keretén belül korábbi Americana-diákok (seniorok) feleségükkel és leányaikkal együtt aktív szerepet játszottak. Ezáltal a vidékről az egyetemi városokba özönlő diákságnak a társadalomba való beilleszkedését is hatékonyan tudták támogatni. A seniorok egy részének azonkívül jó összeköttetése volt a vezető réteghez. Támogatásukkal a szövetség tagjai számára az elhelyezkedés és a hivatali előbbre jutás is könnyebbé vált. [...] Az Americana fiatal tagságának jelentős része támogatta a földreform-követelést, községzsociográfiákat publikált, csatlakozott a reformkatolicizmus táborához, erkölcsi megújítást és »fontolva haladó« változásokat követelt. Egyértelműen elutasította mindkét totalitarizmust, mind a fajelmélet alapján álló nemzetiszocializmust, mind pedig az osztályharcot hirdető kommunizmust. [...] Az Americana legnagyobb politikai érdeme az volt, hogy távol tudta tartani tagjait mind a német nemzetiszocializmustól, mind annak magyar változatától, a nyilaskeresztesek befolyásától. Ugyanilyen meggyőződéssel küzdött a bolsevizmus veszélye ellen is. Ezért nem volt véletlen, hogy Rajk László belügyminiszter által 1946 júliusában betiltott kb. 1500, nagyjából vallásos jellegű szervezet egyike a Foederatio Americana volt.”²⁸

Ezek az idézetek talán a legjellemzőbb elemzései a szervezetnek az utóbbi ötven évben, ami pontosan jelzi súlyos lemaradásunkat. Nyisztor nyomán említi meg az Americanát Adriányi Gábor – bevallottan is Nyisztor munkájára támaszkodó – magyar katolikus egyháztörténete²⁹ és Szántó Konrád értékes, de témájánál fogva szerteágazó egyetemes katolikus egyháztörténete is.³⁰ Saád Béla (1905–1993) – aki hosszú időn keresztül az Americana hivatalos lapjának cikkírója, emericánás tisztségek viselője volt – a következőképpen összegezte az Americana tevékenységét: az Americana „tagjai zöld tányérsapkát viseltek s azért alakult, hogy egyensúlyozza a tudományegyetemi Turul, a fekete sapkás, s a műegyetemi Hungária kék sapkás bajtársi egyesületek túlzó nacionalizmusát és antiszemizmusát, a fehér sapkás Szent István Bajtársi Egyesületnek pedig a legitimizmusát. De e negatív és politikai feladatok mellett arra is törekedett, hogy a keresztény és nemzeti kurzus látszat- és szólamkereszténysége helyére, hiteles katolicizmust és valódi kereszténységet neveljen tagjaiba, az akkori egyetemi hallgatókba. De nevelni

²⁸ VARGA József, *Bűnös nemzet vagy kényszerű csatlós? Adalékok Magyarország és a Duna-medence történetéhez, I. rész, 1918–1939*, Sajtó k., Budapest, 1991, 211–213.

²⁹ GABRIEL ADRIÁNYI, *Fünfundzwanzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte 1895–1945*, Hase u. Koehler, Mainz, 1974, 76.

³⁰ SZÁNTÓ, I. m., 597.

akarta a felnőtteket is azzal, hogy tisztségek nyújtásával bekapcsolta őket ebbe a szellemiségbe, de nemcsak őket, hanem a katolikus családokat is, s így alkalmat adott a fiatal lányoknak és fiúknak tisztes táncos összejövetelekre, egymás megismerésére s végső eredményben igen sok katolikus házasságra [...].”³¹ Az újkori magyar katolicizmus történetét kutatók – ha foglalkoztak egyáltalán az Americanával – csak néhány mondatban említették.³² Ezekből a megnyilatkozásokból azonban csak torzó kerekedhet ki. Ezért kísérem meg a következőkben az Americana történetének rövid, óvatos kezdőlépésként értékelhető összefoglalását, irányt adó, modern feldolgozás híján, elsősorban a forrásokra támaszkodva.

Vivat, crescat, floreat Americana! Az Americana megszületése és térhódítása

Az Americana szervezete, jellege és céljai hazai és nemzetközi – mindenekelőtt német – példák hatását tükrözték. Az egyesületalapítás gondolata is német földről származott. 1920 novemberében, a bajor Tanácsköztársaság leverése után, a Cartellverband der Katholischen Deutschen Studentenverbindungen (röviden CV) müncheni estélyén mintegy hatvan tagesegület (corporatio) katolikus ifjúsága képviselte magát. Az előttük mondott ünnepi beszédben – az egyébként protestáns – Erich Ludendorff (1865–1937) tábornok kijelentette: Németországot a szervezett katolikus ifjúság mentette meg a bolsevizmustól. Michael von Faulhaber érsek (1869–1952) – később a fasiszmustal szembeszegülő müncheni bíboros – pedig javasolta: az egész világra terjesszék ki a katolikus ifjúság megszervezését.³³

Ezen a gyűlésen vett részt az akkoriban a müncheni egyetemen germanisztikát posztgraduális képzésen tanuló, fiatal magyar cisztercita gimnáziumi tanár, Schwartz Elemér (1890–1962) is.³⁴ Hazatérve, 1921 májusában már

³¹ SAÁD Béla, *Tíz arckép*, Ecclesia, Budapest, 1983, 94–95.

³² Újabb elemzések: BAKOS Miklós, *A Foederatio Americana = Schwartz Elemér emlékére. Elmar von Schwartz zum Gedächtnis*, szerk. MOLLAY Károly, Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1991, 75–80. – SPANNENBERGER, I. m., 201–203.

³³ MOLNÁR Béla, *Historia Foederationis Americanae*, Americana 1937, március, 155–157. – Az Americana című folyóirat 1937 márciusa és júniusa között négy folytatásban megjelent tanulmány (1937, április, 179–181; május, 210–212; június, 232–235.) az Americana addigi történetének leginkább használható – bár némi kritikával kezelendő – feldolgozása. – A CV-ről újabban: *CV-Handbuch*, hrsg. Gesellschaft für Studentengeschichte und Studentisches Brauchtum e. V. – Ges. für Studentengeschichte und Studentisches Brauchtum, Regensburg, 2000; *150 Jahre CV*, hrsg. Cartellverband der Katholischen Deutschen Studentenverbindungen, CV, Regensburg – Wien, 2006.

³⁴ Schwartz Elemér, germanista, néprajztudós, ciszterci szerzetes, 1916-tól 1935-ig gimnáziumi tanár, 1936-tól 1948-ig a budapesti tudományegyetem német nyelvészeti és néprajzi

Magyarországon propagálta az ott hallottakat, s biztatott a katolikus ifjúság tömörítésére. Megfelelő támogatót is talált tervei kivitelezéséhez. Bitter Illés (1868–1939), a budai Szent Imre Gimnázium megszervezője és igazgatója³⁵ – Schwartz felettese – karolta fel a katolikus diákszövetség ügyét. Bitter is úgy vélte, a gimnázium és az érettségi után az egyetemen is katolikus szellemben kell összetartani és nevelni a fiatalokat. Annál is inkább, mert a dualista korszakban fokozatosan csökkent, végül szinte jelentéktelenné vált a katolikus befolyás a felsőoktatási intézményekben. Ennek a kedvezőtlen tendenciának az ellensúlyozására és az új korszak új lehetőségeinek kihasználására, 1921. június 21-én, a budai Szent Imre Gimnázium évfárá ünnepélyén Bitter tizenegy érettségizőt avatott „Szent Imrész leventévé”, hogy az egyetemen is összetartva, katolikus szellemben tanuljanak tovább. Ők voltak az Emericana első tagjai.³⁶

A szokványos és szerény kezdetek ellenére az Emericana nem követte a magyarországi szervezkedések jellegzetes útját. Nem szürkült el, nem is maradt apró és jelentéktelen egyesület, nem lett egy a sok közül. 1921-ben három, 1922-ben négy, 1923-ban további hét korporációja (tagegyesülete) alakult. 1926 tavaszán 33, 1941-ben pedig már 72 korporációját regisztrálták. Taglétszáma is igen gyorsan emelkedett: a kezdeti tizenegyből 1924 júliusában 2461, 1926 tavaszán 6084, 1931-ben 9000-nél, a harmincas évek közepén 10 000-nél, 1941 augusztusában pedig – valószínűleg kissé túlzó adatok szerint – már 16 000-nél több bejegyzett tagja volt.³⁷ Az Emericana „aránylag rövid idő alatt nemcsak a legnagyobb magyar katolikus diákszervezetté vált, hanem általában egyik leghatalmasabb társadalmi egyesületünk terebélyesedett, melynek védnöki karában, dominusai és nagyasszonyai sorában

tanáskének nyilvános rendes tanára, az Emericana megalapítója és megszüntetéséig főtitkára („Anonymusa”). 1949-ben Nyugatra távozott. 1950-től haláláig a leuveni egyetemen a német kultúrtörténet és néprajz tanára. – Újabbán lásd: *Schwartz Elemér emlékére. Elmar von Schwartz zum Gedächtnis*, szerk. MOLNÁY Károly, Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1991.

³⁵ Bitter Illés cisztercita gimnáziumi tanár, 1907-ben a Katholikus Középiskolai Tanáregyesület egyik alapítója. 1927-től clairvauxi c. apát, a pécsi katolikus felsőbb leányiskola, majd később a bajai cisztercita főgimnázium, illetve a budapesti Szent Imre Gimnázium (főigazgatója, a Foederatio Emericana alapítója, haláláig elnöke.

³⁶ MOLNÁR, I. m., Emericana 1937, március, 155–157.

³⁷ Lásd az 1. táblázatot. Az adatok forrásai: *Vivat, crescat, floreat Emericana! A Foederatio statisztikája*, Emericana 1924, július–augusztus, 2. – *Schematismus Foederationis Emericanae 1925–26*, Élet Ny., Budapest, 1926. (továbbiakban: *Schematismus 1925–26*.) – *Katolikus Lexikon*, szerk. BANGHA Béla, Magyar Kultúra, Budapest, 1931, 2. köt., 13. – Veszprém megyei Levéltár (továbbiakban: VemL), XII 21. I/g. Az Emericana ifjúsági taglétszáma 1934 őszén. – KIRILLY Dezső, „*Presidens*” nyilatkozata az Emericanáról, Magyarország 1934. december 25. – *Az Emericana Nagyszövetségének Schematismusa 1939–40*, szerk. KALMÁR János, Élet Ny., Budapest, 1940. – *Az Emericana Nagyszövetségének tájékoztatója az 1941–42. akadémiai évről*, Élet Ny., Budapest, 1941.

úgyszólván valamennyi egyházi és világi közéleti emberünk helyet foglal” – állapította meg az 1931-ben kiadott *Katolikus Lexikon*.³⁸

Az Emericana szervezése tehát közvetlen német hatásra történt: a Cartellverband szervezete szolgált alapul. Ez annál is inkább csábító példának bizonyult, mert köztudott volt, hogy a Cartellverband a német katolikusok Centrum Pártjának (Zentrumspartei, 1870–1933) egyik legfontosabb háttérintézménye, utánpótlásbázisa. Ausztriában pedig a keresztényszocialista Ignaz Seipel (1876–1932) kancellár (1922–1924 és 1926–1929) maga is az osztrák Cartellverband tagja volt, és a későbbi osztrák vezető politikusok is szívesen támaszkodtak a CV-re.

Schwartz Elemér és Bitter Illés – az Emericana irányadó vezetői – töretlen hittel és lelkesedéssel láttak munkához. Segítette őket, hogy a katolikus egyetemi és főiskolai ifjúsági egyesületek Magyarországon már félszázados múlt-ra tekinthettek vissza. A korábban is működő ifjúsági egyesületek – a Szent Imre Körök, a Mária Kongregáció, a kollégiumi és önképző körök, a növendékpapok szervezetei, a budai és pesti Szent Imre Kollégium (összesen 33 szervezet) – nem sokkal az Emericana megszületése után, 1921 novemberében országos szervezetbe, a Magyar Katolikus Főiskolai Diákszövetségbe tömörültek, oly módon azonban, hogy önállóságukat megtartották.³⁹ A szövetségnek az Emericana is tagja volt, bár a későbbiekben függetlenítette magát annak tevékenységétől. A már említett túlszervezettségéből adódó hatásköri és illetékességi viták elkerülésére 1928 szeptemberében kimondták: a két egyesület a jövőben párhuzamosan fog egymás mellett működni. (Ami persze nem akadályozta meg a további rivalizálást.)⁴⁰

A másik – valamivel korábbi – próbálkozás a katolikus főiskolai hallgatók egyesítésére a „Centrum” Keresztényszocialista Főiskolai Hallgatók Szervezetének létrehozása volt 1919 szeptemberében. A „Centrum” azonban, kezdeti sikerei után, 1920 tavaszától fokozatosan veszített korábbi befolyásából és még az év nyarán (június 5-én) az ifjúság gazdasági szervezetévé, a Keresztény Főiskolai Hallgatók „Centrum” Fogyasztási Szövetkezetévé alakult át.⁴¹

A német és a magyar katolikus egyetemi szövetségek mellett a bajtársi egyesületek is hatottak az Emericana szervezésére. 1921 júniusában, a Foe-

³⁸ *Katolikus Lexikon*, I. m., 2. köt., 13.

³⁹ *A Foederatio Emericana kézikönyve*, összeáll. a Központi Tudósító Iroda, Magyar Jövő, Budapest, 1923, 5–7. – LADÁNYI, I. m., 17–21. és 73–108. – Az Emericana és a Katolikus Diákszövetség viszonyáról: MOLNÁR, I. m., 3. rész, Emericana 1937, május, 210–212. és VemL, XII. 21. 111/2. a Foederatio Emericana elleni támadások 1929-es iratai.

⁴⁰ MOLNÁR, I. m., Emericana 1937, május, 210–212.

⁴¹ LADÁNYI, I. m., 94–100.

deratio Emericana alakulásakor két bajtársi egyesület: a Turul és a Hungária létezett. A legitimista szellemű Szent István Bajtársi Szövetség jóval kisebb súlyú volt ezeknél, s mivel amúgy is később jött létre, nem befolyásolhatta az Emericana szervezetét.⁴² A Turul és a Hungária felépítése és szokásrendje ugyancsak német példát követett, a mindmáig élő Burschenschaftokét. Ezekben a szervezetekben – hasonlóan az Emericánához – több csoport vagy tag-egyesület volt. A diákok – a próbaidős daruk, a már rendes tagnak számító levették – mellett öregurak (az oklevelet szerzett dominusok) valamint tiszteletbeli dominusok, védőurak („patronusok”) és pártoló tagok tartoztak az egyesületekhez. A vezetőségek tagolódása is sokban hasonlított az Emericanáéra.⁴³

Bár az Emericana hivatalosan egész fennállása alatt egyetemi és főiskolai szövetség volt – az első alapszabály szerinti címe: Foederatio Emericana Katolikus Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Szövetsége; a módosított alkotmány szerint: Foederatio Emericana Katolikus Magyar Egyetemi és Főiskolai Szövetség⁴⁴ –, már megalakulásától kezdődően igyekezett szélesebb rétegeket is megnyerni. Akárcsak a bajtársi egyesületeknek, az Emericánának is voltak a hallgatói korból már jócskán kiöregedett tagjai és segítők, általában diplomás, zömében értelmiségi és tisztviselő támogatói, akik a hely- vagy környékbeli katolikus intelligenciát képviselték egy-egy corporatióban.

Ennek alapján tekintették az Emericánát társadalmi egyesületnek. „A nagy diákegyesületek, Emericana, Turul – mondotta báró Brandenstein Béla (1901–1989), az 1936. évi Felsőoktatási Kongresszus *A főiskola és az ifjúsági egyesületek* című előadásában –, a főiskoláktól teljesen függetleneknek mondhatók. [...] A diákifjúságon kívül »öregurakat«, patrónusokat, nagyurakat stb. is magukban foglalnak, úgy hogy részben már nem is tekinthetők diákegyesületeknek.”⁴⁵ Brandensteinnek tökéletesen igaza volt, hiszen a különböző kimutatásokból tudjuk: 1923-tól – amikor a korporációkon belül az öregurakat és a nagyurakat összefogó első „conventek” megszülettek – már nem a diákok, hanem az idősebb korosztályok voltak többségben az Emericánában. 1924-ben a 2461 tagból csak 710 volt egyetemi vagy főiskolai hallgató, 1926-ban 6084-ből 1415, 1930-ban 9000-ből 2200 (ez utóbbiak csak megkö-

⁴² A Szent István B. E. 1927-ben alakult és a '30-as évek elején is mindössze 600–700 tagja volt. *Katolikus Lexikon*, I. m., I. köt., 143. és 2. köt., 527.

⁴³ LADÁNYI, I. m., 100–103. – KEREPESZKI, A *Turul Szövetség országos*, I. m., 49–50. – SZÉCSÉNYI, A *Turul Szövetség felépítése*, I. m.

⁴⁴ Az első alapszabály (továbbiakban: *Alapszabály*, I.); *A Foederatio Emericana katolikus magyar egyetemi és főiskolai hallgatók szövetségének alapszabályai*, Élet Ny., Budapest, 1929. – A módosított alapszabály (továbbiakban: *Alapszabály* 2.) *A Foederatio Emericana Katolikus Magyar Egyetemi és Főiskolai Szövetség alkotmánya*, Élet Ny., Budapest, 1940.

⁴⁵ *Magyar felsőoktatás*, I. m., I. köt., 237.

zelítő számok). A diákok tehát a mindenkori létszám kb. egynegyedét tették ki.⁴⁶ Ennyiben is igazolható és bizonyítható az egyesület társadalmi jellege.

Tóth József korabeli meghatározása szerint céljaiban is egyértelműen társadalmi szervezet az Emericana, hiszen nem kulturális, nem szociális, nem karitatív, nem gazdasági és nem is pusztán ifjúsági egyesület – bár ezek mindegyikéből van benne valami –, hanem elsősorban társadalmi, melynek legfontosabb dolga a „dekatolizált magyarságot rekatolizálni.”⁴⁷ A Foederatio Emericana 1923-ban megjelent kézikönyvének önmeghatározása szintén kiemelte: a Szövetség nem keresztezi a már meglévő katolikus ifjúsági egyesületek munkáját, alapelvei ezért nem hitbuzgalmiak (mint pl. a Mária Kongregációé), nem karitatívak (mint pl. a Páli Szent Vince Egyesületé), nem tudományosak (mint a különböző kongregációk szakosztályaié vagy az egyházirodalmi iskoláké), nem erkölcsi meghatározottságúak (mint pl. a Zrínyi Gárdáé) és nem is klubszerűek (mint a Szent Imre Köré). Az Emericana még a nem katolikus szervezetekkel sem óhajt szembehelyezkedni – jelenti ki a kézikönyv –, de a létező egyesületek tiszteletben tartása mellett „az ifjúság katolikus világnézet szerinti társadalmi megszervezésére” törekszik.⁴⁸

Az Emericana igényét a magyar katolikus középosztály életkortól, foglalkozástól és nemtől független összefogására a hivatalos politika is helyeselte. Sokan gondolták ugyanis, hogy „[...] az idősebbek, fiatalok együttes közösségi élete és tevékenysége csökkent a nemzedékek közötti feszültséget és előmozdítja a társadalmi szervességet és folytonosságot.”⁴⁹ Ráadásul az egyesület népszerűségét növelte, hogy a világháború és az ország fölbomlása után egyre többen vágytak olyan biztos támaszra és közösségre, amely nem kapcsolódott közvetlenül a politikához.

Az egyesület minél nagyobb tömegek tömörítését és összefogását célzó törekvéseit nemcsak társadalmi, de országos jellege is elősegítette. Bár a felsőoktatási intézmények terén a főváros túlsúlya jobban érvényesült a két világháború között, mint az első világháború előtt, az Emericana mégsem mondott le a vidéki főiskolákon és egyetemeken történő szervezkedésről. Az első hat corporatio Budapesten alakult, de már ezek is az azonos megyéből vagy városból származó fiatalokat és végzett diplomásokat egyesítették. Ezt elnevezésük is kifejezte. 1921 októberében szervezték a Trans Danubiát, az első corporatiót, s ezt hamarosan követte az Alba Regia, a Sopianá,

⁴⁶ Lásd az 1. táblázatot, illetve az *Emericana* folyóirat – általában minden év decemberében megjelent – beszámolóit az egyesület közgyűléseiről – ezekben a taglétszáma vonatkozó pontos kimutatásokat is közöltek.

⁴⁷ TÓTH József, *Mi az Emericana?* Emericana 1937, június, 222–226.

⁴⁸ *A Foederatio Emericana kézikönyve*, I. m., 8–9.

⁴⁹ *Magyar felsőoktatás*, I. m., I. köt., 237.

a Savaria, az Arrabona és a Transsylvania. Alig egy évvel később, 1922 novemberében Óriás Nándor (1886–1992)⁵⁰ – az egri Katolikus Jogakadémia tanára, a római jog neves professzora – bejelentette, hogy az akadémia hallgatói Szmrecsányi Lajos (1851–1943) egri érsek védnöksége alatt megalkotották az első vidéki tagegyesületet, az Agriát.⁵¹ Hamarosan az ország minden táján – elsősorban az erősen katolikus Dunántúlon – sorra születtek a corporatiók. 1926 tavaszán a következő helyeken találkoztunk velük: Sopron, Vác, Eger, Miskolc, Keszthely, Rákosliget és Szeged. Pécsen és Magyaróváron pedig már két-két corporatio működött.⁵²

Az Emericana minden szempontból alkalmas és kedvező időben kezdte meg tehát tevékenységét. Az 1919 utáni változások, a politika és az uralkodó ideológia módosulásai, a régebbi katolikus egyesületek és az újonnan létrejött bajtársi szövetségek és ifjúsági szervezetek termékenyítő hatása, a katolicizmus magyarországi megújulása mind-mind előkészítette a talajt hathatós térnyeréséhez.

Az Emericana corporatiói

Az Emericana gyakorlati munkáját nem nehezítette igazán, hogy kezdetben hivatalosan elfogadott alapszabályok nélkül működött. Az alapszabályok jóváhagyása csupán 1924. augusztus 14-én, Huszár Károly (1882–1941) sürgető parlamenti interpellációjának hatására érkezett meg a Belügyminisztériumtól.⁵³ Ekkorra az Emericana legfontosabb szervezetei és szokásai már kiala-

⁵⁰ Óriás Nándor 1914-től az egri Érseki Jogakadémia, 1939-től a pécsi Erzsébet Tudományegyetem római jog tanára. 1955-ben vonult nyugalomba. 100. születésnapja alkalmából II. János Pál pápa a Nagy Szent Gergely Rend világi osztályának lovagparancsnokává nevezte ki, 105. születésnapjára a köztársasági elnöktől a Magyar Köztársaság Zászlórendje kitüntetést kapta. Lásd SZÉCSŐ Károly, *Óriás Nándor élete és munkássága*, Heves Megyei Bíróság, Eger, 1998.

⁵¹ MOLNÁR, I. m., Emericana 1937, március, 155–157.

⁵² Az adatokat a *Schematizmus 1925–26.* alapján közlöm. Lásd még a 2. táblázatot.

⁵³ Huszár Károly 1924. június 18-án interpellált az Emericana alapszabályainak jóváhagyása ügyében. Hangsúlyozta: az egyesület a hercegprímás fővédnöksége alatt és a püspöki kar részvételével alakult, az egyházi méltóságok mellett egyetemi tanárok és más előkelőségek is részt vesznek a gyűlésein, s így „az ifjúság úgyszólván nincs egyedül soha, és itt Budapesten a katolikus társadalomban igen előkelő helyet foglal el.” Huszár úgy vélte, hogy az egyesület alapszabályait az Emericana párbajjelenessége miatt nem hagyták még jóvá. „Állítólag bizonyos helyen az a felfogás érvényesül – mondotta –, hogy nem szabad azt megengedni, hogy az egyetemi hallgatók egy ilyen antimilitarista [...] a harci szellemet nélkülöző nevelésben részesüljenek.” Kérte a kultusz- és a belügyminisztert, tegyenek elvi nyilatkozatot a párbaj kérdésében. Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója, Athenaeum, Budapest, 1924, 25. köt., 42–43. – Az interpelláció nyomán Nádosy Imre országos főkapitány hagyta jóvá az Emericana alapszabályait a belügyminiszter nevében. Az 1924. július 11-én született végzést augusztus 14-én kapta meg a fővárostól az Emericana: *Tizennégy hónap. Jóváhagyták az Emericana alapszabályait*, Emericana 1924, július–augusztus, 1.

kultak, a hatósági szentesítés csak megerősítette ezeket. Lényegében változatlan formák között egészen az egyesület betiltásáig (1946) érvényben maradt az Emericana „alkotmánya”, melyben az idők folyamán csak apróbb módosítások és kiegészítések történtek. A legjelentősebbek: az 1933-as alapszabálymódosítás (ennek értelmében lett bajtársi egyesület az Emericana), valamint az 1939-es változtatás, amely élesebben elválasztotta egymástól a társadalmi és a bajtársi szervezetet.⁵⁴

Az Emericana felépítésében, elnevezéseiben és szertartásaiban is a középkori lovagrendek szervezetét vette alapul. Az avitt külsőségek modern formákkal való megtöltése azonban gyakran eredménytelennek bizonyult. A Szövetség célja „a magyar egyetemek, főiskolák és főiskolai jellegű intézeteknek színeket viselő katolikus Corporatioit egységesen irányítani, a Corporatiók tagjait a gyakorlati katolicizmusra nevelni, kifelé egyetemlegesen képviselni s anyagilag és erkölcsileg támogatni. A cél elérésére szolgáló eszközök: gyűlések, ünnepélyek, felolvasások, gyakori érintkezések.”⁵⁵ Emellett „követeli a párbajnak mint vallás- és kultúraellenes intézménynek eltörlését” is, így is jelezve különbségét a többi bajtársi egyesülettől.⁵⁶ Tagjai sorába „[...] mindazok a katolikus magyar egyetemi, műegyetemi, főiskolai és főiskolai jellegű intézetek hallgatóiból álló, színeket viselő testületek (corporatiók) léphetnek be, amelyeknek alapelve: a praktikus katolicizmus, a tudományos foglalkozás és a katolikus valláserkölcsei alapon, álló társadalmi élet.”⁵⁷ Az Emericana mint szervezet „[...] politikával nem foglalkozik, tagjaitól azonban megköveteli, hogy politikai tevékenységük ne ellenkezzen a katolikus egyház tanításával és a magyar nemzet alkotmányának törvényeivel és szellemével.”⁵⁸

Az Emericana alapegységei, a már többször említett *corporatiók* a Szövetségen belül önállóak voltak, s lehetőleg földrajzi szempontok alapján tömörültek. „Corporatioitól a katolikus egyház tanításainak tartózkodás nélküli megvallását, erkölcsi törvényeinek lelkiismeretes megtartását, intézményeinek bátor védelmét, tette kész hazaszeretetet, továbbá a párbajnak – e bárbar csökevénynek – elvetését követeli.” A corporatiók latin nevet választhattak, s mindegyiknek saját – lehetőleg magyar – védőszentje, valamilyen erkölcsi alapelvet kifejező latin jelmondata, valamint címere és monogramja volt.⁵⁹

⁵⁴ A társadalmi szervezet ekkortól az Emericana nem diák tagjait, a bajtársi szervezet pedig az egyetemi és a főiskolai hallgatókat tömörítette. Az Emericana szervezeti felépítésére vonatkozóan a továbbiakban is lásd a 3. táblázatot.

⁵⁵ *Alapszabály* 1., 4.§.

⁵⁶ *Alapszabály* 2., 5.§.

⁵⁷ *Alapszabály* 1., 5.§.

⁵⁸ *Alapszabály* 2., 5.§.

⁵⁹ *Alapszabály* 1., 7.§. b. és 8.§. b.

Élükön a „prior” állt, aki a corporatiót az Emericana központi szerveiben is képviselte. A priort munkájában a választott tisztikar segítette. A corporatiók a társadalom és a közelet egyházi és világi vezetői, az előkelő személyiségek közül „protectorokat”, védnököket kértek fel tagegyesületeik támogatására.

A corporatio kisebb egységekre: a leventék és az apródok „curiájára”, az öregurak „conventjére” és a „kisasszonyok és nagyasszonyok” „famíliájára” tagolódott. A *curiák* a katolikus egyetemi és főiskolai hallgatók megszervezését tekintették fő feladatuknak; lehetőséget és keretet adtak a katolikus szellemű diáktársasági életre. Tagjaiktól aktív katolikus hitéletet követeltek, de a „[...] belső hitéleten túl a Curia megkívánja ifjúságától a világnézeti színvállást, s ezért az emericánás ifjúság színeket visel, s szervezeti életében is a katolikus külsőségeket követi.” A curia ülésein emericánás kérdéseket és a katolicizmussal kapcsolatos problémákat vitattak meg, kifelé pedig, a diákpolitikai és a szociális munkában, az Emericánát képviselték.⁶⁰ A curia ifjúsága a corporatio közgyűlésén, az ún. Kiskáptalanon félévente legalább egyszer találkozott a convent öreguraival és a família nagy- és kisasszonyaival. Ez is a „nemzedékek közötti békés megegyezést”, a sokat emlegetett „harmonikus együttműködést” volt hivatva látványosan demonstrálni – elfedve a sokszor nagyon is valós és természetes ellentéteket az idősebbek és a fiatalok között. A curia tagjai a felavatott leventék és a próbaidős apródok voltak, akik „egymást a bizalmas »te« szóval szólítják és egymást köszönteni (sapka vagy kalap levétellel) tartoznak.”⁶¹ Az apródok a próbaév és a sikeres apródvizsga után tehettek emericánás fogadalmat s ünnepélyes, középkori külsőségek között válhattak felavatott leventévé. A curia vezetője, a „senior”, a corporatio priorjának felügyelete alatt állt, így még a curia munkájában sem tudta magát kellően függetleníteni a corporatio idősebb vezetőinek elképzeléseitől.⁶²

Az öregurak csoportja a corporatióban, azaz a *convent*, már a nevében is ősi hagyományokat idézett. A latin eredetű szó a szerzetes- és a lovagrendek kialakulásával nyerte el ’összejövetel’, illetve ’gyülekezet’ jelentését. Az Emericana a lovagrendi conventek szerepét és szervezetét közvetlen elődjének vallotta.⁶³ A convent szervezetileg nem feltétlenül kapcsolódott a corporatiohoz: olyan helyeken, ahol nem volt egyetem vagy főiskola, önálló conventek is alakulhattak, melyek egy-egy vidék – általában kisváros – katolikus köz-

⁶⁰ TÓTH József, *Az Emericana szervezete*, Emericana 1935, január, 77–83.

⁶¹ *Alapszabály I.*, 8.§. b. 1.

⁶² TÓTH, *Az Emericana szervezete, I. m.*

⁶³ *Uo.*, illetve Schwartz Elemér levele József főhercegnek, 1943. március 23-án: „Nagyrendünk az Emericana [...] alapszabályait nagy részben a Johannita-lovagok szervezeti szabályai alapján állította össze [...]” Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL), P 1363. 4. tét. 1223/1942–43.

pontjai kívántak lenni. A convent „[...] elsődleges célja: a katolikus magyar jövőépítés [...] az akadémikus ifjúság védelme, segítése, irányítása, vezetése [...], hogy az életbe kerülő diplomás ifjakat a katolikus magyarság összefogó alanyaivá tegye, [...] vezető katolikus értelmiséget, erős középosztályt neveljen.”⁶⁴ A conventek elsősorban a katolikus középosztályt képviselték, s az ifjúságot is a keresztény-úri középosztály szellemében próbálták nevelni és megtartani. Mivel mind számszerűen, mind társadalmi súlyukat tekintve az Emericana vezető erői voltak, a döntően szintén a középosztályból származó fiatalokra viszonylag könnyen megőrizhették befolyásukat.

Ezeknek a kötődéseknek erősítését szolgálta a corporatio harmadik tagozata, a *família* is. A família tagjai – a nagyasszonyok és a kisasszonyok – rendszerint a convent öregurainak feleségei vagy leányai voltak. A família célja „a szülői otthon melegét pótló katolikus családi miliő” megteremtése volt, „hogy az emericánás ifjúság előtt megnyíljanak a katolikus úri családok kapui.” A família keretében rendezett családi esteken, táncesteken, piknikeken és teadélutánokon, a Mikulás- és karácsonyfa-ünnepélyeken, valamint az évente megtartott Nagybálon „az emericánás ifjú a katolikus szellemű úri modort, a tiszta értelmű társasági formákat” is elsajátíthatta.⁶⁵ A familiák ápolták a legerélyesebben a családvédelmet, a szent házasság, azaz a házasság felbonthatatlanságának eszményét is. Anna királyi főhercegasszony – az Emericana Főpatrónája – védnökségével pedig 1926-ban mozgalmat indítottak az „erkölcstelen” divat és táncok ellen.⁶⁶ Emellett a karitászmunka, szeretet-ajándékok készítése s a rászorulóknak megsegítése szintén fontos feladatuk volt. Élén a patróna állt, aki „[...] társadalmi előkelőségével dísz, fennkölt gondolkodásával irányt ad az emericánás női társadalom munkájának.”⁶⁷

A corporatióknak az előbbieken vázolt felépítése lényegében az Emericana megszűnéséig megmaradt. Ezek az alapszervezeti egységek dagályos és néha homályosan megfogalmazott céljaik ellenére, megfelelő és lelkes vezetők segítségével hatékony munkát fejthettek ki. Hiszen a corporatio különböző tagozatai önálló, belső életet éltek és egymással is kapcsolatban voltak, másrészt pedig kifelé közösen képviselték az Emericánát más szervezetekkel és diákegyesületekkel szemben.

A régi, lovagias külsőségek sem jelentettek kizárólag lerázandó bilincseket. Az állandóan és rendszeresen ismétlődő ünnepségek: a leventeavatók, a ballagások, a bálók, a tagegyesületeken belüli ülések és előadások, az Emericana látványos közgyűlései és – főleg a történelmi évfordulókon,

⁶⁴ TÓTH, *Az Emericana szervezete, I. m.*

⁶⁵ *Uo.*

⁶⁶ MOLNÁR, *I. m.*, Emericana 1937, április, 179–181., és VemL., XII. 21. I./e. 1926. április 3.

⁶⁷ *Alapszabály 2.*, 13.§.

illetve az ellenforradalmi rendszerhez kapcsolódó megemlékezéseken és fontosabb eseményeken történő – felvonulásai nemcsak együttes demonstrációk, de baráti találkozási alkalmak, részben komoly és érdemi megbeszélések is voltak. Az Emericana fiatalsága, mely a forradalmak után az ellenforradalmat védelmezte és támogatta, az 1920-as évek végétől már nem zárkozott el a magyarságot megosztó társadalmi és gazdasági kérdések tárgyalásától és megvitatásától sem, sőt mind többször kinyilvánította reformszándékát. A több korosztály összefogása – bár óhatatlan sűrűlódásokkal és néha heves vitákkal járt – sok esetben az „emericanás egységet” erősítette. Az idősebbek gyakran segítettek szakmai tanácsokkal és súlyos elhelyezkedési problémáik megoldásával a fiatalokat. (A protekciót kérő levelek és ajánlások teszik ki az Emericana fennmaradt irattárának nagy részét.)

Az Emericana „rendisége”

A corporatiók kiépítése után a következő lépés az Emericana katolikus értelmiségi érdekvédelmi képviselőjének kialakítása volt. Az érdekképviselőre mindenekelőtt az egyetemeken és a főiskolákon volt szükség, ahol a corporatiók alkalmatlanok voltak ennek ellátására. Az emericanás ifjúság ugyanis a felsőoktatási intézményekben nem rendelkezett külön szervezetekkel (a corporatiókon belüli curiák nem kapcsolódtak szorosan az egyetemekhez), így nem juthatott számbeli súlyának megfelelően szóhoz a diáktársadalmi és diákpolitikai életben. E hiány kitöltésére jöttek létre 1926-ban az egyetemi „blokkok”, melyek az ifjúság érdekképviselője mellett a képzésben is fontos szerepet játszottak: egyetemi szakonként tömörítették az ifjúságot. Külön-külön blokkja lett így a jogászoknak, az orvosoknak, a bölcsészeknek, a közgazdászoknak, az állatorvosoknak, a technikusoknak stb. Az 1933-as alkotmánymódosítás értelmében már az öregurak is helyet kaphattak a saját szakmájuk szerinti blokkokban.⁶⁸ A későbbi változtatás a blokkok és a corporatiók curiája közötti szervezeti ellentmondást, a hatásköri és illetékességi vitákat enyhítette.

1939-ben ugyanis az Emericánát két fő tagozatra: társadalmi és bajtársi szervezetre osztották. A társadalmi szervezetben a convent és a família továbbra is a corporatio része maradt, a curia azonban, mint bajtársi szervezet, átvette a blokkok addigi szerepét. Ezentúl ún. „hivatás-curiaként” működött, élén egy egyetemi vagy főiskolai tanárral, a Dominus Magisterrel és az ifjúsági vezetővel, a seniorral.⁶⁹

⁶⁸ TÓTH József, *Az Emericana rendisége*, Emericana 1935, február, 100–103.

⁶⁹ *Alapszabály* 2., 35.§.

Akárcsak a blokkok, a hivatás-curiák is fakultások szerint fűzték egybe az egyetemi és főiskolai hallgatóságot, nagyobb taglétszám esetén pedig kisebb egységekre, ún. „classisokra” bomlottak. A „bajtársi szerv” túlzott térnyerésével szemben azonban rögtön kimondták: „A tagok érdeklődését tanulmányi és fegyelmi, diákjóléti és szociális kérdések, felolvasások, tudományos viták, honvédelem, munkatábor és sport kérdései kössék le”, tehát gyűléseiken csakis egyetemi és főiskolai ügyeket tárgyalhatnak. „Társadalmi életüket [...] csak a Corporatiókban élhetik le” az egyesület tagjai. Így a bajtársi szervezet továbbra is kapcsolatban maradt a corporatióval.⁷⁰ A társadalmi, illetve a bajtársi szervek ellentmondásos viszonyában ezzel az alárendeltséggel ismét a sokat emlegetett túlszervezettség érvényesült, s itt is a fiatalok húzták a rövidebbet a tekintélyesebb öregekkel szemben.

A blokkok, majd a hivatás-curiák kétségtelenül serkentően hatottak az ifjúság szakmai fejlődésére, de elsősorban az Emericana rendiségi, korporatív kiépítését szolgálták, s igyekeztek a „katolikus szolidaritást gazdasági téren is érvényesíteni.” Az Emericana a XI. Pius (1857–1939) által 1931-ben kiadott *Quadragesimo anno* kezdetű enciklika alapján – arra meglehetősen gyorsan reagálva – kísérelte meg hivatásrendi és szaktestületi szervezeteinek kialakítását. Büszke volt arra, hogy a pápa útmutatása nyomán „hazánkban az első és ez idő szerint az egyetlen egyesület, amely szervezetét rendiségi alapokra helyezte [...] és saját rendiségén keresztül útját egyengeti az állam rendiségének” is.⁷¹ Ez részben igaz is volt, hiszen a pápa az egymás közelében élő katolikusok területi testületeinek (municípiumainak) kialakítását, illetve az egyazon szakmában vagy hivatásban dolgozók egyesületekbe (korporációkba, hivatásrendekbe) tömörítését szorgalmazta. Az Emericana pedig nagyjából így is épült föl. Ugyanakkor az enciklika értelmében e szervezeteket nem külső (értelmiségi vagy papi) vezetők lettek volna hivatva irányítani, hanem a saját soraikból kinevelt vezetők. Az alulról szerveződésnek ezt a modelljét viszont már nem követte a Foederatio.

Az Emericana őszintén támogatta a hivatásrendiség gondolatát. Az állami monopolkapitalizmussal, a forradalmi szocializmussal és a totális fasizmussal egyaránt szembe forduló *Quadragesimo annoban* a gazdasági és a társadalmi válságból kivezető keresztény kiutat remélte megtalálni. Tagjai többsége úgy érezte: a korporációs elveken felépített társadalomban a közjó és az osztálybéke megteremtésében a katolikus egyház járhat az élen; az evolúció vagy revolúció dilemmájában az általa vallott evolúció győzedelmeskedhet.⁷²

⁷⁰ *Uo.*

⁷¹ TÓTH, *Az Emericana rendisége*, I. m.

⁷² A *Quadragesimo anno* hatásáról és a reformkatolicizmusról lásd GERGELY, *A politikai*, I. m., 150–157.

A „Széchenyi szellemében” tevékenykedő emericánás fiatalok közül sokan valóban komolyan hitték, hogy a társadalom megjobbítása elsősorban az ő feladatuk, hiszen gazdasági és társadalmi erejük erre predesztinálja őket.

Mihelics Vid (1899–1968), az 1930-as évek elején, részben éppen a *Quadragésimo anno* hatására jelentkező magyar katolikus reformnemzedék egyik legmarkánsabb, keresztényszocialista képviselője, a következőkben mutatta be az enciklika ez irányú eredményességét: a katolikusok meggyőződése lett, „hogy a katolikus társadalombölcselet állandó érvényű igazságokat tartalmaz [...] [...] A szociális fölénynek ez a tudata megtalálható azután a magyar katolikus ifjúságban is [...] Ennek a tanításnak az alapelve, hogy az emberek viszonyát az igazságosságnak és a szeretetnek kell rendeznie és pedig tekintettel az emberi lény kettősségére”, azaz emberségére és egyéniségére. Mivel az individualizmus csak az egyéniséget, a szocializmus pedig csak a humánusmot veszi tekintetbe, a „kettő között a katolicizmus kiegyenlítés és áthidal [...] A katolicizmus védi a természetes rend jogát. A kapitalizmussal szemben hangoztatja, hogy a gazdaság nem öncél, hanem minden gazdálkodásnak az embert és a társadalmat kell szolgálnia. A kollektívizmussal szemben annak szószólója, hogy az emberi természetből fakad a magántulajdon vágya [...] Ezek s az ezekhez hasonló tételek magyarázzák azt a biztonságot és önbizalmat, amely napjainkban a katolikus lelkületet jellemzi. Ifjúsági mozgalmainkban is ez festi erőteljessé a megnyilatkozásokat.”⁷³

A hivatásrendiség eszméje önmagában nyilvánvalóan képtelen volt a legfontosabb és leginkább feszítő szociális problémák megoldására, inkább csak elfedhette azokat. Kodolányi János 1930-as helyzetképe egészen más szemszögből közelíti meg a társadalmi és a gazdasági kérdéseket, mint Mihelics Vid. Bár értékelése a *Quadragésimo anno* előtt született s konkrétan nem az Emericánára vonatkozik, olyan, a magyar diákmozgalmakkal szembeni általános kételyeket fogalmaz meg, melyek messzemenően érvényesek az Emericánára – nem csak ekkor, de a későbbiekben is. „Még az egészen jobboldali szervezetek ifjúsága sem zárkózott el a gazdasági és szociális szükségszerűségek elől – írta Kodolányi. – [...] A bajtársi és »jobboldali« szervezetek (*Wesselényi Reform Klub*) körömszakadtig ragaszkodnak ahhoz a lelkülethez, amelyet a retrográd család és iskola plántált beléjük. [...] ők azok a fiatalok, akik *lényegükben azonosak apáikkal és nem is akarnak mások lenni.* [...] Ezek az ifjak tökéletesen a nagyagrár és nagykapitalista érdekek kezében vannak s bár minden szimpátiájuk a dolgozó népé és a proletáré (ezt el kell ismernünk), lelkük mélyén érzik az osztályállam fenyegető katasztrófáját s iparkodnak

⁷³ MIHELICS Vid, *Katolikus ifjúságunk szociális szelleme*, Magyar Szemle XIV., 1932, február, 134–143. – Az idézet: 135.

annak érdekében maguktól az uralkodó osztályoktól »engedményeket« kicsikarni. Érzelmi kötöttségeik, reminiscenciáik a megmerevült polgári családhoz, társadalomhoz és morálhoz, kompromisszumos elgondolásokba kergetik őket. [...] *Osztályegüttműködést akarnak a fennálló rend és a »vezető« osztályok mentesítése érdekében s mert a proletariátus mozgalmainak jelentőségét nem tudják letagadni, hajlandók engedményekre.* Ezek kívánják a kartellek »kinnövéseinek megnyesegetését«, az »ésszerű földreformot«, [...] »jobb lakást, orvost, több kultúrát« szánnak a munkásságnak. S naivságukban nem veszik észre, hogy csak a fejlődésnek emelnek gátat.”⁷⁴

Kodolányi észrevételei lényegi kritikáját adják a jobboldali diákmozgalmaknak, így az Emericánának is. Nem a tervekben, a szándékokban és a jóindulatú elképzelésekben volt az ifjúsági egyesületek tehetetlenségének forrása, hanem abban, hogy reformjaik kivitelezését éppen azok a „nagyagrár és nagykapitalista” körök akadályozták meg, amelyeknek pedig leginkább érdeke lett volna reformokkal erősíteni az ellenforradalmi rendszert és ezzel saját pozícióikat is. Az Emericánában, mint elsősorban társadalmi egyesületben, igen könnyen gátolhatták a fiatalok reformcéljainak érvényesítését. Hiába próbált az ifjúság „ésszerű engedményeket” kicsikarni, hiába, születtek felhívások a társadalom jobbításáért. Az egyes korporatiók, de még inkább az Emericana országos szerveinek vezetősége többnyire olyan társadalmi előkelőségekből, az ellenforradalmi rendszer olyan neves képviselőiből állt, akik mindenáron és görcsösen ragaszkodtak az egyházi és a világi hatalom nagyjából változatlan keretek közötti fennmaradásához.

Az Emericana országos szervei

Az Emericana némi önállósággal bíró helyi, korporációs szerveinek összefogása és egybehangolt irányítása az országos szervek feladata volt. A központi szerveket az egyházi hierarchiának és a vele szoros kapcsolatban álló világi hatalomnak az igénye hívta életre, abból a célból, hogy egységes elvek szerint vezethessék az egyesületet, és közvetlenül is beleszólhassanak az Emericana kisebb egységeinek tevékenységébe. A központi szervek intézkedései és utasításai megfelelő mederben tartották az egyesületen belüli mozgalmakat és megakadályozták a „társadalomfelforgató” eszmék terjedését. Ha lehetett, szelíden, de ha kellett – fegyelmi hatáskörük révén – akár erővel is rászoríthatták rakoncátlankodó tagjaikat az ellenforradalmi rendszer tevékeny támogatására. Mikor már a meggyőző érvek és a fegyelmi megtorlás sem bizonyultak hatásosnak, végső megoldásként a kizárás lehetősége kínálkozott.

⁷⁴ KODOLÁNYI János, *A magyar intellektuális ifjúság*, Századunk 1930, május, 267–274. – Az idézet: 272–273.

A Foederatio Americana országos szervezetét a korabeli alapszabály is három fő részre tagolta: tanácskozó, határozó és végrehajtó szervre. A tanácskozó szervek élén a protectoratus, a védnöki kar állt. Ebben a fővédnökön – Magyarország mindenkori hercegprímásán és az egyesület által erre felkért „kimagasló katolikus férfiakon” – kívül a corporatiók védnökei és a magyarországi tanító rendek főnökei foglaltak helyett. Bár a védnöki kar csupán tanácsadói joggal rendelkezett s általában csak évi egy gyűlést tartott, mégis rendkívüli jelentőséggel bírt, meghatározta az Americana arculatát és intézkedéseit. Hiszen a tekintélyvel oly sokszor hangoztató egyesületnek éppen a protectoratusban voltak a legbefolyásosabb tagjai. A hercegprímás és a magyarországi püspökök többsége mellett Albrecht (1897–1956), József Ágost (1872–1962) – akit akkoriban többnyire csak Józsefként emlegettek – és József Ferenc (1895–1957) királyi hercegeket, Theodor Innitzer (1875–1955) bécsi hercegerseket, Kurt (von) Schuschnigg (1897–1977) osztrák szövetségi kancellárt (1934–1938), Heinrich Brüning (1885–1970) német birodalmi kancellárt (1930–1932) (az utóbbiak persze csak tiszteletbeli védnökök voltak) ugyanúgy megtalálhattuk itt, mint Gerevich Tibort (1882–1954), Szekfű Gyulát (1883–1955), Hóman Bálintot (1885–1951), Kornis Gyulát (1885–1958), Magyary Zoltánt, Angyal Pált (1973–1949) és a magyar tudományos és művészeti élet számos más, kiváló képviselőjét; vagy éppen Friedrich István (1886–1951) volt miniszterelnököt, Skerlecz Iván (1873–1951) nyugalmazott horvát bánt, Törley Dezső (1888–1962) pezsgőgyárost, Rottenbiller Fülöp (1867–1942) államtitkárt és további vezető politikusokat, illetve nagybirtokosokat és nagytőkéseket.⁷⁵

Az Americana védnöki karának összetétele világosan mutatta és bizonyította az egyházi és a világi hatalom összefonódását. (Érdemes lenne egyszer fölbecsülni, hogy az Americana védnöki karában lévő egyháziak és világiak kezén mekkora földbirtokok és vagyonok, valamint a gazdasági, a kulturális és a politikai hatalomnak mily mértéke összpontosult.)

Az Americana többi tanácskozó szerve a corporatiók vezetőiből állt, s a protectoratushoz hasonlóan, általában szintén egyszer ülésezett évente, ugyancsak az egyesület díszes közgyűlése, a Nagykáptalan előtti napon. A patronátus az egyes corporatiók famíliájának, a Seniori conferencia a corporatiók curiáinak, a Priori Concilium a teljes corporatióinak a vezetőit egyesítette, a Lelkeszi Corona pedig a corporatiók lelkészeinek együttes ülése volt.⁷⁶

Nemcsak a határozó szervek, de az Americana összes testületei közül a legfontosabb a közgyűlés, az évente rendszeresen összehívott Nagykáptalan

⁷⁵ *Schematizmus 1925–26. és Az Americana Nagyrendjének Schematizmusa 1939–40*, szerk. KALMÁR János, Élet Ny., Budapest, 1940. (továbbiakban: *Schematizmus 1939–40.*) alapján.

⁷⁶ *Alapszabály 2.*, 16–21.§.

volt. A Nagykáptalan hatáskörébe tartozott az Americana-t érintő fontosabb kérdések tárgyalásának és megoldásának többsége: az éves jelentés és zárszámadás felülvizsgálása; a következő évi költségvetés megvitatása; „a vagyoni ügyek végső fokon való elintézése”; a különböző fellebbezések és indítványok elbírálása; az egyesület tisztikarának és fegyelmi bizottságának három évre való magválasztása; a szövetség alapszabályainak módosítása.

A Nagykáptalanban az idők folyamán lényegesen csökkent a szavazati joggal bírók aránya. Míg kezdetben a corporatiók minden szavazatképes tagja voksolhatott, a későbbiekben erősen megcsappant a számuk: már csupán az Americana vezetőségének tagjai és a corporatiók két-két küldöttje tehette ezt.⁷⁷ Nyilvánvaló, hogy a szavazók körének szűkítése a tekintélyvel, a vezetők minél nagyobb befolyásának megfelelő biztosítása miatt történt. Úgy, hogy az Americana létfontosságú ügyeibe és központi döntéseibe az egyetemisták és a főiskolások nem, vagy csak alig-alig szólhattak bele, ellenében a szövetség idősebb és tekintélyes tagjaival, akik meghatározó szerepet játszottak a társadalmi és az ifjúsági egyesület életében. Ezek után persze kérdéses: nevezhető-e az Americana, még akár korlátozott értelemben is, ifjúsági egyesületnek? Habár az előbbieket cáfolni látszanak ezt, mégis igennel felelhetünk, hiszen az egyetemistáknak és a főiskolásoknak is volt az Americanán belül országos intézménye, mely a Nagykáptalannál jóval kisebb hatáskört élvezett ugyan, mégis viszonylag önálló maradhatott. Ez a bajtársi szervezet évi közgyűlése, a Diéta volt.⁷⁸ Másrészt, kétségtelen ugyan, hogy az Americana legbefolyásosabb rétegét az idősebb vezetők jelentették, a legaktívabbak és legmozgékonyabbak azonban éppen a fiatalok voltak.

A Nagykáptalan csaknem minden alkalommal november elején, látványos külsőségek között és szinte azonos szertartás szerint zajlott. Jellemző példaként ezért bármelyik Nagykáptalant kiragadhatnám, legyen ez az 1935. évi. Az Americana XV. jubiláris Nagykáptalanján, 1935. november 9–10-én, minden addiginál többen vettek részt. November 9-e – mint az első nap mindig – a megelőző tanácskozások napja volt. Ekkor került sor a tanácskozó szervek üléseire az Americana fontosabb rendezvényeinek egyik állandó – az ellenforradalmi rendszer szempontjából is jelképesnek tekinthető – helyszínén, a Szent Gellért-szállóban. A Seniori Nagyconferencia ülésén Schwartz Elemér főtitkár, a Patronátusán Anna királyi főhercegasszony, főpatrona elnökölt. A protectoratus értekezletén József Ferenc Ófensége – a főprotectorok egyike – jelentette be Kelemen Krizosztom (1884–1950), pannonhalmi főapát egészségügyi okok miatti lemondását az ügyvezető protectori tiszt-

⁷⁷ *Alapszabály 1.*, 15.§.; *Alapszabály 2.*, 22.§.

⁷⁸ *Alapszabály 2.*, 38.§.

ségről (helyette Kemenes Illést/1885–1943/ választották meg), majd Schwartz Elemér értékelte az Emericana előző évi munkásságát. A Pannónia-Szálló télikertjében rendezett esti díszvacsorán a katolikus társadalmi élet számos kiválósága megjelent. A bevezető ima után Ury Lajos (?–1949) nagyúr mondott pohárköszöntőt a pápa és a kormányzó tiszteletére, majd Mattyasovszky Pál köszöntötte József Ferenc főherceget, aki „kifejtette, hogy [...] az Emericánát Szent István birodalma letéteményesének tekinti”, hiszen a szervezet a katolicizmussal szolgálja a revízió ügyét.

Másnap, a tulajdonképpeni Nagykáptalan napján, a „katolikus és magyar tavasz jelent meg az őszben úszó főváros utcáin.” Az ünnepi seregszemle szentmisével kezdődött, melyet Breyer István, győri püspök celebrált a Szent István Bazilikában. Ezután „[...] négy zenekar hangjai mellett vonultak a fegyelmezett emericánás századok a Vilmos-császár úton, a Károly- király úton, a Kossuth Lajos utcán és Váci utcán keresztül [szinte mindig ez volt a felvonulás rendje] a Vigadó felé. Festői volt a corporatiós zászlók díszes erdeje s mindenki megcsodálta az egri érseki jogakadémia emericánás lövész díszszázadát. Dr. Tóth József tanárelnök és szénfekete lovon Szitás Pál, az Esterházyana seniora vezette a festői sötétzöld formaruhás fiúkat [...]” A Vigadóban a *Himnusz* és a *Boldogasszony anyánk* eléneklése után Szendy Károlyt (1885–1953), Budapest polgármesterét avatták az Emericana védnökévé, akit Bitter Illés, az Emericana elnöke üdvözölt. Bitter kiemelte Budapest jelentőségét az Emericana indulásában, hiszen a „bűnös városban” fogalmazódott meg a kívánság, amely szerint: „Vissza akartunk állítani egy régi, de elromlott egyenletet Budapest és a történelmi magyar lélek között.” Szendy Károly köszönő válaszában hangsúlyozta: neki is „az elromlott egyenlet” kijavítása a fő célja, hiszen így szolgálhatja leginkább az Emericánát.

Schwartz Elemér jelentéséből „kiderült, hogy az egyetemi városok 57 corporatióján és a nagyobb városok 15 conventjén kívül 103 emericánás Colonia [kisebb helyeken szervezett, néhány tagot számláló emericánás egység] él, illetőleg áll szervezés alatt.” Az Emericana működésének előterében a kor három legnagyobb kérdése: a konfesszionális, a nemzeti és a szociális probléma áll – hangsúlyozta. Ezek közül a konfessziót tette az élre, az emericánás élet alapjaként. A már Magyarországon is hódító „koreszmékkal” szemben pedig kijelentette: „A nemzeti probléma számunkra nem a fajiság, nem a vérvérösség és nem a vér bálványimádata. A mi nacionalizmusunk szellemiség: a nagy emberi humánus egyéni színe és íze, tudás és tanulás.” A főtitkár beszédét az Emericana különböző bizottságainak beszámolója, majd Óriás Nándor *Krisztus velünk* című előadása követte. Mátyássy István senior az ifjúság nevében ítélte el a hitetlenséget, az ateizmust, a nemzetkiziséget és a túlzó sovinizmust. Záróakkordként, a pápai himnusz hangjai

csendültek föl, végül a lelkes „Vivat, crescat, floreat Emericana!” kiáltással fejeződött be a közgyűlés.⁷⁹

Számtalan példát idézhetnék még, melyek mind-mind bizonyítanak: az Emericana közgyűlései elsősorban a díszes külsőségekre, a „lovagias” formákra és a hangzatos jelszavakra ügyeltek, a belső tartalomra sokkal kevésbé. Az arisztokrácia, a középosztály és az egyházi hierarchia összefonódásának látványos demonstrálásán túl képtelen volt az alsóbb néposztályok legalább jelzésszerű bevonására. A Nagykáptalan kialakult és rögződött sémák szerint folyt. Az előbbi leírásban szinte csak a neveket kellene néhány ponton mással helyettesíteni – ezt se sok helyen – és máris megkapnánk egy újabb Nagykáptalan képét. 1939 decemberében, a 20., emiatt „dísz nagykáptalan” ülésére a Főméltóságú Asszony, vitéz nagybányai Horthy Miklósné is hivatalos volt, „akit magyar ruhás leányok és az egyetemi ifjúság sorfala között vezettek fel a Vigadóban részére külön fenntartott díszhelyre.”⁸⁰ Az Emericana különböző rendezvényeit egyébként is számos alkalommal tisztelték meg jeles katolikus tudósok és közéleti emberek, akik közül többeket főprotektorokká is avattak. Így nem sokkal kultuszminiszteri székének elfoglalása után Hóman Bálintot is, aki 1936-ban – de gyaníthatóan máskor is – országgyűlési választóköre, Székesfehérvár emericánás bálját is meglátogatta, és a „késő éjjeli órákig részt vett az ifjúság mulatságán.”⁸¹

A két Nagykáptalan közötti időszakban a Káptalan intézkedett az Emericana ügyeiben. A Becsületszék a Nagykáptalan állandó szerve volt, amely a bírói eljárás alá nem eső, de a „helyes becsületérzessel” szembenálló – emericánások közötti – vitás kérdésekben döntött.⁸² A fegyelmi ügyekben a corporatiók Fegyelmi Tanácsa, fellebbviteli fórumként a Foederatio Fegyelmi Bírósága (szintén a Nagykáptalan szerve) ítélkezett. Ezeknek a szervezeteknek 1939 után – a társadalmi és a bajtársi szerv kettéválasztását követően – megvolt a megfelelő párja az ifjúsági, azaz a bajtársi szervezetben is. Itt a Nagykáptalannak a Diéta, a Káptalannak a Választmány, a Nagykáptalan fegyelmi szerveinek az Ifjúsági Becsületszék és a Bajtársi Fegyelmi Tanács felelt meg. (Ezek azonban csak az ifjúság ügyeiben voltak illetékesek, míg a Nagykáptalan szerveinek határozata minden emericánásra kiterjedt és kötelező volt.)

A végrehajtó szervek a maguk teljességében az 1930-as években alakultak ki. A Vezérség „az Emericana határozó és végrehajtó szerve” lett.⁸³ (Az alkot-

⁷⁹ *Ünnepi tüzek fényében. Az Emericana XV. jubiláris Nagykáptalanja*, Emericana 1935, november, 41–47.

⁸⁰ MOL, K 612. a., MTI, Magyar Országos Tudósító, 1939. december 10, 1.

⁸¹ Például MOL, K 428. a. MTI, Napi hírek, 1936. január 6, 11.

⁸² *Alapszabály 1.*, 14.§.; *Alapszabály 2.*, 23.§.

⁸³ *Alapszabály 2.*, 25.§. b.; 35–42.§.; 27.§.

mánynak e megállapítása ismét zavarba ejtő: a Vezérséget a végrehajtó szervek közé sorolja, ugyanakkor határozói szereppel is felruhazza, növelve ezzel az eddigi átfedéseket és pontatlan megfogalmazásokat, végső soron pedig a Vezérség hatalmát is.) A Vezérség élén a commendator állt, aki – legalábbis elméletileg – az egész szövetséget érintő ügyeket intézte és az Emericánát kifelé képviselte. A commendatori tisztséget 1939-ben bekövetkezett haláláig az egyesület alapítója, Bitter Illés viselte, őt Kemenes Illés (1885–1943), majd 1943 márciusától Endrédy Vendel zirci apát (1895–1981) követte.⁸⁴

A commendatorok legbelsőbb munkatársa, az Emericana fennállása során mindvégig az egyesület „szellemi atyja”, Schwartz Elemér „Anonymus”, azaz főtktár volt. A gyakorlatban ő irányította az egyesület tevékenységét. Neki valóban szívügye volt az Emericana: fáradhatatlanul dolgozott – gyakran mások helyett is – a Foederatio érdekében. Feladata az Emericana hivatának, a Cancelláriának és az egyesület propagandaügyeinek vezetése volt, ezen túl azonban számos egyéb munkát is szívesen elvégzett. A burgenlandi származású, de magát mindig öntudatosan magyarnak valló Schwartz Elemér korának neves germanistája volt, de szakirodalmi tanulmányainak kidolgozása és tanári teendői mellett is elegendő időt tudott szakítani az Emericana felvirágoztatására. Nem rajta múlt, hogy tisztességes és becsületes szándékait kevéssé tudta megvalósítani.

A commendatoron és az Anonymuson kívül a Praeceptor (elnökhelyettes), a Praelatus (főpap), a Magister Magnus (az összes egyetemi és főiskolai hivatás-curia, vezetője) és az Archiadvocatus (főügyész) voltak a Vezérség tagjai.⁸⁵ Közülük Gerevich Tibor Magister Magnust, a két világháború közötti időszak vezető művészettörténészét kell kiemelni, aki szintén igen sokat tett a katolikus főiskolásokért.⁸⁶ Az Emericana Tisztikara tulajdonképpen a néhány taggal kiegészített Vezérség volt. A Cancellária önálló intézkedési jog nélkül végezte az egyesület adminisztrációját, a Felügyelőbizottság pedig a vagyon- és pénzkezelést ellenőrizte.⁸⁷

Az Emericana különböző, gyakran fölöslegesen létrehozott, aprócska szervei gyakran egymás feladatát keresztezték, a hatékony munkát pedig inkább akadályozták, mint segítették. Rengeteg bizottság csupán azért alakult,

⁸⁴ Kemenes Illés, az ókori filológia tanára, a pannonhalmi gimnázium igazgatója, 1934-től haláláig Budapest vidéki tankerületi főigazgató. Endrédy Vendel, a budapesti Szent Imre Gimnázium tanára, majd igazgatója, az 1939–44. közötti országgyűlési ciklusban a felsőház tagja. 1939-től 1950-ig zirci apát, 1950-ben letartóztatták, 1956-ban szabadult. Kemenes Illés halálát követően az Emericana commendátora az egyesület 1946-os betiltásáig.

⁸⁵ Alapszabály 2., 27.§.

⁸⁶ Róla lásd a kötet *Egy tudós kultúrpolitikus kalandjai Rómában és a magyar hivatalokban. Gerevich Tibor és a római Magyar Akadémia* című tanulmányát.

⁸⁷ Alapszabály 2., 28–29. és 32.§.

hogy az előkelő tagok a kevés elfoglaltsággal járó bizottságelnöki funkcióban reprezentálhassanak. Az egyesület 1927-es zászlószentelésére létrejött Ünneprendező Bizottság például tizenöt – külön-külön elnökséggel rendelkező – „fakultást” foglalt magában (sajtó és propaganda; pénzügyi; a zászló hímzését és felszerelését intéző; zászlószöveget beszerző és szétosztó; szertartási; dekorációs; zene- és énekszervező; vigasság- és ballagásrendező; elszállásolási; felszámolási bizottság; a budapesti; a vidéki; illetve a külföldi meghívásokat intéző; valamint a külföldi; illetve a vidéki vendégeket fogadó).⁸⁸ Ezek után nem meglepő, hogy az Emericana országos szervezetének – az albizottságokat nem számítva – 1926-ban tizenhárom, 1940-ben pedig már huszonhárom állandó bizottsága volt.⁸⁹

Az Emericana szervezetének rövid összefoglalásából is kitűnik: rendkívül és szükségtelenül bonyolultak voltak az alapszabályok, amelyek a különféle szervek sokaságának megteremtésével és egymáshoz való viszonyuk körvonalatatlanságával nem az egyes egységek fokozottabb és felelősebb önállóságát, hanem éppen ellenkezőleg, a minél teljesebb centralizációt hivatottak biztosítani. Ennek megfelelően az Emericana nem, vagy csak nehezen adott teret az alulról jövő kezdeményezéseknek. Mint tipikusan antidemokratikus szervezet felülről, központilag irányította kisebb egységei tevékenységét. A túlszervezettség, a hatáskörök tisztázatlansága és egymásba olvadása is ezt segítette elő. A nagyobb tömegekre méretezett alkotmány képtelen volt a tízezres létszámú szövetség hatékony irányítására. Maga a szervezet kelt önálló életre ezáltal, és az egyesület fölé magasodott. Ezzel magyarázható a formák, a bürokratikus jelleg túltengése, a tekintélytisztelt állandó hangoztatása. Végső soron pedig a szervezet ölte meg az egyesületen belül jelentkező reformelképzeléseket is. A szervezet élén ugyanis az Emericana merev, részben arisztokrata származású, részben pedig főpapi vezetősége csak erőltet kísérleteket tett az „úri középosztályon” túli szervezkedésre. A többi katolikus társadalmi mozgalomhoz hasonlóan erősen konzervatív szemléletű világi vezérkar pedig elsősorban az arisztokrácia és a középosztály egységének megteremtésén fáradozott, eleve kizárva bármiféle társadalmi nyitást, megújulást és felfrissülést lehetőségét.⁹⁰

⁸⁸ Az Ünneprendező Bizottság fakultásaira: MOL, P 1363. 4. tét. 865/1926–27.

⁸⁹ A *Schematismus 1925–26.* és a *Schematismus 1939–40.* alapján. 1940-ben a következő állandó bizottságai voltak az Emericánának: Vezetőkarság; Alkotmány és Ügyrendi; Belügyi Bizottság; Bitter Illés Emlékbizottság; Cenzúra; Ceremónia; Címer és Jelvénybizottság; Diákjóléti Bizottság; Katolikus Mozgalmak Bizottsága; Kulturális; Külügyi; Magángazdasági; Pénzügyi Bizottság; Művész Céh; „Pro Litteris et Aribus”; Pro Meritis; Propaganda; Sajtó; Sport; Tagfelvételi; Vigalmi; Zeneügyi; Felügyelő Bizottság.

⁹⁰ Az Emericánában bekövetkezett szervezeti és személyi változásokról – elsősorban hírvortában – folyamatosan és állandóan tudósított az *Emericana* folyóirat. A VemL, XII.

A szervezet ellentmondásai

Az Americana szervezeti kereteinek szűkösségét és avítságát már a korabeli közvélemény, sőt a tagság egy része is felismerte. Az egyesületen belüli élet, a nehézkes és sok huzavonával járó ügyintézés, a lovagkori formák 20. századba való torz és már sokszor akkoriban is nevetségesen ható átültetése, az egyéni- és csoportérdekek gyakori összeütközése, a korporatiók önállóságának és a központi irányítás mindenhatóságának ellenmondása sokakban kételyeket ébresztett az Americana hatékonyságát illetően.

Számosan – különösen az ingatagabb anyagi háttérrel rendelkezők – már eleve csak érdekből, a szociális támogatás és kedvezmények megszerzéséért, a tehetősebbek pedig társadalmi presztízszük emeléséért léptek be az Americanába. A „társadalmi előkelőségek” inkább csak nevüket és szerény anyagi segítségüket adták. Mivel általában egyszerre több társadalmi- vagy diákegyesületnek voltak rendes, esetleg tiszteletbeli tagjai, egyik egyesület munkájában sem vettek aktívan részt – ugyanakkor már névleges tagságukkal is kifejezték igényüket az egyesület nekik tetsző vezetésére. Csatlakozásuk egyben azt is jelezte: egyetértenek az illető egyesület céljaival, biztosítva látják abban a társadalmi keretek változatlan fenntartásáért tett erőfeszítéseiket.

Az Americana vezetősége mindig respektálta ezeket a törekvéseket, és ügyelt arra, hogy a katolikus világi elitet megnyerje és megtartsa az egyesületben. Igen fontos kérdés, „[...]” hogy kapcsolódjanak egybe [az Americanában] és miért az arisztokrata- és a középosztály? – összegezték Ury Lajosnak, az Americana Vigalmi Bizottsága elnökének egy 1928-ban tartott előadását. – Kéz-kézben, hogy dolgozzanak a jobb jövőért. [...] Az arisztokratáknak szüksége van a középosztályra. És a középosztály az Americanában szép helyet adott nekik.” Ury Lajos az Americana nevében védelméről biztosította az arisztokráciát, de egyben a középosztállyal való társadalmi együttműködésre is kérte.⁹¹ Egy másik beszámoló kijelentette: az Americanának „[...]” a középosztályt segítőtársként sikerült megnyerni, de hogy mindenképpen sikeresen dolgozhasson [...], szükség van az arisztokráciára is. A mai nehéz viszonyok szükségessé teszik, hogy ez a két osztály karöltve dolgozzon a ka-

21. I. állagában találhatók az Americana tanácskozó szerveinek 1924–1938, II. állagában a Nagykáptalan és a Káptalan 1924–1934, III/1. állagában a Kommendatúra 1934/35–1936/37. közötti iratai, illetve Bitter Illés hagyatéka (1923–1938), a III/2. állagban a Cancellária iratai (1924/25–1939/40) és a Schwartz Elemérhez szóló levelek gyűjteménye (1923–1937). Ezeket egészíti ki a MOL, P 1363 fondjának 4. tétele (Általános iratok), amelyben 1939/40-től 1946-ig találhatók az Americana történetének megismeréséhez nélkülözhetetlen iratok.

⁹¹ VemL, XII. 21. 1./b. 1928. november 10.

tolikus és magyar eszméért.”⁹² Bitter Illés is többször szólt az arisztokrácia és a középosztály Americana-béli megértésének szükségességéről.⁹³

Szinte kínosan ügyeltek a külsőségekre, a társadalmi illemszabályok, az „úri jó modor” betartására és betartatására. Az 1942. február 7-i, hagyományos Americana-bál előkészítéseként 1941. november 19-én körlevélben utasították a korporatiókat: pontosan állítsák össze a meghívandó előkelőségek listáját, mert „[...]” bár a bál rendezőbizottsága munkáját a legnagyobb körültekintéssel és szakértelemmel szokta végezni, mégis a védnöki stb. felkéréseknel, valamint a meghívón feltüntetett névsoroknál egy-egy név kimaradása, vagy meg nem felelő helyre kerülése felesleges sértődésekre adhatna okot.”⁹⁴

Az Americana vezetősége nagy súlyt fektetett arra, hogy a fiatalokba is beleneveljék a „helyes, tisztelettudó” viselkedést. Schwartz Elemér Anonymus leszögezte: „a mai ifjúság általában parlagi és durva”, ezért kérte a korporatiók vezetőit, „[...]” mint munkatársakat, hogy a régi illemszabály-felolvasást és útmutatást újítsák fel. (Társaságba való bemenetel, köszöntés, kéznyújtás [...])”⁹⁵ A jó szokások visszaállításáért születtek meg az Americana szertartásrendjei: így például egy négyoldalas szabályzat az egyesület életének külső megnyilvánulásairól (a tisztelgésről, a felvonulások rendjéről, a menetalakzatokról, a vezényszavakról stb.);⁹⁶ határozat a „Plenis coloribusról” (azaz arról, hogy az ünnepélyes alkalmakkor mikor és milyen ruhát kell viselniük az americanásoknak);⁹⁷ a corporatio és a korporatiók tagozatainak szertartásrendjei, melyek aprólékos utasításokat adtak az egyes összefüggésekre a megtartásához.⁹⁸

A curia (a korporatiók ifjúsági tagozata) ülésein például „mélyreható világnézeti képzés” keretében beszéltek meg az americanás kérdéseket. Az ülés három részre tagolódott: az „officiumban” a hivatalos ügyeket tárgyalták, az „inofficiumban”, az „érdemi rész”, az americanás és társadalmi problémák megvitatását jelentette, míg a „fidelitás”, a „víg rész” arra szolgált, hogy az ifjúság „[...]” a fehérasztal társadalmi és közéleti jelentőségét is megismerje – a szigorú katolikus formák között.”⁹⁹

Hogy ez a gyakorlatban mit is jelentett, élesen megvilágítják a curiák szokásrendjei. A Sopiana corporatio curialisának – a többi korporatióéhoz

⁹² Uo., 1928. január 27.

⁹³ Például Uo., 1927. november 5.

⁹⁴ MOL, P 1363. 3. tét., XVIII. 1941. november 19.

⁹⁵ VemL, XII. 21. 1./c. 1927. január 5.

⁹⁶ Uo., 1./g. 1935. március 5.

⁹⁷ „Plenis coloribus!”, Americana 1926, október, 1–2.

⁹⁸ A korporatióknak és azokon belül a curiáknak, a conventeknek és a familiáknak külön szokásrendje volt.

⁹⁹ TÓTH, *Az Americana szervezete, I. m.*

hasznos – szokásrendje például kimondta: a curialis ülés megkezdése előtt csak étkezni és dohányozni szabad, de „apród csak akkor gyűjthet rá, ha a levonték valamelyike már dohányzik.” Az ülés megnyitása után a senior (az ifjúsági vezető) „Silentiumot” rendelt el, majd „Imádkozzunk!” parancsot adott, mire a curia állva mondta el a Magyar Hiszekegyet. Ezután kezdődött a tulajdonképpeni ülés. A hivatalos ügyeket tárgyaló officiumot követően az inofficiumban legalább félórás szakelőadások hangzottak el, amelyeket kizárólag érettebb levonték tarthattak. A curia serlegéből kiűrtendő félliternyi bor, a „komoly pohár” felhajtása is a levonték privilégiuma volt. „Komoly poharat csak borral lehet mondani. [...] Komoly pohár tárgya lehet minden nemes eszme. Komoly pohár ürítése nagy megtiszteltetés, amelyben csak Levontének lehet része.” A fidelitás, a „vigadozás” alatti italozás különböző módozatainak leírásában – ez teszi ki az egész szokásrend több, mint kétharmadát – roppant leleményesnek bizonyult a szabályzat. Ha valaki a fidelitás alatt vétséget követett el – például olyan nótát kezdett énekelni, melyet a többiek nem ismertek, vagy nem tartotta be a formai előírásokat – annak büntetésből, a vétség fokának megfelelően, vezekelnie kellett. Gyaníthatóan gyakoriak voltak a szándékos szabálysértések, hiszen a „fidelitas alatti tévedések mindenkor korrigálandók: rövid, hosszú korttyal, esetleg súlyosabb tévedésnél ex-el, amit a Senior szab ki.” (A „korttyok” és az „ex” – azaz a fenékig való lehajtás – természetesen itt is borban értendőek.) A rövid és a hosszú korttyon kívül a szimpátia megvallásaként „szimpátia pohár”, vidám történetek mesélésekor „víg pohár”, de „szomorú pohár” és egyéb alkalmakkor lehajtott poharak is szerepeltek a curia leleményes itallapján. „Valakihez Ex-el, hosszú korttyal etc. úgy levonté, mint apród bejelentés nélkül »szállhat«. Ha levonté »száll« levontéhez, utóbbi ezt ugyanolyan kvantummal köteles viszonzni.” Divatban volt a „föltétlen elszerencsétlenedéssel” járó „hatványozó birok” is – ez alkalommal (amíg csak bírták) mindig az előzőleg elfogyasztott italmennyiség dupláját voltak kötelesek meginni –, aki pedig öt perc alatt öt korsó sört, vagy egy perc alatt egy liter bort volt képes lehajtani, sör- illetve bordoktorátust kaphatott. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy a szokásrendek előretekinthető szerkesztői a magatehetetlen bajtársak elszállításában segédkező „taligások” szerepéről is rendelkeztek.

„A szigorú katolikus formák közötti” vigadozás sem nélkülözhetette azonban a „mélyreható világnézeti képzést”, mely abban nyilvánult meg, hogy a senior „Trianon” parancsára mindenki felállt „s magábaszállva gondol arra a nagy tragédiára, amit nekünk ez a szó jelent.”¹⁰⁰ A Sopiana curialisának Trianon parancsához hasonlóan valószínűleg szintén nagyban hozzájárult

¹⁰⁰ *Corporatio Sopiana (F. E. III.) Curialisának szokásrendje*, Corporatio Sopiana, Budapest, 1925.

Magyarország revíziós céljainak beteljesítéséhez az a szokás, melyet az Emericana Közgazdász Blokkja 1937 áprilisában vezetett be. Eszerint az ún. color-napokon (csütörtökönként, amikor az Emericana tagjainak egyesületi, zöld színekben kellett megjelenniük az egyetemen) a következő megemlékezést tartották: „Memento. Magister: »Mondjuk el a Nemzeti Hiszekegyet«. (Sapkát le.) Megjelentek: »Hiszek egy...« Senior: »Memento Trianonis« (Rövid szünet.) Senior: »Eltiport nemzet újjá születhetik, de öngyilkos nemzetre nincs feltámadás.« (Kossuth Lajos) (Sapkát fel.) Magister: »Az Emericana minden előtt.« Megjelentek: »Vivat, crescat, floreat Emericana!«”¹⁰¹

A szokatlan, sokszor haszontalan szertartásrendek eredményessége és nevelő hatása erősen megkérdőjelezhető – ha csak a curialis ülések lerészegedéseit, a Trianonnal szembeni „heroikus és önfeláldozó” harcot nem tekintjük valódi eredményeknek. Sőt, az „úri jó modort”, a pontos politikai ítélőképességet sem igazán sajátíthatták el a fiatalok ezáltal. Kétségtelen viszont, hogy az Emericana ifjúságának demonstratív felvonulásai a nemzeti ünnepeken és a hatalom szempontjából fontos politikai eseményeken – éppen a szabályozott formák betartása miatt – a legtöbbször igen rendezettek, fegyelmezettek és népesek voltak.

A szokásrendeken túl az Emericana egész szervezeti felépítése is – mint erről már szóltam – sok-sok ellentmondást tartalmazott, akárcsak az Emericana alkotmánya, amely homályos megfogalmazásával az egyes részegységek és a különböző bizottságok közötti átfedéseket, illetve az eltérő értelmezési lehetőségekből adódó nézeteltéréseket gyarapította a világos és egyértelmű szabályozás helyett. Így nem csoda, hogy az egyesület tagjainak és vezetőinek híradásai, a corporatiók és azok egyes tagozatainak jelentései a hivatalos „minden a legnagyobb rendben van” típusú szabványtudósítások mellett rossz hangulatról, elcsüggedésről, sőt néha válságról tanúskodnak. „Egynéhány úr kivételével azt mindnyájan tudtuk, hogy ha az idén nem lesz valamilyen klubhelyiségünk, az Emericana budapesti része szétzüllik, dacára minden külső látszatnak” – figyelmeztetett már 1928-ban Márton Lajos (1891–1953), a negyvennél több templom oltárképét és freskóit készítő festőművész, a Sycambria corporatio priora, azaz vezetője.¹⁰² A Savaria priora pedig a következőképpen jellemezte a corporatio 1935/36. évi munkáját: „Tényként kell mindenekelőtt megállapítanom, hogy a Corporatio a folyó évben sajnálatosan élettelen volt. Az egész évben mindössze két gyűlés volt. [...] több ízben megkíséreltük egy-egy gyűlés összehívását, azonban a meg-

¹⁰¹ A „Memento” szövege: H. ETELE László, *Egy elfogadott és megvalósított terv*, Emericana 1937, május, 199.

¹⁰² VemL, XII. 21. 1./c. 1928. szeptember 15. – Márton Lajosról: *Márton Lajos*, Új Ember 2001/46., november 18.

jelent Testvérek kis létszáma miatt a gyűlések beszélgetésekké alakultak át. Az eredménytelen kísérletezésnek az az oka – adja meg a kézenfekvő magyarázatot –, hogy rengeteg azonos célú egyesület működik a városban s a sok egyesület elkedvetleníti a Testvéreket az egyesületi életből, mert hiszen állásuknál fogva a legtöbbször számos egyesület tagja.”¹⁰³ Különösen a harmincas évek végétől sokasodtak meg a kritikus tudósítások. „Minden bajtársi és társadalmi egyesületben észlelhető bizonyos lelki depresszió – panaszkodott Berczik Árpád (1910–1988) –, a valamikor aktív energiáknak sajnálatos el lanygulása. Ez a körtünet az Emericánában is észlelhető. Valamikor aktív *Corporatiókból* hiányzik a mozgékonyosság, a kezdeményezési hajlam, az érdeklődés *americanás* problémák iránt. [...] Ma? Nagy nehezen egybeterelt curiális ülések, melyeken legnagyobb számban szigorú fegyelmi büntetések terhe mellett összehajszolt apródok jelennek meg, vontatottság, érdektelenség” jellemzi a korábban tevékeny *americanás* ifjúságot.¹⁰⁴ „A Lautumiában sem levelezés, sem ballagás nem lesz az idén. Nincs kit avatni, vagy ballagtatni. [...] Corporationom ifjak szempontjából a csőd előtt áll” – jelentette 1941-ben a *corporatio priora*.¹⁰⁵ 1942 végéről is igen negatív beszámolók érkeztek. „Általános pangás jellemzi a helyzetet. [...] Az idősebb generáció körében a lanygulást az általános háborús helyzet, elsötétítés stb. okozza. A fiatalság felelőtlen, megbízhatatlan, nincs rászorulva támogatásra, de nem is érdemli meg.” (Meglepő, hogy milyen hangon szól a fiatalságról a katolikus főiskolások támogatására és segítségére alakult egyesület egyik *corporatiójának* elnöke...)”¹⁰⁶ Néhány derűlátóbb, az ifjúságban bízó jelentést is találhatunk azonban, például a Thicia *corporatió*ét. „Az ifjúság általában magyar, katolikus arculatot mutat [...] A magyarság problémái közül főleg a középosztállyal foglalkoztak, az elhangzott előadásokat követő élénk viták bizonyítják, hogy az ifjúság a háborús nehézségek közepette fokozottan érzi és tudja: teljes értékű, öntudatos magyar ifjúságra van szükség.”¹⁰⁷

Kalmár Jánosnak, az *Emericana* című folyóirat főszerkesztőjének és az *Emericana* Cancellária akkori igazgatójának 1942-ben 55 *corporatióról* készült, átfogó összefoglalója mindössze hat *corporatióról* volt feltétel nélküli jó véleménnyel, a többi *corporatió*nál igen sok hiányosságot regisztrált – a Központnak való tartozástól, az ügybuzgalom és az adminisztráció hiányán át a *corporatiók* működésképtelenségéig tartott az észlelt mulasztások listája. Ennek alapján öt *corporatio* teljes megszüntetését, kilenc *corporatio*

¹⁰³ VemL, XII. 21. III./1. Jelentés a Savariensis Corporatio 1935/36. évi működéséről.

¹⁰⁴ BERCZIK ÁRPÁD, *Curiaink válsága*, Emericana 1940, július, 184–186. – Az idézetek: 184–185.

¹⁰⁵ MOL, P 1363. 4. tét. 1997/1940–41.

¹⁰⁶ Uo., 1005/1942–43. és 1017/1942–43., 1057/1942–43.

¹⁰⁷ Uo., 1016/1942–43.

elnökének leváltását és több tagnak az Emericánából való kizárását kérte.¹⁰⁸ Elsősorban az egyetemista fiatalok, de többször az idősebbek nemtörődöm-ségét és lustaságát is megrovó jelentések alapján sokan a tagság teljes felülvizsgálatát kívánták.

Lindmayer Béla, az Emericana egyik vezetője úgy vélte: a problémák abból adódnak, hogy „[...] szervezkedésünk első időszakában nem volt megfelelő a felveendő tagok ellenőrzése, sok szabadkőműves csúszott be soraink közé. Mivel a szabadkőműves fogadalom egy életre szól, a maga részéről aggodalommal látja őket” az Emericánában.¹⁰⁹ Az elfogulatlanabbak nem kizárólag a szabadkőműveseket, de az egyesület szervezetét és vezetőségét is elmarasztalták. Schwartz Elemér többször kijelentette: „Belső életünket kell elsősorban kimélyítenünk, tagjainkat meg kell válogatni és pedig akként, nehogy oly egyének kerüljenek a Foederatioba, akik az Emericánát csak protekciós intézménynek tekintik.”¹¹⁰ A vezetőkről pedig elismerte: „[...] nagyfokú kötelességmulasztás is előfordul, nem csoda, hogy az *americanás* megmozdulásokon katasztrofálisan kevés számban vesznek részt a tagok. Tehát nem csak a tagokban, hanem azok vezetőiben is vannak hibák.”¹¹¹

Az egyesület ifjúsági utánpótlása sem volt megfelelő. Az ún. apródvizsgákon az *americanás* apródoknak az Emericana alkotmányáról és életéről, valamint a katolikus tanok alapfokú ismeretéről kellett beszámolniuk, hogy levontévé – az Emericana már teljes jogú tagjává – avathassák őket. E vizsgákról is igen lesújtó véleményeket gyűjthetünk össze, melyek nem csak az apródokat, de az Emericana szervezetének apródneveléssel kapcsolatos hiányosságait is kritizálják. Barkóczy Béla például így panaszkodott az Emericana Vezérségének: „Évek óta, megbízás folytán sok apródvizsgán voltam jelen. A legtöbbször abban merült ki a vizsgáztatás hogy az apródoktól az Alkotmány egyes pontjait kérdezték. Alkotmányunk 32 kis alakú lapoldalt foglal el. [...] Ezzel szemben sokszor tapasztaltam a kisterjedelmű, egyszerű alkotmányban is az abszolút tudatlanságot.” Ennek „[...] gyökere egyrészt az apródban, másrészt az Emericana szervezetében rejlik. Az apródok nagy része vallás, erkölcsi, etikai, katolikus politikai, katolikus társadalmi problémákhoz hozzá sem tud szólni. [...] Hogy az apródnevelés nem megfelelő, ezt sajnos túlzott mértékben bizonyítja a sok gyenge curia – a levante gárda, a még gyengébb convent [...]” Kalmár János szerint pedig „[...] a jelentkezők legnagyobb része igen gyér ismeretekkel rendelkezik az Emericánáról.

¹⁰⁸ Uo., 2051, 2137 és 2118/1941–42.

¹⁰⁹ VemL, XII. 21. I./c. 1930. február 5.

¹¹⁰ Uo., 1929. szeptember 19.

¹¹¹ VemL, XII. 21. I./c. 1939. május 10.

Sem az alkotmányt nem ismerik, sem az Emericana életét, munkáját és törekvéseit [...].¹¹²

Bár az Emericana szervezeti keretei 1944-ig fokozatosan bővültek – 1944 elején találkozunk a legtöbb corporatióval – s a taglétszám is állandóan emelkedett,¹¹³ a harmincas évek végétől s különösen Magyarország háborúba kapcsolódásától az egyesület erőtlenségének, sőt bomlásának jelei is kimutathatók. A fásultságra utaló korábbi idézetek mellett számos sikertelen intézményesülési kísérlet is ezt bizonyítja. Az 1939-től ifjúsági és társadalmi tagozatra kettészakadt Emericánában az újonnan szervezett corporatiók többsége eleve élettelen volt, és a régibb corporatiók egy része is haldoklott.¹¹⁴ Szinte teljesen eredménytelenül próbálkoztak a Magyarországhoz visszacsatolt területeken az Emericana szervezésével. Az ottani magyarság ragaszkodott még kisebbségi sorsban vállalt s ezért többszörös kötőerejű egyesületeihez. Egy kolozsvári tudósítás pl. az egyetem protestáns szelleméről és „határozott Emericana elleni hangulatról” panaszkodott.¹¹⁵

„Az anyaországi ifjúsági szövetségeknek és egyesületeknek erdélyi szervezkedésére most azért nem kerülhetett sor – írta Szily Kálmán kultuszálamtitkár (1875–1958) –, mert [...] az egész kolozsvári egyetemi ifjúságnak az volt a kívánsága, hogy saját maga alkothassa meg a régi, bevált és megszokott alapokon a szervezetét.”¹¹⁶ A Felvidéken sem volt kedvezőbb a helyzet. „Csallóközben és itt, Dunaszerdahelyen a szellemi előkelőségek még a megszállás éveiben meggyökerezett Prohászka mozgalmakban erősödtek – jelentették. – Az aktivitástól és lendülettől duzzadó felvidéki ifjúság [...] nem

¹¹² VemL, XII. 21. III./1. 1936. április 4. és MOL, P 1363. 4. tét. 1876/1941–42. – Ezen kívül az 1942-es apródvizsgákról: MOL, P 1363. 4. tét. 1897, 1927, 1960, 1991/1941–42. – Jobb véleménnyel csak néhány corporatio apródvizsgájáról voltak, például MOL, P 1363. 4. tét. 1897, 1917, 1926, 1945 és 1990/1941–42.

¹¹³ 1940-ben a *Schematizmus 1939–40.* szerint 68 corporatiója volt az Emericánának (ezekből néhány még csak szervezés alatt állt, tehát nem működött). 1944-ig a következő újabb corporatiók alakultak: Corvina (Budapest), Hippolytana (Balassagyarmat), Beregiana (Bereg-szász), Corporatio de Bihar (Nagyvárad), Zoboriensis (Zombor). Már megalakultak, de jelentendatuk, védőszentjük stb. megállapítása még folyamatban volt: Subcarpathia (Ungvár), Hustiana (Huszt), Sancta Maria (Szabadka), Neoplanta (Újvidék) – ez alakult meg utolsóként a corporatiók sorában (DANKÓ István, *A Corporatio Neoplanta megalakulása Újvidéken*, Emericana 1944, március, 122–123. /a február 26-i eseményről/) – Colozensis (Kalocsa), valamint Debrecenben, Salgótarjánban és Losoncon egy-egy corporatio. MOL, P 1363. 4. tét. 1008/b/1943–44. Kalmár János 1944. február 28-i levele az 1940 óta alakult corporatiókról.

¹¹⁴ Így például a Ginsia corporatio jelentése 1940. december 13-án: „Corporationk életében sajnos az ellanyhulásnak és felbomlásnak jelei mutatkoznak.” MOL, P 1363. 4. tét. 1350/1940–41. – A szegedi corporatiók haldoklásáról és átszervezéséről például MOL, P 1363. 4. tét. 24/1939–40. és 615/1940–41.

¹¹⁵ Koszó János levele, 1940. november 19. MOL, P 1363. 4. tét. 654/1940–41.

¹¹⁶ MOL, P 1363. 4. tét. 751/1940–41.

túlságosan rokonszenvez az anyaország egyesületeivel, mert ezek megnyilvánulásaiban nem látott mindent magával ragadó lendületet.”¹¹⁷ „A Prohászka-körökben működött fiatalság elfogultsága miatt” Komáromban is nehéz volt megnyerni az embereket az Emericana szervezéséhez.¹¹⁸

„A csak nemrég magyarrá lett Huszton” szintén rosszak voltak a körülmények, hiszen „egyszerre kezdtek szervezkedésbe a hitbuzgalmi és a társadalmi egyesületek, melyeknek tagjai – a nem nagy választék miatt – egy és ugyanazon kis körből kerültek ki.”¹¹⁹ Kassán is hasonló problémákkal találta magát szemben az Emericana vezetősége. Bár alakult egy emericánás corporatio, de ennek sok tagja a Turul Szövetség helyi törzsébe is belépett – ami egyébként ellentétes volt azzal az elvvel, miszerint más bajtársi egyesületnek csak a Vezérség beleegyezésével lehetnek tagjai az emericánás fiatalok –, s így „az Emericana munkája ott sem lehetett átütő jellegű.”¹²⁰ (Újabb érdekes ellentmondás, hogy míg az öregebb tagok egyszerre több bajtársi egyesületben szerepelhettek – így volt ez például. Huszton –, addig a főiskolás emericánásoknak – Kassa esetében – külön engedély kellett ehhez.) Az Emericana vezetőségének megújulásra való képtelensége és merevsége azonban nemcsak a visszakértült területeken, de a harmincas évek végétől már a „csonkaországban” is inkább taszította, mint vonzotta az ifjúságot. Egyre nyilvánvalóbbá vált az emericánás alkotmány és a középkori külsőségek korszerűtlensége, a belső tartalom sekélyessége. Az ifjúság kiütkeresésével, cselekvésvágyával és társadalomjavító törekvéseivel szemben azonban az Emericana vezetősége a régi formák további betartásához ragaszkodva az egyesületen belüli kisebb reformokat sem engedélyezte.¹²¹ Figyelmén kívül hagyta, hogy a negyvenes évek elején a húsz évvel azelőtt elfogadott és lényegében változatlan alapszabály, az egyre tartalmatlanabbá váló emericánás élet nem gyakorolhat valódi vonzerőt a korábbinál felelősebben gondolkodó és gyakran aktívan politizáló katolikus főiskolai ifjúságra.

Az Emericana és a politika

Az antidemokratizmus, az antiliberalizmus, a társadalmi zártság és a fölösleges túlszervezettség az Emericana egész működésére kihatott. A hatalom

¹¹⁷ MOL, P 1363. 4. tét. 1285/1940–41.

¹¹⁸ Uo., 153/1941–42.

¹¹⁹ Uo., 1892/1941–42.

¹²⁰ Uo., 1616/1941–42.

¹²¹ Kassán például azt sem engedélyezték, hogy a Kereskedelmi Főiskola hallgatóiból alakult corporatióban a teljesen azonos tagokból álló társadalmi curiát és hivatás-curiát összevonják. Uo., 1949/1941–42.

hivatalos ideológiájának és a vele összefonódott katolikus egyház konzervatívizmusának vállalása az Emericana szellemi arculatát is meghatározta, a középosztály bázisként való elfogadása pedig az egyesület társadalmi helyzetét jelölte ki.

Az Emericana jobboldaliságának és középosztályra támaszkodásának hangsúlyozása azonban az egyesületre alapvetően, de nem kizárólagosan jellemző szellemi és politikai bázist jelentett. Azonban a későbbi korok szükségyszerű általánosítása, a szervezet tekintetében a jobboldaliság fogalmának abszolutizálása és sommás elítélése az Emericana történetének vizsgálatakor sem vezethet eredményre. Hiszen a két világháború közötti Magyarországon mind a társadalmi, mind a főiskolai egyesületek döntő többsége jobboldali volt – mégis egészen másként kell értékelnünk tevékenységüket, annak megfelelően, hogy a jobboldalon belül milyen pozíciót foglaltak el. A korabeli jobboldali egyesületek ugyanis igen megosztottak voltak: gyakran egymással hadakoztak, sőt még az is előfordult, hogy – ha akaratlanul és öntudatlanul is, de – a baloldal illegális szervezkedését fedőszervként segítették elő. Számos jobboldali ifjúsági szervezeten belül jöttek létre ugyanis baloldali csoportok. A nagyobb és országos hatáskörű egyesületek a központi irányítás ellenére sem képviselhetek igazi egységet: a helyi körülményekhez, vezetők, tagságuk összetételéhez és álláspontjához igazodva többször akár egyesületük hivatalos álláspontjával szemben cselekedtek.

Meglehetősen ellentmondásos és vitákkal terhelt volt tehát a jobboldali egyesületek közötti, de a különböző jobboldali egyesületen belüli kapcsolatrendszer is. Csak ezeknek az ellentmondásoknak a figyelembevételével vizsgálhatjuk az Emericana történetét és politikai szerepét. Annál is inkább, mivel az Emericana a politikai életben ritkán foglalt egyértelműen állást. Azon túl, hogy a hivatalos, jobboldali politikát sokszor biztosította támogatásáról, csak ködös és éppen ezért sokféleképpen értelmezhető útmutatást adott tagjainak. Óvott az elhamarkodott politikai lépésektől, „átgondolt és alaposan megfontolt” politikai döntéseket, „ésszerű reformokat” kívánt. Még élesebb politikai helyzetekben is ódzkodott tagjainak politikai irányításától. Schwartz Elemér például 1939 februárjában, az Imrédy Béla vezette Magyar Élet Mozgalom indulásakor így nyilatkozott: „Az Emericana politikamentessége egyik záloga a jobb magyar jövőnek. A Mém [Magyar Élet]-mozgalommal kapcsolatban leszögezte az Emericana nevében azt, hogy, tekintettel a mozgalom politikai színezetére, az Emericana mint testület be nem léphet – így természetesen az egyes korporációk sem –, ellenben a tagjai tetszés szerint csatlakozhatnak ahhoz a párthoz, amelyhez akarnak, ha az nem ellenkezik a katolikus magyar érdekekkel.” Az utolsó mondat azonban némileg meghazudtolja a korábbiakat: „A Mém programjában az Emericana 19 éves

célkitűzései megtalálhatók s ezért tagjainak ide való belépését örömmel veszi” a vezetőség – mondotta a főtítkárr.¹²²

A „katolikus magyar érdekek” szerinti politizálás meglehetősen általános frázisának és a politikamentességnek állandó hangoztatása az Emericana tagjainak aktív politikába kapcsolódását nem akadályozhatta meg, sőt – éppen a „politikamentesség” jelszavának bizonygatása – lehetővé tette, hogy az egyesületbe a legkülönbözőbb felfogású és pártállású tagok léphessenek be. A politika elutasítása, a politikai tisztázás hiánya tehát egyrészt az Emericana bázisát szélesítette, másrészt viszont szélsőjobboldali politikai kalandok és szélsőbaloldali, kommunista népfrontos törekvések álcázását is elősegítette. E két véglet mellett még számos politikai nézet és ideológia híveit találhatjuk az Emericana soraiban. Az egyesület vezetősége – a jobboldal gondolkörén belül maradván – sokszor egymásnak is ellentmondó és egymással is versengő politikai irányzatokat tömörített. Maga a tagság pedig – gyakran a jobboldali gondolkodáson túlmutatva – igen széles politikai skálán helyezkedett el. A meghatározó elem a „keresztény úri középosztály” sokszínű, de a rendszer fenntartásának igényében egységes politikája volt, mely a legitimistáktól a szabad királyválasztókig, a konzervatív katolicizmus képviselőitől a katolikus megtűnjelést hirdetőkhöz, a nagybirtokos vagy a tőkés érdekek kiszolgálóitól a nem megrázó, óvatos reformokat vállalókig a legkülönbözőbb politikai elképzeléseket gyűjtötte egybe. Emellett azonban szép számban előfordultak az Emericana tagjai között a gyökeres változtatásokat követelő népi írók hívei, a „szociális Magyarország” eszméjének követői, sőt, a kommunisták felé kacsintgató fiatalok, valamint a nyilasokhoz közeledő jobboldali radikálisok is.

A hivatalos Emericana azonban határozottan állást foglalt a szélsőségekkel szemben. „Az Emericana egyszerre, egy erővel harcol nemcsak a jobboldali eltévelyedések ellen – írta Kalmár János –, de küzd, sőt még erőteljesebben harcol – hisz ez hozta létre – a liberalizmus, a szabadkőművesség, az erkölcstelen és lelkiismeretlen pénzharácsolás ellen.”¹²³ A „[...] végletes tévedések napjaiban [...] a katolikus igazságot jelentjük és képviseljük – hirdette az Emericana 1937-es, tanévkezdésre kiadott röpirata. – [...] Bátran és férfiasan álljuk és hárítjuk el a Szent István birodalmának megmaradt darabjára leselkedő bolsevizmus rohamát. Egyformán elutasítjuk magunktól az embertelen végleteket, jelentkezzenek bár a tömegösztrönök felszítására

¹²² A február 12-i káptalani ülésről az Emericana 1939. februári számában jelent meg kishír, az *Emericánus élet* rovat *Káptalan* alrovatában, 141.

¹²³ KALMÁR JÁNOS, *A magyar sajtó és az Emericana*, Emericana 1937, november, 78–80. – Az idézet: 80.

spekuláló forradalom tébolyában vagy a barna újpogányság és a gyűlölködő vérmítosz ádáz metelyével.”¹²⁴

Az Emericana tehát (legalábbis elviekben) élesen szembeszállt mind a nyilasok mind a baloldal „társadalom-felforgató” törekvéseivel, sőt sokszor még a polgári ellenzékkel – a „liberalizmussal, a szabadkőművességgel” – is. „Amint nincs helye köztünk annak, aki a szociáldemokrata párt tagja, ugyanúgy nem vesszük fel tagjaink közé azt sem, aki a jobboldalinak mondott nyilaspárt kötelékébe tartozik” – szögezték le 1940-ben, amikor Hubay Kálmán (1902–1946) nyilas képviselőt, a hírhed Hubay-Vágó-féle nemzetiségi (népcsoport) törvényjavaslat egyik megalkotóját kizárták a Turul Szövetségből. Miért oly későn vették csak észre a Turulban Hubay veszélyes tevékenységét? – kérdezték, s azt állították, hogy az Emericánának ilyen tagjai sohasem lehetnének.¹²⁵ Az Emericana – miként a két világháború közötti magyar politikai vezetés – a baloldal felé szinte teljesen zárt volt. Ezért tagjai, ha elégedetlenkedtek a korabeli közállapotokkal, inkább a jobboldali radikalizmus, mint a baloldal felé tájékozód(hat)tak. E tájékozódás viszont semmiképpen sem jelenthetett aktív szélsőjobboldali tevékenységet: nyilasokat az Emericana nem tűrt meg soraiban.

Már az akkori elemzések felfigyeltek az ifjúsági egyesületek ellentmondásos politikai szereplésére, de azokra a jelenségekre is, melyek a főiskolai diák-szervezeteket általánosan jellemezték. „A magyar értelmi fiatalság mozgolódik – írta 1929-ben ifj. Könyves Tóth Kálmán. – Érzi azt a szörnyű űrt, ami közte s a dolgozó tömegek, így nevezetesen az ipari munkásság s különösképpen a falu-tanya népe és kérdései között van.” A tbc-ről, a gyermek-halandóságról, az öngyilkosságról stb. szóló „statisztikai táblázatok aggasztó betegséget jelölnek”, ezért az ifjúság feladata a betegség tüneteit felismerve gyógyítani és megoldani a társadalom bajait.¹²⁶

Kodolányi János (1899–1969) mélyebb áttekintése szerint azonban 1930-ban „[...] még annyi szellemi és kritikai szabadság sincs az országban, amennyi volt a háború előtt.” Ez „[...] fokozottan nehezedik rá a háború utáni nemzedék fejlődésére. [...] a forradalom bukása után azonnal gombamód termettek ifjúsági szervezetek, amelyek hajlandók voltak a proletariátus mozgalmait az antiszemitizmus vágányaira áttolni, az osztályuralmi helyzetüket lázasan biztosítók szolgálatába állítani, a kispolgári ideológia elterpeszkedését elősegíteni [...]” A „látszat-konzolidáció” után azonban „az ifjúságra sem volt többé olyan égető és rögtönös szükség.” A bajtársi egyesületek „[...] a milita-

¹²⁴ Az Emericana felhívása az ifjúsághoz, Korunk Szava 1937. október 1.

¹²⁵ Miért oly későn...? Emericana 1940. június, 167.

¹²⁶ Ifj. KÖNYVES TÓTH KÁLMÁN, *Ifjúsági mozgalmak*, Magyar Szemle VII., 1929. december, 378–383. – Az idézetek: 378.

rista, porosz szellemet intézményesen átmentették és fenntartották, egész egyszerűen *pedagógiai szempontból*, mint kiegészítését a családi és iskolai nevelésnek. A szubordináció, a tekintélyek tisztelete, a kapitalista-feudalista polgári rend megkövetelte függés *magán az ifjúságon belül*, ez a bajtársi szervezetek pedagógiai tartalma.” E kritikus beszámoló is elismerte azonban, hogy a „belénevelt kritikátlanság és szolgalelkűség” ellenére a bajtársi egyesületek tagjai közül is sokan vizsgálják a társadalmi ellentmondásokat.¹²⁷

Zilahy Lajos (1891–1974) 1931-es, higgadt nyilatkozata az ifjúság kiútkeresésére és megváltozott arculatára helyezte a hangsúlyt. Az ifjúsági egyesületek közötti „[...] sok ellentmondás és széthúzás közben [...] az elmúlt tizenöt esztendő a fejlődésnek, tisztulásnak és közös gondolkodásnak szemmel látható fokozatait mutatja. Ez az ifjúság már nem az, amely tíz-tizenöt évvel ezelőtt még szinte öntudatlanul nyújtotta át nyers tömegeit olyan politikusoknak, akik nem azért álltak soraikba, hogy segítsenek rajtuk, hanem, hogy a saját céljaikra minél jobban kihasználják őket. [...] Az ifjúság már kiszabadult ebből a vasmarokból és önálló gondolkodásának körvonalai már tisztán láthatók. A közös gondolkodás három irányban bontakozik ki. 1. Az általános emberi sorsot tekintve, akár szociális, akár az új katolikus világszemlélet alapján felvetik önmagukban a kérdést, hogy vajon van-e létjogosultsága a kapitalizmus mai formájának? A válasz túlnyomó részben tagadó. 2. Külpolitikai tekintetben a Dunavölgy népeinek összefogását sürgetik és többségük szenvedélyes szavakkal tiltakozik a revíziós propagandának [...] üres és acsarkodó formája ellen [...]. 3. A belpolitika terén szinte évről-évre mélyebbre szállnak lámpásaikkal, hogy a századok óta elásott magyar sorskérdések arcába pillantsanak. Ma már tudják, hogy [...] a magyarság felemelkedésének és benne a saját sorsuknak kiindulópontját a földreform és a telepítés jelentik.”¹²⁸

A főiskolai egyesületek új látásmódját emelte ki Szabó Zoltán (1912–1984) is: „Tény mindenestre az, hogy a magasivások és az önbiztosítások kora lejárt a kezdetben erre alapozott egyesületekben is. Tény, hogy a keretek nem maradtak meg ketreceknek, és az álláshalmazok *elleni*, a zsidóság *elleni*, a kisantant *elleni* állásfoglalások a legnacionalistább és legbajtársibb egyesületekben is helyet kezdenek adni az ifjúságprobléma szélesebb megvilágítású látásának, a zsidókérdéssel való foglalkozásnak és a szlovák és román nyelvek tanulásának. [...] még ködösek az utak és ismeretlenek a módok, de a célokról már kezd eltisztulni a homály, és a szándék már a legtöbb helyütt egy komolyabb ismeretszerzés felé irányul. Az elsietett és szakértelem nélkül tett

¹²⁷ KODOLÁNYI, I. m., 268–270.

¹²⁸ ZILAHY Lajos, *Tizenöt esztendő*, Magyarország 1934. december 25., 5.

demonstrációk az értelmetlen és hatástalan tüntetések már, legalább a vezérek egy részének a szemében ingerüket és ízüket vesztették.”¹²⁹

Szabó Zoltánnal szemben Kerék Mihály (1902–1990) 1936-ban úgy vélte: az ifjúsági mozgalmak „egyesületi élete a múlttal szemben fejlődést nem mutat. Amilyen előnyösen különbözik ez a nemzedék más téren az idősebbektől, olyan vigasztalan a helyzete szervezeti tekintetben. Szinte azt mondhatnám, hogy ment volna a fiatalság sok hibától – jelenlegi egyesületei nélkül. [...] az ifjúsági egyesületek vezetői gyakran az idősebb korosztályhoz tartoznak. Megnyilatkozásaik tehát nem mindig azonosíthatók az ifjúságéval. Nálunk különben éppen nem ritka eset, hogy intézmények célja és vezetőik véleménye között kibékíthetetlen az ellentét. [...] Szerencsére vannak biztató motívumok is. Ilyen volt a nemrég lezajlott debreceni diéta, ahol az ifjúság komolyabbik része pártokon, szervezeti szétagoltságon, eszmei zűrzavaron felül emelkedve találkozott s kereste minden elfogultság és gyűlölködés nélkül a jobb jövő útjait.”¹³⁰ Kerék Mihály tehát szintén hitt a fiatalok reformszándékában, de az ifjúsági mozgalmak szervezeti kereteit, az „ifjúsági” vezetők me-revségét elmarasztalta.

Kovács Imre (1913–1980) az értelmiségi és a parasztfifjúság egymáshoz való viszonya felől közelített a diákegyesületek kérdéséhez. „Általánosságban az egyetemi és főiskolai hallgatók kétharmada tartozik az ismert nagy bajtársi egyesületekbe, a többi megoszlik a kisebb ifjúsági és hivatalos egyetemi egyesületek között. Alig egy pár százalékot tesz ki azoknak a száma, akik nem tartoznak sehová. [...] Egyetemi és főiskolai körökben uralkodó elem [...] a középosztály és a jobb módú polgárság. Az ifjúsági egyesületekben is ők vannak többségben és ez sok mindent megmagyaráz. A magukkal hozott gondolkodás a parasztság iránti érdeklődésüket nem tudja határozottá tenni [...]. De az ifjúsági egyesületek mégis a »problémák« megoldására szervezkedtek [...], mert hiszen olyan korban keletkeztek, amikor nemzetünk megmentésére mindenki (különösen pedig a középosztály) terveket dolgozott ki és egyesületeket alapított. Szellemi tartalomra, ideológiára ritkán gondoltak. A külsőségek voltak a fontosak: a keretek, formák, egyenruhák vagy sapkák és ceremóniák. Mindezek heves hangulata után a kijózanodás most van folyamatban és rendszerint maguk a vezetők döbbennek rá, hogy valahol elhibázták az egészet.” Kovács Imre szerint is alapvető hiba, hogy „a harminc éven jóval túli vezérek vezetik a húszéveseket. [...] A hivatásos vezérek már csak jelszavakat kaptak és azokkal vezetik az ifjúságot minden elmélyedés

¹²⁹ SZABÓ Zoltán, *A magyar ifjúság mozgalmái*, Válasz 1935/3. és 4., 196–207. és 279–285. – Az idézet: 202.

¹³⁰ KERÉK Mihály, *A húszévesek*, Magyar Szemle XXIX., 1936, július, 212–221. – Az idézet: 218–219.

nélkül, hiszen szinte a divathoz hasonlóan változik az érdeklődésük és jelszavuk. Egyszer a dunavölgyi kérdés, majd a földreform, azután a falumunka, legújabbban pedig a munkaszolgálat és munkatáborok gondolata hódít. Ennek megfelelő az ifjúsági egyesületek munkája is. Az éppen felkapott kérdésekkel foglalkoznak és a jelszavak és frázisok ellentmondásai között bukdácsolnak. [...] Általában a vezetés gondolatának a kihangsúlyozása jellemző az ifjúságra. Ez még nem volna baj, ha készülnének is rá komolyan és nem külsőségekben. De ez az ifjúság tán soha nem hallatta hangját – egy-két plakáttól eltekintve – a parasztfifjúság és a munkásifjúság érdekében.”¹³¹

Az Emericana története is igazolja az ifjúsági egyesületek bírálóinak aggodalmait és reményeit. Az egyesület fiatalságának hivatalos állásfoglalásai a társadalmi és a szociális elkötelezettség szellemében születtek. Az Emericana célja „[...] az egyetemes magyarság és a katolicizmus számára képzett vezetőegyeniségeket nevelni – mondotta Kirilly Dezső, az Emericana ifjúsági vezetője 1934-ben. – Államszemléletünkben a szentistváni gondolat alapján állunk. [...] Semmi módon nem követhetünk erőszakos nacionalista alapelveket, különösen nemzetiségi kérdésekben nem. [...] Ez a türelmes és jogszerű kisebbségi állásfoglalás megnyilvánul abban is, hogy állandóan foglalkozunk a magyar kisebbségek kérdéseivel, tanfolyamokon tanítjuk a szomszéd népek nyelvét. A faji gondolat és a német gondolat számunkra tárgytalan. A korporatív államnak vagyunk a hívei a Quadragesimo Anno gondolatai szerint, és antikapitalisták vagyunk abban az értelemben, ahogyan a katolicizmus és a Quadragesimo Anno lényegében antikapitalista. [...] Ez az aktív katolicizmus természetesen nem irányul más felekezet ellen és nem irányul a zsidóság ellen sem. [...] Az ifjúság, ha helyet akar magának, az ország sorsdöntő kérdéseivel kell, hogy foglalkozzék [...]. Széchenyi, Prohászka és Szekfű szellemében.”¹³² Az ifjúság reformszándékai – bár gyakran a Kovács Imre jellemezte jelszavak szintjén maradtak – őszinték és világosak voltak. A fiatalok kívánságai azonban éppen az előbbieken idézett legfontosabb kérdésekben ütköztek össze a legélesebben az Emericana idősebb és konzervatív vezetőségének elképzeléseivel.

Az Emericana vezetősége, miként a többi ifjúsági egyesületé is, a társadalmi problémák terén ritkán jutott túl a diákszociális és a karitatív kérdések

¹³¹ KOVÁCS Imre, *Az értelmiségi, I. m.* – Kovács Imrének – többek között – ezt a tanulmányát és még számos, e témára vonatkozó Magyar Szemle-béli cikket közöl: *Ifjúság és falukutatás. Válogatás a Magyar Szemle köteteiből*, szerk. ERDÉSZ Ádám, Tévan, Budapest, [1993.] – Lásd még: SZÓKE Domonkos, *Az agrárkérdés a Magyar Szemle-ben = Uő., Nemzet, középosztály, reform*, Csokonai, Debrecen, 1994, 89–122.

¹³² ZILAHY Lajos, *Megszólal a magyar ifjúság. Tizenöt esztendő. Nyilatkoznak az ifjúság vezérei*, Magyarország 1934. december 25., 5–10., ebben: *Emericana*. KIRILLY Dezső presidens nyilatkozata, 8.

tárgyalásánál. Igaza volt Szabó Zoltánnak az Emericánára vonatkoztatva is: „A karitatív biztosítás, melyet a fiatalság főiskolás részei éppen szövetségek révén élveznek, a legerősebb rács, mely elzárja a szövetségeket és vezetőiket egyaránt attól, hogy messzebbre tekintsenek: a magyarság velük egy fájdalomai és életkérdései felé.”¹³³

A diákszociális intézmények mindezek ellenére is jelentős szerepet játszottak a rászoruló egyetemisták és főiskolások segítségével. Már 1923. szeptember 29-én megnyílt az Emericana Adalbertinum Menzája, melyhez hamarosan – 1924 márciusában – két újabb étkezőhelyiség csatlakozott. A menza kiadásait jórészt (kb. háromnegyedében) segélyekből teremtették elő, hiszen a tanulmányi eredménynek és a szociális helyzetnek megfelelően akár ingyenes ebédet is biztosíthattak az Emericana diákjainak. 1931-ben a Menza már „több mint háromszáz szegénysorsos katolikus egyetemi hallgatót lát el olcsó, illetve ingyenes ebéddel és támogat tanulmányi és ruhasegéllyel. A tagokat az igazgató előterjesztésére, tanulmányi előmenetel és szegénység szerint a menzabizottság veszi fel. [...] Tanulmányi eredmény nélkül nem lehet senki tagja a menzának. Segélyt pedig csak jó előmenetel alapján lehet, kapni. Körülbelül 400 kötetes könyvtára és előadótérmei is vannak.”¹³⁴ Az 1936/37. akadémiai évben 82 ezer ebédet adtak 392 fiatalnak (akik közül 100 félárva, 13 árva, 50-nek ötnél több testvére volt). 1939/40-re pedig már több mint egymillió ebédet osztottak ki a Menza fennállása óta.¹³⁵ Az Emericana másik diákszociális intézménye, a Kollégium, 1935-ben nyitotta meg kapuit.¹³⁶

A Menza és a Kollégium fenntartásán kívül a famíliák és a főiskolás fiatalok indította karitatív akciók jellemezték az Emericana szociális tevékenységét.¹³⁷ E szűk körre kiterjedő és korlátozott akciók – miként a karitatív akciók általában – nem lehettek igazán hatásosak: a munkásnegyedek, a falvak és a tanyák szociális feszültségét az átfogó rendezés helyett csak pillanatokra és felszínesen enyhíthették. Az Emericana fiataljainak társadalmi neveléséről

¹³³ SZABÓ, I. m., 204.

¹³⁴ ACSAY László, *Diákszociális intézményeink*, Magyar Szemle XIII., 1931, szeptember, 65–74. – Az idézet: 71. – A Menza történetéről: *Az Emericana Nagyrendjének Menzája és Kollégiuma*, összeáll. KALMÁR János, Emericana 1943, március, 102–104.

¹³⁵ Az 1936/37-es adatokat lásd: *Jelentés a Foederatio Emericana Menzáinak, az Adalbertinumnak működéséről az 1936/37. akadémiai évben*, k. h. és é. n. – Az egymilliomodik ebédről: *1,000.000 ebéd...*, Emericana 1939, június, 240–241., illetve Schwarz Elemér jelentése az Emericana működéséről. Budapest, 1945. július 25. (MOL, P 1363. 4. tét. ikt. sz. n. 1945.)

¹³⁶ A Kollégium alakulásáról: *Collegium Emericanum*, Emericana 1935, június.

¹³⁷ „A Famíliák egyik legfontosabb feladata az emericánás karitás munká” volt. KRISTEK Pálné, *Jelentés a Famíliák működéséről az 1935. évi Nagykáptalanon*. (VemL., XII., 21. II./a. 1935. november 9.) A famíliák gyűjtések sokaságát rendezték, hogy a befolyó összegekből ajándékokat, adományokat nyújthassanak az arra rászorulóknak.

az egyesület Scholáinak kellett gondoskodniuk. 1926 februárjában Győrött alapították az első Scholát, melynek fő célja volt, hogy „[...] minden katolikus és magyar problémát emericánás szempontból világítson meg, pótolva ezzel a katolikus világnézetű egyetemi katedrákat.” A nemsokára országos szervezetté vált Scholában szemeszterekre osztott tanévekben az Emericana és a magyar közélet neves képviselői tartottak előadásokat a „vezető katolikus és magyar középosztály megteremtéséért.”¹³⁸ A Schola egyes tagozatain¹³⁹ szónokokat, propagandistákat, jövődő gazdasági és politikai vezetőket szettek volna felnevelni, de tanították – a magyar kisebbségek életének revíziós propagandánál valósabb megismerése érdekében – a környező országok nyelveit is. A szociális kérdés az Emericana Scholáinak is fő témája volt. Mivel a Vezérség felismerte, hogy az ebben való elmélyedés „bizonyos mértékben megmértelyezheti ifjúságunkat”, a szociális kérdések tárgyalása is megfelelő keretekben, a harmincas évek elejétől a *Quadragesimo anno* szellemében folyt.¹⁴⁰ A harmincas évek végétől az Emericana Scholái sem tolthették be eredeti feladatukat. A gyakori érdektelenség miatt előfordult olyan eset is, hogy a Menza igazgatóját kérték ötven fiú név szerinti kijelölésére, hogy kötelezzék őket két-két előadás meghallgatására.¹⁴¹

Az Emericana Scholái mellett az 1933-ban Szekfű Gyula kezdeményezésére indult, évente megrendezett Katolikus Nyári Egyetemeken is sok emericánás fiatal vett részt. A diákszövetségek közül a legnagyobb számban az Emericana tagjai hallgatták a többnyire színvonalas, a korszak legkiválóbb tudósai – így Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor (1890–1969), Eckhart Ferenc (1885–1957), Egyed István (1886–1966), Magyary Zoltán, Kniezsa István (1898–1965), Gerevich Tibor, Kornis Gyula – által tartott előadásokat, amelyeket az egyetemisták mellett papnövendékek és a katolikus értelmiségi elit tagjai is számosan látogattak. 1934-től már több százra rúgott a hallgatók száma.¹⁴²

¹³⁸ A Scholákról általában lásd az Emericana folyóirat *Schola Emericana* rovatát, illetve FÁVKISS István, *Az Emericana Scholái*, Emericana 1935, március, 119–122. – Az idézetek: 119.

¹³⁹ Uo. és az Emericana 1934. októberi tudósítása szerint 1934/35-ben a következő tagozatai voltak a Scholáknak: Rétor-Iskola, Szociális Iskola, Propaganda Kurzus, Nyelvtanfolyamok, Eszterházy Miklós Társaság (a katolikus politika kérdéseiről), Karitás Iskola, Parasztvezérképző Iskola, Cantáté-Iskola, Balassa Kör (a katolikus írók tömörítésére) és Könyvtár Bizottság. *Schola Emericana* rovat, 34–37.

¹⁴⁰ MIHELICS Vid, *Katolikus ifjúságunk szociális szelleme*, Magyar Szemle XIV., 1932, február, 134–143. – A cikk (egyebek mellett) az Emericana növekvő szociális érzékenységével, a *Quadragesimo anno* eszméinek egyesületbeli alkalmazásával foglalkozik, egyben méltatja az Emericana 1931. decemberi számát is, melyben cikkek sokasága foglalkozott a szociális kérdéssel.

¹⁴¹ MOL, P 1363. 4. tét. 1787/1940–41.

¹⁴² A Katolikus Nyári Egyetem létrehozását a püspöki kar 1933. március 22-i tanácskozáson határozták el. Az október 11-i konferencia már az egyetem nem várt sikeréről számolt be, kiemelve, hogy a diákszövetségek közül az Emericana vett részt a legnagyobb számban – 11 fővel – az előadásokon. (A püspöki, I. m., 204–205. és 210.) – A Katolikus Nyári Egyetemekről

„Az Emericana a maga ifjúságát a szociális haladás útján akarja vezetni, a társadalmi igazságosság megvalósítását a katolikus gondolat minden erejével szolgálja” – hangzott a hivatalos nyilatkozat, melynek őszinteségét azonban az Emericana vezetőségének szociális kérdésekben való merevsége gyakran megkérdőjelezte.¹⁴³ A földreformmal, különösen pedig az egyházi birtokok felosztásával a vezetőség élesen szembehelyezkedett, elsősorban azok vallási és kulturális rendeltetése miatt. „Amíg Magyarországon – jelentette ki Szekfű Gyula – 1. a vallás- és hitélet fenntartása jónak és erkölcsösnek tartatik, s 2. ki nem mondatik, hogy a műveltség és tanultság megadásánál, a nevelésnél az Egyház kizáratik, s reá az állam, a teljesen laicizált állam nem számít: addig vétkes pazarlás lenne az egyházi birtokról lemondani – amikor, mondom, nemzetszociális szempontok nem kívánják ma a lemondást.

Aki ebben a helyzetben szekularizációról beszél, annak a szemébe mondható, hogy ő nem nemzeti célokat követ, hanem a vallás befolyását akarja kiszorítani a magyar életből, elsősorban a kulturális életből.”¹⁴⁴ Nem szabad azonban elfelejteni: a katolikus egyház egyesületeiben a földreform szelleme kevésbé hódíthatott, mint másutt, hiszen az egyház az egyik legnagyobb magyarországi földbirtokosként erősen kötődött a feudális birtokformához. Intézményeinek és hatalmának fenntartásához nélkülözhetetlennek tartotta birtokait, ezért a bármiféle földreformot sürgetőket – még ha egyébként buzgó katolikusok is voltak – általában kommunistagyanúsoknak tekintette.

1932-ben, amikor a Magyar Nemzeti Diákszövetség március 15-i tizenkét pontjából a nyolcadik az egyházi birtokok reformját sürgette, az Emericana Káptalanja – amelyben csak az idősebb vezetők foglaltak helyet – dühös ki-

csaknem minden évben tudósítottak az Emericana szeptemberi számai. – A püspöki konferenciák is állandóan foglalkoztak az Egyetemmel. Erről lásd: GERGELY, A *katolikus egyház*, I. m., 263–265. – Továbbá: BÁRDOS István, *Az esztergomi Katolikus Nyári Egyetem (1933–1941) = Vallásos népelet a Kárpát-medencében*, szerk. BARNA Gábor, Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1995, 132–143.

¹⁴³ Az Emericana káptalanjának ülése, Nemzeti Újság 1932. április 12.

¹⁴⁴ Például SZEKFI Gyula, *Tudnivalók az egyházi birtokról*, Emericana 1935, március, 113–115. – Az idézet: 114–115. – E cikke kapcsán jegyezte meg Szekfű: „A szekularizáció a Turul-féle reform-nemzedék egyik fő programpontja, a Vigadó nagygyűlésen első helyen szerepelt, de a kormány nem engedte újságba tenni. Én a cikket csak az Emericana számára írtam, s helytelen volt a Nemz. Újságtól, hogy kihozta.” (MTA KK, Ms 805/95. Szekfű Gyula – Angyal Dávidnak, 1935. április 6.) – Lásd még: SCHANDL Károly, *Nemzeti birtokpolitika*, Emericana 1935, június, 173–179. (A radikális földreformmal száll szembe, azt állítva, hogy a Nagyatádi-féle földreform után Magyarország túlnyomóan kisbirtokos ország lett...) – BARANYAY Jusztin, *Az Emericana III. reformpontja*, Emericana 1936, február, 105–106. (A katolikus egyház birtokállományát meg kell védeni a támadásoktól – írja a szerző.) – BERCZIK Árpád, *Egy könyv margójára...*, Emericana 1937, szeptember, 11–12. (Élesen támadja Féja Géza *Viharsarok* című könyvét annak nagybirtok-ellenessége miatt. Úgy véli, a nagybirtokok rendkívül pozitív szerepet töltenek be és rengeteg embert látnak el.)

rohanást intézet az MNDSZ, de a tizenkét pontot vállaló Országos Katolikus Diákszövetség ellen is: „Az Emericana káptalanja ugyan távol tartja magát a politikától, itt azonban nemzeti, vallási és erkölcsi elvek védelméről van szó. [...] Ezt a tizenkét pontot a maga egészében értelmetlenül zavarosnak, de egyben felette aggodalmasnak találja [...], kiegyenlíthetetlen ellentétben áll a keresztény, nemzeti és polgári társadalmi renddel, alapjában véve felforgatása a keresztény erkölcsi elvekkel összefüggő évezredes magánjognak [...], különösen felemeli tiltakozó szavát a nyolcadik [birtokreformot szorgalmazó] pont ellen.”¹⁴⁵ A kibontakozó sajtóvitában az Emericana összeütközésbe került több diákszervezettel – köztük katolikusokkal is –, de hajlíthatatlan maradt, sőt külön bizottságot alapított a szekularizáció megakadályozására.¹⁴⁶

Az Emericana tagjaihoz intézett 1935-ös felhívásnak is fontos pontja volt a katolikus egyház birtokállományának sérthetlenségéről szóló passzus. A katolikus klérus által évek óta hirdetett családvédelmi törekvések is jóval hangsúlyosabban szerepeltek a programban, mint az iparosítást, a rendszeres birtokpolitikát, a munkanélküliség megszüntetését követelő részek.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Nemzeti Újság 1932. április 12. – A Katolikus Diákszövetséggel szembeni állásfoglalást lásd *Emericana újabb tiltakozása*, Nemzeti Újság 1932. április 14.

¹⁴⁶ A sajtóvitát lásd: Nemzeti Újság 1932. április 12, 13, 14, 24. – Ezen kívül: Új Nemzedék 1932. április 14. és 15. – A Katolikus Diákszövetség végül kijelentette: egyetért az Emericana egyházi birtokokról vallott felfogásával. A szekularizáció elleni bizottság megalakításáról MOLNÁR, I. m., Emericana 1937, június.

¹⁴⁷ Az Emericana minden Tagjához, Emericana 1935, február, 93. (a pontokat a Nemzeti Újság február 17-i számában is közölték), a Vezérség aláírásával:

- „1. Kívánjuk, hogy az Actio Catholica családalapítási és családvédelmi törekvése minden katolikus ember lelkiismereti kérdésévé legyen.
2. Akarjuk, hogy a házassági reform szent zászlaját a legnagyobb elszántsággal diadalra vigyük [...].
3. Nem engedjük, hogy a katolikus Anyaszentegyház 900 éves erkölcsi, jogi és anyagi birtokállományát megcsonkítsák.
4. Követeljük az állami és rendszeres birtokpolitika sürgős megindítását, [...] népesedési, termelési, értékesítési és szociális előfeltételeinek megteremtését, de a magántulajdon tiszteletben tartásával és az egyházi célvagyon kíméletével. [...]
5. Követeljük a földtehermentesítést és az örökösödési rend korszerű reformját.
6. Követeljük az ország iparosításának előmozdítását, mert tiszta agráralapon nem lehet a lakosság emberhez méltó megélhetését biztosítani.
7. Követeljük a munkaalakalmak megteremtését az összes munkanélküliek számára. [...]
8. Követeljük a közvetett és jövedelmi adók olyatén arányosítását, mely az igazságosabb jövedelemelosztást biztosítja.
9. Követeljük a közvetett és jövedelmi adók olyatén arányosítását, mely az igazságosabb jövedelemelosztást biztosítja.
10. Az Emericana ifjúsága a haladó magyar élet, a keresztény erkölcs, a nagyobb társadalmi igazság, a több szociális jólét érdekében önállóságát és függetlenségét mindig és minden körülmények között fenntartva hajlandó e hazának minden hí fiával együtt dolgozni.” – A családvédelmi törekvésekről lásd még az Emericana 1935-ös évfolyamának *Családvédelmi ankétünk* című rovatát. Ebben például TOMUS Ilona, *Feminizmus helyébe „Familiarizmust”* és VIRÁGH Jenő, *„Partnernők” helyett feleségideált*, Emericana 1935, február, 97–99. – GYURCSÓ Jolán, *„Zsúrfiúk” helyett férfideált!* és KRISTEK Pálné, *A családi tűzhely családi szentély legyen!* Emericana

Az Emericana 1931-ben a miniszterelnökhöz címzett memoranduma sem volt igazán átfogó jellegű. Az álláshalmaz és a női alkalmazottak számának növekedése ellen, illetve a gazdasági pályák nagyobb igénybevétele és a nyugdíjkérdés rendezése mellett szállt síkra az egyetemet végzett ifjúság elhelyezkedése érdekében, hiszen „egyfelől az ifjúság jogos elkeseredésének és erkölcsi hanyatlásának, másfelől a társadalmi rend felborulásának és állami létünk leromlásának veszedelmét” is meg kívánták előzni.¹⁴⁸ A „társadalmi rend felborulásától” való félelem miatt születtek az Emericana 1938-as követelése is. Az előzőekhez hasonlóan meglehetősen általánosan fogalmazott pontok a magyarság életszínvonala emelésének és „eszményi egységének” hangsúlyozásán túl csak a zsidókérdés felvetésében jelentettek szomorú újdonságot. „Követeljük 1. Az Emericana alapszabályai 5. paragrafusának megfelelően politikával nem foglalkozik, megengedi tehát, hogy tagjai minden mozgalomban részt vegyenek, amely a magyar haza és a katolikus vallás érdekeit nem veszélyezteti. 2. Az Emericana nem tartja minden feltétel nélkül magyarnak a megkeresztelkedett zsidót, sem annak utódait. 3. Kívánjuk, hogy a földművelésből, iparból, kereskedelemről származó nemzeti jövedelemben és vagyonban számarányának megfelelően részesüljön a magyarság, másrészt minden kulturális intézményben [...] magyar legyen a vezető. 4. Törvényes felülvizsgálat alá vonandók és nemzeti célokra igénybe veendő a háború alatt és óta keletkezett konjunktúrális vagyonok. [...] 6. Emelni kell az egész magyarság életszintjét. Napszámosnak és ipari munkásnak, kisgazdának és értelmiségnek egyformán ne csak a legszűkösebben kimért létminimuma legyen meg, hanem legyen lehetősége a megtakarításnak is. 7. Csak becsületes munka, szorgalom és takarékoság lehet a tisztas megélhetés és vagyonosodás forrása. 8. Követeljük a kisgazda-társadalom növelését és megerősítését, elsősorban a konjunktúrális és kapitalisztikus birtokok igénybevételeivel. 9. A magyarság gyarapodása érdekében követeljük a családalapítási lehetőségek biztosítását, a három-, vagy háromnál többgyermekes családok

1935, március, 116–118. – ZELEY ISTVÁN, *Családvédelem és katolicizmus*, Emericana 1939, július, 246–251. – A polgári házassággal szembeni állásfoglalásokra például EGYED ISTVÁN, *A polgári házasság reformja*, Emericana 1936, április, 147–150. – BARSY ISTVÁN, *A polgári házasság intézménye megbukott!*, Emericana 1935, január, 74. – HAMVAS ENDRE, *Miért kell állást foglalnunk a polgári házasságjog reformja mellett?*, Emericana 1935, szeptember, 7–12. – SZAKÁLL JÁNOS, *A polgári házasság margójára*, Emericana 1938, december, 64–65.

¹⁴⁸ A memorandumot lásd VemL, XII. 21. III./l. 1931. december, *A káptalani ülés határozata*. – Az állástalan diplomások helyzetéről lásd TAKÁCH ISTVÁN, *Az állástalan diplomások és a társadalom*, Emericana 1934, május, 82–83., valamint VemL, XII. 21. II./a. 1935. február 10. – Itt az „Anonymus” jelentést tesz az állástalanok elhelyezéséről. Kéri, „hogy [...] a korporációk jelentsék be az állástalanokat. Rámutat arra, hogy az Emericana nem ifjúsági szervezet és igyekezete nem csak abban merül ki, hogy az ifjúságot juttassa álláshoz, hanem céljai elérésére fontos, hogy idősebb tagjai is kikerüljenek vezető állásokban.”

intézményes megsegítését. [...] 10. Kívánjuk a magyar nemzet eszményi egységét hazafias és világszemlélet tükrében [...]”¹⁴⁹

Ezek az állásfoglalások az Emericana vezetőségének a korszak társadalmi és szociális kihívásaira adott kényszerű és erőtlen, jórészt már túlhaladott válaszai voltak. A felhívásokat ráadásul semmilyen demonstráció, semmiféle együttes kiállítás sem nyomatékosította. Az Emericana fiatalsága – legalábbis annak egy része – viszont komolyan vette ezeket a megnyilvánulásokat, amelyekben a kétségtelenül meglévő pozitívumokra, a szociális kérdés rendezésének szükségességére figyelt fel. Mivel ez az ifjúság a harmincas években már a „tettek katolicizmusát” vallotta, sok vonatkozásban túl is lépett a Vezérség által kiadott, sokszor többféleképpen értelmezhető és a gyakorlatban nehezen megvalósítható reformpontokon, melyek elsősorban amúgy is csak a középosztály erősítését szolgálták.¹⁵⁰

Az Emericana című folyóiratban – mint láttuk – számos közlemény jelent meg a földreformmal, elsősorban az egyházi birtokok részbeni felosztásának tervével szemben. Ugyanitt azonban Tamás József a Táj- és Népkutató Központ híressé vált 1938-as kiállítását értékelve mégiscsak kijelentette: minden adat, minden tény az „azonnal megvalósítandó radikális földreform mellett” érvelt a kiállításon.¹⁵¹ Napvilágot láttak az Emericánában rövid közszociográfiák, intenzív falumunkára, nyári falutáborok létrehozására buzdító felhívások, de az Emericana Scholáinak szociális tanfolyamai is sok hallgatót vonzottak a harmincas években.¹⁵² És akadt példa arra is, hogy a két legnagyobb történelmi egyháznak az Emericánába, illetve az Országos Protestáns Diákszövetségbe tömörült diákjai – a két világháború közötti időszakban még erősen érzékelhető katolikus-protestáns hadakozások ellenére – közös ünnepséget szerveztek Szent István halálának 900. évfordulóján.¹⁵³

¹⁴⁹ *Követeljük, követeljük és újból követeljük...*, Emericana 1938, április, 241–243. – Az idézet: 242. (Ugyanez megjelent: MOL, K 612. a., MTI, Magyar Országos Tudósító, 1938. április 6., 10.)

¹⁵⁰ Lásd például a Vezérség 1940-ben kiadott hivatalos véleményét: „A szociális kérdések terén látó szemmel és nyitott szívvel fordulunk a magyar földtűró és a kisember szociális elesettségére felé, de nem feledkezünk meg arról sem, hogy a nemzet magvát, gerincét a középosztály adja, ennek erejével áll, vagy bukik a magyarság. Elsőrendű célunk tehát, hogy megszervezzük és öntudatra neveljük a magyar középosztályt.” *A Foederatio Emericana Nagyrendje*, Élet Ny., Budapest, 1940, 4.

¹⁵¹ TAMÁS JÓZSEF, *A Táj- és Népkutató Központ kiállítása*, Emericana 1938, december, 70–72. – Az idézet: 70. – A kiállításról újabban rövid, de lényegre törő összefoglalás: ABLONCZY BALÁZS, *Teleki Pál*, Osiris, Budapest, 2005, 380–382.

¹⁵² Például SZITÁS ISTVÁN, *Kistálya község szociográfiája*, Emericana 1935, november, 48–52. (A cikkben a szörnyű szociális körülményekről, a barlanglakásokról stb. is szól a szerző.) – SZÁDECZKY-KARDOSS LÁSZLÓ, *Intenzív emericánus falumunkát!*, Emericana 1936, február. – TERNAK GÁBOR, *Emericánus nyári falutábor*, Korunk Szava 1936/10., 192.

¹⁵³ MOL, K 612. a., MTI, Magyar Országos Tudósító, 1938. február 3., 19.

Ezek után nem meglepő, hogy az Emericana fiatalságának képviselői is részt vettek a népi írók és a kommunisták összefogásával született Márciusi Front rendezvényein. A népi mozgalom már korábban is sok emericánást segített a hivatalos jobboldali ideológiától való eltávolodásban, de ezen túl kommunista kapcsolatai is voltak az egyesületnek. Pollner György például az 1934/35-ös „tandíjreform-mozgalom” felszámolása után a kommunista párt megbízásából, a dimitrovi népfrontgondolat szellemében lépett be az Emericanába, ahol legális munkával, sikeresen kísérelte meg a demokratikus érzelmű diákokat befolyásolni, majd a politikai baloldal felé terelni. Pollner 1936-tól az Emericana Orvoscsoportjának főtíkára volt, s az Országos Széchenyi Szövetség falumunkás találkozóján is ő képviselte az Emericánát.¹⁵⁴ 1936-ban a budapesti tudományegyetem diákjai közül emericánások is részt vettek a népfrontmozgalom jegyében ülésező országos diáktalálkozón, a Debreceni Diétán, Kovács Imre pedig falukutató egyetemi szemináriumot hirdetett, amelyet később a Szegedi Fiatalok köréhez tartozó Ortutay Gyula (1910–1978) vett át. Tagjai az Emericana ajánló soraival a Nógrád megyei Cserhátszentiványba mentek szociográfiai tanulmányútra Ternák Gábor, Becsi Pál és Pollner György vezetésével.¹⁵⁵ Szeged környékén emericánás orvostanhallgatók tbc-s betegeket látogattak, s a gyógyításban, illetve a megelőzésben is igyekeztek segíteni.¹⁵⁶

Bár az Emericana hivatalosan tiltakozott a népi mozgalom és a Márciusi Front 1937-es zászlóbontása ellen,¹⁵⁷ mégsem akadályozhatta meg ifjúságának részbeni csatlakozását a „márciusi eszmékhez”. Az Emericana pécsi szervezete

¹⁵⁴ Pollner tevékenységéről: SALAMON, *Utak, I. m.*, 77–79. – PINTÉR István, *Kutatási beszámoló. Emlékek, adatok az 1930-as évek haladó egyetemi ifjúsági mozgalmairól*, Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont, Budapest, 1978, 90–104.

¹⁵⁵ *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–1985, I. m.*, 323.

¹⁵⁶ DEVICH, *I. m.*, 263.

¹⁵⁷ BÁRDOS László, *Egy viharos március margójára*, Emericana 1937, április, 175–177. – Eszerint „azokat a pontokat, melyek a dolgozók érdekeit óhajtáná védeni, azokat nem a Márciusi Front hangoztatta először. [...] Az Emericana pár évvel ezelőtt kiadott memorandumában már élesen sikraszállt a Quadragesimo anno szellemében az igazságos munkabérért, az álláshalmozások megszüntetéseért, a bankok és kartellek uralmának megfékezéséért [...]. [...] Maradnak tehát a többi pontok, melyek – kevés kivétellel – burkoltan nagyrészt a liberális-individualisztikus állam- és társadalomszemlélet szellemét tükrözik. Ezekkel szemben pedig a leghatározottabban állást kell foglalnunk. Tiltakoznunk kell az ellen a tény ellen is, hogy a 12 pont a keresztény gondolatot még csak megemlíteni sem tartotta érdemesnek. Igaz viszont, hogy leplezett filozemitizmusát hálásan honorálta a liberális sajtó. A baloldali radikalizmus legjobban talán az 5. pontban tükröződik, amely »... az ötszáz holdon felüli birtokok kisajátítását« követeli, tekintet nélkül az illető birtok kulturális vagy erkölcsi jelentőségére.” Az Emericana „[...] nem hajlandó elfogadni a liberális individualizmusból fakadó demokráciát.

Mi csak a tekintélyi elvre felépített és az isteni rendelkezés alapján alapuló kereszténydemokrácia gondolatát tehetjük magunkévá.” (176.)

1937 májusában Illyés Gyulát, Kovács Imrét és Féja Gézát (1900–1978) hívta meg a Márciusi Front céljainak és eszméinek bemutatására. Felelőtlen „diákok” – akiknek közös jellemzőjük volt, hogy az „egyetemmel soha életükben nem kerültek közelebbi kapcsolatba” – ugyan meg akarták zavarni az előadást, sőt veréssel fenyegették az előadókat, a rendezvény mégis nagy tetszést aratott, és hála az „[...] Emericana kitűnő szervezetségének [...] különböző szellemű diákcsoportok közeledtek egymáshoz és a magyar írókhoz közös eszmék, közös célok nevében.”¹⁵⁸

Megjelentek emericánások azon az ülésen is, melyen a Márciusi Front 1938-ra tervezett – végül elmaradt – kecskeméti találkozóját beszéltek meg a német- és a nyilas-ellenes lapok és szervezetek képviselői. (Ezt az összejevetelt egyébként a rendőrség oszlatta fel.)¹⁵⁹ Az Emericana diákjainak radikalizálódása még a marxista Révai József (1898–1959) figyelmét is fölkelte. „Két fontos szervezeti támaszpontja van a magyar katolicizmus demokratikus irányzatának – írta – a keresztényszocialista szakszervezetek és az Emericana nevű katolikus diákszövetség.” A népi mozgalom erősen hat a fiatal katolikus értelmiségre és „[...] az Emericánában, e nagy katolikus diákszövetségben az ifjúság rokonszenve a magyar parasztság e szószólói felé fordul. Ez a katolikus ifjúság nem akar a baloldalhoz csatlakozni, keresztény és nemzeti akar maradni, de kezd új értelmet adni az ellenforradalom jelszavainak. A Márciusi Front szegedi gyűlésén az Emericana szónoka kijelentette: a keresztény és nemzeti politika egyik legfőbb parancsa az, hogy síkra kell szállni a latifundiumok felosztása mellett, mert ha a nemzet nem segít a parasztságon, akkor magának a nemzetnek is el kell pusztulnia.” Révai is felismerte, hogy az Emericana konzervatív és gyakran legitimista érzelmű vezetősége vissza akarja szorítani ezeket a gondolatokat, melyeknek azonban az egyesületben való terjedését lehetetlen volt többé megakadályozni.¹⁶⁰

Mindenképpen pozitívan értékelhetjük az Emericana egész szervezetének részben (az idősebbeknél) a konzervatív katolicizmusból, részben pedig (elsősorban a fiataloknál) a népi mozgalomhoz közeledésből és/vagy a reformkatolicizmusból fakadó német- és nyilas-ellenességét, a faji kérdéssel és a „koreszmékkel” szembeni többszöri harcos kiállását, akár csak az egyetemi zavargásokkal kapcsolatos néhány szori elítélő állásfoglalását. 1936 novemberében, a tanévkezdetek után szinte szokásossá vált – többnyire zsidóellenes

¹⁵⁸ FÉJA Géza, *A márciusi eszmék Pécsen*, Magyarország 1937. május 15., 5.

¹⁵⁹ SALAMON, *A Márciusi, I. m.*, 117–118.

¹⁶⁰ Révai szerint a demokratikus katolicizmus további fejlődését az Emericánában is az erős legitimista kapcsolatok veszélyeztették. Az idézett cikk: RÉVAI József, *Még egyszer a magyar katolicizmusról* = Uő., *Válogatott történelmi írások*, 1–2., Kossuth, Budapest, 1966, 2. köt., 248–255. (A cikk eredetileg az Új Hang 1938. júniusi számában jelent meg.)

jelszavak hirdetésében kimerülő – egyetemi tüntetések ellen tiltakozva az ifjúsági vezerség a következő nyilatkozatot adta ki: „Hazánk iránt érzett felelősségünk tudatában kérünk minden egyetemi és főiskola hallgatót, hogy amikor az ország fontos külpolitikai események előtt áll, ne engedjük azt, hogy felelőtlen elemek szokásos zavartkeltésükkel az egyetemi élet rendjét megbontsák. Az ilyen komolytalan módon való tüntetés különben is csak eltereli a figyelmet a nagy problémák lényegéről, s éppen komolytalanságával az ország érdekeinek és külső tekintélyének árt. Lássá be már egyszer az egyetemi ifjúság az idő komolyságát és negatív zavargások helyett becsületes munkával a keresztény Magyarország erkölcsi és gazdasági megerősödéséért dolgozzék.”¹⁶¹

Bár az Emericában is kísértettek szélsőjobbaldali eszmék és áramlatok – így 1936 májusában Szegeden, a Nyilaskeresztes Párt ünnepélyes gyűlésén több emericánás szónokként is részt vett, Székesfehérváron pedig egy nyilas párttag volt az Emericana elnöke¹⁶² – a nyilvános fórumokon határozottan elítélték a különböző nyilas irányzatok tevékenységét, a nyilaspárt tagjait kizárták az egyesületből. 1937 márciusában egy József Ferenc királyi herceg vezette egri gyűlés: „[...] tiltakozás volt a miskolci nyilaskeresztes támadással szemben, ahol az egyik szónok több más világmegváltó eszmény hangoztatása közben kijelentette, hogy nincs szükség az Emericanára, sem a többi diákszervezetekre.”¹⁶³ A *Korunk Szava* is jelentette, hogy „[...] az Emericana egységét bomlasztó különös hangú röpiratok szálltak az elmúlt hetekben ifjúságunk között [...] s bizonyos körök nagy örömmel üdvözölték máris az »Emericana ellenzékét« és a beálló »szakadást«. [...] Az Emericana vezetőségének tapintatos és erélyes föllépése hamar végét vetette ennek a mozgolódásnak s az emericánás ifjúság tömegein sem fogott a nyilas agitáció [...] Az Emericana a szentistváni államgondolat alapján állott s talán éppen ez ma rendkívül kellemetlen azon köröknek, melyek nálunk a germán imperializmus és az újpogányság szálláskészítői.”¹⁶⁴

¹⁶¹ MOL, K 612. a., MTI, Magyar Országos Tudósító, 1936. november 9., 22.

¹⁶² A szegedi nyilas gyűlésről lásd VemL, XII. 210-III./2. 1936. május 1., Görgényi A. Andrásnak, a Bölcsészblockk vezetőjének levele: „[...] a Nyilaskeresztes Párt szegedi zászlóbonatásának ünnepélyes gyűlésén emericanasaink közül többen jelvényekkel és színekben vettek részt, sőt [...] a konferanszié szerepét betöltő egyetemi hallgató jelvénnnyel s kezében zöld sapkával jelent meg az emelvényen. [...] Több [...] esetben feltűnt, hogy emericanasaink Foederationonk jelvénye mellett nyilaskeresztes pártjelvényeket viselnek, sőt emericanas egyenruhára is kitézik.” Mivel ezzel kapcsolatosan nem történt hivatalos állásfoglalás, kérte, hogy a vezetőség érthetően adjon utasítást. A székesfehérvári nyilas Emericana elnökről: MOL, P 1363. 4. tét. Shvoy Lajos (1879–1968) püspök 1938. október 14-i levele: „mindaddig, amíg a székesfehérvári Emericánát Marschall Rafael nyilas testvér vezeti” nem hajlandó a korábban az Emericában vállalt munkáját folytatni.

¹⁶³ Emericana 1937, március.

¹⁶⁴ *Nyilas támadás az Emericana ellen*, *Korunk Szava* 1937/23. – A nyilasokkal szembeni állásfoglalásokról: Halassi Kálmán dominus – egyébként sok igazságot is tartalmazó – levele a szélső-

A *Berliner Börsen-Zeitung* 1935 novemberében éppen az Emericánát támadva közölt tudósítást, *Habsburg uszítás Németország ellen. Magyar legitimisták egy katolikus államblock alakítását propagálják* címmel, budapesti levelezője tollából. E szerint egy idő óta Magyarországon újjáéledt a németellenes propaganda, amely „az ellenzéki, zsidó-liberális, katolikus és legitimista körök” reakciója Gömbös Gyula miniszterelnök – második berlini látogatása után – erősödő németbarátságára. Az új klerikális-legitimista irányzathoz csatlakozott a Habsburg-dinasztia magyar ágának tekintélyes tagja, József Ferenc főherceg is. Egy beszédben – fűzte tovább az újságíró gondolatait –, amelyet a 14 000 tagot számláló Emericana fennállásának 15. évfordulóján tartott, kijelentette, hogy az európai nagyhatalmak a Duna-medencében Magyarországra támaszkodva vethetnek gátat a germán terjeszkedésnek. Mindez pedig Magyarország feltámadását – azaz a revíziós célok teljesülését – jelentheti majd. „Ez talán holnap, talán csak néhány év múlva fog megtörténni, a magyar nemzetnek azonban már most ebben az irányban kellene munkálkodnia. József Ferenc főherceg megnyilatkozása annál nagyobb figyelemben részesül, mivel a főherceg Horthy kormányzó mellett Magyarország közéletében egészen különleges, vezető helyet foglal el.”¹⁶⁵

A beszédből csaknem diplomáciai bonyodalmak adódtak. Ezek elkerülésére József Ferenc titkára telefonon értesítette a budapesti német követséget arról, hogy a főherceg szavait a sajtó eltorzította, hiszen neki esze ágában sem volt aktuális külpolitikai kérdésekkel foglalkozni. Alapelve ugyanis, hogy ezekben – mint ahogy a német–magyar viszony kérdésében – nem foglal állást.¹⁶⁶ Végül a magyar sajtóban megjelent egy rövid helyreigazítás, amely-

jobbaldali gondolatok befogadásának hiányát veti az Emericana szemére. A konzervatív vezetésről írott bírálata egyben igazolja, hogy sokakat a valódi reformok és a társadalmi megújulás őszinte vágya – és Emericánán belüli hiánya – taszított a szélsőjobbaldal felé. „Nem lehetünk fülig begombolkozott, farsangos, ballagásosó egyesület, amely megelégszik azzal, hogy néhány napján megereszt valaki egy szép, kenetteljes beszédet, sőt horribile dictu, még a magyar népi problémákhoz is hozzányúl, s azzal kész az aktivitásunk. Az Emericana programjában benne van a földbirtokkérdés is, mentesítve a reform alól az »egyházi célvagyon«-t. De erről a problémáról hat év alatt egy szót sem hallottam az Emericanában.” (MOL, P 1363. 4. tét. 1028/1940–41.) – Kalmár János válaszelevele konzervatív oldalról utasította el Halassi szélsőjobbaldali szimpátiáját, amely „[...] távol áll az emericánás, azaz a katolikus magyar életideáltól. Látszik rajta a »kórszellem«!” Szerinte az Emericana mindig is a „konstruktív szellemű reformokért” küzdött. Kérdés maradt persze, hogyan gondolta Kalmár e konstruktív reformizmust? (MOL, P 1363. 4. tét. 1210/1940–41.) – Petőcz Andrást például azért zárták ki a Emericánából, mert a nyilasokkal szimpatizált. MOL, P 1363. 4. tét. 2103. és 2413/1941–42.

¹⁶⁵ *Habsburger Hetze gegen Deutschland*, *Berliner Börsen-Zeitung* 12. November 1935. (A lap budapesti tudósítójának -r szignóval írott jelentése.) Lásd még: MOL, K 428. f., MTI, Lapszemle, 1935. november 13., 50–52.

¹⁶⁶ Auswärtiges Amt, Politisches Archiv, Gesandtschaft Budapest, K. 9. Bd. 41 Deutsch–Ungarische Beziehungen (6. 1935–12. 1936), a követség 1935. november 11-i és 12-i feljegyzése,

nek lényege az volt, hogy a főherceg nem kívánt aktuálpolitikával foglalkozni. A nem igazán erélyes és a fő kérdést (a német–magyar viszony természetét) nem is érintő cáfolatot azonban a *Berliner Börsen-Zeitung* – némi joggal – nem fogadta el, s fenntartotta előző napi, imént idézett állításait a Németország elleni legitimista-katolikus izgatásról.¹⁶⁷

A nemzetiszocializmussal, annak keresztényellenességével és barbár szellemével szemben is számos emericánus nyilatkozat született. Berczik Árpád *Ne higgy magyar...* kezdetű cikke az Emericana hivatalos lapjában az önálló magyar politikáért emelt szót a tömeghisztériává súlyosbodó koreszmék ellenében. „Ne hajtsuk fejünket igába – még ha az gazdasági is –, mert abból kiszabadulni aztán emberöltők munkájába, fáradságába, áldozatába kerül – bízott. – Próbáljunk olyan utakon járni, melynek nemcsak nagy, érintetlen, hanem minden idegen befolyástól független Magyarországhoz is vezetnek.”¹⁶⁸ Hargitai Lajos az afrikai pogányságnál is veszedelmesebb „új pogányságnak” tartotta, hogy „Isten Hitleren keresztül szól a német néphez”,¹⁶⁹ de a Nagykáptalanok határozatai is elutasították a náci ideológiát. Schuschnigg osztrák kancellár emericánus főprotektorra avatása, valamint a bécsi alpolgármester 1937-es őszi látogatása, ennek alkalmából az Emericana szociális iskolájában Ausztria függetlenségéről és az USA-ban szerzett rendkívül pozitív tapasztalatairól tartott előadása pedig tüntetésszámba ment az önálló Ausztria mellett.¹⁷⁰ A nemzetiszocializmussal szembeni küzdelem szükségességét hangsúlyozta a magyaróvári gazdasági akadémia korporációjának elnöke 1940-ben: „Itt már élesen látjuk, amit talán tőlünk keletre még nem is éreznek világo-

illetve a Nemzeti Ujság, a Pesti Napló és a Pesti Hírlap József Ferenc beszédét egybehangzóan idéző tudósításainak szó szerinti német fordítása.

¹⁶⁷ *Ein unzureichendes „Dementi” der Legitimisten*, *Berliner Börsen-Zeitung* 13. November 1935. (A lap budapesti tudósítójának -r szignóval írott jelentése.)

¹⁶⁸ BERCZIK ÁRPÁD, *Ne higgy magyar...*, Emericana 1939, április, 175–176.

¹⁶⁹ HARGITAI LAJOS, *Nem mehetünk el szó nélkül amellet, hogy...* rovatban közzétett, ... „*Isten Hitleren keresztül szól a német néphez*”... kezdetű cikke, az Emericana 1937. áprilisi számában (187.) Hanns Kerrl (1887–1941) német birodalmi vallásügyi miniszter szavait, Hitler istenítését utasítja el.

¹⁷⁰ Schuschnigg kancellár ünnepélyes főprotektorra avatásáról (1936. március 14.): *Márciusi tüzek fényében...*, Emericana 1936, március, 126–129. A budai Szent Imre Gimnázium főkapuja előtt álltak „[...] a zöldsapkás emericánus díszszázadok. Festő ecsetjére való kép a korporációs zászlók sokszínű rengetege. Kivonult a rendőrségnek egy Zrínyi-sisakos díszszakasza és két lovasrendőre is.” (127.) – Az ünnepélyen többek között megjelent József és József Ferenc főherceg, Anna királyi hercegasszony, Gömbös Gyula, Hóman Bálint, Szendy Károly s természetesen az Emericana vezérkara is. A Korunk Szava 1937/21. száma számolt be arról, hogy Ernst Karl Winter bécsi alpolgármester 1937. október 21-én tartott előadást az Emericana szociális iskolájában. Ugyancsak a Korunk Szava (1937/23.) hívta fel a figyelmet arra, hogy az Emericana szerint is „a független Ausztria ma az európai egyensúly és egyúttal Magyarország biztonságának záloga.” (*Nyilas támadás az Emericana ellen* című cikk.)

san, hogy beárnyékolta napjainkban az európai kultúra, a kereszténység és a magyarság sorsa, élete éppen olyan mélyen és tragikusan közös, mint a török dúlás idején. [...] Most minden »őrzőnek« ébren kellene lenni és tényleg »vigyázni a strázsán«. Minden kereszténynek és magyarnak, laikusnak és papnak egyaránt. Ezt kellene az Emericánának ott fönt, Budapesten mindenkivel megértetni. Ez ma az egyetlen, igazi magyar és keresztény életprobléma és nem az unalomig és szemfényvesztésnek agyonjátszott zsidókérdés. Közös nevezőre kellene hozni, szinte az utolsó órában az össze katolikus (ha lehet keresztény) egyesületet s azok tömegeit [...] valóban nagy (szociális, magyar és keresztény) célokért. A janicsárok zöldesbarna hínárja már csoportosan nyeli itt el az elszédíthető, primitív tömegembereket s ezek között színmagyarokat is. A középosztály is szédül jobbra- és még jobbra. [...] Ebben a gyötrő tájékozatlanságban vegye kezébe az Egyház a magyar és keresztény tömegek megszervezését és irányítását, amíg nem késő.”¹⁷¹

Nem volt ilyen egyértelmű az Emericana állásfoglalása a zsidókérdésben. Az egyesület többször csatlakozott ugyan a tanévek elején szinte mindig megismétlődő, többnyire erősen antiszemita élű egyetemi tüntetésekhez, de általában mérsékeltebb álláspontot foglalt el a Turul vagy a Hungaria hangadójánál. Szekfű Gyula szemtanúként arról tudósította 1933. december 6-án Angyal Dávidot, hogy az ekkoriban zajló és hosszan elhúzódó diáktüntetések a Turul és a Hungaria kezdeményezésére indultak. „Emericana időnkint bedőlt a népszerű ügynek, de aztán elvált tőlük.” Az utóbbi napokban már nemzetiszocialista német bujtogatás jelei mutatkoztak, „[...] berlini vezetés állapítható meg. Erről a kormány is tud. Nagyközönség előtt mindez ismeretlen, ezért népszerű a dolog: állást akarnak szegények és az antiszemitizmus is népszerű.”¹⁷² Ugyancsak december 6-án a Pázmány Péter Tudományegyetem rektora is tárgyalt az egyetemi ifjúság – köztük az újfent a többi egyesület mellé fősorakozó Emericana – vezetőivel. Az értekezlet két pontban foglalta össze a diákok és a rektor véleményét és követeléseit: „1. Már a jövő félévtől kezdve minden hazai egyetem és főiskola felvételi bizottsága fokozottabb mértékben fordítson gondot a numerus clausus törvényének szabatos végrehajtására. 2. Az egyetemi ifjúság a rektor közvetítésével arra fogja kérni majd a miniszterelnököt, hogy állíttassék fel olyan hivatalos szerv, amely a jövőben kimondottan az állásnélküli diplomások elhelyezésével foglalkozzék.”¹⁷³ Egy nappal később Szegeden a Turul, az Emericana és a MEFHOSz közös nagygyűlésén a diákok már azt is „[...] elhatározták, hogy a budapesti Műegyetem

¹⁷¹ MOL, P 1363. 4. tét. 1028/1940–41.

¹⁷² MTA, KK Ms 805/74. Szekfű Gyula – Angyal Dávidnak, 1933. december 6.

¹⁷³ MOL, K 428. a., MTI, Napi tudósítások, 1933. december 6., 15.

mintájára a szegedi egyetemen is bevezetik az úgynevezett gettórendszert. Csütörtökön reggel a szegedi egyetem valamennyi karán a keresztény hallgatók felszólították a zsidó hallgatókat, hogy az utolsó padban foglaljanak helyet. A zsidók vonakodtak eleget tenni és az első padokban lévő régi helyüket foglalták el. A keresztény hallgatók erre elhatározták, hogy kényszeríteni fogják a zsidó hallgatókat, hogy a hátsó padokba üljenek, erre azonban nem került sor, mert a zsidó hallgatók nagy része eltávozott az egyetemről.¹⁷⁴

Végül december 9-én Hóman Bálint kultuszminiszter is fogadta a legnagyobb ifjúsági egyesületek – köztük az Emericana – vezetőit, s megnyugtatta őket, hogy az egyetemi felvételeknél szigorúan be fogják tartani az 1928-ban módosított numerus clausus rendelkezéseit. Arra is ígéretet tett, hogy igyekszik a diákság szociális és gazdasági helyzetét javítani, illetve az állástalan diplomásokat munkához juttatni. Mint ilyen alkalmakkor általában, most is: „Felhívta a miniszter a diákság vezetőinek figyelmét arra, hogy a tüntetések elfajulása és az állandó nyugtalanság állapota a közrendet és a nemzet érdekeit veszélyezteti, s hogy ennek az állapotnak fenntartása a mai nehéz gazdasági viszonyok között megengedhetetlen lévén, a rend teljes helyreállítását kívánja és elvárja, hogy a diákság vezetői az egyetemi hallgatókat ideirányuló törekvésükben teljes megértéssel és minden eszközzel támogatni fogják.

A diákság tanárai és ifjúsági vezetői a miniszter felvilágosító szavait és intézkedéseit teljes megnyugvással vették tudomásul, s azokért köszönetüket fejezték ki. Bejelentették, hogy a rend helyreállításában a hatóságok rendelkezésére állnak, tagjaikat a normális munka folytatására szólítják fel, s a szervezeteiken kívülállók részéről esetleg megkísérelt rendbontó törekvésekkel a leghatározottabban szembehelyezkednek.”¹⁷⁵

Láthatjuk tehát, hogy a mindinkább radikalizálódó demonstrációkból az Emericana néha ugyan kivonta magát, ám többnyire mégis szerepet játszott bennük. Ez elsősorban az egyetemi hallgatóság zömének már az első világháború idején is, de különösen a Tanácsköztársaság után erősödő antiszemitizmusával magyarázható. Ennek számos kiváltó oka volt. Elsősorban a zsidó diákok felsőoktatáson belüli, rendkívül erős túlréprezentáltsága a 19. század végétől, a 20. század elejétől, illetve a Tanácsköztársaság vezetői döntő többségének zsidó származása. Bár sokan szeretik a diákság által igencsak határozottan támogatott magyar numerus clausus-törvényt a holokauszt első állomásának tekinteni, számomra ez a felfogás teljesen ahistorikus és elfogadhatatlan. A numerus clausust követelőknek ugyanis eszük ágában sem volt a zsidóságot fizikailag megsemmisíteni: ők az egyetemeken történő hát-

¹⁷⁴ Uo., 1933. december 7., 27.

¹⁷⁵ Uo., 1933. december 9., 28.

térbe szorításukért küzdöttek. Kétségtelen, hogy ez távol állt a demokráciákban szokásos állampolgári egyenlőség eszméjétől, de legalább ugyanennyire messze volt a zsidók kiirtásának követelésétől is. Az Emericana vezetőinek többsége a nemzetiszocializmus németországi hatalomra kerülése után egyébként is elhatárolódott a fajelmélet „szűk kereteitől”. Gróf Széchenyi György (1898–1938), a magyarországi reformkatolicizmus egyik legnagyobb egyénisége, az Emericánáról is sokszor tudósító *Korunk Szava* szociális reformokat és katolikus megújulást hirdető lapjának felelős szerkesztője és kiadója az *Emericana* hasábjain is a nemzetek európai összefogását hirdette, kifejtve: „Különösen magyar viszonylatban nevetséges a nemzetiszocialista fajiság alapelveinek hangoztatása, mert hiszen tudjuk, hogy csak alig-alig vannak az országban egyes szigetek, amelyekről azt mondják, hogy még meglehetősen megőrizték fajtiszt magyar voltukat. Ez azonban nem is baj, ennek a ténynek számos előnyét élvezzük.”¹⁷⁶

Bajza József (1885–1938) szerint: „Ha mi faji alapra helyezkedünk, az integritást feladtuk és a revízió gyakorlatilag csak a Csonka Magyarországgal közvetlenül határos színmagyar területek visszacsatolásának követelésévé zsugorodik össze. Az integer Magyarország szempontjából a faji eszme kész veszedelem.”¹⁷⁷ Somogyi József (1898–1948), a szegedi tanárképző főiskola tanára, az ottani corporatio vezetője, egyben a szegedi Emericana Schola rektora is határozottan fellépett a fajmítosz németországi és hazai terjedésével szemben. Sokan csak olcsó népszerűséget keresve szítják a zsidógyűlöletet, amit koncnak vetnek oda, hogy más, súlyosabb problémákról eltereljük a figyelmet – hirdette. – „Valamely fajba minden hozzájárulásunk, érdemünk vagy hibánk nélkül születünk, abból ki nem léphetünk, se más fajba át nem térhetünk. Ezért senkinek se egyéni érdeme, hogy valamely rokonszenves fajhoz tartozik [...]. A »tiszt faj«, legalábbis az európai népek körében, inkább csak ideális határeset. Sőt kérdés az is, vajon a tisztának tekintett fajok eredetileg is önálló fajok-e, vagy több faj keveredéséből alakultak ki. A fajtisztaság egyébként önmagában nem külön érték, amint a fajkeveredés se jelent önmagában degenerálódást. Hiszen, úgyszólván, minden egyén, akivel csak találkozunk, több faj keveréke. Az emberiség legkiválóbbjai túlnyomórészt erősen kevert fajúak és a legkevertabb fajú Közép-Európa másfél évezred óta a kultúra zászlóvivője. [...] Így a zsidóság se önálló, egységes faj, hanem sokféle, részben nem európai fajok keverékéből különleges körülmények között kitenyésztődött nép. [...] Egyik legkevertabb fajú nép éppen a német. A porosz

¹⁷⁶ SZÉCHENYI György, *A fajelmélet szűk kereteiből a nemzetek és nemzetiségek európai összefogása felé*, Emericana 1934, szeptember, 2–5., az idézet: 3.

¹⁷⁷ BAJZA József, *Integritás és faji gondolat*, Emericana 1934, november, 41–42., – Az idézet: 41.

és a délnémet típus testi-lelki alkata közötti különbségek, sőt ellentétek egyenesen közismertek. *Az összes németek faji egysége, vérkössége tehát fantasztikus abszurdum.* [...] Ugyanígy nem beszélhetünk magyar fajról sem, mint antropológiai egységről. [...] Még a *honfoglaló magyarság* sem volt fajilag egységes, azóta pedig, mint más nemzeteknél, nálunk is állandóan folyt a vérkeveredés, úgy hogy a mai magyarság szintén a fajilag legkevertebb népek közé tartozik.”¹⁷⁸ Somogyi 1938 júniusában, látnoki erővel jóslva a jövőt, világossá tette: „[...] hogy egy országban, egy fedél alatt lakunk a zsidókkal, akikkel így közös érdekeink is vannak. Ha e közös födelet szakítjuk rá a zsidóságra, a romok minket is eltemetnek. Viszont, ha megfelelő törvényes és emberséges óvintézkedések mellett a zsidóságot közös érdekeink ártalmatlan, becsületes munkatársává tudjuk tenni, ez mindnyájunk javára lesz. Ez azonban nagyrészt a zsidóság belátásán is múlik.

De semmi fajelmélet sem tudja igazolni, hogy jogos, erkölcsileg megengedett, vagy akár csak ésszerű volna valakit gyűlölni, emberi méltóságában megsérteni vagy minden életlehetőségtől megfosztani csupán azért, mert zsidó.”¹⁷⁹

Éppen Somogyi esetében vált azonban világossá, hogy a „faj- és vérkösség” eszméinek hirdetői is helyet kaphatnak az Americana-ban. Apor László ugyanis a zsidóság asszimilációra való képtelenségét és a fajok jelentős történelmi szerepét hangsúlyozva támadta az *Americana*-ban Somogyi József cikkét, majd a későbbiekben egy rádióknak adott nyilatkozatát is.¹⁸⁰ Somogyi, aki egyébként az Americana régi és dolgos tagja volt, joggal érezhette: „Számomra tarthatatlan helyzet [...], hogy míg én önzetlenül és sokszor keserves áldozatok árán az Americana érdekeiért küzdök, addig annak hivatalos lapjában egy »ötödik arcvonat« hátba támadjon. Egyébként azt is aggodalommal nézem, hogy az Americana folyóirata hajlandó teret adni egy ma világszerte járványos tömegpszichózis terjesztésének, amelynek a szentistváni gondolat- és a katolikus világnézettel való megegyezése legalábbis kétséges és amelynek leküzdésére a magyarság és a katolicizmus vezetői részéről ismételt felkértek.”¹⁸¹ Bár a Vezérség Apor László támadásáért elnézést kért, Somogyi

¹⁷⁸ SOMOGYI József, *Néhány szó a fajelmületről*, Americana 1938, március, 204–206. – Az idézetek: 205–206.

¹⁷⁹ Uő., *Még egyszer a fajelmületről*, Americana 1938, június, 286–288. – Az idézet: 287–288.

¹⁸⁰ APOR László, *A fajelmületről...*, Americana 1940, április, 243–245. – Uő., *Faj vagy népcsoport?*, Americana 1940, március, 116–117.

¹⁸¹ Somogyi idézett levelében még elmondta azt is, hogy a rádióelőadást „[...] tekintélyes helyről jött nyomaték felkérésre vállaltam, [...] vele kapcsolatban igen sok lelkes elismerést kaptam a határokon innen és túlról.” Kifogásolta, hogy ezt a katolikus sajtóban egyedül az Americana támadta. „Teljesen szokatlan ugyanis, hogy valamely egyesület, egyik exponált vezető tagját, hivatalos lapjában támadja a nyilvánosság előtt, főleg amikor e támadás tárgyi alapja legalábbis vitatható.” VemL, XII. 21. III./2. 2175/1939–40.

– tiszta lelkiismerete tudatában – az eset következtében végül lemondott emericánás tisztségeiről.¹⁸²

1938 áprilisában az emericánás ifjúság országos Diétájának határozataiban is kiemelt helyen szerepeltek a zsidósággal szemben hatékonyabb intézkedéseket sürgető pontok. Bár ezek mérsékeltebbek voltak más bajtársi egyesületek hasonló követeléseinél, mégis nyilvánvaló volt, hogy az egykor a zsidóveréseket elítélő fiatalság – legalább részben – a mindinkább erősödő antiszemita propaganda hatása alá került.¹⁸³ Mint ahogy az is, hogy az Emericana idősebb, konzervatív tagjai e kérdésben sokszor szembekerültek a radikalizálódó egyetemista és főiskolás tagsággal.

Haller József (1884–?) – az 1920-ban a numerus clausus-törvényt betervező és elfogadtató kultuszminiszter, Haller István (1880–1964) öccse – szintén a zsidóság társadalmi és kulturális visszaszorításáért szállt síkra. Mégis kiemelte, hogy ennek „a minden embert egyformán megillető természetes jogok és – keresztény államban – a keresztény erkölcsi törvények szabnak” korlátot. „A zsidókérdésben az Americana álláspontja az, hogy a zsidóság azzal a féktelen előretöréssel, amellyel az ország közgazdasági és szociális életében, csakúgy mint a kulturális élet minden vonatkozásában is a keresztény magyar társadalom rovására óriási túlsúlyra tesz szert, felborította azt az egyensúlyt, amely az ország belső békéjének, külső tekintélyének és bizton-

¹⁸² A Cancellária igazgatója – Kalmár János, aki egyben az Americana főszerkesztője is volt – kért elnézést Apor László támadásáért. VemL, XII. 2. 2406/1939–40. A június 26-i keltezésű levél már nem változtathatta meg Somogyi június 25-i elhatározását, amely szerint minden addig viselt emericánás tisztségéről lemondott. VemL, XII. 21. III./2. 2429/1939–40. – Somogyi lemondását 1940. július 7-i levelében megismételte, kifejtve, hogy úgy érzi: Apor László támadásával „[...] az Americana is érdemben azonosítja magát. [...] Ha pedig valóban ez az Americana hivatalos véleménye, akkor lényeges világnézetbeli különbség áll fenn közöttünk, ami nehezé teszi, hogy vezető emericánás tisztségemben a teljes bizalmat élvezzem.” MOL, P 1363. 4. tét. 1445/1940–41.

¹⁸³ Az emericánás ifjúság országos diétája Pécsen, Americana 1938, május, 269–273. – Az 1938. április 23–24-i pécsi Diéta határozatainak tizenhárom pontja (272–273.) közül az első a szociális javak igazságtalan elosztásával szállt szembe. A második pont az Americana együttérzéséről biztosította a magyar földműveseket és munkásokat, a falu szociális helyzetének sürgős javítását követelte. A harmadik ponttól a nyolcadikig a zsidósággal szembeni „határozottabb intézkedéseket” kérték. (Így például egyetemi felvételeknél a kikeresztelkedett zsidókkal szemben is szigorúbb mértéket, a zsidók további névmagyarosításának megtiltását; felhívták a magyar társadalmat a zsidóság gazdasági és szellemi vonatkozású bojkottjára, visszautasították a zsidóság és a „liberális sajtó” keresztényvédelmét.) A további pontok az „elszakított testvérekkel” való erősebb kapcsolatokat, a diákegyesületek szorosabb együttműködését, a „keresztény és magyar sajtó” revízióért történő kiállását követelték. A tizenkettedik pont szerint meg kell akadályozni, hogy a honvédség részére zsidók gyárthassanak fegyvert. Az utolsó, tizenharmadik pont: „Javasoljuk, hogy az egész társadalom háromnapos fegyverkezési gyűjtőnapon áldozzon honvédségünk felfegyverzésének javára, mert ez a polgári társadalom öntudatát hatályosan emelné.”

ságának megóvására, de főleg a gazdasági és szociális igazságosság szempontjából múlhatatlanul szükséges.”¹⁸⁴ Haller azonban a zsidókérdés „mélyreható és végleges” megoldását lehetőleg egyéni sérelmek és az ország életének megrázkódtatása nélkül kívánta elérni. Az egyesület hivatalos álláspontja szerint pedig 1939-től „[...] a Foederatio Emericana kötelékébe csak olyat szabad fölvenni, aki a zsidótörvények értelmében jelenleg nem tagja a zsidó hitfelekezetnek.”¹⁸⁵

Olyan hangok is hallatszottak azonban – már 1938-ban is –, amelyekből a nemzetiszocialista és a nyilas demagógia hódítását is könnyen felismerhetjük: „Ma azonban, amikor a hatalmas fasiszta Olaszország és a nemzeti szocialista Németország mellett lassanként mindenütt a zsidóság ellen fordul a közvélemény és fajnak tekinti, akkor nekünk, akik az elsők voltunk, leginkább kötelességünk a zsidókérdést radikálisan és gyorsan megoldani. [...] létérdekünk a magyarországi zsidóság felszámolása. [...] radikális zsidótörvényeket kell hozni, amelyek a zsidóság százalékát nem 20, nem 6–7–5%-ban állapítják meg, hanem a hősi halottak százalékában. És ezeknek a radikális zsidótörvényeknek éppen olyan radikális és gyors végrehajtásáról is gondoskodni kell.”¹⁸⁶ Voltak pedig, akik még a zsidók névmagyarosítását is megakarták tiltani.¹⁸⁷ Kétségtelen ugyanakkor, hogy a későbbiekben, a negyvenes évek elején, amikor még inkább fokozódott az antiszemita propaganda, az Emericana ismét elhatárolta magát a – körükben leginkább a harmincas évek végén észlelhető – népszerű zsidóellenes kirohanásoktól.

Összességében tehát a korszak legfontosabb kérdéseiben a harmincas évek utolsó harmadáig az Emericana többször állást foglalt a „koreszmékkel” szemben. A fiatalság Imrédy Béla (1891–1946) miniszterelnök „reformpolitikájában” is elsősorban a modernizációs szempontokra figyelt. 1938. novemberi 23-án azonban Imrédy kormányát – egy ügyrendi kérdésben – 115:94 arányban leszavazta a Ház. Miután a miniszterelnök és kormánya azonnal beadta lemondását, másnap délelőtt az egyetemi és főiskolai fiatalság tüntetést szervezett Imrédy mellett. Diákok tömegei – zömében az Emericana tagjai – gyülekeztek az Országház előtt, hogy Imrédyt biztosítsák politikájának támogatásáról. „Az utcáról nagy zaj és tüntetők kiáltozása hallatszott be a parlament

¹⁸⁴ Haller József javaslata valószínűleg az 1939. január 18-i Priori Conciliumon hangzott el. (Ennek iratai között találtam rá: MOL, P 1363. 4. tét. 1938–39.)

¹⁸⁵ MOL, P 1363. 4. tét. 142/1939–40.

¹⁸⁶ FODOR József, *A zsidókérdés*, Emericana 1938, december, 66–69. – Az idézetek: 67. és 69. Fodor a magyarországi zsidókérdés történelmi áttekintése után kijelenti: az Emericana 1938-as követelései (lásd 181. jegyzet) értelmében hivatalosan is „[...] faji alapokra helyezkedtünk. De itt, ezen a téren nem is lehet és nincs is más alap. A zsidó faj és nem felekezet.” (66.)

¹⁸⁷ HALMÁGYI László, *A névmagyarosításról*, Emericana 1939, február, 118–120. – Lásd még a 181. jegyzet harmadik pontját.

épületébe – tudósított az eseményről a *Magyarság* 1938. november 25-i száma. – Az Országháza előtt hosszú sorokban diákok vonultak fel, az Emericana tagjai. A diákok ütemesen kiáltották: Horthy, Jaross, Imrédy! [...] pusztuljon el Sztranyavszky!” [Sztranyavszky Sándor /1882–1942/ a Nemzeti Egység Pártjából – a kormánypártból – ekkor kilépett „disszidens képviselő” vezetője volt.] A *Magyarság* szerint a diákok hatvan tagú küldöttségét maga Imrédy miniszterelnök fogadta. „A diákok nevében Fülöp László, az Emericana egyik vezetője köszöntötte a miniszterelnököt, és biztosította az ifjúság bizalmáról. [...] Az igazi jobboldali keresztényszocialista Magyarország megvalósítását kéri az ifjúság és akik ennek akadályai, azokat el kell söpörni az útból.” A nyilaspárt lapjának ugyanebben a számában a *Tüntetés rendőri segédlettel* című cikk azonban a magyar nemzetiszocialisták Emericánával szembeni érzéseinek is hangot adott. A nyilas tüntetésekkel szemben – állította a cikk – a zöld- és kéksapkások (előbbie az Emericana, utóbbiak a műegyetemi Hungária Bajtársi Egyesület tagjai voltak) erőtlén „[...] tüntetését Imrédy mellett a rendőrök szokatlan türelemmel és jóindulattal szemlélték. [...] A kongreganista diákok tüntetésekhez és tömegmegmozdulásokhoz nem szoktatott, jólfészült csoportjának nyilván felsőbb rendeletre előkészített lelkesedése [...] a rendőrök védőszárnyai alatt hadonászó úrifücskák” megmozdulása volt.¹⁸⁸

Kicsit másként értékelte az eseményeket az Emericana „commendatorának” írott, meglehetősen cinikus hangvételű jelentés: „Budapestén ezekben a napokban igen paprikás hangulat uralkodott. [...] Sajnos egy kissé szélsőséges térre csapott át a tüntetés és a Belvárosban járva, igen kevés főútvonali kirakat maradt betöretlenül. Természetesen csak a zsidó üzletek kirakatai törtek be. A tüntetők közül sokan voltak emericánások, sajnos, némelyik elfelejtette a sapkáját zsebre tenni. Az első tüntetés múlt hét csütörtökön volt. Ezen a napon, illetve az ez előtti napon mondott le Imrédy miniszterelnök úr. Ez egy igen impozáns demonstráció volt Imrédy politikája mellett. Ez a spontán tüntetés az egyetemekről indult ki és óriási lelkesedéssel vonultak fel a Parlament elé.

A Parlament előtt kb. kétezer egyetemi hallgató volt, melyből legtöbb emericánás. Az ifjúság küldöttségét a Miniszterelnök úr is fogadta, hol a diákok nevében Fülöp László beszélt. [...] Ezzel, annak ellenére, hogy ott az egész ifjúságról volt szó, az Emericana tekintélye hihetetlenül nőtt.”¹⁸⁹

Ujpétery Elemér (1911–2001), a Francovilla corporatio öregura, egyben Imrédy miniszterelnök külügyi személyi titkára szerint viszont nem Imrédy,

¹⁸⁸ *Magyarság* 1938. november 25.

¹⁸⁹ MOL, P 1363. 4. tét. 1938. november 28-i jelentés.

hanem ő fogadta a diákküldöttséget a Parlamentben. A tüntetésen – emlékezett csaknem fél évszázaddal később – „[...] a rendőrség, valószínűleg a B[el]Ü[gy]M[inisztérium] utasítására jelen volt, de nem avatkozott be. [...] Ez a tüntetés nem annyira Imrédy személyének szólt, hanem azoknak, akik nyilvánvalóan tovább sem akarták megérteni a fiatal vezető intelligencia kívánságát, inkább követelését mélyreható társadalmi és szociális reformok sürgős megvalósítására. [...] A tüntetés őszinteségét mindenki [...] akik a parlament ablakai mögül figyeltek, meg kellett, hogy értsék. Tudatos elferdítés azt állítani, hogy a tüntetés jobb- vagy szélsőjobboldali agitátorok munkája volt. Az egyetemi fiatalság tüntetése spontán volt.” Imrédy Ujpéteryt kérte a delegáció fogadására. „Elemér, te fogod a delegációt fogadni – mondta neki a miniszterelnök. – [...] Mondd meg nekik, hogy köszönöm ezt a nem várt szimpátiatüntetést. De ez nem oldja meg a problémákat. Rövidesen a kormányzó úrhoz megyek. Az ő kezében van a döntés. [...] [Horthy pár nappal később, november 27-én jelentette be, hogy nem fogadja el Imrédy lemondását.] Oszoljanak szét és folytassák tanulmányaikat! [...] Nehéz szívvel mentem a terem felé, ahol a diákdelegáció várakozott. [...] A delegáció [...] tapsviharral fogadott. De nagy csend lett, amikor elmondtam Imrédy üzenetét. – Azt üzenjük a miniszterelnöknek, hogy maradjon – mondták közülük sokan. Az Országház téren továbbra is tüntető tömeg nem fogadta ugyanezzel a nyugalommal vezetőik hangszórón közvetített közlését. – Ez nem fog annyiban maradni! – kiáltozták. De szétoszlottak, rendben visszavonultak az egyetemekre és főiskolákra.”¹⁹⁰

1938-ban, a nagy európai fordulatok esztendejében, a nemzetiszocializmus egész kontinensre terjedő térhódítása és külpolitikai sikerei idején az Americana – és általában a bajtársi egyesületek – ifjúsága egyébként is igen sokat hallatta a hangját. A diákok mind határozottabban követelték a bajtársi szervezetek életének alakításába való beleszólási joguk erősítését. 1938. május 9-én a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban Teleki Pál miniszter és Szily Kálmán államtitkár, valamint több tanárelnök jelenlétében tárgyaltak arról, hogy az egyesületeken belül szigorúan el kell különíteni egymástól az egyetemi és a főiskolai hallgatókat a már végzett tagoktól.¹⁹¹ Május 21-én – hamarosan eredménnyel járó – egyeztetések kezdődtek az Americana csatlakozásáról a Magyar Nemzeti Diákszövetségbe, hogy ezáltal „az egész magyar ifjúság egyetemes érdekeit” szolgálják, „a rég óhajtott diákegység” érdekében.¹⁹² Június második felében a kultuszminisztérium külön-külön

¹⁹⁰ UJPÉTERY Elemér, *Végállomás Lisszabon*, Magvető, Budapest, 1987, 85–86.

¹⁹¹ MOL, K 690. 2. tétel, Az egyetemi bajtársi egyesületek átszervezését célzó értekezletekkel kapcsolatos feljegyzések, 1938. május 9-i értekeztet.

¹⁹² MOL, K 612. a., MTI, Magyar Országos Tudósító, 1938. május 21., 15.

tanácskozott a diákszövetségek képviselőivel az egyesületek átalakításáról, egy „csúcsszervezet” létrehozásáról. Ezek után június 24-én a Műegyetem aulájában nyolc szövetség 237 diákvezetője ülésezett: a legnagyobb delegációja a Turulnak (61 fő) és az Emericának (57 fő) volt. Az egymás közötti ellentéteket azonban ekkor sem tudták áthidalni, így a „diákegység” egyelőre hiú ábránd maradt.

1940 decemberében, az egyetemi beiratkozást szabályozó törvényjavaslat vitájakor a képviselőházban is újra szóba került az egyetemi és főiskolai bajtársi egyesületek ügye. A belügyminisztériumtól a kultuszminisztérium hatáskörébe utalták szervezeti szabályzatuk jóváhagyását, működésük ellenőrzését pedig – ekkor még sikertelenül – az egyetemi hatóságok felügyelete alá kívánták helyezni.¹⁹³

Az Emerica egyébként őszintén támogatta Teleki Pál (1879–1941) Imrédynél konzervatívabb és megfontoltabb, az ország függetlenségét és világháborúba lépését megakadályozni igyekvő politikai vonalvezetését is. 1941 áprilisától, Magyarország háborúba kapcsolódásától azonban mind kevesebb életjelet adott magáról az egyesület. Az utolsó fontos esemény, amelyben hivatalosan és erőlesen foglaltak állást, az 1942 tavaszától zajló, a következő esztendőre is átnyúló „diákegység-vita” volt. 1942-ben, jórészt a „Turul ellenzék” tagjaiból alakult a Magyar Ifjúság Nagybizottsága, majd – Szent-Györgyi Albert kezdeményezésére – először Szegeden, aztán Debrecenben, 1943 januárjában pedig Pécsen jöttek létre egyetemi egységsszervezetek, Szegedi, Debreceni, illetve Pécsi Egyetemi Ifjúság néven (SZEI, DEI és PEI).¹⁹⁴ Az Emerica vezetősege azonban többször is kifejezte fenntartásait a valóban ellentmondásos „diákegység-memorandumokkal” szemben.

A diákegységről szóló első állásfoglalást a *Fiatalok* 1942. márciusi száma közölte. „A tényleges magyar ifjúság szellemében, világfelfogás tekintetében csaknem teljesen egységes. Annak okát azonban, hogy az egység a szellemieken kívül szervezeti téren is nem nyilvánul meg, kizárólag abban látjuk, hogy egyes ifjúsági szervezeteket olyan réteg irányít, mely korban és felfogásban messze esik az ifjúsági tömegektől” – állapította meg a memorandum. Ezért kérte a vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy rendeleti úton szabályozza: „[...] a jelenlegi ifjúsági szervezeteknek aktív és passzív választói joggal rendelkező tagja csak az lehessen, aki 30. életévét még nem töltötte be.” A memorandum megjelenése után nem sokkal a diákegység megvalósítására megalakult a Magyar Ifjúság Nagybizottsága. A Nagybizottságban az

¹⁹³ Az erről folytatott vitát összefoglalja: KEREPESZKI, A *Turul Szövetség országos, I. m.*, 64–69.

¹⁹⁴ M. KISS Sándor, *Szent-Györgyi Albert és a Szegedi Egyetemi Ifjúság* = Uő., *Utak 56-hoz, utak 56 után. Válogatott cikkek, esszék, tanulmányok (1981–2005)*, Mundus, Budapest, 2006, 78–87.

Americanát Csaplár József prezidens, azaz ifjúsági vezető és Jankovics Gyula képviselte. A Nagybizottság négy pontban körvonalazta elképzeléseit a diák-szervezeti reformról. Eszerint egyetemenként, főiskolánként vagy városonként ifjúsági egységszervezeteket kell létrehozni, amelyeknek rendes tagjai csak olyan 26. életévüket be nem töltött egyetemisták és főiskolások lehetnek, akik nagyszüleikig felmenően igazolni tudják, hogy nem zsidók. Az egységszervezeteken belül még kétféle szervezet – „minőségi magyarságnevelő” és „minőségi vallásnevelő” – megalakítása szükséges. Az egységszervezeteket a MEFHOSZ, az egységszervezetek és a „minőségi” szervezetek összességét pedig a Magyar Nemzeti Diákszövetség tömörítené.

A Nagybizottság tervezetét aláírták az Americana képviselői is s ezt a *Fiatalok* külön kiemelte: „Szeretettel és büszke örömmel köszöntjük az emericánás ifjúság vezetőinek bátor, férfias kiállását, amellyel hangot adtak a mögöttük álló ifjúsági tömegek hangulatának, a magyar ifjúság lelkében már oly régóta égő egység-vágynak.”¹⁹⁵ Az Americana vezetősége már korántsem örült ennyire az állásfoglalásnak. Az ifjúság fölötti befolyását féltően őrző Vezérség rettegett a fiatalok elszakadási törekvéseitől. (Az 1939-es alkotmánymódosítás szerint ifjúsági- és társadalmi tagozatra szakadt Americana ifjúsági tagozata ugyanis csak elméletileg volt önálló.) Ezért indított Csaplár József ellen fegyelmi eljárást, azzal vádolva őt, hogy a memorandum az Americana Vezérségének „határozott tilalma ellenére” írta alá. Végül ki is zárták az egyesületből.¹⁹⁶

Szekfű Gyula és Schwartz Elemér 1942. május 26-án a diákegység ellen szót emelve, közös levélben fordult Serédi Jusztinián (1884–1945) hercegprímáshoz, aki ezután arra figyelmeztette Szinyei-Merse Jenő (1888–1957) kultuszminisztert, hogy aggályosnak tartja a diákszervezetek egységesítését.

¹⁹⁵ *Fiatalok*, 1942, március és április.

¹⁹⁶ M. Kiss Sándor – VITÁNYI Iván, *I. m.*, 40–50. – FITOS Vilmos, *A népi mozgalom teljessége = A népi mozgalom és a magyar társadalom. Tudományos tanácskozás a szárszói találkozók 50. évfordulója alkalmából*, szerk. SIPOS Levente – TÓTH Pál Péter, Napvilág, Budapest, 1997, 162–173. – MOL, P 1363. 3. tét. Az Americana Nagyszövetségének körlevelei 1941–42. XXXVIII. 1942. április 16. – Az Americana lapjában cikkek sorozata támadta a diákegység-elképzelést és az „áruló” emericánásokat: KALMÁR János, *Irányított ifjúság – vezetett ifjúság* és SZÖVÉRFY József, *Quousque tandem?*, Americana 1942, április, 129–130. és 133–134. – SZÖVÉRFY József, *Gyümölcssejkről ismeritek meg őket...* és *Az Americana és a diákegység* [A Vezetitkarság közleménye], Americana 1942, május, 150–151. és 153. – KALMÁR János, *Ismét a diákegységről*, Americana 1942, június, 164–165. – Csaplárt végül – többek kérésére – kizárták az Americanából. MOL, P 1363. 4. tét. 1658, 1728, 1740. és 1753/1941–42. és uo. 3. tét. Az Americana Nagyszövetségének körlevelei 1941–42. XLV. 1942. május 19. – A *Fiatalok* 1942. májusi száma az Americana vezetőségének merevségét bírálva jogosan jegyezte meg, hogy az Americana alkotmánya „[...] távolról sem biztosítja azt a feltételt, amely ma minden ifjúsági szervezet alfája és omegája: hogy az ifjúság vezesse önmagát.”

Amennyiben ezt mégis megkísérelnék, a katolikus egyesületek nem fognak csatlakozni.¹⁹⁷

A szóváltás még 1943 tavaszán is hullámokat vert. Márciusban közzétették a kultuszminiszter rendeletét az egyetemi és főiskolai ifjúsági egyesületek működési szabályzatáról. Ennek értelmében kizárólag a Magyar Nemzeti Diákszövetség kötelékébe tartozó szövetségek számítottak egyetemi és főiskolai egyesületnek, és csak 26 évesnél fiatalabb hallgatókat vehettek föl tagjaik közé.¹⁹⁸ Májusban az Americana seniorai – azaz ifjúsági tagozatainak vezetői – Tompa Ferenc (1893–1945) magister (tanárelnök) jóváhagyásával felhívást tettek közzé, amelyben kijelentették: „Diákegységet akarunk, de olyat, amely valóban egység lesz. [...] Az Americana tagja lesz az Új Magyar Nemzeti Diákszövetségnek, amely, mint az ifjúság csúcsszervezete, minden egyesületet magában foglalva képviseli az egységes ifjúságot. Ezen kívül nincsen szükség más »diákegység« névvel a lelki és szellemi egységet megbontó törekvésekre. [...] Ne döntsetek ötperces propagandabeszéd után meggondolatlanul. [...] Emerikánás! Épp ezért vigyázz, ne ess áldozatul propagandáinknak. Emerikánás nem lehet tagja ennek a SZEI [Szegedi Egyetemi Ifjúság] által propagált úgynevezett diákegység szervezetnek.”¹⁹⁹ Végül az Americana a legnagyobb ifjúsági tömörülésekhez (Turul Szövetség, Hungária Magyar Technikusok Egyesülete, Országos Magyar Katolikus Diákszövetség, Országos Magyar Protestáns Diákszövetség, Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége, a Magyar Egyetemi és Főiskolai Sportegyesületek Országos Központja) hasonlóan csatlakozott ugyan az „egyetemi és főiskolai egyesületek országos központjaként” létrejött Magyar Nemzeti Diákszövetséghez, de továbbra is megőrizte önállóságát és korábbi szervezeti kereteit.²⁰⁰ Mindez különösebb változást nem eredményezett, hiszen a már korábban is ugyanezen a néven működő csúcsszervezetnek 1938-tól amúgy is tagja volt az Americana.²⁰¹

1943 tavaszán, a kultuszminiszter márciusi rendelete alapján végül újabb, apró változtatásokat hozó alapszabály-módosítást hagyott jóvá az Americana,²⁰²

¹⁹⁷ GERGELY, *A katolikus egyház, I. m.*, 144–145.

¹⁹⁸ A 8500/1943. VKM számú rendeletet közölte az Americana is: 1943, március, 105–108.

¹⁹⁹ *Az Americana felhívása az ifjúsághoz*, Nemzeti Újság 1943. május 18.

²⁰⁰ MOL, K 428. a., MTI, Napi tudósítások, 1943. június 19., 36.

²⁰¹ MOL, K 612. a., MTI, Magyar Országos Tudósító, 1938. május 21., 15.

²⁰² *Az új főiskolai rend és az Americana*, Americana 1943, április, 115–116, valamint az Americana 1943. júliusi (164.) számának kishíre, illetve: Györkössy Alajos, *alapszabálymódosítás után*, Americana 1943, október, 23. Az utóbbi cikk tudósított róla, hogy 1943. szeptember 27-én az Americana Bajtársi Szerve alapszabály-módosító Diétát tartott, mivel: „Október 15-ével valamennyi bajtársi egyesületnek és főiskolai diákszövetségnek már a márciusi miniszteri rendelkezéseknek megfelelő alapszabályt kellett jóváhagyásra beterjeszteni.” Másokkal szemben az Americanának alig kellett változtatnia korábbi „Alkotmányán”.

amelynek azonban már nem volt különösebb jelentősége, hiszen a lassú elhalás és a német megszállás következtében az egyesület 1944 áprilisában, a Vezérség utasítására beszüntette tevékenységét.²⁰³ Az Emericana Nagyrendjének nyomtatásban is megjelent körlevele finoman jelezte az egyesületi munka szokatlan berekesztésének valódi okát. Arra hivatkoztak, ugyanis, hogy az egyetemi és főiskolai előadások 1944. április 13-án befejeződtek, s mivel „[...] az Emericana Nagyrendjének élete a főiskolák szorgalmi idejével párhuzamosan halad, értesítjük a Társadalmi Emericana minden tagozatának Vezetőit, hogy ezévi munkaidejüket az évvégi káptalanok megtartása nélkül egyszerűen zárják le.” (A valóságban egyébként a társadalmi tagozat működése sohasem kötődött szorosan a tanévekhez...) ²⁰⁴ Az egyesület folyóirata szeptemberig jelent meg, késő tavasszal és nyáron – a Vezérség kérése ellenére – kisebb helyi rendezvényeket és találkozókat is tartottak még. Az Emericana utolsó – komoly sajtóvisszhangot is kiváltó – országos rendezvénye az 1944 júniusában az Esterházy-palotában rendezett, a hit és a fotózás kapcsolatáról szóló országos fényképképző volt. ²⁰⁵ Késő nyártól az Emericana ifjúságának egy csoportja aktívan harcolt a németek és a nyilasok ellen, az Emericana székháza pedig az ellenállási mozgalom egyik katonai központja és raktára volt. ²⁰⁶

Az Emericana folyóiratának utolsó számában Endrédy Vendel commendator még a Foederatio megújulásában reménykedett, egyben figyelmeztetett arra is, hogy az egyesületnek le kell mondania „csillogó légvárairól”, alulról kell építkeznie, a túlzott önbecsüléstől megszabadulva a hibákra is rá kell mutatnia, s így „bármilyen nyers lesz is, bármilyen kemény lesz is az új világ hajnala, mégis valóban új élet fakad” az Emericana számára. ²⁰⁷

²⁰³ Egy 1944. február 11-i körlevél szerint „[...] az emericánás élet több corporatióban nem a kívánalmaknak megfelelően folyik.” MOL, P 1363. 4. tét. 935/1943–44. – 1944. április 13-án a Vezetőség utasította a corporatiókat munkájuk beszüntetésére. MOL, P 1363. 4. tét. 1102/1943–44.

²⁰⁴ *Az Emericana Nagyrendjének körlevelei, XII., Bpest, 1944. április 13.*, Emericana 1944, április, 142.

²⁰⁵ *Az Emericana Országos Fényképképzője*, Emericana 1944, június, 155. – MOL, K 428. d/6., MIT, Pro domo, 1944. június 9., 2.

²⁰⁶ „Az ifjúsági vezérség még 1944 augusztusában jelentkezett a Magyar Front elnökségénél és ott felajánlotta a bekapcsolódást az ellenállási mozgalomba. Attól kezdve tömegesen részt is vett benne. Az Emericana [...] székháza pedig egy ilyen mozgalmi alakulat katonai csoportjának központja és raktára volt 1945. január 15-ig.” MOL, P 1363. 4. tét. ikt. sz. nélkül 1945. – Schwartz Elemér jelentése az Emericana működéséről a 20 165/1945. BM I. sz. rendelete alapján. A Demokrácia című folyóirat 1945. október 20-i száma is megemlékezett az Emericana székházában működött ellenállási központról, melynek egyik vezetője Bácsalmási István, az Emericana ifjúsági elnöke volt. MOL, P 1363. 4. tét. ikt. sz. nélkül, 1946. Schwartz Elemér 1946. március 7-i levele.

²⁰⁷ ENDREÁDY Vendel, *És megújul a föld színe...*, Emericana 1944, szeptember, 1–2.

Az „új világ és az új élet” azonban nem különösebben kedvezett a commendator intéseiből keveset tanuló Emericánának. 1945 tavaszától Schwartz Elemér elkeseredett, ám hiábavaló kísérleteket tett az egyesület feltámasztására. Néhány összeírt ugyan sikerült még megszerveznie, de nyilvánvaló volt: ha az Emericana képtelen az új társadalmi berendezkedéshez alkalmazkodni – amire pedig képtelen volt – nem maradhat fenn az alapjaiban megváltozott viszonyok között.

Schwartz Elemér 1945. július 25-i jelentése kiemelte, hogy az Emericana mindig is „katolikus alapon hazafias és szociális működést fejtett ki.” A megváltozott viszonyoknak megfelelően az Emericana nyilas- és németellenességét, szociális elkötelezettségét és politikamentességét hangsúlyozta. Az egyesület az „[...] Anyaszentegyház parancsait követte, hazafias téren hitben gyökereztetett, sovinizmusmentes magyarságot hirdetett [...] 1921 óta változtatlanul, és minden politikai áramlattól függetlenül.” ²⁰⁸ Az Emericana első nagy 1945-ös összeírtján, a szeptember 18-i káptalanon Endrédy Vendel – előző év őszén írott sorairól megelégedve – kijelentette: az Emericánát létrehozó és összetartó alapelv helyes, „[...] azon változtatni nem kell, legföljebb a külső megjelenési forma szorulhat változásra.” Schwartz Elemér ugyanekkor javasolta, hogy az Emericana 1939-es bajtársi, illetve társadalmi szervre történt kettéválasztását szüntessék meg, hogy ismét egységes legyen a szervezet. Miután ezt egyhangúan elfogadták, Schwartz a demokratizálódási folyamatba való tervszerű beilleszkedést, a Kollégium és a Menza megújítását, a katolikus főiskolások felkarolását, a régi külföldi kapcsolatok fellelevenítését tanácsolta. Gerevich Tibor szerint az egyház és az Emericana is töretlenül került ki a világegészből, az egyesület „köntöse folttmentes és tiszta”. A felszólalások nyomán végül a következő határozat született: „Az egyesület minden munkáját továbbra is a Kollégium, Menza és székház rendbehozatalára összpontosítja és a közlekedési, valamint egyéb körülmények figyelembevételével indítja meg a rendszeres munkát.” ²⁰⁹

1946 márciusában Schwartz Elemér az Emericana német- és nyilas-ellenességére, valamint az egyesület székházának az ellenállási mozgalomban játszott szerepére hivatkozva tiltakozott az egyesület feloszlását célzó javaslatok ellen. ²¹⁰ Ugyanebben a hónapban Kalmár János az Emericana 1945–46-os

²⁰⁸ MOL, P 1363. 4. tét. ikt. sz. nélkül, 1945.

²⁰⁹ Uo., Jegyzőkönyv az Emericana Nagyrendjének 1945. szeptember 18-i káptalanjáról. – 1945 novemberében a corporatiók megbízottai beszámoltak addigi munkájukról és távolabbi terveikről is. Beresztóczy Miklós (1905–1973), indítványára elhatározták, hogy szombatonként összeírtjeleket tartanak az Emericana-székházban az egyesület újjáélesztése érdekében. (Uo., Jegyzőkönyv az Emericana 1945. november 10-én tartott együttes priori konciliumáról és prioritásokról.)

²¹⁰ Uo., 1946., Schwartz Elemér 1946. március 7-i levelei.

tevékenységéről beszámolva jelentette, hogy már száznál többen laknak kolégiumukban s ennél is többen étkeznek az egyesület Menzáján. December 17-én karácsonyestet, októberben és decemberben heti egy-egy alkalommal vezetőképző tanfolyamot tartottak az ifjúság számára. Novembertől szombatonként rendszeres találkozók voltak az Emericana székházában, a Vezérség pedig minden hónapban megtárgyalta az egyesületet érintő fontosabb kérdéseket. Évi közgyűlését 1946 májusára tervezte az egyesület.²¹¹ 1946. április 8–10. között még megrendezték az Emericana lelkigyakorlatait. Nem sokkal ezután adták ki azonban utolsó körlevelüket, melyben Endrédi Vendel ismét az egyesület újjáépítésére buzdított. Az előzmények ismeretében némileg megszépítve a valóságot, büszkén állította, hogy az Emericana szervezete és eszményei már akkor is a demokráciát képviselték, amikor az még bűn volt.²¹²

Az egyesület hivatalos feloszlására végül – mintegy 1500 szervezet be tiltásához kapcsolódóan – 1946 júliusában, az akkori időszak politikai légköréhez igazodóan-idomulóan egyházellenes, kommunista propagandahadjárat keretében került sor. Igaz, ekkor még erőiesen lehetett tiltakozni a nyilvánvalóan hamis és részben konstruált indokok, a kommunista „szalámi-taktika” katolikus egyházat is megosztó alkalmazása ellen. Ugyanakkor az eseményeket reálisan szemlélők számára 1946 nyarán nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarország további sorsát nem a rövid demokratikus intermezzo fogja meghatározni, hanem az a szomorú realitás, amelyet a Magyarországot megszálló Szovjetunió nagyhatalmi politikai céljai alakítanak és diktálnak. (Az egykor az Emericánát segítő Szekfű Gyula is ennek adott hangot, amikor 1947-ben, a *Forradalom utánban* kíméletlenül – és a pálfordulás vádját részben jogosan kiváltva – leszámolt a nyugati típusú demokrácia magyarországi megvalósíthatóságába vetett csalfa hittel és ábránddal, és kényszerűen elfoglalandó helyünket a Szovjetunió érdekszférájában jelölte ki.)

Az Emericana feloszlását közvetlen kiváltó okot egy máig vitatott esemény szolgáltatta. Budapesten 1946. június 17-én, egy Teréz körúti ház padlásáról Pénzes István tüzet nyitott az utcán sétáló szovjet katonákra, melynek következtében két szovjet tiszt – és egy magyar lány is – meghalt. A gyilkosságot az ekkorra már igen kifinomultan működő baloldali propagandagépezet a katolikus ifjúsági szervezetek elleni hamis vádak terjesztésére, majd ellenük indított frontális és megsemmisítő támadásra használta föl.²¹³ A Belügy-

²¹¹ Uo., Kalmár János cancellária igazgató a IV. ker. Elöljáróságának, 1946. március 27.

²¹² Uo., A Vezérség körlevele az Emericana lelkigyakorlatairól. 1946. április 1., illetve Körlevél az Emericana minden tagjához. 1946. április 18.

²¹³ BALOGH Margit, *Merénylet az Oktogonon*, Magyar Nemzet 1989. január 21. – BALOGH Margit – GERGELY Jenő, *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Kronológia, História* – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1993, 259–260. – Az egyesületek felülvizsgálása során az elsők között oszlatták fel a Foederatio Emericánát az 529/1945. M. E. sz. rendelet

minisztérium 1946. július 3-án közölte az Magyar Távirati Irodával, hogy „[...] a Foederatio Emericana katolikus magyar egyetemi és főiskolai szövetséget a 20.165/1946. BM. számú rendelet végrehajtása során felülvizsgálatának eredményeképpen feloszlatta, mivel az egyesület állást foglalt Magyarországnak a háborúban való részvétele mellett, állást foglalt a demokratikus társadalmi berendezkedés ellen, ellenséges propagandát fejtett ki az Egyesült Nemzetekkel szemben, és ezzel a fegyverszüneti egyezménybe ütköző tevékenységet fejtett ki.

A vizsgálat során megállapítást nyert, hogy a katolikus főpapság az egyesületet azzal a rendeltetéssel alapította, hogy a Habsburg-restauráció társadalmi előfeltételeit kiépítse. Megállapítást nyert továbbá, hogy az egyesület nemcsak a múltban, hanem az országnak a fasiszta uralom alól történt felszabadulása után is alapszabály-ellenesen, politikai irányban fejtett ki működést.

Ezt az alapszabály-ellenesen politikai irányban kifejtett működést ugyanazon dr. Schwartz Elemér jelenlegi egyetemi ny[ilvános] r[endes] tanár, a német nyelv professzora vezetésével folytatta, aki az egyesületet 1944. év végéig József Ferenc és Albrecht királyi hercegek, továbbá Hóman Bálint és Radocsay László fővédnöksége és Anna királyi hercegasszony főpatrónai működése mellett irányította, jelenleg pedig Mindszenty József hercegprímás fővédnöksége alatt vezette. Az ő vezetése mellett az emericánás ifjak a tengelyhatalmak győzelme alkalmából szimpátiatüntetés rendezését határozták el, az egyesület a magyarországi fasiszta kormányzat népellenes rendelkezései mellett foglalt állást, valamint a leventeintézmény fokozottabb militarizálását szorgalmazta.

Megállapítást nyert, hogy az egyesület legfőbb vezetőségében több, részben súlyosan elítélt, részben szökésben léve háborús főbűnös foglal helyet.”²¹⁴ Az abszurd vádak ekkor már nem is kellett bizonyítaniuk a hatalom mielőbbi teljes megszerzésére váró kommunista hatóságoknak. Negyedszázadnyi működés után az Emericánát erőszakosan föllozlatták.

A minden szempontból jogtalan döntés ellenére is kétségtelen, hogy az ellenforradalmi rendszer struktúrájával, ideológiájával és társadalmi beidegződéseivel szorosan összefonódott Emericana nem talál(hat)ta helyét az új

alapján. A feloszlatast a Magyar Közlöny 1946. július 5-i száma közölte (további katolikus egyesületek föllozlatairól lásd még a július 19–24. közötti számokat). – A katolikus egyesületek föllozlatainak háttéréről: ORBÁN Sándor, *Egyház és állam. A katolikus egyház és az állam viszonyának rendezése 1945–1950*, Kossuth, Budapest, 1962, 103–105. – Kevésbé elfogult, árnyaltabb elemzés: GERGELY Jenő, *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971*, Kossuth, Budapest, 1985, 48–49. – A katolikus egyház az Új Ember 1946. július 28-i számában tiltakozott a katolikus egyesületek – köztük az Emericana – föllozlata miatt. Az Új Ember 1946. augusztus 4-i száma 1500-ra becsülte a betiltott szervezetek számát.

²¹⁴ MOL, XXVI–A–14, MTI, Napi hírek, 1946. július 3., 26.

társadalomban. Az egyesület egész felépítése és szervezete, ellentmondásos, ám alapvetően konzervatív politikája a két világháború közötti, véresen és visszavonhatatlanul elsüllyedt Nagy-Magyarországhoz kötődött. Az Emericana – jól-rosszul – csak az adott korszak és az adott történelmi helyzet keretei között működhetett. Az első világháború előtt, de a második világháború után is elképzelhetetlenek voltak már azok a külsőségek és megnyilatkozások, amelyek az egyesület életét meghatározták.

Az Emericana viszonylagos zártsága a szélsőjobboldal és a baloldal felé politikai szerepét és működésének végpontjait is kijelölte. 1921, a háború utáni kibontakozás az Emericana születését, az ellenforradalmi túlkapaszkodással szemben a konszolidáció viszonyaihoz igazodását eredményezte. 1929-től, a világgazdasági válság hatására az Emericana tagjai – elsősorban a fiatalok – megváltozott szemlélettel, fokozódó szociális elkötelezettséggel közeledtek a társadalmi problémákhoz. A társadalmi problémák felismerésétől pedig a szélsőjobboldali és a baloldali tájékozódás felé is vezettek – néha vakvágányra tévedő – utak. A hivatalos irányvonal azonban változatlan maradt. A harmincas évek erőltetett reformkísérletek jegyében és a „koreszmék” kísértése ellen harcolva teltek. A negyvenes évek elején – Magyarország politikájának kényszerpályára kerülésével párhuzamosan – csökkent a kényszerpályát elutasító, de ellene hatásosan küzdeni képtelen egyesület jelentősége. 1944–45-ben az Emericana ifjúságának egy része – bár jobboldali indíttatásból, de – eljutott az aktív német- és nyilasellenes küzdelem vállalásáig, s ezért 1945 után – a többi, szélsőjobboldali kapcsolatokkal rendelkező bajtársi egyesülettől eltérően – nem tiltották be azonnal az egyesület tevékenységét. 1946-ban, a katolikus egyházzal egyre hevesebben ütköző hatalom, politikai taktikájának megfelelően (ha hamis és valótlan érvek alapján is, de a maga szempontjából értetően és igazolhatóan), feloszlatta a vele hajlíthatatlanul szembenálló katolikus egyház egyesületeit. Köztük az Emericánát, amely ekkor már – társadalmi bázis híján és a megújulás bármi jele nélkül – amúgy is halálra ítélt szervezet volt. (Mint szinte ugyanekkor kiderült: ha az Emericana – a KALOT-hoz hasonlóan – elfogadja a kényszerű kompromisszumokat, akkor sem működhetett volna tovább.)

A politikai koordináták mellett az Emericana eszmei tartalma és társadalmi beágyazottsága is 1921–1946 közé szűkítette az egyesület cselekvési lehetőségeit. Az egyesületben a három legtöbbet emlegetett személyiség – az ellenforradalmi korszak jellegzetes választásaként, egyben viszont a forradalmi megrázkódtatást nem eredményező reformok iránti nyitottságot is jelezve – Széchenyi Istváné, Szekfű Gyuláé és Prohászka Ottokáré volt. A katolicizmus és a szociális reformok összekapcsolódását a *Quadragesimo anno* szeleme is erősítette. A reformkatolicizmust követve az Emericana ifjúságának

egy része a harmincas évek végén – a *Korunk Szava* és a *Vigília* köréhez hasonlóan – a demokratikus katolikus irányzathoz csatlakozott. Vezetőinek konzervativizmusa, egyes csoportjainak legitimizmusa azonban megakadályozta az egyesület konzervatív katolicizmustól való elszakadását. Társadalmi téren – néhány erőltetett kísérlettől eltekintve – az Emericana nem is gondolt a középosztályon túli szervezkedésre. A két világháború közötti „keresztény-úri” középosztály 1945 utáni, teljes háttérbe szorításával – sőt, erőszakos megszüntetésével – azonban törvényszerűen együtt járt az egyesület fölbomlása is. Tulajdonképpen egyesületi életet csak az Emericana ifjúsága élt. Ők azonban, a belülről történő reformok kivihetlenségét látva, kiábrándultan és a negyvenes évek elejétől gyakran már passzívan szemlélték az eseményeket, vagy máshol kerestek helyet maguknak.

Mindezek ellenére az Emericana a korszak egyik legnagyobb és legtekinélyesebb társadalmi és ifjúsági szervezeteként döntően befolyásolta a felsőoktatási intézmények és jó néhány település egyesületi életét. Az erkölcsi értékek megbecsülésére tanítva, a társadalmi keretek „fontolva haladó” változtatásáért, ám alapvetően változatlan fenntartásáért harcolva a baloldal (még annak legmérésékeltőbb irányzatai) és a szélsőjobboldal alternatíváját is elutasítva egyszerre volt német-, nyilas-, szovjet- és kommunistaellenes. E negatív állásfoglalásokkal szemben azonban pozitív programot nem mindig tudott megfogalmazni, az egyesületen belüli reformtörekvéseket pedig a konzervatív vezetőség hatalmi szóval fojtotta meg. Valódi reformok őszinte vállalása nélkül azonban soha, semmilyen társadalmi formában nem léphetünk előbbre...

TÁBLÁZÁZATOK

1. táblázat Az Emericana taglétszáma

Év	Taglétszám	Közülük egyetemisták és főiskolások
1924.	2461	701 (28,5%)
1926.	6084	1414 (23,2%)
1927.	8844	2168 (24,5%)
1930.	kb. 9000	kb. 2200 (24,4%)
1934.	kb. 10 000	2898 (29%)
1940.	16 106	2377 (14,8%)

A taglétszám a negyvenes évek elején lényegesen már nem emelkedett tovább.

Az adatok forrásai: *Schematizmus 1925–26*, *Schematizmus 1939–40*. – Az *Emericana* című folyóirat 1924. július–augusztusi, 1927. november–decemberi számai. – A *Katolikus lexikon* *Emericana* címszavának adatai. – A *Magyarország* 1934. december 25-i ismertetése. – VemL, XII. 21. 1./g. Az *Emericana* ifjúsági taglétszáma 1934 őszén.

2. táblázat Az *Emericana* corporatiói 1926-ban és 1940-ben

Corporatio		Alakulás éve	Székhelye	Tagjainak száma	
				1926	1940
1.	Trans Danubia	1921	Bp.	188	332
2.	Alba Regia	„	„	286	209
3.	Sopiana	„	„	241	324
4.	Savaria	1922	„	243	175
5.	Arrabona	„	„	288	94
6.	Transsylvania	„	„	142	222
7.	Agria (1926.) Agria-Esterházyana (1940.)	„	Eger	215	384
8.	Thicia	1923	Bp.	177	139
9.	Valeria	„	„	221	144
10.	Pannonia	„	„	138	201
11.	Flavia	„	„	272	212
12.	Matra	„	„	144	351
13.	Hercunia (1926) 1940-ben ld. 17.	„	„	153	
14.	Quinque-Ecclesiensis	„	Pécs	265	262
15.	Gyöngyösiensis	„	Gyöngyös		55
16.	Boconia	1924	Bp.	196	113
17.	Sycambria (1926) Sycambria et Hercunia (1940)	„	„	163	474
18.	Carpathia	„	„	126	328
19.	Rákociana	„	Miskolc	184	129
20.	Albensis (1940)	„	Székesfehérvár		166
21.	Savariensis	„	Szombathely		310
22.	Hunnia	1925	Bp.	155	198
23.	Vacia	„	Vác	128	212
24.	Egedia	„	Eger	56	174
25.	Racusa	„	Újpest	42	183
26.	Avaria (1926.) Avaria et Mosonia (1940)	„	Mosonmagyaróvár	76	254
27.	Mosonia (1926)	„	„	60	
28.	Heliconia	„	Keszthely	222	484
29.	Ludovicana	„	Pécs	88	160
30.	Nemorosa	„	Rákosliget	144	184

Corporatio		Alakulás éve	Székhelye	Tagjainak száma	
				1926	1940
31.	Jasonia	„	Bp.	24	20
32.	Lautumia	„	Bp.		212
33.	Jaurinensis	„	Győr	12	258
34.	Papensis	„	Pápa		225
35.	Ad Sanctum Gotthardum	„	Szentgotthárd		51
36.	Scarabantia (1926) Fidelissima (1940) (Csak névváltozás!)	1926	Sopron	55	53
37.	Marisia (1926) Marisia-Banatia (1940)	„	Szeged	219	164
38.	Francovilla	„	Bp.		168
39.	Komáromi corporatio	Átszervezés alatt!			
40.	Szentesi corporatio	Átszervezés alatt!			
41.	Alta-Ripa	1927	Pécs		183
42.	Barania	„	„		227
43.	Francovillensis	„	Baja		61
44.	Peisonia	1928	Bp.		152
45.	Clusia-Danubiana	1929	Szeged		110
46.	Szegediensis	„	„		73
47.	Integra	„	„		213
48.	Laurentia	„	Pestszentlőrinc		129
49.	Zaladiensis	„	Zalaegerszeg		27
50.	Capistrana	Bp.; átszervezés alatt!			
51.	Elisabetha	1931	Pestszenterzsébet		72
52.	Balassagyarmati corporatio	Átszervezés alatt!			
53.	Suburbana	1933	Kispest		221
54.	Ciglia	„	Cegléd		81
55.	Cumania	Kiskunhalas; átszervezés alatt!			
56.	Montana	1934	Rákoshegy		50
57.	Palatina	„	Rákospalota		152
58.	Promontoria	„	Budafok		112
59.	Mariana	1935	Bp.		88
60.	Ferrea	„	Diósgyőr		77
61.	Istropolitana	„	Pécs		100
62.	Strigoniensis	Esztergom; szervezés alatt!			
63.	Regia	1936	Csepel		22
64.	Érsekújvári corporatio	Szervezés alatt!			
65.	Ginsia	1937	Bp.		174
66.	Cassovia	1938	Kassa		119
67.	Confiniaria	1940	Munkács		82
68.	Urbana	?	Bp.	166	182
69.	Jazygia	?	Kecskemét	109	605

Források: *Schematizmus 1925–26*. és *Schematizmus 1939–40*.

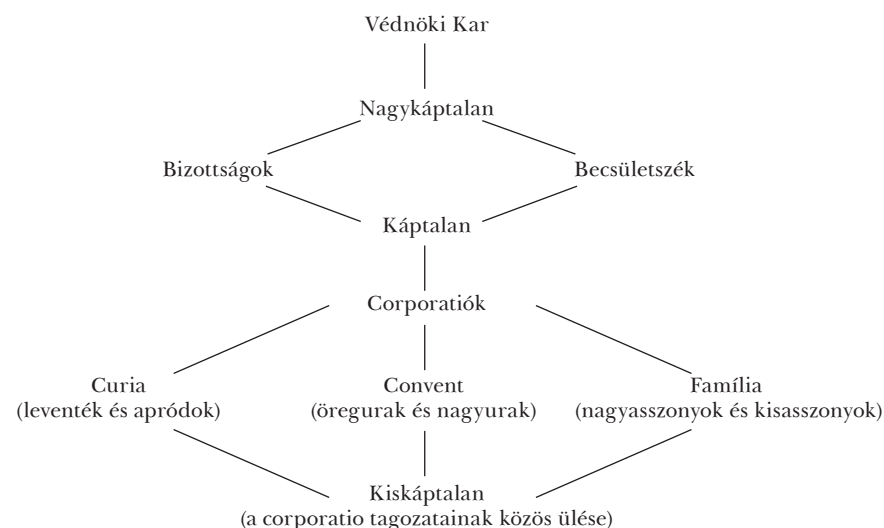
Az illető corporatio hivatalos sorszámai – melyek eredetileg római számmal voltak jelölve és nem mindig alakulásuk időrendjében követték egymást – némileg eltérnek az itt kronológiai alapon közöltől. Az 1940-es kimutatásban sok olyan corporatio szerepel, mely 1926-ban még csak conventként volt jelölve. Ilyen az Albensis, a Gyöngyösiensis, a Savariensis, a Jaurinensis, a Papaensis, az Ad Sanctum Gotthardum corporatio. Ide sorolható még a Ginsia is, amely székhelyét Kőszegről Budapestre tette át. E corporatiók egy része – s rajtuk kívül még több is – ún. csonka corporatio volt, azaz a három helyett csak egy vagy két tagozattal rendelkezett. Általában a curia, illetve a família, esetleg mindkét tagozat hiányzott a corporatio teljessé válásához.

Az 1944-ig alakult további corporatiókról lásd a 112. jegyzetet. Ezeknek taglétszámáról nincsenek pontos kimutatások.

3. táblázat

Az Emericana szervezeti felépítése az 1920-as és az 1930-as években, valamint 1939. után

a) 1920-as és 1930-as évek

b) Az Emericana szervezeti felépítése az egyesület 1939. évi reformját követően

Tanácskozó szervek:

Protectoratus (Az Emericana védnökeinek gyűlése)

Patronatus (Az Emericana patrónáinak gyűlése)

Priori Concilium (A corporatiók vezetőinek gyűlése)

Lelkeszi Corona (A corporatiók lelkeszeinek gyűlése)

Priorissa gyűlés (A corporatiók priorissáinak gyűlése)

Seniori Conferentia (Az Emericana seniorjainak, azaz ifjúsági vezetőinek gyűlése)

<i>Határozó szervek:</i>	<i>Társadalmi tagozat</i>	<i>Bajtársi tagozat</i>
	Nagykáptalan	Diéta
	Becsületszék	Ifjúsági Becsületszék
	Káptalan	Praesidium
	Fegyelmi hatóságok	Bajtársi Fegyelmi Tanács

Végrehajtó szervek: Vezérség tagjai:

Commendator – országos elnök

Praepceptor – helyettes elnök

Magister Magnus – az egyetemi és főiskola curiák vezetője

Praelatus – főpap

Anonymus – országos vezértitkár (főtitkár)

Archivadvocatus – főügyész

Tisztikar tagjai:

a Vezérség tagjai, valamint: Magister Urbanus (a Magister Magnus helyettese); Praelatura Helytartója (a Praelatus helyettese); Procurator (az Anonymus helyettese); három Advocatus (az Archivadvocatus helyettesei); Archicustos (főpénztáros); Inspector (pénzügyi ellenőr); két Ammaunensis (jegyzők); Kancellár (a Vezértitkárság vezetője).

Cancellaria: Az adminisztráció fő szerve.

Felügyelőbizottság: A vagyon- és pénzkézelést ellenőrző szerv.

Források: *Schematizmus 1925–26.*, *Schematizmus 1939–40.*, valamint *Alapszabály 1.* és *Alapszabály 2.* – MOL, P 1353. 1. tét. Az 1939. február 12-én tartott Káptalan iratai.

A BUDAI KIRÁLYI PALOTA ÉS A NAGYPOLITIKA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az 1918 őszen induló tanévvel minden bizonnyal Magyarország újkori történetének egyik legmozgalmasabb esztendeje kezdődött. Nem véletlenül oktatták és magyarázták később az iskolákban ezt az időszakot annyi féleképpen, egymástól teljesen eltérő módon. Magyarország – sokak régi álma teljesült ezzel – önálló és független országgá vált. De milyen áron? Területe kétharmadának elszakításával, magyar anyanyelvű lakossága egyharmadának elvesztésével – amire viszont még legrosszabb álmában sem gondolt a magyar népesség java. Az ország államformája rövid időn belül többször is megváltozott, egymást tagadó és elutasító rendszerek követték egymást. Az állandó változások közepette, a kegyetlenül megcsonkított országban a közelmúltba való emlékezés és a történelem szerepe felértékelődött, a „boldog békeidőkre” és Nagy-Magyarország dicsőséges múltjára való hivatkozás kifizetődő politikai tőkévé vált. Az ellenforradalmi kormányzat indulásakor és megszilárdulásakor – s tegyem hozzá, később is, az egész korszak folyamán – emiatt találkozunk oly sokszor a históriából vett példákkal, a „magyar nagyhatalom”, a „régiszepek idők” egyébként sokszor történelmietlen felidézésével.

Az ellenforradalom a dualizmussal való folytonosságot hirdetett. A köztársaságot, a népköztársaságot és a tanácsköztársaságot mindenben elvetette, kiiktatta a magyar történelemből, és felelőssé tette az ország feldarabolásáért is. A kontinuitás keresése az államforma megválasztásában, a „jól bevált” és szilárdnak hitt hivatalok újjászervezésében is megmutatkozott.

Az ország kormányzati-politikai központja ismét – s a dualizmus korától eltérően most már ténylegesen is – a budai Vár lett. A főváros legkonzervatívabb városrésze; egyházi és világi főméltóságok régi letelepedési helye, amelynek külső képét és összhatását – a Várpalota 1905-ben befejeződött jelentős kibővítése után – szerették volna mindenben megőrizni.¹ A magyar társada-

lom töredéke, jelentéktelen, ám annál inkább meghatározó hányada élt itt, a jelentős politikai döntések többségében itt születtek. Itt volt a miniszterelnökség, a honvédelmi és a külügyminisztérium, több követség: a lengyel, a német, a portugál, a vatikáni, valamint a Szent János lovagrendi székhelye. 1920. április 1-jétől pedig, az akkor pontosan egy hónapja kormányzóvá választott, az egész korszakot nevével is fémjelző „erős ember”, Horthy Miklós szintén itt, a Várpalotában lakott.² A király nélküli királyság legfőbb állami méltóságaként, államfőként. És az egyetlen olyan vezetőként, aki az ellenforradalmi rendszer negyed századában mindvégig megtartotta tisztségét, irányító szerepet játszva, viszonyítási alapot jelentve a magyar politikában. Aki-ről 1939-ben már nagyon sokan, őszintén hitték, amit Herczeg Ferenc öntött szavakba: „Kétségtelen, hogy a kormányzó ma az a központi erő, amely egyensúlyban tartja a magyar életet. A gyémánttengely, amely körül az ezeréves gépezet forog. A torzsalkodó osztályokat és pártokat az ő tekintélye fűzi nemzeti egységbe. A dolgozó polgár benne látja a rend és biztonság legfőbb őrét. A patrióták tőle remélik a nemzeti vágyak kielégítését. A hadsereg minden katonája az ő személyéhez ragaszkodik mindhalálig. Benne a hitetlenek is kénytelenek hinni, az állhatatlanok is kénytelenek megállapodni. Nélküle a magyar tömegek sem a jelent, sem a jövőt nem tudják elképzelni.”³

E célból a következőket kell figyelembe venni: a Vár az *uralkodónak* és családjának székhelye: a Dísz térig tehát magánépítkezés nem lehetséges. A Vár ősidők óta a *főúri világ* letelepülő helye is; a legkonzervatívabb városrész, ahol az utolsó félszázadban alig épült ház. Minthogy most nyugvópontra jutott a vár szabályozása, itt az ideje a múlt emlékei megőrzésének. [...] Most azonban remélhető, hogy a Vár – amelyben eddig a palotatulajdonosokon kívül csak azok laktak, akiket élethivatásuk idekötött –, mint a főváros legelőkelőbb része, vonzó erőt fog gyakorolni a pesti oldalról mindinkább kiszoruló *vagyoni intelligenciára*. Mivel ilyképpen a Várban magánépítkezések várhatók, szükséges a Vár és a várlejtő építési módjának specializálása. A Közmunkatanács tehát 1912-ben elvként kimondta, hogy a Várban a járda végleges szintjétől számított 21 métert meg nem haladó párkánymagassággal *legfeljebb háromemeletes házakat* szabad építeni [...] 1928-ban ez tovább szigorodott: legfeljebb 15,5 méteres, kétemeletes épületet lehetett fölhúzni.

² Ahogy egy igazi budai lokálpatrióta az 1930-ban megjelent, szép külsejű, picike, az illusztrációkat rövid kísérőszöveggel ellátó könyvecskében írta: „A múlt szeretete szellemi előkelőséget jelent. Szellemi arisztokraták tömörülnek össze Budaváraiba, ahonnan gyönyörű kilátás nyílik a nyüzsgő Pestre. A hangos Pest élje a világváros zajongó életét, Budavára maradjon meg csendesnek, de energikusnak. Mert a vezetés innen történik. Itt székeli az államfő, itt vannak a legfőbb kormányhivatalok és itt tömörül a diplomácia.” (*Emlék Budavarából*, gyűjtötte SZÜGYI Elemér, Pfeifer, Budapest, é. n. [1930.], 4.)

³ HERCEG Ferenc, *Nagybányai Horthy Miklós = Horthy Miklós*, Singer és Wolfner, Budapest, 1939, 8. – Ugyanebben a kötetben Kornis Gyula, a korszak legnevesebb és legelismerettebb (kulturális) filozófusa – szintén sokak véleményével egyezően és Herczeghez hasonlóan valószínűleg őszintén gondolva – hangoztatta: „Milyen történetformáló erő Magyarország sorsának intézésében Horthy Miklós, az államférfiú? E kérdésre a választ az ország húsz évvel ezelőtti és mostani helyzetének összehasonlítása adja meg. Milyen volt Magyarország a szörnyű összeomlás után? Területében agyoncsonkított, lelkében széttűlesztett, a nemzetek társaságából kitagadott,

¹ SIKLOSSY László, *Hogyan épült Budapest? A Fővárosi Közmunkák Tanács története (1870–1930)*, Fővárosi Közmunkák Tanácsa, Budapest, 1931, 332. és 333. szerint a Közmunkatanács 1912. évi jelentése megállapította: „hogy Budavarát, mint székesfővárosunk egyik legrégebb városrészét, különleges helyzete és múltja predesztinálja arra, hogy fejlődési irányának megállapításánál mostani jellege lehetőleg megőriztessék.

A korszak elejét és végét egyaránt Horthy személye és a (neo)barokk Várpalota épülete jelképezi. A korszak elejét, amikor a királyi otthontól kormányzó rezidencia lett, királyi sarj vagy legalább jeles arisztokrata helyett jómódú középnemes főbérllővel. Aki viszont, koronás elődeivel ellentétben, már nem csak esetenként és ideiglenesen tartózkodott itt, hanem – a többnyire rövid gödöllői és kenderesi kiruccanásokat kivéve – állandóan. És a korszak végét, amikor is Horthy – önkéntesnek éppen nem nevezhető – lemondása után nem sokkal a Palota a háború utolsó felvonásában a lángok martaléka lett, majd, mintegy utójátékként, a hidegháború és az „enyhülés” idején a műemlékvédelmi szempontokat úgymond szigorúan érvényesítő, a neo-stílusokat mélyen megvető szemléletnek esett áldozatul.

Az 1920-ban 930 000 lakosú, 1930-ban már a milliós nagyvárosok közé emelkedő metropolisz kellős közepén elhelyezkedő, a városképet uraló Várpalota lenyűgöző méreteivel a térben, történetiségével az időben, politikai jelentőségével pedig a jelenben: a kortárs magyar közéletben is kitüntetett szerepet kapott 1920 és 1944 között. Annál meglepőbb, hogy – bár a sok újsághír, képriport, rádióközvetítés, filmhíradó révén a figyelem és a nyilvánosság állandó középpontjában állt – a történeti szakirodalom alig-alig foglalkozott e korszakbeli jelentőségével. Szinte kizárólag 1944. október 15-én, a nyilas hatalomátvételen játszott szerepéről és 1945-ös pusztulásáról szólt.

Pedig már 1919-től politikailag fontos események zajlottak itt. Több alkalommal – a Tanácsköztársaság előtt utoljára talán március 19-én – munkanélküliek vonultak föl és tüntettek a Palota udvarán.⁴ Aztán, miként ezt annak idején oly szépen tanították még nekünk, a Tanácsköztársaság alatt a Várkertet megnyitották a kétkezi dolgozók, a játszani vágyó gyermekek és a nagyközönség előtt. Ahogy Szerb Antal emlékezett: „Mikor kicsi voltam, vasárnap délelőtt be lehetett menni a Várkertbe. Ilyenkor mindig meg voltam rendülve, úgy éreztem, a király lát vendégül bennünket, gyermekeit. Azután, az ország két szörnyű, apokaliptikus hónapjában, kiírták a kapura: Minden a miénk. Vagyis, hogy semmi senkié. Nagy harmincad volt a város, ebek számára. De ez ma már mindegy. Az egyetlen jó az volt, hogy be lehetett menni a Várkertbe, a nap bármely szakában. Be is mentünk, ott is voltunk egész nap. Itt nem

fogvicsorgató szomszédjainak védtelenül kiszolgáltatott, [...] s csak ellenségektől körülvett, de bensőleg is meghasonlott és elszegényedett ország. Ma ellenben olyan állam, amely elrablott területének egy részét békés úton visszakapta, bensőleg megszilárdult, fegyverben és rendben él, tekintélye tisztelet tárgya, [...] szomszédai már nem fenyegethetik lépten-nyomon megszállással, kultúrája és gazdasági élete egyre növekszik. Mindezt a maga munkája mellett vezérének, vitéz Horthy Miklós kormányzónak hálás a magyar nemzet.” (208.)

⁴ Vasárnapi Újság 1919/13., március 30., 152. [Fénykép.]

volt szociális termelés, a fák termeltek szigorúan individualista alapon, nádori emlékü jóillatokat.”⁵

Nem sokkal a Tanácsköztársaság bukása után, 1919. augusztus 14-én, a békekonferenciát előkészítő és lebonyolító Legfelsőbb Tanács meghatalmazott képviselőinek, a francia, az olasz, az angol és az amerikai katonai misszióknak az irodái – valószínűleg nem a genius locitól, hanem a hely fontosságától megigézett – költöztek be a Palotába. Az év végéig maradtak itt. „Mintha a középkor fényes, mozgalmas világa éledt volna föl újra, idegen nagyhatalmak képviselői sűrögnek-forognak Buda várában – jelentette a korabeli tudósító. – Valamikor Mátyás király idejében látott csak annyi külföldi államférfit és tábornokot az ország fővárosa, mint amennyi most naponta megfordul a »Nemzeti Palotá«-ban. Naponta komoly tanácskozássra gyűlnek össze a külföldi missziók vezetői a hajdani »Királyi palota« termeiben. [...] Magyarország függő kérdéseiről tárgyalnak a »Népek kerek asztalánál«, Bandholtz amerikai tábornok, Diamandi román meghatalmazott miniszter, Mombelli tábornok, az olasz misszió feje, Gorton angol tábornok, Graziani francia tábornok, Mardarescu a román megszálló csapatok főparancsnoka. Ezeken a tanácskozásokon föl váltva mindennap más és más nagyhatalom képviselője elnököl. Egyszer az olasz, aztán az angol, majd a francia és így tovább. A Nemzeti Palota díszőrségét pedig mindig az a misszió adja, amelynek vezetője aznap az elnökség tisztét betölti.”⁶

Bandholtz tábornok, az amerikai misszió vezetője elámult a pazar terem látán: „A Királyi Palotában elhelyezett irodáink a végtelenségig fényűzőek. A csodálatos épület felépítése és berendezése milliókba kellett, hogy kerüljön, fáradságot és költséget nem kímélve. Valamennyi iroda falát ugyanaz a borítás díszíti, mint a szoba bútorait, kivéve a csodálatos báltermeket, amelyek falai szilárd márványból készültek és amelyek leírhatatlanok.” Ő éppen a királyné egyik szobáját választotta munkahelyéül. Híres lovaglőostorát – amellyel megakadályozta, hogy a románok elrabolják a Nemzeti Múzeum kincseit – a Palota előtt is használta, amikor egy felfegyverzett román századot utasított ki a Palota bejáratán kívülre.⁷ Ugyanakkor – a József főherceg közeli palotájában tartott fogadás tapasztalatai nyomán – az újjáéledő magyar neobarokk szellemmel nem tudott igazán megbarátkozni. „Amikor megérkeztünk az előszobába – jegyezte meg epésen –, nem tudtam, hogy a ránk várakozó káprázatos alakok tábornokok-e vagy lakájok, de gondoltam, megvárom,

⁵ Szerb Antal, *Budapesti kalauz marslakók számára*, Magvető, Budapest, 2005, 21.

⁶ *Élet a Várban*, Képes Krónika 1919. október 3., 6–7.

⁷ Harry Hill BANDHOLTZ, *Napló, nem diplomata módra. Román megszállás Magyarországon*, Magyar Világ, Budapest, 1993, 28, 29, 32. és 75. – Az idézet: 32.

hogy kezet nyújtanak-e mielőtt magam teszem meg az első lépést. Amikor felajánlották, hogy lesegítik rólam a kabátot, meg hagytam, hogy csinálják.”⁸

A Palota következő lakóját, Horthy Miklóst kormányzóvá választása után kérte föl a kormány, hogy addigi szálláshelyéről, a Gellért Szállodából költözzön át. Ő teljesítette e kívánságot, hiszen „[...] a kormányzó kabinet-irodája és katonai irodája, melyek a nagy ügyforgalmat lebonyolították, úgyszintén a testőrség, melyre már a várpalotában lévő nagy értékek őrzete végett is szükség volt, igen sok helyiséget igényelt.” Ugyanakkor nem a volt királyi lakosztályokba, hanem a valamikori vendégszobákba, a Palota nyugati, krisztinavárosi szárnyának első emeletére – ahol ma az Országos Széchényi Könyvtár található – költözött.⁹ A nyolcszáztizennégy szobából mindössze kilencet foglalt el családjával. Ahogy a korszak egyik legünnepeltebb és leginkább elismert „kurzusírója”, Harsányi Zsolt – ez esetben nem túl messze járva az igazságtól – leírta: „Budapesti ember, vagy Budapestre felrándult magyar, ha a pesti oldal dunaparti korzóján sétál, önkéntelenül feltekint a tündérmesyszerűen megvilágított királyi palotára. Ablakosok fényét látja csillogni odafent és gondolatai természetesen az ország fejét keresik a világos ablakok mögött. De a fantázia őt rossz helyen keresi. A palota dunai homlokzatának jobboldalán testőrtisztek laknak a világos ablakok mögött, a baloldali ablakok pedig mindig sötétek: ott voltak valaha Ferenc József és Erzsébet lakosztályai. Azokat a kormányzó lezáratta, mikor a palotába költözött. Nem szívesen ment lakni ebbe a palotába, az akkori miniszterelnöknek sok idejébe és érvébe tellett, míg meggyőzte a kormányzót, hogy az államfőnek az ország presztízse miatt is itt kell laknia. [...] Ennek a lakásnak ablakai csak a túlsó, budai oldal felől láthatók: ott vannak az első emelet balkézre eső sarkában.”¹⁰

Horthy Miklós napirendje és munkabeosztása már beköltözésekor kialakult. Korán fekvő és korán kelő ember volt. Minden reggel sportolt valamicskét, reggelijét hitvese társaságában költötte el. Megbeszélte vele az aznapi programot, majd átfutotta a reggeli lapokat. Tíz óra előtt néhány perccel átment a dolgozószobájába, csengetett a szolgálattevő szárnysegédnek, aki „hóna alatt ijesztő paksamétával”, a napi postával érkezett. Ennek átnézése után egyik napon a kabinetiroda, a másikon pedig a katonai iroda főnökével – mindkettejük szállása és irodája a kormányzói lakosztály közelében volt – tárgyalt. Ezt követően fél tizenkettőtől fél kettőig fogadta a kihallgatásra várakozókat. A kihallgatások többnyire nem tartottak negyed óránál tovább. Fél kettőtől feleségével és családjával ebédelt, majd a

⁸ *Uo.*, 171.

⁹ HORTHY Miklós, *Emlékirataim*, Európa–História, Budapest, 1990, 140.

¹⁰ HARSÁNYI Zsolt, *Hogyan él a kormányzó? = Horthy Miklós, I. m.*, 251.

feketére átvonult a nappaliba. Itt következett a részletes újságolvasás, aztán délután négyig pihent. Ha volt rá ideje, a Várkert gyalogútjain sétált, ha még jobban ráért, vadásza kíséretében Visegrád vagy Gödöllő felé autózott egy kisebb vadászatra. Délután négytől dolgozószobájában „főbenjáró országos dolgokat” beszélt meg a kormány tagjaival és más tisztségviselőkkel. Amennyiben este színházba vagy operába mentek, az előadás előtt vacsoráztak, ha nem, nyolckor találtak nekik. Ezután jöttek a „családi nyugalom csendes órái”. A kormányzó ilyenkor pasziánszozott vagy olvasott, a főmél-tóságú asszony rendszerint kézimunkázott. Többnyire este 11 órakor már lefeküdtek. Vasárnap délután gyakran szerveztek bridzs-partikat is. „A napirendet a kormányzó reggeltől-estig percnyi pontossággal” megtartotta, csak rendkívüli események boríthatták azt föl.¹¹

A Kormányzó védelmét a testőrök biztosították a Palotában. Minden olyan eseményen szerepeltek, ahol Horthy Miklós „államfői minőségében, teljes díszben és pompában” lépett fel. A Palotán belül a gyalogos testőrök, a Kormányzó szobája előtt az „alabárdosok” teljesítettek szolgálatot. A lovas testőrök a küldöncök szerepét töltötték be, s elkísérték Horthyt, ha lovon vonult ki. A koronaőrség feladata pedig – a szintén a krisztinavárosi szárnyban kialakított, biztos szobában – a Szent Korona és a koronaékszerek védelme volt.¹² Az utóbbi testületet az 1919. évi XXXI. néptörvény eltörölte ugyan,¹³ ám az 1928. évi XXV. törvénycikk – egy már ténylegesen

¹¹ *Uo.*, 251–257. – Lásd még ugyanebben a kötetben: gróf ZICHY Ráfáélné, *A kormányzó felesége*. A grófnő ideális asszonynak festette le Horthy Miklósnét, akiben a feleség, az anya és a tapintatosság fogalmai testesülnek meg. Majd feltette a költői kérdést: „Milyen a Horthy Miklósné otthona? Itt háromról lehet szó. A Királyi palota, a XIX. század végén befejezett szárny azon lakosztálya, amelybe 1920-ban költözött, az a hely, ahol az év legnagyobb részét tölti. Igen nehéz ott az egyéniségnek érvényesülnie, mert a hivatalos ízléssel berendezett, aranyozásokkal bőven ellátott termek eleinte inkább kétségbeejtő ridegséggel veszik körül az embert. De ahogy hónapok és évek múltak, mindig emberibb lett ez a lakosztály és most nem lehet elképzelni helyet, ahol a vendég mindjárt otthonosabban érezné magát, mint a kormányzói pár szalonjában, amikor, teázáskor, a kormányzó is szakít magának egy órát pihenésre és miközben felesége kézimunkázik, ő pedig pasziánszot rak, végig lehet velük beszélni minden napi eseményt teljes őszinteséggel, abban a biztos tudatban, hogy soha egy szót félre nem értenek.

A gödöllői otthon már természeténél fogva barátságosabb. [...] Az igazi otthon azonban a kenderesi magyar kúria. [...] Mind a három otthonban a virág uralkodik.” *Uo.*, 212.

¹² *A testőrségek*, Képes Vasárnap 1938. október 30.

¹³ A néptörvény szövegét közli: *A korona kilenc évszázada. Történelmi források a magyar koronáról*, vál. és szerk. KATONA Tamás, Európa, Budapest, 1979. E szerint: „1. §. A korona és a koronázási jelvények őrzésére vonatkozó korábbi törvényes rendelkezések hatályukat veszítik. A koronaőrök állása és tisztsége megszűnik. 2. §. A korona és a koronázási jelvények a miniszterelnök és a belügyminiszter őrzése alá tartoznak.” (394.)

meglévő állapotot szentesítve – visszaállításáról, egyben pedig a szent ereklyéknek a Várpalotában történő őrzéséről rendelkezett.¹⁴

A húszas évek elejére a Palotához mint az államfő otthonához kapcsolódó rendezvényeknek is kialakult és állandósult a menetrendje. Csaknem minden esztendőben megismétlődtek a valamilyen jótékonyági céllal szervezett kerti ünnepélyek, a garden-partyk, a különböző szervezetek – cserkészek, egyetemi bajtársi egyesületek, ellenforradalmi szervezetek – kormányzó előtti hódoló felvonulásai, a Miklós-napi, általában a Magyar Nemzeti Diákszövetség kezdeményezte köszöntések, a Magyarországra akkreditált diplomáciai testületek tagjainak újévi fogadásai. Számos ünnepi alkalom adódott a különböző Horthyhoz kötődő események – a Nemzeti Hadsereg Budapestre történt bevonulásának, kormányzóvá választásának, 70. és 75. születésnapjának évfordulóit – kapcsán is emlékezni. Ezen ünnepségek koreográfiája többnyire hasonló volt és hasonló is maradt az egész korszakban. A róluk szóló beszámolók alaphangja sem sokban különbözött egymástól. A cserkészek lapja például 1920-ban jelentette: „Mint éles napsugár világított a szívünkbe nagybányai Horthy Miklós kormányzó úr Őfőméltóságának legmagasabb elhatározása, hogy október 31-én, vasárnap este 7 órakor a királyi palota belső udvarán fogadni fogja hódoló felvonulásunkat. Dacolva hideggel és széllel, este 7-kor ezer cserkész vonult be fáklyával, lampionnal, katonazenével az oroszláncaput át a belső udvarba. [...] Elmondhatjuk, amit a magyar ifjúság a millennium óta nem mondhatott el: a legelső magyar ember nekünk élt egy negyedóraig és mi tomboló éljenzésünkkel szeretetünket hozhattuk el neki. [...] A zenekarral elénekeltük a Szózatot és a csapatok előkészültek a díszmenetre. Feszes tartásban kb. 35 csapat vonult el a kormányzó úr előtt.”¹⁵

1929-ben a *Vitézek és Gazdák Lapja* írta: az „egyetemi és főiskolai diák-egyesületek tagjai [...] zászlók alatt gyülekeztek az Egyetem téren, hogy katonás menetben, zenésző mellett felvonuljanak a királyi várpalotához és ott üdvözlőjként névünnepe előestéjén Horthy Miklós kormányzót. A hatal-

¹⁴ *Uo.*, 394–398. – A Szent Korona és a hozzátartozó drágaságok őrzésének helyéről és az őrállásról, III. fejezet: „8. §. A Szent Koronát a hozzátartozó drágaságokkal együtt az ország székesfővárosában, a királyi várpalotának ez idő szerint is erre a célra rendelt páncélkamrájában a m. kir. koronaőrseg állandó őrállása mellett kell tartani, és szorgos és hűséges gondviseléssel őrizni. [Ma az OSZK egy zsúfolt munkaszobája van ezen a helyen.] A Szent Koronát és a hozzátartozó drágaságokat más helyen és módon tartani és őrizni nem szabad, kivéve az 1715: XXXVIII. törvényben említett fenyegető veszély és szükség eseteit, amidőn az országgyűlés avagy – halaszthatatlan esetben – a törvényesen kinevezett magyar királyi miniszterelnök intézkedik.” (396.)

¹⁵ *Fáklyászene fővédnökünknek*, Magyar Cserkész 1920. november 15. (10. sz.) – Horthy kultúrszáról újabban: TURBUCZ DÁVID, A Horthy-kultusz, *A magyar jobboldali hagyomány*, szerk. ROMSICS IGNÁC, Osiris, Budapest, 2009, 138–166.

mas menetet a műegyetemi hallgatók Hungária Szövetsége nyitotta meg [...], a főiskolai diákok ötven tagú lovascsapata zárta be. Hat óra már elmúlt, amikor a hódoló menet eleje a királyi várpalota nagy udvarára ért. [...] Amikor az utolsó ember is elhelyezkedett a várudvaron, megjelent a gyönyörűen kivilágított erkélyen a Kormányzó, balján feleségével. A Kormányzó megjelenése pillanatában háromszoros éljen hangzott el, majd a honvédeknek a Himnuszt játszotta. A nemzeti imádság utolsó akkordjainak elhangzása után Misángyi János műegyetemi tanár üdvözölte a Kormányzót. Háromszoros éljen követte a szónok szavait, majd a Kormányzó válaszolt az egybegyűlt ifjúságnak, hangoztatva, hogy egységben, összetartva, a szétbontás kísérleteit elhárítva, tartsanak ki a nemzet szolgálatában. Zúgó éljenzéssel köszöntö meg az ifjúság a Kormányzó szavait, majd megkezdődött a több ezer főnyi ifjúság díszfelvonulása a kormányzói erkély előtt.”¹⁶ Rengeteg napilapból, egyetemi folyóiratból idézhetném még a hasonló megnyilatkozások hosszú sorát: köteteket lehetne megtölteni ezekkel az erősen dagályos, de a kor és ezeknek az egyesületeknek a szelleméhez nagyon is illő leírásokkal.

Az ünnepi események közül részben a Palotához kapcsolódtak az augusztus 20-i körmenetek, hiszen azok a hozzá csatlakozó királyi kápolnából, a „nemzet templomából” – amelynek kriptájában volt a főhercegi vagy másik nevén nádori sírbolt, és ahol a Szent Jobbot őrizték¹⁷ – indultak és ide tértek vissza. Az ünnepség résztvevői társadalmi rangjuk alapján, szigorúan meghatározott rendben követték egymást. 1938-ból részletes leírás

¹⁶ *Vitézek és Gazdák Lapja* 1929, december.

¹⁷ A kápolna történetének korabeli – kissé sajnos kesze-kusza, a lényegtelen a lényegestől megkülönböztetni képtelen – leírása: UXA JÓZSEF, *A budavári királyi kápolna és a „m. kir. udvari és várplébánia” története*, Stephaneum Ny., Budapest, 1934. A szerző szerint a 19. század végi, 20. század eleji átalakítások során a kápolna hátrányára változott: „Az átalakítások forgatták ki eredeti mivoltából. [...] (229.) [...] kevesebb magyar vonatkozással bírt, mint annak előtte.” (231.) „Nagy felelősség terheli Hauszmann Alajost, hogy ezen alaprajzában is megcsodálható kápolnát [t. i. a Mária Terézia korabeli eredetű] lebontás előtt nem öröklítette meg az utókor számára.

Az új sz. Jobb-kápolna a réginél lényegesen kisebb és építészeti igen egyszerű. Csak előkelő helye és értékes mozaikdíszítése válik ma előnyére.” (253.) „A m. kir. udvari templom tulajdonképpen ma sem olyan fényes, mint a nemzet szentélyének lennie kellene. Azal a rohamos technikai haladással, amely az építészetben megfigyelhető, egyáltalában nem fejlődött tovább és ma is Ferenc József alatt nyert állapotát tükrözi, az azóta természetesen csak a fenséges [a Habsburg] család engedélyével tekinthető meg, amit azonban a titkárság szívesen megad. Ájtatoskodásra Mindszentek délutánján 3-tól estig és Halottak napján kb. délig szokott nyitva lenni.

A hívők és testületek ilyenkor és alkalomszerűleg róják le kegyeletüket a nemzet nagy halottai előtt, akiknek hamvai a magyar királysírok helyett lakoznak a m. kir. udvari és várplébánia-templom főhercegi sírboltjában.” (262.)

maradt fenn a Szent István-napi országos Szent Jobb körmenetről. „A körmenetet bevezető egyházi szertartás reggel 8 óra 15 perckor kezdődik a Szent Jobbról nevezett királyi és udvari várplébánia templomban, ahonnan a körmenet 8 óra 30 perckor indul Serédi Jusztinián dr. bíbornok érsek, Magyarország Hercegszékének vezetésével és a Palotasoron, Szent György-téren, Szent György-utcán, a Dísz téren, a Tárnok utcán át a budavári koronázó főtemplomba vonul, ahol a körmenetet vezető Hercegszékének ünnepi nagymiséjét és szentbeszédet mond.” Az ünnepi szentmise után kissé más útvonalon, de a végén: a „Dísz téren, Szent György-utcán és téren, Palotasoron át a Szent Jobb őrzési helyére vonul vissza, ahol az ünnepséget a szokásos könyörgések fejezik be [...]” A körmenet koreográfiáját is pontosan meghatározták. Két csoportban indultak az ünneplők: az elsőben az iskolák, a leventék, a kongregációk, az egyesületek, valamint a budapesti és a vidéki plébániák, a másodikban a hivatalosak: így a lovasrendőr díszszakasz, az apácák, a katonák, a kispapok, a szerzetes és a világi papság, a Szent Jobb kísérei a tudományegyetem tanácsa, valamint Budapest polgármestere és 5 főtisztviselője, a koronaórság sorfala között, utánuk, a Szent Jobb őre, az apátok, a prépostok, a prelátusok, a püspökök, az érsekek, a pápai nuncius, a Hercegszékének, a Kormányzó és kísérete („két oldalt alabárdos és lovas testőrség”), a királyi hercegek, a miniszterelnök a felső- és a képviselőház elnökével, a miniszterek, a két koronaőr, a Királyi Kúria, a Közigazgatási Bíróság, a legfőbb állami számvevőszék elnökei, a Kabinetiroda főnöke, a Honvédség és a vezérkar, a tábornokok, az altábornagyok, a IV. fizetési osztályba sorolt polgári tisztviselők, a [...] miniszteri osztályfőnökök, a kúriai tanácselnökök, a főispánok, az országgyűlés mindkét házának tagjai, a minisztériumok, a törvényhatóságok, a vitézek küldöttei, majd: „Népviselők (Gyöngyös bokréta). [...] Öltözet: díszmagyar.

Akik díszmagyarral nem rendelkeznek, nemzeti viseletben, vagy zsakett – cilinderben jelennek meg.

Katonatisztek részére: rendes és soronkívüli dísz.

*Nagykeresztek szalagjai viselendőek.”*¹⁸

A Palotában, a krisztinavárosi szárnyban a második emeleten rendezték be a „Koronahelyiséget” is. Itt őrizték kettős ládában a magyar Szent Koronát, az 1031-ből származó koronázási palástot, a 11. századi, buzogány alakú királyi kormánypalcát, a 14. századi országalmát és a kardot. 1938. augusztus 16–17-én, a Szent István országos emlékévi ünnepségeinek betetőzéseként, a fehér márványteremben a nagyközönség számára közszemlére tet-

¹⁸ A Szent István emlékévi országos ünnepségeinek sorrendje (1938. évi augusztus hó 15-én, 16-án, 17-én, 18-án és 20-án.), k. h. és é. n., 14–16.

ték a páratlan értékű műtárgy-együtttest.¹⁹ „Szent István napjának hetében mélységes megindultsággal, áhítatos, hódolatos érzéssel százezrek zarándokoltak el a közszemlére kitett Szent Koronához. [...] A szent ereklye kilépett a királyi palota páncélpincéjéből, a jól elzárt, lepecsételt és féltve őrzött vasládából, és a napfényen újra felragyogott a mi legdrágább nemzeti kincsünk, amely láthatatlanul pihent ott több mint két évtizeden át” – lelkesedett egy újságíró.²⁰ A Palota dunai szárnyát nem csak ez alkalommal nyitották meg a nagyközönség előtt, az máskor is látogatható volt.²¹

A Palotához és az egész korszakot jelképező, főméltóságú lakójához tehát a „keresztény-nemzeti” vagy a „szegedi gondolattal” kapcsolatos, a rendszer támogatását, a mellette való kiállást jelképező és biztosító események kötődtek. Így a Palotának a hatalom imázsteremtésében fontos helye, az épületben is megtestesülő neobarokk szellemnek pedig komoly legitimációs szerepe volt. Gondoljunk csak a Szent Jobbra és vele együtt a korszak politikai törekvéseit eszmeileg alátámasztó – az újságcikkektől a komoly történeti összefoglalásokig mindenütt megjelenő és bőségesen dokumentálható – Szent István-kultuszra, az ehhez kapcsolódó „Szent István-i állam” konstrukciójára, illetve a virágkorát élő Szent Korona-tanra. Vagy akár a Palota termeinek Szent Istvánról, Mátyásról, Erzsébet királynéről és a Habsburgokról történt elnevezésére. Vagy a várbeli külső és a belső díszí-

¹⁹ Uo., 6–7. – Ekkor is szigorúan előírták azonban, hogy ki, mikor tekintheti meg a Szent Koronát. A „hivatalosokon” kívül az egyszerű érdeklődők augusztus 16-án 11 és 13 óra, valamint 15 és 19 óra, 17-én pedig 11 és 13.30, illetve 15 és 19 óra között juthattak be a márványterembe.

²⁰ AJTAY József, *Újra láttuk a Szent Koronát*, Képes Vasárnap 1938. szeptember 4. – Még egy jellemző híradás a Magyar Cserkészből (1938. szeptember 1–15., 1. sz. 5.) a *Végre én is láttam a Szent Koronát* című cikkből: Három órát kellett sorban állni, míg a teret lezáró rendőrkordonhoz jutottak a Szent György térre. „Üvegmenyendezetű, hatalmas előcsarnokon keresztül érünk a színes márványfalú ruhatárba. Az egyik sarokban haragos, sötétzöld déli növények karjaiban ott betyárok vidám fehérséggel a »Libatolvaj«, Jankovich Gyula kararai márványszobra. Átérünk a Munkácsy szobába s innen keresztül a fehér márványterembe. [...] A hatalmas ezüstsillárokból áradó fény, sziporkázva, villogva törik meg a velencei kristályok ezernyi fűrtjén. Vakító, fehér, puha fényzőn vonja be a gyönyörű oszlopos elefántcsontszíni falakat. [...] Hármassorokba rendeződünk. Mint a szobrok [...], kemény merevségben négy alabárdos az ünnepi dobogó mellett. S a dobogón elöl, nehéz vörösbáronnyal bevont emelvényen aranszegélyű bíborvánkoston ott fekszenek a kincsek, a szent klenódiumok. Baloldali párnán a kard, a csillogó országalma és a [...] jogar. Középpont nyugszik a titokzatos, bágyadt fényű Szent Korona.” A palástot is bemutatták. „A következő percben már a Habsburg termen vonulunk keresztül. A terem óriási középső ablaka feltárva. Kint az alulról felvillanó reflektorok bársonyos, világoskék függőnyt húznak a csillogó fénypontokkal teleszórt Pest képe elé.” A Savoyai-szobor vörös neonfényben úszott. „A visegrádi szobán keresztül, a királyi palota udvarára vezető boltíves kapun át érünk a szabadba”, ahol aznap este Szent István napi ünnepi tűzijáték is volt.

²¹ KOLLÁNYI Béla, *Az újjáépült Budavári Palota*, Műszaki, Budapest, 1990, 45. – BODOR Ferenc, *A budai királyi palota termei*, Európai Utas 1992/3., 12–16.

tésekre, a műtárgyakra, a festményekre. Vagy az éppen a krisztinavárosi szárny középrizalitja előtt, egy hatoszlopos kolonnád tetején, a hat posztamentum álló allegorikus nőszobrokra: Magyarország, Erdély, Horvátország, Szlavónia, Dalmácia és Fiume – azaz a dualizmus kori közép címerben is megjelenő, a magyar Szent Korona alá tartozó területek – megszemélyesítőire.²² Szinte minden a dicsőséges múltra emlékeztetett: az állandóan erre hivatkozó hatalom aktuális politikai törekvéseinek kifejezésére a Palota kiváló alkat és helyszínt adott. Ezért vált a politika és a közigazgatás tényleges, a korszakot jellemző eszmeiségnek pedig szimbolikus központjává éppen ez az épület 1920 és 1944 között.

Bár a törvényhozás helyszíne a Parlament volt, a bel- és a külpolitika irányvonalát a Várpalotában – részben pedig a mellette lévő Sándor-palotában – határozták meg. A Kormányzónak államfőként is komoly befolyása volt a végrehajtó hatalomra: Horthy a Palotában élte át az ellenforradalmi rendszer fennmaradását is erősen veszélyeztető vállalkozást, IV. Károly első visszatérési kísérletét, itt tárgyalta a volt uralkodóval.²³ Itt kérte fel a kiszemelt miniszterelnököket a kormány megalakítására, a kormányprogram kidolgozására. Az új kormányok itt tették le az esküt, itt mutatkoztak be a sajtó képviselőinek. Néha itt tartották a minisztertanács és mindig itt a koronatanács üléseit. Itt alapították meg a hatalom egyik legfőbb támaszának gondolt Vitézi Rendet:²⁴ 1921. május 22-én a várkapolnában volt a törzskapitányok

²² A Palota külső és belső képének kiváló összefoglalását adja: CZAGÁNY István, *A Budavári Palota és a Szent György téri épületek*, Műszaki, Budapest, 1966, 40–135.

²³ Ennek leírása: HORTHY, I. m., 146–152.

²⁴ A vitézavatásokról: *A tízéves Vitézi Rend. 1921–1931*, szerk. vitéz nemes SZÉCSY Imre – vitéz OSZLÁNYI Kornél – vitéz OSZLÁNYI József – dr. vitéz FARKAS Jenő, Országos Vitézi Szék, Budapest, 1931, 81–118. – Ismét csak a korszak „neobarokk”, úri társadalmának jellemző szokásait, szertartásait és hangnemet szemléltetendő, néhány, a Palotához kapcsolódó szemelvény a kötetből: 1921. május 22-én volt a törzskapitányok eskütétele. Ők voltak az elsők, akiket a Kormányzó, mint a Vitézek Főkapitánya „szűkebb munkatársaiul” maga mellé vett. (81.) „Szűk körben, csendben, de annál jelentőségteletesebb bensőséggel folyt le az első ünnep. Gyönyörű május vasárnap reggel a Királyi Várpalota Szent Jobbról elnevezett kápolnájában. A padosorok két külső oldalán és mögött egy szakasz testőr állt. A padosorok között a már kiválasztott vitézek, hadviselt, sudár magyarok, a mellükön arany, ezüst vitézségi éremmel, ragyogó kitüntetésekkel. A szentély két oldalán, arccal egymás felé hat-hat alabárdos testőr díszben... A szentélyben, az oltár és a szentély bejárata közt középen kerek esküasztal, rajta avatási jelvények, pajzs, kard és emlékkönyv.” A nyolc törzskapitány (közülük Magasházy László őrnagy, az első szárnysegéd), egyvonalban áll, arccal az oltár felé, a szentély előtti térségen.” Gyarmathy János tábortestőr lelkész mondott misét, utána áldó imát. „A Főszéktartó háromszor megkondítja a díszkarddal a pajzsot, jelezve, hogy az eskütétel szertartása megkezdődött.

A Vitézek Főkapitánya Horthy Miklós az esküasztal elé lép [...] kezébe veszi a díszkardot és hüvelyében, földhöz támasztott hegygel, függőlegesen a test közepe előtt tartja.

eskütétele, ugyanezen esztendő augusztus 21-én pedig a várkertben került sor az első ünnepélyes avatásra.²⁵ (Ezt követően ennek helyszíne a Margitsziget lett, 1930 tavaszán azonban még egy zártkörű vitézi pótavatás volt a

A Főszéktartó a pajzsot felsőteste balfele előtt, függőlegesen tartva elmondja üdvözlését [...] (82.) Nagy Pál altábornagy, a Főkapitány helyettese »Eskühöz« vezénnyel. [...] Következik a legmeghatóbb pillanat, az eskütétel. A tábortestőr mondja utána az eskü szövegét, a törzskapitányok lassan, emelt hangon mondják utána az eskü szövegét. »Eskütől« vezénnyel a Főkapitány helyettese, majd újra vezénnyel: »Térdre«.

A Vitézek Főkapitánya a kivont díszkarddal megérinti a törzskapitányok jobb vállát, e szavakkal: »Hadúr nevében vitézzé ütlek!«

A főkapitány helyettese ismét vezénnyel: »Fel!« A törzskapitányok felállnak, a Főkapitány bal mellére tűzi a vitézi jelvényt. Ezalatt egy baritonista orgonakíséret mellett énekl el a Magyar Hísekegyet. Utána a Himnusz következik, s a szertartás befejezést nyert.” (84.)

²⁵ Uo., Az első ünnepélyes avatás 1921. augusztus 21-én, vasárnap volt a királyi várkertben. (86.) „A kiválasztottak íme ott állnak az üveg ház melletti lépcsőzet alján elhúzódnak a teraszra, egymásnak szembe forduló sarokban. A lépcsőzet két íve közé ékelt medence előtt felállított emelvényen az egyházi, katonai és más közéleti előkelőségek foglalnak helyet. Velük szemben, a terasz másik végén pálmáktól szegélyezett oltársátor áll. A vitézek négyesével kívül a meghívott vendégek, a térre nyíló székely ház erkélyén pedig a Kormányzó és József királyi herceg családja helyezkedtek el.” A Kormányzó reggel 9-kor érkezett tengerparthoz egyenruhában, kíséretében miniszterekkel, élükön Bethlen István miniszterelnökkel. Mellette József és József Ferenc főhercegek, majd a katolikus főpapság, élén Csernoch János bíboros hercegprímással, a többi keresztény egyházak főpapjai, nemzetgyűlési képviselők s a törvényhatóságok képviselői. Ezután P. Zdravetz István tábortestőr püspök buzdította a vitézeket a szószerkről, hogy „ezután nem a kardnak és ágyúnak, hanem a léleknek és a szorgalmas kéznek munkájával iparkodjanak az országot felvirágoztatni.” Melles Emil görög katolikus esperes, Raffay Sándor luteránus püspök, Keresztes Sámuel református esperes is megáldotta őket, majd: „Az áldó imák elhangzása után az ünnep legkiemelkedőbb mozzanata: a vitézzé avatás szertartása következett.

A Kormányzó, József és József Ferenc kir. hercegek társaságában, a miniszterektől és a Vitézi Szék tagjaitól kísérve átvonult a tér másik oldalára, ahol az oltár előtti emelvényen helyezkedett el. Az emelvényen álló esküasztal (88.) leterítve a Vitézi Rend címerével ékes terítővel, rajta feszület, biblia, kehely és eskükönyv. Az avatási szertartás kezdetét harsonaszó jelzi. Az ünnepi csendben a Kormányzó, mint a Vitézek Főkapitánya, magasztos beszédet intéz a vitézekhez. Hangsúlyozza, hogy a mi diadalmas fegyvereinket soha senki le nem győzte. Amikor a forradalmat bélyegzi meg, ököbe szorulnak a fehér kesztyűs kezek, amikor pedig folytatja, minden szív erősebben dobban: »Én pedig örökké égő oltárt emelek, amikor a nagy háború legjobbjait hozzákötöm a haza rögéhez.«

A következőkben a Vitézi Rend célját állapítja meg. [...]

Egek kárpitjait törő, zúgó éljenzés fogadja a szöveget.”

Ezután Igmándy-Hegyessy Géza testőrőrnagy, törzskapitány fölolvasta az avatandó vitézek nevét, majd vitéz Gálcsy Zsigmond tartalékos főhadnagy, főszéktartó megnyitotta a szertartást. A díszkardot átnyújtotta Nagy Pál főkapitány-helyettesnek, aki azt továbbadta a Kormányzónak. „A vitézek esküre emelik a kezüket és lassan, tagolva mondják vitéz Nagy Pál után az eskü szövegét.” (A kötetben itt keneteljes leírás következik ennek jelentőségéről.) (90.) „Most a vitézek soronként letérdelnek a Kormányzó előtt, aki jobb vállukat megérintve a díszkarddal, e szavakkal üti vitézzé őket: »Hadúr nevében vitézzé ütlek.«

A vitézavatás után a jelvények feltűzése következik.

A felejthetetlen ünnep vitéz Nagy Pál felhívására, a Kormányzó éltetésével és a Szózat hangjaival fejeződik be.” (91.)

vár udvarán.)²⁶ Horthy többnyire itt fogadta kihallgatáson a minisztereket, a vezető politikusokat, az egyházi méltóságokat, a különböző küldöttségeket, valamint – mivel jogköréből adódóan ő képviselte Magyarországot nemzetközi viszonylatokban is – a Magyarországra küldött követeket és jeles külföldi államférfiakat, tudósokat és művészeket.

Az első világháború után az első hivatalos kormányfői látogatás 1937 májusára esett Magyarországon. Ekkor viszont diplomáciai nagyüzem volt: először Miklas osztrák szövetségi elnök, majd III. Viktor Emánuel király és császár viszonzta Horthy korábbi bécsi és római vizitjét. Ezek kapcsán felújítási munkálatokra is sor került a Palotában. A Mária Terézia alatt épült szárnyban – ahol korábban Ferenc József is lakott – rendbe hozták és korszerűsítették a királyi lakosztályokat.²⁷ Május 3-án Miklas elnök és felesége, május 20-án az olasz királyi és császári pár és velük érkezett leányuk tiszteletére adott díszebédet a kormányzó. Az olasz vendégek öt napos magyarországi tartózkodásuk során még egy díszebédre, és egy csaknem 3000 fős garden-partyra is hivatalosak voltak.²⁸ Az utóbbin: „A Duna királynőjének mesészép

²⁶ Uo., 1931. május 30-án, szombaton a Vitézi Szék hódolatát fejezte ki a Kormányzó előtt. Ez díszközgyűléssel kezdődött, majd a Vitézi Szék tagjai „átvonultak a királyi palota márványtermébe. A történelmi emlékü, pompás terem megtelt az ország minden részéből egybegyűlt díszruhás vitézi küldöttségekkel. [...] (166.) Feszes vigyázással, néma csendben álltak a vitézek, amikor Uruk, Főkapitányuk megállt előttük, hogy a Vitézi Rend hódolatát fogadja. A remek terem sima sárga márványfalai visszhangozták az egyszerre kirobbanó, hatalmas éljent.”

Vitéz Hellebronth Antal főkapitány-helyettes olvasta föl Gyula diák hódoló üdvözlését; majd a vitézekkel együtt megismételték az eskü utolsó sorait, utána Hellebronth „átnyújtotta a Főméltóságú Úrnak az összes vitézek aláírásával ellátott, remekbekészült, kódexszerű kiállítású díszalbumot, az első jubileumi évtized emlékezetéül.

A Kormányzó őszinte örömmel és megalapozottsággal fogadta a hódolatot, majd atyai tanácsokat adott vitézeinek [...]” (167.)

²⁷ HORTHY, I. m., 198. – „A királyi pár és leánya szállását a budai királyi várpalota közepén, abban az épületrészben készítettük elő, amely még Mária Terézia alatt épült, és ahol Ferenc József is lakni szokott. A helyiségekben egyes korszerűsítéseket is végrehajtottunk.”

²⁸ Erről lásd például a Társaság című – a fontos „társadalmi eseményekről” mindig beszámoló – folyóirat tudósításait: 1937/18., 20. és 21. sz. A garden-partyról így emlékeztek: „A királyi várkert gyönyörű természeti miliójében adódott a legközvetlenebb alkalom ahhoz, hogy a fenséges vendégek előtt a magyar úri középosztály is egyformán hódolhasson. Az idej garden-party-nak kitűnő idő kedvezett és ezt még fokozta az, hogy összeesett az olasz király budapesti tartózkodásával. [...] Minden pesti szokás ellenére már 5 óra előtt gyülekeztek a Szentgyörgy-téri kerti kapu előtt a meghívottak s kapunyitás után megindult az áradat a kert centruma felé, hol a nagylépcsőn a királyi és kormányzói pár, valamint József főhercegek karonfogva vonultak le a terített asztalokhoz. Utánuk az olasz és magyar kíséret tagjai. Az uzsonnázó királyi vendégek a főhercegi család tagjaival, a hercegprímással és a legfőbb méltóságokkal ülnek egy asztalnál, míg Mária királyi hercegnő a kormányzó fiai között és gr. Károlyiné Horthy Polette mellett foglal helyett, akire láthatóan jó hatást gyakorolt a sanremói üdülés, mert kitűnő színben van és szebb mint valaha. Közeliükben van e percben gr. Ciano olasz külügyminiszter, Lucich Károly, József főhercegek kitűnő főudvarmestere, ott látjuk gr. Széchenyi

ékszere, a királyi Vár főerkélye alatt vonult fel a magyar vidék, falvainak színpompás népi viseletébe öltözött küldötteinek festőien tarka menete, hogy a rónák és hegyek lakóinak szívből jövő szeretetével hódoljon az olasz uralkodópár és leánya előtt.”²⁹ A XXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus díszvendégeit – a pápai legátust és kíséretét, a teljes magyar főpapi kart, a kormány valamennyi tagját feleségestől – 1938. május 25-én este nyolckor szintén a Palotában látta vendégül ünnepi vacsorán a kormányzói pár. Ezt követően este tíz órától 1500 fős fogadás következett. Mindkét esemény a protokoll szigorú szabályai szerint zajlott: díszmagyarban és gálaöltözetben, a katonatiszteknek társasági viseletben, a hölgyeknek estélyi ruhában, fedett kivágással kellett megjeleníteniük, a nagykereszték szalagjai viselendőek voltak.³⁰

A palotaegyüttes képében nem történt érdemleges változás Horthy Miklós kormányzósága idején. A Mátyás király-terembe került Benczúr Gyula *Diadalmas Mátyás* című olajfestménye – egy Mátyás-képe, az 1915-ös *Mátyás fogadja a pápa követét*, már korábban is itt volt –, amelyet 1919-ben fejezett be. Bár még további hét Mátyás-kompozíciót tervezett, ezek végül nem készültek el.³¹ Ugyanőtöle egy hétszer négy méteres hatalmas festményt – az 1909-ben készült *A magyar nemzet hódolata a királyi pár előtt a nemzet fennállásának ezer-*

Bertalan, a felsőház elnökének nemes profilját, Vértessy Sándorékat, akik az érkező vendégeket fogadták és Darányi Kálmán miniszterelnököt szeretereméltóan kedves feleségével. A megjelenteket lehetetlen felsorolnunk, hiszen kétezeren lehetünk.” (Horthy Miklós emlékezései szerint 3000 meghívott volt. Lásd HORTHY, I. m., 200.) „A büfék közül nagy csoportosulás van a jegeskávék és egyéb hűsítőek érdekeiben. Különös fejezet illetné meg a művészeket, akiket véletlenül egy csoportban jegyezhetünk meg és pedig itt van Bajor Gizi a férjével, Germán Tiborral és Villani Lajos követel, Petrovich Elekkel és Márkus Emiliával beszélgetnek – mellettük Kiss Ferenc és felesége egy remek színes imprimé-ruhában – nagyszerűen reprezentál Némethy Ella operaénekesnő, Tasnády Ilona, Rózsahegy Kálmán és felesége, mint az Operaház prímabalerinája Szalay Karolina van jelen Tihamér Lajos, Szép László és báró Lukács György, majd ifj. Horthy Miklós társaságában, akik a nagy piros florentinkalapos, gyönyörű fehér csipkemintás Ottrubay Melindát a garden-party legszebb hercegnőjének nevezték el.”

²⁹ Tolnai Világlapja, 1937. május 26., 22. sz.

³⁰ GERGELY Jenő, *Eucharisztikus Világkongresszus Budapesten, 1938*, Kossuth, Budapest, 1988, 129. – A XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus Emlékkönyve, M. kir. állami nyomda, Budapest, 1938, 126. – XXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus. 1938. évi május hó 23-ától 29-éig, k. h. és é. n., 14.

³¹ CZAGÁNY István, *Az Országos Széchényi Könyvtár épülete a Budavári Palotában és az előzmények ezen a területen = Az Országos Széchényi Könyvtár épülete a Budavári Palotában*, szerk. FARKAS László – NÉMETH Mária, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1996, 20. – A Társaság 1920. évi 1–3. számában 41 nyilatkozat jelent meg *Mi készül a magyar tudományban, irodalomban, művészetben, színházakban, zenében?* címmel. Benczúr Gyula elmondta: a Mátyáson dolgozik. A Várban a Mátyás-terem falaira kell 8 vásznat készítenie. Az egyik már kész: Mátyás a harcból tér vissza, győztes hadai élén. A többi hét kompozíció vázlata is megvan, de: „nincs vászon, nincs festék és nincs szén, szén, szén.” – Mátyás korabeli kultuszáról: ROSTÁS Péter, *„Corvin Mátyásnál pattant el a lánc...” Mátyás kultusza és a budai palota a két világháború között*, Ars Hungarica 2007/2., 411–446.

éves ünnepén címűt – 1940-ben szállították át a parlamentből a Palotába. „A képviselőház határozott így legutóbb, amikor Horthy Miklós történelmi érdemeit megörökítő ülésén lelkes együttérzéssel járult hozzá Tasnádi-Nagy András elnöknek ahhoz a javaslatához, hogy a Benczúr képet engedje át a törvényhozás a várpalotának és ezzel is adjon kifejezést a kormányzó iránt érzett hálájának.”³² A „császár öltözőszobájába” – vagy ahogy 1905 után nevezték, a két „rózsaszobába” – valószínűleg 1920 után került Bihari Sándor *Programbeszéd*, valamint Lotz Károly *Ménes* című festménye. A Várkáporna oltárképe, Roskovics Ignác és Spányik Kornél 1924-ben elkészült munkája – *Szent István átnyújtja az Intelmeket Imre fiának* – 1930-ban váltotta fel a visegrádi plébániatemplom szentélyébe vándorolt későbarokk főoltárképet (Vinzens Fischer: *Krisztus a kereszten*). 1945-ben aztán ezt is átszállították a budai Krisztina-téri plébániatemplomba.³³ A Palotától a Lovardáig vezető „Ybl fedett lépcső” felső lejáratánál állították föl 1934-ben Farkas Zoltán *Bonfini*, majd 1936-ban Kisfaludi Stróbl Zsigmond *Marsigli* bronz mellszobrát. Kisfaludi Stróblnak a Palota út és a Szent György utca találkozásánál is föl avatták egy szobrát, a *Kardját mustrálgató huszárt*, 1932-ben.³⁴

A Horthy-család beköltözésén kívül kisebb változást hozott még a könyvtár kialakítása. Gulácsy Irén szerint Horthy kiválasztott „egy csendes, kellő tágas világító-udvari részt, befödette a meditáló hangulatoknak kedvező,

³² Képes Vasárnap 1940. 17. sz. „A parlament olvasótermében a hét elején nagy sürgés-forgás volt. Létrák, állványok vették körül a terem egyik falát, amelyet csaknem teljesen elborított Benczúr hatalmas alkotása: a magyar nemzet hódolata a királyi pár előtt, a nemzet fennállásának ezeréves ünnepén.

Ez a grandiózus festmény most több mint tíz esztendő után hajlékot cserélt. Átszállították a képet a parlamentből a kir. palotába. [...] A festmény 1928-ban került a Szépművészeti Múzeumból a parlamentbe. A kezdeményezés Scitovszky Béla házelnök részéről indult meg, majd utódja, Zsitvay Tibor nagy szeretettel folytatta és végre is hajtotta a tervet. Megnyerte gr. Klebelsberg Kuno kultuszminiszter hozzájárulását és a nagylelkű és áldozatkész műbarát, dr. Mészáros Károly örököseinek beleegyezését [...]” A képnek egyébként érdekes története volt: Mészáros Károly bírta rá Benczúrt, hogy – nem éppen kis összegért, 60 000 koronáért – fesse meg a témát a Szépművészeti Múzeum számára. Benczúrnak még műterme egyik falát is le kellett bontatnia, hogy az óriási vászonhoz jobban hozzáférhessen. Ferenc József is többször ült neki modellt a képhez, ám – mivel az ezen szereplő hetven személy közül többen már nem éltek – a fényképek segítségével is igénybe vette a Mester. A festmény elkészülte után valósgatos zárándoklat indult a Szépművészeti Múzeumba, megtekinteni a híres munkát, amely tehát 1928-ban vándorolt át a Parlamentbe.

³³ CZAGÁNY, *A Budavári*, 86–87. és 96. – A kápolnáról lásd még: UXA, *I. m.*, 229. E szerint: Roskovics és Spányik munkája „ugyan csak a sz. Imre jubileumi esztendő elején jutott rendeltetési helyére, azonban nem azért, mintha az új »cím« kétes lett volna, hanem pusztán azért, mert Roskovics Ignác betegsége miatt a képet nem tudván befejezni, Spányik Kornél által befejeztetvén, egyben oly módon alakíttatott át, hogy az nem keltett osztatlan tetszést. Ha a kép megoldása nem a legszerencsésebb is, szerkezete és mondanivalója által mégis haladást jelent a múlthoz képest [...]”

³⁴ CZAGÁNY, *A Budavári*, 75. és 77.

fényt megszűrő üvegtetőzettel, méltóvá ékíttette a falak belső világát és elkezdte a nemzeti kincs gyűjtését. Azóta *Corvinák* és más, magas bibliofilbecsű kötetek tömege ékesíti már udvari könyvtárunkat. [...] A sors játékos rögtönzésénél sokkal mélyebb összefüggést kell ama látszólag szórványos jelenségek közt keresnünk, hogy: Corvin Mátyásnál pattant el a lánc államhatalom és irodalmunk, művészeteink közt – hogy viszont Horthy Miklós éppen Corvinákat gyűjt és hogy a kitüntetésül maga alapította rendet is éppen Corvin Mátyásról nevezte el.”³⁵ Ezután már csak Horthy Istvánék lakásának berendezése bontotta meg az addigi rendet a krisztinavárosi szárnyban. Horthy István 1940 nyarán, a korszak legendás szépségű hölggyével, gróf Edelsheim-Gyulai Ilonával kötött házassága után költözött a palotába.³⁶ Három- majd négyszobás lakásuk – egy részletes leírás alapján – viszonylag egyszerű volt; ha a néhány értékesebb ott található műtárgytól eltekintünk, „polgárinak” is nevezhetjük.³⁷

³⁵ GULÁCSY Irén, *Az irodalom és művészet patrónusa = Horthy Miklós, I. m.* 224.

³⁶ Eljegyzésük és esküvőjük egyik színhelye is a Várpalota volt, erről lásd Képes Vasárnap 1940. március 10. és május 5. Az előbbi cikk szerint a 21 éves Ily grófnő kék szemű, fekete hajú, rajong a különböző sportokért – kiválóan lovagol, síel és teniszezik –, imád kirándulni és különös nyelvtelenség. A korabeli képes újságokban található fényképek, valamint az akkori filmhíradók tanúsága szerint Ily grófnő valóban igen csinos, szép hölgy volt.

³⁷ KELEMEN Ernő, *Horthy Istvánék lakása...*, Képes Vasárnap 1941. január 26. – Részlet a cikkből: A család „fent, a királyi palota második emeletén lakik. [...] Az eddig üresen állt saroklakosztály egyes szobáit foglalták el. Háromszobás lakásuk ablakai az Attila-körútra, illetve a Palota térre néznek. Lakásuk pár nap óta négy szobára bővült: a legifjabb Horthy István is kapott egy szobát a várban [...], ablakai a Gellérthegy felé eső részre, a várkerti parkra nyílnak. [...] A világos, derűs, kék szővettel kárpitozott gyermekszobájában virágos, kéksínű bútor várja a kis jövevényt.” Ez az Edelsheim grófok elefánti kastélyából került ide, eredetileg Ily grófnő gyermekszobájában volt. A lakásban van a sarok-fogadószoba, „csillogó fényű, hatalmas fehér kályhá”-val. Horthy István íróasztala előtt Boldizsár István portréja a Kormányzóról, és fényképek a Kormányzónéról, István testvéreiről és feleségéről. Az íróasztal melletti könyvespolcon Ily asszony színes portréja, az íróasztalon pedig Horthy István lovassági tábornok, István keresztapjának fényképe. A fal melletti tükröslapú asztalon rokonokról készült fotók, a kályha előtt a házigazda kedvenc fotelja. Itt állnak sorban a kis angol pipák, az asztalon pedig a legfrissebb olvasnivalók, valamint egy újabb fénykép Ily grófnőről. „A széles csíkos damaszt-tapéta, a virágos vászonnal bevont kanapé, az öblös fotók, értékes szekrények, régi divatú [...] sublátok, sok nagybecsű családi bútor néhai Horthy István katymári és gróf Edelsheim Gyulai Lipót elefánti kastélyából, a hatalmas csillár, süppedő szőnyeg és a nagy szobában mindenfelé a sok-sok virág, mindez pedig a legnagyobb ízléssel megalkotott rendben, valóban meleg otthonná varázsolja a Vár második emeleti sarokszobáját.” A könyvszekrényen 200 éves zenélő óra, a nagy tükör előtt kis imakönyv: Edelsheim Gyulai Lipót nászajándéka lányának, e „könyvben” is egy régmódi óra rejtezik. Vastagh György 1938-ban készült lovas szobra is itt látható, egy nagy vitrinben pedig Horthy István díjai sorakoznak (lovaspóló, motorkerékpár és sportrepülő versenyeken nyerte ezeket).

Ily grófnő is síelt, lovagolt, teniszezett, autót vezetett s ügyesen kezelte a puskát is. Az egyik ebédlői vitrinben a keresztapától való értékes díjak; az ő katymári kastélyából sok szép ezüsttárgy került ide. A hálószobájában, értékes üvegasztalon a Kormányzó és felesége képe,

A Palota békéjét, életének megszokott ritmusát és idilli képét csak a nyilas hatalomátvétel és Budapest, azon belül pedig – a védők utolsó menedékeként – a Vár ostroma rombolta szét. Október 15-ének és a Vár ostromának története jól feldolgozott a történeti irodalomban.

A kiugrás előkészítése, megvalósításának dilettáns, így eleve kudarcra ítélt kísérlete egyértelműen a Palotához köthető. 1944. szeptember 8-án itt volt az a titkos találkozó, amelyet a vidéki rejtékhelyét elhagyó és inkognitóban érkező Bethlen István vezetett. Ekkor döntöttek a háború mielőbbi befejezését célzó tárgyalások előkészítéséről.³⁸ Itt működtették azt a rádióadó-vevőt, amellyel a Moszkvába utazott magyar fegyverszüneti küldöttséggel tartották a kapcsolatot.³⁹ Itt fogadta Horthy – ha későn is, de felismerve:

amelyet 1940 márciusában ajándékoztak Ily grófnőnek. A grófnő kitűnő háziasszony: az íróasztala melletti könyvespolcon szakácskönyvek sorakoznak. A szakácsnő, Mancsi, minden reggel várja a ház asszonya utasításait.

³⁸ HORTHY, I. m., 296–297. – A Kormányzó szerint: „Utasításomra sikerült, hogy kellő óvatossággal Bethlen István is elhagyhatta vidéki rejtékhelyét, és megjelenhetett a várpalotában, s ott ő vezette a szeptember 8-án meghívásomra egybegyűlt értekezletet. Lakatoson és Henneyn, a kormány két tagján kívül részt vett azon a két ház elnöke, továbbá Esterházy Mór gróf és Károlyi Gyula gróf, a két volt miniszterelnök, Kánya Kálmán volt külügyminiszter, Vörös vezérkari főnök, Röder vezérezredes, végül az erdélyiek részéről Bánffy Dániel báró volt földművelésügyi miniszter és Teleki Béla gróf, az erdélyi magyarországi vezetője. Vörös tábornok katonai helyzetjelentése után Bethlen annak a nézetének adott kifejezést, hogy minden további vérontás céltalan, tehát arra kell törekednünk, hogy részünkről a háborút haladéktalanul befejezhessük. Ehhez a felfogáshoz a jelenlévők valamennyien csatlakoztak.”

³⁹ VIGH Károly, *Ugrás a sötétbe*, Magvető, Budapest 1984. – Az oroszokkal folytatott fegyverszüneti tárgyalások során Faragho Gábort, Szent-Iványi Domokost és Teleki Gézákat október 5-én fogadta Moszkvában Antonov tábornok, a vezérkar főnökének első helyettese. A küldöttség átadta Horthy Sztálinnak szóló levelét. (144–146.) „E levél átadása és a megbeszélés után Antonov megadta az engedélyt a Budapesttel való rádió-összeköttetés megszervezésére. A bizottságnak rádiója nem lévén, a szovjet elhárítás rádiószolgálatát végezte ezt a feladatot, és sikerült az összeköttetést Budapesttel megteremteni. A rádió-összeköttetés azonban elég körülményes volt, mert egyrészt csak éjjel lehetett sürgőnyt leadni, másrészt a Várban a kormányzó közvetlen környezetét végezte a sifírozást.

Különben a Várban egy kitűnő minőségű, az akkori technika csúcsát jelentő amerikai adóvevő készülék állt rendelkezésre, amely alkalmas volt arra, hogy összeköttetést tudjon teremteni a kormányzóság és az összes főhatóság között, ha a telefonhálózat megrongálódik vagy tönkremegy.” Ezt Szentlélek László rendőr-főtanácsos szervezte meg. Kudar Lajos csendőr alezredes (az Államvédelmi Központ helyettes vezetője) szigorú titoktartásra kötelezte, felelősséivel szemben is: „Csak annyit engedett sejtetni, hogy olyan fontos nemzeti érdekről van szó, ami egyáltalán nem szolgálja a németeket. Ezek után ment át Tost szárnysegéd szobájába, aki ifj. Horthy Miklós jelenlétében várt rá. Arról tájékoztatták, hogy rádió-összeköttetést kell teremtenie a 64 méteres hullámhosszon, és közölték vele a forgalmi adatokat is. [...] A rendőr-főtanácsos elmondta, hogy a rádiózás kockázattal jár, mert a németeknek az Úri utcai követtségükön 50 főből álló (!) lehallgatórészlegük működik, és így a bemérés valószínű. Tost alezredes azzal nyugtatta meg őt, hogy olyan sifrért használnak, amelyik gyakorlatilag megfejthetetlen a németek számára.

a németekkel való szembeszállás csakis a magyar baloldal hatékony segítségével képzelhető el – 1944. október 11-én a Magyar Front képviselőit, Szakasits Árpádot és Tildy Zoltánt. Itt zajlott október 15-én az a hosszú koronatanács, amely a Horthy-korszak utolsó közjogi aktusa volt, végül pedig az egész rendszer s annak névadójának bukását eredményezte. Itt tartotta magát október 16-án hajnalig a Lázár altábornagy vezetése alatt álló testőrség, hűen a már bukott Kormányzóra tett esküjéhez, kötelességét, katonai becsületét szinte az egész országban egyedül komolyan véve.⁴⁰

Az értékek elhordása – igaz, ekkor még „csak” a magán, nem pedig a közvagyoné – már 1944. október 15-én megkezdődött. Horthy október 16-án járt utoljára a Palotában. „Elkészültem rá – írta –, hogy végrehajtott »házkutatás« nyomai várnak, de amit láttam, szinte minden elképzelést felülmúlt. A selyemdamaszt bútorokon Skorzeny legényei nyújtózkodtak. Minden szekrényt és fiókot feltörtek. Pusztító szabad rablás képe tárult elém. Feleségem ékszereitől kezdve, a cselédség megtakarított pénzéig minden elemelhetőt elvittek, aminek csak értéket tulajdonítottak. A visszatartó látvány színhelyén még komikusan ható jelenség is akadt: amint beléptem fürdőszobámba, hogy mosdószerkeimet magamhoz vegyem, saját fürdőköpenyembe öltözött katona jött velem szembe, nyilván akkor fejezte be fürdőjét. Néhai István fiam és foglyul ejtett Miklós fiam lakosztályát csakúgy kirabolták, mint minden egyéb helyiséget.”⁴¹

Ugyanakkor a Palota értékes bútorai, festményei, műtárgyai még egészen az ostromig érintetlenek maradtak. Szálasi hungarista államának utolsó Várpalotabeli eseménye a „nemzetvezető” eskütetele volt a Szent Koronára, november 4-én. (Ez kis híján megghiúsult, komoly nehézségekbe ütközött, hiszen a koronaőrök már előzőleg elásták a Szent Koronát, amit úgy kellett üres ládájába visszalopniuk.) Ezután nem sokkal a nyilas vezetők elszállították a koronázási ékszereket, és maguk is elhagyták a fővárost.⁴² Még időben, a Budapest körüli ostromgyűrű 1944 karácsonyi bezárulta előtt...

Szentlélek időre elkészült a feladattal. Az egész berendezés közvetlenül a szárnysegédi iroda felett volt, a második emeleten, így a kommunikáció a rádióállomás és Tost alezredes közt csak néhány lépcső megtételét igényelte. Négy rádiótávírást volt hozzá beosztva, akik 24 óránként váltották egymást. (148.) [...] Vattay mondta el 1946-ban a népbíróság előtt tett vallomásaiban: »Az érkezett sürgőnyt Tost alezredes vette át, és lakásán Horthy Istvánné, ifj. Horthy Miklós és néha, ha ideje volt, Lázár, sokszor reggelig tartó fáradságos munkával a legprimitívebb eszközökkel fejtettük meg és sifíroztuk a válaszokat.« (149.)

⁴⁰ Uo., 251–252 és 348–349.

⁴¹ HORTHY, I. m., 313–314.

⁴² *A korona kilenc évszázada*, I. m., különösen: RADVÁNSZKY Albert, *Feljegyzések a Szent Koronáról* (351–357.) és CSONTOS István *koronaőr főtörzsrőrmester nyilatkozata* (361–363.) Radvánszky emlékezését 1945. december 20-i dátummal vetette papírra. E szerint a Kormányzó utasítására Lakatos miniszterelnök és a koronaőrök 1944 októberének elején már tárgyaltak

Serédi Jusztinián hercegprímás, Mindszenty József veszprémi püspök, a református egyház vezetőinek képviselőjeként pedig Ravasz László hiába kérték a nyilas vezetőktől Budapest nyílt várossá nyilvánítását és harc nélküli feladását. Szálasi – még ekkor is az „előre a végső győzelemig” balga hitében, a hungarista eszme diadaláról vizionálva és abban őszintén híve és reménykedve – a harc folytatása mellett döntött. Hitler pedig, Budapest erődé történő kiépítése, a „Festung Budapest” jegyében a főváros védelmére adott parancsot, a karácsony körüli és január eleji – még megvalósíthatónak tűnő – kitörési kísérleteket pedig szigorúan megtiltotta. Ahogy Herczeg Ferenc emlékiratainak harmadik részében a nyilas „kormányzótanács” tagjairól (Beregfy Károlyról, Rajniss Ferencről, Csia Sándorról) írta: „Mikor Budapest már siralomházban ült és Európa legdíszesebb hídsorozatának napjai meg voltak számlálva, akkor a famózus kormánytanács köréből olyanféle kijelentés hangzott el, hogy »hiba volna, ha ezt a kérdést *érzelmi szempontból* akarnók mérlegelni«. Ebben a nyilatkozatban megszólal a Szálasi-rendszer egész sötét értelmetlensége. De ugyan miféle szempontból lehetne egy nemzeti főváros virágzását vagy pusztulását megítélni, amely az ország vérkeringésének központja és eleven motorja, melyhez a nemzeti élet gyermekkori emlékei, a jelen nemzedék becsülete és eljövendő idők reménységei tapadnak – ugyan miféle szempontból lehetne ilyen város értékét felbecsülni, ha nem a nemzet szeretetének és büszkeségének érzelmi hőfoka szerint?

a korona további sorsáról. Három megoldást tartottak elfogadhatónak: a budapesti pápai nunciatúrán a pápa oltalma alá helyezik; Veszprémbe vagy az ország valamelyik más biztos pontjára szállítják; Budapesten, a Várban ássák el. Végül az utóbbit választották. „Rövidesen találtunk a várban a Szent Korona óvóhelyéhez közel megfelelő helyet, ahol – mintha megéreztük volna a 15-én bekövetkező eseményeket – a Szent Koronát október 10-én este a sötétség leple alatt elástuk. [...] A miniszterelnökkel megállapodásunkhoz híven aznap este találkoztunk a Szent Korona óvóhelyén. Ott fogadalmat tettünk a titok megőrzésére, majd – a normális viszonyok közötti szokásos közjogi formalitások mellőzésével – kiemeltük a Szent Koronát a ládából, hogy az előre elkészített helyen elássuk. (351.) [...] A Szent Koronát úgy sikerült az óvóhelyről kivinni, mondhatnám, kicsempészni, hogy az óvóhelyről ki vezető folyosón és annak ajtajánál szolgálatot teljesítő személyzet nem fogott gyanút, és így a történekről a beavatottakon kívül tudomást senki sem szerzett.

A Szent Korona november 4-ig volt elásva. Ekkor azt, a hatalmat időközben magához ragadott Szálasi Ferenc kívánságára és intézkedésére koronaőr társamnak a királyi várba kellett vitetnie. Nem éreketlen talán a koronaőr társamtól később nyert információ alapján megemlítenem, hogy az eskünek a Szent Koronára való letételének – általa erősen ellenzett – gondolata Szálasi Ferenc részéről először a nála mint miniszterelnöknél október 28-án este 7 órakor tartott értekezleten merült fel. [...] Az eskütétel után a Szent Korona úgyszólván csak órákra került vissza az óvóhelyére, mert a harctéri helyzet miatt Szálasi Ferenc miniszterelnök hirtelen elhatározására 6-án délután 2 órakor a többi koronázási jelvényekkel együtt – a palást kivételével – szinte váratlanul Veszprémbe szállítattott, ahol a Nemzeti Bank bombatámadás és betörés ellen biztos óvóhelyén helyezték el.” (352.)

Katonai szempontokat állítanak az *érzelmi*ek fölé, Budapest esetében azonban csak így állítható fel a mérleg: fölér-e a kivívható katonai cél a magyar főváros elpusztulásával – igen vagy nem?

Budapest ostromakor az elérhető katonai cél csak az lehetett, hogy a három ellenséges hadsereg közül egyiket néhány napig vagy néhány hétig távol tartsák a német határoktól. Ilyen nyomorúságos hadicélért feláldozni Európa egyik legszebb városát, a szövetséges nemzet szellemi és anyagi életének metropolisát!⁴³

A Palota területe az ostrom idején a várnegyed egyéb területeitől szigorúan elkülönítve, külön parancsnokság alatt állt, hiszen itt volt a „Budapest Erőd” fő vezetési pontja. Szabó László várkapitány Kókay György által közzétett, rendkívül érdekes feljegyzéseiből kiderül, hogy a várkapitányság alkalmazottai mindent megtettek a Palota értékeinek védelméért. Mind kevesebb sikerrel, hiszen az alagsorban már január közepén katonai kórházat rendeztek be, s a harcok előrehaladtával mind több helyiséget igényelt magának az ide viaszazoruló német–magyar haderő. Február elejétől már állandóak voltak a különböző helyeken fel-fellobbanó tüzek, amelyeket víz hiányában többnyire nem tudtak eloltani.⁴⁴

⁴³ HERCZEG Ferenc, *Hűvösvölgy. Az Emlékiratok kiadatlan harmadik kötetéből – II.*, Valóság 1992/6., 70–71.

⁴⁴ *Dokumentumok a budai vár 1945. évi ostromáról*, közléteszi KÓKAY György = *Tanulmányok Budapest múltjából XXVI.*, szerk. SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella, Budapesti Történeti Múzeum – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1997, 222–242. Részletek Szabó 1945 januári–februári pro domo feljegyzéseiből: Január 8-án a Palota értékeinek és a múzeumok anyagának az ezüstkamrában és a fehérneműkamrában történő elhelyezéséről írt. (Az Ezüstkamra a jelenlegi Széchényi Könyvtár épületének 4. szintjén volt kiépítve és „jelentőségénél fogva ez volt a királyi palota egyetlen belső helyisége, amelynek biztonságáért a testőrjárőrökön kívül az udvarlakai őrség is külön őrhely felállításával felelős volt.” /247./) „A v[ár]k[apitány]. legsürgősebb és azonnali feladataira vonatkozólag az alábbiakat jelölte meg:

1. A Kir. Vár különböző termeiben még ott levő műtárgyak, képek, szönyegek, dísztárgyak összegyűjtése és biztos, zárható helyen való összegyűjtése.
2. Az Erzsébet Múzeum és Kir. Vár múzeuma értékes, muzeális anyagának összegyűjtése és elhelyezése.” (222.) „A két múzeum a jelenlegi D épületszárny földszintjének Dunára néző helyiségeiben volt berendezve.” (247.) Január 10-én Szabó elrendelte, „hogy a könyvtár értékesebb néhány könyve, kódexe az ezüstkamrába helyeztessék, továbbá hogy a szertartási termek és lakosztályok értékesebb bútordarabjai viszonylag biztonságosabb helyen tároltassanak”. (224.) Január 14-én: „A Kir. Várban elhelyezett német katonai elsősegélynyújtó hely tábori kórházzá szerveztetett át.” A II. és I. alagsori folyosókon: ehhez átadás-átvételi elismervény ellenében rendelkezésre bocsátották „a szertartási termékből felszedett futószönyeget, a folyosórészek elrekesztésére egyszerű, értéktelenebb függönyöket és takaróul ablakvédőket.” (226.) Január 19-ére virradó éjjel a katonai kórház parancsnoksága az I. alagsorban lévő lezárt díszruha-raktárt erőszakkal kinyitotta és igénybe vette. Az itt tárolt képeket, tükröket, műtárgyakat az ezüst-, porcelán- és fehérneműraktárban helyezték el. Giebe alezredez a „helyiségek igénybevételének jogosultságánál a következő sorrendet állapította meg: 1. sebesült katonák, 2. egészséges harcosok, 3. műtárgyak és egyéb eseteknek érdeke.” (227.)

1945. január 31-én Pesten „egész nap látni lehetett, amint a szovjet nehéz- és vadászbombázók szünet nélküli mélyrepülésben támadták a Várat. A katonaság és az utcára hajtott lakosok barikádokat építettek a Várhegyre vezető utcákon. »A Vár és Krisztina romokban. Vadászvédelem nulla. Légvédelmi tűzérzészlőalj gyalog harcban. Az ellenség nyomása igen erős és nyomasztó. A csapatok fáradtak és kimerültek. Az élelmezés gyenge. Lövegállomány: 22 ágyú és 29 géppágyú. Egészségesek vagyunk. Kozma«” – jelentette a magyar légvédelem parancsnoka.⁴⁵ Ugyanezen a napon Szabó várkapitány helyzetjelentése szerint: „A szinte naponként megismétlődő és fokozódó légibombázások és az állandó ellenséges tűzérzési és aknatűz a Kir. Vár főépületében, melléképületeiben, a közelben álló tartozéképületekben óriási károkat okoznak. Romboló bombák és gránátok egyes épületrészeket romba döntenek, az épületek állagában okoznak helyrehozhatatlan károkat azonfelül, hogy belső berendezéseket és felszerelési tárgyakat rombolnak össze. Felsorolni sem lehet azokat a károkat és rombolásokat, melyeket az épületek idáig is szenvedtek.

Különösen a f. hó 30-i egész napon át tartó légitámadás volt borzalmas hatású. A főépület környéke, a Várkert szinte a felismerhetetlenségig fokozódó károkat szenvedett.

Védekezésről vagy a károk részbeni helyreállításáról, romok eltakarításáról vagy egyes szerkezeti részek megerősítéséről szó sem lehet.”

Február 8-án pedig a Várpalotában lévő Ezüstkamrába – ahol a legértékesebb kincseket tárolták – történt aknabecsapódás okozott jelentős károkat.⁴⁶

Január 22-én a várkapitány azon méltatlankodott, hogy „főleg a német katonák a tilalmi táblákon, melyek azonnali halálbüntetéssel fenyegetnek, mosolyognak és azokat nem tartják tiszteletben.

Ilyen körülmények között a Kir. V[ár]k[apitányság]-ot a helyiségek épségéért és az abban lévő tárgyak biztonságáért semminemű felelősség nem terhelheti.” (228.) Február 5: „A Kir. Vár 3 db nagy értékű műtárgya, és pedig a krisztinavárosi szárny lépcsőcsarnokában lévő 2 db csataképet ábrázoló gobelin és Benczúr Millenáris hódolat című képe még eredeti helyeiken vannak, illetve a Benczúr-kép a földszinti lakosztály ideiglenesen képraktárnak kijelölt helyén van.

Ezeknek az ezüstkamrában való elhelyezésére kiadott rendelkezést újólag megismételtem. [...] A krisztinavárosi szárny belövési veszélye annyira fokozódott, hogy az életveszély elhárítása, illetve csökkentése végett ezen szárnyban való közlekedés a katonai parancsnokság által eltiltatott és ezen rendelkezés végrehajtása végett ezen szárny bejáratainál állandó katonai őrszem áll. Ennek következtében a Benczúr-képnek még a megközelítése is lehetetlenné lett téve. Mindhárom műtárgy elszállítása az aránylagosan nyugalmasabb időket kell bevárni.” (232.) Február 7-én Lorenz Károly egyházi a sekrestye feltöréséről tett jelentést, a várkapitány „a kamrában elhelyezett miszeruhákat és kegytárgyakat feldúlva találta. Hiány vagy számottevő kár egyelőre nem volt megállapítható.

A kápolna belső terét német katonaság istállóul használja, abba lovakat állított be.” (232.)

⁴⁵ UNGVÁRY Krisztián, *Budapest ostroma*, Corvina, Budapest, 1998², 150.

⁴⁶ *Dokumentumok a budai vár, I. m.*, 229–230. – Az Ezüstkamra sorsáról (*Uo.*, 232.): „Az ablak-szerkezet és összezúzott spaletta a kamrákban elhelyezett műtárgyakban, képekben, porce-

Ám a feljegyzésekből kihámozhatóan – bár az állandó tüzek és a naponként ismétlődő bombatámadások következtében a Palota egy része teljesen elpusztult – a műtárgyak, a képek, a porcelánok, a gobelinek jó része átvészelte az ostromot.

A németek február 12-i, kétségbeesett és eleve sikertelenségre ítélt kitörési kísérlete után is sok katona maradt a Vár és a Palota területén. Többnyire magyarok. „Létszámuk nem haladhatta meg az 5 000 főt.

Rajtuk kívül visszamaradt a több ezer súlyos sebesült is, akik az Alagútban, a német katonai sziklakórházban (az ún. »Lazarettben«, melyet a polgári rendeltetésű Sziklakórházból választottak le), a Nemzeti Bank pincéjében és másutt voltak elhelyezve. [...] A vezető főorvos személyzetével együtt elmene-kült, sorsára hagyva a rábízottakat. Hübner beosztott törzsorvos, látva a kitörési kísérlet kudarcát, visszafordult, hogy sebesültjeivel maradjon, akiket a többi orvos magára hagyott a Budavári Palota pincéiben lévő kötözőhelyen. Itt kb. 2000 sebesült maradt minden gondoskodás és felügyelet nélkül.”

Ahogy Hübner törzsorvos emlékezett: „»A várban a tiszta örület uralkodott. [...] A sebesültek közben észrevették, hogy gondozóik eltűntek a te-repről, és leírhatatlan pánikhangulatba kerültek. Az óriási földalatti kórház minden sarkában csattogtak a pisztolylövések. Senki sem akart sebesült álla-potban orosz fogságba kerülni. [...] Hirtelen teljesen elsötétült a kórház. Mikor aggregátunk után néztünk, már csak azt láthattuk, ahogyan egy dzsip elvonszolja. Állítólag zavarta az oroszokat a rádiózásban. De biztos kapni fogunk egy új, zavarmentes készüléket. Nem éltem meg, hogy másikat szállítottak volna.

Az aggregát elvételével a vízellátásnak is vége lett. [...] A sebesültek ellátá-sára gondolni sem lehetett. Ijesztő volt a halottak már-már áttekinthetetlen száma. A hullákat a legalsó katakombákban és annak nem működő kony-hájában polcolták fel, ahol kőkeményre fagytak. Köztük össze-vissza hevert elszórt gyógyszer, konzervek, felvágott festmények, értékes porcelán, alsó-nemű stb.«⁴⁷

Akadtsz persze olyan, aki fenségesnek látta a pusztulást... Szálasi Ferenc az 1945. október 19-i *Gondolatok jegyzetében* a következőképp vallott: „Ma, októ-ber 19-én délután 16 h-tól 17.10-ig zárt gépkocsikon végigvittek Budapest, de különösen a Vár romterületein. Itten, ezeken a helyeken csak levett ka-lappal és imával, csodálattal a lélekben lehet végigmenni és tartózkodni. Nagyon mélyen meghajlok Budapest város hősi lakosságának hősköltemény-

lánban számottevő, jelentős kárt tett. A kár részletei és a kárt szenvedett műtárgyak sérülésé-nek vagy elpusztulásának mértéke, egyelőre, a teljes átrendezés előtt, nem állapítható meg.”

⁴⁷ UNGVÁRY, *I. m.*, 200–201.

be illő hősiessége előtt, hősi áldozatkészsége és hősi élni akarása előtt. A hős Budapest hősi romjait és hősi lakóit láttam. Ebből a minden időkre szóló hősiességből csak az új hősi Magyarország új hős Budapestje születhetik meg.”⁴⁸

Aki viszont tiszta aggyal és józanul szemlélte a Palota szörnyű látványát, egészen másképpen vélekedett. Zolnay László szerint – ő február 15-én vágott neki barátjával a még akkor is égő Budának – a Vár, a Palota és a várkert „siralmas, szívet szorító látvány volt. A déli szárny jó része leomlott. A krisztinavárosi szárnynak pedig nemcsak nyugati, de déli része is füstölgött még.

Az 1686-os – török ellen vívott – budai ostrom emléke szorította el a szívet. Akkoron, 1686-ban azt írta a szemtanú Zsigmond és Mátyás hajdani palotája végső pusztulásáról, tüzéről: Olyan a kiégett budai palota, mint egy üres koponya, amelybe gyertyát dugtak.”⁴⁹

Hogy mi történt az „üres koponyában” a Palotának az ostromot is túlélte műkincseivel? Csak sejtéseink vannak, ám máig sem tudjuk pontosan... Mindössze annyi bizonyos – s a Palota épülete ebben is szimbolikus jelentést kapott –, hogy a romok egy rendszert is maguk alá temettek.⁵⁰

Hiszen nem csak az 1918, de az 1944 őszén induló tanévvel is Magyarország újabbkori történetének egyik legmozgalmasabb esztendeje kezdődött. A neobarokk társadalom tagadásával a sötét és szomorú emlékü hungarista „vér-rögvalóság” – „nemzetvezetővel” nemzetvesztő – állama, majd – a sajnos

⁴⁸ KARSAI Elek – KARSAI László, *A Szálasi per*, Reform, Budapest, 1988, 13–14.

⁴⁹ ZOLNAY László, *Hírünk és hamvunk*, Magvető, Budapest, 1986, 437.

⁵⁰ Ennek tömör és kiváló leírását lásd BODOR, I. m. 12. és 16. A szerző szerint az ötvenes–hatvanas években a két világháború között még „végigjárható termék formáját a purista és ideológiai indulattól telített tervezők és beruházók megváltoztatták – így gyakorlatilag a volt trónterem kívül nincs egy eredeti belső tér, sőt berendezési tárgy sem. A palota számtalan értéke közül először is megszüntették a Dunára néző, egybe nyitható, 304 méter hosszú teremsort, ami a kontinens második leghosszabb palota-enteriőrje volt. [...] A valaha gazdagon berendezett termeket rossz utánzatnak tartották: az eklektika és a neoreneszánsz s általában minden más neostílus mélyen megvetett irányzatnak minősült a műemlékvédők között. A palota reprezentációs termei pedig európai rangúak voltak. [...] Hatalmas vesztesége kultúránknak, hogy a palota helyreállításakor elsősorban rosszízű ideológiai szempontok döntöttek az építésről vagy a bontásról. Eredetileg több, nagy részben megmaradt termet akartak megőrizni, így például a mai Széchényi Könyvtár tömbjében lévő díszlépcsőházat, Fadrusz János Atlasz-szobraival. A gyönyörű kétkaros lépcső könnyen helyreállítható lett volna. De elbontották a Habsburg-termet és a szent jobb valahai őrzőhelyül szolgáló kevésbé sérült Zsigmond-kápolnát, amit még a Hillebrandt-Pacassi építészpáros tervezett 1758-ban. Nem kegyelmezett a barokkot gyűlölő építésvezetőség a nagy bálteremnek és a büfének sem. Leszedték megmaradt vakolatdíszeket, freskóikat. Ezek jó része aztán egy múzeum raktárában pusztult el. Kapukat helyeztek át, épületplasztikákat vertek le, így a timpanonban állt Sennyei-dom-borművet is. Szétverték az E épület »Királylépcső«-jét is, a III. Károly-féle barokk szoborsorral. Nem került el sorsát az úgynevezett diplomata lépcsőház sem, pedig ez majdnem teljesen ép volt. [...] A királyi vár termeinek jó része persze még a harcok alatt, s nem kis mértékben utána égett ki, maradék bútorait, értékeit széthordták. [...] Az igazi tragédiát mégis a hatvanas évek helyre nem állítási politikája okozta.”

rövid ideig tartó – demokratikus átmenet időszaka köszöntött be. 1947/48-ra pedig világossá vált: a „múltat végképp eltörölni” szemlélet a Palota régi pompájában történő újjáépítésének sem fog kedvezni. A sérült, de még helyreállítható épületrészek lerombolásával, a belső terek totális megváltoztatásával az ötvenes–hatvanas években a neobarokk királyi-kormányzói palota szinte utolsó nyomai is eltűntek. És az újjáépült, egészen megváltozott Palota az új rendszer egyik új szimbóluma lett.

A KÖTET ÍRÁSAINAK EREDETI MEGJELENÉSI HELYEI

Mint jeleztem, a kötetben megjelenő minden egyes tanulmány szövegét – néhol jelentősen – átírtam, átdolgoztam és kibővítettem, gyakran több korábbi írásomat szerkesztettem egybe. Így egy-egy dolgozatnál általában nem egyetlen tétel szerepel eredeti megjelenési helyként, hanem több is követi egymást.

A dolgozatokban rendszerint – az első előfordulásnál – szerepel a megnevezett személyek születési és halálozási éve (ahol hiányzik vagy ? szerepel, ott nem sikerült az adatokat kiderítenem). Azokban a tanulmányokban azonban elhagytam ezeket az évszámokat, ahol megadásukat nem éreztem indokoltnak, illetve amelyekben akár százon felüli név fordult elő.

A tanulmányokat fejezetek tagolják, kivéve két rövidebb írást (*Bessenyei, Klebelsberg, Marosán és a „genius loci”*. *A bécsi Testőrpalotáról és A budai királyi palota és a nagypolitika a két világháború között*).

BEVEZETÉS

Trianon hatása a magyar kultúrpolitikára

– Rubicon 2010/4–5.

KORSZERŰ KULTÚRPOLITIKA, KORSZERŰTLEN TÁRSADALOMBAN

„Élt ötvenhét évet, dolgozott egy évszázadnyit.” Klebelsberg Kuno megítéléséről és időszerűségéről

– Rövidített formában megjelent, illetve hamarosan megjelenik: Magyar Szemle 2010, április és július.

A politikus Hóman Bálint

- Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája = *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században*, szerk. VONYÓ József, Magyar Történelmi Társulat – Pro Pannonia, Budapest–Pécs, 2003, 87–104.
- *A politikus Hóman Bálint* = *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*, szerk. ORMOS Mária, Osiris, Budapest, 2003, 261–285.
- Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint kultúrpolitikája = *A magyar jobboldali hagyomány*, szerk. ROMSICS Ignác, Osiris, Budapest, 2009, 377–413.

„A KULTÚRPOLITIKAI FEGYVERLETÉTEL ÖNKÉNTES LENNE”

„A magyar kultúra külföldi őrszemei.” A magyar kulturális és tudományos külpolitika, a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok

- „A magyar kultúra külföldi őrszemei.” *A magyar kulturális és tudományos külpolitika és a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok* = *Stratégia és kultúra. Kulturális külpolitika az új kihívások tükrében*, szerk. ÉGER György – KISS J. László, Teleki László Alapítvány, Budapest, 2004, 25–76.
- „A kultúrpolitikai fegyverletétel önkéntes lenne.” Klebelsberg Kuno kulturális külpolitikája = *A legnagyobb álmú magyar kultuszminiszter. Klebelsberg Kuno kora és munkássága*, szerk. MIKLÓS Péter, Belvedere Meridionale, Szeged, 2008, 107–124.

A tudós Magyarország Bécsben. Magyar tudományos intézetek a császárvárosban, 1920–1945

- *Das Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien und die auswärtige Wissenschaftspolitik Ungarns in der Zwischenkriegszeit*, Österreichische Osthefte Jg. 39/1997, H. 2, 223–243.
- *A tudós Magyarország Bécsben. Magyar tudományos intézetek a császárvárosban, 1920–1945*, Limes 1998/1., 49–69.
- *Wien und der ungarische Geist. Auf den Spuren den ungarischen Geistesschaffenden in Wien – vom Collegium Hungaricum bis zum Gardepalais* = *Wien und der ungarische Geist. Katalog der Ausstellung im Collegium Hungaricum 10. April 11. – Mai 2001*, Collegium Hungaricum, Budapest–Wien, 2001, 3–7.
- *Die Wiener Epoche der ungarischen Geschichtsschreibung* = *Kollektive und individuelle Identität in Österreich und Ungarn nach dem Ersten Weltkrieg*, hrsg. Helga MITTERBAUER – Szilvia RITZ, Praesens Verlag, Wien, 2007, 193–206.

Bessenyei, Klebelsberg, Marosán és a „genius loci”. A bécsi Testőrpalotáról

- Bessenyei, Klebelsberg, Marosán és a „genius loci”. *A bécsi Testőrpalotáról* = *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde – NYERGES Judit, Balassi Kiadó – MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2009, 478–489.

„Tudós kolostor, csöndes kolostori kerttel.” A berlini egyetem Magyar Intézete, a Collegium Hungaricum és a német-magyar tudományos kapcsolatok története (1916–1944)

- „Tudós kolostor, csöndes kolostori kerttel.” *A berlini Collegium Hungaricum története (1924–1944)*, Levéltári Szemle 1998/2., 3–28.
- Baráti háromszög (Carl Heinrich Becker, Klebelsberg Kuno, Gragger Róbert és a hungarológia megszületése), *Hungarológia* 2000/3., 99–120.
- „Tudós kolostor, csöndes kolostori kerttel.” *A berlini Magyar Intézet és a Collegium Hungaricum története (1924–1944)* = *Újrakezdések krónikája. Magyar–német diplomáciai kapcsolatok 1867–2001*, szerk. PRÖHLE Gergely – UJVÁRY Gábor, Corvina, Budapest, 2001. [Német változata ugyanekkor és ugyanitt jelent meg: „Gelehrtenkloster mit stillem Klostergarten.” *Die Geschichte des Collegium Hungaricum Berlin (1924–1944)*, 85–111.]
- *Auswirkung Preußens auf die ungarische Wissenschaftspolitik in den 1920er Jahren. Friedrich Schmidt-Ott, Carl Heinrich Becker und Graf Kuno Klebelsberg* = *Wissenschaften und Wissenschaftspolitik. Bestandaufnahmen zu Formationen, Brüchen und Kontinuitäten im Deutschland des 20. Jahrhunderts*, Franz Steiner Verlag, Berlin, 2002, 180–192.
- *A magyar tudomány otthona Berlinben: a berlini egyetem Magyar Intézete és könyvtára, 1916–1945* = *Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2003, 363–377.
- *Das ungarische Institut der Berliner Universität, das Collegium Hungaricum und die deutschen Wissenschaftsbeziehungen (1916–1944)* = *Wissenschaftsbeziehungen und ihr Beitrag zur Modernisierung. Das deutsch–ungarische Beispiel*, hrsg. Fischer, HOLGER, Oldenbourg, München, 2005, 297–334.
- *A (nagy)német tanársegédek esete a magyar tudománnyal. Otto Albrecht Isbert, Helmut Klocke és a berlini Magyar Intézet* = *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*, szerk. STEINERT Ágota, Kortárs, Budapest, 2005, 327–340.

Egy tudós kultúrpolitikus kalandjai Rómában és a magyar hivatalokban. Gerevich Tibor és a római Magyar Akadémia

- „Iskola” a határon túl. *A Római Magyar Intézet története 1912–1945*, Levéltári Szemle 1995/4., 3–37.
- *A Római Magyar Intézet története 1912–1945 között = Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos, kulturális és egyházi intézetek Rómában 1895–1995*, HG Társa K., Budapest, 1998, 19–43. [Olasz változata ugyanekkor és ugyanitt: *Cento anni al servizio delle relazioni ungaro–italiane gli istituti ungheresi scientifici, culturali ed ecclesiastici di Roma, 1895–1995* című kötetben jelent meg, 19–43.]
- *Egy tudós kultúrpolitikus kalandjai Rómában és a magyar hivatalokban. Gerevich Tibor és a római Magyar Akadémia*, Történelmi Szemle 2008/2., 195–223.

„TÖRTÉNELMI ÁTÉRTÉKELÉS”

Barátból ellenség? Angyal Dávid és Hóman Bálint kapcsolatáról

- *Barátból ellenség? Angyal Dávid és Hóman Bálint barátságáról = Redite at cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*, szerk. KRÁSZ Lilla – OBORNI Teréz, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2008, 659–677.
- „Gyötör az a gondolat, hogy nem dolgoztam eleget.” *Angyal Dávid, a nevelő, a könyvtáros, a tudós-tanár és az intézetigazgató = A konzervatív kortárs. Tanulmányok Angyal Dávidról*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde – HALÁSZ Ferenc – UJVÁRY Gábor, Argumentum, Budapest, 2009, 96–191.

A végtelenben újra találkoznak. Szekfű Gyula és Hóman Bálint párhuzamos, majd elváló életpályája

- *A végtelenben újra találkoznak. Szekfű Gyula és Hóman Bálint párhuzamos, majd elváló életpályája = Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*, szerk. PAKSA Rudolf, Argumentum – Eötvös József Collegium, Budapest, 2007, 43–78.

Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban”. A Foederatio Emericánáról

- A tanulmány alapja egy 1987-es kézirat, amely akkoriban nem jelenhetett meg: *Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban”. A Foederatio Emericana története és a két világháború közötti egyetemi és főiskolai diák-egyesületek* címmel. Megjelentek viszont rövidített változatai:
- *Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban”. Adatok a Foederatio Emericana történetéhez*, Levéltári Szemle 1989/4., 51–63.

- *Egyetemi ifjúság a „neobarokk társadalomban”. A bajtársi szövetségekről*, Valóság 1991/5., 64–73.
- *Egyetemi ifjúság a „neobarokk társadalomban” = Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*, Osiris – 1956-os Intézet, Budapest, 1995, 453–459.

A budai királyi palota és a nagypolitika a két világháború között

- *A budai királyi palota a „neobarokk társadalomban”. A Palota és a nagypolitika a két világháború között = A budavári királyi palota évszázadai*, Budapesti Történeti Múzeum, Budapest 2001, 105–124. (*Tanulmányok Budapest múltjából XXIX.*)

NÉVMUTATÓ

- Aba-Novák Vilmos 141
Ablonczy Balázs 106, 467
Achelis, Johann Daniel 252
Aczél György 163
Acsay László 462
Adriányi Gábor 414, 415, 428
Ady Endre 160
Agárdi Péter 164
Ahlqist, August 120
Ajtay József 503
Albrecht, királyi herceg 442, 487
Alexander Bernát 26, 112
Alpár Gitta 308
Althoff, Friedrich 47, 124, 265, 266
Alföldi András 140, 141, 195, 202, 237, 307
Ambrózy Lajos 268
Andics Erzsébet 34, 35, 36, 187
Andorka Rudolf 422
Andrási Gábor 327
Andrássy Gyula, gróf, ifj. 40, 60, 107, 364
Angyal Dávid 7, 27, 28, 31, 34, 61, 93, 112, 131, 142, 180, 184, 194, 196, 197, 200, 203, 206, 208, 351–379, 385, 390, 392, 393, 396, 398, 402, 403, 464, 473
Angyal Paula → Dávid Antalné
Angyal Pál 442
Anile, Antonio 320
Anna → Ujváry Anna
Anna, királyi hercegasszony 437, 443, 472, 487
Antal István 196, 314
Antal László 38
Antonov, Alekszej Inokentyevics tábornok 510
Antos Kálmán 224
Apáthy István 112
Apor László 476, 477
Apponyi Albert 31, 40, 54, 55, 111, 280, 285, 364
Aradi Nóra 344
Arany János 237, 285, 363
Arendt, Otto 231
Arneth, Alfred 183
Aronsohn, Louis 284
Artner Edgár 141, 209, 322
Asztalos Miklós 141, 307
Auer Pál 355, 356
Ábel Jenő 112
Ábrahám Pál 145
Ágoston Gábor 118
Ágoston Kálmán 226
Áldásy Antal 183, 325, 364, 403
Áprily Lajos 306
Árkay Bertalan 141, 339
Babainé Móri Anikó 165
Babinger, Franz 264
Babits Mihály 12, 276, 306
Bacher(-Bodrog) Pál 61, 90, 355, 379, 398
Bajcsy-Zsilinszky Endre 249–251, 255, 397
Bajor Gizi 507
Bajza József 28, 355, 475
Bakay Lajos 31, 112, 138, 313
Bakács Ferenc 175

Bakács István János 140, 195–196, 202, 209, 371, 373
 Bakody Csilla 165
 Bakos Miklós 429
 Balassa Brunó 92
 Balázs ?, a római iskola tagja 345
 H. Balázs Éva 8
 Ballagi Aladár 62, 392, 393
 Balogh Jenő 373, 402
 Balogh Margit 414, 486
 Balogh Sándor 34, 35, 414
 Bandholtz, Harry Hill, tábornok 497
 Bang-Kaup, Wilhelm 247
 Bangha Béla 430
 Barabás Miklós 176
 Barabás Samu / Sámuel 183, 360
 Baranyai Béla 140, 195, 202, 206
 Baranyai Zoltán 344
 Baranyay Jusztián 408, 464
 Baráth Jenő 209
 Baráth Tibor 82, 114, 141, 202, 371
 Barbul Jenő 362
 Barcza György 38
 Barcsay Ábrahám 176
 Bardón Alfréd 141
 Barkóczy Béla 453
 Barlay Ö. Szabolcs 414
 Barna Gábor 464
 Baross Gábor 60
 Barsy István 466
 Barta István 141, 155, 156, 203
 Barta János 141, 235, 267, 306, 307
 Bartók Béla 58, 138, 145, 237, 239, 306
 Bartók János 239
 Bartóniek Emma 390
 Bartóniek Géza 111
 Basch, Franz 86
 Basilides Barna 141
 Bassola Zoltán 90, 94, 379, 398
 Batthyány Fülöp, herceg 50
 Bay Zoltán 58, 141, 142, 307
 Bácsalmási István 484
 Bánffy Dániel, báró 510
 Bánffy Miklós 355
 Bánrévy György 371
 Bárdos Artúr 355
 Bárdos István 464
 Bárdos László 468
 Bárdossy László 84, 378, 397, 409
 Báróczy Sándor 176
 Bátor Viktor, ügyész 409
 Beck, Karl Maria 232
 Becker, Carl Heinrich 17, 32, 47, 49, 55, 121, 124, 126, 143, 215, 233, 235, 238–240, 246, 248, 262–288, 289–292, 296–298, 311
 Becsi Pál 468
 Beke Antal 114
 Beke Margit 317
 Beksics Gusztáv 54
 Belitzky János 371, 373
 Benczúr Gyula 507, 508, 514
 Benda Kálmán 141, 202
 Benedek Elek 160, 364, 381
 Benedek Marcell 61, 94, 355, 364, 381
 Beneš, Eduard 269
 Benke Valéria 223, 224
 Berczik Árpád 452, 464, 472
 Beregfy Károly 512
 Beresztóczy Miklós 485
 Berényi Dénes 165
 Berkes Katalin 165
 Berlász Jenő 141, 202, 209
 Bernolák Nándor 112
 Berthold Lipót 40
 Berzeviczy Albert 31, 71, 111, 114, 115, 138, 318, 319, 397, 403
 Bessenyei Ákos 113, 235
 Bessenyei György 176, 212, 223
 Bethlen István, gróf 16, 25, 31, 37–39, 41, 42, 51, 53, 69, 123, 142, 180–181, 213, 268, 269, 290, 319, 328, 385, 389, 411, 415, 505, 510
 Bethmann Hollweg, Theobald (Theodor Friedrich Alfred) von 232
 Békési Imre 140, 240
 Bibó István 28, 141, 205, 386
 Bihari Sándor 508
 Bíró Vera 165

Bisztray Gyula 389
 Bitter Illés 430, 431, 444, 446, 448, 449
 Bittner, Ludwig 182, 196
 Bleyer Jakab 136, 252, 263, 273, 311
 Blomstedt, Oskar 120
 Bobula Ida 141, 202, 371
 Bodnár Erzsébet 422
 Bodó Sándor 317
 Bodolay Géza 418
 Bodor Ferenc 503, 516
 Bodrogi Péter 39
 Bogsch László 141, 205
 Bogyay Tamás 141, 307
 Bóka László 299
 Boldizsár István 509
 Boldoczky János 220, 221
 Bolte, Johannes 228, 229, 284
 Bolváry Géza (Bolvary, Géza von) 145, 245
 Borbándi Gyula 163
 Borberek Kovács Zoltán 345
 Borbély Andor 209
 Boreczky Beatrix 160
 Bori István 165
 Bornemissza Péter 176
 Borromini, Francesco 129, 143, 314, 339
 Borsos Zsuzsa 353
 Brackmann, Albert 245, 248
 Brahms, Johannes 176
 Brandenstein Béla 141, 142, 307, 418, 421, 432
 Brandt Györgyi 235
 Brassai (Brassay) Sámuel 239
 Braun, Otto 273
 Brábek, František 120
 Breyer István, győri püspök 444
 Breznay Béla 418
 Breznay József 141
 Bruch, Rüdiger vom 143, 266
 Brunner, Otto 398
 Brunner Vilmos 310
 Brüll Alfréd 357
 Brüning, Heinrich 442
 Buchböck Gusztáv 112
 Bucsai Mihály 241
 Buday György 141
 Buday Kálmán 205
 Buday László 14
 Bugyi János 51
 Bulla Béla 141, 142, 307
 Burger Károly 192
 Burián István, gróf 40
 Burmeister, Wilhelm 254, 255, 261
 Buza Barnabás 141
 Buza János 381
 Calice, Franz 37, 214, 215
 Cassai, Georg Michael → Kassai György Mihály
 Cervantes Saavedra, Miguel de 160
 De Chatel Andor 141, 205
 Cherven Flóris, chizsnyei 353, 354
 Cholnoky Jenő 112
 Ciano, Galeazzo 506
 Cnobloch, Hans 189
 Colasanti, Arduino 318, 320
 Concha Győző 61, 382
 Czagány István 504, 507, 508
 Czaich Gilbert 114
 Czebe Gyula 113
 Czeglédy Károly 141, 203
 Czernin Ottokár, gróf 40
 Czettler Jenő 138
 Czigány Lóránt 352
 Czóbel Béla 355
 Csaplár József 482
 Csapodi Csaba 141, 209, 371, 373
 Csáky Albin 71, 353, 361
 Csánki Dénes 112
 Csánki Dezső 61, 115, 178, 195–196, 334, 368, 382, 396, 403
 Császár Edit 196, 371
 Császár Elemér 263
 Császtvay Tünde 8, 178, 365
 Csemegi József, ifj. 371
 Csernoch János 268, 505
 Csia Sándor 512
 Csiffáry Tamás 8
 Csire Márta 165

- Csók István 138
 Csóka (J.) Lajos 141, 183, 202, 209, 371
 Csontos István 511
 Csorba László 131, 297, 317, 327, 342
 Csurgai Horváth József 70, 381
 Dahlmann, Friedrich Christoph 287
 Damaschke, Adolf 40
 Dankó István 454
 Dante, Alighieri 160
 Darányi Ignác 364, 381, 382
 Darányi Kálmán 70, 89, 355, 400, 507
 Dáni Borbála, Hómanné 27, 70, 407
 Dávid Antalné 377
 Dedek Crescens Lajos 407
 Deér József 91, 92, 113, 195, 141, 202, 209, 306, 311, 371, 373, 389
 Degré Miklós 191
 Demeter Gábor 422
 Demeter Zsófia 50, 70, 381
 Dercsényi Dezső 141, 316, 347
 Devich Andor 425, 468
 Décsy, (László) Gyula 235, 299
 Dékány István 387
 Dénes Iván Zoltán 365, 381, 386
 Déry József → Deér József
 Déry Tibor 260
 Diamandi, Constantine 497
 Dibelius, Helmut 259, 260
 Dickens, Charles 160
 Diels, Otto Paul Hermann 228
 Dietz Sándor 112
 Diós István 317
 Divéky Adorján 116, 154
 Dobos Gyula 425
 Dobossy László 156
 Dohnányi Ernő 138, 145
 Doleschall Alfréd 112, 419
 Domanovszky Sándor 31, 34, 138, 141, 142, 184, 187, 195–198, 200, 202, 206, 209, 311, 355, 364, 378, 392, 397, 401, 402
 Dopsch, Alfons 214
 Dóczy Orbán 175
 Dudits Andor 327
 Dumas, Alexandre 160
 Düwell, Kurt 124
 Eckhardt Sándor 90, 113, 379, 386, 398, 405, 409, 463
 Eckhart Ferenc 34, 68, 112, 116, 127, 131, 146, 178, 183–185, 187, 189, 192, 195, 197, 200, 206, 209, 213, 274, 323, 370, 383, 387, 393, 396, 409, 463
 Eckmann János 205
 Edelsheim-Gyulai Ilona 509–511
 Edelsheim-Gyulai Lipót 509
 Eggerth Márta 145
 Egry Gyula 141
 Egyed István 112, 463, 466
 Egyed Orsolya 120, 128, 234
 Eisenmann, Louis 120
 Elekes Dezső 71
 Ember Győző 141, 202, 209, 371, 373
 Endre László 90, 91
 Endrédy Vendel, zirci apát 446, 484–486
 Engel Pál 375
 Eötvös József 26, 55, 71, 108, 237
 Eperjesy Kálmán 141, 203, 209
 Erdey Grúz Tibor 141, 142, 307
 Erdész Ádám 461
 Erdős Katalin 165
 Ercole, Francesco 339
 Erős Vilmos 82, 381
 Erzsébet, királyné 176, 498, 503
 Esterházy Márta 145
 Esterházy Móric 40, 510
 Esterházy Pál 408, 409
 H. Etele László 451
 Fabinyi Tihamér 113
 Fadrusz János 176, 516
 Falk Miksa 176
 Faludy Ferenc 176
 Faragho Gábor 510
 Farkas Ferenc 141
 Farkas Gábor 62, 70, 381
 Farkas Gyula 26, 131, 156, 161, 234, 237, 239, 241–247, 250–261, 264, 288, 297–300, 302, 311, 312, 323, 399

- Farkas Imre 50
 Farkas László 94, 507
 Farkas Zoltán 508
 Farkass Jenő, vitéz 504
 Faulhaber, Michael von 429
 Fazekas István 183, 189, 383
 Fazekas Tiborc 165
 Fábián Béla 137
 Fáy Attila 161
 Fáykiss István 463
 Fedák Sári 218
 Fedele, Pietro 32, 37–39, 328, 329
 Fehér Géza 117, 156
 Fejér György 119
 Fejér Lipót 112
 Fejérpataky László 61, 115–116, 178, 183, 360, 364, 382
 Fekete Lajos 141–142, 202, 307, 371
 Fekete Nagy Antal 141, 203, 373
 Ferdinandy Mihály 141
 Ferdinánd, III., magyar király 360
 Ferenc József, császár és király 60, 176, 178, 212, 363, 373, 374, 498, 501, 506, 508
 Ferenczi Zoltán 361, 362, 384, 407
 Ferenczy Endre → Fischer Endre
 Ferenczy Géza 191
 Feszty Árpád 176
 Fettich Nándor 141, 142, 307
 Féja Géza 464, 469
 Fél Edith 141, 205
 Fiala Ferenc 60, 408
 Finály Gábor 354
 Fischer (Ferenczy) Endre 371
 Fischer Ferenc → Keresztes-Fischer Ferenc
 Fischer, Holger 171
 Fischer, Rudolf 255
 Fischer, Vincenz 508
 Fischer von Erlach, Johann Bernhard 129, 192, 212, 215, 217, 222
 Fitos Vilmos 482
 Fittbogen, Gottfried 245
 Fitz József 141, 242, 243, 307, 362
 Fleischer Gyula 141, 142, 156, 195, 202, 203, 212, 216, 371
 Fodor József 478
 Fogarasi Miklós 156
 Fögel József 116
 Font Márta 425
 Forster Gyula, báró 115
 Fraknoi Vilmos 62, 102, 114–116, 178, 184, 317
 Fráter György 360
 Fráter Jánosné 116, 319, 321, 339, 367
 Freud, Sigmund 410
 Friedrich István 442
 Friss István 223
 Futaky István 105, 161, 251, 294
 Fülepi Lajos 249
 Fülöp László 479
 Fürsberg, gróf, budapesti főkonzul 284
 Gaál Gaszton 136
 Gagyí Jenő 183
 Galamb Sándor 355
 Galla Ferenc 141, 373
 Gál István 141, 205
 Gálócsy Zsigmond 505
 Gálos Rezső 299
 Gárdonyi Albert 142
 Gárdonyi Géza 160
 Gecsényi Lajos 221
 Gellért Oszkár 355
 Genthon István 131, 141, 156, 203, 318, 345, 347
 Gerevich Tibor 7, 26, 54, 61, 112, 116, 127, 131, 138, 146, 314–347, 381, 387, 408, 409, 442, 446, 463, 485
 Gerevich Zoltán 319
 Gergely Jenő 62, 314, 413–415, 425, 439, 464, 483, 486, 487, 507
 Gerhauser, Albert von 399
 Germanus Gyula 112
 Germán Tibor 507
 Germuska Pál 160
 Gémes Attila 353
 Gévay Antal 182
 Giay Béla 120, 128, 161, 234
 Giebe alezredes 513

Gillemot Katalin 371
 Ginter Károly 163
 Giuliano, olasz közoktatásügyi miniszter 335
 Glattfelder Gyula 31
 Glatz Ferenc 36, 55, 62, 63, 85, 86, 132, 185, 381, 400
 Glatzer, Ruth 308
 Goebbels, Paul Joseph 261, 301
 Gogolák Lajos 26, 27, 258, 259, 325, 326
 Goldmark Károly 176
 Goldzieher Ignác 112, 267, 274
 Gombocz Zoltán 131, 138, 247, 298, 311, 388, 407, 409, 410
 Gorton, Reginald 497
 Gortvai Anna 165
 Gömbös Gyula 69, 70, 73, 136, 249, 314–316, 334, 341, 342, 395, 396, 400, 409, 411, 471, 472
 Gömbös Gyuláné → Szilágyi Erzsébet
 Gönyey Antal 105, 158, 208, 219, 347
 Görgényi A. András 470
 Göring, Hermann 256
 Gózszy Gusztáv 183
 Gragger Róbert 7, 112, 114, 121, 131, 133, 134, 143, 215, 227, 228, 229, 231–243, 246, 248, 262–268, 273–277, 279–288, 289–291, 296–298, 302, 305, 306, 309, 310, 323
 Gratz Gusztáv 196, 306
 Graziani, Jean César 497
 Greguss Ágost 239
 Grimm testvérek (Jacob Ludwig Karl és Wilhelm Karl) 160
 Grimm, Jacob Ludwig Karl 238
 Grosche, Hildegard 260, 299
 Groß, Lothar 206
 Grünwald Béla 54
 Gulácsy Irén 508, 509
 Gulyás Pál 69
 Gusti, Dimitrie 252
 Gyallay Pap Domokos 141, 205
 Gyarmathy János 504
 Gyóni Máttyás 141, 202
 Gyöngyösi János 158
 Györkössy Alajos 483
 Győry Árpád 183
 Győry Tibor 112, 209
 Gyula diák → Somogyváry Gyula
 Gyulai Pál 239, 355, 358, 360, 368, 398
 Gyurcsó Jolán 465
 Gyurgyák János 55, 358, 382
 Haág Zoltán István 30
 Haász Aladár 132, 304, 329
 Habsburg Ottó 197
 Hadnagy Albert 141, 195, 202
 Haeffler István 388
 Hahn, Max 399
 Hajdú János 209
 Hajnal István 34, 58, 138, 141, 185, 202, 206, 209
 Halassi Kálmán 470, 471
 Halácsy Dezső 149
 Halász főorvos 60, 408
 Halász Ferenc 365
 Haller István 11, 477
 Haller József 477, 478
 Halmay Tibor 145
 Halmágyi László 478
 Hamvas Endre 466
 Hankiss János 113, 126, 244
 Hantsch, Hugo 207
 Haraszi Emil 209, 371
 Hardy Kálmán 27, 28
 Hargitai Lajos 472
 Harkai Schiller Pál 141, 307
 Harmsen, Hans 259
 Harnack, Adolf von 47, 124, 265
 Harsányi András 242
 Harsányi Zsolt 498
 Hartnagel Erzsébet 205
 Hartung, Fritz 245
 Hatvany Lajos 228
 Hauszmann Alajos 501
 Hazay Samu 40
 Házi Jenő 141, 202
 Hegedűs Géza 94, 384
 Hegedűs Lajos 209
 Heim Pál 112, 138

Heinrich Alajos 354
 Heinrich Gusztáv 368
 Hekler Antal 31, 112, 117, 118, 306
 Hell Miksa 176
 Hellebronth Antal 506
 Heltai Gyöngyi 218
 Henszlmann Imre 119
 Hennyey Gusztáv 510
 Herczeg Ferenc 31, 40, 145, 495, 512, 513
 Herczegh József 371
 Hermann Egyed 141, 202, 209, 371
 Hetényi Ágnes 317
 Hillebrandt, Franz Anton 517
 Hilton, James 86
 Hincz Gyula 141
 Hindenburg, Paul von 143, 273
 Hitler, Adolf 79, 378, 397, 472, 512
 Hodinka Antal 114, 183
 Hoehne, Gottfried 248
 Hoitsy Pál 136
 Hóman Bálint 7, 15, 21, 26–28, 30–32, 34, 38, 47–49, 58, 59–97, 131, 132, 138, 147, 150–155, 158, 174, 187, 195–196, 201, 207, 208, 218, 237, 241, 249–251, 254–257, 278, 297, 304, 306, 322–324, 326, 327, 329, 330, 335, 338–342, 345–347, 351–379, 380–412, 418, 442, 445, 472, 474, 487
 Hóman Bálint, ifj. 93
 Hóman Bálintné → Dáni Borbála
 Hóman Ottó 353
 Horánszky Lajos 179
 Hornyánszky Gyula 112
 Horthy István, Horthy Miklós fia 509, 511
 Horthy István, legifj. 509
 Horthy István, lovassági tábornok 509
 Horthy Istvánné → Edelsheim-Gyulai Ilona
 Horthy Miklós 16, 39, 52, 143, 144, 158, 261, 268, 275, 289, 297, 299, 307, 309, 324, 330, 384, 471, 479, 480, 495, 496, 498–501, 504–511
 Horthy Miklós, ifj. 507, 510, 511
 Horthy Miklósné 445, 499
 Horusitszky Ferenc 142
 Hory András 93
 Horváth Henrik 345
 Horváth Mihály 119
 Horváth Barna 141, 142, 205
 Horváth Henrik 142
 Horváth János 58, 112, 298, 410, 411
 Horváth Jenő 142
 Horváth László Béla 62, 378, 402
 Horváth Róbert 293, 294, 312
 Höllrigl József 209
 Hubay Jenő 145
 Hubay Kálmán 458
 Humboldt, Wilhelm von 47, 124, 227, 238, 265, 266
 Hunyady József, gróf 40
 Huszár Károly 434
 Huszár Lajos 345, 373
 Huszár Tibor 28
 Huszti József 33, 40, 80, 113, 138, 141
 Hutyra Ferenc 138
 Hübner, törzsorvos 515
 Igmándy-Hegyessy Géza 505
 Ila Bálint 141, 195, 202, 371, 373
 Illés László 64
 Ilku Pál 71
 Illyés Gyula 249, 469
 Imre (Szent), herceg 508
 Imre Lajos 142, 307
 Imrédy Béla 84, 397, 456, 478–481
 Incze Gábor 371
 Innitzer, Theodor 196, 442
 Ipolyi Arnold 320
 Isbert, Otto Albrecht 245, 249–254, 256, 261, 399
 Issekutz Béla 141, 307
 István király (Szent, I.) 53, 84, 175, 375, 376, 398, 444, 457, 503
 Izsák Lajos 62
 Iván Szilárd 141
 Ivándy Kálmán 91
 Iványi-Grünwald Béla, ifj. 195, 206, 371

Jakó Zsigmond 141, 202
 Jakovlev, P., orosz professzor 284
 Jalava, Antti 120
 Jalsoviczky Károly 91
 Jankovich Béla 50, 231
 Jankovich Gyula 503
 Jankovics Gyula 482
 Jaross Andor 91, 479
 Jaschik Álmos 355
 Jáki László 94
 János Pál, II., pápa 434
 Jánossy Dénes 81, 92, 141, 202, 217
 Jászay Pál 182
 Jászi Oszkár 11, 112
 Jedlik Ányos 176
 Jeges Ernő 141
 Jla Bálint → Ila Bálint
 Joború Magda 165
 Jobst, Hanns 399
 Jókai Anna 36
 Jókai Mór 160, 239
 Jókay Zoltán 205
 József (Ágost), királyi főherceg 31, 397, 436, 442, 472, 497, 505, 506
 József nádor 208
 József Attila 12
 József Ferenc, királyi főherceg 118, 119, 442–444, 470–472, 487, 505
 Juhász Gyula 12, 194, 405
 Juhász Kálmán 183
 Juhász Lajos 205, 209
 Julow Viktor 141, 307
 Kaderas, Brigitte 143, 266
 Kalek, Heinrich 254, 255, 260
 Kallbrunner, Josef 256
 Kalmár János, fegyvertörténész 141, 205
 Kalmár János, az *Emericana* szerkesztője 430, 442, 452–454, 457, 462, 471, 477, 482, 485, 486
 Kampis János 315
 Kapossy János 142, 195
 Karafiáth Jenő 311, 355, 369
 Karácson Imre 117
 Kardos József 94
 Kardos Tibor 141, 347
 Karinthy Frigyes 12
 Karsai Elek 516
 Karsai László 516
 Kassai György Mihály 240–242
 Kastner Jenő 113
 Katona Jenő 141, 205
 Katona István 119
 Katona Tamás 499
 Kazinczy Ferenc 53, 367
 Kádár János 39, 177
 Kákai-Szabó György → Kákay-Szabó György
 Kákay-Szabó György 141, 307, 346
 Kállay Miklós 31, 156, 300, 301, 405
 Kálmán Imre 145
 Kánya Kálmán 93, 256, 257, 399, 510
 Kármán Mór 113
 Károly, III., magyar király 517
 Károly, IV. magyar király 421, 504
 Károlyi Árpád 32, 61, 68, 127, 131, 146, 178–179, 183–185, 187, 193–198, 200, 202, 206, 207, 213–217, 323, 370, 372, 376, 382, 383, 393, 397, 398, 402, 403
 Károlyi Gyula, gróf 510
 Károlyi Mihály 120, 318
 Károlyné Horthy Polette 506
 Kárpáti Aurél 31
 Kelemen Ernő 509
 Kelemen Kornél 92
 Kelemen Krizosztom 443
 Kelényi Béla Ottó 141, 202
 Kemenes Illés 92, 444, 446
 Kemenes József 354
 Kempf József → Kemenes József
 Kenessey Béla 418
 Kenéz Béla 192
 Kenyeres Ágnes 165
 Keöves (Keö vess) András 91
 Kerekes Dóra 165
 Kerekes Lajos 190
 Kerepeszki Róbert 421, 422, 425, 432, 481

Keresztes Sámuel, esperes 505
 Keresztes-Fischer Ferenc 407
 Keresztury Dezső 33, 105, 125, 126, 141, 157, 158, 204, 234, 260, 264, 295, 298, 306, 307
 Kerék Mihály 141, 307, 460
 Kerékgyártó Árpád 363
 Kerényi András 205
 Kerényi Frigyes 239
 Kerényi Jenő 141
 Kerényi Károly 142, 391
 Kerrl, Hanns 472
 Kertbeni Károly → Kertbeny Károly (Mária)
 Kertbeny Károly (Mária) 239
 Kerülő Tünde 165
 Kesselyák Adorján 141, 142, 307
 Kesztyűs Tibor 105, 161, 251
 Kéry László 205
 Kéthly Anna 137, 224, 407
 Kipling, Joseph Rudyard 160
 Király Sándor 422
 Királyhegyi Pál 355
 Kirilly Dezső 430, 461
 Kisfaludi Stróbl Zsigmond 508
 Kisfaludy Sándor 176
 Kiss Ferenc 507
 Kiss Istvánné 113
 Kiss János 114
 Kiss József Mihály 110
 Kiss Sándor 120
 M. Kiss Sándor 424, 481, 482
 T. Kiss Tamás 55, 105, 129, 133
 Klebelsberg Kuno 7, 11, 16–21, 25–58, 65–69, 71, 72, 75, 78, 79, 87, 95, 96, 102, 105, 113, 114, 116–118, 121–127, 129–137, 142–144, 147–151, 153, 178–179, 181, 184, 186–188, 191–192, 194–202, 205, 206, 208, 212–226, 227, 228, 236–238, 246, 262–275, 277–278, 282, 284, 286–288, 289–291, 294, 297, 298, 303–305, 308–311, 319–321, 323–331, 334, 335, 338, 369, 370, 374, 386, 387, 397, 400, 508
 Klebelsberg Kunóné, Botka Sarolta 196
 Klocke, Helmuth 251–261
 Klupathy Jenő 112, 354
 Knieszsa István 141, 307, 463
 Knob Sándor 233
 Knobelsdorff, Georg Wenzeslaus von 291
 Koch Ferenc 141, 307
 Koch Sándor 141, 142, 205
 Kócsán Károly 136
 Kodály Zoltán 58, 61, 138, 145, 381, 399, 410
 Kodolányi János 440, 441, 458, 459
 Kohner Adolf 357
 Kókay György 513
 Kollányi Béla 503
 Kollányi Ferenc 114, 403
 Kolosváry Bálint 112
 Koltay-Kastner Jenő 131, 141, 323, 345–347
 Komáromi János 27
 Komjáthy Miklós 141, 195–196, 202, 209, 371, 373
 Komoróczy György 141, 196, 202, 371, 373
 Konen, Heinrich Matthias 146
 Kont Ignác 120
 Kontha Sándor 344
 Kónyi Mária 371, 373
 Kopp Jenő 345
 Koppitz, magyar szakos hallgató a berlini egyetemen 260
 Korányi András 292, 293, 297, 308, 309
 Korányi Sándor 32, 138
 Kornis Gyula 15, 16, 32, 35, 39, 58, 65, 66, 104, 112, 138, 192, 266, 277, 407, 409, 410, 442, 463, 495
 Kornis Gyuláné 410
 Kornya László 105, 234
 Kós (Kosch) Károly 117
 Kósa György 355

Kósa János 205
 Kósa László 235, 382
 Kósa Kálmán 399
 Kosáry Domokos 7, 8, 53, 54, 79,
 92–94, 141, 202, 371, 382
 Kossalka János 112
 Kossuth Lajos 60, 185, 208, 237,
 239, 385
 Koszó János 234, 284, 454
 Kosztolányi Dezső 12, 260, 306
 Kovács Imre 82, 163, 422, 460, 461,
 468, 469
 Kovács Lajos 371
 Kovács Magdolna 165
 Kozma, légvédelmi parancsnok 514
 Kozma Miklós 37, 38
 Kozocsa Sándor 371
 Köhler Aladár 371
 Könyves Tóth Kálmán, ifj. 458
 Köpesdy Sándor 353
 Kövesligethy Radó 112
 Kraft, Michael 212
 Krebsz János 165
 Kreisky, Bruno 177
 Kring Miklós → Komjáthy Miklós
 Kristek Pálné 462, 465
 Kristó Gyula 375
 Kristóf György 154
 Krúdy Gyula 160
 Kubacska András 205, 209
 Kudar Lajos 510
 Kumorovitz Lajos Bernát 141, 202,
 371, 373
 Kun Béla 411
 Kunder Antal 408
 Kunfi Zsigmond 11, 25
 Kurucz Dezső 141
 Kuthy Dezső 243
 Kuzmik Lívia 141
 Laczkó Géza 112
 Ladányi Andor 62, 421, 422, 424, 425,
 431, 432
 Ladányi István 165
 Lakatos Géza 510, 511
 Laky Dezső 44, 110
 Lajos Iván 141, 205
 Lajtha László 355
 Lajti István 286
 Lajti Tibor 221
 Lakatos Géza 209
 Lamprecht, Karl 124
 Larsson, Lars-Gunnar 120
 Lábán Antal 131, 195, 197–198, 200,
 204, 205, 209, 212, 217, 218
 Láng Nándor 116
 Láng Sándor 205
 László Géza 97
 Lázár Andor 32, 94
 Lázár Károly 511
 Lederer Emma 141, 203, 371, 373
 Lehár Ferenc 145, 308
 Leibniz, Gottfried Wilhelm von 47
 Lelkes Péter 320
 Lengyel András 425
 Lengyel Béla 141, 142, 204
 Lengyel Ernő 32, 33
 Lengyel József 355
 K. Lengyel Zsolt 259
 Leó, XIII., pápa 115, 314
 Lewy, Ernst 247
 Lévai Jenő 355
 Ligeti Imre 424
 Lindmayer Béla 453
 Liszt Ferenc 239–240
 Literati Nagy Valéria 371
 Litván György 120
 Lorenz Károly 514
 Lorenz, Ottokar 368
 Lotz János 156
 Lotz Károly 508
 Lőrincz Zsuzsa 423
 Löwy Árpád → Réthy László
 Lucich Károly 506
 Ludendorff, Erich 429
 Lueger, Karl 397
 Lukács György 11, 112
 Lukáts György 507
 Lukács József 114, 322

Lukinich Imre 82, 90, 112, 141, 142,
 202, 206, 209, 364, 373, 379, 392,
 397, 398, 403
 Luther, Martin 240
 Luttor Ferenc 117, 156, 333, 336
 Lux Zoltán 160
 Macartney, Carlile Aylmer 408
 Madarász Viktor 176
 Magasházy László 504
 Magyary Zoltán 44, 50, 65–66,
 104, 113, 125, 131, 132, 138,
 153, 154, 192, 216, 237, 266–268,
 282, 284, 288, 291, 304, 306,
 309, 310, 323, 331–335, 399,
 425, 442, 463
 Mai, Richard 144–146, 308
 Makk Ferenc 375
 Maksai Ferenc 141
 Malán Mihály 141, 307
 Mancsi, Horthyék szakácsnője 510
 Mann Miklós 108
 Mann, Thomas 410
 Marconi, Guglielmo, Marchese 335
 Marczali Henrik 62, 90, 112, 364, 366,
 382, 398
 Mardarescu (Mărdărescu), Gheorge
 497
 Margitay Becht Dénes 371
 Markó László 317
 Marosán György 212, 224, 225
 Marschalkó Lajos 41, 60
 Marschall Rafael 470
 Martonyi János 139, 319
 Masirevich Szilárd 256, 257
 Mattyasovszky Pál 444
 May, Karl 160
 Mayr, Josef Karl 206
 Mályusz Elemér 34, 58, 82, 141,
 142, 185, 202, 206, 209, 249,
 371–373, 387
 Mályuszné Császár Edit → Császár Edit
 Mándy Iván 260
 Mándy Samu 268
 Márai Sándor 160
 Márkus Emília 507
 Mária, királyi hercegnő 506
 Mária Terézia, királynő 133, 217, 501,
 506
 Márton József 119
 Márton Lajos, festő 451
 Mártonffy Károly 418
 Mátyás (Corvin), magyar király 175,
 258, 497, 503, 509, 516
 Mátyás, II., magyar király 360
 Mátyássy István 444
 Medveczky Jenő 141
 Mecsér András 295
 Medici, Giacomo 328, 330
 Melich János 112, 298
 Melles Emil 505
 Mendöl Tibor 141, 205
 Merkel, Angela 246
 Meszlényi Antal 141, 142, 371
 Mezősi Károly 203
 Mécs László 306
 Méhelý Lajos 324
 Méhes Gyula 142
 Mérei Gyula 141, 202, 371
 Mészáros Károly 508
 Mészáros László 141
 Mihalik Sándor 345
 Mihelics Vid, 240, 247, 248, 440, 463
 Mika Sándor 382, 393
 Mikecs László 156
 Mikes Lajos 355
 Miklas, Wilhelm 506
 Miklós Péter 31
 Mikó Pálné 120
 Mikszáth Kálmán 160
 Mindszenty József 487, 512
 Misángyi János 501
 Miskolczy Ambrus 386
 Miskolczy Gyula 35, 127, 131,
 141, 142, 147, 154, 156, 183,
 191, 194–198, 200, 202,
 206–210, 219, 323, 333, 334,
 336, 345, 383
 Mittelstädt, Isolde 245, 260

Mitterbauer, Helga 185
 Mollay Károly 141, 203, 429, 430
 Molnár Aladár 109
 Molnár Béla 429–431, 434, 437, 465
 Molnár Ferenc 145
 Molnár C. Pál 141
 Molnár János 260
 Molnár József 39
 Molotov, Vjacseszláv Mihajlovics 411, 412
 Mombelli, Ernesto 497
 Moór Elemér 141, 234
 Moór Gyula 113, 401–404, 411
 Mór Gyula → Moór Gyula
 Móra Ferenc 160, 278
 Móra Károly 141, 307
 Moravcsik Gyula 116, 141, 142
 Mordtmann, Johann Heinrich 238
 Móricz Zsigmond 12, 260, 310, 311
 Munkácsy Mihály 176, 344
 Muraközy Gyula 353
 Murányi Gábor 39, 402
 Murber Ibolya 190
 Mussolini, Benito 39, 79, 125, 142, 326, 328, 329, 337, 339, 340, 378
 Müller, Guido 279
 Müller Gyula 209
 Müller Lipót 154
 Nagy Irén 209
 Nagy István 165
 Nagy Iván, vitéz 114, 139, 319, 342
 Nagy Júlia 209
 Nagy József Zsigmond 382
 Nagy Katalin 145
 Nagy Lajos 142, 345
 Nagy Miklós 356
 Nagy Norbert 118
 Nagy Pál 505
 Nagyatádi Szabó István 464
 Napóleon, Bonaparte 111
 Naumann porosz miniszteri tanácsos 228, 229, 232
 Naumann, Friedrich 281
 Navratil Ákos 192
 Nádas Péter 260
 (B.) Nádor Orsolya 120, 128, 161, 234
 Nádossy Imre 434
 Náray-Szabó István 141, 307
 Nemes Dezső 224
 Nemessányi-Kontuly Béla 141
 Neugeboren, Emil 399
 Négyesy László 112
 Németh Antal 141, 307
 Németh Gyula 142, 387
 Németh Imre 249
 Németh László 260
 Németh Mária 507
 Németh Noémi 165
 Némethy Ella 507
 Némethy Géza 112
 Nitti, Francesco Saverio Vincenzo de Paola 319–320
 Nóvé Béla 27
 Nyisztor Zoltán 427, 428
 Oldenburg, von professzor 284
 Orbán Sándor 487
 Óriás Nándor 434, 444
 Ormándi János 157
 Ormándy Jenő 355
 Ormos Mária 37, 38, 382
 Orosz László 251, 399
 Oroszlán Zoltán 117, 118, 141, 307
 Ortutay Gyula 159, 220, 402, 468
 Ossetzky Dénes 371
 Oszlányi József, vitéz 504
 Oszlányi Kornél, vitéz 504
 Ottlik László 205
 Ottrubay Melinda 507
 Óváry-Avary Károly 371
 Öhmman, Emil 299
 Paál László 176, 344
 Pacassi, Nicolo 517
 Paikert Géza 81, 92, 104, 132, 156, 241, 300, 304
 Paksa Rudolf 157
 Pakucs Béla 205
 Palkovics Pál 91
 Pallós Lajos 366

Pálffy Ilona 371
 Papp István 78, 378
 Pasteiner Gyula 112
 Pasteiner Iván 27, 81, 92, 404, 407
 Pasztercsák Ágnes 165
 Pataki Gábor 327
 Pataky Arnold 192
 Patkó Károly 141
 Patthy Károly 116
 Pauler Gyula 119, 358
 Pauler Ákos 112
 Pauler Tivadar 108
 Paulinyi Oszkár 141, 156, 202, 209, 373
 Payr Hugó 64
 Pálffy-család 318
 Pálffy Ilona 141, 203, 209
 Pálincás László 156
 Párdányi Emil 209
 Párducz Mihály 307
 Pásztor Lajos 141
 Pátzay Pál 141
 Pázmány Péter 102
 Pecci, Gioacchino Vincenzo → Leó, XIII., pápa
 Pekár Dodó → Pekár Gyula
 Pekár Gyula 408
 Pekár Mihály, orvos 408
 Perényi József 141, 202
 Pesendorfer, Franz 178
 Pethő Sándor 401
 Petőfi Sándor, 237, 239, 285
 Petőcz András 471
 Petri Pál 91
 Petrovics Elek 147, 195, 507
 Pettkó Béla 183
 Petz Gedeon 138, 325
 Péczely László 141, 205
 Pénzes István 486
 Péter László 352
 Pfothenhauer, Max 260
 Pius, XI., pápa 439
 Pigler Andor 142
 Pinder, Wilhelm 342, 343
 Pintér István 468
 Pintér Jenő 28, 355, 389
 Pintér László 136
 Pleidell Ambrus 141, 193, 195, 202, 373
 Pollner György 468
 Polner Ödön 112
 Pólya György 113
 Pongrácz Sándor 92
 Potó János 389
 Pölöskei Ferenc 62
 Pray György 119
 Pražak, Richard 120
 Pritz Pál 106, 132, 149, 319
 Prohászka Lajos 141, 142, 307
 Prohászka Ottokár 414, 455, 461, 488
 Prokoppné Stengl Marianna 320
 Puja Frigyes 221
 Pusztay János 149
 Radnai Miklós 355
 Radó János Polikárp 141
 Radocsay László 487
 Radvánszky Albert 511
 Raffay Sándor 505
 Rainer M. János 160
 Rajk László 428
 Rajniss Ferenc 218, 512
 Ralbovsky Péter 117
 Ranke, Leopold von 368
 Ravasz Borbála 141, 202–203, 371, 373
 Ravasz László 16, 512
 Rákóczi Ferenc 392
 Rákosi Jenő 54
 Rákosi Mátyás 412
 Ránki György 414
 Rásonyi Nagy László 141, 154
 Rátkai Ferenc 163–165
 Rátky Emil 183
 Reguly Antal 239
 Reimesch, Fritz-Heinz 245
 Reinhardt, Max 246
 Reinöhl, Fritz 206
 Ress Imre 146, 383
 Réthy László 178
 Révai József 469
 Révész István 387

Richter Aladár 112
 Richter, Werner 268, 273
 Riedl Ferenc 112
 Riedl Szende 120
 Riesz Marcel 112
 Ritz Szilvia 185
 Rjazanov, orosz professzor 284
 Róben Oszkár → Róbert Oszkár
 Róbert (Salzer) Oszkár 40–41
 Roediger, Max 228, 229, 284
 Rohringer Sándor 138
 Romsics Ignác 36, 46, 62, 128, 150, 416, 425, 500
 Rónay László 141
 Roos, Hildegard von → Grosche, Hildegard
 Rosdy László 205
 Rosensteinné, Gragger Róbert titkárnője 286
 Roskovics Ignác 508
 Rostás Péter 507
 Rotarides Mihály 242, 285
 Rottenbiller Fülöp 442
 Rozs András 425
 Rózsahegyi Kálmán 507
 Röder Vilmos 510
 Rust, Bernhard 79, 250, 254–256, 398, 399
 Ruzicska Pál 161
 Rybár István 355
 Saád Béla 428, 429
 Sahin-Tóth Péter 8
 Salacz Gábor 141, 195, 203, 373
 Salamon Konrád 424, 468, 469
 Sappok, Gerhard 245
 Sarusi Kiss Béla 69
 Sas Andor 120
 Sashegyi Oszkár 141, 203
 Savoyai Jenő (Eugen von Savoyen) 503
 Sándor István 311
 Sárkány Oszkár 205
 Sárközy Péter 161
 Schaare, Horst 260
 Schandl Károly 464
 Schay Géza 142
 Schiller Rezső 81
 Schlossberger Károly → Sebestyén Károly
 Schmid, Oskar 206
 Schmidt Henrik 111
 Schmidt Sándor 176
 Schmidt-Ott, Friedrich 17, 47, 49, 50, 124, 143, 144, 202, 265, 285, 287, 329
 Schmitt, Erich 248
 Schneider Márta 105, 140, 194, 235, 290, 302, 303, 307
 Schneller István 418
 Schoen, Hans von 268, 273, 311
 Schopenhauer, Arthur 410
 Schön báró → Schoen, Hans von
 Schönherr Gyula 114, 183
 Schöpflin Aladár 58
 Schreiber, Georg 299
 Schulek Frigyes 176
 Schuschnigg, Kurt 32, 152, 196, 442, 472
 Schünemann, Konrad 247–249, 286
 Schwartz Elemér 429, 430, 431, 436, 443, 444, 446, 448, 449, 453, 456, 462, 482, 484, 485, 487
 Schweitzer Gábor 353, 378, 402
 Schwerin-Löwitz, Hans Graf von 284
 Scitovszky Béla 508
 Sebestyén Károly 354
 Sebestyén Sándor 424
 Seeckt, Hans von 399
 Seidl, Jacob 206
 Seipel, Ignaz 431
 Sennyei (Senyei, Schmidt) Károly 517
 Serédi Jusztinián 89, 502, 512
 Seton-Watson, Robert William 120
 Severing, Carl 273
 Shvoy Lajos 470
 Sienkiewicz, Henryk 160
 Sík Endre 221–224
 Sík Sándor 138
 Siklóssy László 494

L. Simon László 44
 Simoncsics Péter 165
 Simonkai Lajos 354
 Simonyi Zsigmond 112
 Sinkovics István 141, 203, 209, 371, 373, 418
 Sinkovics Lajos → Simonkai Lajos
 Sinor Dénes 163, 293, 299
 Sipos Levente 482
 Sipos András 183, 383
 Sípos Balázs 106
 Skala István 209
 Skerlec Iván 442
 Skorzeny, Otto 511
 Smith, Jeremias 290
 Solt Andor → Speneder Andor
 Somló Bódog 112
 Somogyi Éva 107
 Somogyi József 475–477
 Somogyi Miklós 224
 Somogyi Szilveszter 32
 Somogyváry Gyula 506
 Somossy Tamásné 165
 Soó Rezső 141, 142, 307, 310
 Soós István 389
 Sörös Pongrácz 114
 Spannenberger Norbert 416, 429
 Spányik Kornél 508
 Speneder Andor 209
 Steffes, J. P. 146
 Stein Aurél 112
 Steier Lajos 141, 203, 206, 207
 Steinitz, Wolfgang 161, 245, 302
 Stier Miklós 218
 Stokka Manfréd 183
 Stolpe István Miklós 82
 Stowasser, Otto 27
 Stoy, Manfred 183, 360
 Strausz László 310
 Stresemann, Gustav 273
 Stróbl Alajos 176
 Sturzo, Luigi 319, 320
 Supka Magdolna 322
 Suvich, Fulvio 339
 Sylvester János 176
 Szabó Dezső 28, 61, 110–112, 381, 410
 Szabó István 141, 203, 209, 371
 Szabó István → Nagyatádi Szabó István
 N. Szabó József 105, 316
 Szabó Károly 243
 Szabó László 513, 514
 Cs. Szabó László 299, 300, 306
 Szabó Lőrinc 306
 Szabó Zoltán 459, 460, 462
 Szabó Vladimir 141
 Szabolcsi Bence 141, 205
 Szakasits Árpád 511
 Szakács Béla Zsolt 343
 Szakáll János 466
 Szakály Ferenc 8
 Szakály Kálmán 310
 Szalai Béla 195, 371
 Szalay Karolina 507
 Szalay László 119
 Szapolyai János 392
 Szathmári István 120
 Szádeczky(-Kardoss) Lajos 112, 183, 360
 Szádeczky(-Kardoss) László 467
 Szálas Ferenc 87, 295, 511, 512, 515
 Szántó Konrád 414, 423, 428
 Szébellédy László 141, 307
 Szecskó Károly 434
 Szegedy-Maszák Aladár 296, 297, 405
 Szekfű Gyula 7, 26, 27, 28, 34, 48, 58, 61–63, 68, 80, 83, 90, 93, 94, 96, 127, 138, 142, 146, 178, 180–181, 183–185, 187, 189, 200, 206–208, 213, 250, 254, 255, 285, 286, 298, 323, 324, 342, 343, 351, 361, 364, 365, 368, 369, 373, 374, 378, 380–412, 414, 442, 461, 463, 464, 473, 482, 486, 488
 Szekfű Gyuláné 409–411
 Szemere Samu 398
 Személyi Kálmán 112
 Szendrey Ákos 141, 205

Szendrey Tamás 391
 Szendy Károly 444, 472
 Szent István → István király, I. Szent
 Szent Imre → Imre herceg
 Szent-Györgyi Albert 32, 54, 58,
 138, 481
 Szentgyörgyi Kornél 141
 Szent-Iványi Béla 156, 234, 241, 242,
 245, 247, 251, 307
 Szent-Iványi Domokos 132, 510
 Szentlélek László 510, 511
 Szentpétery Imre 112, 364, 366, 387
 Szentpétery Imre, ifj. 209, 371
 Szerb Antal 496, 497
 Széchenyi Bertalan 506–507
 Széchenyi István 36, 53, 176, 180,
 207, 208, 237, 394, 440, 461,
 488
 Széchényi Ferenc 87
 Széchényi György, gróf 475
 Szécsényi András 422, 425, 432
 Szécsy Imre 504
 Székely Bertalan 176
 Szép Ernő 205, 208
 Szép László 507
 Szíjártó István 382
 Sziklay János 114
 Szilasi Mór 354
 Szilágyi Erzsébet, Gömbösné 70
 Szilágyi Ferenc 240
 Szilágyi Lóránd 141, 203, 209,
 371, 373
 Szilágyi Sándor 184, 353, 358–361
 Szily Kálmán 251, 294, 411, 454, 480
 Szinyei-Merse Jenő 482
 Szinnyei József 113, 237
 Szinnyei József, ifj. 112
 Szita László 425
 Sztálin István 467
 Sztálin Pál 444
 Szladics Károly 112
 Szmrecsányi Lajos 268, 434
 Szmrecsányi Miklós 324
 Szögi László 101, 203, 227, 316, 371, 418

Szóke Domonkos 461
 Szókefalvi-Nagy Eszter 165
 Szőnyi István 138, 141
 Szövérfy József 482
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 510
 Sztérényi József 40
 Sztójay Döme 89, 90, 257, 258, 300,
 302, 312, 313
 Sztranyavszky Sándor 479
 Sztróka Kálmán 141, 307
 Szurmay Sándor 40
 Szűcs György 327
 Szügyi Elemér 495
 P. Szűcs Julianna 131, 317, 327, 342
 Szvoboda Dománszky Gabriella 513
 Tacitus, Publius Cornelius 394
 Tafferner, Anton 248
 Tagányi Károly 61, 382, 393, 394
 Taine, Hyppolite Adolphe 368
 Takách István 466
 Takáts Sándor 178, 183–184, 197, 200,
 393, 402, 403
 Tamás István 226
 Tamás József 467
 Tamás Lajos → Tremel Lajos
 Tamási Áron 160
 Tamedly Mihály 246, 285, 286, 292,
 296, 297, 302, 306
 Tankó Béla 307
 Tarnay Zsuzsanna 371
 Tarnói László 105, 235
 Tasnádi Kubacska András →
 Kubacska András
 Tasnádi Nagy András 375, 408, 508
 Tasnádi Nagy Gyula 375
 Tasnády Ilona 507
 Tauschitz, Stephan 152
 Tálasi István 205
 Telegdi Zsigmond 205
 Teleki Béla, gróf 510
 Teleki Géza 510
 Teleki Pál 32, 89, 136, 138, 161, 298,
 299, 300, 306, 311, 480, 481
 Teleszky János 40

Temes György 371
 Terbócz Miklós 91
 Ternák Gábor 467, 468
 Térfy Gyula 138
 Thallóczy Lajos 62, 116, 176, 178–179,
 183–184, 363, 382, 397, 398
 Thaly Kálmán 178
 Thewrewk-Pallaghy Attila 371
 Thienemann Ottó 407
 Thienemann Tivadar 39, 40, 58,
 84–85, 93, 96, 113, 237, 275, 277,
 298, 362, 368, 384, 387, 406
 Thienemann Tivadarné, Vera 407, 408
 Thierfelder, Franz 399
 Thim József 206, 207
 Thököly Imre 359, 361
 Thullner Zsuzsanna 165
 Thun, Leo 120
 Tihamér Lajos 507
 Tildy Zoltán 412, 511
 Tilkovszky Lóránt 87
 Timon Ákos 112
 Tirscher Jolán 371
 Tisza István, gróf 17, 40–42, 50, 51, 79,
 111, 229, 240
 Tisza István 111
 Tisza Istvánné 111
 Tokody László 142
 Toldy Árpád 85, 400
 Tomcsányi Mór 112
 Tompa Ferenc 195, 387, 483
 Tomus Ilona 465
 Torma Péter 371
 Tost Gyula 510, 511
 Tóth András 359, 362, 382
 Tóth Gábor 118
 Tóth István György 8
 H. Tóth István 165
 Tóth József 416, 433, 436–439,
 444, 449
 Tóth László 27, 28, 38–39, 62, 141,
 142, 156, 161, 209, 324, 328–330,
 332
 Tóth Pál Péter 425, 482

Tóth Sándor 154
 Tóth-Szabó Pál 114
 Tóth Zoltán 142
 Tőkész László 36, 46, 78, 124
 Tömör Mária 418
 Törley Dezső 442
 Török Pál 141, 183, 203, 385
 Traub, Gottfried 230, 231
 Trautson-család 129, 192, 212, 222
 Trefort Ágoston 26, 71, 108
 Tremel (Tamás) Lajos 141, 204, 205, 307
 Trikal József 112
 Trostler József 113
 Trott zu Solz, August Bodo Wilhelm
 Klemens Paul Freiherr 230
 Tschirschky, Heinrich von 232, 284
 Turbucz Dávid 500
 Tuzson János 141
 Uebersberger, Hans 214, 215
 Ugron Gábor 92
 Ujpey Elemér 479, 480
 Ujváry Anna 8
 Ujváry Dezső 141, 205
 Ujváry Gábor 9, 48, 68, 105, 140, 143,
 144, 149, 150, 165, 178, 185, 203,
 266, 317, 345, 360, 365, 371, 383
 Ujváry Gábor felesége → Császtvay
 Tünde
 Ullein-Reviczky Antal 132
 Ungváry Krisztián 514, 515
 Ury Lajos 444, 448
 Uxa József 501, 508
 Ybl Ervin 399
 Vadász Elemér 112
 Vahlen, Theodor 254
 Valjavec, Fritz 245
 Vanyó Tihamér 141
 Varga József 427, 428
 Varga Judit 165
 Vargha Endre 195
 Varjú Elemér 63
 Vass Henrik 424
 Vastagh György 509
 Vattay Antal 511

- Vác Elemér 209, 371, 373
 Váczy János 354
 Váczy Péter 141, 195, 203, 209, 371, 373, 391, 402
 Vágó Pál 458
 Vályi Nagy Tibor 205
 Vámbéry Ármin 112
 Várady Imre 141, 161, 332, 333, 336
 Várady-Brenner Alajos 191
 Várdy Béla 182, 366
 Vári Rezső 112, 114, 116
 Veenker, Wolfgang 294
 Veessenmayer, Edmund 81, 85, 400
 Velics Lajos 91
 Vera → Thienemann Tivadarné
 Verebes Ernő 145
 Veres Pál 142
 Veress Endre 112, 114, 183, 184
 Végh Ilona 141
 Véghelyi József 353–355
 Vértessy Miklós 63, 359, 362, 382, 385
 Vértessy Sándor 507
 Viczián János 69, 418, 424, 425
 Viga Gyula 317
 Vigh Károly 510
 Vikár Béla 371
 Viktor Emánuel, III. olasz király 506
 Villani Frigyes 342, 346
 Villani Lajos 132, 507
 Villányi Szaniszló 114
 Vilt Tibor 141
 Virágh Jenő 465
 Viszota Gyula 206
 Vitányi Iván 424, 482
 Vitéz János, ifjú 175
 Vizi László Tamás 70, 381
 Voit Pál 141
 Vonyó József 70, 425
 Vörnle János 183
 Vörös Antal 418
 Vörös János 510
 Vörös Károly 160
 Vörösmarty Mihály 237, 239
 Wagner, Hans 198
 Waitz, Georg 287
 Waktor Andrea 179
 Waldapfel Eszter 91, 92, 141, 203, 371, 379, 398
 Waldapfel József 299
 Walkó Lajos 268
 Walter, Fritz 207
 Weil főorvos → Halász főorvos
 Weis István 399
 Wekerle Sándor 40
 Wertheimer Adolf 90, 379, 398
 Wertheimer Ede 184
 Wessetsky Vilmos 205
 Wiczián Dezső 141, 307
 Wiklund, Karl Bernhard 120
 Wilamowitz-Moellendorf 228, 229
 Windischgrätz Lajos 40
 Winter, Ernst Karl, bécsi alpolgármester 472
 Wlassics Gyula 19, 32, 55, 71, 115, 274
 Wundt, Wilhelm 410
 P. Zadravecz István 505
 Zallár Andor 425
 Zambra Alajos 142
 Zádor Anna 141, 203, 371
 Zápolyai → Szapolyai János
 Zeidler Miklós 55, 106
 Zeidler Sándor 39
 Zeley István 466
 Zelovich Kornél 418
 Zemplén Béla 141, 205
 Zemplén Géza 61, 382
 Zemplén Győző 112
 Zichy István 92
 Zichy János 114–116
 Zichy Margit 268
 Zichy Ráfaelné 499
 Zilahy Lajos 459, 461
 Zillich, Heinrich 245
 Zolnai Béla 113, 386
 Zolnay László 516

- Zrínyi Ilona 359
 Zweig, Stephan 160
 Zwickl András 327
 Zsámboki János (Johannes Sambucus) 176
 Zsidi Vilmos 110
 Zsigmond, magyar király 516
 Zsindely Ferenc 91
 Zsinka Ferenc 117, 141, 203
 Zsitvay Tibor 508

Ráció Kiadó
Budapest, 2010
www.racio.hu

Kiadványszám: 120

Felelős kiadó: a Ráció Kft. ügyvezetője

Tördelés: Layout Factory Grafikai Stúdió

Nyomdai munkák: *mondAt Kft.*, Budapest (www.mondat.hu)

ISBN 978-963-9605-96-1

KODOLÁNYI JÁNOS FŐISKOLA

Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének kiadványai, 1.

Hóman Bálint díszmagyarban

[...] A világtörténelem útján négy gépkocsi robog. Az egyik gyorsítja az ütemet, de a három másik gépkocsi utána jön és már harsonajelt ad, mert kerülni akar. Erre a másik három gépkocsira az van írva: Románia, Szerbia és Csehország. Arra a kocsira pedig, amely gyorsít, az van írva: Magyarország. Kérdem t. Ház, akadhat-e jó hazafi, aki vállalja a felelősséget azért, hogy ez a három másik kocsi a világtörténelem végzetes országútján mellettünk elrobogjon és minket elhagyjon, porfelhőbe borítva bennünket. [...] A politikai Trianonba be[le] kellett mennünk, de a kultúrpolitikai fegyverletétel önkéntes lenne.

(Klebensberg Kuno, 1928)

ISBN 978-963-9605-96-1

9 789639 605961

3200 Ft